

ItK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Kék

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BARTA JÁNOS, CZINE MIHÁLY, KIRÁLY ISTVÁN, KISS FERENC, KLANICZAY
TIBOR, KOMLOVSZKI TIBOR, V. KOVÁCS SÁNDOR, NÉMETH G. BÉLA, SZAUDER
JÓZSEF, TARNAI ANDOR, TOLNAI GÁBOR, VARGA JÓZSEF

1971. LXXV. ÉVFOLYAM

1971

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

781

Szerkesztőség

Szauder József (főszerkesztő), Komlowszki Tibor (felelős szerkesztő), Németh G. Béla (társ-szerkesztő), V. Kovács Sándor, Tarnai Andor

A LXXV. évfolyam munkatársai

Áfra János (Budapest)
 Agárdi Péter (Budapest)
 Alexa Károly (Budapest)
 Bán Imre (Debrecen)
 Barta András (Budapest)
 Barta János (Debrecen)
 Benda Kálmán (Budapest)
 Bene Ede (Budapest)
 Bényei Miklós (Debrecen)
 Bérenger, Jean (Strasbourg)
 Béres András (Debrecen)
 Bessenyei György (Budapest)
 Blró Ferenc (Budapest)
 Bodnár György (Budapest)
 Boronkai Iván (Budapest)
 Borzsák István (Debrecen)
 Bóta László (Budapest)
 Botta István (Tordas)
 Cygelska, Elzbieta (Varsó)
 Czére Béla (Budapest)
 Csapláros István (Varsó)
 M. Császár Edit (Budapest)
 Csűrös Miklós (Budapest)
 Dán Róbert (Budapest)
 Dévényi Iván (Esztergom)
 Dömötör Ákos (Budapest)
 Durzsa Sándor (Budapest)
Eckhardt Sándor
 Eperjesi István (Zalaegerszeg)
 T. Erdélyi Ilona (Budapest)
 Erdődy Edit (Budapest)
 Esze Tamás (Budapest)
 Fekete Sándor (Budapest)
 Fenyő István (Budapest)
 Ferenczi László (Budapest)
 Fodor István (Budapest)
 Fried István (Budapest)
 Fűves Ödön (Budapest)
 Gál István (Budapest)
 Garai László (Budapest)
 Cs. Gárdonyi Klára (Budapest)
 Gránicz István (Budapest)
 Gyenis Vilmos (Budapest)
 Hopp Lajos (Budapest)
 Horváth Iván (Budapest)
 Horváth Károly (Budapest)
 Iliá Mihály (Szeged)
 Illés László (Budapest)
 Imre László (Debrecen)
 Jakus Lajos (Penc)
 Jankovics József (Szeged)
Jenői Ferenc
 Kabdebő Lőránt (Budapest)
 Kapitányfi István (Budapest)
 Kathona Géza (Szekszárd)

Kélemen János (Budapest)
 Kiss József (Budapest)
 Klaniczay Tibor (Budapest)
 Komlós Aladár (Budapest)
 Komlowszki Tibor (Budapest)
 Korompay János (Budapest)
 V. Kovács Sándor (Budapest)
 Kovács Sándor Iván (Budapest)
 Kulcsár Péter (Szeged)
 Kurcz Ágnes (Budapest)
 Lukácsy Sándor (Budapest)
 Lukáts János (Budapest)
 Merényi Oszkár (Budapest)
 Mezei Márta (Budapest)
 Miklós Pál (Budapest)
 Nagy Dezső (Budapest)
 Nagy Miklós (Budapest)
 Németh Lajos (Debrecen)
 Németh G. Béla (Budapest)
 Pálmai Kálmán (Budapest)
 Péch Zoltán (Budapest)
 Péter László (Szeged)
 Petrányi Ilona (Budapest)
 Pröhle Jenő (Sopron)
 Rejtő István (Budapest)
 Réti Tamás (Budapest)
 Ritoók Zsigmondné (Budapest)
 Sárközy Péter (Budapest)
 Scheiber Sándor (Budapest)
 Sinka Erzsébet (Budapest)
 Solt Andor (Budapest)
 J. Soltész Katalin (Budapest)
 Sólyom Jenő (Budapest)
 Sütő-Nagy László (Budapest)
 Szabolcsi Miklós (Budapest)
 Szakács Béla (Budapest)
 Szauder József (Budapest)
 Szegedy-Maszák Mihály (Budapest)
 Széles Klára (Budapest)
 Szörényi László (Budapest)
 Szuromi Lajos (Debrecen)
 Tamás Attila (Szeged)
 Tarnai Andor (Budapest)
 Tótor Ildikó (Budapest)
 Tompa József (Budapest)
 Tóth János (Székesfehérvár)
 Vajda Kornél (Budapest)
 Varga Imre (Budapest)
 Varga József (Budapest)
 Varga László (Budapest)
 Vargha Kálmán (Budapest)
 Voigt Vilmos (Budapest)
 Wéber Antal (Budapest)
 Wintermantel István (Budapest)
 Zemplényi Ferenc (Budapest)
 Zsoldos Jenő (Budapest)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

Bevezető (Szerk.)	1
Barta János: Arany János és a XVIII. század	564
Bényei Miklós: Eötvös József világirodalmi olvasmányai	694
Bíró Ferenc: „Hívság látásakor . . .” (Bessenyei indulása II.)	426
Bodnár György: Kaffka Margit kisregényei	292
Durza Sándor: Az appositio, mint középkori stíluskategória az ars dictandi tanításában	3
Esze Tamás: Bársony György „Veritas'-a	667
Fenyő István: Az eredetiség-program kialakulása és kritikai értelmezése 1817—1822 között	107
Horváth Károly: A magyar romantika-kutatások kérdéseiről	543
Kabdebó Lóránt: Szabó Lőrinc személyiség-látomása az 1929—1932-es versekben	443
Kathona Géza: Egri Lukács antitrinitárius-anabaptista nézetei	403
Klanczay Tibor: Nicasius Ellebodus és poétikája	24
Lukácsy Sándor: Vajda Péter, a Világ szerkesztője	278
Németh G. Béla: A magyar kritika története a pozitívizmus korában	148
Ritók Zsigmondné: Politikai szatíra Magyarországon a XVI. században	265
Sárközy Péter: Kései sirató	709
Solt Andor: Első színikritikusaink	128
Szauder József: Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben	78
Tarnai Andor: A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása	35
Vargha Kálmán: Krúdy-problémák	590

Kisebb közlemények

Afra János: „Ady Bandi drámát ír . . .” 494. — *Agárdi Péter*: Egy radikális lap a polgári baloldaltól. 191. — *Alexa Károly*: Kopcsányi Márton prózája. 601. — *Barta András*: Krúdy Gyula kritikai utókora. 206. — *Béres András*: Arany János „Vörös Rébék”-je és nagyszalontai Veres Rebeka boszorkánysága. 731. — *Borzák István*: Kemény Zsigmond és Tacitus? 317. — *Bóta László*: A népballada elméletéhez II. 467. — *Botta István*: Kísérlet Huszár Gál születése idejének meghatározására. 306. — *Cygielska, Elzbieta*: Vörösmarty-versek lengyel fordításairól. 488. — *Csűrös Miklós*: Féja Géza irodalomszemléletéről. 197. — *Eckhardt Sándor*: Egy Tompa-vers keletkezéséhez. 317. — *Eperjesi István*: Kanizsai Pálfi János irodalmi tevékenységéhez. 475. — *Erdődy Edit*: József Attila megszemélyesítéseinek egy típusáról. 612. — *Garai László*: „Egy a tömegeből” (Emlékezés Garai Jánosra) 735. — *Jakus Lajos*: Apai-anyai ősök és leszármazók Petőfi családjában. 607. — *Jenei Ferenc*: Vázlat Rimay János ifjú éveiről. 310. — *Kapitányffy István*: Anonymus és az Excidium Troiae. 726. — *Kiss József*: A népiesség szerepe Petőfi költészetében. 489. — *Komlós Aladár*: Komjáthy-adalékok és a családi hagyomány. 322. — *Kovács Győző*: Kassai adalékok Batsányi üldöztetéséhez. 729. — *Németh Lajos*: Kármán József *A kincsásó* című elbeszélésének forrása. 481. — *Pröhle Jenő*: Berzsenyi Dániel iskoláztatásához. 730. — *Scheiber Sándor*: Párhuzamok Aranyhoz. 321. — *J. Soltész Katalin*: Petőfi regényfordításairól. 314. — *Szörényi László*: Arany egy félreértett sorához. 611. — *Varga Imre*: Péchi Simon életéhez és munkásságához. 476. — *Wintermantel István*: Reviczky Gyula humor-filozófiája. 184.

Lukács János: Szabó Lőrinc időszemlélete a Tücsökzenében.
Miklós Pál: Jókai metafizikája

334
324

Adattár

Benda Kálmán: Adalékok Rimay János életéhez és levelezéséhez. 617. — Bérenger, Jean: Zrínyi Miklós három olasz nyelvű levele. 621. — Csapláros István: Vörösmarty egy lengyel tárgyú verse. 349. — Dömötör Ákos: Egy Kosztolányi-levél. 356. — Fűves Ödön: Virág Benedek ismeretlen latin ódája. 625. — Gál István: Adalékok Szerb Antal életéhez és munkásságához. 629. — Gál István: Tótfalusi Kis Miklós angliai összeköttetései nyomában. 339. — Horváth Iván: Batsányi kiadatlan jegyzetei Lowth-hoz. 499. — Jankovics József: Bethlen Miklóstra vonatkozó adatok Bethlen Mihály utinaplójában. 341. — Merényi Oszkár: Széchenyi István ismeretlen levelei. 626. — Nagy Dezső: Móricz Zsigmond elfelejtett verse egy amerikai magyar lapban. 353. — Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Újabb Vajda János-levelek. 501. — Solyom Jenő: Vajda Péter levele Székács Józsefnek. 351. — Sütő-Nagy László: Az Erdélyi Szemle történetéből. 503. — Szauder József: Schedius és Szentjóni Szabó 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai. 212.

Szemle

Bori Imre: A szecessziótól a dadáig (Miklós Pál)	642
Botka Ferenc: A Kassai Munkás 1907—1937. (Illés László)	367
Csehi Gyula: Modern Kalliopé (Imre László)	363
Gerézy Rabán: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig (Klanczay Tibor)	640
Élő irodalom (Tamás Attila)	522
Irodalomkritikai antológia. 1—3. köt. (Fekete Sándor)	246
Italia ed Ungheria (Cs. Gárdonyi Klára)	529
Jókai Mór: Cikkek és beszédek. 1—2. köt. (T. Erdélyi Ilona)	650
József Farkas: „Rohanunk a forradalomba.” (Wéber Antal)	645
Király István: Ady Endre. 1—2. köt. (Szabolcsi Miklós)	513
Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai. (Szuromi Lajos)	240
Kritikatörténeti kísérletek francia nyelven (Fodor István)	223
Lukács György: Magyar irodalom — magyar kultúra (Komlós Aladár)	358
Martins, Éva: Studien zur Frage der linguistischen Interferenz — Lehnprägungen in der Sprache von Franz Kazinczy (Tompa József)	244
Mikszáth Kálmán összes művei. 32—33., 58—59., 67. köt. (Szakács Béla)	517
Nagy Miklós: Jókai. (Rejtő István)	365
Продлемы просвещения в мировой литературе. (Gránicz István)	236
RMKT XVII. sz. 4. Az unitáriusok költészete. (Bán Imre)	647
RMKT XVII. sz. 5. Szombatos énekek. (Dán Róbert)	370
Segre, Cesare: I segni e la critica. (Kelemen János)	231
Szauder József: Az Estve és Az álom. (Mezei Márta)	746
Szepsi Csombor Márton összes művei. (Komlós Tibor)	761
Szilágyi Péter: József Attila időmértékes verselése. (Szuromi Lajos)	756
Szűcs Jenő: A nemzet histórikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószövege. (Agárdi Péter)	525
Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. (Németh G. Béla)	760
Varga József: Adytól máig. (Ferencki László)	753
Volpe, Galvano della: Az ízlés kritikája. (Tamás Attila)	233
Vörösmarty Mihály: Dramaturgiai Lapok. (M. Császár Edit)	251
Wimstatt—Brooks: Literary Criticism. (Szegedy-Maszák Mihály)	231

*

E. Abaffy Erzsébet: XVI. századi nyugat-dunántúli misszilisek helyesírásáról. (Hopp Lajos) 249. — A könyv mestere. (Varga József) 261. — A Vay Ádám emlékünnepe tudományos ülésszaka. (Varga Imre) 654. — Barta Lajos: Árnyak a hídon. (Varga József) 380. — Birnbaum, Marianna D.: Elek Artúr pályája. (Dévényi Iván) 259. — Bródy Sándor: Színészvér.

Az ezüstkecske. A nap lovagja. (*Petrányi Ilona*) 253. — Dér Zoltán: Az árny zarándoka (*Czére Béla*) 256. — Dersi Tamás: A publicista Kun Béla. (*Péter László*) 257. — Fodor András: Szőlő költemény. (*Vajda Kornél*) 658. — Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása. (*Kovács Sándor Iván*) 373. — Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. (*Kurcz Ágnes*) 653. — Gozdsu Elek: Anna-levelek. (*Széles Klára*) 535. — Haja, haja virágom... (*Jenei Ferenc*) 654. — Hassensteinus a Lobkovicz, Bohuslaus: Epistulae. (*Boronkai Iván*) 376. — Horváth János: Vörösmarty drámái. (*Zemplényi Ferenc*) 655. — Jókai Mór: A magyar nemzet története regényes rajzokban. 1—2. köt. (*Tóth János*) 379. — Justh Zsigmond: A pénz legendája. (*Nagy Miklós*) 657. — Karácsonyi Béla: Chronica Hungaro-Polonica. I. (*Kurcz Ágnes*) 247. — Kerékgyártó István: Tersánszky Józsi Jenő. (*Sinka Erzsébet*) 659. — Kluger Lászlóné: Irodalmi emlékhelyek Borsodban. (*Pécz Zoltán*) 262. — Kozocsa Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1960. (*Péter László*) 384. — Krman, Daniel: Itinerarium. (*Kulsár Péter*) 377. — Krúdy Gyula. 1878—1968. (*Pálmai Kálmán*) 381. — Látogatóban. Kortárs magyar írók vallomásai. (*Alexa Károly*) 538. — Levendel Julia—Horgas Béla: A szellem és a szerelem. (*Sinka Erzsébet*) 382. — Ligeti Ernő: A kékbarlang. Az idegen csillag (*Réti Tamás*) 537. — Magyarországi boszorkányperek. 1—2. köt. (*Kurcz Ágnes*) 532. — Mályusz Elemér: La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale. (*V. Kovács Sándor*) 531. — B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. (*Klanczay Tibor*) 251. — Népi kultúra—népi társadalom. 2—3. köt. (*Voigt Vilmos*) 662. — Radnóti Miklós: Próza. (*Varga József*) 536. — Reviczky Gyula művei. 1—2. köt. (*Korompay János*) 535. — Sáfáry László: Korforduló. (*Ilia Mihály*) 258. — Sajó Géza—Soltész Erzsébet: Catalogus incunabulorum, 1—2. köt. (*V. Kovács Sándor*) 375. — Schweitzer Pál: Ember az ember-telenségben. (*Bessenyei György*) 255. — Szabó Ede: Krúdy Gyula alkotásai és vallomásai tükrében. (*Csűrös Miklós*) 660. — Szigeti János: Vajda László munkássága. (*Tódor Ildikó*) 262. — Tabéry Géza: Két kor küszöbén. (*Varga József*) 661. — Tüskés Tibor: A pécsi irodalom kistükré. (*Csűrös Miklós*) 383. — Veselinović-Andjelic: Srpsko-hrvatska narodnapoezija u madjarskoj knjizevnosti XIX i XX veka. (*Fried István*) 386. — Vita Zsigmond: Tudomány-nyal és cselekedettel. (*Gyenis Vilmos*) 533. — Zolnay László: Ünnepek és hétköznap a középkori Budán. (*V. Kovács Sándor*) 248.

Krónika

A középkelet-európai felvilágosodás szimpozium. Mátrafüred. 1970. november 3—5. (<i>Bene Ede</i>)	398
A Reneszánsz-kutató Csoport 1970. évi munkája. (<i>Klanczay Tibor</i>)	395
A romantika-munkacsoport vitaülése. (<i>Fenyő István</i>)	396
Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1970. évi tevékenységéről. (<i>Varga László</i>)	388
Barta János hetven éves. (<i>Kiss Ferenc</i>)	764
Debrecen és a felvilágosodás. (<i>Biró Ferenc</i>)	765
Intézeti hírek. 1970. aug. 1—1971. máj. 31.)	399
Nekrológok	
Herepei János. 1891—1971. (<i>Jankovics József</i>)	387
Imre Lajos. 1930—1970. (<i>Lukács Sándor</i>)	388
Jancsó Elemér. 1905—1971. (<i>Biró Ferenc</i>)	766
Jenei Ferenc 1905—1971. (<i>Tarnóc Márton</i>)	767
Kardos Pál. 1900—1971. (<i>Vargha Kálmán</i>)	541
Lukács György. 1885—1971. (<i>Fenyő István</i>)	539
Mezősi Károly. 1907—1971. (<i>Fekete Sándor</i>)	542
Nagy Artúr. 1914—1970. (<i>Szauder József</i>)	387
Vajda Péter-emlékünnepek Pápán és Vanyolán. (<i>Fenyő István</i>)	765
Vita a magyar romantika-kutatások kérdéseiről. (<i>Horváth Károly</i>)	664

Bibliográfia

Magyar irodalomtörténetírás. 1970. (*V. Kovács Sándor*) 769

Melléklet

Az ItK LXXIV. évfolyamának tartalom- és névmutatója. XXXII p.

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 486
 E. Abaffy Erzsébet 249—250
 Abercrombie, L. 545
 Ábrahám Ernő 504
 Ábrányi Kornél 151, 172
 Abonyi Árpád 503
 Áchim András 380
 Ács Ferenc 506
 Acsády Ignác 680, 755
 Adalbertus Samaritanus 6, 8—9, 22
 Ádám Éva 511
 Addison, Joseph 703
 Adelung, Johann Christoph 92, 123
 Ady Endre 130, 192, 202—205, 209, 246,
 254—256, 258, 260, 324, 334, 354, 358—
 359, 361—362, 380, 385—387, 389, 494—
 498, 503—507, 510, 513—517, 522, 527,
 537, 590, 595, 597, 633, 643, 646, 660—661,
 666, 753—756, 758—760, 764
 Ady Lajos 662
 Áfra János 495, 497—498
 Agárdi Péter 197, 529
 Ágoston Péter 505
 Agricola 319—320
 Aimericus 5
 Aiszkhtlosz 142, 214, 217
 Akác László 385
 Ákosházi Sárkány István 475
 Alaghy János 404
 Albericus Casinensis 6—12, 14, 16—17,
 21—22
 Albini 135
 Albinus, Bernhardus 342
 Albrecht Ferenc 510—511
 Albrecht (főherceg) 633
 Aldobrandini 673—674
 Aldridge, Ira 537
 Alesius Dénes 404
 Alexa Károly 395, 538, 606
 Aljtman, I. L. 237
 Alkaios 119
 Allestree, Richard 340
 Almási Miklós 546, 556
 Almássy 633
 Alpár Gyula 64
 Alszeghy Zsolt 571
 Alting, Jacob 340
 Alvinci Énok 372
 Alxinger, Johann Christian 482, 697
 Amade Antal 529
 Amade László 568, 583—584
 Ambrosius 376
 Ambrus Zoltán 162, 180—181, 246, 260, 511
 Amesius, Wilhelmus 340
 Anaxagoras 240—241
 Andai Ernő 194
 Anakreón 86, 99, 119, 218, 221
 Andor József 299
 I. András 683
 II. András 683
 Andrassy Gyula 159
 Andrić, Ivo 756
 Angyal Endre 557
 Angyalosi Istvánné Péchi Judit 479
 Annunzio, Gabriele, D' 260
 Anonymus lásd: P. mester
 Antal Sándor 505
 Antonius Florentinus 376
 Anyos Pál 125, 429—430, 583—584, 625
 Apácai Csere János 43, 534, 762
 Apafi Mihály 682, 689
 Apáthy István 505—506
 Apelles Pál 57
 Apollinaire, Guillaume 516, 754—755
 Apollonios Dyscolos 26, 31
 Apor Péter 342
 Apponyi Antal 317
 Apponyi Rudolf 317
 Áprily Lajos 507
 Aquinoi Szent Tamás 376, 634
 Aragon, Louis 546, 754—755
 Aragóniai Beatrix 530
 Aranka György 534, 730, 750
 Arany János 151—152, 154—161, 172,
 183—186, 205, 209, 246, 257, 263, 321,
 324, 359, 380, 382, 386, 390, 400, 473,
 490—492, 499, 501—502, 510, 531, 540,
 560—561, 564—588, 611, 633, 662, 664—
 666, 731, 734—735, 754, 756, 761, 765
 Arany Juliska 662
 Arany László 149, 154, 162, 172, 176, 183—
 184, 209, 662
 Arany Tamás 413—414, 423—424
 Aretino, Pietro 265
 Ariosto, Lodovico 706
 Aristogeiton 634

- Arisztophanész 30—32, 142, 214, 217, 588
 Arisztotelész 24, 26—28, 30—33, 38, 41, 308
 Armprusz Kristóf 269
 Arnim, Elisabeth 696
 Arnolfo di Cambio 91
 Árpád (fejedelem) 119, 574—575, 726—728
 Árpádházi (Szent) Erzsébet 45—46
 Asbóth János 162, 172, 386
 Asbóthné Ferenczi Sári 472
 Aschleben 57
 Asterius 75
 Asztalos István 661
 Asztalos Miklós 507
 Atanagi, Dionisi 530
 Attila 117, 119, 437—438
 Atwood, E. B. 727
 Aubignac, D' 225
 Auerbach, 229
 Auerbach, Ludwig 699
 Augustus 308
 Aurelius, Marcus 262, 434
 Austen 747

 Babbitt, Irwing 544—545, 549
 Babics Kálmán 177, 184—185
 Babits Mihály 181, 194, 198—199, 205, 246,
 260, 361, 363, 384, 444, 461—462, 464,
 522, 537, 540—541, 597, 629—630, 632,
 635, 638—639, 643, 646, 666, 754—756
 Babura László 669
 Bachelard, Gaston 228—229
 Backer 683
 Bacon, Francis 39—44, 66, 704
 Bagdi György 251
 Bahner, Werner 399
 Bahtyin 364
 Baillet, Adrien 40, 69, 71
 Bainville 544
 Baja Mihály 511
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 203
 Bajkó Mátyás 765
 Bajó Mihály 732
 Bajza József 120, 128—130, 132—133, 137,
 142, 144, 246, 263, 386, 562, 572, 580,
 582, 651, 665, 697
 Bakó Zoltán 511
 Bakócz Tamás 654
 Bakos József 264
 Baksay Ábrahám 52, 77
 Baky Ferenc 79, 84
 Balabán Róza 535
 Balasov, N. I. 395
 Balassa Armin 258
 Balassa Imre 618
 Balassa László 562
 Balassi András 618
 Balassi Bálint 33—34, 201, 262, 272, 276,
 310—313, 317, 472, 475, 530, 584, 592,
 640—642, 647, 767
 Balassi János 310, 641
 Balassi János (B. Bálint fia) 311
 Balassi Menyhárt 275—276, 424

 Balassi Zsigmond 618
 Balázs Béla 196, 261, 358—359, 505, 523
 H. Balázs Éva 398
 Balázs János 760—761
 Balázs Mihály 396
 Balde, Jakob 66
 Baldensperger, Fernand 226
 Baldoston, John 340
 Baldwinus 16
 Balics Lajos 673—674
 Bálint Aladár 260
 Bálint György 197, 207, 247, 260
 Bálint Zoltán 506
 Balla Károly 115
 Ballagi Mór 352—353
 Balog István 132
 Balogh Arthur 506
 Balogh Edgár 538
 Balogh István 765
 Balogh Jolán 251
 Balogh László 658, 709, 723
 Balsaráti Vitus János 417
 Balzac, Honoré de 204, 225, 238, 363—364,
 367, 560—561, 594
 Bán Alfréd 506
 Bán Imre 395—396, 530, 650
 Bánffy Miklós 503, 508
 Bangha Béla 668
 Bánhegyi György 240—241
 Bánóczy József 552
 Bánóczy László 194, 633
 Barabás Samu 504
 Barakonyi Ferenc 477
 Baránszky Jób László 304
 Barante, Prosper de 154
 Baranyai Péter 610—611
 Baranyi Ferenc 538
 Bárányos Károly 511
 Baráth Ferenc 177, 184—185, 187
 Baráti Huszár Aladár 511
 Barbey d'Aurevilly 225
 Barclay, John 48—49, 51—52, 68
 Bárczy Károly 706
 Barcsay Ábrahám 427—433, 435, 437—438,
 534, 749—750
 Bárd András 744—745
 Bárd Imre 196
 Bárd Oszkár 504—506
 Barkóczy 322
 Barkóczy László 682
 Barlay Ö. Szabolcs 530
 Barleus 76
 Barlow, Thomas 340
 Barna Lőrinc 314
 Báróczy Sándor 482, 534, 749
 Baros Gyula 427
 Baróthy József 511
 Baróti Dezső 765
 Baróti Szabó Dávid 85, 93, 202, 566, 586
 Barrow, Isac 340
 Bársony György 667—693
 Bársony István 362
 Barssuta Ádám 610

- Barta András 208, 211, 382
 Barta János 379, 470, 543, 555, 564, 664,
 666, 731, 764—765
 Barta Lajos 380—381, 508, 597
 Barta Sándor 644
 Bartalis János 505, 644
 Bártfay László 349, 562
 Bartha Ignác 510
 Bartha Miklós 203
 Bartháné 134
 Barthes, Roland 228, 232—233
 Bartkowski, Jan 349—350
 Bartók Béla 180, 202, 206, 256, 261, 361,
 386, 493, 513, 516—517, 635
 Bartók György 506
 Barton, Peter F. 753
 Bartoniek Emma 16, 19
 Bartos Róza 501
 Barzun, Jacques 544, 664
 Basilius István 415, 422
 Bászai Ernő 469
 Báthori Gábor 311
 Báthori István 276—277, 310—313, 404, 488
 Báthori Zsófia 677—680, 685, 687
 Bátor László 248—249
 Batsányi János 78—80, 83—85, 87, 319,
 486, 499—500, 729—730, 747—748, 750
 Batteux, Charles 85, 90, 97, 99—100, 109
 Batthyány Ferenc 475
 Baudelaire, Charles 224—225, 227—228, 579,
 754—756
 Baudius 76
 Baudouin, Charles 612
 Bauernfeld, Eduard von 135, 139
 Baumgarten, A. G. 81—82, 85, 89, 92, 95—97,
 100
 Bayard, Jean-François-Alfred 139
 Bayer János 42—44, 47, 59
 Bayer József 129—130
 Bayle, Pierre 70, 89, 240, 242
 Beaumarchais 700
 Beaumont, Francis 214, 217
 Beaumont, Joseph 340
 Beck, Karl 698
 Beck Ö. Fülöp 260
 Becker, Nikolaus 280
 Becsky Andor 506
 Becsky Irén 506
 Beethoven, Ludwig van 504
 Béguin 228
 Begyáts László 504
 Behamb János Ferdinánd 47—48, 52
 Békefi Remig 25
 Bekényi János 373
 Bekényi Fülöp János 373
 Bél Mátyás 44, 50, 56—59, 61, 73—74, 378
 IV. Béla 380
 Béládi Miklós 389, 394, 399—401, 523
 Belaj János 610
 Beleznai Miklósné 435
 Belia György 496
 Belinszkij, Visszarion Grigorjevics 185, 224
 Belitzky János 108
 Bell, L. M. 400
 Bellessort 544, 546
 Belnay György Alajos 79, 82—84, 88, 93—94,
 96—100, 103, 212
 Belohorszky Ferenc 437, 439
 Bels Benedek 417
 Bem Gyula 254
 Bem József 350
 Ben Jehuda, E. 370
 Benczédi László 655
 Benczúr Mátyás 609, 611
 Benda Kálmán 79, 83—84, 396, 398, 617,
 655, 765
 Bene (magister) 18—19
 Bene Ede 394, 399, 401—402
 Benedek András 259
 Benedek Elek 503, 508—510
 Benedek Istvánné 322—323
 Benedek Marcell 206
 Beniczky Péter 395, 767
 Benjámin László 523
 Benkő Ferenc 534
 Benkő József 534
 Benkő Katalin 469
 Bényei Miklós 694, 703
 Beöthy Zsolt 149, 162, 172, 177—178, 186,
 191, 206, 568, 571, 760
 Béranger, Pierre Jean 548, 701
 Bercel Éva 609
 Bérczy Károly 151
 Berde Mária 504, 506, 661
 Berde Zoltán 262
 Berek Katalin 710
 Bérenger, Jean 621
 Béres András 735
 Berkesi András 324
 Berkov, P. N. 237
 Berkovics Miklós 696, 702
 Berkovszkij, N. J. 237
 Bernard, Charles de 314
 Bernard, Claude 176, 179
 Bernard, Thales 577, 579
 Bernardus (magister) 12—20
 Bernát, Clairvauxi Szent 3
 Bernauer Ágnes 469
 Bernhardt 123
 Bernstein 195
 Berr, Henri 546
 Bertalan, Szent 678
 Bertius, P. 24, 27, 29
 Bertoni, G. 20
 Bertram, Johann Friedrich 41
 Bertrand, Juliette 223
 Berze Nagy János 469
 Berzeviczy Márton 28—29
 Berzeviczy Vince 130, 143
 Berzsenyi Dániel 97, 113, 124—125, 202,
 627, 730—731, 747—748, 750, 757, 760
 Bessenyei Boldizsár 440
 Bessenyei György 73, 130, 146, 239, 246,
 262, 426—442, 565, 567, 569, 572, 580,
 583, 746, 748—750
 Bessenyei György (irodalomtörténész) 256

- Bessenyei Mihály 439—440
 Bethlen Gábor 53, 318, 340, 342, 476, 478—
 479, 527, 533—534, 571, 631, 677, 762
 Bethlen István 476—478, 633
 Bethlen Júlia 345—348
 Bethlen Mihály 341—349
 Bethlen Miklós 251, 341—343, 529, 534,
 689, 762
 Bethlen Péter 342
 Bethlen Sámuel 343—349
 Bettetini, G. 232
 Bettina lásd: Arnim, Elisabeth
 Betz, W. 244
 Beza, Theodor 413
 Bezerédi István 283
 Bibó Lajos 511
 Bige Márton 733
 Binni, Walter 224
 Birnbaum, Marianna D. 259—261
 Biró Ferenc 385, 426, 765, 767
 Biró Lajos 261, 426
 Biró Sándor 572
 Bisztray Gyula 317, 517—521, 653
 Blagoj, D. D. 237, 239, 546, 548—550, 554—
 555
 Blair, Hugh 21, 109
 Blake, William 746—747
 Blanc, Louis 285
 Blandrata György 406—407, 409, 416, 422
 Blanqui 397
 Blasius János 60
 Blanchot 228
 Blesensis, Petrus 16—17
 Blin, Georges 223
 Bloch, J. R. 516
 Bloch Mórítz lásd: Ballagi Mór
 Blotius, Hugo 24—26, 28—29, 32—33
 Blumauer, Aloys 482
 Blumenbach, Johann Friedrich 96
 Bocatius János 58
 Boccaccio, Giovanni 38, 706
 Bockay István 311—312, 525, 571, 618—620,
 677
 Bod Péter 387, 534, 675, 688, 766
 Bodgál Ferenc 385
 Bodi, Leslie 482
 Bodin, Jean 40, 68
 Bodnár György 292, 302, 389—390, 392,
 394, 666
 Bodnár Zsigmond 162, 171, 178, 552, 596
 Bódog András 193
 Bódog Józsa 424
 Bodor Aladár 511
 Bodor Károly 501—502
 Boeclerus 76
 Boemus 630
 Boér Miklós 506
 Boetius 429
 Bogáti Fazekas Miklós 372, 396
 Bogdány Jakab 339—340
 Bogisics 621
 Bognár János 379
 Bogovics, Mirko 707
 Boileau, Despreaux Nicolás 98, 215, 217,
 228, 582, 700
 Bojtár Endre 389, 393, 399, 401
 Bóka László 454, 635
 Bokros Birman Dezső 260
 Boldizsár Iván 636
 Boleszló (püspök) 532
 Bolyai Farkas 534
 Boncza Berta 662
 Bonfini, Antonio 571
 Bónis György 396
 Bonzi, Pierre de 622
 Bor Kálmán 391, 765
 Borbély István 403—404, 412, 416, 508
 Borbély Orbán 404
 Borel, Petrus 665
 Boreman, Robert 340
 Bori Imre 642—645, 712, 714, 749
 Bornemisza Péter 33—34, 249—250, 268,
 270, 276, 306, 308, 310, 424, 648
 Bornemisza Sebestyén lásd: Sirmiensi Sebes-
 tyén
 Boronkai Iván 377, 395
 Boros Dezső 501—502
 Boros György 371
 Borromeo, Federico 33
 Bors László 504
 Borsos Márton 278—279, 289
 Bosnyák Tamás 619—620
 Boswell, James 704
 Bóta László 475
 Botero, Giovanni 630
 Botor, Thomas 340
 Botka Ferenc 367, 369, 389
 Botta István 24, 34, 310, 395
 Bouhours, Dominique 55, 64, 66—69, 71—72,
 76
 Bourget, Paul 226
 Bouterwek, Friedrich 112, 120
 Bödiger 55
 Böhm, Daniel 752
 Bölöni Farkas Sándor 510, 750, 766
 Bölöni György 755
 Bölöni Sándor, ifj. 688
 Börne, Ludwig 153, 157, 652, 698
 Böytös István 35
 Bözödi György 510
 Bradbrook, Muriel 402
 Brahma, Mieczyslaw 622
 Branca, Vittore 396, 558
 Brandenburgi Katalin 479
 Brandes, George 552
 Branyiczky Dezső 505
 Brassai Sámuel 151, 761
 Braun Róbert 635
 Brecht, Bertolt 334
 Brehm, Alfred Edmund 324
 Breitinger 90
 Brentius 415
 Brett, R. L. 665
 Brhel Éva 609, 611
 Bridgman 455—456
 Brisits Frigyes 606

- Brizeux, Julien A. P. 579
 Brockhusius 76
 Bródy Sándor 162, 180—181, 205, 253—254,
 380—381, 503—504, 596, 632, 646, 657
 Brodziński, Kazimierz 551
 Brontë, Emily 665
 Brooks, Cleanth 230—231
 Brougham, Henry 704
 Browning, John 657
 Brucker 240
 Bruckner Győző 679—680, 688
 Brunetière, Ferdinand 168, 224—226, 228,
 544, 754
 Bruni, Leonardo 21
 Bruning, George 340
 Brunswick Antal 93—94
 Brutus 633
 Bubenka László 314
 Bubla János 608
 Bucer, Martin 421
 Buchholtz György, ifj. 61
 Buchnerus 76
 Buckle, Henry Thomas 170—171
 Buckley, William 340
 Bucszánszky György 79, 84
 Buda János 684
 Budai Ézsaiás 688
 Budai Ferenc 564
 Buday Dezső 643—644
 Budenz József 151, 761
 Buhle 240
 Bulcsu Károly 160
 Bullinger Henrik 306
 Bulwer 151
 Buoncompagno 4, 17—18
 Buonarrotti, 397
 Burius Dániel 45, 49—50, 56, 58, 60—64,
 71—74, 76—77
 Burius János 44—52, 56—62, 54—63, 67, 77
 Burius János, ifj. 73—74, 76
 Burius Judit 45
 Burius Julianna 45
 Burger, Heinz Otto 37
 Burke, Edmund 82, 90, 555
 Burman, Peter 24—25, 29
 Burney, Frances 703
 Burton, Henry 340
 Buttler 215, 217
 Buysens, R. 232—233
 Buzinkai Kaposi Sámuel 346—348
 Buzinkai Mihály 340
 Bürk-Wille, Albert 57
 Byron, George Noel Gordon 184, 552, 556,
 558, 665, 705
- Caccamo, Domenico 423
 Caesar, Caius Julius 633
 Calabrese, Francesco 413
 Calamy, Edward 340
 Calderón, Pedro, de la Barca 137, 142, 707
 Călin, Vera 561
 Callières, François de 65
- Callot 100
 Calovius, Abraham 41
 Camerarius, Joachim 24, 76, 689
 Camerovius, Mathaeus 681
 Camões, Luiz de 707
 Camus, Albert 364
 Caravaggio, Michelangelo 648
 Cardenal 699
 Carrière 177
 Carloni, Jean-Claude 226—227
 Carnap 169
 Carpazow, Fr. B. 64
 Cantimori, Delio 405—406, 413
 Casaubonus 217
 Casletanus lásd: Ellebodius, Nicasius
 Cassai Michaelis György 42
 Casselius 76
 Cassiodorus 3
 Cassis, Daniel 340
 Cassius 633
 Castel, Viel 702
 Castelli, Ignaz Franz 698
 Castelvetro 30
 Castex, P. G. 227
 Castle 486
 Cato, Marcus Porcius 428, 430
 Catullus, Caius Valerius 611
 Cazamian, Louis 546
 Celinski, Pawel 349
 Celspirius I.: Serpilius Keresztély
 Celsus 75
 Cervantes, Saavedra, Miguel de 707
 Cesinge János lásd: Janus Pannonius
 Chamisso 536
 Champfleury 227
 Chantis, Charles 340
 Chapelle 99
 Chapelain 225
 Char, René 755
 Chateaubriand, François-René de 225—226,
 553, 701—702
 Chaudes-Aigues, Jacques Germain 701
 Chaulieu, abbé de 99
 Chénier, André 747
 Chiabrera, Gabriello 99
 Chikán Zoltánné 385
 Cholnoky Jenő 506
 Cholnoky Viktor 596
 Christophorus Pannonius 47
 Chytraeus, David 76
 Cicero, Marcus Tullius 5, 18, 25, 56, 124, 213,
 215, 242, 275, 377
 Lauren, H. A. 139, 144
 Clementis Zakariás 50—51, 53, 55
 Clissold, William 194
 Clusius, Carolus 24—25, 29
 Cocceius, Henricus 342
 Coleridge, Samuel Taylor 231
 Coligny 622
 Comenius, Amos Johannes 41, 55, 263—264,
 340
 Comfort, Alex 545
 Commodus 319

- Comte, Auguste 157, 162, 164—165, 168, 171, 174, 176
 Concilia Emil 25
 Conring, Hermann 47—49, 51, 56, 63—64, 69, 77
 Constant, Benjamin 702
 Constantin 693
 Cook, William 340
 Cooke, Richard 340
 Cooper, James F. 705
 Copinger 375
 Corneille, Pierre 214, 217, 239, 579, 582, 700, 756
 Cossoton, Jacob 340
 Costil, Pierre 24—27, 29
 Courbet, Gustave 227
 Cousin 225
 Cowet, John 340
 Crabbe, George 704
 Cramer, Johann Friedrich 59, 64—69, 71—73, 76
 Crewe, Matthew 340
 Croce, Benedetto 89—90, 221, 223, 227, 231, 234
 Cromer Lénárd 267—269
 Cromwell, Oliver 340, 634
 Crowther, Joseph 340
 Crowther, William 340
 Cuno 131
 Cureus 76
 Curtius, Ernst Robert 3
 Cuspianus 61
 Cuvier 225
 Cygielska, Elżbieta 489
 Cyprianus, Caecilius 376
 Cytowska, Maria 266
 Cyzarz 169
 Czeczey Lénárd 268
 Czeglédi István 340
 Czeglédi Sándor 765
 Czemanka András 61
 Czére Béla 257
 Cziffra Géza 504
 Czine Mihály 210, 300, 595
 Czinke Ferenc 79, 83, 85, 118, 123
 Czóbel Béla 260
 Czobor Pál 618
 Czuczor Gergely 151
 Czudar Péter 654
 Czvittinger Dávid 35—36, 42, 46—47, 49, 54, 58, 60, 62—63, 67, 70, 73, 672, 681, 691
- Csák Gyula 538
 Csáky József 81
 Csáky Tivadar 130—131
 Csanádi Albert 248
 Csanádi Imre 404, 468, 470—471, 473—474
 Csanády György 511
 F. Csanak Dóra 354
 Csanda Sándor 749
 Čapek, Karel 334
 Csapláros István 349, 489, 702
- Csapó Jenő 504
 Csapodi Csaba 375, 530, 621
 Császár Elemér 91, 129—130, 146, 296, 553, 657, 702, 767
 Császár Ferenc 580
 Császár Ignác 733
 Csáth Géza 256, 595—596
 Csathó Kálmán 592
 Csató Pál 136—137, 145, 278, 511
 Csázmai István 422
 Csécsy Imre 191, 194, 196
 Csegodojev, A. D. 237, 239
 Csehi Gyula 246—247, 363—364
 Csekey István 511
 Čelakovský 560
 Csengery Antal 151—153, 158—159, 518, 653
 Csengery Ilona 511
 Csengery János 504, 506
 Csengery Gusztáv 263
 Csépe Imre 385
 Csepeli Mihály 270—271
 Cserei Mihály 342, 366
 Cseres Tibor 385, 538
 Csergő Miklós 376
 Csernisevszkij, Nikolaj Gavrilovics 185
 Csernok Márton 608
 Csiky Endre 507
 Csiky Gergely 177
 Csipkés György lásd: Komáromi Csipkés
 Csizmadia Andor 530
 Csóka J. Lajos 530
 Csokonai Vitéz Mihály 40, 99—100, 104—105, 121, 124, 239, 243, 246, 490, 499, 531, 559, 565—566, 584, 748—750, 756, 765—767
 Csombordi Máté 270
 Csontos János 24
 Csorba Anna 668
 Csuka János 510
 Csuka Zoltán 510, 644
 Csuzi Cseh Jakab 340
 Csűri Bálint 110
 Csűrös Emilia 511
 Csűrös Miklós 206, 384, 661
- Daday Gerő 506
 Daldoston, John 340
 Dálnoki Benkő Márton 41
 Dalos László 385
 Damiani János 684
 Dán György 193
 Dán Róbert 372—373, 395—396, 476, 479—480
 Dante Alighieri 4, 23, 38, 111, 529, 531, 579, 648, 706
 Danton 634
 Dares Phrygius 727—728
 Darvas János 504
 Darvas József 538
 Darwin, Charles 175, 225, 658
 Daudet, Léon 544
 Dávid Ferenc 404, 409, 412—413, 416—417, 422—424, 767

- Dávid Gyula 246–247
 Daxner Rebeka 609, 611
 Dayka Gábor 112, 263, 749
 Deák Ferenc 151, 158–159
 De Bonald, Luis 154
 Debreceni Ember Pál 44, 53, 403, 667, 692
 Debreczeni Ferenc 611
 Décaudin, M. 516
 Decsi József 98
 Decsy Sámuel 564–565
 Deér József 199–200, 247–248
 Defoe, Daniel 239
 Dehmel, Richard 516
 Delacroix, Eugène 227
 Delavigne, Casimir 702
 Delicasius, Johannes 77
 Delille, Jacques 747
 Delisle, L. 15
 Della Volpe, Galvano 233–236
 Demeter Imre 385
 Demeter Tibor 489
 Démokritosz 241
 Demosch Mátyás 46
 Dénes Zsófia 662
 Dengl János 633
 Denis, Michael 215, 217, 482
 Dér Zoltán 256–257
 Déri Miklósné 562
 Derkovits Gyula 260
 Dersi Tamás 257–258, 389
 De Ruggiero 398
 Déryné Széppataki Róza 130, 139, 143, 263
 Déry Tibor 523, 539, 644
 Descartes, René 243, 342
 Desewfy János 270–272
 Dessewffy Aurél 278, 289
 Dessewffy József 118, 121–123, 126
 Dévényi Iván 261
 Dexter, Nummius Aemilius 75
 Dezsényi Béla 278
 Dézsi Lajos 310
 Dickens, Charles 209, 560–561, 706
 Dickinson, Daniel 340
 Diderot, Denis 81, 90–91, 101, 237, 240, 299, 484
 Dieguez, Manuel de 228
 Dienes András 388, 607–609
 Dienes László 508
 Dietrich, Peter 57
 Diggle, Edmund 340
 Dijon, Francis 340
 Dillingham, Theodore 340
 Dilthey, Wilhelm 179, 183
 Dingha Anna 608
 Dingha Dániel 608
 Dingha György 607
 Dingha János 608
 Dingha Sámuel 608
 Diognes Laértios 650
 Dionüsziosz Halikarnasszeusz 27, 225
 Diophantes 27
 Diószegi András 209, 523, 595, 657
 Diószegi István 340
 Diószegi Vilmos 662–663
 Disraeli 706
 Dobó István 276
 Dobó Krisztina 310–311
 S. Dobos Ilona 469, 472
 Dohnányi Ernő 180, 497
 Dolmányos István 707
 Domitianus 319
 Domokos Pál Péter 471, 473
 Donatus 75
 Dongó Gyárfás Géza 677
 Doromby Karola 79–81, 87, 94, 99
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 204, 363–364, 637
 Dózsa György 197, 526
 Döbrentei Gábor 111, 580, 626, 629, 750, 766
 Dömötör Ákos 356
 Draper, Henry 170
 Draudius, Georgius 63
 Dréher Jenő 633
 Dreyfus 226
 Drugeth István lásd: Homonnai Drugeth
 Dryden, John 340
 Drzewicki, Seweryn 349
 Drzik Katalin 607
 Duarles, William 340
 Du Bellay 65
 Du Bos, Jean-Baptiste 90, 98, 109
 Ducange, V. H. J. 131
 Dudith András 24–29, 73, 270–271, 395, 423
 Dudith János 76
 Dugonics András 79, 93, 116, 135–136, 145, 200, 565, 574, 584–585, 587
 Dugovics Titusz 631
 Dumas, Alexandre 138, 141–142, 144–145, 314
 Dunton, William 340
 Duretus, Ludovicus 308
 Durkheim 755
 Durzsa Sándor 3, 9–10, 13
 Dutka Ákos 354, 505
 Dux Adolf 696
 Dürer, Albrecht 260
 Dzwonkowski 349
 Éber Antal 633
 Eberhard, Johann August 92, 100, 109–110, 113, 123
 Éble G. 270–271
 Eccard, J. J. 55
 Eck Bálint 267
 Eck, Cornelius von 342
 Eckartshausen, Carl von 485
 Eckhardt Sándor 270, 310–311, 317, 472, 618, 620–621, 728
 Eco, Umberto 231–232
 Eckstein Anna 695
 Eckstein Frigyes 694–695
 Édes Gergely 565
 Edgeworth, Mary 703
 Egressy Béni 136

- Egressy Gábor 134, 139–140, 263
 Egri Lukács 403–425
 Egri Péter 193, 665, 709, 711–712
 Egry József 260
 Egyed Zoltán 504
 Elek Artúr 259–261, 596
 Elek István 756
 Elek László 261, 766
 Elek Oszkár 701–702, 704–705
 Eliot, George 444, 560
 Eliot, T. S. 544–545, 553, 665, 754
 Ellebautd lásd: Ellebodius, Nicasius
 Ellebodius, Nicasius 24–34
 Eluard, Paul 755
 Ember Győző 28, 404–405, 409–410, 417–
 418, 421–422, 424
 Emich Gusztáv 342
 Eminescu, Mihail 665
 Endrődi Sándor 162, 172, 176
 Engels, Friedrich 149, 165, 238, 319, 397
 Enscoe, Gerard E. 544–545, 547, 549
 Enyedi Gáspár 343–349
 Enyedi György 469, 650
 Eössi András 370–371
 Eötvös Ágnes 704
 Eötvös Ilona 695
 Eötvös József 123, 142, 151, 153, 159, 263,
 398, 491, 551, 560, 569, 666, 694–708, 753
 Eperjesi István 475
 Epiktétosz 434
 Epikurosz 241–242
 Erasmus, Desiderius 76, 265, 640, 648
 T. Erdélyi Ilona 393, 531, 562, 653
 Erdélyi János 151–152, 154–155, 157, 159,
 183, 246, 263, 350–351, 361, 390, 490, 499,
 552, 561, 563, 574, 576, 757
 Erdélyi József 354, 504, 658
 Erdélyi László 726
 Erdélyi Pál 313
 Erdődy Edit 616
 Erdődy Gábor 683–684
 Erdődy Simon 270
 Erkel Ferenc 136
 Erki Edit 538
 Erler, Georg 46
 Ermerius, F. Z. 307
 Ernesti 90
 Érsekújvári Farkas 376
 Érsekújvári Orbán 340
 Eschenburg 92, 100, 221
 Espartero 281
 Esze Tamás (XVIII. sz.) 525
 Esze Tamás 342, 395, 655, 667, 679–680,
 687
 Eszéki István 340
 Eszterházy Móric 633
 Etédi Sós Márton 565
 Eusebius Caesariensis 376
 Euripidész 33, 215, 217, 634
 Eysson, Henry 340
 Faba, Guido (magister) 19
 Fábián István 553
 Fabó András 51, 677
 Fabre, Jean 429
 Fabri Tamás 417
 Fabricius, J. Albertus 40, 46, 70
 Fábry Zoltán 247, 259, 369, 538, 644, 755
 Faguet, Emile 754
 Fairchild, H. N. 545
 Falk Miksa 694–695, 698–699, 704
 Falu Tamás 354
 Faludi Ferenc 99, 125, 568, 584
 Falus Róbert 385
 Fanchali Jób János 472
 Fánecsy Lajos 142
 Faragó Vilmos 385
 Faral, E. 8, 20–21
 Farkas Ferencné Péchi Krisztina 477, 479
 Farkas Gyula 35–36, 73, 204, 551–553
 Farkas Imre 495, 497
 R. Farkas Klári 385
 Farkas Zoltán 260
 Fási Ilona 733
 Faska Samu 609, 611
 Fauriel, Claude 152
 Fáy András 123, 133, 481, 747–748
 Fayolle, Roger 228–229
 Fazekas Mihály 566
 Fechner 169–170, 183
 Feder 96
 Fehér Dezső 505, 661
 Fehér Ferenc 358, 362
 Fehér Klára 385, 524
 Fehér László 745
 Féja Géza 197–206, 211, 538, 731
 Fejér György 114, 116–117, 121
 Fejérpataki László 726
 Fejes Endre 538
 Fejtő Ferenc 197
 Fekete János 314
 Fekete Lajos 510
 Fekete Lőrinc 343–348
 Fekete Mihály 80
 Fekete-Nagy Béla 504
 Fekete Sándor 247, 542
 Felber, Joachim 46
 Félegyházy József 650
 Felfalusi József 341–342
 Félibien 90
 Felicides Pál 50
 Felkai László 700
 Felszeghy Dezső 504
 Felvinczi Takáts Zoltán 511
 Fenákel Judit 385
 Fénelon, Francois 499–500
 Fengler József 85–86
 Fenyéry Gyula lásd: Stettner György
 Fényes Elek 751, 753
 Fenyő István 107–108, 278, 392–394, 398,
 400–401, 541, 562, 750–753, 765–766
 Fenyő Miksa 260
 I. Ferdinánd 55, 266–270, 272, 620, 683
 III. Ferdinánd 674
 I. Ferenc 64
 Ferenc József 596, 598

- Ferenc, portugál király 350
 Ferenczi Imre 655
 Ferenczy László 391, 393, 756
 Ferenczy Zoltán 140, 310, 619, 689, 695, 699, 701
 Ferenczy Béni 208
 Ferenczy Gyula 504
 Ferenczy József 129—130, 133, 278—279
 Ferenczy Károly 260
 Ferenczy László Marcella 510
 Ferenczy Sándor 507
 Ferstl 349
 Fessler Ignác 753
 Fest Sándor 705
 Festetics György 86
 Feszty Masa 511
 Fetter Gyula 507
 Fettich Nándor 473
 Feuerbach, Ludwig 165, 539
 Feustel, Christian 69
 Féval, Paul 703
 Fiátfalvi György 648
 Ficino, Marsilio 248, 648
 Fielding, Henry 237, 239, 704
 Filicaia 99
 Filloux, Jean-Claude 226—228
 Finta Zoltán 504
 Fiore, Gioacchino da 648
 Firduszi 576, 707
 Firpo, Luigi 371
 Fischer, Jan O. 402, 555
 Fitzwilliam, John 340
 Flacius 415
 Flaubert, Gustave 225, 227—228, 238, 363—364, 560
 Flechier 214, 217
 Fleetwood, Jacob 340
 Flemming, Paul 66
 Fligl József 504
 Florus, Publius Annus 41
 Fodor András 658—659
 Fodor Gerzson 588
 Fodor István 229
 Fodor József 171, 194, 511
 Foesius 307
 Fogarasi János 151, 757
 Fögel József 248
 Fontenelle 85
 Fonvizin, D. I. 239
 Forbáth Imre 644
 Forgách Ferenc (érsek) 28, 415, 618
 Forgách Ferenc (történetíró) 273—275
 Forgách Imre 306—307, 309
 Forgách Mihály 373—375
 Forgách Simon 271, 415
 Forgách Zsigmond 619
 Fortunatus, Matthaeus 641
 Fotez, Marko 401
 Fouqué, Friedrich Heinrich 697
 Földes István 511
 Földes Mihály 524
 Földes Sándor 369
 Földessy Gyula 662
 Földi János 78, 80, 104, 499
 Földváry Gábor 253
 Fragonard, Jean-Honoré 239
 Fraknói Vilmos 48, 572, 673—674
 France, Anatole 301—303
 Francigena, Henricus 14
 Franck Ádám 343—348
 Franck, Sebastian 358
 Francke 57
 Francken, Christian 371
 Frankenburg Adolf 653
 Frankl Vilmos lásd: Fraknói Vilmos
 Franyó Zoltán 504—505, 661
 Fraser 755
 Fráter Béla 508
 Fráter György 274
 Freibergi Krestiansky Jób 691
 Freinsheimius 76
 Freud, Sigmund 180
 Freytag, Gustav 184
 Fried István 386, 394, 401
 Fried Jenő 368
 Friedrich Endre 680
 Friedrich, Stephan 315
 I. Frigyes 54
 II. Frigyes 308, 484
 III. Frigyes 72
 Frigyes főherceg 633
 Frisius, Ioannes Iacobus 42
 Frölich Dávid 42—43, 63, 77
 Frye, Northrope 101, 229, 664
 Fudley, Alexander 340
 Fuggerth Ferenc 356—357
 Fuggerth József 357
 Fukász György 195—196
 Fulgentius Th. I.: Markovits Mátyás
 Fulgosius 763
 Fullenius, Bernhardus 342
 Fusch, Johannes Henricus 342
 Fügedi Erik 653
 Fülep Lajos 261, 358
 II. Fülöp 27
 Fülöp Géza 510
 Fülöp László 523
 Fürst, Lilian F. 665
 Füstös Nagy István 732—734
 Füst Milán 537, 644
 Fűves Ödön 625
 Gaál Gábor 197, 509, 763
 Gaál József 136, 138
 Gabelhofer Gyula 78—80, 82—85, 87—88, 91—102, 215, 220
 Gábor Andor 369
 Gábor Dénes 631
 Gacsev, D. I. 237
 Gainsborough 239
 Gaius 308
 Gál István 29, 339, 629—630
 Galambos Lajos 538
 Gáldi László 245, 314, 397—398, 531, 563, 756

- Galénosz 308
 Galeotto Marzio 571
 Gali István 732—734
 Gali Istvánné 732—734
 Galilei, Galileo 26
 Galla Ferenc 673
 Gallauner Ferenc 79, 84
 Gallie, Richard 340
 Galocsik Éva 610
 Gálos Rezső 79, 103, 434, 437, 481
 Galsworthy, John 631
 Galvano di Bologna 530
 Gámán Béla 502
 Gánóczy Antal 668, 690
 Gara (nádor) 657
 Garai Borbála 617
 Garai Éva 609
 Garai Gábor 538
 Garai István 619
 Garai János 735—745
 Garai János, id. 735
 Garai László 745
 Garay János 129—130, 133—136, 138—140,
 142, 145—146, 572
 Gárdonyi Géza 263, 324, 596, 657, 664
 Gárdonyi Klára, Csapodiné 395—396, 531
 Gárdos Mariska 258
 Gárgyános Máté 415
 Garroni, E. 232
 Gáspár Anna 609, 611
 Gáspár Imre 661
 Gáspár János 534
 Gaszner 484
 Gáthi 565
 Gaudenzi, A. 18—19
 Gay, Marie Francise 702
 Géber Antal 342
 Geibel, Emanuel 699
 Geleji Sándor 503
 Geleji Sándorné Gerő Zsófi 503
 Gelléri Andor Endre 522, 644
 Gellért Oszkár 260, 354, 358
 Gellius, Aulus 308
 Genthon István 629
 Gentile, Valentino 405—410, 418, 422
 Gentz Frigyes 552
 Geoffroi de Vinsauf 21
 Geoffroy, Saint-Hilaire 225
 George, Stefan 444, 505
 Gerard 90
 Geréb László 248—249
 Geréb Péter, Vingárti 249
 Gereblyés László 735—736
 Géresi Kálmán 271
 Gerézdi Rabán 530, 640—642
 Gergely Pál 511
 Gergely Sándor 538
 Gerhard György 682
 Germanicus 320
 Gerő Andor 503
 Gerő Ödön 503
 Gerstinger, H. 24, 34, 276
 Gervais de Melkley 20
 Gervinus 153, 155, 696—697
 Gerzon Adalbert 82
 Gesner, Conrad 46—47
 Gibbon 500
 Gibson, Charles 340
 Gibson, R. W. 39
 Gidásfalvi István 340
 Gide, André 544, 755
 Gifford, George 340
 Gilányi 689
 Gill, Eric 231
 Ginzberg, L. 371
 Giono 203
 Giotto di Bondone 91
 Gipps, Thomas 340
 Girardin, Emile 703
 Girardin, Saint-Marc de 226
 Giraud, Victor 225
 Giraudoux, Jean 590
 Girtanner 241, 243
 Gleckner, Robert F. 544—545, 547, 549
 Gleich 141
 Gleim, Johann Wilhelm L. 99
 Glorius 370
 Goethe, Johann Wolfgang 122, 125, 131, 142,
 155, 239, 426, 483, 485—486, 551—552,
 562, 574, 694—697, 747
 Gogol, Nikolaj Vasziljevics 204, 561
 Goldast, Melchior 64
 Goldoni, Carlo 141, 531
 Gombos Gyula 204
 Gonvil, William 340
 Goodrich, Robert 340
 Gordon Etel 209
 Gori 87
 Gorkij, Maxim 363, 546, 555
 Gorzo Gellért 437, 439
 Gorsby, Matthew 340
 Gostling, Henry 340
 Gotthelf, Jeremias 699
 Gottsched, Johann Cristoph 70, 239, 481—
 482
 Goya, Francisco 239
 Gozzi, Carlo 81
 Gozdu Elek 176—177, 203, 209, 535
 Gömbös Antal 114
 Gömbös Gyula 362, 735, 738
 Gönczi János 340
 Görgey János 679—680
 Görgey Pál 679
 Görömbei András 765
 Görres, Joseph 117
 Graevius 76
 Gräbener, H. J. 20
 Graf, Arturo 260
 Gránicz István 240
 Granvelle 27
 Grassl, Hans 485
 Gray, David 704
 Grécourt 99
 Gredinár Aurél 504
 Gregh, Fernand 544
 Gregoriánczi Pál 273

- Gregory, David 340
 Greguss Ágost, 151, 184—185, 187, 190
 Grémonville 622
 Gresset, Jean-Baptiste Louis 99
 Grib, V. R. 237
 Gribaldi, Matteo 405—406
 Grillparzer, Franz 483
 Gritti Lajos 265, 272—273
 Gronovius 76
 Grotius, Hugo 76
 Gruber Károly Antal 79, 83, 87—88
 Grün, Anastasius 698
 Gryphius, Andreas 66
 Grzegorz Pawel 416
 Günther 215, 217
 Guarino da Verona 66
 Gubasóczy János 681
 Guerre, Pierre 755
 Guevara, Antonio 41, 762
 Guido Faba 4
 Guillym, Joseph 340
 Guizot, François Pierre 152, 225, 227, 317
 Gukovszkij, G. A. 237
 Gulácsy Irén 511
 Gulyás Károly 510
 Gulyás Pál 521
 Gunda Béla 655
 Gundling, Nikolaus Hieronymus 40—41
 Gunning, Peter 340
 Guszev, Jurij 239, 402
 Guttinger 702
 Guttmann Mihály 476
 Gutzkow, Karl 652, 698
 Guzowski, Andrzej 349
 Gvadányi József 155, 263, 564—566, 584, 587
- Gyallay Domokos 509—510
 Gyalui Farkas 504
 Gyalui Torda Zsigmond 28, 33—34, 47,
 268—273
 Gyarmathy Árpád 510
 Gyarmathy Béla 510
 Gyarmathy Sámuel 534
 Gyarmathy Zsigáné 510
 Gyenes Lajos 506
 Gyenis Vilmos 535, 765
 Gyergyai Albert 697, 702—703
 Gyertyán Ervin 710
 Gyerzsavin 239
 Gyetvai János 368
 Gyóni Géza 354, 505
 Gyömrői Sándor 253
 Gyöngyösi István 1, 527—529, 582, 584, 587,
 686
 Gyöngyösi János 565
 Györfly György 726, 728
 Györfly István 506
 György Aladár 162, 172
 György Lajos 508
 György Mátyás 643
 Györy Dezső 644
 Gyulai Ferenc 477—479
- Gyulai Pál 129, 151—152, 154, 161—162,
 177, 186—188, 209, 246, 329, 358, 367,
 468, 552, 565, 696
 Gyurmán Adolf 280, 289
- Haase, E. 68
 Haász Aladár 511
 Hadházy Sándor 510
 Hadrovics László 728—729
 Haeckel 225
 Háfiz 707
 Hagedorn 90, 99
 Haiman György 375
 Hain 375
 Hajnal Mátyás 606
 Halász Gábor 553, 629, 632, 636
 Halász Imre 263
 Haliczky András 79, 83
 Hall János 309
 Haller László 91, 215, 217
 Halm, Friedrich 143, 698
 Halmágyi Sámuel 504
 Hamerling, Robert 699
 Hammer-Purgstall 707
 Hanaciuc 680
 Handó György 654
 Hangay Sándor 504
 Hankiss Elemér 389, 392, 394, 399
 Hankiss János 511, 698
 Hantken Miksa 158
 Hanzó Lajos 278—279
 Haraszthy Lajos 356
 Harmodios 634
 Harnos Sándor 476, 480
 Harsányi István 439
 Harsányi Jakab 689
 Harsányi Zsolt 503—504, 511
 Hašek, Jaroslav 180
 Hassenstein a Lobkovic, Bohuslaus 376—377
 Hatvany Lajos 260, 262, 264, 385, 598, 755
 Hatvany Pál 504
 Hauptmann, Gerhart 633
 Havas József 504
 Havas László 759
 Házy László 368
 Hazard, Paul 545
 Hazucha Ferenc 128—129, 136—137, 140—
 142
 Heardson, Francis 340
 Hebbel, Friedrich 160, 582
 Hebler Mátyás 414
 Heckenast Gusztáv 501—502
 Héczei Baka István 340
 Hegedős Sebestyén lásd: Lantos Sebestyén
 Hegedüs István 273
 Hegedüs Nándor 257, 494
 Hegel, Georg Wilhelm 120, 152, 155, 165—
 167, 588
 Hegyi István 511
 Heidegger, Johannes 459, 692
 Heidenreich 100
 Heimpel, Hermann 70

- Heine, Heinrich 153, 170, 490, 548, 652, 698, 742
 Heinrich Gusztáv 162
 Heinsius, N. 63, 76
 Heller Ágnes 201
 Helmeczy Mihály 131
 Helmholtz 170
 Heltai Gáspár 47, 249–250, 396, 767
 Hendrich, Christophorus 63
 Henricus Francigena 9
 Hensler, K. F. 486
 Henszlmann Imre 151, 752
 Heraszkov 239
 Herczeg Ferenc 205, 511, 596
 Herczeg Gyula 210, 331
 Herder, Johann Gottfried 92, 110, 117, 119, 123–124, 154–155, 238, 482–483, 490, 559, 575, 664, 696
 Herdingii, Guilielmi 75
 Herennius 20
 Herepei János 387
 Hermann Egyed 687
 Hermann István 523
 Hermányi Dienes József 534
 Hermolaus Barbarus 34
 Hérodotosz 611
 Herwegh, Georg 698
 Hesslein István 510
 Hessus, Eobanus 76
 Hésziodosz 308
 Hettner 155
 Hetyéssy István 730–731
 Heumannus, Christophorus Augustus 41
 Hevenesi Gábor 44
 Hevesi András 206, 591, 629–630, 635
 Hevesi Mihály 417
 Hevesi Piroska 511
 Hevesy Iván 644
 Heydenstam 505
 Heyne, Christian Gottlob 87, 96
 Hidas Antal 368–369
 Hidy János 488
 Hieronimi Károly 171
 Hilarius Tamás 416–417
 Hillius, Joseph 340
 Hingenau, Otto Bernhard 698
 Hippokratész 307–308
 Hirschfeld 92, 99
 Hirschler József 506
 Hitch, James 340
 Hitler, Adolf 200, 744
 Hjelmsev 233
 Hoblik Márton 115
 Hocher 681
 Hoffmann Edit 260
 Hoffmann, E. T. 665–666
 Hoffmannswaldau 54–55, 66
 Holbach, Paul Heinrich Dietrich 240, 242–243, 746
 Holberg 90, 141
 Holl Béla 390, 395
 Hollós Korvin Lajos 538, 745
 Hollós Róbert 262
 Holste, Lucas 696
 Home, Henrik 90, 95, 109
 Homérosz 90, 96–99, 214, 216–218, 221, 308, 499, 569, 576, 579, 581
 Homonnai Drugeth Bálint 312, 619
 Homonnai Drugeth István 312
 Honti János 467, 472
 Hopp Lajos 250, 390, 655, 765
 Hoppál Mihály 663
 Horányi Elek 42, 688
 Horányi Mátvás 529, 531
 Horatius Flaccus, Quintus 214–217, 219, 221, 319, 490, 582, 625, 635
 Horgas Béla 382, 709
 Hornyánszky Gyula 307
 Horsmann, Nicolas 340
 Horsmann, Philipp 340
 Horthi István 340
 Horthy Miklós 192, 196, 735, 738
 Horvát Endre 114
 Horvát István 110, 114, 125–126
 Horváth Adám 566, 583–584, 586–587
 Horváth András 43
 Horváth Iván 396, 499
 Horváth János 35, 37, 126, 183, 302, 358, 365, 388, 562, 584, 640, 655–656, 665
 Horváth János (XVI. sz.) 77
 Horváth János (XIX. sz.) 116–117
 Horváth János, ifj. 4, 9, 726–727
 Horváth József Elek 115
 Horváth Károly 143, 390–391, 393, 398, 488, 543, 556, 664, 707
 Horváth Lajos 671
 Horváth Mihály 564, 751–753
 Horváth Zoltánné 745
 Hosius, Carl 75
 Hölderlin, Friedrich 200, 239, 321, 698
 Hrapcsenko 666
 Hrúz Adám 609–611
 Hrúz Anna 610–611
 Hrúz Erzsébet 611
 Hrúz Éva 609, 611
 Hrúz György 609, 611
 Hrúz György, ifj. 609, 611
 Hrúz János 609–611
 Hrúz János, ifj. 611
 Hrúz Mária 608–611
 Hrúz Mátvás 609
 Hrúz Mihály 609, 611
 Hrúz Mihály 609
 Hrúz Sámuel 611
 Hrúz Zsuzsanna 609–611
 Huber, Franz Xaver 482
 Hudecz Mihály 608, 610
 Hugo Bononiensis 9, 11
 Hugo, Victor 138, 141–142, 144–145, 170, 225, 280, 544, 546, 550, 555–557, 560–561, 699–702, 704, 706, 756
 Hume 82, 187
 Hunfalvy Pál 151, 761
 Hunyadi András 340
 Hunyadi Demeter 372
 Hunyadi János 85, 255

- Hunyadi László 435—437, 532, 631
 Hunyadi Mátyás 53, 203, 249, 267, 376, 437,
 526, 528, 530, 572, 631, 642, 654
 Hunyady Sándor 511, 591
 Hurd 109
 Husserl, Edmund 223
 Huszár Dávid 309
 Huszár Gál 250, 267—269, 306—310, 395
 Huszár Vilmos 701—702, 704—705
 Huszti István 343
 Husztiné Révhegyi Rózsi 699
 Huszti Tamás 524
 Hutten, Ulrich 672—673
 Huxley, Aldous 631—632
 Huzella Ödön 505
- Ibsen, Henrik 360
 Iffland 135, 139
 Ignotus Pál 246, 361—362, 629, 636
 Illa Mihály 259, 385
 Ilkus Márton 249
 Illei János 429
 Illés Béla 368—369, 644
 Illés Endre 523
 Illés Jenő 385
 Illés László 203, 369, 389—400
 Illésházy István 313, 618—619
 Illésy János 310
 Illincini Péter 25
 Illyés Gyula 192, 194, 247, 361, 461, 522,
 524, 538, 635—636, 658, 755
 Illyés János Jenő 506
 Ilosvai Selymes Péter 250, 263
 Imre Mihály 532
 Imre Kálmán 511
 Imre Katalin 712
 Imre Lajos 388
 Imre László 364
 Imre Sándor 508
 Ináncsi Pap Gábor 114
 III. Ince 532
 X. Ince 668
 Inchoffer Menyhért 44, 672—673
 Indig Ottó 508
 Ingres 227
 Inguanez, D. M. 6
 Ipolyi Arnold 200, 313, 619—620
 Irving, Washington 705
 Isac Emil 504
 Isidorus Hispalensis 6
 I. István, Szent 573, 667, 673, 683, 686
 Istvánffy Miklós 24, 26—29, 33, 52, 77, 271,
 274, 617
 Istvánovics Márton 662
 Iványi Béla 34
 Iványi Ödön 159, 209
 Iwanka Borbála 45
 Izabella királyné 530
 Izsák Domokos 510
 H. Izsó Livia 385
- Jablanczy Ignác 289
 Jackson, George 340
 Jacobus a Voragine 376
 Jagamas 471
 Jakab Elek 404
 Jakab Géza 508
 Jakab István 142
 Jakab Ödön 596
 Jakobson, Roman 229, 330, 499
 Jakubovich Emil 200, 471
 Jakus Lajos 607, 609, 611
 James, G. 314—315
 James 455—456
 Jammes, Francis 516
 Jancsó Béla 510
 Jancsó Elemér 510, 749—750, 766—767
 Jancsovics (Jantsovits) István 353
 Janin, Jules 652, 701
 Jankovich Miklós 114, 116—117
 Jankovics József 341, 387
 Janó Ákos 385, 732
 VII. János pápa 650
 VIII. János pápa 650
 János Zsigmond 273—274, 276, 423, 530
 Jánosi Béla 90
 Jánossy Lajos 309
 Jánossy-Papp Béla 504
 Janovics János 607—608
 Janovics Jenő 510—511
 Janus Pannonius 53, 76, 530, 571—572,
 640—642
 Jány 687
 Járósi Andor 507
 Jász Dezső 368
 Jászi Oszkár 195—196, 199, 361, 755
 Jauss, H. R. 65
 Jávorka Katalin 663
 Javornyik Sámuel 610—611
 Jean Paul 110—112, 184—189, 697, 747
 Jékely Lajos 507
 Jékey Aladár 505
 Jelenszky Gáspár 619
 Jelisztratova, A. A. 237, 239
 Jenei Ferenc 312—314, 395, 562, 654, 767
 Jenei József 506
 Jenisch 123
 Jenkins, Alex 340
 Jerabek Zsuzsanna 609, 611
 Jeromos, Szent 26, 46, 52, 75
 Jerzy, Stanislaw 488
 Jessensky Dániel 54—55, 73—74
 Jessensky János 77
 F. Jeszeney Osvald 131
 Jichaki, Salomo 371
 Jirašek, Alojz 664
 Johanna papissa 650
 Johnson, Samuel 704
 Jókai Mór 201, 208, 263, 321, 324—333,
 365—367, 379—380, 501, 540, 558, 560—
 561, 570, 594, 650—653, 764
 Jones, Robert Emmet 229
 Jones, William 500
 Josephus Flavius 75, 371

- Jósika Miklós 563, 633, 699, 753
 Jost, François 402
 Jouts, Jonathan 340
 Joyce, James 303, 334, 364
 Józán Miklós 511
 Józsa János 511
 I. József 50, 61—62, 378
 II. József 81, 85, 482, 484, 487, 573, 625, 684
 József főherceg 633
 József nádor 252
 József Attila 191—192, 203, 235, 247, 259, 262, 334, 360, 382—383, 385, 389, 447, 462, 464, 514, 522, 537—538, 612, 614, 616, 635, 644, 658, 709—714, 717—719, 722—724, 738, 744, 754, 756—760, 764
 József Jolán 191
 József Farkas 389, 393, 401—402, 645—647
 Jöcher 692
 Juhász Árpád 505
 Juhász Ferenc 522—524, 538, 713, 754
 Juhász Ferencné 253—254, 393, 400
 Juhász Gyula 258, 354, 505, 759
 Juhász László 24, 390
 Juhász Péter 666
 Juhász Vilmos 629
 Julianus császár 75
 Julow Viktor 765
 Junius 76
 Juntke, Gritz 46
 Jurany Vilmos 501—502
 Justh Zsigmond 209, 657
 Justinus 30
 Juvenalis 215, 217
 Juvencius 252
- Kabdebó Lóránt 443
 Kádár Zoltán 765
 Kaffka Margit 204, 263—264, 292, 294—304, 334, 380—381, 522, 536—537, 597, 646
 Kafka, Franz 180, 334, 364
 Káhána Mózes 505
 Kajtár Mária 391
 Káldor György 636
 Kalidonia 650
 Kállay Ferenc 240—243, 748
 Kállay László 511
 Kallót 219, 221
 Kálmány Lajos 200, 472
 Kálvin János 352, 403, 405, 412—413
 Kamhal János 607
 Kamhal Jánosné 607
 Kanehl, Oskar 369
 Kanizsai Pálfi János 475
 Kant, Immanuel 81—82, 84—85, 90, 104, 110, 156, 241—242, 482, 484
 Kantemir 239
 Kántorné Engelhardt Anna 134, 136
 Kanyaró Ferenc 403—404, 409
 Kapitánffy István 729
 Kaposi István 340
 Kaposi János 340
 Kaposi Márton 530
- Kaposi Pál 340
 Kaposi Sámuel lásd: Buzinkai Kaposi
 Kaposvári Gyula 385
 Kapp, Friedrich 269
 Kappel 628
 Karácsony Benő 510
 Karácsony György 415
 Karácsony Sándor 199—200, 202
 Karácsonyi Béla 247—248
 Karácsonyi János 673
 Karadžić, Vuk 386
 Karátson, André 260
 Kardos Albert 511
 Kardos László 249, 541
 Kardos Pál 541
 Kardos Tibor 249, 265, 395—396, 530, 558
 Karikás Frigyes 369
 Karinthy Frigyes 354, 361, 505, 597
 Kármán József 115, 481—488, 749—750, 765
 I. Károly 340, 573
 II. Károly 340
 V. Károly 64
 XII. Károly 377—378
 Károlyi Árpád 677, 681
 Károlyi Gáspár 403—411, 416—418, 421—423, 648
 Károlyi György 349, 627
 Károlyi Mihály 195—196, 199, 755
 Károlyi Péter 47, 395
 Kárpáti Aurél 206, 595
 Karthauzi Névtelen 640
 Kassai Géza 368
 Kassák Lajos 194, 239, 360, 504—506, 537—538, 540, 597, 643—644, 646—647, 658, 736, 754, 756
 Katanchich Péter 79, 83, 86
 Kátay Mihály 312
 Kathona Géza 396, 403, 409
 Katona Béla 209—210, 381—382, 505
 Katona József 136, 144, 200, 202, 563, 656, 666
 Katona Lajos 162, 564
 Kautz Gyula 151, 158
 Kayser, Wolfgang 366
 Kazinczy Ferenc 78, 80, 96, 103—105, 107—108, 110, 112—118, 121—124, 126, 239, 244—246, 263, 319, 385—386, 482, 486, 529, 566, 580, 583, 695, 747—750, 760, 767
 Kazinczy Gábor 313, 342, 562, 580, 653
 Kázmér Ernő 504
 Kazy Ferenc 569, 681
 Keats, John 556
 Kecskeméthy Aurél 699
 Kecskeméti György 629
 Keil 10
 Kékesdi Gyula 385
 Kéky Lajos 706
 Kelmenfy lásd: Hazucha
 VII. Kelemen 669, 680
 Kelemen Béla 123
 Kelemen János 233, 385
 Kelemen Kornél 737

- Kelemen László 128
 Kelemen Mór 501
 Kelemesi Mihály 618
 Keleti Károly 171
 Kelsey, Joseph 340
 Kemény Gábor 351–352
 Kemény György 353
 Kemény István 389
 Kemény János 251, 385, 762
 Kemény János (XX. sz.) 385, 507
 Kemény József 476
 Kemény Lajos 267–268, 413
 Kemény Simon 261
 Kemény Zsigmond 151–153, 155, 157–159,
 188, 202, 204, 317–320, 328, 362, 502,
 551–553, 558, 560–561, 588, 665–666,
 694
 Kende J. 625
 Kende Zsigmond 191–192
 Kendi Sándor 276
 Kenéz Győző 78, 101, 217, 222
 Kénosi Ferenc 477
 Kénosi Ferencné Péchi Zsuzsanna 479
 Kent, John 340
 Kenyeres Imre 35
 Kenyeres Zoltán 358, 559
 Képes Géza 531
 Kerecsényi Dezső 629, 631
 Kerékgyártó István 659–660
 Kerényi Károly 636–638
 Kerényi György 474
 Keresztúri Pál 341
 Keresztury András 619
 Keresztury Dezső 197, 531, 577, 748, 760
 Keresztury István 619
 Kerr, Alfred 358
 Kéry László 401
 Keserü Bálint 310, 371, 395
 Keszi Imre 635
 Kézai Simon 526
 Kibédi Sándor 510
 Kierkegaard, Søren Aaby 188, 358
 Kinizsi Pál 85, 631
 Király Dezső 504
 Király György 261
 Király István 401, 513–517, 527
 Kis János 21, 122, 499, 566
 Kisfaludy Károly 123, 126, 132, 138, 551,
 559, 563, 582, 584, 750, 753
 Kisfaludy Sándor 112, 114, 204, 565, 572,
 583, 753
 Kiss Áron 403–404, 410, 412–414, 417–
 418, 422
 Kiss Béla 506
 Kiss Elek 504, 510
 Kiss Ernő 503–504
 Kiss Ferenc 658, 756, 764
 Kiss Gyula 696, 706
 R. Kiss István 685
 Kiss Menyhért 503
 Kiss József 162, 176–177, 263, 596, 661, 757
 Kiss József (irodalomtörténész) 264, 390,
 394, 399, 493
 Kissolyosi Mátéfi János 371
 Klanicza Márton 54, 61
 Klaniczay Tibor 24, 42, 251, 312, 373–374
 390–396, 399, 470, 472, 475, 527, 529–
 530, 559, 621–622, 642
 Klapka György 159
 Klaus, Werner 664
 Klein, Samuel 51, 56–57, 60, 62
 Klemperer, Viktor 65
 Klenner Aladár 267
 Klestinszky László 145
 Klinguer, F. 75
 Klopstock, Robert 99, 111, 214–215, 217,
 482, 696
 Klotz 90
 Kluch János 378
 Kluger Lászlóné 262–264
 Kmetty János 260
 Kneifel Mária 24, 28–29, 33
 Kner Imre 261, 375, 650
 Kóbor Tamás 162, 360
 Koch Cyriak 417
 Koczás Sándor 494–495, 660
 Kock, Paul de 314, 703
 Kodály Zoltán 206, 256, 261, 474, 513, 517,
 565, 576, 635
 Kodolányi János 203, 384
 Koepfel Emil 705
 Koháry István 767
 Kohn Sámuel 370–372, 476–479
 Kókay György 391, 393
 Kokoschka 180
 Kollányi Ferenc 24–25, 28, 376, 668
 Kollár Ferenc 673
 Kollár, Ján 609, 664
 Kollonich Lipót 686–687, 690, 692
 Kolosi Török István 648–650
 Kolozsvári Grandpierre Emil 302
 Kolta Ferenc 385
 Koltay-Kastner Jenő 375, 531, 702
 Komáromi Csapkés György 340, 670–671,
 687–688
 Komáromy Andor 532
 Komáromy András 307, 311
 Kombol, Mihovil 266
 Komját Aladár 368, 505, 643, 646–647
 Komjáthy Anzelm 322
 Komjáthy Győző 322–323
 Komjáthy János 494
 Komjáthy Jenő 176–178, 322–323, 496–
 498, 518
 Komjáti Benedek 640
 Komlós Aladár 184, 186, 189, 206, 260, 323,
 362, 501, 535–536, 543, 552, 558, 629
 Komlóssy Ferenc 143–144
 Komlovszki Tibor 373, 392, 395–396, 763
 Komor András 360
 Komoróczy György 765
 Koncsek Judit 609, 611
 Kopácsi István 411
 Kopcsányi Márton 601–606
 Koppai Károly 86, 88, 93–94
 Korbélyi 626

- Korda Béla 505
 Korff, H. A. 544
 Korláth István 620
 Kornis Farkas 478
 Kornis Ferenc 477—478
 Kornis István 730
 Kornis Judit 476
 Koródi Mihály 340
 Korompay János 536, 656
 Kortum, Hans 65
 Kós Károly 507, 509, 537, 632, 661
 Kósa János 108
 Kosáry Domokos 83, 319, 479, 622
 Kossuth Lajos 159, 199, 203, 263, 280, 283—
 288, 350, 382, 511—512, 531, 628, 752
 Koszó János 552—553
 Koszta József 260
 Kosztolánszky István 508
 Kosztolányi Dezső 181, 194, 207, 246, 256,
 260, 334, 336, 356—357, 360, 462, 522, 724
 Kotzebue, August Friedrich 122, 131, 135,
 137, 139—141, 145
 Kovachich Márton György 84, 88, 271, 682
 Kovács Ágnes 662
 Kovács András 340
 Kovács Dezső 257, 503—504
 Kovács Endre 350
 Kovács Győző 730, 750
 Kovács István 400
 Kovács József (XIX. sz.) 565—566, 588
 Kovács József 395
 Kovács Kálmán 390
 Kovács Kálmán (Erdély) 508
 Kovács Károly 510
 Kovács László 504, 506, 632
 Kovács Pál 133
 V. Kovács Sándor 249, 373, 376, 391, 395,
 532, 765
 Kovács Sándor Iván 375, 385, 530, 761—763
 Kovácsay Ferencné 608
 Kovacsóczy Farkas 28—29, 274—275, 395
 Kovacsóczy Mihály 143, 145
 Kovalovszky Miklós 385
 Kovásznai Imre 763
 Kováts Albert 633
 Kozlowski, Adam 489
 Kozma Dezső 257
 Kozma Lajos 261
 Kozmáné 732, 734
 Kozocsa Sándor 209, 354, 384—385, 501, 503
 Kozocsa Sándor, ifj. 384
 Köhalmi Béla 362, 450, 454, 463
 Köhler, Erich 65
 Kölcsey Ferenc 100, 105, 107—108, 111—113,
 117—118, 121, 123—125, 146, 201—202,
 204, 240—243, 246, 350, 429, 481, 551—
 552, 556, 559, 562, 578, 581, 583, 666,
 746—748, 750, 752, 760
 König Gyula 171
 Kőpeczi Bálint 340
 Kőpeczi Béla 396, 398, 400, 665
 Körmendi Ferenc 522
 Körner, Theodor 698
 Kőrösi Csoma Sándor 534
 Köstlin 177
 Kőszegi János László 376
 Köteles István 732
 Kővári Aladár 35
 Kőváry László 477
 Kövessy Kálmán 651
 Kraftheim, Crato von 34
 Krauss, Werner 65
 Krecselics 674
 Kreil, Anton 78—79, 82, 84—85, 87—88,
 91—97, 99—102
 Krejčí, Karel 399—400, 549, 747
 Kriegsmann 691
 Kristó Nagy István 209
 Kristóf Károly 494, 644
 Krisztina királynő 67
 Kriza Ildikó 468, 473
 Kriza János 151
 Krleža, Miroslav 180, 756
 Krman Dániel 44, 377—379
 Krompecher Bertalan 116
 Krúdy Gyula 180, 204, 206—211, 334, 381—
 382, 590—599, 660—661
 Krúdy Gyula, ifj. 210
 Krúdy Ilona 210, 382
 Krúdy Mária 210
 Krúdy Péter 210
 Krúdy Zsuzsa 210, 382
 Krundener, Munc 702
 Kubinyi Kristóf 270
 Kubits Imre 745
 Kudlák Lajos 644
 Kulcsár Péter 379, 395—396, 761—763
 Kulcsár Zsuzsanna 249, 533
 Kultsár István 114, 116, 121
 Kún Béla 257—258, 647
 Kun Boris 345—348
 Kun István 345—348
 Kuncz Aladár 503, 508, 661
 Kunoss Endre 145
 Kunszery Gyula 536
 Kurbátova, J. Sz. 237, 239
 Kurcz Ágnes 248, 533, 654
 Kutassy János 376
 Kuthy Lajos 652—653
 Küküllői János 532
 Küllös Imola 663
 La Fare 99
 La Harpe, Jean-François de 700
 La Mettrie 746
 Laborcz János 470
 Laborfalvy Róza 134
 Labriolle, Pierre 75
 Lackner Kristóf 77, 395, 404
 Laczkó Géza 503, 505, 511
 Lajos 747
 Lácza 565, 585
 Lafontaine, August 697
 La Harpe, Jean-François 226—227
 Laiosz Georgiosz 625

- Laiske, Miloslav 400
 I. Lajos (Nagy) 532
 II. Lajos 248
 VI. Lajos 691
 XIV. Lajos 64, 72, 622, 624, 651, 700
 XV. Lajos 484
 XVI. Lajos 651
 Lajos Fülöp 651
 Lajta Béla 633
 Lakatos István 507
 Lamarck 658
 Lamartine 560, 665
 Lanátor Pogány Ferenc 193—194
 Lambach Elek 79, 83, 85
 Lambeck, Peter 40, 42—43, 69—70
 Lamenn 752
 Lamennais 280
 Lampe 53, 404—405, 409—410, 417—418, 421—422, 424
 Lánczy Gyula 673
 Landerer 279
 Lane, Erasmus 340
 Lange, Antoni 488—489
 Langlois, Ch. V. 16—17
 Lanoyus, Philippus 375
 Lantos Kálmán 635
 Lanson, Gustave 225—226, 228, 545, 754
 Lantos Sebestyén 269
 Lányi Rózsika 497
 Lányi Samu 609
 Lascaris, Ioannes 266
 Lasserre, Pierre 544, 549, 552
 Lathouillere, Rober 64
 Lászlai János 395
 László (apát) 654
 I. László, Szent 48
 V. László 532
 László György 477, 479
 László Gyula 745
 Laudon 85, 483
 Lauka Gusztáv 137, 140, 280
 Lawrence, D. H. 631
 Lautréamont 754
 Lautschek Márton 60
 Lavater, Johann Caspar 102—103
 Laviron 227
 Lázár Piroska 699
 Lechner Károly 505
 Leconte de Lisle 579
 Léderer Emma 199
 Ledochowski, Jan 349
 Leduc, J. 622
 Légrádi Ottó 633
 Legrand, Emile 26
 Lehér Ferenc 180
 Lehmann, Paul 56, 75
 Leibniz 55, 68—70, 167
 Lékai János 368, 644
 Lemberg 568
 Lempicki, Sigmund von 37—39, 68
 Lenau, Nicolaus 490
 Lendvay Márton 142
 Lendvayné 134—135, 139
 Lenin 238
 Lengyel Albert 511
 Lengyel Balázs 261
 Lengyel Imre 765
 Lengyel József 643, 646, 709
 Leo (archipresbyter) 729
 Leonardus, Renatus Christophorus 70
 Leopold (császár) 679
 Lépes Bálint 606
 Lermontov 204, 548
 Lesage 700
 Lessing 90, 121, 123, 129, 137, 143, 214, 217, 237—239, 482, 697
 Lesznai Anna 193, 261, 358—359, 755
 Lewald, August 698
 Lewis 229
 Levákovics Ferenc 673—674
 Levendel Júlia 382, 709
 Lévi-Strauss 231
 Levickij, 239
 Licianus, Valerius 321
 Lichtenberg 697
 Lichtwehr 217
 Lieven (hercegnő) 317
 Ligeti Ernő 506, 509, 537—538
 I. Lipót 50, 674, 681
 II. Lipót 79, 82, 482
 Lippay György 376, 669
 Lipps 170, 183
 Lipsius, Justus 24—27, 41, 373—375, 395, 762—763
 Liszti János 29, 270, 276
 Livanova, T. N. 237, 239
 Livius, Titus 376
 Locke 340, 427
 Lockey, Thomas 340
 Lodge, William 340
 Loebell, J. W. 697
 Lohenstein 66
 Lomonoszov 239
 Lonkay Antal 572, 584—585
 Lope de Vega 707
 Lórántffy Zsuzsanna 479, 677
 Lorca, García 334
 Lorenz Károly 137
 Losonczy Anna 34, 641
 Lotichius, Petrus 76
 Lotz Károly 653
 Lotze, Hermann 152
 Louvet de Couvray, Jean Baptista 700
 Louth, Róber 499—500
 Lovas Rózsa 563
 Lovejoy, Arthur O. 547—548
 Lovik Károly 207, 381
 Lőkös István 765
 Lőrincze Lajos 385
 Lőrinczy Szabolcs 511
 Lővy Ferenc 476, 478, 480
 Löwith, Karl 165
 Luby Margit 734
 Lucilius 215
 Lucius Lajos 46
 Lucretius Carus, Titus 243, 455

- Lucullus 428
 H. Lukács Borbála 391, 544, 550, 553, 666
 Lukács György 195, 234, 247, 260, 358–362, 505, 513–514, 539–541, 544, 546, 559, 665, 746, 755
 Lukács Hugó 505
 Lukács Imre 738, 745
 Lukács Lajos 653
 Lukács Móric 398, 706
 Lukács Sándor 562
 Lukácsy Sándor 246, 278, 385, 388, 390–391, 394, 396–399, 401–402, 665
 Lukáts János 334
 Luginich Imre 263, 342
 Lunacsarszkij 368
 Luther 308, 352, 413, 673, 701
 Luxemburgi Zsigmond 249, 532, 594
 Lyonne, Hugues de 622
 Lyra, Nicolaus de 376
- Maár Gyula 385
 Maecenas, Caius Cilnius 219, 221
 Máca 560
 Maculay, Thomas Babington 153, 155
 Macaulay, Rose 637
 Machiavelli, Niccolò 529–531
 Macpherson 747
 Macza János 368, 644, 646
 Madách Imre 319, 361, 510, 523, 540, 702, 764
 Madách Krisztina 617
 Maden, Richard 340
 Mágócsy Gáspár 277, 415
 Magyar László 385
 Magyar Mihály 652
 Magyar Sándor 262
 Magyar Péter 371, 373
 Maigron 552
 Maistre, Joseph de 396
 Majakovszkij 369
 Majláth Béla 619
 Major Dezső 505
 Major Henrik 505
 Major József 511
 Makai Imre 538
 Makkai László 395–396, 655
 Makkai Sándor 507, 632
 Makó Pál 80, 83
 Makogonyenko, G. P. 237, 239
 Maksay Albert 507
 Márkos Albert 507
 Malherbe 756
 Malonyay Dezső 503–504
 Malraux 228
 Mályusz Elemér 531–532
 Mályuszné Császár Edit 253
 Man, Henrik de 195
 Mándi Éva 524
 Mandron, R. 533
 Manet, 227
 Manga János 662
 Manlobe, Roland 340
- Mann, Thomas 363
 Mannheim Károly 180
 Manojlovics, Todor 754
 Mantinea 650
 Manuzio, Aldo 31–32, 640
 ifj. Manuzio, Aldo 27
 Manuzio, Paolo 24–27, 31
 Manzoni, Alessandro 706
 Márai Sándor 205, 590, 629, 636
 Marcell Ágoston 511
 Marckwardt, Bruno 41, 69
 Marcuse, H. 455
 Marczali Henrik 755
 Margalics Ede 386
 Mahrholz, W. 544
 Mária Terézia 439, 482, 684
 Marino, Adrian 399
 Márki Sándor 506, 755
 Markiewicz, H. 206
 Markó Árpád 621
 Markovits Mátvás 50
 Marmontel 90
 Maróthy 564
 Maróti Dávid 373
 Marryat 705
 Mars, Mlle 143
 Martialis 48, 51–52, 376
 Martinek, Jan 376
 Martinkó András 399, 562
 Martinková, Dana 376
 Martinovics Ignác 83–84, 730
 Martius, Eva 244–246
 Martiny Mihály 608, 609
 Marton Lili 511
 Martyn, Thomas 340
 Marx, Karl 149, 152, 162, 166, 237, 358–359, 397, 454, 539, 554
 Massai Eulália 415
 Máté Károly 35
 Matelkovic Sándor 171
 Mather 340
 Matisse, Henri 260
 Mátrai Gábor 129, 131–132, 136, 139, 142, 146, 183
 Mátrai László 43, 207–208, 398, 590
 Matthaëides Sámuel 41
 Matthieu de Vendome 20
 Matthisson 215, 217
 Mattis-Teutsch János 506
 Mátyási József 565, 585
 Maurer, Joseph 686
 Maurras 544, 552–553
 Mautner János 41–42
 Mauzi Róber 426
 Maximilianus Transylvanus 47
 Mayer, A. 269
 Mazarin 622
 Mécs László 508
 Medgyes Lajos 653
 Megander Bálint 417
 Megyeri 132, 134–135, 142
 Megyericsei János 376
 Mészáros István 732

- Meidzsi 238
 Melanchton Fülöp 48, 76, 308
 Melith Péter 314
 Melith Péterné 311, 313
 Melius Juhász Péter 250, 306, 310, 395,
 410—411, 414—415, 417, 422, 424
 Méliusz József 644
 Menandrosz 214, 217
 Mendelssohn-Bartholdi, Felix 90
 Mencke, Johann Burkhard 62
 Menczik Ferdinánd 378
 Menenius Agrippa 219, 221
 Mentovich Ferenc 588
 Mercator, Gerhard 630, 763
 Mercuriale, Gerolamo 28
 Meredith, Roger 340
 Mérei Gyula 195
 Mérei Mihály 270
 Merényi László 395
 Merész Károly 504, 506
 Mérey Anna 618
 Mérey Mihály 272
 Mérey Zsófia 618
 Merhán Miklós lásd: Csűrös Miklós
 Mérimée, Prosper 703
 Merlin 631
 Mesmer 484
 Mentovics 180
 Mészáros Ignác 486
 Mészáros István 5
 Mészáros Károly 114, 511
 Mészáros Sándor 511
 Metastasio 531
 Metternich, Klement 651
 Metz, C. 232
 Meyer, Hans 664
 Mezei József 186, 190, 521, 558—560
 Mezei Márta 753, 765
 Mezey László 61, 530
 Mező Ferenc 511
 Mezőgyáni Ambrus 415
 Mezőlaki János 339—341
 Mezősi Károly 542, 607, 610
 Michelangelo 98, 748
 Miczkiewicz, Adam 557
 Miguel, Don 350
 Mihály deák 270
 Mihályfi Ernő 385
 Mihályi Ödön 644
 Mike Sándor 476
 Mikes Lajos 257
 Mikes Kelemen 390, 529
 Mikes Lajos 354
 Miklián György 608, 610
 Miklós Andor 354
 Miklós Jutka 505
 Miklós Pál 324, 392, 645
 Miklós Róbert 385, 765
 Mikó Imre 188, 477
 Miksa (főherceg) 309
 Miksa (király) 423
 I. Miksa (császár) 271, 273—275
 II. Miksa (császár) 306
 Mikszáth Kálmán 176—177, 203, 207—209,
 331, 354, 517—522, 594, 657, 661, 764
 Milanese, Girolamo 413
 Milecz Szilveszter 476
 Milkó Erzsébet 505
 Milkó Izidor 502—503
 Mill, St. 157, 162, 164, 168, 170—171, 174,
 176
 Millien, Achille 548, 577—579, 581—582
 Millok Sándor 744
 Miloszavlyevits Milán 503
 Milotai Nyilas István 650
 Milton, John 21, 96, 99, 214, 217, 565, 649,
 704
 Minarik, Jozef 62, 377, 379
 Mindszenty Kata 617
 Mirabaud 240
 Mirabeau 397
 Miraeus, Aubertus 46
 Mišianik, Ján 472
 Miskolczi Mihály 732—733
 Miszti László 699
 Mittuch Adám 61—62
 Mód Aladár 199
 Módis László 765
 Mohácsy János 495—497
 Mohi Ferenc 410
 Moholy Nagy László 180
 Mokulskij, Sz. Sz. 237
 Moldován Pál 504
 Moldován Pál 506, 511
 Molho, Raphael 226—227, 229
 Molière 68, 137, 214, 534, 699
 Molitorisz Jenő 504
 Molitorisz Pál 506
 Mollay Károly 248
 Mollerus, Johannes 46
 Molnár Erik 527
 Molnár Ferenc 180, 359, 523
 Molnár János 91
 Molnár Mátyás 654—655
 Molnár Sándor 510
 Molter Károly 537, 632
 Monostori-Haubert Kamilló 505
 Montgomery, John Flournoy 633
 Montague, Mary Wortley Lady 703
 Montaigne 68
 Montépin, Xavier de 703
 Montolieu, Mme 697
 Mónus Illés 743—744
 Moore, Thomas 705
 Móra Ferenc 258, 262
 Mora (velencei polgár) 622, 624
 More, Henry 340
 Moreau, Pierre 228—229, 545
 Morgan-Owenson 703
 Morhof, Daniel Georg 40—43, 69—71, 90
 Móricz Dezső 354
 Móricz Miklós 495
 Móricz Zsigmond 180—181, 197, 200, 205—
 206, 210, 246, 259—261, 263, 300, 331,
 353—355, 360—361, 380—381, 494—495,
 541, 590, 596—598, 644

- Morland, Henry 340
 Mornet, Daniel 545
 Mortier, Roland 239, 399—400
 Morvay Győző 705
 Morvay Gyula 644
 Mossóczy Zákariás 34, 378
 Mounin, Georges 402
 Mouret, Francois 400
 Mozart, Wolfgang Amadeus 485
 Munkácsy János 129, 133, 136—137, 142, 253
 Muraközy Gyula 216
 Murmelius 250
 Musil, Robert 180
 Musset, Alfred de 536, 546, 702
 Muzsnai Ágnes 700
 Mühlher, Robert 482
 Müller, Johannes von 87
 Münch-Bellinghausen, Eligius lásd: Halm, Friedrich
 Münster, Sebastian 763
 Mylaeus, Christophorus 38—40, 66
 Mylen 29
 Mynhall, John 340
- Nacsády József 517—518, 520—521
 Nadányi János 50, 53, 63, 77
 Nadányi Zoltán 505
 Nádasdy Ferenc 77, 312, 621
 Nádasdy Tamás 265, 270—272, 309, 686—687
 Nadeau, Maurice 223—224
 Nagl 486
 Nagy András (XVII. sz.) 620
 Nagy András (generális) 620
 Nagy Artur 387—388
 Nagy Balogh János 260
 Nagy Barna 681, 684
 Nagy Dániel 511, 644
 Nagy Dezső 353
 Nagy Endre 261
 Nagy Frigyes 697
 Nagy Ignác 136, 315—316
 Nagy Ilona 662
 Nagy Imre 504
 Nagy István 695, 733
 Nagy Iván 61, 617—618, 620
 Nagy Lajos (író) 192—193, 541, 597
 Nagy Lajos 423
 Nagy László 386, 396, 523, 754
 S. Nagy László 508, 510
 B. Nagy Margit 251
 Nagy Mihály 619
 Nagy Miklós 210, 320, 365—367, 658, 665—666
 Nagy Péter 204, 401
 Nagy Péter (cár) 49, 72, 239
 Nagy Péter (XIX. sz.) 733
 Nagy Zoltán 261, 541
 Nagyfalusi Fekete Mihály 350
 Nagyfalusi Jenő 629
 Nagyiloki Ferenc 478
- Nagymegyeri János 24
 Nagyváthy János 79, 83—84, 86, 94
 Naláczy József 534
 Nánási Demeter 340
 Nánási István 340
 Napoleon, Bonaparte 280—281, 286, 351, 625
 Náprági Demeter 312
 Náray Antal 114
 Návay Lajos 695
 Nawrocki, Władysław 488—489
 Négyesy László 183, 263, 649, 696, 756—757
 Neilly, William 340
 Nemcova, Božena 560
 Némédi Lajos 486—488, 765
 Némédiné Dienes Éva 481
 Nemes György 278, 538
 Nemes László 385
 Nemes Nagy Ágnes 382
 Nemeskürty István 531
 Nemesziosz (püspök) 26
 Németh Andor 191, 193—194, 206, 503, 710
 Németh Antal 130
 Németh Béla 262
 Németh G. Béla 148, 191, 390, 400, 444, 527, 535—536, 595, 709, 714, 761
 Németh László 198, 202—205, 207, 247, 361, 383, 523, 630, 632, 635—636, 644, 657—658, 755
 Németh Sámuel 730
 Németh Sándor 633
 Némethy Ferenc 240
 Németh Mihály 346
 Nero, Tiberius Claudius 319—320
 Neruda, Jan 560
 Nerval, Gérard de 546, 555
 Nestroy 253
 Neukirch, Benjamin 69
 Neumann 632
 Névy László 177, 184—185
 Newald, R. 15
 Newton, Isac 167, 340
 Nicolai, Alexander 238, 340, 484
 Nicolau, G. M. 12
 Nietzsche, Friedrich 162
 Nisard, Planche 152, 226
 Nitsch Dániel 79, 83—84, 93—94, 96—97, 99—100, 212
 Nizsalovszky Endre 694, 700—701, 705
 Nodier 702
 North, Joseph 340
 North, Robert 340
 Northrop Frye 747
 Nortier, Roland 665
 Nostitz (kancellár) 681—682
 Nóti Károly 504
 Novák István 730
 Novák László 701—702
 Novák Miklós 376
 Novalis 553, 665, 697—698
 Novati, Francesco 4—5
 Noverre, de la 90
 Novikov 239

- Nyáry Ferenc 762—763
 Nyáry István 762
 Nyáry Pál 253
 Nyéki Vörös Mátyás 606, 767
 Nyerges László 396
 Nyeupokojeva, I. G. 391
 Nyilas Márta 97
 Nyiredy Géza 504, 506
 Nyiró Gyula 504, 614—615
 Nyiró József 507, 510—511
 Nyirő Lajos 389, 393—394, 399, 402
 Nyiry Erzsébet 81—82
- Obal Béla 676
 Oberding József György 510
 Ochino, Bernardino 405—406
 Okolicsányi Pál 683, 689, 692
 Oláh Miklós 24—25, 27—28, 52, 249, 273, 275—276, 269, 306
 Olosz Lajos 507
 Oltványi Ambrus 397, 562
 Olty Antal 210
 Opie 703
 Opitz, Martin 53—54, 65—66, 73, 76
 Oppel Jenő 673
 Orániai Vilmos 339
 Orbán Balázs 477
 Orbán István 687
 Orbók Attila 503
 Orbók Loránd 503
 Orczy Lőrinc 428, 430, 432—433, 566—567, 574
 Ormos Ede 508
 Orosz István 765
 Orosz Sándor 210
 Országh László 340
 Ortelius, Abraham 763
 Ortutay Gyula 261, 385, 467—468, 470—473, 475, 662, 765
 Osdolai Kun Ilona 341
 Osszián 664
 Osvát Ernő 246, 254, 361, 596
 Osvát Kálmán 507—508
 Osváth Béla 385, 523, 636
 Otrókoci Főris Ferenc 54—55
 Ottlyk György 61
 Otto Frisingensis 54
 Oven 289
 Ovidius Naso, Publius 215, 217, 576, 611, 625
 Owbram, William 340
 Owen, John 340
 Ozorai 250
- Ökrös László 385
 Örkény István 208
 Ösbő 726
- P. mester 117, 726—729, 531
 Paetus, Thræsea 320
 Pach Zsigmond Pál 527
 Padányi Bíró Márton 43
- Pageaux, Daniel 400
 Pais Dezső 245, 702, 726—727
 Pajzs Elemér 504
 Pákh Albert 577, 580—581
 Pákozdy Ferenc 738, 745
 Paku Imre 184—191, 536
 II. Pál (pápa) 642
 V. Pál (pápa) 274
 Pál (apostol) 371
 Pál András 373
 Pál Gáspár 340
 Pál Zoltán 497
 Palaeologus Jakab 412
 Palágyi Lajos 497
 Palágyi Menyhért 177—178, 322—323
 Pálffy István 621
 Pálffy János 510
 Pálffy László 510
 Pálfi Lili 511
 Pálfi Miklós 510
 Pály Miklós 45
 Pálmai Kálmán 382
 Pálóczi Horváth Ádám 114, 116
 Pálosi Mihály 340
 Pály Elek 144
 Pán Imre 644
 Pánczél József 745
 Pándi Ilona 196
 Pándi Pál 264, 523, 561—562, 698
 Pankotai Tamás 372
 Pap Károly 181, 361, 541, 644
 Pap Dávid 340
 Pap Gábor 688
 Pápai Páriz Ferenc 44, 533
 Pápay Sámuel 114, 571
 Papik Miksa 504
 Papp Aurél 662
 Papp Dániel 203, 596
 Papp Géza 649—650
 Papp Istvánné 353
 Papp Lajos 385
 Paquot, Jean Noel 24
 Pardoe, Julie 705
 Pareus, David 52
 Parham, Peter 340
 Parschitius Dániel 50, 60—61
 Parschitius György 60
 Parschitius Illés 60
 Parschitius István 61
 Parschitius Kristóf 50, 53, 60—62
 Parschitius Miklós 45, 60
 Parschitius Zakariás 60
 Pasquich, Johannes 93, 215, 220
 Pasquino 265
 Passuth László 324
 Pastoralis Zsuzsanna 607, 610
 Pastorello, Esther 24
 M. Pásztor József 191
 Pater, Walter 638
 Patma, Robert 340
 Patrick, Symon 340
 Patthy Károly 260
 Pátzay Pál 629

- Pauer Károly 129
 Paulay Ede 263
 Pauler Gyula 669, 676—677, 679, 685—687
 Pauler Tivadar 80—81, 94
 Pauly 274
 Pazitka Borbála 607
 Pázmány Péter 63, 77, 202, 606
 Pearson, Jean 340
 Peball, Kurt 622
 Péch Zoltán 264
 Péchi Erzsébet 478—479
 Péchi Judit 479
 Péchi Krisztina 477
 Péchi Margit 477—479
 Péchi Simon 251, 370—373, 476—480
 Péchi Simonné Barrabás Kata 479
 Péchy József 729
 Pecz Gyula 353
 Péczeli József 78, 80, 104, 486, 748
 Péczely László 563, 565
 Pécsi Lukács 763
 Pedik, Christianus 377
 Pedro, don 350
 Péguy 516
 Peirce 231, 456
 Pekháta Károly 131, 133
 Pekri Lőrinc 346—348
 Pelyvás-Ferenczik István 207
 Penton, Stephen 340
 Percel Károlyné 745
 Perczel Etelka 351
 Perepatics Antal 209—210
 Perinet, J. Joachim 486
 Perizonius 76
 Perkátai László 207
 Pernesith György 272
 Perrault 65
 Perron 71
 Persius 215, 217
 Pertz, G. H. 728
 Peschek, Christian 54
 Pesti Gábor 640
 Petelei István 176—177, 209, 504, 507
 I. Péter (Nagy) 378
 Péter András 629
 Péter László 258, 385
 Péterfy Jenő 149, 162, 177—179, 182—183,
 246, 260, 629, 696
 Péterfy Károly 25
 Pethe Ferenc 534
 Pethő Gergely 617
 Petki János 476
 Pető István 311, 313—314
 Pető Istvánné lásd: Vinnay Klára
 Pető János 413
 Petőfi Sándor 108, 123, 131, 134, 152, 154,
 201—202, 205, 246, 257, 263—264, 279,
 282, 288—289, 314—316, 324, 332, 361,
 365, 380, 388, 390, 489—493, 510, 512, 519,
 542, 548, 554, 559—562, 569, 572—575,
 577, 579—581, 584—588, 590, 607—611,
 634, 665—666, 698, 707, 750, 753, 755—
 756, 759
 Petőfi Zoltán 610
 Petrányi Ilona 254
 Petrarca, Francesco 38, 68, 111, 529—530, 706
 Petrech lásd: Petrovics
 Petrik Géza 683—684
 Petrov 547, 550
 Petrovics Ádám 607, 610
 Petrovics Anna 607—610
 Petrovics Erzsébet 608, 610
 Petrovics György 607, 610
 Petrovics György (ifj.) 607, 610
 Petrovics György (legifj.) 607, 610
 Petrovics István 608, 610—611
 Petrovics János 607—608, 610
 Petrovics Katalin 607, 610
 Petrovics Márton 607, 610
 Petrovics Mihály 608, 610
 Petrovics Sándor lásd: Petőfi
 Petrovics Tamás 607—608, 610
 Petrovics Zsuzsanna 607—608, 610
 Petrovits lásd: Petrovics
 Peyre, Henry 225, 755
 Pezzl, Johann 482
 Pfeffel, Gottlieb Conrad 697
 Pfeiffer János 129
 Pfingsten, Johann Hermann 43
 Phileasia 650
 Philón 75
 Plotinus 75
 Picaret, G. 622
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 377
 Picon, Gaetan 223, 364, 544, 546, 549
 Pierce 170
 Piero della Francesca 91
 Pierron, Sander 224
 Pigarjev, K. V. 237, 239
 Pigler Andor 340
 Pilarik Ézsaiás 50
 Pilárik János 50—56, 62
 Pilisi Lajos 504—505
 Pilisy (Schumayer) Róza 594
 Pindaros 92, 99, 119—120, 215, 217
 Pinelli, Gian Vincenzo 24—33
 Pintér Jenő 371, 481, 521
 Pirandello, Luigi 531
 Piranesi 87
 Pirnát Antal 312, 371, 373, 390, 392, 394—
 396, 402, 412, 416
 Pirogovszkaja, V. P. 240
 Pisanello 91
 Piscator 369
 Piso István 377
 Piso Jakab 265
 Pixérecourt 141
 Pivány Jenő 630
 Planche 227
 Plantin 26
 Platen, August 698
 Platina 650
 Platón 38, 456
 Platthy Sándor 61
 Plattner Antal 417
 Plautus 30, 214, 217

- Plinius Caecilius Secundus 321
 Plutarkhosz 321
 Cs. Pócs Éva 585, 662
 Podhorszky Sámuel 378
 Poe, Edgar Allan 260, 719
 Pogány Elza 504
 Pogány 94, 755
 Pogány-Schefer László 504, 506
 Pók Lajos 385
 Pokoly József 403—404, 413
 Polányi Károly 192, 195
 Pole (kardinális) 25
 Polgár Géza 511
 Polgár István 730—731
 Poliziano, Angelo 30
 Pollák Mihály 653
 Polübiosz 30
 Pomogáts Béla 393
 Pompeau, René 441
 Ponente 224
 Pongrácz P. Mária 535
 Pontmartin 579
 Ponzi, Pierre de 622
 Poór Lili 510
 Poóts 565
 Pope, Alexander 102, 215, 217, 434, 567, 704
 Popovics-Sterija, Jovan 707
 Pór Péter 657
 Porphyrius 75
 Pósaári János 340, 683, 687—691
 Possevino, Antonio 26
 Póth István 707
 Potuček 377
 Poulet 228
 Pound, Ezra 444, 544, 553
 Pozaka Pál 265
 Pozsgay Miklós 376
 Pönögei Kiss Pál lásd: Petőfi
 Prágai András 374, 649, 762
 Prévost 702
 Princhief, Richard 340
 Priscianus 7, 10
 Prohászka Anna 611
 Prohászka Lajos 198—201, 633
 Prónay Éva 430
 Propp, V. 330
 Proust, Marcel 227, 303, 334, 363—364, 382, 590, 755
 Pröhle Jenő 731
 Pruzsinszky József 699
 Pucz Antal 109
 Pufendorf 64, 72
 Puller, Timothy 340
 Pulszky Ferenc 651, 705, 751—753
 Puspikoffér Ágoston 83, 91—92
 Purkircher György 24, 26, 28—31, 33
 Puskin, Alexander Szergejevics 204
 Puszta Sándor 511
 Pusztai-Popovics József 511
 Püthagorasz 308
 Pyber János 376
 Pyber László 683
 Pygott, John 340
 Ráday Gedeon 62, 566, 574—576, 578—579, 757
 Rába György 389, 392, 450, 461, 463, 531
 Rábaközy Jenő 288
 Rabner 215, 217
 Racine 214, 217, 239, 700, 756
 Rác Sámuel 481
 Radéczy István 27—29, 271, 274
 Radics György 386
 Radiscsev 239
 Rádl 185
 Radnótfáy Nagy Sámuel 253
 Radnóti Miklós 258—259, 261, 292, 536—537, 644, 759
 Radó Antal 354, 511
 Radonay Mátyás 692
 Rádus Anna 608, 610
 Radvánszky Béla 310
 Radvánszky János 427—430
 Raffaello 219, 221, 748
 Raffy Ádám 502
 Raimund 141, 253
 Raith Tivadar 633
 Rajna, P. 4, 13, 17—18, 23
 Rájnisi József 79—80, 83—85, 93, 750
 I. Rákóczi Ferenc 677—679
 II. Rákóczi Ferenc 53, 61, 201, 263, 322, 342, 527, 529, 564, 571, 655
 I. Rákóczy György 478—479, 318, 374—375
 II. Rákóczy György 477, 479, 669, 677
 Rákóczy Imre 504, 506
 Rákóczy László 470
 Rákóczy Zsigmond 476, 478
 Rákosi András 648—649
 Rákosi Jenő 149, 172, 186, 191
 Ramler 85, 99, 215, 217
 Ransanus, Petrus 56, 395
 Ráskai Lea 248
 Raupach 135, 139, 141, 145
 Ravasz László 506
 Ravisius 763
 Rayger Károly 61
 Raynerus de Pisis 376
 Rázsó Gyula 396
 Reboul, Pierre 401
 Rédei László 346—348
 Reeve, Richard 340
 Reguli Ernő 385
 Reichard Piroska 260
 Reichling 375
 Reid 90
 Reimann, Jakob Friedrich 49, 62, 64, 70—72
 Reinhold, Carl Leonhard 482
 Rejtő István 367, 517—519
 Rejzov, B. 547—548, 558, 666
 Reiković Néda 248
 Remak 664
 Remelley Gusztáv 280
 Reményi József 509
 Reményik Sándor 505—507
 Remenyik Zsigmond 644
 Remetei Fülepe Dezső 504
 Renan 157, 164, 175

- Renato, Camillo 413
 Reni 748
 Reseta János 625
 Réti Tamás 538
 Révai József 195, 203, 247, 256, 514, 635, 709, 749–750
 Révai Miklós 78–80, 83–86, 91–94, 427
 Révay Dánielné Bossányi Judit 683
 Révay József 502
 Révay Péter 47–49, 51–53, 67, 77
 Reverdy 755
 Révész Béla 260–261, 597, 643–644
 Révész Imre 403, 411, 413, 415, 423
 Révész Kálmán 404
 Révész-Mészáros István 608
 Reviczky Gyula 157, 176–178, 184–191, 209, 519, 535–536
 Reviczky Szevér 151, 157
 Reynolds 239
 Réz Pál 502, 536–537
 Rezik János 41–42
 Rhédey Ferenc 620
 Ribini János 57, 73, 423
 Ricardson, A. 225
 Riccoboni, A. 26, 31
 Richards 231
 Richardson 90, 704, 747
 Richelieu 68
 Richter, J. 482, 486
 Rideg Sándor 538
 Riedl Frigyes 162, 173, 178, 246, 521, 704, 731
 Riedl Szende 151, 157–158, 569, 761
 Rigó László 379
 Rilke, Rainer Maria 180, 204, 507
 Rimay Gergely 310
 Rimay Gergelyné 311
 Rimay György 617
 Rimay István 310–311
 Rimay János 310–314, 374–375, 395, 475, 617–621, 647, 649, 762, 767
 Rimay Klára lásd: Vinnai Klára
 Rippl-Rónai József 260
 Ritoók Zsigmondné 25, 34, 265, 395
 Rivolta, Adolfo 26, 29, 33
 Rizner 60
 Robert, François 315
 Robespierre 634
 Robotos Imre 661
 Rochlitz Márton 496
 Rockinger, L. 6–7, 9, 11
 Roger, F. 499
 Rogerius 248
 Rogerson, Edward 340
 Rohan (herceg) 428
 Rollin 82
 Rommel, Otto 485
 Rónai Béla 472
 Rónay György 200, 202, 207–208, 590
 Ronsard, Pierre 64–65, 68, 756
 Roquette, Otto 699
 Rosa 748
 Roscher, Heinrich 307
 Rosenauer Károly 49–50
 Rosenberg, Petrus de 377
 Rosenkranz, Karl 157
 Rossi, Franciscus Xaverius 79, 83–84, 88–91, 94–95, 99 (?)
 Rossi Ignác 84, 99 (?)
 Roaniszjan, A. R. 399
 Rosszijanov, O. 402
 Rotarides Keresztély 45–46, 63, 77
 Rotarides Márton 45–46
 Rotarides Menyhért 45
 Rotarides Mihály 43, 47, 49–50, 56–60, 64, 70, 74, 77
 Rottal 675
 Rousseau, Jean-Jacques 96–97, 99–100, 102–104, 238, 433, 484, 549, 555, 700–703, 747, 752
 Rozványi Vilmos 361
 Rozsnyayné Dapsy Gizella 507
 Rozsos Etel 511
 Röel, Alexander 342, 344–348
 Röschel Ker. János 54–55
 Röttscher 153
 Rubens 64
 Rubin László 191–197
 Rubinyi Mózes 511, 519, 521
 II. Rudolf 29, 33, 618–620, 683
 Rugonfalvi Kiss István 511
 Rummy Károly György 96
 Russell 453, 455–456, 463
 Ruszoly József 258
 Ruzsiczky Éva 244
 Rückert, Friedrich 697
 Quadlbauer, F. 4
 Quintilianus 11, 225
 Sabinus, Georgius 76
 Sabellius 410, 422, 763
 Sacy 123
 Sade 746
 Sáfáry László 258–259
 Sagredo 621
 Saint-Beuve 155, 164, 169–170, 182, 225–229, 359, 702
 Saint-Martin 484
 Saint-Pierre 702
 Saintsbury, G. 224
 Sajó Géza 375–376
 Salamon Ernő 258
 Salamon Ferenc 151, 154
 Salamon László 508, 510
 Salánki György 640
 Salkovics Katalin 608
 Salkovics Péter 607
 Salkovics Péter (ifj.) 608
 Salkovics Zsuzsanna lásd: Pastoralis Zsuzsanna
 Sallie, Richard 340
 Sallustius Crispus, Caius 30, 275
 Samarjai Péter 341

- Sambucus lásd: Zsámboky
 Sámbar Mátyás 671, 688
 Sampson, William 340
 Samu János 671
 Sand, George 227, 280, 665, 702
 Sandelhausen M. 321
 I. Sándor (cár) 317
 Sándor József 504
 Sándor László 258—259
 Sándor Pál 738, 745
 Sándorfy Miklós 270, 272
 Sánta Ferenc 522, 538
 Saphir Gottlieb Móric 143
 Sarbiewski 67
 Sargina Ludmilla 391, 394, 399
 Sarkadi Imre 524
 Sarkadyné Obermayer Erzsébet 395
 Sárközi Jenő 510
 Sárközy György 205, 629, 636
 Sárközy Péter 709
 Sárosi Gyula 280
 Sartre, Jean Paul 228
 Sas Ede 505
 Satanela lásd: Spiegler Bella
 Saussure 231—232
 Sawrymowixz, Eugeniusz 349
 Scaliger, J. J. 68
 Scioppius, Caspar 692
 Scott, Walter 363, 366, 666, 705
 Scudéry, Madelaine de 699
 Schaidler Pál 376, 640
 Schanz, Martin 75
 Schedius Lajos 78—81, 83—84, 87, 89, 93—
 94, 96—100, 104—105, 123, 212—217, 253
 Schefer, Leopold 698
 Scheffer, Johann 46
 Scheiber Sándor 321, 372—373, 476, 501,
 503, 564
 Schelling 124, 231
 Scherer, Wilhelm 168, 170, 225
 Schikaneder 485
 Schiller, Friedrich 81, 111, 123, 137, 140, 142,
 214—215, 217, 238—239, 485—487, 490,
 551, 566, 574, 694—696, 747
 Schlegel, A. W. 110, 112, 119, 123, 140, 146
 Schlegel, Friedrich 117, 124, 141, 143, 155, 698
 Schlözer 96—97
 Schmal András 61
 Schmall Lajos 502, 680, 686, 691
 Schmale, F. J. 10
 Schmerling 161
 Schmied, Julian 153
 Schmitt, Nicolaus 668, 677, 690
 Schneider, Ferdinand Josef 485
 Schober, Franz von 699
 Schopenhauer, Arthur 176, 665
 Schödel Márton 47, 52
 Schönvisner István 87—88, 93, 215, 220
 Schöfplin Aladár 162, 207, 253, 502, 511, 522,
 591—592, 661, 755
 Schram Ferenc 532—533
 Schreyvogel, Joseph 482
 Schridde Éva 283
 Schulze, Ernst 697
 Schwandtner, Johann Georg 249
 Schwantner Márton 93, 215, 220
 Schwartzbarth 360
 Schwarz Gottfried 671—673
 Schweitzer Pál 255—256
 Schwendi Lázár 410, 416—417, 423
 Sebering, Andrej 609
 Sebestyén Gábor 114—115
 Sebestyén Gyula 731
 See, Klaus von 37
 Segá, Drágo 402
 Segre, Cesare 231—233
 Seguino 4
 Ségur, Nicolas 561
 Seilliere 544, 552
 Séllyei Balogh István 340
 Senancour 702
 Seneca, Lucius Annaeus 30, 75, 320, 377,
 428, 430
 Sennyey Ferenc 270
 Serpilius Keresztély 42
 Serestély Béla 507
 Serfőző József 683, 692
 Servet, Michael 405, 408, 410, 414, 418—423
 Setälä, Emil 244
 Seume, Johann 697
 Severus 653
 Sévigne, Mme de 700
 Sextius János 46
 Shaftesbury 90
 Shakespeare, William 68, 90, 98, 111, 137—
 138, 140, 142, 144, 214, 217, 238, 437—438,
 492, 576, 579, 630, 703—704
 Shaw 631
 Shelley 546, 556, 746—747
 Sheridan 704
 Shmale, F. J. 6
 Sidney, Philip 29, 230, 665
 Sienkiewicz, Henryk 664
 Sigonio, Carolo 26, 31
 Sik Sándor 666, 757
 Siklóssy László 508, 511
 Simai Ödön 126
 Simándi Péter 270
 Simén Domokos 423
 Simler, Josias 47, 63
 Simó Jenő 531
 Simon János 619
 Simonchich Innocentus 85
 Simonyi 761
 Sinclair, Upton 359
 Sinka Erzsébet 383, 660
 Sinka István 644
 Sinkó Ervin 193
 Sipiczki Judit 611
 Sipos Béla 494
 Sipos Domokos 507
 Sipos István 505
 Sirmiensi Sebestyén 620
 Sirmiensi Theodor 620
 Skaricza Máté 762
 Sládković 664

- Slizinski, Jerzy 401
 Slowacki 557
 Smollet 239
 Socinus lásd: Sozzini
 Sollner József 745
 Solt Andor 128, 251—253, 391
 Soltész Erzsébet lásd: Soltész Zoltánné
 J. Soltész Katalin 316
 Soltész Zoltánné 375
 Solymossy Sándor 470—472, 474, 731
 Sólyom Jenő 351
 Sombory László 506
 Sommer János 52—53, 370, 412
 Sommer Jánosné 34
 Somogyi Gedeon 115
 Somogyi Sándor 1
 Sonnenfels 482, 486
 Soós Klára 617
 Soós Péterné 617
 Sós Márton lásd: Etédi Sós
 Sophianos, Michael 26
 Sørensen 546
 Sozzini, Fausto 352
 Sozzini, Laelio 405
 Sovartius, Antonius Vilhelmus 342
 Söni Pál 537, 749
 Sörös Pongrác 271, 674
 Sötér István 107, 208, 237, 319—320, 328,
 331—332, 365, 391, 393—394, 397, 399,
 400—401, 538, 543, 548—550, 552—559,
 561, 590, 594, 664, 694—702, 705—706,
 708
 Spanhemius 76
 Sparking, John 340
 Speed 630
 Spencer, Herbert 162, 165, 177, 180
 Spener 50
 Spengler 636
 Spenser 68, 665
 Spiegel 55
 Spiegler Bella 592
 Spiewak, Jan 488—489
 Spindler, Karl 618
 Spindler Pál 61
 Spinidy, Anthony 340
 Spira György 397—398
 Spitha, Adam 607
 Spitzer 229
 Staborinski 232
 Stafforde 630
 Stanford, Michael 340
 Stael, Madame de 225—226, 228, 549, 702
 Stancaro 414
 Stegmann, André 402
 Steigentesch, August von 697
 Stein, Charlotte von 483
 Steinert Ágota 460—461, 463
 Stenczer Ferenc 380
 Stendhal 225, 260, 363, 367, 561
 Sterne, Laurence 747
 Stettner György 551—552
 Stierle-Holzmeister, Joseph 698
 Stiernhielm 55
 Stillingfleet, Edward 340
 Stipsics Alajos 79, 83, 87
 Stipsics Antal 79, 83
 Stitling, Jacob 340
 Stoll Béla 373, 390—391, 395, 469, 647, 663
 Stolle, Gottlieb 41
 Stöckel Lénárd 77, 309
 Strausz Adolf 386
 Struve 69
 Struvius, Burchardus Gotthelfius 41, 69
 Stuart, Gilbert 239
 Stueven 339
 Sturmius 76
 Stühmer Frigyes 633
 Sue, Eugène 314, 652, 703
 Suetonius, Tranquillus 75, 320
 Sulcz, Petrus 342
 Sully-Prudhomme 658
 Sulzer 90, 96, 123
 Supka Géza 511
 Susemihl, Er. 315
 Sulyok Ferenc 340
 Sükösd Mihály 35
 Süpek Ottó 701
 Sütő-Nagy László 503
 Sütő Nagy Irén 511
 Süßmilch 241
 Svedenborg 484
 Swift, Jonathan 90, 215, 217, 704
 Sylvester János 250, 654
 Szabad György 397—398
 Szabédi László 661
 Szabó B. István 392, 394
 Gy. Szabó Béla 510, 654
 Szabó Dénes 315
 Szabó Dezső 203—204, 206, 257, 509—510,
 644
 Szabó Ede 210, 321, 590—594, 596—599,
 660—661
 Szabó Ervin 196, 361
 Szabó Imre 195, 508
 Szabó Irma 495
 Szabó István 682, 726
 Szabó Jenő 507
 S. Szabó József 403—404
 Szabó Károly 688—690, 726
 Szabó Kornél 505
 Cs. Szabó László 590, 629—630, 636
 Szabó Lőrinc 261, 263, 334—337, 389, 443—
 466, 629, 644, 754—756
 Szabó Magda 538
 Cz. Szabó Magda 511
 Szabó Miklós 456
 Szabó Pál 359
 Szabó T. Attila 654
 Szabó Zoltán 636
 Szabolcsi Bence 757
 Szabolcsi Gábor 385
 Szabolcsi Miklós 191, 197, 382, 385, 389,
 392—393, 393—394, 399—401, 517, 523,
 612, 709, 711—712, 715, 719, 722—723, 759

- Szabolcska Mihály 504, 630
 Szádeczky Lajos 312, 649
 Szakács Béla 379, 522
 Szalacsy Rác Imre 508
 Szalárdi János 317
 Szalay Gy. 625
 Szalay Károly 184—186
 Szalay László 551, 677, 680, 685, 694—695, 697—702, 704—705
 Szamosközi István 249
 Szamota István 763
 Szana Tamás 162
 Szánthó Dénes 193, 385
 Szántó György 510
 Szántó Judit 712, 745
 Szántó Tibor 261
 Szapolyai István 267
 Szapolyai János 265—268, 270—272
 Szappho 119
 Szász Károly 151, 160, 162, 177, 534, 577, 579, 584, 588, 696
 Szász Zoltán 191, 195
 Szathmári István 760
 Szathmári István (XVII. sz.) 340
 Szathmári Király Ádám 655
 Szatmári György 265
 Szatmárnémeti Mihály 340, 687—689
 Szauder József 78, 124, 208—209, 212, 237, 239—243, 388, 390, 392, 394, 400, 435, 529, 531, 543, 555—556, 562, 746—749, 765
 Szauder Józsefné 240
 Szeberényi Lajos 315
 Széchenyi István 138, 158, 202, 286—288, 319, 552, 554, 562, 626, 628—629, 657, 665—666, 695, 753
 Széchenyi Lajos 132
 Széchy Károly 278, 351
 Szécsi István 340, 343—348
 Szedő Dénes 629
 Szedő László 629
 Szegedi Gergely 395
 Szegedi István 77
 Szegedy-Maszák Mihály 231, 391—392, 397, 749
 Szegfű László János 396
 Szegi Pál 193—194
 Szegő Júlia 472
 Székács József 351—353, 386
 Székely Arthur 191
 Székely Béla 508, 510
 Székely Endre 506
 Székely György 395—396
 Székely István 63, 73, 77, 641
 Székely János 508, 731
 Székely Jánosné lásd: Veress Rebeka
 Székely Jenő 504—505
 Szekeres László 650—651, 653
 Szekfű Gyula 180, 198—199, 675, 684—685
 Szelepcsényi Ferenc 376
 Szelepcsényi György 669, 686—687
 Széles Klára 535
 Szeli István 503
 Széll Farkas 386, 440
 Széll Sándor 511
 Szemanov, V. I. 239
 Szemere Bertalan 263
 Szemere Gyula 380
 Szemere Miklós 594
 Szemere Pál 105, 109, 112—113, 118, 123—124, 126, 566
 Szemerkenyi Ágnes 662
 D. Szemző Piroska 501
 Szénássy Barna 765
 Szenczi Miklós 402, 546—547, 665
 Szenci Molnár Albert 63, 77, 201, 270, 395, 534, 648, 756, 762
 Szende Aladár 385
 Szendrey Ignác 388
 Szendrey Zsigmond 321, 731, 734—735
 Szendy Károly 633
 Szentgyörgyi Gábor 270—271
 Szentimrei Jenő 506—509, 644
 Szentirmay Rudolf 657
 Szent-iványi Béla 481
 Szentiványi Márton 683
 Szentjóni Szabó László 79—80, 84, 86, 94, 96, 98—104, 212, 217—222, 566
 Szentmártoni Bodó János 647—648, 650
 Szentmihályiné Szabó Mária 511
 Szentmiklóssy Alajos 118, 121
 Szentpétery Imre 54, 78—81, 83, 85—86, 247, 726
 Szentpétery Zsigmond 134, 139
 Szép Ernő 207, 261
 Szépe György 385
 Széppataki Róza lásd: Déryné
 Szepsi Csombor Márton 341, 374, 761—763
 Szerb Antal 198, 204—205, 521—522, 553, 629—633, 635—639, 704, 731
 Szerdahelyi György 81, 83, 85, 88—92, 95
 Szerdahelyi Mátyás 269
 Szerémi lásd még: Sirmiensis
 Szerémi György 200, 249, 265
 Szervátiusz Jenő 510
 Szicsev, L. P. 239
 Szigethy Gábor 437
 Szigethy István 504—505
 Szigeti János 262
 Szigeti József 424
 Szigligeti Ede 138
 Szikszai Fabricius Balázs 403, 410, 417
 Szikszai Gergely 417
 Szikszai Hellopoeus Bálint 47, 250, 415—416, 424
 Sziklay László 391, 393, 398, 401—402, 557, 664
 Szilády Áron 306—307, 309, 476, 480
 Szilágyi András 644
 Szilágyi Ferenc 765
 Szilágyi István 576, 582, 588
 Szilágyi Loránd 248
 Szilágyi Péter 756—760
 Szilágyi Sándor 574, 588, 611
 Szilárd 632
 Szili József 389

- II. Szilveszter (pápa) 372, 667, 672—673, 683, 693
 Szily Kálmán 244
 Szini Gyula 260, 507, 596
 Szini Lajos 507
 Szini Péter 497
 Szinyei Ferenc 24, 481, 487, 696, 699, 702, 707
 Szinyei József 46, 54, 60—61, 501, 503, 668
 Szinyei Merse Pál 260
 Szirmai Károly 644
 Szirmay Miklós 377—378
 Szokolov, A. N. 547
 Szókratész 241—242, 428
 Szolimán 273
 Szomaházy István 504
 Szombathelyi Ervin 262, 385
 Szombati-Szabó István 505
 Szophoklész 33, 142, 217
 Sztotyri Nagy Endre 511
 Szőnyi István 260
 Szőnyi Nagy István 684
 Szőrenyi László 394, 399, 611
 Sztáray Mihály 250, 306, 310
 Sztjepanov, N. L. 237, 239
 Szuromi Lajos 243, 760
 Szumarokov 239
 Szűcs Dezső 505
 Szűcs Jenő 525—529
 Szűcsi József 129
 Szüdi György 524
 Szűts Mihály 732
 Szvatkó Pál 636
 Szyrma, Lach K. 349
- Tabéry Géza 507, 537, 661—662
 Tacitus, Publius Cornelius 55, 68, 275, 317, 319—320
 Taine, Hyppolit 157, 162, 164—165, 169—170, 175, 177, 180, 182, 206, 225—227, 234
 Takács Lajos 470
 Takács László lásd: Akác László
 Takáts Éva 115
 Takáts Sándor 268, 253, 349
 Tamás Aladár 196—197, 712
 Tamás Attila 236, 382—383, 524, 709
 Tamás Menyhért 385
 Tamási Áron 508, 510—511, 635, 644
 Tanárky Gyula 565
 Tánics Mihály 143, 285, 288
 Tápai Mihály lásd: Ilia Mihály
 Tarczali Pál 340
 Tarnai Andor 35, 390, 393, 399—400, 426, 499, 527
 Tarnóc Márton 395, 640, 647, 767
 Taschner Antal 349
 Tasso, Torquato 26, 155, 217, 565, 706
 Tavasz Sándor 505
 Téglás Tivadar 379
 Teke Zsuzsa 396
 Tekusch Mihály 79—80, 83, 88, 93—94
- Telegdi Miklós 250
 Telegdi Pál 311—312
 Telegdi Pálné lásd: Wárdai Kata
 Telegdy Kata 312
 Telekessy Imre 308
 Teleki József 30, 110—113, 115, 551
 Teleki László 115, 158—159, 651
 Teleki Mihály 682, 689
 Telepi György 132—133
 Teller, Charles Maurice le 63
 Teller Ede 180, 632
 Temesvári Pelbárt 248, 606
 Tennyson, Alfred 560, 665
 Terentius Afer, Publius 214, 217, 219, 221
 Térfi Tamás 385
 Tersánszky Józsi Jenő 207, 538, 597, 659—660
 Tertina Mihály 79, 84—85
 Tessedik Sámuel 627
 Testi 99
 Thackeray 363, 560, 706
 Thaisz András 115
 Thaly Kálmán 61, 155, 475, 684
 Thán Károly 171
 Than Mór 653
 Theodor 243
 Theophrasztosz 39
 P. Thewrewk Emil 151
 Thibaudet, Albert 225, 228
 Thierry 152
 Thiers 152, 227
 Thomas 99
 Thomasius, Christian 69—70
 Thomasius, Jakob 40
 Thomson 704, 747
 Thou, Jacques Auguste de 63
 Thordai János 647—649
 Thoré 227
 Thorn, Edmund 340
 Thorndike, Herbert 340
 Thököly Imre 46, 571, 692
 Thököly István 45, 62
 Thuróczi János 52, 54, 76, 526, 532
 Thurot 17, 22
 Thury Etele 181, 475
 Thurzó Elek 271
 Thurzó Ferenc 268
 Thurzó Gábor 590
 Thurzó György 618—619
 Thurzó Imre 476
 Thurzó Miklós 618—619
 Thury Zoltán 596
 Thysanodus, Georgius Nicolaus 688
 Tibensky, Ján 399
 Tiberius 319
 Tieck 123, 140, 143, 146, 698
 Tillotson, John, 340
 Tinódi Sebestyén 584
 Tissot, Ernest 225
 Tisza Domokos 576
 Tisza István 342
 Tisza Kálmán 159, 174, 366
 ifj. Tisza Kálmán 158

- Tisza Lajos 520
 Tiszay Andor 745
 Tóbiás Áron 210
 Tódor Ildikó 262
 Toldy Ferenc 110, 123, 132, 161, 481, 551—552, 562, 564—575, 580, 582—586, 651, 666, 694, 697, 703, 753
 Toldy István 162, 172
 Tolnai Adél 437
 Tolnai Gábor 339, 367, 395—396, 531, 761
 Tolnai István 371, 373
 Tolnai Lajos 177—178, 204
 Tolnai Róel 343—344
 Tolnay Károly 180
 Tolsztoj, Lev 363, 508, 536
 Tomkó János 673
 Tompa József 246, 487, 563
 Tompa László 506—507
 Tompa Mihály 155, 160, 263, 317, 490, 501, 565, 569, 573, 580—581
 Tommasino d'Armannino 19—21
 Torday József 506
 Torma Károly 477
 M. Tótfalusi Kis Miklós 41, 43, 261, 339—341, 375, 650, 762
 Tóth András 88—89
 Tóth Árpád 260, 354, 443, 537, 755—756
 Tóth Béla 385, 765
 Tóth Dénes 696
 Tóth Dezső 252, 389, 488, 522—524, 554, 557—558, 562
 Tóth Ede 263
 Tóth Farkas 79, 81, 83—86, 88, 91—96, 99—100
 Tóth Gyula 317, 319
 Tóth János 380
 Cs. Tóth Kálmán 371—372
 Tóth Lajos 209
 Tóth László 673
 Tóth Lőrinc 136—142, 146
 Tőkevásárhelyi István 341, 343—348
 Töltényi Szaniszló 125—126
 Tömörkény István 181, 205, 331, 657
 Tömöry Márta 195
 Tönnies 165
 Töppelt Lőrinc 73
 H. Törő Györgyi 391, 650
 Török Gábor 612, 614
 Török Gyula 381, 503
 Török János 306
 Török Pál 565
 Török Sándor 508
 Tranquillus, Andronicus 265—266, 270, 272—273
 Trautsohn János 268
 Trebisonda, Giorgio 21
 Trechsel, F. 405—406, 408, 411, 413, 418—419
 Trefort Ágoston 153, 705—706
 Trencsényi-Waldapfel Imre 265, 395, 543, 554
 Trenhold 141
 Trithemius, Johannes 75
 Trócsányi Zsolt 397
 Tscherning 66
 Tschink, Cajetan 481—483, 486—488
 Tubero, Lodovico 47
 Turajev, Sz. V. 237—239
 Turczel Lajos 749
 Turgenyev 204, 209, 363
 Turi János 650
 Turi Mihály 647
 Turkonski, L. 488
 Turner Ferenc 136
 Turóczi-Trostler József 35, 505, 543, 554, 556, 696, 699, 702, 705, 756
 Tuskés Tibor 383—385
 Türtaios 99
 Udvarhelyi Dénes 140, 209
 Uhland, Ludwig 697
 Uitz Béla 506
 Újfalussy Jusztina 620
 Újhelyi József 504
 Újlaky János 271
 Újvári Erzsébet 644
 Újvári Zoltán 655, 765
 II. Ulászló 248, 376
 Ungár László 108
 Ungnád Kistóf 34, 641
 Ungvárnémeti Tóth László 118—121, 126
 Ungváry János 511
 Utenhov 29
 Vachott Sándorné 706
 Vadász Ferenc 744—745
 Vadnay Károly 263
 Vágó Márta 719
 Vahot Imre 651—653
 Vajda András 229
 Vajda György Mihály 393—394, 399, 401, 595
 Vajda János 151, 156—157, 176, 367, 501—503, 558, 757
 Vajda Kornél 659
 Vajda László 262
 Vajda Péter 136, 138, 278—290, 351—353, 396, 398, 563, 665, 765—766
 Vajda Sándor 262
 Vajda Viktor 502
 Vajthó László 184, 427, 731
 Válaszúti György 384
 Valerius Maximus 763
 Valéry, Paul 228, 545
 Valla, Lorenzo 31, 672—673
 Valles 228
 Vályi 565
 Vámbéry Rusztem 192, 196
 Van der Mylen, Adrianus 27
 Van Dyck 64
 Van Tighem, Paul 545—550, 561, 665
 Vanderveelde, Henry 516
 Vanszlov, V. V. 546—548, 550—551, 560—561
 Ványi Ferenc 522

- Vanyó Tihamér 680
 Váradi János 248, 371
 Váradi Péter 640—641
 Várady Aurél 508
 Váraljai Ferenc 340
 Várallyai István 340
 Váralyai Szaniszló 271
 Várdai Béla 299, 521
 Várdai Kata 762
 Varga Imre 373, 390—391, 393—395, 477, 480, 647, 649, 655
 Varga József 261, 381, 389, 537, 662, 753—756
 Varga László 31
 Varga László (Debrecen) 394
 Vargha Kálmán 205, 391, 541, 590
 Vargyas Lajos 468—474, 758
 Várjas Béla 274, 312, 370—373, 390, 392—395, 401, 476
 R. Várkonyi Agnes 527, 655
 Várkonyi Nándor 629
 Várnai Péter 132
 Vas Andor lásd: Hazucha Ferenc
 Vas Emil 508
 Vas István 754
 Vásárhelyi János 510
 Vásárhelyi Tőke István 534
 Vass Péter 709, 714
 Vass Miklós 476—478
 Vasvári György 376
 Vasvári Jánosné 732
 Vay Ádám 342, 654—655
 Vay Borbála 61
 Vay Erzsébet 342
 Vécey Jenő 633
 Végh Ferenc 379
 Velichinus Bálint 34
 Veltori 31
 Venturi, Lionello 223—224, 227
 Veracius, Constantinus 689
 Veracius, Speracius 689
 Verancsics Antal 27—28, 265—266, 269, 272—273, 306, 309, 673—674
 Verancsics Faustus 27
 Vercman, I. J. 237
 Veres Péter 247, 538, 644
 Veresmarti Mihály 340
 Veress Endre 668, 681, 683, 686
 Veress János 733
 Veress Rebeka 731—734
 Vergilius Maro, Publius 88, 90, 214—219, 221, 581—582
 Verhaeren 516, 612
 Veronese, Paul 648
 Verseghy Ferenc 78, 80, 104
 Versényi György 472
 Vértés Ferenc 502
 Vértésy Miklós 375
 Veselinović-Andjelić, Magdalena 386
 Veuillot 228
 Veyer, Vilhelm 348
 Vezály István 193
 Vezsenyi Béla 508
 Viallaneix, Paul 402
 Vico, Giambattista 234
 Viczián János 608
 Vigny, Alfred de 555
 Vikár Béla 473
 Viktor János 262
 Viktory, Gustáv 377, 379
 Villemain 152, 225, 703
 Vilt Tibor 629
 Vince Józsefné 745
 Vincze Géza 633
 Vinnai Klára 311, 313—314
 Vipper, J. V. 237—239
 Virág Benedek 112—113, 625—626, 747—748, 750
 Vischer, Fr. Th. 177
 Visnyevszkaja, N. A. 239
 Vizota Gyula 695
 Vita Zsigmond 533—534
 Vitéz János 249, 395, 530
 Vitéz Miklós 193
 Vitkovics Mihály 121, 126, 205, 583
 Vitnyédi István 42—43
 Vizkelety András 340
 Voigt Vilmos 468, 663
 Voinovich Géza 565, 611, 702, 705
 Voisine, Jacques 399—400
 Vojticzky Gyula 505
 Volaterranus 249, 763
 Voltaire 82, 85, 90, 99, 214, 217, 225, 239, 352, 441, 484, 534, 567, 700, 746—747
 Vonsik Gyula 766
 Vossius, Gerhard Johann 39—41, 76
 Votiskyné lásd: Krúdy Ilona
 Vörös Károly 108, 398, 765
 Vörösmarty Mihály 129, 131—132, 134, 136—137, 140—141, 146, 151, 158, 201, 243, 251—253, 263, 349—351, 380, 386, 390, 481, 488—490, 551—553, 555—557, 559, 562—563, 572, 580, 583, 586, 655—656, 664—666, 703, 748, 750, 752—753
 Vöröss Lajos 114
 Vujicsics D. Sztóján 391, 393, 394, 400—401
 Wachsmut 751—752
 Wagner, Carolus 550, 676, 690
 Wagner, Georg 621—622
 Wagner, Hans 399
 Waitz, G. 728
 Waldapfel József 124, 481, 715
 Wallaszky Pál 42
 Wallenstein 694
 Waller Oszkár 505
 Walpole, H. 485
 Walsegg (császári biztos) 682
 Walter Gyula 504, 506, 510—511
 Walther, Hans 48
 Walzel, O. 544
 Wankó Sámuel 353
 Wárdai Kata 311—312
 Wathay Ferenc 250
 Watson, Charles 340

- Watteau 239
 Wéber Antal 381, 556, 647, 702, 765
 Weber, Jean-Paul 229
 Weber Samu 680
 Weber, Veit 200
 Weiland, Werner 664
 Weimann, R. 544
 Weinberg, Bernard 24, 32
 Weininger Vince 158
 Weissbeck, Georg Erich 56—58
 Weissbeck János 46, 57
 Weissbeck, Johann Ferdinand 57
 Weishaupt, Adam 485
 Weisz Anna 535
 Weisz Bertalan 702, 705
 Weisz Károly 609
 Weisz Lajos 535
 Weisz Tamás 609
 Wellek, René 169, 224, 228—230, 545, 547—548, 664
 Wells, Herbert George 631
 Wenckheim 633
 Weöres Sándor 243, 384, 538, 754
 Werbőczy István 53, 526, 675
 Werner György 76, 268
 Wertheimer Ede 253
 Werther Frigyes Ágost 81—82
 Wesselényi Miklós 342
 Weszprémi István 24, 28, 35, 60, 340, 693
 Whitaker, V. K. 727
 Whiting, Gabriel 340
 Wiedemann, C. 37
 Wieland, Christoph 81, 215, 217, 482, 697
 Wienburg, Ludolf 153, 157
 Wigner 632
 Wilbur, E. M. 413
 Wilde, Oscar 230
 Wildgans 194
 Wilini Sándor 412
 Willard, H. M. 6
 Wilson, Horac Haymann 707
 Wimsatt, William K. 230—231
 Winckelmann 87, 90, 102—103, 111, 227, 696
 V. Windisch Éva 84, 689
 Winter, Eduard 49, 54, 57, 62
 Wintermantel István 191
 Wissowa 274
 Wittgenstein 169
 Wochniczky Zakariás 309
 Wolff, F. A. 82, 95
 Wolf, J. H. 370
 Wolff, P. 144
 Wooley, John 340
 Wolf, Virginia 334, 590
 Wolfram von Eschenbach 696
 Wordsworth 704
 Wower, Johannes 40
 Wroe, Richard 340
 Wyatt, William 340
 Wyspiański, Stanislaw 488

 Xenophón 650

 XXXVI

 Yaari, A. 372
 Young, 90, 104, 201, 434, 704
 Young, Edward 704
 Younger, Benjamin 340

 Záborszky Alajos 284
 Zádor György lásd: Stettner
 Zádor-Stettner Tamás 504
 Zahenter (császári biztos) 682
 Zalka Máté 369
 Zámboy Zsuzsanna 607
 Zapodov, A. V. 237
 Závodszky György 618
 Zay Ferenc 267, 269, 306, 617
 Zay Lőrinc 617
 Zay Miklós 617
 Zay Péter 34, 617
 Zedlitz, Joseph Christian 697—698
 Zeidler 486
 Zeiller, Martin 54
 Zempléni Árpád 263
 Zemplényi Ferenc 657
 Zénón 243
 Zermeg János 270—271
 Zichy 633
 Ziegengeist, Gerhard 394, 400
 Ziegler 131, 137, 139, 144
 Zilahy Lajos 151, 157, 511
 Zimányi Vera 396
 Zimmermann Róbert 143, 157
 Zimmermann, Michael 273
 Zivuska Jenő 495, 497
 Zlinszky Aladár 183, 552—553, 563
 Zokoly Miklós 311—312
 Zola, Émile 179, 225, 227, 363—364
 Zolnai Béla 183, 469, 563
 Zolnai Vilmos 385
 Zolnay László 248—249
 Zoltán József 249
 Zoványi Jenő 57, 378, 410, 412, 414, 683, 688, 691, 693
 Zöld Ádám 348
 Zöllner, W. 17
 Zrínyi György 310—311
 Zrínyi Miklós (XVI. század) 85
 Zrínyi Miklós 42, 97, 155, 203, 251, 319, 527—530, 551, 576, 584, 621—624, 649, 669, 681, 767
 Zrínyi Péter 621
 Zubreczky György 435

 Zsámboki János 24, 27—28, 31, 34, 52—53, 77, 274, 276
 Zsigmond Ferenc 521
 Zsilinszky Mihály 670, 681—682, 686
 Zsigmondy Vilmos 180
 Zsoldos Jenő 501, 503
 Zsoldos Sándor 507
 Zsolnai Mihály 620
 Zsolt Béla 196, 507, 661
 Zsukovszkij 546—548

Bevezető

A társadalomtudományok műhelyeiben kevés témáról esik több szó mostanában, mint — a művelődéstörténet és az ideológiatörténet mellett —, a tudománytörténetről, s nem is jogtalanul: nehéz lenne ugyanis tárgykört találni, amelynek kutatását a legújabb teljesítmények és feladatok időszerűbbnek mutatnák, mint ezét.

A hat-kötetes magyar irodalomtörténeti szintézis megírása közben szerkesztő és szerző egyformán érezte, milyen nehéz, néha szinte megoldhatatlan feladat egy-egy kor irodalmát a művelődés egészében elhelyezni, s kapcsolatba állítani valamely adott fejlődési szakasz művészetével, tudományával és filozófiájával. Ugyancsak a szintézis szerkesztésekor, az irodalomtörténész-elődök eredményeinek és állításainak kritikai vizsgálata során vált tapasztalati tényné, hogy a szemléleti és tárgyi tévedésekben rendszer van, s hogy a helyenkénti túlértékelések és elhallgatások oka végső soron ideológiai természetű. Nyilvánvaló pl., hogy a Gyöngyösi István költői rangja körüli vitában a nemesi és a polgári irodalomszemlélet ütközött meg egymással a XVIII—XIX. század fordulóján, és a nemzeti irodalomról alkotott elképzelések okozták, hogy a hazai latinnyelvű irodalmat lehetőleg, de sohasem egészen következetesen, kirekeszteni igyekeztek az irodalomtörténetekből. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy az irodalom egymást követő korszakaiban az uralkodó eszmék, az irodalomról alkotott vélemények összefüggésben állnak egymással, a rendszerek meglehetősen összetettek, s az egyes elemek történeti változékonysága sem egészen azonos.

E tapasztalatok és megfontolások vezettek az Irodalomtudományi Intézet újabb nagy vállalkozásához a kritikátörténeti szintézis megírásának előkészítéséhez. A munka első eredményeként jelent meg már 1967-ben Somogyi Sándor *Irodalmunkról, múltjáról szólva* című nagyterjedelmű tanulmánya, majd ugyanebben az évben vitára került a teljes szintézis részletes tervezete is. Az első kötet (és korszak) a kezdetektől a XVIII. század végéig terjed, a második innen az 1820-as évekig halad előre. A gazdag anyagú XIX. századot 1842, 1870 tája és 1902 tagolja három korszakra: az utolsó, sorrendben hatodik nagy egység a XX. századot foglalja magába, amely három-négy munkatárs gondozásában előreláthatólag több kötetre terjed majd. A legújabb felmérés azt mutatja, hogy a kritikátörténeti anyagot a XIX. század végéig tárgyaló kötetek 1973—74-re készülnek el; ugyanekkor indulnak el intenzíven a XX. századi munkálatok, melyek előreláthatólag néhány további évet vesznek igénybe.

1967 óta a nézetek lényegesen tisztultak, az anyag feldolgozása előrehaladt, a problematika a szakmai közvélemény előtt is ismertté vált. Erről a folyamatról: a munka előrehaladásáról,

a feldolgozás irányáról és módszeréről igyekeznek most az Irodalomtörténeti Közlemények irodalomtudomány- és kritikátörténeti különszáma számot adni.

Az Intézet azt reméli, hogy az új vállalkozás hozzásegít az irodalmi gondolkodásban oly fontos kritika-szféra feltárásához, impulzust ad a további kutatásoknak, s a kritikai rendszerek részletes kidolgozása által új szempontokat nyer az irodalomtörténeti munka. Az Akadémia elnöksége és osztályai nem egyszer foglalkoztak már a tudománytörténeti kutatások helyzetével és előmozdításának módozataival. Bízni lehet, hogy az Irodalomtudományi Intézetben folyó munka kedvet és lendületet ad további hasonló kezdeményezésekhez, és ugyanakkor lehetőséget is kínál, hogy általa erőteljesebben bekapcsolódjunk a nemzetközi tudományos életbe, a tudománytörténeti szervezetek munkájába.

(Szerk.)

AZ APPOSITIO, MINT KÖZÉPKORI STÍLUSKATEGÓRIA AZ ARS DICTANDI TANÍTÁSÁBAN

1. Emlékezetes, hogy a XII. század közepén Clairvauxi Szt. Bernát milyen keserű szavakkal korholta a levélírókat, akiknek — szerinte — roppant zűrzavar van a fejében. A szavak sokasága küzd bennük a mondanivalóval, miközben gyakran elvetik, ami felmerült bennük, és azt keresik, ami kiesett emlékezetükből. Igen nagy gonddal ügyelnek arra, hogy mi hangzik szebben, mi érthetőbb, mit hasznosabb tudni, s hogy milyen szót minek kell elébe vagy mögé helyezni, — ilyen és ehhez hasonló gondokkal küzdenek a tanult emberek.¹ Ám hiába hangzik őszintén ez a felháborodás, a kárhóztatott stílus ebben az időben már annyira megerősödött, hogy sem terjedésének nem vethetett senki gátat, sem szabályait semmibe nem vehette. Maga Szt. Bernát, illetve valójában kancelláriája ugyanazt a keresett, mesterkelt írásmódot alkalmazta, amit az idézett nyilatkozat olyan élesen elítélt.

Ez a stílus egyenes következménye volt annak a törekvésnek, melyet már Cassiodorus megfogalmazott levélgyűjteménye előszavában: a beszéd képessége mindnyájunknak közönségesen megadatott, csak az ékesenszólás különbözteti meg a tanult embert a tanulatlanoktól.² A stílus díszítésének eszközeit a középkori ember számára a retorika nyújtotta. A trivium tanulmányai során a középkori tanuló elsajátította a fogalmazáshoz szükséges grammatikai és retorikai ismereteket. A retorikából valójában csak annyit, amit a három alapvető szónoki beszéd fajta közül a *genus demonstrativum*, azaz a dicsérő és korholó műfaj keretében alkalmazni lehetett. Míg az antikvitás különböző korszakai a retorikáról vallott felfogásukat sajátos életszemléletük kereteibe tudták illeszteni, filozófiájuk szerves részévé tették, addig a keresztény középkor a retorikában csak különböző fordulatok, fogások, tehát pusztán eszközök tárházát látta. Nem is tudta az eszmei kérdések rangsorába emelni, s így alkotó továbbfejlesztésére sem volt képes.

A retorika középkori történetével foglalkozó igen kiterjedt irodalom egyöntetűen azt vallja, hogy a középkorban a retorika az *ars dictaminis* műfajában éledt újjá.³ Ez az általánosan elfogadott megállapítás az *ars dictandi* részletes forrásvizsgálata hiányában némileg megalapozatlan általánosítás. Az antik retorika gazdag öröksége a középkorban nem hogy nem fejlődött, hanem éppen ellenkezőleg, tartalmilag leszűkült, praktikusán leegyszerűsödött. Érdekes fel-

¹ „Quantus enim tumultus est in mente dictantium, ubi multitudo perstrepat dictionum, ubi orationum varietas et diversitas sensuum concurrunt; ubi saepe respicitur quod occurrit et requiritur quod excidit: ubi quid pulchrius secundum litteram, quid consequentius iuxta sententiam, quid planius propter intelligentiam, quid utilius ad conscientiam, quid denique cui vel post vel ante ponatur, intentissime attenditur; multa quae alia quae a doctis in huiusmodi curiosius observantur.” Bernardi Claraevallensis Epistola 89. Migne PL 182. tom. 220. col.

² „Loqui nobis communiter datum est: solus ornatus est, qui discernit indoctos.” Cassiodorus: *Epistolae variae, Praefatio*. Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi. 12. tom. Berolini 1894. 3.

³ Lásd ehhez CURTIUS, E. R.: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern 1948. 83.

adat lenne behatóbban megvizsgálni az ars dictandi és a retorika valóságos kapcsolatát, ám jó néhány fontos szöveg hozzáférhetetlensége miatt ez ma még eleve hiányos vállalkozás.

Általánosságban erről talán mégis annyit, hogy a levélelmélet a retorikából elsősorban a beszédrészek felosztását vette át, és ezek alapján jelölte ki a levél szerkezeti alkotóelemeit. Nem minden erőszakoltság nélkül szötte bele tanításába a genera dicendi elméletét, de a retorika egyéb tételeit, a díszítések és alakzatok gazdag tárházát már nem, vagy csak nagyon válogatva illesztette be elméleti szövegeibe.⁴

Az elmondottakkal ellentétben egy ponton mégis találunk olyan motívumokat, melyek a középkori retorikában újnak, az antik örökséggel szemben teljesen önállóknak és eredetinek tűnnek. Ez az a tanítás, melyet a XII. század közepén keletkezett ars dictaminisok az *appositio* kifejezéssel jelölnek meg. A stíluskritika már jó ideje figyelembe veszi az ars dictandi kézikönyveiben olvasható előírásokat. Különösen azokat az elemeket méltatták a kutatók behatóbb figyelemre, melyeknek a stílusra gyakorolt hatása szorosabb korszakhoz köthető. Felfigyeltek természetesen az *appositio* fogalmára is, melynek e traktátusokban olvasható általános megfogalmazása módot adott arra, hogy benne akár a rímes, akár a ritmikus próza előírásait fedezzék.⁵ A kérdéses szövegek behatóbb vizsgálatából azonban arra következtethetünk, hogy az *appositio* a XII. század közepén nem jelentette sem a rímes, sem a ritmikus prózát. Meghatározott stílári, fogalmazási szabályok összefoglaló megjelölése volt, s így ebben az értelemben sajátosan középkori és egyben eredeti stíluskategóriát képviselt. Az is igaz viszont, hogy a terminus a XIII. században módosuló jelentéssel élt tovább, s Buoncompagno vagy Guido Faba magister már a *cursus* szabályait is szem előtt tartó prózát érthette alatta.

A problémakörben már az első tájékozódás meggyőző arról, hogy a kutatás eddigi megállapításait sok vonatkozásban revideálnunk kell. Természetesen ezt csak úgy végezhetjük el, ha vizsgálódásunkat nem korlátozzuk a XII. század közepére, hanem a kérdéses jelenség kialakulását és további fejlődését is megkíséreljük nyomon követni. Csakis ennek a történeti áttekintésnek a keretében adhatunk választ arra a kérdésre, hogy mi valójában az *appositio*, és mi a szerepe, jelentősége a középkori latin stílus kialakulásában. Tájékozódásunk az ars dictaminis történetének több mint két évszázadát tekinti át, és kiterjed olyan munkákra is, melyeket még nem publikáltak, vagy szövegeik az irodalomban nem könnyen hozzáférhetők. Ez a körülmény a szoroson vett elemzésen túlmenően a dokumentálás feladatát is határozottabban elénk állította.

2. Az önálló, rendszeres ars dictaminis kialakulása előtt néhány töredéknyi szövegemléket ismerünk csupán, mely a fogalmazás elméletével foglalkozik, több-kevesebb kapcsolatban a levélírással. E szövegekre közösen az jellemző, hogy részletes fejtegetés nélkül csupán utalás-szerű előírásokat adnak a fogalmazónak. Az írásbeli fogalmazás sajátjaként azonban már meghatározott stílusbeli igény jelentkezik bennük, ami a szókiválasztásra s a mondat szerkesztésre egyaránt kiterjed.

A fogalmazás módját ilyen egészen általános keretek közt tárgyalja egy XI. századi szerző *Ars lectoria* c. művének néhány sorában. A kérdéses részletet Francesco Novati egy firenzei kódexben találta, és a munka verses ajánlásában előforduló név alapján bizonyos Seguino művének tartotta. A firenzei Biblioteca Laurenzianában időközben módomban volt a szöveg átta-

⁴ A retorikai genera dicendi elméletének az ars dictaminis területén való megjelenését behatóan elemzi QUADLBAUER, F.: Die antike Theorie der genera dicendi im lateinischen Mittelalter. Wien 1962. 57–159.

⁵ Az *appositio*t a ritmikus prózával azonosította RAJNA, P.: Per il „cursus” medioevale e per Dante. Studi di filologia italiana 3 (1932) 17. A hazai irodalomban ennek a stílusfajtának a rímes prózával való kapcsolatára utal ifj. HORVÁTH János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 49.

nulmányozására, s megállapíthattam, hogy az a francia Aimericus nagy prozódiai munkájával azonos.⁶

Az idézett szövegrészlet, melyet Novati meglehetősen bizarrnak ítél s nem is interpretált, első mondatában a szerkesztés általános mechanizmusára utal, s az írásbeli rögzítés technikai fogásai közül érdekes módon az ige személyének meghatározását emeli ki. Mint a következőkben látni fogjuk, a fogalmazástanítók előírásaikban gondosan ügyeltek az igék személyes vagy személytelen jellegére és a mondatban való elhelyezésére. Figyelemre méltó az is, amit Aimericus a finom és durva, vagy enyhébben szólva választékos és köznapi kifejezések alkalmazásáról s ezek funkciójáról mond. Az érthetőség, világosság hangsúlyozása is olyan motívum nála, mely a későbbi munkákban rendre visszatér.

Tájékozódásunk számára azonban mindezeknél fontosabb az, hogy e szűkszavú utalásokban több vonatkozásban is megjelenik a szórend kérdése. Első megállapítása szerint egyazon mondanivaló vagy mondat részeit egymáshoz közel kívánatos elhelyezni („... *partes sententiae viciniores ponere* ...”). E tételének fontossága akkor lesz nyilvánvaló, ha majd tapasztalni fogjuk, hogy mennyire általánossá vált a keresett mondat szerkesztés a középkori fogalmazásban. Utolsó mondatában Cicero *Orator*-ának kifejezései bukkannak fel, mégpedig annak éppen abból a részéből, ahol a numerus tanítása olvasható. („*Verborum ordinem immuta*”, *Orator* 214). Ez azért is nagyon fontos, mert eddigi ismereteink szerint kevés nyoma van annak, hogy ebben a korban ismerték az antik ritmikus próza elméleti forrásait. Végezetül rendkívül érdekes az a megállapítása, hogy a participiumot vagy az igét a hozzá tartozó bővitmények elé kell helyezni, de — mint megjegyzi — a fogalmazó ettől el is tekinthet. Tehát már e korai emlékekben jelentkezik az a kettősség, ami a későbbi dictatorok tanításában is általános: előírásaik nem kizárólagosak, az adott szabály alól valamelyest fel is oldanak.

Aimericus *Ars lectoria*-jának ehhez a fogalmazáseméleti részletéhez tartalmilag eléggé közelálló az a szöveg, amit egy XII. század eleji esztergomi iskoláskönyvben olvashatunk. A tankönyv retorikai anyagához rövid és tömör összefoglalás kapcsolódik azokról az előírásokról, melyeket a fogalmazónak szem előtt kell tartania.⁷ Szövegünk első mondata máris a fogalma-

⁶ NOVATI közlése alapján (Le origini. Milano 1926. 413.) a kérdéses szövegrészlet így hangzik: „*Quisquis epistolam, hoc est brevem, bene vult fingere et latine loqui decentissime, fixum struat ante mobilem, verbi personam figat calce, subtiliora pro grossioribus meminerit immutare; partes sententiae viciniores ponere; grossas, si decuerit, raro inserere; dictiones grecas et latinas ipsas minus usitatas rarius quam crebrius: rusticanum videri quam sentiri dici voluerit; proprietate partium dicere; grossiores ad cognoscendum, subtiliores ad delectandum scriptis involvere; aperte magis quam obscure omnia, nisi sensus habeatur mysticus, proferre; verbi personam inter verbi alteram periodis longis vitet, nisi ubi brevitatis conseriderit, includere; participium constructioni suae, sicut verbum, noverit preponere et rursus omnia haec, ubi decere non viderit, aliquando non curare. Sicut enim stulticiam simulare loco, prudentia; sic aliquando immutare ordinem, sapientia.*” A Novati által használt firenzei kódexet Aimericus *Ars lectoria*-jának erlangeni kéziratával (Erlangen Universitätsbibliothek, Ms. 395) vetettem egybe, s ennek alapján állapítottam meg, hogy azonos munkáról van szó.

⁷ Ismertette MÉSZÁROS István: Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből. MKsz 77 (1961) 383–385. A bennünket érdeklő részlet a következő: „*Dictaturus aliquid primum proponere tibi materiam tuam quasi scriptam, et considera ordinem, quem sequi oportet. Deinde attende, quibus locis quibusve personis benivolentiam captare debeas, id est vel in principio vel medio vel ultimo loco, vel a tuo vel ab illo cui mittis, vel auditorum persone seu ubique. Si autem hoc exsequi non poteris, saltem in principio benivolentiam auditorum tuum facies. Caveasque ne perturbes rectum dicendi ordinem, sed sicut prima erant singula, sic in primis repones, nec facias longa yperbata vel interpositiones longas vel transportationem casuum vel elongationes verborum, quia multum obscurat intelligentiam et tedium generat. Oportet autem te puro et simplici eloquio dictare id est usitatis et pene vulgaribus verbis, sed et sententiam verbaliter [?] extruere. Uterisque propriis verbis vel aliunde proprie translatis. Viciosi dicendi genera pompam et curiositatem vitet. Cavere ante omnia debes, ut secundum materiam verba componas, id est gravi materie que proprie est, ubi de iniuria conquerimur vel in aliquem invehimur, alta et eadem usitata verba requiras et eodem modo et infima. Si brevior fuerit materia, captare oportet benivolentiam in principio*

zás általános mechanizmusára utal. Először el kell képzelni vagy fel kell vázolni a mondanivalót, s aztán kell végleg elrendezni. Az ordo szó itt feltehetőleg nem a levél vagy más írásmű részeinek sorrendjére, hanem egyszerűen a szórendre, az előzetesen elképzelt vagy leírt szavak végleges elrendezésére utal. Ugyancsak a mondat belső struktúrájának, a szavak mondaton belüli elrendezésének kérdéséhez tartozik az, amit a hyperbatonról ír. A korai ars dictaminis ránkmaradt emlékeiben a hyperbaton alakzata többször előfordul. A XII. század első évtizedeiben keletkezett *Praecepta dictaminum* szerzője, Adalbertus Samaritanus is megemlíti, de csak annyit mond róla, hogy a hyperbaton ne legyen hibás.⁸ Esztergomi szövegünk már konkrétan megjelöli ezeket a hibalehetőségeket, s megállapításai igen közel állnak Isidorus idevágó megjegyzéséhez.⁹ Mindenesetre érdekes ez a momentum, mert azt illusztrálja, hogy az ars dictaminis kialakulásának már a kezdeti korszakában ez a keresett szórendet elsősorban érintő alakzat nagyon elterjedt, gyakran éltek, sőt Adalbertus Samaritanus és szövegünk szerzője szerint vissza is éltek vele. Az esztergomi szöveg utolsó részlete a mondat szórendjére vonatkozó utasításokat ad. Itt az *in contextu historie* kifejezést úgy kell interpretálni, hogy a *historia* retorikai műszóként általában az elbeszélést, előadást jelenti. Az anonim szerző tehát arra ad utasításokat, hogy az írásmű szövegében milyen szavakat hová kell elhelyezni.¹⁰

3. Miből indul ki Albericus Casinensis *Breviarium*ában a fogalmazás általános módszerének tárgyalása során? Az ismertetett szövegrészletekhez nagyon hasonlóan ő arról beszél, hogy a mondanivalót előbb egyszerűen kell felvázolni, mintegy fekete krétával rajzolva meg a főbb vonásokat, s erre az alapra kell rávinni a különböző színeket.¹¹ Alap gondolata tehát az, hogy a fogalmazás első eredménye egy *incultus*, egyszerű szöveg, amit a továbbiak során megfelelően alakítani, változtatni kell. Már a *Breviarium* bevezető soraiban is kétszer olvashatjuk a *variare* igét, amit a részletes tárgyalás során a *commutare* kifejezés vált fel. Azt gondolhatnánk egyébként, hogy a *colores* szó használata tudatosan utal a *rethorici colores* alkalmazására. A *Brevia-*

vel ab ante actis vel a futuris meritis. Si autem aliquantulo prolixior, statim incipe narrare, ubique benivolum audire facies te humiliando, ipsum vero extollendo. In contextu historie primum indicativi modi verbum ponimus, deinde adverbium, postea infinitivum modum, deinde nominativum casum, deinde pronomen, postea participium, deinde obliquos casus. Sed comparativum antequam fixum, superlativum ante comparativum.” Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss III. 184. fol. 22r.

⁸ „Notabile preterea quoddam non est pretermittendum, quod gignit obscuritatem brevitas, tedium parit prolixitas... quod vitari potest, si verborum concatenatio sit plena, si hyperbaton vitio aliena...” Adalbertus Samaritanus: *Praecepta dictaminum*. Hrg. v. F. J. SCHMALE. Weimar 1961. 50. (Monumenta Germaniae Historica. Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters. III. Bd.)

⁹ „Fugienda etiam hyperbata longiora, quae fieri sine aliorum sensuum confusione non possunt. Ambiguitas quoque et vitium illud cavendum, cum quidam iactatione eloquentiae ducti, quod uno aut duobus verbis significare poterant, interpositis inanibus vocibus longa et circumflexa ambage concludunt, quod vitium perissologia vocatur.” Isidori Hispalensis Etym. lib. II. cap. XX. 2. Migne PL 82. tom. 134. col.

¹⁰ A „historia” szó Albericus Casinensis egyik munkájában mint retorikai terminus jelenik meg. Idézzük: „Est enim historia quae in principio sui se melius suggerit, est quae medium convenientius ponit.” Alberici Casinensis *Flores rethorici*. Ed. D. M. INGUANEZ, H. M. WILLARD. Montecassino 1938. 35. Az Albericus műveit is tartalmazó müncheni Clm 14784. sz. kódex 36. levelének rektóján a következőket olvassuk: „Post salutationem sequitur historia, quae dividitur in proemium, narrationem, conclusionem...” E szerint tehát a historia a levél elbeszélő részeit is jelenti.

¹¹ „In primis quod dictandum assumit de industria et de data opera sermone simplici et inculto debeat componere, et post editiones singulas iuxta documentum brevii variare, atque pingentis emulus prium quasi carbone tetro utcumque insignire imaginem, post quasi per insignitas lineas congruentem colorum superducere varietatem.” ROCKINGER, L. Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts. München 1863. 30. (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte IX.)

rium azonban távolról sem vonja gondolkörébe a retorikai díszítés gazdag anyagát, hanem csupán egy sor egyszerű, inkább grammatikai, mint retorikai fogást, eljárást ismertet. Mivel a *Breviarium* fogalmazástanítási módszere éppen ebben a variációs eljárásban nyilvánul meg, s ezt ezidáig nem elemezték, most kissé közelebbről, némi példaanyaggal illusztrálva fogjuk bemutatni. Az igék variációját illetően Albericus először a participiummal való cserét ajánlja. Erre akkor van szükség, ha több ige áll egymás mellett ugyanabban az alakban. Például *ambulo et clamo* helyett *ambulans clamo* vagy *clamans ambulo*, *ambulamus et clamamus* helyett *ambulantes clamamus* vagy *clamantes ambulamus* írható. Mellékmondatok participiumos rövidítését is ajánlja: *Cum ad urbem tenderem, occurri necessario* helyett *occurrens necessario ad urbem tendebam*, vagy *tendens ad urbem necessario occurri*. Egyik példájához fűzött magyarázatában *reconversio*-nak nevezi a participiumos szerkezetek illetően alkalmazását. Ennek az eljárásnak a forrását egyébként a grammatikában, *Priscianus Institutiones*-ében találjuk meg, ahol hasonló variációs példák olvashatók.¹² Albericusnál a participiumos szerkezetek használatának nincs meghatározott rendeltetése. Jellemző a középkori latin stílus alakulására, hogy az összevont szerkezeteket nem kedvelte, sokkal inkább a mellérendelő, paraktikus megoldásokat. Mindenesetre Albericusnak ezek szerint már ajánlania kellett az összevont szerkesztésmódot, mint olyant, amit nyilván hiányolhatott kortársai stílusából. Ugyan ezt kifejezetten nem mondja, de a participiumos szerkezetek mindenesetre lehetővé tették az igék *congeries*-ének kellő feloldását.

Az ige variációi körében Albericus kedvelt műfogása a határozott személyű igealaknak határozatlanul való felcserélése. Ezt szerinte egy másik, alkalmas jelentésű személytelen igével való bővítés teszi lehetővé. Lássuk erre egy példáját. *Cum irem ad ecclesiam, occurri amico* helyett a következő megoldást ajánlja: *Me eunte ad ecclesiam amico contigit occurrere*. Kérdés mármost, hogy ez a változat miért előnyösebb? A választ a *Breviarium* egy másik részében kapjuk meg, ahol részletesen kifejti, hogy a *verba communiter prolata* mindig előnyben részesítendőek a *verba simpliciter et singulariter prolata*-val szemben. Mutassuk be egy másik példáján, hogyan tanítja egy mondat ilyen irányú variálását: *Qui Deo famulatur, vitam meretur. Deo famulari est vitam mereri. Dei famulatum est vite meritum. Deo famulari et non mereri vitam impossibile est. A Breviarium* hosszú sorát ismerteteti azoknak az igéknek, melyeknek alkalmazásával az eredeti határozott igealakot határozatlan szerkezetté változtathatjuk. S hogy ezt az eljárást milyen fontosnak tartja, arra idézzük következő megállapítását: *Fere omnis decens varietas que in diversis nostris opusculis ediscitur, verbis prolatis communiter convenientissime aptabitur*.¹³

Albericus igen részletesen kidolgozza azokat a módszereket, melyek a névszók, főként a jelzők variálására alkalmasak. Először az ún. *nomen adiectivum ad partes* esetét tárgyalja sok példával. Közülük idézzünk egyet: *Honeste si quis velit dicere, habeo pulchram faciem, dicat pulcher sum facie vel pulchra sum facie. Habeo librum hominis habentis pulchram faciem. Habeo librum hominis pulchre faciei vel facie vel faciem vel pulchra facie*. Ezt a variációs módszert az teszi szükségessé, hogy a dicséző műfajban gyakori a tulajdonságjelzők halmazása. A *Breviarium* változatos módszereket tartalmaz a jelzők *congeries*-ének feloldására. Egyik ilyen módszer az, hogy a jelzőhöz más szót kapcsol. Például: *Si quis velit dicere sapiens, dicat sapientie fulgoribus irradians, sapientie gemmis condecoratus, sapientie splendoribus rutilans*. Ugyanigy a korholásra használt kifejezés nem egyszerűen *nequam*, hanem *nequitie tabe infectus, nequitie sordibus inquinatus, nequitie fetoribus obvolutus, nequitie inquinamentis pollutus, nequitie universe exalans fetorem*. A jelzők ilyen szerkezeti feloldását Albericus egyébként még tovább részletezi, a genitívus és ablatívus *qualitatis* alkalmazása, az adverbiumra való átváltás stb. révén.

¹² „Legens disco pro lego et disco, et docente me discis pro doceo et discis.” Keil, *Grammatici latini*, vol. II. 553.

¹³ ROCKINGER, *Briefsteller und Formelbücher*, 32.

Mindezeknek a változtatásoknak, szó- és szerkezetcsereknél eredménye az, hogy a fogalmazó az eredeti mondanivalót bővíti. A bővítés, az *augmentum* vagy *amplificatio* az antik retorikának is igen fontos eleme, de abban a mondanivaló fokozására, egyes tartalmi elemek kiemelésére irányult. Ennek a retorikai alakzatnak a szerepe a középkorban teljesen megváltozott. Nem irányul már a mondanivaló tartalmi motívumainak fokozására, hanem a szavak öncélú cseréje, pusztá dísz, külsőlegesen csillogás csupán.¹⁴ Mindennek Albericus igen nagy jelentőséget tulajdonított. Az egymás mellett álló jelzők variálgatásában odáig megy, hogy 4 jelző ilyen változtatásos bővítését is bemutatja; egy példát illusztrálásul jegyzetben közlünk.¹⁵ E kérésre való törekvés jegyében válik érthetővé az is, hogy miért ajánlotta olyan határozottan a személytelen ígéretet a személyesek helyett. A személytelenül, általános érvénnyel hangzó mondat tekintélyesebben, választékosabban hatott, szentenciózus jellege a figyelem felkeltésére alkalmasabb volt. Nem hallgat egyébként Albericus arról sem, hogy ajánlott módszerét kevés választja el a hibáktól, melyek ennek az eljárásnak a végleiteit jelentik. Ilyen hibás fogalmazás szerinte például, ha a helyett, hogy *Quomodo te habes*, ezt írjuk: *In qua fortuna vel ludicri portione versaris*. Ez az utóbbi mondat már valóban nevéstégesen dagályos.

Mindannak, amit Albericus *Breviarium*-ában a fogalmazás során követendő variációs eljárásokról ajánlott, a retorikához kevés közvetlen köze van. *Flores rethorici* című munkájában ugyanez az Albericus rendszeresen összefoglalta azokat az ismereteket, melyeket a haladottabb tanulóknak a retorikából el kellett sajátítaniuk. Ez utóbbi műve valóban önálló, elméleti retorika.¹⁶ Ám a *Breviarium* fogalmazási részletei még csak utalást sem tartalmaznak a különböző retorikai alakzatokra, szerkesztési eljárásokra. Azt azonban már most hangsúlyoznunk kell, hogy Albericus stílusitanításának hatása messzire nyúlt az ars dictandi történetében. Mint látni fogjuk, *Breviarium*-ának példáival a XII. század közepén keletkezett traktátusokban ugyanúgy találkozunk, mint a XIII. századból származó hasonló munkákban.

4. Albericus Casinensis tanítása az ars dictaminis fejlődésében a megfelelő ellenhatást is kiváltotta. A rendszeresnek tekinthető levélelmélet, mely a levél részeit, alkotóelemeit rögzítette és a levélfajtákat is csoportosította, a XII. század első évtizedeiben az észak-itáliai városokban alakult ki, s egyik első képviselője, Adalbertus Samaritanus élesen elítélte Albericus stílusitanítását. Bírálata ránk maradt formájában nem egészen konkrét, s így csak következtetni lehet arra, hogy mit is kifogásolt Albericus tanításából. Adalbertus a klasszikus prózairók műveinek utánzásában látta a kívánatos stílus elsajátításának útját-módját. Mivel az Albericus *Breviarium*-ában megismert variációs módszerek nála teljesen hiányoznak, ez közvetve amellett tanúskodik, hogy Adalbertus éppen ezeket tartotta feleslegesnek, vagy ítélte el holmi *nenie*-nek titulálva.¹⁷

Mint idéztük, Adalbertus Samaritanus kritikai észrevételei Albericusszal szemben nagyon általánosak. Van azonban köztük egy konkrétum, mely művének kézirati hagyományozása szerint két változatban maradt ránk. Az egyik változatban azt veti Albericus szemére, hogy

¹⁴ A kérdéshez vö. FARAL, E.: Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle. Paris 1958. 61.

¹⁵ „Quattuor eiusdem contigui sensus variantur taliter: sincerus, mundus, purus, expiatus. Sincera pietate mundus, expiatus vel sincera pietatis mundicia expiatus vel pura sinceritatis mundicia expiatus vel munda puritatis sinceritate expiatus.” Ms Clm 14784, fol. 71^r.

¹⁶ E munka bevezetésében Albericus többek közt utal arra, hogy korábbi tanításával szemben, mely a szavak sokféle csereberéjére s a jóhangzásra irányult, most magasabb célokat tűzött maga elé. Idézzük: „Hactenus quasi lacte doctrine mentes infantium rigavimus . . . Quid enim tum multiplici verborum permutationi, tum sonoritati vacavimus, quid aliud quam lacte doctrinae prolium dixerimus?” Alberici Casinensis Flores rethorici, 33.

¹⁷ „Sed prius ostendendum est non eas nenas debere inquiri, quas Albericus in libro dictaminum finxit . . .” Adalbertus Samaritanus: Praecepta dictaminum, i. m. 58.

olyan jelentéktelen kérdésekkel foglalkozik, miként kell a levelet különböző igemódokban, személyes vagy személytelen igével szerkeszteni (vagy a variáns szerint: befejezni). Ez a megállapítás még érthető számunkra, mert Albericus ama tételeire vonatkozhat, melyeket a *verba singulariter et communiter prolata* kapcsán alkalmunk volt megismerni. A másik változat azonban olyasmiről szól, aminek nincs nyoma Albericus ránk maradt szövegeiben. Idézzük Adalbertus ezen változatát: „*Primum ostendendum est propter quosdam simplices interrogantes epistolas ab omnibus partibus orationis convenienter posse incipere . . .*”¹⁸

Amit Albericusnál hiába keresünk, azt megtaláljuk egy anonim munkában, mely a XII. század második évtizedében keletkezett.¹⁹ Ebben valóban olvashatunk arról, hogy grammatikailag milyenfajta szavakkal ajánlatos a levélírást kezdeni. A legrészletesebben egyébként a kezdésre alkalmas kötőszavakkal foglalkozik. A szóelhelyezési szabályok kialakítása terén további lépést jelent előre Henricus Francigena traktátusa, a *Gemma*, melyet 1120 körül Paviában szerkesztett. E mű szövege kiadatlan, még kéziratának azonosítása sem történt meg. A wolfenbütteli könyvtárban található kézirat minden kétséget kizáróan Henricus traktátusát tartalmazza, s ennek alapján számolhatunk be a következőkről.²⁰ Henricus Francigena *Gemma*-ja, melyet Hugo Bononiensis művéhez hasonlóan ajánlásában szintén *rationes dictandinarum* nevez, bevezető ajánlása és a levél részeinek tárgyalása után a szórend kérdéseire tér át. Első mondata itt szinte szó szerint az esztergomi szöveget idézi emlékezetünkbe: *Materia ut diximus incepta discite quid sit ordo verborum in compositione . . .*”²¹ Szól ezután arról, hogy az adverbiumot az ige elé vagy mellé kell helyezni. Az ige elhelyezéséről viszont így nyilatkozik: „*Ponatur autem procul dubio verbum in puncto, quando non sunt ibi post genitivos nominativus et post nominativum vocativus. Si ibi fuerint, in fine versus quedam verba debent omnia claudere.*”²² Láthatjuk ebből az idézetből, hogy tételei inkább csak utalások, tömör előírások, melyeket kellően nem is részletez, így értelmezésük meglehetősen nehéz. A jelen mondatban nemcsak az ige elhelyezéséről intézkedik, hanem az esetek sorrendjét is érinti. Ezek a motívumok majd tovább bővülnek, részleteződnek az elkövetkező évtizedek stílustanítóinak szövegeiben.

Henricus Francigena egyébként több vonatkozásban kapcsolódik Albericus tanításaihoz. Ő is ajánlja a személytelen igék használatát, mégpedig éppen levélkezdesi funkcióban, de tanítja azt is, hogy az igék congeriesét participiumos szerkezetekkel kell feloldani.²³ Érdemes még felfigyelni arra, hogy óva int a túlságosan hosszú mondatoktól, mert ezeket nehéz megérteni. Későbbi munkák már a mondatok hosszát is igyekeztek szabályozni, az alkalmas terjedelmet a hexameter-sor hosszában jelölve meg.²⁴

Hugo Bononiensis, aki Adalbertus Samaritanus-szal szemben megvédte Albericus Casinensis, nem foglalkozott ilyenfajta stílári kérdésekkel. A rimesen összecsengő comma és colon tanításán kívül, amint ezt munkájának Rockinger által szemelvényesen közzétett szövegéből némi fenntartással megállapíthatjuk, az eddigiekben tárgyalt stíluskérdésekkel nem foglalkozott.²⁵

¹⁸ Uo.

¹⁹ A korábban Albericus Casinensisnek tulajdonított részlet valójában egy anonim traktátus, mely a XII. század második évtizedében keletkezett. Vö. DURZSA S.: Az ars dictaminis kialakulásának történetéhez. FK 1966. 245–267.

²⁰ A wolfenbütteli kódex jelzete: Cod. Guelf. 56. 20. Aug. 8. Mikrofilmje az MTA Könyvtárában.

²¹ Ms. Cod. Guelf. 56. 20. Aug. 8. fol. 68^r.

²² Uo.

²³ „*Verborum inculcatio cavenda est . . . Venit ad me et dixit, dicite in literis veniens ad me dixit, mandans vel mandando rogavit, amonens vel amonendo precepit.*” Ms. Cod. Guelf. 56. 20. Aug. 8. fol. 68^r.

²⁴ „*Illuc etiam superfluum in litteris quod quidam faciunt ita longos versus quod vix intelligitur eorum constructio.*” Uo.

²⁵ Hugo Bononiensisnek a rimes prózára vonatkozó tanítását behatóan elemzi ifj. HORVÁTH János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 52., 197–200.

5. Mint az elmondottakból nyilvánvaló, Albericus stílusdíszítési eljárásai a dicsérés és korholás műfajának keretei közt mozogtak. Ehhez ő a *Breviarium*ában olvasható sok példán kívül feltehetőleg még egy sor dicsérő és díszítő kifejezést állított össze, ami külön fejezet lehetett művében.²⁶ Logikailag így jutunk el ahhoz a momentumhoz, mely egy fentebb már említett XII. század eleji anonim traktátus előszavában tükröződik. Itt a fogalmazás egyik forrásaként a *nomen* és *verbum* bőséges ismeretéről esik szó.²⁷ A szóbőség, a *promptula verbositas* az, amiről némi lebecsüléssel nyilatkozik annak a *Precepta prosaici dictaminis secundum Tullium* c. műnek anonim szerzője, melynek keletkezése a XII. század negyvenes éveire tehető.²⁸ Erre az ars-ra az jellemző, hogy az eddigieknél nagyobb mértékben adaptálja tanításába a retorika tételeit. A fogalmazvány díszítésére egy sor retorikai alakzatot ajánl, melyek levélelméleti tanításába szervesen beleépülnek. Azonban a retorikai forrásokhoz való tudatos visszafordulás ellenére is tovább fejleszti azt az egyszerű variációs eljárást, melyet Albericusnál már volt alkalmunk megismerni. Albericushoz hasonlóan a *Precepta* szerzője is variációról beszél. Felsorolja a leggyakoribb jelzőket, melyek különösen alkalmasak az *ad laudem et vituperationem* funkcióra, s ezekhez a jelzőkhöz kapcsolja a különböző változtatási lehetőségeket. Ugyanazt teszi tehát, amit Albericus is ajánlott *Breviarium*ában a több dicsérő jelző egyidejű alkalmazása esetére. Lássunk néhány ilyen jelzős bővítést a *Precepta* lapjairól. *Religiosissimus, sanctissimus* helyett a következők írhatók: *religione sanctissimus et sanctitate religiosissimus, religionis fulgoribus adornatus, religionis stemmate mirantissimus, religionis iubare preclarissimus* etc. Idézzük például, hogy milyen variációi vannak a *castus* jelzőre: *castitatis dono prefulgidissimus, castitatis sublimitate prestantissimus, castitatis gemmis perornatus, castitatis laude dignissimus, castitatis rutilatione fulgidus, castitatis radiis perlustratus vel circumdatus*.²⁹ Láthatjuk a bemutatott példákban, hogy elítélő megjegyzése ellenére ebben a munkában is mennyire uralkodik a *promptula verbositas*, ami végül is ezt a bővítési eljárást lehetővé teszi. Minderre a dicsérő jelzők alkalmazása miatt van szüksége. Ugyancsak a dicsérés, mégpedig a külső tulajdonságok dicsérete vezet el az *adjectiva ad partes tárgyalásához*, ugyanazzal a példával, amit már Albericus Casinensisnél megismertünk.³⁰ Ajánlott további variációja, hogy bármely dicsérő jelző genitivusos szerkezetté alakítható át, például *homo misericors* helyett *homo misericordie, homo prudens* helyett *homo prudentie*. Újabb jelző hozzáadásával ezt teljes genitivus qualitatis-szá kerekíti ki, pl. *homo benigne misericordie, rutilantis prudentie, venuste claritatis*. A genitivusszal, dativusszal kapcsolódó jelzők számbavétele újabb lehetőséget nyújt a grammatikai variációkra.³¹ Ezeket a különböző fogásokat, eljárásokat e munka *De constructionum permutatione* rubrika alatt foglalja össze, s emlékszünk még rá, hogy Albericus korábban a rokonhangzású *commutare* igét is használta a variációs eljárás megjelölésére. Nyilvánvaló az elmondottak alapján, hogy a *Precepta*ban az *ad laudem et vituperationem* programjához kapcsoltan ajánlott variációs

²⁶ Legalább is erre enged következtetni a *Breviarium* egy mondata, mely a névszók variációját zárja, és így hangzik: „De his melius in ultimo capitulo huius ebdomadis quod de laude et vituperatione intitulatum est, disseritur.” Clm 14784, fol. 70r. Ilyen fejezet azonban a müncheni kéziratban nincs.

²⁷ Előszavában a *nomen* és a *verbum* anyagának ismeretéről, másutt pedig a multimoda *verbositas*-ról és a *promptula verbositas*-ról tesz említést. L. ehhez DURZSA S.: *Az ars dictaminis kialakulásának történetéhez* i. m. 262–263.

²⁸ Szövegét kiadta SCHMALE, F. J.: *Die Precepta prosaici dictaminis secundum Tullium und die Konstanzer Briefsammlung*. Diss. Bonn 1950.

²⁹ SCHMALE, *Die Precepta prosaici dictaminis* . . . 73.

³⁰ Idézzük: „Si quis de aliqua corporis partium venustate ad alicuius laudem tractare desiderat, hoc modo varia poterit constructione uti, veluti si velit dicere „homo qui habet pulchram faciem” vel «venustam» vel «decoram» dicat: «homo pulcher» vel «decorus facie» vel «faciem vel faciei.» SCHMALE, *Die Precepta prosaici dictaminis* . . . i. m. 95.

³¹ Az eljárás forrását Priscianusnál találjuk meg: „Quid enim aliud” „utilis tibi sum” nisi „utilitatem ferens”, calamitosus „calamitatem ferens”? KEIL, *Grammatici latini*, vol. III. 219.

lehetőségek mind az augmentumra vezetnek, annak sajátos középkori rendeltetése szerint. A *Precepta* a korai ars dictaminis-ok közül egyedülálló abban, hogy a retorikai alakzatok közül a legtöbbet veszi át, alkalmazza és tanítja a levélelmélet keretében. Ennek ellenére az augmentumot mégis úgy tárgyalja, hogy semmit sem szól az ehhez tartozó retorikai alakzatokról, csupán a grammatikai szerkezetek átalakításával foglalkozik.

6. Az eddigiekben jellemzett fogalmazási, díszítési eljárásokat a *Preceptával* körülbelül egykorú névtelen *Rationes dictandi* c. munka már egy új terminus technicusszal jelöli meg, és ez az *appositio*. A kifejezésnek az antik és a keresztény retorikában csak halvány nyomai vannak. Quintilianus használja az *appondere* igét a retorikai díszítés jelölésére, és a görög *epitethont appositum*-nak fordítja.³² A *Rationes* tanításában az *appositio* szó vagy a belőle képzett *appositus* melléknév már a mű legelején, az alapmeghatározások közt megtalálható. A dictament például így határozza meg: „... *dictamen est congrua et apposita litteralis editio* ...” Ezt a dictament szerinte vagy egyszerűen, vagy *appositio*-val kell szerkeszteni. Idézzük: „*Tunc inquam recta et simplici, cum minus peritis sive ydiosis sermo dictantis porrigitur . . . per appositionem vero perfectioribus aliquid significamus et est appositio apposita dictionum ordinatio a constructionis serie remota. Quam utique sonoram et distinctam id est quasi currentem fieri oportet.*”³³

Nyilvánvaló ezekből a megállapításokból, hogy az egyszerű közlésmóddal szemben az *appositio*-val szerkesztett írásmű igényesebb, keresettebb. S hogy ezt milyen eszközökkel kívánja elérni, azt a részletes tárgyalás során alkalmunk lesz bemutatni. Már itt, ebben az alapmeghatározásban első és legkonkrétabb motivumként a keresett szóelhelyezés szempontja jelenik meg. Erre vonatkozik a *constructionis serie remota* kifejezése. Ugyanis a XI. és XII. századi grammatikák a *constructio* szóval a mondat szórendjét jelölték, szűkebb értelemben használták tehát, mint Priscianus, akinél az egész mondatant jelentette.³⁴ A latin nyelv alkatából következik, hogy szórendje kötetlen. A grammatikusok mégis igyekeztek logikai alapon a mondatrészek közt bizonyos sorrendet megállapítani, amit *recta constructio*-nak neveztek. Az *appositio* idézett meghatározásában a többi jelző, a *sonora, distincta, quasi currentes* jelentése már nem egészen egyértelmű. A *distincta* feltehetőleg arra utal, hogy az ars dictandi tanításába korán átkerült a grammatikából az összetett mondat háromfajta tagjának megkülönböztetése (*distinctio suspensiva, constans, finitiva*), s ez a jelző egy arányosan tagolt összetett mondatot minősít. A *sonora* és a *currentes* szó mintha a *cursor*-ra utalna. Ezek az általások azonban nagyon is általánosak, a „*currit*” például Hugo Bononiensisnél a rímes mellékmondatokat jellemezte, de a *cursor*ról nála sincs szó. Mint alábbi elemzésünkben látható lesz, a *Rationes* névtelen szerzője határozottan megfogalmazza a szabályokat ott, ahol ismer ilyen szabályokat. Nem szól semmit a *cursor* szabályairól, mert ezeket a szabályokat még nem ismerte. Az *appositio*-ra vonatkozó meghatározása általános jellegét maga a szerző is érzi, ezért bocsátja előre, hogy ezt a *stilust* inkább a hallás, a fül ítélete és a fogalmazásban szerzett gyakorlat, semmint valamiféle elméleti tanítás közelítheti meg.

A *Rationes dictandi* a levélelmélet alapjait tárgyaló első része végén *De variatione epistole* rubrika alatt részletesen fejtegeti az *appositio* szabályait. Éppen a fejezetcímbe használt *variatio* kifejezés utal arra, hogy mindannak, ami itt következik, Albericus Casinensis variációs eljárásához van eszmei köze. Fejtegetései szerint az *appositio* legfontosabb eleme a szavak mondaton belüli elhelyezésének megállapítása. Ennek keretében sorra veszi a névszó eseteit

³² „Ornat enim epitheton, quod recte dicimus appositum”. Quintilianus 8, 6, 40.

³³ ROCKINGER, Briefsteller und Formelbücher, 9–10.

³⁴ Ehhez a kérdéshez bő dokumentációt nyújt THUROT, Ch.: Notices et extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au moyen âge. Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque impériale et autres bibliothèques. XXII, 2. Paris 1868. 87. és 341–343.

és kijelöli sorrendjüket. Mindenekelőtt a vocativusban álló névszóról állapítja meg, hogy helye a mondat közepe vagy vége. A nominativus minden más eset mögé kerül, a névszó többi esetét viszont abban a sorrendben kell elhelyezni, ahogy a deklinációban egymás után következnek. Első olvasásra merevnek tűnő előírásain azonban nyomban lazít is: „*ne tamen hos aliter poni posse negamus.*” Így például nem érvényesek sorrendi előírásai arra az esetre, ha az azonos casusban álló főnév és jelzője közé más esetben álló szó kerül. Ez egyébként a *hyperbaton* egyik alakja, amit nem nevez ugyan meg, de azt megjegyzi róla, hogy díszítésre gyakran alkalmazzák.

Érdekesebb, hogy mit tanít a Rationes szerzője az igékről. A személyes igéket szerinte a mondatok végére kell helyezni, a személyteleneket akár a mondat elejére, közepére vagy végére. A személyes ige mondatvégi elhelyezését csak az gátolhatja, ha szótagjainak száma kevés. A mondatokat záró szavaknak ugyanis a Rationes szerint legalább három-, vagy ennél több szótagúaknak kell lenniök. Az egyszótagú vagy kétszótagú igét a mondat végén valamilyen többszótagú névszóval vagy adverbiummal ajánlja helyettesíteni. Kétségtelen, hogy a szavak mondatvégi elhelyezésének szabályozása a cursusra utal. Az az előírás, hogy a mondatok végén kerülni kell az egyszótagú szavakat, az antik retorika tanításából származik, s amint erre Nicolau is utalt, bizonyos értelemben a ritmikus próza kialakulásához vezetett.³⁵ Az ars dictandinak ez a tanítása mindenestre a mondat végére irányítja a figyelmet, alkalmas módszereket és lehetőségeket ismertet a kívánt mondatvég kialakításához. Mindez azonban a cursus részletes szabályaitól és teljes rendszerétől még nagyon messze van. Mint ezt a továbbiakban illusztrálni fogjuk, az appositio tanítása a XII. század közepén a ritmikus próza semmiféle szabályát nem tartalmazza.

A szavak elhelyezését illetően a Rationes az elmondottakon kívül még a határozószókkal, a kötőszavakkal és a prepozíciókkal foglalkozik. A kötőszavak közül kiemeli azokat, melyeket az *ornatus* és *bona sonorus* érdekében *completive* szokás alkalmazni, mégpedig jelzős szerkezetek közé ékelve. Így jönnek létre a középkorban kedvelt és elterjedt fordulatok: *vestram utique probitatem etc.* Ugyanezeket a bővítő kötőszavakat a vonatkozó névmáshoz is ajánlja kapcsolni: *Quibus utique precibus*, ugyanúgy a *sane* vagy *siquidemet*. Körülbelül az elmondottakban foglalhattuk össze a Rationes alapvető szabályait az appositio szerkesztésére vonatkozóan. Ezeket szinte teljes terjedelemben, azonos szövegezésben ismétli a vele egyidős bolognai Bernardus magister munkája is.

Van azonban a Rationes dictandinak két másik fejezete, melyben az *appositus*, *apponere* szavak jelenléte bizonyítja, hogy ezek is témánkhoz tartoznak. A *De augmento et diminutione dictaminum* c. fejezet elején ezt olvassuk: *Potesit namque prosaicum dictamen satis apposite augmentari.* S e fejezet zárómondata így hangzik: *He siquidem sunt traditiones, quas adpositionis introductiones rudibus utandas prebuimus.*³⁶

Szövegünk részletesen foglalkozik az augmentum különböző lehetőségeivel. Az azonban a korábban már megismert eljárásokhoz hasonlóan itt sem a retorikai alakzatok alkalmazása révén, hanem grammatikai fogások segítségével valósul meg. A bővítés — részletezése szerint — valamennyi mondatrész tekintetében elvégezhető. Így tanítja bármely esetben álló névszó genitivusra való átalakítását. Például ez a mondat: *Quantus honor sapientii conveniat, auctores priscos patenti ratione demonstrare cognovimus*, ily módon alakítható át: *Quanti honoris preconium sapientis prudentie conveniat, priscorum auctorum scripta patentis rationis indagine demonstrare cognovimus.* A harmadik személyű névmás nominativusának ugyancsak genitivus-ra való átalakítását ajánlja: *Ille fecit hoc* helyett *Illius probitas vel malicia . . .* Első személyű névmás harmadik személyű szerkezeté alakítandó át ily módon: *Ego iam dudum diligenter expetiit ~ Quod mea parvitas vel humilitas a tua dilectione diligenter expetiit.* Jó példái ezek a dagályosság-

³⁵ NICOLAU, G. M.: L'origine du „cursus” rithmique et les debuts de l'accent d'intensité en latin. Paris 1930. 90—91.

³⁶ E kiadatlan szövegrészek a müncheni kódex (Clm 14784) fol. 23^v—24^v-n olvashatók.

nak, a nem hangulati-tartalmai, hanem csupán alaki, külsőleges bővítésnek. Ezt az eljárást egyébként *mutatio*-nak nevezi, ami megintcsak Albericus és a *Precepta prosaici dictaminis* egyik szóhasználatával rokon. Az augmentum körében tárgyalja anonim szerzőnk az igék variációjának módszereit is. A személyes igét, bármilyen módban, személyben és számban álljon is, infinitivusra kívánja változtatni, s egy, az eredeti igealakkal megegyező másik igével kiegészíteni. Például: *Cum meas tibi litteras misero, eis quidem perfectis incunctanter ad me venias* helyett *Cum mearum tibi seriem litterarum mittere procuravero, earum quidem narratione perfecta incunctanter ad me venire festines*. Ám az is lehetséges szerinte, hogy a kérdéses mondathoz további mondatot adjunk hozzá, az eredeti igét infinitivus-ra, gerundiumra, participium praesens-re változtatva. A határozószó variálását úgy tanítja, hogy hasonló hangzású és jelentésű névszó ablatívusát képezzük megfelelő főnévvel kiegészítve, például *diligenter* helyett *diligenti provisione vel consideratione vel curiositate* stb. A jelenidejű participium infinitivusra változtatható újabb participium hozzáadásával, így *legens, legere cupiens vel desiderans* stb. E részben ismertetett fejtegetéseit a Rationes azzal a fentebb idézett mondattal fejezi be, hogy bevezetésként nyújtja az appositio tanítását a kezdőknek. Pio Rajna ehhez a passzushoz azt a kérdést tette fel, hogy vajon hol van az a fejezet, mely a haladottak számára tovább fejtegeti ezt a tanítást.³⁷

Ő persze arra gondolt, hogy a mű kiadatlan részeiben található olyan fejezet, mely foglalkozik a *cursus*-szal is, mint az appositio tanításának a haladottabb tanulóknak szánt magasabb fokozatával. A Rationes jelenleg ismert egyetlen kézírata azonban semmi ilyesmit nem tartalmaz. Van ugyan még egy fejezete, melyben *Qualiter verba venuste adponantur* rubrika alatt egy sor dicséresre alkalmas kifejezést olvashatunk, de az appositio elméletéről nem esik több szó benne. Idézzünk ebből néhány jellemző példát, mely tulajdonságjelzők bővített, variált formája: *Tu es vel ille est quidem, quem iustitia morigerat, humilitas modificat*. Ugyanez passzív szerkezettel: *Ille siquidem morigeratur iustitia, humilitate modificatur, splendificatur castitate et largitatis muneribus redditur gloriosus*. Vagy ugyanez participiumos formában: *Fuerat enim iustitia plurimum adornatus, humilitate modificatus* etc. Más formát is ajánl. Idézzük: *Est preterea alia sermonum appositio: qui amat iustitiam, qui diligit prudentiam, humilitatem colit, patientiam sequitur et morum honestatem iugiter imitatur*. Ugyanezek az igék participium praesens-re változtathatók: *Iustitiam diligens, prudentiam desiderans, assequens humilitatem et continentiam valide custodiens*. Ismét ajánlja a genitívuszos forma alkalmazását: *Item per genitivos pulchre constituimus appositiones: iusticie cultor, prudentie imitator, humilitatis amicus, continentie socius . . .* Ugyanebben a körben lehetséges a datívusz alkalmazása is megfelelő igével kapcsolva: *„Insistebat prudentie, inherebat semper iusticie, renuntiabat vitiis.”*

7. A *Rationes dictandi* előírásait az appositio vonatkozásában szorosan követi a bolognai *Bernardus magister*.³⁸ A szavaknak a mondaton belüli elrendezéséről nagyjában ugyanazt tanítja, mint a Rationes névtelen szerzője. Újdonság azonban az a megállapítása, hogy az appositio alkalmazása kötelező. Munkája bevezetésében azt állapítja meg, hogy minden fajta dictamenben élni kell vele, a különböző műfajokkal foglalkozó szövegrészben viszont némi kivételt enged.³⁹ *Bernardus* több vonatkozásban tovább részletezi, kiegészíti a Rationes tételeit,

³⁷ RAJNA, P.: Per il „cursus” medievale e per Dante. Studi di filologia italiana, vol. III (1932) 28–29.

³⁸ Munkájának ismertetését és irodalmat I. DURZSA S.: Egy korai ars dictaminis az Országos Széchényi Könyvtár kódexében. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963–64. 141–154.

³⁹ „In illis ergo quattuor expositionis generibus idest diffinitione, interpretatione, allegoria et moralitate . . . magisque sententiam quam sermonum appositionem considerare debemus. In omelias vero et in commentario appositio utique sermonibus progrediendum est, sicut in epistolis faciendum esse censuimus.” Országos Széchényi Könyvtár, Ms Clmae 10, fol. 35^v–36^r.

s ez a tény azt bizonyítja, hogy a fogalmazáselmélet tanítása meglehetősen mozgásban, fejlődésben lehetett. Így például a *Rationes dictandi*-val teljes összhangban tanítja, hogy a mondatok végére legalább három-, vagy annál többszótagú személyes ige helyezendő. Bővebben foglalkozik az ezzel kapcsolatban adódó átalakítási lehetőségekkel. Mi a teendő akkor szerinte, ha a mondat végén álló személyes ige szótagjainak száma a kívántnál kevesebb? Azt a megoldást ajánlja, hogy az igét vagy többszótagúvá kell átalakítani *per compositionem*, vagy infinitívusra változtatni alkalmas jelentésű másik igét adva hozzá, vagy mondatvégi helyéről át kell helyezni, s valamilyen kielégítő terjedelmű más szóval, nomennel, adverbiummal vagy participiummal pótolni, esetleg megfelelő szótagszámú másik igével helyettesíteni.

Érdekes az a megjegyzése is, hogy bármely beszédrészsel, bármely esetben álló névszóval szépen lehet kezdeni az összetett mondat tagjait, az ún. *distinctio*-kat. Ez a megállapítása csakis úgy érthető, ha emlékeztünkbe idézzük, hogy már a legrégibbi elméleti munkákban nyomát találtuk annak a kérdésnek, milyenfajta szavakkal ajánlatos kezdeni a mondatokat.⁴⁰

Bernardus munkájában az tükrözi az appositio fontosságát, hogy a rávonatkozó szabályokat műve lelegején, a dictamen meghatározását követően tárgyalja, majd a *Rationes*-hez hasonlóan még két fejezetben tér vissza további részletezésére. Az első fejezetből, melynek *De inventione appositionum doctrina perutilis* a címe, idézzük a következő részletet: „*Ad invenendas autem in singulis dictaminibus appositiones casuum diversorum diligenter est consideranda constructio. Si enim in ea, que primo nobis occurrerit, idonea et sonora appositio non fuerit, conservando sententiam ac verborum proprias constructiones, casus ipsarum dictionum congrue mulare studeamus et ita quod laudabilis appositio non occurrat, vix aut nunquam poterit preterire. Ut enim facili ac vulgato exemplo doctrinam istam studeamus prebere, sic dicimus: bonus homo de bono thesauro cordis sui profert bona. Quoniam hec non apposite sonare perpenditur, hos nominativos in alios casus mutemus hoc modo. Quia igitur boni hominis est de bono sui cordis thesauro bona proferre...*”⁴¹ A szövegrészlet egyrészt azért érdekes, mert szemléltetően mutatja be ezt a variációs eljárásokra épülő fogalmazási metódust. Másrészt pedig ugyanazzal a példamondattal találkozunk, mely Albericus *Breviarium*-ában már szerepelt.⁴² Albericusnál e példamondat variálásának az volt a célja, hogy a személyes fogalmazást személytelené alakítsa. Bernardusnál erről az eredeti célkitűzésről már nem esik szó, a cél maga a variáció. Az azonos példamondat mégis arról árulkodik, hogy Albericus eredeti törekvése a fejlődés során az appositio elméletével kapcsolódott össze.

Az appositio gyakorlatához a bolognai Bernardus magister a legtöbb példát, részletes gyakorlati útmutatásokat levélelméleti kézikönyve végén, a *De augmento et venustate dictaminum* c. fejezetben nyújtja.⁴³ Ebben az *apposite*, *apponere* szavak előfordulása kizár minden kétséget az irányban, hogy a tárgyalt stílusfogások az appositio körébe tartoznak. A díszítés feladata Bernardus tanításában szoros összefüggésben áll az augmentummal. A szép augmentum lehetőségei a szófajok változtatásában rejlenek. A névszó tekintetében mindenekelőtt a genitívus az az eset, amit a többivel szemben előnyben kell részesíteni. Bármily más esetben álló névszót genitívusra lehet változtatni, kiegészítve egy, az eredeti casusban álló névszóval. Pl. *Vestra probitas agnoscat vestre probitatis agnoscat discretio, iussionem vestram iussionis vestre decretum,*

⁴⁰ Az említettekén kívül hadd idézzük itt még Henricus Francigenát is: „Tractandum est quod in epistola summa verborum dulcedo conspici debet ac verborum diligencia et locutionum ornatus, qui ad onestum sonum totam epistolam conformet. Quam[sic] maxime ab his et huiusmodi partibus incipit[sic] debent: liquet, claret, decet, parat, lucet, constet, sciat, noscat, provideat.” Ms. Cod. Guelf. 56. 20. Aug. 8. fol. 68^r.

⁴¹ Országos Széchényi Könyvtár Ms Clmae 10. 26^r.

⁴² Albericus *Breviarium*-ában így hangzik: „Bonus homo de bono thesauro cordis sui proferre bona. Bonus homo in bonorum de bono thesauro cordis prolata commutatur.” Ms. Clm 14784 fol. 73^r.

⁴³ Országos Széchényi Könyvtár Clmae 10. 30^r–33^r.

a meo corde a mei cordis archano. Harmadik személyű névmásnál ugyanilyen átalakítás ajánlatos: *ille me honoravit ~ illius probitas vel prudentia . . .* Első személyű névmás harmadik személyűvé való átalakítása ily módon lehetséges: *ego autem plurima vobis devotione subitior ~ mea parvitas vel humilitas vobis plurima devotione subicitur*. Az igék bővítésének módja az infinitívusra való átalakítás másik ige hozzáadásával, pl. *Tibi autem presentibus litteris mandamus, mandare decrevimus*. Adverbiumok esetén a megfelelő névszó ablatívusza az ajánlott variáció, pl. *diligenter, diligenti provisione vel consideratione, hodie, hodierno tempore, multum, multa sollicitudine, parum, parva degustatione vel tactu etc.* Hasonló részletességgel fejtegeti Bernardus, hogy a dicsérés és korholás programjához milyen variációs és bővítési módok alkalmazhatók.

8. A névtelen *Rationes dictandi* és Bernardus magister itt bemutatott elméleti megállapításából és gyakorlati példáiból egyértelműen megállapítható, hogy mit értettek *appositio*-n a XII. század közepén működő dictatorok. Előírásaik és eljárásaik a retorikai augmentum vagy amplificatio körében mozognak, ennek középkori értelmezésében. Céljuk az írásmű stílusát díszesebbé, keresettebbé tevő variációs módszerek terjesztése. Igaz ugyan, hogy mind eme törekvés a retorika egyik főágának, a *genus demonstrativum*nak a programján belül mozog, de a retorika — legalábbis részleteiben — kimarad belőle.

Nem esik szó a retorika számtalan alakzatáról, a *colores* gazdag skálájáról, a különböző szerkesztési kérdésekről. Az ars dictandi tanítása szerint a fogalmazónak olyan fogalmazási technikát kell elsajátítania, mely inkább grammatikai fogásokra, eljárásokra épül. Rendkívül fontos az is, hogy az ismertetett tételekben nincs előírás, mely akár a rímes, akár a ritmikus prózára egyértelműen vonatkoztatható lenne. Ha szemügyre vesszük azokat a példákat, melyeket e művek tartalmaznak, ugyanúgy találunk köztük ritmikus mondatvégeket, mint olyanokat, melyek rímesen kapcsolódnak össze. Míg a szórendre, a szóválasztásra, a bővítésre vonatkozó szabályokat nagy kedvteléssel és részletességgel szerkesztik, sem a rímes sem a ritmikus prózára vonatkozóan semmiféle szabályt sem közölnek. S nem azért van ez így, mert ezeket a szabályokat valamilyen meg gondolásból elhallgatták, hanem azért, mert ebben az időben ilyen szabályokat még nem ismertek.

Az *appositio* elméletében azonban mégis van néhány olyan motívum, amit a ritmikus próza kialakulásához számba kell vennünk. A variációs lehetőségek kidolgozásával olyan nyelvi módszereket ad a fogalmazónak, melyeknek birtokában könnyű lesz a mondatvégek változtatása, alakítása a *cursus* szabályaihoz igazodva. Feleleveníti az antik retorika ama előírását, hogy ügyelni kell a mondatvégeken a szavak terjedelmére. Az *appositio* még egy jelentős vonatkozásban visz közelebb a ritmikus próza kialakításához, s ez az összetett mondat tagjainak, az ún. *distinctió*knak elméleti tárgyalása. Jelentőségét akkor érthetjük meg igazán, ha a középkori latin nyelv parataktikus mondat szerkesztésére gondolunk. A mellérendelt szerkezetekkel bővülő, szélesedő mondatokat úgy igyekeztek érthetővé, áttekinthetővé tenni, hogy olvasásukat nem hagyták rá az egyéni, szabad hangsúlyozásra, hanem kötött hangsúlyokat állapítottak meg benne. A háromféle *distinctió*t különbözőképpen kell hangsúlyozni, s az írásjelek is ehhez a programhoz igazodtak.⁴⁴ A *cursus* és a mondat hangsúly közt egy biztos érintkezési pontot is megjelölhetünk. A *Rationes* és Bernardus traktátusa szerint a *distinctio suspensiva*, tehát a közbülső, nem a teljes mondatot befejező mellékmondat végét éles hangsúllyal kell ejteni. Ugyanezeknek a mellékmondatoknak a végét az ún. gall kurzusszabályok szerint szintén éles hangsúllyal, azaz az antipenultimán hangsúlyozott szóval kell zárni.⁴⁵

⁴⁴ L. ehhez NEWALD, R.: *Nachleben des antiken Geistes im Abandland bis zum Beginn des Humanismus*. Tübingen 1960. 316—317.

⁴⁵ Bernardus arsában a következőket olvassuk: „*Suspensiva dicitur illa [sc. distinctio], qua audita auditoris animus suspenditur et adhuc aliud audire prestolatur, et est semper pronuncianda accentu acuto.*” Ms. Clmae 10. fol. 13^v. Egy Delisle által ismertetett Summában pedig ez áll: „*Ubi vero distinctio sive constructio suspensiva contigerit, ponatur dactylus.*”

Arra az állításunkra, hogy az *appositio* a fejlődésnek ezen a szakaszán még semmi esetre sem azonosítható a *cursus*sal, konkrét bizonyítékunk is van. Az igaz, hogy a névtelen *Rationes dictandi*-nak csupán egyetlen szövege maradt ránk, s azt mondhatná valaki, hogy még előkerülhetnek más kéziratok is, melyekben szó van a *cursus*ról. Az ugyanezen időben, azonos környezetben működő Bernardus magister munkájának azonban tucatnyi kéziratát ismerjük, s ezek egyike sem foglalkozik a ritmikus próza szabályaival. Kivéve mégis egyet, a jelenleg Bécsben őrzött kéziratot.⁴⁶ Ez a variáns az eredeti mítől szövegét, szerkezetét tekintve erősen eltér, s a benne előforduló nevekből arra következtethetünk, hogy a század utolsó évtizedében Franciaországban keletkezett átdolgozás. Bevezetésében még idézi ugyan az *appositio* meghatározását, de ennek az eredeti műben olvasható részletezését elhagyja. Önállóan tárgyalja viszont a *cursus*t, és szabályait a gall gyakorlat szellemében foglalja össze. Mi következik az elmondottakból? Sem a *Rationes dictandi*, sem az erre erősen támaszkodó Bernardus magister a ritmikus próza szabályait nem ismerte és nem is tanította. Bernardus művében pedig csak hosszú írási hagyományozása végén jelenik meg a kurzus elmélete, de ennek a variánsnak igen kevés köze van az eredeti munkához.

9. Míg az *appositio* elnevezéssel összefoglalt stílusterkvések kialakulását és fejlődését Albericus *Breviarium*-ától, azaz a XI. század második felétől a XII. század közepéig jól nyomon tudtuk követni, az ezt követő korszak ars-aiban nem mutatkozik meg ilyen határozottan a fejlődés iránya. A XII–XIII. század fordulóján a *cursus* elméletének megszilárdulása kétségtelenül módosította az *appositio* értelmezését. Nyomait a *cursus*-szal kapcsolatban hosszú ideig felfedezhetjük még, de az alapgondolatokat a dictátorok már nem fejlesztették, nem bővítették tovább. Mint látni fogjuk, a fejlődés egyenlőtlensége olyasmit is produkált, hogy egyik-másik szerző korábbi tanítóhoz, például Albericus Casinensishez nyúlt vissza és belőle merített, nem véve tudomást kortársai sokkal árnyaltabban, részletesebben kidolgozott tanításáról.

Az áttekintés fonalát vegyük fel ott, ahol elhagytuk, a XII. század közepén. A bolognai iskola ars dictandi-jai, a névtelen *Rationes dictandi* és Bernardus munkája elsősorban azok a források, melyekből a korabeli tanítók a legtöbbet merítették. Német területen egy Baldwinus nevű szerző *Liber dictaminum*-ában fedezhetjük fel Bernardus tanításának közvetlen nyomait. E traktátus, mely szintén a XII. század közepén keletkezett, szó szerinti megegyezésben veszi át Bernardustól a dictamen meghatározását, az *appositio* szabályainak összefoglalását.⁴⁷

Francia területen eddigi ismereteink szerint *Petrus Blesensis* volt az első, aki ars dictaminist szerkesztett, működése a XII. század második felére esik. Ő is igen erősen támaszkodott a bolognai Bernardus-ra. Az *appositio*val nála a próza fogalmának meghatározása kapcsán, tehát munkája legelején találkozunk, kifejezett összefüggésben a *cursus*-szal⁴⁸ *Petrus Blesensis*

Delisle, L.: Notice sur une „Summa dictaminis” jadis conservée a Beauvais. Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque imperiale et autres bibliothèques. XXXVI, Paris 1899. 183.

⁴⁶ Wien, Österreichische Nationalbibliothek Ms. 246. fol. 51^r–57^v.

⁴⁷ E műnek eddig 2 kézírata ismeretes. A grázi kéziratot ismertette LOSERTH, J.: Formelbücher der Grazer Universitätsbibliothek. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 22 (1897), 299–300. Budapesten, az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében van a másik, a Clmae 10. jelzetű kódexben. Bartoniek tévesen az egész kódexet Baldwinus munkájának tartotta, pedig a mű a fol. 11^r-en véget ér. (BARTONIEK, E.: Codices latini medii aevi. Bp. 1940. 14.)

⁴⁸ „Interest igitur discreti dictatoris in omni genere dictaminis huiusmodi clausulas colorata verborum appositione conserere, et sonora dictionum cadentia terminare. Huius autem venustam sermonum ordinacionem et quadam districtione [distinctione] succincte currentem auris utiliter attendentis plenius iudicat, quam alicuius doctrina valeat explicare . . .” LANGLOIS, Ch. V.: Formulaire de lettres du XII, du XIII et du XIV siècle. Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque imperiale et autres bibliothèques. XXXIV. 2. part. 25.

nem foglalkozik részletesebben az appositio értelmezésével. Bevezető elméleti fejtegetéseit a háromféle *distinctio* tárgyalásával kezdi, amihez a cursus meglehetősen sommás tárgyalását kapcsolja. Munkájából Langlois sajnos csak részleteket és egyes fejezetcímeket közölt. Néhány ilyen fejezetcím arra enged következtetni, hogy Petrus Blesensis is tárgyalta a mondat szórendjét, a névszó eseteinek elhelyezését, tehát olyan kérdéseket, melyek a Rationesban és Bernardusnál az appositio szerves részét képezték. (E fejezetcímek: *De nominativi et aliorum casuum positione et ordinatione in clausulis*, *De ordinatione et positione omnium partium orationis in clausulis*.)

Rendkívül érdekes számunkra egy német területen, Halberstadtban keletkezett traktátus.⁴⁹ Ez az 1193–94 körül datálható mű jó példája az említett egyenlőtlen középkori fejlődésnek. A fogalmazástanításban egy korábbi állapotot képvisel, forrása elsősorban Albericus Casinensis *Breviarium*-a. Szerzője nem beszél sem az appositioról, sem a kurzusról, a stílus díszítésére viszont egy sor olyan eljárást ajánl, amit már Albericus munkásságából ismerünk. Mintha csak a *Breviarium* bevezető sorait olvasnánk abban a részletében, mely a fogalmazás módszereire ad általános utasításokat.⁵⁰ Ugyancsak Albericus tanításának nyomait fedezhetjük fel abban, hogy több egymás mellett álló igét participiumos szerkezettel tanácsol feloldani. Részletesen kidolgozza az egymás mellett álló több jelző variálását. Rendre átveszi Albericus jól ismert példamondatait: *Ego habeo pulchram faciem, bonus homo de bono thesauro cordis sui profert bona, qui deo famulantur, vitam merentur* etc. Ugyancsak a korai ars dictandi-ra utal vissza az a tétel, melyben a személytelen igékkel való mondatkezdést ajánlja. S egészen a jól ismert augmentum körében mozog a halberstadti ars szerzője következő tanácsával: *Si vis aliquem appellare prudentem et discretum, alterum casum mutabis in genitivum, ut: Discretionis vestre prudentie. Si fuerint tres casus, non dices eum reverendum et sanctum et clementem, sed clementie vestre reverendam sanctitatem*.⁵¹

10. Az appositio tanítása a bolognai dictatorok működésében maradt fenn a legtovább, részben azonos, részben változó tartalommal. Vizsgáljuk meg ebből a szempontból a firenzei *Buoncompagno* munkásságát, aki 1190-től kezdett retorikát tanítani Bolognában, s az e tárgykörben írt munkái 1194–1215 között keletkeztek.⁵²

Buoncompagno három önálló fogalmazástanító munkát szerkesztett, s az appositióval mindháromban találkozunk. Időrendben első művében, a *Rhetorica antiqua*-ban a következő meghatározást olvassuk: *Appositio, que dicitur esse artificiosa dictionum structura, ideo a quibusdam cursus vocatur, quia cum artificialiter dictiones locantur, currere sonitu delectabili per aures videantur cum beneplacito auditorum*.⁵³ Valójában tehát Buoncompagno sem tesz egyenlőségi jelet az appositio és a cursus közé, hanem csak arra utal, hogy egyesek az appositiót cursusnak mondják. Ám azt sem könnyű eldönteni, hogy ő mit értett cursus-on. Pio Rajna szerint Buoncompagnónál ez a szó az egész mondatmenetet, mondatlejtést jelentette. Szembetűnő, hogy ahol Buoncompagno a ritmikus mondatzárás vagy mondatkezdés szabályairól beszél, a cursus

⁴⁹ ZÖLLNER, W.: Die Halberstädter Ars dictandi aus dem Jahre 1193/94 nach der Handschrift der Österreichischen Nationalbibliothek. Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Gesellschafts- u. Sprachwissenschaftliche Reihe 13 (1964) 8. H. 539–556.

⁵⁰ „Dictator aliquis simplex scripturus in corde suo primo disponat ordinem materie sue. Deinde rudibus verbis dicitur usque ad finem velut pictor carbone presignat, quod postmodum variis coloribus superducitur.” ZÖLLNER: Die Halberstädter Ars dictandi... 547.

⁵¹ Uo.

⁵² Munkásságáról még ma is a legjobb áttekintés SUTTER, C.: Aus Leben und Schriften des Magisters Buoncompagno. Freiburg—Leipzig 1894. 128.

⁵³ Közli THUROT, Notices et extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales... 480.

kifejezést sohasem használja. Sőt, míg az appositiont, mint olyat ajánlja, a *cursus* alkalmazásától szinte óva int: *De dactilis et spondeis principiis et finibus clausularum non esset doctrina salutifera, sed perpetua confusio dictionum*.⁵⁴ A *Rhetorica antiqua* teljes szövegét nem ismerjük, Rockinger szerint külön fejezet foglalkozik benne a szavak elrendezésével (*De regulari ordinatione dictionum*), ami feltehetően az appositionra vonatkozható anyagot tartalmazhat.

Az appositio alapvető, a prózai dictament meghatározó felfogása olyannyira élő Buoncompagno munkásságában, hogy másik két levélelméleti művében, a *Palma* és a *Rhetorica novissima* definícióiban is megtaláljuk. A *Palma*-ban a jól ismert meghatározást olvassuk: *Appositio est congrua et artificiosa dictionum structura, que varium set non penitus diversum retinet modum cum constructione*.⁵⁵ Érdekes, hogy Buoncompagno némileg enyhíti a Rationes és Bernardus ismert tételét, mely szerint az appositio a szokásos szerkesztési rendtől teljesen eltérő. Tükrözi ez annak az írásmódnak a reakcióját, mely az appositio tanítása szerint komplikált, keresett szerkezeteivel áttekinthetelenséghez, érthetelenséghez vezetett. Ugyancsak ő Cicerónak például azt veti szemébe, hogy retorikai munkáiban fonák a konstrukció, bonyolult a szavak elhelyezése, s ebben Cicero saját magának mond ellent, hiszen előírása szerint a *narratio*-nak rövidnek, világosnak és érthetőnek kell lennie.⁵⁶ A bonyolult mondat szerkesztés nem tetszik hát neki, s következetes is álláspontjához, mert az appositio korábbi tanításából éppen az ilyen természetű előírásokat mellőzi. A *Rhetorica antiqua*-ban a *communis dictio* jogosultságát bizonygatja, hivatkozva az antikokra, akik inkább a mondanivaló tartalmára, mint díszítésére fektettek súlyt.⁵⁷

Buoncompagno felfogására jellemző, hogy a különböző *cursus*formákat *De artificiosa ordinatione dictionum* rubrika alatt tárgyalja. Ebből az tűnik ki, hogy a *cursus* szabályainak realizálásához a mondatrészek mesterkélten elrendezésén át vezetett az út, tehát az appositio, mely a szerkesztésmód különböző formáit felölelte, valójában a középkori ritmikus próza kialakulását szolgálta. A két fogalom közé azonban Buoncompagno sem tesz egyenlőségi jelet, megállapításai csupán természetes kapcsolatokra utalnak.

A következő bolognai szerző, akit az appositio fejlődése során számba kell vennünk, *Bene magister*. Egészében még nem publikált műve, a *Candelabrum* 1220–23 között keletkezett.⁵⁸ Az appositio alapvető fontosságú nála, ezen keresztül valósul meg szerinte a szónoki beszéd célkitűzése. (*Appositio est industria que amplectitur quinque officia orationis.*) Az elnevezéssel azonban nincs megelégedve, inkább a *compositio* kifejezést használja helyette. Több definíciója közül idézzük a legrészletesebbet: *Compositio . . . pertinet ad leporem, qui exigitur in artificio dictionum. Si ergo volumus in oratione assequi hunc leporem, oportet naturalem nos ordinem immutare, ita quod in sermone sit quidam cursus lepidus et suavis*.⁵⁹ Mivel a *Candelabrum* tanítja a ritmikus próza szabályait, az appositio ebben a munkában is szoros kapcsolatba kerül *cursus*-szal. A korábban tanított sok fogás, részlet azonban *Bene magister*nél is néhány utalássá zsugorodik össze, csupán két mondatában érinti a szórend kérdéseit.⁶⁰

⁵⁴ Idézi RAJNA, *Per il cursus medievale e per Dante*, 47.

⁵⁵ SUTTER, *Aus Leben und Schriften des Magisters Buoncompagno*, 106.

⁵⁶ A *Rethorica novissima*-ban a következőket állapítja meg: „In rethoricis quas edidit [sc. Cicero] nepta est constructio et intricata positio dictionum, unde sibimet apertissime contradixit, maxime cum iubeat, quod narratio debet esse brevis, lucida et aperta.” Kladta GAUDENZI, A.: *Bibliotheca juridica medii aevi. Scripta anecdota antiquissimorum glossatorum*. Vol. II. Bononiae 1892. 252.

⁵⁷ Idézi RAJNA, *Per il cursus medievale e per Dante*, 47.: „Ordinabant singulas dictiones prout eis casualiter occurrebant.”

⁵⁸ Vö. RAJNA, i. m. 55.

⁵⁹ Közli RAJNA, i. m. 56.

⁶⁰ „Ut nominativus casus post obliquos ad se pertinentes loco ultimo statuatur, exceptis interrogativis, infinitis et relativis, que circa ipsum orationis introitum sibi vindicant principatum.” „Quedam partes, que recusant principium, quedam finem; set medium nulla dictio aspernatur.” RAJNA, i. m. 57.

Az ugyancsak Bolognában működő *Guido Faba* magister munkájában is sok nyomát ismerhetjük fel az appositionak. *Summa dictaminis*ában, melyet 1229 körül írt, terminusunk csupán egyszer fordul elő, akkor is határozós formában, (*Item, quia nullus ornate appositeque dictare possit* etc.), de a jól ismert tételeket annál bővebben részletezi.⁶¹ Az *artificiosa verborum ordinatio*ról ugyanazokat ismétli, amiket a névtelen *Rationes-höl* vagy *Bernardus* munkájából jól ismerünk.⁶² A szavak szép elhelyezése körében először a prepozícióról beszél, amit genitivus közbeiktatásával ajánl névszójától elválasztani, pl. de *Guidonis bonitate confido*. Ám a sorrend felcserelésének is vannak határai, óva int a *deformis transpositio*-tól, mint amilyen például a következő mondat: *Omnis caput habet homo*. Felhívja a figyelmet arra, hogy a jelzős szerkezetek túlságos szétválasztása milyen zavarra vezethet. Az appositio tanításának korábbi hagyományai *Faba* magister tanításában ismét visszhangra találnak. Részletesen tárgyalja az ige mondaton belüli elhelyezését, fejtegeti, hogy milyen szavakkal lehet kezdeni és befejezni a mondatot. Részletes előadása mindazokat a variációs módszereket megismétli, melyeket az appositio köréből már jól ismerünk. Talán mégis kevésbé törekszik szabályok megfogalmazására, mint azt a XII. század közepén működő dictatorok tették, inkább a különböző variációk hosszú sorának bemutatása a célja. A művészi mondat szerkesztés témakörében a *cursus* is megjelenik nála, mégpedig a mondat lejtése, hangsúlya értelmében, de konkrétabb értelmezésben is, amennyiben a mondatzáró ritmikus végződéseket is előadja.

11. A bolognai *ars dictandi* iskola köréből még két traktátusról kell említést tennünk, melyek a XIII. század közepén keletkeztek, s az appositióval többé-kevésbé foglalkoznak. Az első egy kiadatlan munka, egyetlen ismert szövege az Országos Széchényi Könyvtárban található.⁶³ Ennek a *Rethorice venustatis* c. *ars*-nak bevezető részében arról olvasunk, hogy a prózai dictamen stílusának egyik formája a *simplex compositio*, ilyen módon kell írni a tanulatlan embereknek. A *simplex compositio*nak jellemzője szerinte, ha a *vocativus* után helyezzük el a *nominativust*, s az ige után az *accusativust*. Ez volna a *constructio* szokásos rendje. A másik forma ezzel szemben: *... fit per appositionem. Est autem appositio apposita sive elegans dictionum iunctura a constructionis serie remota*.⁶⁴ Meghatározása tehát pontosan ismétli azt, ami egy évszázaddal korábban ugyancsak Bolognában keletkezett. Előírásai az esetek sorrendjéről kevésbé részletesek, mint elődeié, nem változott a *vocativus* elhelyezésének rendje, de változott a *nominativusé*. Szerinte a *nominativust* a többi eset elé kell helyezni. Az igéket a *distinctio* végére kell a fogalmazónak tennie, az *adverbiumokat* pedig az igék mellé, melyeknek jelentését módosítják. Feltűnő, hogy ez az *ars* nagy bolognai elődeivel, *Buoncompagnóval*, *Bene magisterrel* és *Guido Faba*-val ellentétben az appositiót egyáltalán nem kapcsolja össze a *cursus* tanításával. Pedig a mondatok ritmikus zárásának szabályait jól ismeri, erről külön fejezetben értekezik.

A másik, a most tárgyalt munkával egykorú *ars*, *Tommasino d'Armannino* traktátusa, nem használja ugyan az appositio kifejezést, de a jól ismert gondolatokat mégis felfedezhetjük ben-

⁶¹ Kiadta GAUDENZI, A.: *Summa dictaminis Guidonis Fabe. II Propugnatore N. S. III. 1—2. Bologna 1890. 287—338, 345—393.*

⁶² „Unde nota, quod in constructione duplex est ordo, scilicet naturalis et artificialis. Naturalis est ille, qui pertinet ad expositionem, quando nominativus cum determinatione sua precedit, et verbum sequitur cum sua, ut ego amo te. Artificialis ordo est illa compositio, que pertinet ad dictationem, quando partes pulcrius disponuntur.” GAUDENZI, *Summa dictaminis Guidonis Fabe*, 338.

⁶³ A kódex jelzete *Cmae 39*, írását tekintve s a benne előforduló nevek alapján keletkezése a XIII. század közepére tehető. Leírását I. BARTONIEK E.: *Codices latini medii aevi. Bp. 1940. 39.*

⁶⁴ *Ms Cmae 39. fol. 20^r.*

ne.⁶⁵ Közvetlenül a dictamen meghatározását követő *De inventione vocabulorum et renovatione igssorum* rubrika alatt egy sor, általunk már jól ismert grammatikai jellegű variációs módszerrel dolgoz ki. Így többek közt ajánlja, hogy névszóból más névszót, igéből névszót vagy névszóból igét képezzen a dictator. Ezt az igen árnyaltan kidolgozott variációs módszerét Tommasino *circumlocutio*-nak nevezi. Ugyancsak régebről ismert fogást elevenít fel a névszók eseteinek variálásával foglalkozó fejezete. Lássuk egy példáján, hogy lehet egy egyszerű mondatot így variálni: *Ex hac re doleo*, ebből főnevesítéssel: *ex hoc fonte dolor mihi manat. Hinc mihi surgit radix vel semen vel fons vel origo doloris. Res hec materiam prestat causamque dolori, seminat aut gignit, aut ingerit ipsa dolore etc.*⁶⁶ Látható e példából, hogy a variáció folytonos bővítéshez is vezet. Ugyanebbe a témakörbe végezetül a hyperbaton tárgyalását is beilleszti, *transgressio* elnevezéssel jelölve, amit ismét *perversio* és *traiectio* formákra oszt. Terminológiája teljesen megfelel a Herennius-retorikáénak. Nem véletlen persze, hogy a retorikai alakzatok közül csak azt emeli ki, melynek a keresett mondat szerkesztéshez, a mondatok művészi belső felépítéséhez a legtöbb köze van. Alapvető célkitűzése ugyanis az *ordinis mutatio*, a mondat belső szerkezetének választékos kialakítása. Az ismertetett tételek után különálló fejezetben tárgyalja a *cursum*, de csak mint ritmikus mondatvégeket. *Appositio* és *cursum* itt is találkozhat, de egyszerű azonosságról nem beszélhetünk.

12. A retorika középkori fejlődésében az *ars dictandi* mellett a XIII. századi *ars poetica* megjelenése hozta a legnagyobb változást. Ezek a munkák, melyeket a kutatás Faral szövegkiadásából igen alaposan megismerhetett, a retorika antik forrásainak gazdag anyagából az *ars dictandi* nál jóval többet vettek át és közvetítették az irodalom gyakorlatába. Nagyobb fokú igényességüknek megfelelően az *appositio* elnevezéssel összefoglalt eljárásokat sem ismerik, ezeket nem tanítják. Csak nagyon alapos vizsgálat során lehet bennük az *appositio* elméletének néhány nyomát felfedezni.

Az elmondottakra mindjárt kitűnő illusztrációt találunk *Gervais de Melkley* munkásságában, mely a XIII. század első évtizedeire esik. Ő egy szerényebb terjedelmű *ars dictaminis* és egy nagy *ars poetica* szerkesztett, mindkettőnek teljes szövegét éppen a közelmúltban publikálták.⁶⁷ Az *appositio ars dictaminis*-ában még megtalálható, de *ars poetica*-jában már nincs nyoma. A próza *dictamen* meghatározását a bolognai Bernardus magistertől veszi át, ugyan-csak belőle meríti az *appositio* részletes definícióját is, de minden példa, magyarázat nélkül. Ehhez a háromféle *distinctio* tárgyalását kapcsolja, amit a *cursum* eléggé részletes ismertetése követ. Az *appositio* és a *cursum* így nála is némi kapcsolatban áll, de közvetlen azonosságukról itt sincs szó.

Minthát ezt jeleztük, az *ars poetica*-kban találunk néhány olyan mozzanatot, mely a dolgozatunkban elemzett próza fogalmazás előírásaival valamelyes érintkezést mutat. Mindenekelőtt azt említenék meg, hogy az *ars poetica*-kban is rendkívüli jelentősége van az *augmentum*nak vagy *amplificatio*-nak. Persze részletesen ismertetik mindama retorikai alakzatokat, melyek az *amplificatio* szabályos műfogásai. Mégis akadnak bennük olyan bővítési eljárások, melyeknek megfelelője nincs meg az antik retorikában. Ezeknek forrása az *ars dictandi* tanítása. *Matthieu de Vendome Ars versificatoria*-jában például a *permutatio*-ról olvashatunk, amit ugyancsak ő periphrasisként, latinul *circumloquium*-nak is nevez. (Feltehető, hogy Tommasino d'Armannino *circumlocutio* kifejezése innen származik.) Egyébként grammatikai szerkesztési fogásokat Matthieu is ajánl, például aktív és passzív szerkezetek kölcsönös cseréjét.⁶⁸

⁶⁵ BERTONI, G.: II „Microcosmo” di Tommasino d'Armannino. *Archivum Romanicum* V (1921), 19–28.

⁶⁶ BERTONI, II „Microcosmo” di Tommasino d'Armannino, 23.

⁶⁷ Gervasius von Melkley: *Ars poetica*. *Ausg. v. H. J. GRÄBENER*. Münster Westfalen 1965.

⁶⁸ „Amplius, aliter fit permutatio verborum et sententiarum . . . quando activae constructiones in passivas vel e converso solvuntur . . .” FARAL, *Les arts poétiques*, 185.

Találunk még egy eljárást, mely a leginkább emlékeztet az appositio módszereire. Ez a *conversio*, mely meghatározott grammatikai szerkezetek átalakítását jelenti. *Geoffroi de Vinsauf* két munkája, a *Poetria nova* és a *Documentum de dictamine* foglalkozik a *conversió*val a legbe-
hatóbban. Egy helyütt mintha az appositióval való kapcsolatát éppen az alkalmazott kifejezés is elárulná. Arról szól itt, hogy a *conversio* során az igéből névszót lehet képezni.⁶⁹ Ugyanitt elmondja, hogy a nomen bármely más esetre lehet változtatni, s idézzük azt a néhány szójá-
tékos, érdekes sorát, amely ezt az egész fogalmazási eljárást igen plasztikusan jellemzi: *Mentis in incude studiosae cude, recude, Denique quod deceat excude. Sed ordo sit iste. Ante modos omnes in pectore collige. Post hec Elige quid melius, sub quo sententia casu Auribus instillet jocundius.*⁷⁰ Ismét csak nem véletlen a *casus* szó szerepeltetése, feltehetőleg a névszó variálására vonatkozik.

Mutassuk be, hogy a *Poetria* a *conversio* körében milyen példákon illusztrálja mondanívá-
lóját. A *doleo*-ból például a következő variációkat hozza: *Ex hoc fonte mihi manat dolor. Hinc mihi surgit radix vel semen vel fons vel origo doloris*. Ugyanezzel a példamondattal illusztrálja
egyébként Tommasino d'Armannino a *circumlocutióra* vonatkozó tanítását, bizonyítva ily mó-
don az appositio és a *conversio* kapcsolatát. Az igéből névszót képezhetünk, ezt különböző
esetekbe tehetjük, vagy más, hasonló jelentésű igével helyettesíthetjük. Melléknevet főnévvé
lehet átalakítani, határozószót névszóvá stb. *Geoffroi Documentum* c. munkája még részlete-
sebben foglalkozik a *conversio* különböző fogásaival, melyek sorra ismétlik az általunk jól ismert
variációs eljárásokat. Rendkívül érdekes az a módszere, amit a variációs lehetőségek egymásba
kapcsolódó sorozatáról ír. Azt tanítja, hogy nem szabad a fogalmazónak az első *conversió*nál
megállni, hanem újabb és újabb lehetőségeket keresve kell a legalkalmasabbat kiválasztani.⁷¹

13. Nem célunk, hogy az appositio történetét a további fejlődés során nyomon kövessük.
Jól tudjuk, hogy a humanizmusban bekövetkező ízlésváltozás egyik alapvető jellemzője éppen
a középkori stílusterkvések teljes elvetése volt. A humanisták többek között elvetették a
hangsúlyon alapuló *cursum* tanítását is, s ennek helyére retorikai munkáikban a *numerus*, az
antik metrikus próza szabályait elevenítették fel. Következett ez abból, hogy érdeklődésük az
antik retorika teljes anyagára kiterjedt. A humanista retorika terminusai közt elvéve fel-fel
csillan még valami a középkori hagyományokból. Giorgio Trebisona például *De compositione*
c. munkájában foglalkozik a szavak elhelyezésének kérdésével, s a szórendi változtatásra,
szavak cserélgetésére használt *commutatio* kifejezése a középkorban Albericus Casinensis óta
használatos volt. Vagy említhetnénk Leonardo Bruni-t is, aki a természetes és mesterséges
stílusról nyilatkozva ez utóbbit az *amplificatio*hoz kapcsolja éppúgy, mint a középkori reto-
rikatanítók. Az *amplificatio* azonban Bruni felfogásában az antik értelmezéssel azonosul, tehát
már nem a formai, hanem a tartalmi fokozás célját hivatott szolgálni.

Az appositio körében oly általánossá vált keresett szóelrendezés gondolata a retorikai kézi-
könyvek közvetítésével századokon át élt még tovább, nyomait a XVII. és a XVIII. században
is felismerhetjük. Az angol Hugh Blair kézikönyve szerint például, melyet Kis János fordítása
közvetített a magyar irodalom számára, a „szók elforgatása” s az „erőltetett szóelhelyezés”
még Milton prózájában is érvényesült.⁷² Miben foglalhatjuk össze végezetül az appositio kiala-
kulására, tartalmára irányuló tájékozódásunk eredményeit?

⁶⁹ „Sed quia nomen idem facit et non sufficit ad rem, Appositivis verbis aliis et acumine men-
tis, Ex hac scintilla totus superabitur ignis.” FARAL, Les arts poétiques, 246.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Egy példája erre: Ego ludo, ludus delectat animum, sua dulcedine solatur animum delect-
tatio ludorum, animi tui respiratio quaedam et solatium est jocunditas ludorum. FARAL, Les
arts poétiques, 308.

⁷² BLAIR, Hugh, Rhetorikai és esztetikai leczkái. (Lectures on rhetoric and belles lettres.)
Ford. KIS János. Buda 1838. 220.

Az *ars dictaminis* történetében a stílus tanítása terén a kezdetektől, Albericus Casinensis munkásságától a XII. és XIII. századi itáliai iskolákig egy összefüggő, közvetlen hagyomány körvonalait fedezhettük fel. Ezzel e témakörben a figyelmet az *ars dictaminis* stíluskérdésekkel foglalkozó tételeire irányítottuk, melyeket a kutatás eddig eléggé elhanyagolt. E tanítás folytonosságát azért kell hangsúlyoznunk, mert az újabb irodalomban Albericus Casinensis munkásságának az *ars dictaminis* fejlődésére gyakorolt hatását kerekén tagadták.⁷³ Dolgozatunk többek közt azt is bizonyítani kívánta, hogy éppen ezen a területen, tehát a prózastílus vonatkozásában a montecassinói Albericusnak közvetlen és hosszú korszakokon át kimutatható hatása volt.

Az *apposite scribendi* genus előírásaiban olyasvalamit ismerhettünk meg, ami az antik hagyományokhoz képest eredeti, önálló középkori doktrína volt. A fogalmazás keretében tanított variációs módszereivel már Albericus elszakadt a retorikától, a szoros értelemben vett retorikai forrásoktól. Ajánlott megoldásainak, fogásainak grammatikai jellegére többször is rámutattunk. Az a fogalmazási módszer, amit az *appositio* körében fejtek ki a középkori stílustanítók, az antik retorika *augmentum*nak nevezett eljárásából indult ki, annak eredeti célkitűzéseit, gazdag fegyvertárát azonban figyelmen kívül hagyta. Az *ad laudem et vituperationem* szolgálatában kialakított díszítésmód nem az irodalmi stílusművészet szintjén, hanem apró kis fogásokban, iskolás módszerekben bontakozott ki.

Érdeemes elgondolkodni azon, hogy mai szemmel milyen érthetetlen és különösnek tűnő törekvés a fogalmazás fentebb bemutatott aprólékos, részletes szabályozása. Csak úgy érthetjük meg ezt, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a középkorban a nyelvet és a grammatikát emberi alkotásnak tekintették.⁷⁴ Nos, ha az emberi elme a nyelv rendszerébe, szabályainak formálásába ilyen mértékben beleszólhatott, miért ne tarthatott volna igényt arra is, hogy a fogalmazás módját, a szórendet, a szófélések alkalmazását részletesen meghatározza? A sokszor abszurdnak tűnő szabályozás csakis ebben a gondolatkörben válik érthetővé, racionális tartalmat hordozó emberi törekvéssé.

Az *ars dictaminis* keretében tanított stílus a nyelvi szerkezet olyan változásához kapcsolódik, mely alapvetően jellemző a középkori latinra. A klasszikus latin alárendelő szerkezeteit, összevonásait a mellérendelt mondatok széles sora váltotta fel. Ezt az antikhoz képest lazább, oldottabb mondat szerkezetet hivatott összefogni a mondatparallelizmus és *cursor*. Mindezek a változások jól kapcsolhatók bizonyos korszakokhoz, időpontokhoz. Így a dolgozatunkban vizsgált *appositio*-nak nevezett eljárás a XII. század közepén még nem jelentette közvetlenül a *cursor* érvényre jutását. A nagy kedvteléssel szabályozó, mindent meghatározó középkori elmélet csak addig hallgatott a *cursor*-ról, ameddig nem ismerte azt. Mihelyt szabályait megfogalmazták, ezek az elméleti munkákban is megjelentek. Dolgozatunkban igyekeztünk kimutatni, hogy az *appositio* és a *cursor* közé nem lehet egyszerűen egyenlőségi jelet tenni, ha a *cursor* fogalma bele is fér az *appositio*-ról olvasható általános meghatározás körébe. Ezt többek közt az is bizonyítja, hogy a *cursor* kialakulása és megszilárdulása után többé-kevésbé még élnak azok a szabályok, melyekkel az *appositio* körében megismerkedtünk. Igaz, hogy valójában sorvadó tendenciát mutatnak, vagy legalábbis nem fejlődnek tovább. Fejtegetéseinkből az is nyilvánvaló, hogy az *appositio* tanítása nagy szerepet játszott a *cursor* kialakulásában, annak előkészítésében. A műprózában nagyfokú igényességet, keresettséget tett általánossá, a variációs módszerek révén igen sok hasznos nyelvi eszközt dolgozott ki, ami a *cursor* szabályainak realizálásához kitérő alapot nyújtott. Rendkívül tanulságos még egy mozzanat, mely elemzéseink során több alkalommal is előkerült: az ismertett szabályok nem voltak abszolút érvényűek, a tanítók a szabályok ismertetésével egyidejűleg feloldást is adtak alkalmazásuk

⁷³ Albericus szerepének értékeléséről I. Adalbertus Samaritanus: *Praecepta dictaminum*, 1–4.

⁷⁴ Vö. THUROT, *Notices et extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales*, 122.

alól. E tény súlyát akkor becsülhetjük meg igazán, ha Pio Rajnával együtt feltesszük a kérdést, vajon az egykorúak a *cursus* előírásait mennyire tartották kötelezőnek?⁷⁵ Ugyanis a *cursus* vagy más stílusjegy alkalmazásának lazasága vagy szorossága szabja meg azt, hogy a kérdéses jelenséget mennyire lehet korszak- vagy időmeghatározónak tekinteni. Ez a téma nyomban átvezet egy másik módszertani problémához. Vajon az *ars dictandi* tanítása az irodalmi művek stílusában milyen mértékben érvényesült, s ezeknek az elméleti munkáknak közvetlen irodalmi hatását milyen mértékben lehet kimutatni?

Erre a kérdésre azonban csak akkor kereshetjük a választ, ha az *ars dictandi* rendkívül gazdag anyagából mindazt feldolgozzuk, ami a szorosan vett stílustanításra vonatkozik. Az *ars dictandi* vizsgálatára, emlékeinek feltárása korábban elsősorban a történeti kutatás céljait szolgálta, s ezért a stíluskritikai irányú kutatásnak szerteágazó, nehezen hozzáférhető forrásokban kell tájékozódnia, esetenként gyűjtve össze azt, ami számára módszertanilag használható. Dolgozatunk egy sajátosan középkori stílus kategória s a hozzá kapcsolódó törekvések bemutatásával kívánta szolgálni ezt a tájékozódást. Az *ars dictandi* történetének első századaiból kíséreltük meg ismertetni azokat a fogalmazási tanításokat, melyeket a középkori diktátorok az *appositio* címszava alatt ha nem is eszmei, de legalább terminológiai egységben foglaltak össze.

Sándor Durzsa

L'APPOSITION EN TANT QUE CATÉGORIE DE STYLE MÉDIÉVALE DANS L'ENSEIGNEMENT DE L'ARS DICTANDI

Au cours de l'analyse des monuments littéraires médiévaux, la critique de style s'appuie surtout sur les chapitres de l'enseignement de l'*ars dictandi* s'occupant du style. Le cercle bien délimitable de cette doctrine est formé par les prescriptions que les *ars dictandi* nées en Italie au milieu du XIIe siècle rangeaient sous la notion de l'*apposition*. Dans les règles de l'*apposition*, on peut reconnaître une théorie indépendante par rapport aux traditions antiques, une théorie médiévale. Déjà au XIe siècle, avant l'apparition de l'*ars dictandi* systématique, ce sont quelques fragments rhétoriques, puis l'activité d'Albericus Casinensis qui jettent les fondements de cette tendance de style. La méthode de rédaction développée dans le domaine de l'*apposition* prenait son point de départ du procédé de la rhétorique antique nommé *augmentum*, mais, en vérité, elle cherchait à fixer des règles minutieuses, scolaires, des prescriptions de caractère grammatical. Donc, en vérité, la théorie de l'*ars dictandi* a puisé très peu dans la rhétorique antique, et ce qu'elle a pourtant puisé, elle l'a simplifié pratiquement, l'a employé selon ses besoins véritables. L'analyse des détails de texte, édités et inédits, prouve abondamment qu'on ne peut pas mettre le signe d'égalité entre l'*apposition* et le *cursus*. Les règles de l'*apposition* ne contiennent pas les prescriptions du *cursus*, mais il est incontestable que, dans un certain sens, elles ont préparé l'évolution du *cursus*. Dans la prose, l'*apposition* généralisait l'exigence, la recherche, et ses méthodes de variation ont produit des moyens linguistiques utiles pour la réalisation du *cursus* aussi.

Dans l'évolution de l'*ars dictandi*, dès les origines, c'est-à-dire du XIe siècle, jusqu'au XIIIe siècle, on peut suivre bien la trace de l'évolution de l'*apposition* et le changement de son contenu. L'analyse de cet enseignement est d'autant plus importante qu'elle retrace la voie de la tradition du contenu aussi dans l'histoire jusqu'ici inconnue de l'*ars dictandi*.

⁷⁵ RAJNA, Per il „*cursus*” medievale e per Dante, 85—86.

NICASIUS ELLEBODIUS ÉS POÉTIKÁJA

A magyarországi humanista tudományosság történetében előkelő hely illeti meg Nicasius Ellebodius feledésbe merült alakját. Neve ugyan fel-felbukkan több XVI. századi magyar humanista (pl. Dudith, Purkircher stb.) monográfiájában,¹ valamint a század második felében élt számos nagy tudósnak, mint Paolo Manuziónak, Gian Vincenzo Pinellinek, Zsámboki Jánosnak, Joachim Camerariusnak, Justus Lipsiusnak, Hugo Blotiusnak, Carolus Clusiusnak és másoknak a levelezésében,² s kevés és pontatlan adatok olvashatók róla egyes régi életrajzi lexikonokban is,³ érdemben azonban még senki sem foglalkozott vele. Bár halálát, az Istvánffy Miklós által írt epitáfium szerint „Belgae, Germani, Pannonnes, Ausonii” gyászolják,⁴ egyik nemzetből sem akadt még senki, aki akárcsak egy tanulmányt is szentelt volna tevékenységének. Csupán az amerikai Bernard Weinberg értékelte méltón filológiai munkásságát monumentális művének, az *A history of literary criticism in the Italian Renaissance*-nak a lapjain.⁵ Ő azonban csak egyetlen művét, Arisztotelész *Poeticá*-ja parafrázisát tárgyalja, s nem ismeri azt a környezetet sem, melyben Ellebodius munkássága kibontakozott. E rövid közlemény sem vállalkozik a hiány pótlására; célja csupán az érdeklődés felébresztése abban a reményben, hogy mihamarabb akad majd olyan kutató, aki e jeles humanista nagyszámú elfelejtett művét tüzetes vizsgálatnak veti alá.

Nicasius Ellebodius pályájának kezdetéről semmit sem ismerünk. Hogy a flandriai Casselben született azt is csak onnan tudjuk, hogy magát születési helyéről gyakran Casletanus-nak nevezi. Eredeti flamand neve Ellebault lehetett. A legkorábbi biztos adat, melyet életéből ismerünk: esztergomi kanonokká való kinevezése 1560. július 26-án.⁶ A Nagymenyéri János

¹ Pierre COSTIL: André Dudith, humaniste hongrois 1533—1589, Paris 1935. — KNEIFEL Mária: Purkircher György. Budapest 1942.

² Epistolarum Pauli Manutii libri X. Lugd. Bat. 1574; Esther PASTORELLO: L'epistolario Manuziano. Firenze 1957. — Levelek Pinellihez: Milano, Ambrosiana, MS D 196 inf. — Die Briefe des Johannes Sambucus, ed. H. GERSTINGER. Wien 1968. — München, Egyetemi Könyvtár, Collectio Camerariana, vol. 15, 19. (Vö. CSONTOSI János: A müncheni könyvtár hazai vonatkozású kéziratái. MKsz 1882, 225—226.) — Justus Lipsi Epistolarum Centuria prima. Lugd. Bat. 1589; Justus Lipsi Epistolarum, quae in centuriis non extant. Hardevici 1621. — Wien, Nationalbibliothek, Briefwechsel an Hugo Blotius, Cod. Vindob. 9737z, 14—15. — Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptorum, ed. P. BURMAN. Leidae 1727. — Illustrium et clarorum virorum epistolae selectiores, ed. P. BERTIUS. Lugd. Bat. 1617.

³ Jean Noël PAQUOT: Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-bas. Louvain 1765. I, 659. — Stephanus WESZPRÉMI: Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Lipsiae 1774. I, 40—42. — Biographie Nationale de Belgique, VI, 554. — SZINNYEI Ferenc: Magyar írók, II, 1271.

⁴ Nicolaus Istvánffy, Carmina, ed. Iosephus HOLUB et Ladislaus JUHÁSZ. Lipsiae 1935. 55.

⁵ Chicago 1961, I, 519—523.

⁶ KOLLÁNYI Ferenc: Esztergomi kanonokok 1100—1900. Esztergom 1900. 165—166. — Oláh Miklós Bécsből keltezett adománylevelét — melyet Botta István jóvoltából ismerek —

kanonok halálával megüresedett javadalom birtokosává s a Nagyszombatban székelő esztergomi káptalan tagjává minden bizonnyal a káptalani iskola tanáraként lett.

A nagyszombati városi iskola és az esztergomi káptalan odamenekült iskolájának egyesítésével Oláh Miklós érsek által 1554-ben létrehozott új tanintézet élén 1558 óta Petrus Illicinus állt.⁷ Az ugyanebben az évben kiadott rendtartás szerint az iskola három vezető tanárának (magisterének) kiválasztása és alkalmazása az ő joga és kötelessége volt. Minthogy Ellebodiust mint az általa alkalmazott egyik magistert említik, leghamarább 1558-ban kerülhetett a nagyszombati káptalani iskolához.

Hogy miképpen került ez a flamand Nagyszombatba, azt csak találgathatjuk. Esetleg még az érsek régi németalföldi kapcsolatai révén, vagy Oláh egyik ekkori legfőbb bizalmasának, Dudith Andrásnak a közbenjárására? Mindenesetre feltűnőek Ellebodiushoz Dudith-hoz való kapcsolatai: itáliai karrierjét Dudith ajánlása indítja el, első nyomtatott munkájaként éppen Dudith egy beszédét adja ki, s maga Dudith említi 1584-ben — már Ellebodus halála után — Justus Lipsiushoz írt levelében, hogy néhány évet együtt élt vele.⁸ Minthogy Ellebodus Magyarországra jövele után kettőjük életrajzában legfeljebb hónapokat, de nem éveket állapíthatunk meg, mikor egy helyen tartózkodtak, feltételezhetjük, hogy erre korábban került sor. Elképzelhető, hogy akkor ismerkedtek meg, midőn Dudith Pole kardinális kíséretében 1553-ban Brüsszelben járt, de erről semmi bizonyosat nem állíthatunk.⁹

Azt sem tudjuk pontosan, milyen előképzettséggel érkezett Nagyszombatba. Midőn jóval később, egy Hugo Blotiuszhoz írt, 1573. május 29-én kelt levelében visszaemlékezik tanulmányaira, azt írja, hogy ifjúkorában Cicero és a latin ékesszólás tanulmányozásában mélyedt el.¹⁰ Lehet, hogy Nagyszombatban éppen a rhetorica tanítása volt a feladata. Hogy jó szónok lehetett azt az is tanúsítja, hogy az 1561-ben tartott egyházmegyei zsinaton oly kiváló stílusú beszédet tartott *De autoritate et necessitate conciliorum* címmel, hogy azt a katolikus zsinatok XVIII. századi történetírója, midőn az akták között ráakadt, érdemesnek tartotta kinyomtatni.¹¹ Mindenesetre már alapos műveltséggel rendelkezhetett, midőn 1562-ben Padovába ment további tanulmányok végett. Erre nemcsak saját tudományos ambíciói ösztönözték, hanem szülei és mások is állandóan ostromolták, hogy folytasson olyan tanulmányokat, melyek majd anyagi hasznot hoznak számára.¹² Az a körülmény is Nagyszombat elhagyására készítette, hogy Oláh Miklós 1561-ben az iskolát a jezsuiták irányítása alá helyezte.

Dudith már 1561-ben beajánlotta barátját az akkor Rómában élő Paolo Manuziónak, akivel Ellebodus is kapcsolatba lépett.¹³ Manuzio támogatása nem is maradt el,¹⁴ ajánlására a Magyarországról érkezett flamand egykettőre bekerült a legjobb padovai tudós társaságba, Gian Vincenzo Pinelli körébe. A dúsgazdag Pinelli (1535—1601), aki eredetileg csak tanulni jött Padovába, de egész életére ott ragadt, a szellemi élet központi alakja lett, anélkül, hogy

lásd: Eszt. Primási Egyh. It. Acta protocoll. B. Oláh M. jkv. 45b—46b. Mikrofilmje: OL 2581. doboz.

⁷ CONCILIA Emil: Adatok magyar tudósok és írók életéhez. TT 1881, 263—265. (E fontos közlésre Ritoók Zsigmondné volt szíves figyelemzetni.) — KOLLÁNYI Ferenc: Illicini Péter. Száz 1895, 239—249, 342—353. — BÉKEFI Remig: Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete. Száz 1897, 865—902.

⁸ Justi Lipsi Epistolarum, quae in centuriis non extant, 116.

⁹ Dudith és Ellebodus barátságának eredete közös barátjuk Clusius előtt is ismeretlen volt; lásd Justus Lipsiushoz írt levelét: Sylloges epistolarum, ed. BURMAN, I, 312.

¹⁰ Cod. Vindob. 9737z, 14, 262.

¹¹ Carolus PÉTERFY: Sacra Concilia ecclesiae romano catholicae in regno Hungariae celebrata 1016—1715. Posenii 1741—1742. II, 135—146.

¹² Vö. 10. sz. jegyzet.

¹³ COSTIL i. m. 93.

¹⁴ Paolo Manuzio Ellebodiushoz írt három levelét (1561, 1562, 1568) lásd: Epistolarum Pauli Manutii libri X. Lugd. Bat. 1574. 208—209, 231—233, 293.

egyetlen irodalmi vagy tudományos munkát írt volna. Vonzerejét és hírnevét a görög filológiában való kiváló jártasságának, rendkívüli gonddal összegyűjtött hatalmas könyvtárának, és vendégszerető palotájának köszönhette. Vendégei között nem kisebb embereket üdvözölhetett, mint Tassót, Justus Lipsiust, Possevinot, Galileit stb.¹⁵

Nicasius Ellebodus elsősorban görög tanulmányok végett utazott Padovába; Pinelli háza is elsősorban annak páratlan görög kéziratgyűjteménye miatt vonzotta. Alig egy-két hónappal odaérkezése után, 1562. április 1-én azt írja már Paolo Manuzionak, hogy „cum Sigonio, Pinello, Sophiano . . . multus sum”.¹⁶ A következő évben meghalt Carolo Sigonio ekkor a „humanitatis graecae ac latinae” professzora volt,¹⁷ a krétai Michael Sophianos (†1566) pedig a kor egyik legjobb grecistájának számított.¹⁸ A tanulmányaira visszaemlékező már említett levele szerint Ellebodus hosszú éveken át volt Sophianos tanítványa s a legmeghittebb barátságba került vele.¹⁹ Görög stúdiúmaid azonban nyilván nem ekkor kezdte, ugyanis már Padovába érkezésének évében hozzáfogott, részben mesterével együtt, de részben önállóan, Apollonios Dyscolos *De constructione verborum* című munkája görög szövegének kritikai felülvizsgálatára, — oly sikerrel, hogy a modern szövegkritika máig az ő szövegjavításait fogadja el.²⁰

Blotiusnak később úgy nyilatkozik, hogy Sophianos korai és váratlan halála után szentelte magát teljes erővel a filozófia tanulásának, majd felismerve, hogy ez mitsem ér az orvostudomány nélkül, ez utóbbit is elsajátította.²¹ Pedig a filozófia terén sem kezdő, mikor Padovába érkezik. Ott tartózkodásának kezdetén megírja Paolo Manuzionak, hogy a filozófusok közül különösen Arisztotelész tanításait akarja megismerni, de máris fölügyenesen nyilatkozik az averroisták ellen és panaszkodik a „negligentia magistrorum” miatt.²² Filozófiából és orvostudományból a doktori fokozatot is meg kellett szereznie, később ugyanis „philosophiae ac medicinae doctor”-ként emlegetik, a leveleket is így címezik neki.²³ Feltűnő és érthetetlen ezért, hogy a padovai egyetem irataiban sehol sem szerepel a neve, sem a matrikulákban, sem a doktori jegyzőkönyvekben.

Padovai tartózkodásáról 1562 márciusától 1571 áprilisáig vannak hírek. 1563-ban például itt adja ki Dudithnak a tridentini zsinaton 1562. szeptember 5-én elmondott beszédét.²⁴ Purkircher György orvosdoktorrá avatásakor pedig verset írt a tiszteletére kiadott kötetbe.²⁵ 1564 júliusától 1567 végéig azonban lakuna van a padovai adatok sorában; s ebből az időből más helyeken való tartózkodásairól vannak adatok. 1565-ben feltehetően szülőföldjére látogatott, ugyanis ebben az évben adta ki Antwerpenben, Plantin-nál Nemesios püspök *De natura homi-*

¹⁵ Adolfo RIVOLTA: *Catalogo dei Codici Pinelliani dell'Ambrosiana*. Milano 1933. *Introduzione VII—XXX*.

¹⁶ Milano, Ambrosiana, MS S 91 sup. 155r—156r.

¹⁷ A. RICCOBONI: *De Gymnasio Patavino*. Patavii 1598. 29—30.

¹⁸ Emile LEGRAND: *Bibliographie hellénique*. Paris 1885. II, 168—176.

¹⁹ Vö. 10. sz. jegyzet.

²⁰ COSTIL i. m. 317—321.

²¹ Vö. 10. sz. jegyzet.

²² Vö. 16. sz. jegyzet.

²³ Pl. „Excellentissimo viro domino Nicasio Elebodio [!] Casletano, philosophiae et Medicinae doctori etc. Domino et Amico suo observandissimo, Posenii in Aula Reverendissimi Domini Locumtenentis” — ez a címzés egy papírlapon olvasható, melyet Ellebodus jegyzetelésre használt, s mely jelenleg bekötvete található az Ambrosiana egyik kéziratában: R 126 sup. 85—86.

²⁴ *Sententia de calice laicis permittendo, in generali congregatione dicta ad patres Concilii Tridentini V. die Septemb. 1562. Patavii 1563.* (RMK III, 513.) — Dudith munkája előtt olvasható Ellebodus ajánlólevele Oláh Miklóshoz.

²⁵ *Lusus poetici ad Georgium Purkircherum. Patavii 1563.* (RMK III, 514.) — Ezenkívül még két verséről tudok: „In laudem Hieronymi Columna” (*Delitiae c. poetarum Belgicorum. Francofurti 1614. II, 220.*); „Archiducibus Rudolpho et Ernesto ex Hispania reversis. 1571.” (Istvánffy, *Carmina*, id. kiad. 53.).

nis című művét görög eredetiben és saját latin fordításában.²⁶ Könyvét Granvelle kardinálisnak, II. Fülöp mindenható miniszterének ajánlotta. Hogy Granvelle-hez milyen kapcsolatok fűzték, azt nem tudjuk, Justus Lipsius azonban 1584-ben arra emlékezett, hogy neki, midőn Rómában Granvelle titkára volt (1566–67), ura nevében földijének címzett levelet kellett fogalmaznia.²⁷ 1566 januárjában Bécsben van Dudithnál, ahol — ugyanez év őszén — befejezi Dionisios Halikarnassos *De Isaeo* című munkájának a másolását és szövegkritikáját egy Dudith tulajdonában volt kézirat alapján.²⁸ Valószínű, hogy ez év nagy részét kanonoksága helyén, Nagyszombatban töltötte, minthogy Oláh, 1560. évi donatiója előírta, hogy tanulmányainak két, legfeljebb három éven át történő kiegészítése után ismét folyamatosan itt tartózkodjon. 1567-ben azonban már újra Itáliában volt; Rómában járt s Lipsiusszal is találkozott, Paolo Manuzio pedig októberben vele küldötte el két kéziratát Velencébe fiának, ifj. Aldo Manuziónak. 1568 januárjában már ismét Pinelli padovai házában található, ezúttal az antik orvosi szövegeket tanulmányozva.²⁹

A Nemesios-kiadás és fordítás az egyetlen filológiai munka, melyet Ellebodus publikált. Padovai tartózkodását a jelek szerint, mennél több görög auktor szövegkritikai tanulmányozására fordította, felkészülve későbbi nagyobb munkákra. Magyar barátaival állandóan szoros kapcsolatban maradt, s Dudith-csal barátsága akkor sem szakadt meg, midőn ez utóbbi 1567-ben püspök létere megházasodott és exkommunikáltatott. Pedig ettől kezdve, mint egyik belga barátjának, Adrianus van der Mylen-nek írja, „Duditii nomen . . . odiosus est” mind Paolo Manuzio, mind Pinelli körében. Ezért Ellebodus még arra is rákényszerül, hogy aposztata barátja számára titokban másolja le Pinelli könyvtárának egyik ritka görög kéziratát, Diophantes *Arithmetica*-ját.³⁰

Midőn 1569-ben az elhunyt Oláh Miklós helyébe Verancsics Antal lett az esztergomi érsek, őt mint új felettesét levélben köszöntötte, arról is beszámolván neki, hogy Padovában tartózkodó unokaöccsét, Faustust Arisztotelész filozófiájára oktatja.³¹ Nem sokkal később azonban az esztergomi kanonokság mellé, vagy a helyett úgy látszik más egyházi javadalmat kapott, mert 1571-től kezdve mindig Radéczy István, akkor váradi, később egri püspököt nevezi meg feljebbvalójaként. A Pozsonyban élő, fontos állami funkciókat is betöltő Radéczy volt az, aki 1571 elején hazahívta Ellebodiust, ez utóbbi szerint „naponta” sürgetve őt leveleivel.³²

Padovából Pozsonyba költözve a flamand humanista továbbra sem nélkülözte az intellektuális élet pezsgését. Az 1560-as és 1570-es években a magyarországi humanizmus igen jelentős központjává fejlődött a központi hivatalok és országgyűlések városává lett Pozsony, különösen ha tekintetbe vesszük a közeli Nagyszombatban és Bécsben, vagyis az egyház és az udvar székhelyén élő magyar humanistákat is. Az ekkor itt tevékenykedő humanista nemzedék nagy nevelője és mecénása Oláh Miklós volt, aki pártfogoltjait egymás után Padovába küldte tanulni. Köztük voltak a XVI. századi magyar humanizmus olyan büszkeségei, mint az éppen Nagyszombatból származó Zsámboki János, aki 1564-től kezdve Bécsben élt, mint Forgách Ferenc, aki 1555 és 1568 között Bécsben és Pozsonyban tevékenykedett alkancellárként, s mint Istvánffy Miklós, akit padovai tanulmányai után, 1558-tól évtizedekig szintén Pozsonyhoz és Bécshez kötöttek kancelláriai tisztségei. 1560 és 1566 között többnyire Nagyszombat-

²⁶ Nemesi, episcopi et philosophi, de natura hominis liber unus, nunc primum et in lucem editus et latine conversus. Antverpiae 1565. — A Granvelle-hez intézett görög nyelvű ajánlólevél kelte: Padova, 1564. július 3.

²⁷ Dudith-hoz írt levelében: Justi Lipsi Epistolarum Centuria prima, 92. sz.

²⁸ PASTORELLO i. m. 343. — COSTIL i. m. 263–267.

²⁹ Lipsius id. levele. — PASTORELLO i. m. 343.

³⁰ COSTIL i. m. 296. — Illustrium et clarorum virorum epistolae selectiorum, ed. BERTIUS, 409–410, 555–556, 560–563, 595–597, 601, 610–611. (Ellebodusnak Adrianus van der Mylen-hez írt, Mylen-nek Ellebodushoz egy levele 1570–1572-ből.)

³¹ Verancsics Antal összes munkái. X, 19–20.

³² Vö. van der Mylen-hez írt levele 1571. április 20-án: BERTIUS i. m. 560–563.

ban, Pozsonyban és Bécsben tartózkodott Dudith András; s mint a pozsonyi kamara tanácsosa 1560-tól haláláig (1569) többnyire itt található Gyulai Torda Zsigmond. Püspöki székhelyétől, a török torkában levő Egertől távol, többnyire itt élt s élete végén pedig a nagyszombati érseki rezidenciába költözött be Verancsics Antal. A pozsonyi születésű Purkircher György pedig, miután 1563-ban Padovában megszerezte az orvosdoktori címet, haláláig (1578) szülővárosában tevékenykedett. A kancellárián kezdte pályafutását Forgách két kiváló pártfogoltja Berzeviczy Márton és Kovacsóczy Farkas, akik utazgatásaik és külföldi tanulmányaik közepette, a 70-es évek elején is gyakran megfordultak Pozsonyban. S végül itt volt Ellebodus pártfogója, Radéczy István,³³ akinek az irodalmi művei ugyan elvesztek, de aki a pozsonyi humanista kör központi alakja és mecénása volt. Mint annyi mást, őt is Oláh Miklós segítette pályáján tudományos és irodalmi érdeklődésére való tekintettel. 1555-ben lett esztergomi kanonok, 1567-ben (Forgách lemondása után) váradi, majd 1572-ben egri püspök, de mindig Pozsonyban élt, ahol 1568-tól a magyar kamara elnökének, 1573-tól kezdve pedig a királyi helytartónak a tisztségét is betöltötte.

E távolról sem teljes felsorolás meggyőzően tanúsítja, hogy ezekben az évtizedekben Magyarország világi és egyházi központjaiban a tudós humanisták valóságos koncentrációja jött létre. Az így kialakult intellektuális kör egységét nem utolsósorban az is biztosította, hogy Oláh és Radéczy kivételével valamennyien Padovában végezték tanulmányaikat. Nicasius Ellebodus barátok, vele rokon érdeklődésű literátorok, hozzá hasonló volt padovai diákok társaságába került tehát új hazájába való visszaérkezésekor. Bár úgy tűnik, hogy Padovából való távozását nem tekintette végérvényesnek, mivel gazdag könyvtára nagyobb részét Pinelli gondjaira bízva hátrahagyta, végleg Pozsonyban telepedett le. 1571. május 13-án érkezett Bécsbe s két nap múlva 15-én Pozsonyba, ahonnan 1577. június 4-én bekövetkezett haláláig már csak rövid időkre távozott el. Két ízben, 1574-ben és 1575-ben, az ország északkeleti részébe, Kassára és Eperjesre utazott el rövid időre, feltehetően a javadalmaival kapcsolatos gazdasági ügyek miatt. (Ugyanis mindkét város az egri püspökség, vagyis 1572-től kezdve Radéczy egyházmegyéjének területére esett.) 1575 karácsonyán pedig néhány hetes látogatást tett szülőhazájában Nemetalföldön.³⁴ A közeli Bécsbe történő gyakori átrándulásokat nem tekintve, életének ezeket a legtermékenyebb éveit végig Radéczy vendégszerető pozsonyi házában élte le; a halál is itt érte utól.³⁵

Ennek az utolsó hat évnek a munkásságáról egy páratlanul gazdag és érdekes forrás áll rendelkezésünkre: Ellebodusnak Pinellihez írt 112, többnyire igen hosszú, olasz nyelvű levele.³⁶ (Az innen nyert értesüléseket jól kiegészíti Hugo Blotiuszhoz írt — lényegesen kisebb számú — latin levele.)³⁷ A Pinellinek szóló első híradása 1571. május 14-én, a Bécsbe való megérkezése utáni napon kelt, az utolsó 1577. március 16-án, két és fél hónappal halála előtt. A szinte két hetenként egymás után következő levelek nemcsak írójuk életéről és tevékenységéről számolnak be, de egyúttal a pozsonyi intellektuális élet krónikáját is adják. Ellebodus legszűkebb baráti körét Radéczy, Zsámboki, Istvánffy és Purkircher alkották.³⁸ Gyakran megvitattak

³³ KOLLÁNYI Ferenc: Esztergomi kanonokok 1100—1900. Esztergom 1900. 159—160. — EMBER Győző: Az újkori magyar közigazgatás története. Budapest 1946. 102, 131.

³⁴ Ezekre az adatokra vonatkozóan lásd a 36. sz. jegyzetet.

³⁵ WESZPRÉMI i. m. szerint Ellebodus 1572 és 1574 között visszatért még Padovába és ott a filozófiát és orvostudományt oktatta. Ennek az állításnak azonban semmi alapja sincs.

³⁶ Milano, Ambrosiana, MS D 196 inf. 1—112. (A 114—162. foliok Ellebodusnak Gerolamo Mercurialehoz, a híres orvosprofesszorhoz és Miksa császár udvari orvosához intézett leveleit és annak válaszait tartalmazzák.) — Ellebodusnak egy Pinellihez írt további levele található: Ambr. MS R 126 sup. 101., Ellebodus egy Padovába küldött munkájának (Arisztotelész „Poeticá”-ja I. könyvének parafrázisa) kísérőleveleként. Pinelli válaszleveleiből mindössze egyet ismerek, 1573. február 11-ről: Ambr. MS S 106 sup. 3—5.

³⁷ Vö. 2. sz. jegyzet.

³⁸ KNEIFEL i. m. 52—53.

egymás közt filológiai kérdéseket s bemutatták egymásnak költői alkotásaikat, — ezekről az összejövetelekről egyébként Istvánffy is megemlékezik egyik latin versében.³⁹ Megtudjuk Ellebodus leveleiből, hogy mikor kik indulnak Padovába, vagy érkeznek onnan, hiszen ilyenkor mindig fontos könyv- és kéziratcsomagok továbbítására nyílik lehetőség. Berzeviczy és Kovacsóczy, majd később a másik ideszármazott flamand, a Liszti János kancellár szolgálatában álló Hugo Blotius, később a bécsi udvari könyvtár alapító-igazgatója, többször is vállalkoznak feltett könyvküldemények szállítására.

Pozsonyi éveiben gyakoriak ott a neves külföldi vendégek is. 1573 őszén például a Közép-Európában utazgató Sir Philip Sidney volt Ellebodus barátjának, Purkirchnernek a vendége.⁴⁰ Vele együtt jött egy újabb jeles flandriai, Clusius is, aki ekkor a bécsi fűvészkert igazgatója lett, s botanikai gyűjtőmunkája révén gyakori vendég Magyarországon is. Midőn 1575 őszén Itáliába készült, Ellebodus ajánlotta őt be Pinelli körébe,⁴¹ ahol azután megbecsült vendég is lett.⁴² Később Clusius a magyarországi gombákról írt munkáját barátsága jeléül Pinellinek ajánlva adta ki,⁴³ Ellebodusnak pedig azzal rótta le háláját, hogy ő állítottott neki sírkövet a pozsonyi Szent Márton székesegyházban.⁴⁴ 1575 őszén a genti származású kiváló flamand költő Utenhov, Dudith egykori párizsi diáktársa látogatott el Pozsonyba; s folytathatnám még a tudósok, költők forgalmáról szóló adatok sorolását.⁴⁵

Ellebodus levelei lehetővé teszik, hogy jobban megismerjük humanistánk egyéniségét. A humanista kozmopolitizmus jellegzetes képviselője ő, aki három országot mondhatott és mondott is hazájának: Németalföldet, Magyarországot és Itáliát. Mindháromnak a sorsa egyformán érdekelte. Készerűen emlékezik meg gyakran a németalföldi polgárháború pusztításairól, s egyszer fel is teszi a kérdést: vajon kinek a hazája Belgium?⁴⁶ Új hazájának, Magyarországnak a története, földrajza nagyon érdekelte, leveleiben hosszas ismertetéseket közöl róla Pinelli számára, gyakran ez utóbbi kérésére. Mikor arra a kérdésre kell felelnie, hogy hol tartózkodik a legszívesebben, akkor nem érzelmi okok, hanem a nyugodt tudományos munka feltételei határozzák meg választát. Így 1572. április 1-én az írja, hogy vagy Magyarországon marad, vagy visszatér Itáliába, de Flandriába nem tanácsos lakni mennie.⁴⁷ Egy másik levelében, 1573. április 22-én pedig kifejezetten azt írja, hogy „ha Isten békét ad ennek az országnak”, akkor Pozsony a legalkalmasabb hely tudományos terveinek megvalósítására.⁴⁸

Ez utóbbiak, az „otium in literis”, Ellebodus számára mindennél fontosabbak. Ezért nem szentelteti pappá sem magát, s nem óhajt semmiféle egyházi vagy politikai funkciót sem vállalni, pedig fényes karrier kilátásai vannak előtte. Radéczy mindjárt hazaérkezése után biztatja őt, hogy legyen pappá, mert hamar „grand prelato” és „grand uomo appresso l'imperator” lenne belőle. Ő azonban — mint Pinellinek írja — azt válaszolta, hogy „még nem érzi magát elhivatottnak erre a hivatásra, és nem teszi ki a lelkiismeretét annak, hogy csupán gazdagságért és tisztségekért pappá legyen”.⁴⁹ Egy év múlva, miután Rudolfot az országgyűlés apja életében királlyá választotta, Radéczy általa próbálta pártfogoltját közéleti pályára terelni, de Nicasius

³⁹ Istvánffy, Carmina id. kiad. 39—42.

⁴⁰ István GÁL: Sir Philip Sidney's Guidebook to Hungary. In: „Hungarian Studies in English” (Debrecen) 1969, IV, 54.

⁴¹ Ambr. MS D 196 inf. 1575. április 3.

⁴² RIVOLTA i. m. XL.

⁴³ Fungorum in Pannoniis observatum brevis historia. Antverpiae 1601.

⁴⁴ Lásd Clusius levelét: BURMAN id. kiad. I, 312.

⁴⁵ KNEIFEL i. m. 65. — COSTIL i. m. 77—78.

⁴⁶ van der Mylenhez írt levele, 1572. augusztus 8-ról. (BERTIUS id. kiad. 555—556.)

⁴⁷ Uo. 595—597.

⁴⁸ Pinellihez írt levele: Ambr. MS D 196 inf.

⁴⁹ „anchora non mi sento chiamato a questa vocatione, et per ricchezza sola et honori farmi prete non lo esporto la mia conscientia”. (Uo. 1571. május 22.)

Ellebodius a trónörökösnek is nemet mondott.⁵⁰ Magatartásának lényegét világosan megfogalmazta 1573. április 22-én kelt levelében: „ifjúságomtól kezdve megszoktam a szabadságot, nem tudom az udvart elviselni, mert nem tudok, nem akarok szolgálni . . . Ezért nincs akkora jutalom, amely engem fejedelmek udvarába tudna csábítani, minthogy természetem a szolgálattal szemben a lehető legellenségesebb.” „Most teljes szabadságban élek” — teszi hozzá, hangsúlyozva, hogy „elvégzett tanulmányai és természetes hajlama értelmében” kizárólag irodalmi dolgokkal akar már foglalkozni „ebben a korban, mely kevés év után úgyis lehanyatlik már”.⁵¹ Hogy e mondat arra utal-e, hogy már idősebb korban van, vagy pedig beteges állapota miatt nem számít hosszú életre, azt nem tudjuk eldönteni. 1572 szeptemberében, mikor egy súlyos fertőző betegségben szenvedve testamentumot készített, szüleiéről még mint élőkről emlékezett meg, nagyon idős tehát nem lehetett.⁵²

Ellebodius és Pinelli levelezésének legfőbb témája azonban a könyvek és az irodalom. Egészen 1575 őszéig állandó téma Ellebodius Padovában maradt könyvtárának az elhozatala, mert könyveit egyre nehezebben tudja nélkülözni. Időnként már egészen kétségbeesetten nyilatkozik emiatt, míg végre 1575. november 22-én közölheti, hogy a könyvek sértetlenül megérkeztek. Természetesen ezen túl is állandóan kéri különböző könyvek megszerzését és elküldését. De ő is tesz hasonló szolgálatokat. A könyvforgalom két irányú, időnként Pinelli kerestet Magyarországon számára szükséges köteteket. Így szeretné, ha barátja lemásolna számára egy állítólag Purkirchernél levő Polybios-kéziratot, kiderül azonban, hogy Purkircher birtokában az nincs meg.⁵³ Sőt Ellebodiusnak rögtön Padovából Bécsbe érkezése után első dolga, hogy megvegye barátja számára Castelvetro *Poetica di Aristotele vulgarizzata*-ját, mely az előző évben jelent itt meg s úgy látszik még nem jutott el Padovába.⁵⁴

A levelekben állandó konzultáció folyik filológiai kérdésekben, görög és latin klasszikusok egyes helyeinek értelmezése körül. Hol Pinelli, hol Ellebodius kérdezi a másikat a véleményét Justinus, Plautus, Sallustius, Seneca, Arisztotelész, Arisztophanész és mások szövegeinek egyik-másik helyéről. Ellebodius egyes Arisztotelész szövegrészek problémáját annyira nehéznek itéli, hogy Pinellit arra kéri, bocsássa a kérdést vitára az Accademia tagjai között. A legtöbb szó természetesen Arisztotelész és Arisztophanész műveiről esik, minthogy ezek fordítása és értelmezése alkotta Ellebodius fő programját élete utolsó hat pozsonyi évében.

Ellebodius életének főműve Arisztotelész *Poetica*-jának latin fordítása, értelmezése és kommentálása. Az antik irodalomelmélet klasszikus műve a XVI. században élte „reneszánszát”, s jó időre az irodalmi tevékenység normájává, legtekintélyesebb útmutatójává vált. Magyarországra ugyan hamar eljutott szövege: 1489-ben Angelo Poliziano küldte meg több kódex társaságában Mátyásnak;⁵⁵ hatásáról, sőt ismeretéről azonban mitsém tudunk. Ezért egyelőre még felmérni is nehéz annak a ténynek a jelentőségét, hogy az 1570-es években Pozsonyban készült a század egyik leggondosabb *Poetica*-parafrázisa. Ellebodius levelei alapján nyomon kísérhetjük a munka folyamatát.

1571. május 15-én érkezett meg Pozsonyba, de 22-én már arról számol be, hogy „lefordítottam egy lapot a poeticából”, s ettől kezdve rendszeresen megemlékezik a munkában való előrehaladásáról. Közben azonban mind több kételye merül fel egyes pontok értelmezése körül,

⁵⁰ Uo. 1572. július 22.

⁵¹ „io da giovane sono avezzo a la liberta, ne posso sentir corte, perche ne posso ne voglio servire, . . . Onde non è premio così grande che mi possa tirare in corte di principi, essendo la mia natura inimicissima di servitù”. — „Adesso vivo in somma libertà” — „secondo gli passati studii et inclinatione mia naturale” — „in questa età la quale fra pochi anni andará declinando”. (Uo. 1573. április 22.)

⁵² Uo. 1572. szeptember 16.

⁵³ Ambr. MS R 126 sup. 101r. 1572. február 22.

⁵⁴ Ambr. MS D 196 inf. 1571. május 22.

⁵⁵ TELEKI József: Hunyadiak kora Magyarországon. XII. Pest 1857. 479.

egyre elégedetlenebb az Aldo Manuzio-féle görög kiadással (1508), valamint a korábbi *Poetica*-magyarázók, Sigonio, Vettori és mások álláspontjával. Ezért lassan halad a munkával, annál is inkább, mert közben elhatározta, hogy a latin parafrázis mellé jegyzeteket is csatol.⁵⁶ 1571. augusztus 28-án ugyan már kilátásba helyezi, hogy elküldi Pinellinek a *Poetica* első könyvének a parafrázisát, de erre végül is csak 1572. február 22-én kerül sor. Kísérő levelében kéri Pinellit, hogy ne csak saját észrevételeit tegye meg, de mutassa meg munkáját más literátoroknak is, mindenekelőtt Paolo Manuziónak és Riccoboninak.⁵⁷ Közben befejezte az egész mű parafrázisát (a kézirat végén a „12 nov. 1571 Posonii” dátum olvasható), de tökéletesítése és a jegyzetek kiegészítése még több hónap munkáját igényelte. Művével 1572 nyarára készült el teljesen, s a végleges szöveget, előszóval ellátva, szeptember 28-án küldte el végül Padovába. Címe ez lett: *In Aristotelis librum de Poetica Paraphrasis et Notae. Nicasio Ellebodii Casletani*.⁵⁸

Az 1573-as és 74-es esztendő Arisztotelész további munkáinak a fordításával és értelmezésével töltötte. Elkészült és fennmaradt a *Problemata*, a *Parva naturalia* és a *Magna moralia* latin fordítása,⁵⁹ s levelei alapján feltételezhető, hogy dolgozott a *Physica* és a *Rhetorica* fordításán is.⁶⁰ A következő évben, 1575-ben Arisztophanész két komédiájának, a *Thesmophoriazusae*-nak (magyarul: *A nők ünnepe*) és a *Lysistrate*-nak latin fordítását készíti. Január 24-i levelében szól először erről a munkájáról, kérdezve Pinellit, hogy érdemes-e belevágnia, és még 1576 februárjában is megbeszélést folytat Zsámbokival és Purkircherrel egyes helyek értelmezéséről.⁶¹ Tudjuk még, hogy 1576. december 14-én fejezte be Apollonios Dyscolos *De constructione verborum* című munkájának a latinra fordítását,⁶² s talán ugyanebből az időből való néhány más kisebb görög grammatikus és retorikus művének a magyarázata is, melyek hagyatékában fennmaradtak.⁶³

Nicasius Ellebodiust munkájában tisztán tudományos szempontok vezették. Előszavaiban, kommentárjaiban, jegyzeteiben nyoma sincs bármiféle aktualizálási szándéknak. Időszerű célzások, a humanistáknál oly gyakori morális természetű megjegyzések teljesen hiányoznak nála. Célja a görög szöveg lehető legpontosabb helyreállítása, értelmezése, a szerző eredeti mondanivalójának megértése és felszínrehozása, — vagyis a lehető legszigorúbb szövegkritikai munka. Ennek ideális formáját nyilvánvalóan a bilingvis kiadásban látta, amit nyomtatásban kiadott Nemesios kiadásában meg is valósított.

Feladatát nem mennél több szöveg közreadásában látta, mint magyar barátja, a kevesebb akribiával dolgozó Zsámboki, aki csak úgy ontotta a klasszikus auktorok kiadásait.⁶⁴ Ő mindig problémákat akart megoldani, s ezért romlott, nehezen érthető, vagy rosszul kiadott szövegeket vett mindig munkába. Nemesios kiadásának előszavában is hangsúlyozza, hogy két romlott változat alapján rekonstruálta a helyes szöveget, amit korábban már Lorenzo Valla is megpróbált, de szerinte nem tudván elég jól görögül, nevetséges hibákat vétett. Arisztophanész

⁵⁶ Ambr. MS D 196 inf. 1571. október 14.

⁵⁷ Ambr. MS R 126 sup. 101r.

⁵⁸ A *Poetica*-kéziratok felsorolását lásd a 66. sz. jegyzetben.

⁵⁹ Ambr. MS D 291 inf. — Ezeknek a fordításoknak és a hozzájuk fűzött jegyzeteknek különböző részei megtalálhatók még az Ambrosiana következő kézírataiban is: H 55 inf., I 159 inf., O 246 sup.

⁶⁰ Ambr. MS D 196 inf. 1574. július 30.

⁶¹ Uo. 1576. február 26. — 1575 folyamán a Blotiuszhoz írt levelekben is emlegeti Arisztophanészsel kapcsolatos munkáját: pl. Cod. Vindob. 9737z, 15, 45 (1575. április 20.); 141. (1575. november 5.). — A két komédia fordítása, a jegyzetekkel és a Pinellihez intézett ajánlólevéllel együtt: Ambr. MS D 478 inf. — A *Thesmophoriazusae* fordításának autográf kézírata: Ambr. MS I 159 inf. 205r—245r.

⁶² Ambr. MS D 464 inf. — Vö. COSTIL i. m. 321.

⁶³ Pl. „Notae in Michaelis Syngolli librum de Constructione partium orationis”. Ambr. MS R 97 sup. 97r—109r.

⁶⁴ Vö. VARGA László: Sámbocky (Sambucus) János filológiai munkássága. „Acta Classica” (Debrecen) 1965, I, 77—103.

műveiből is éppen azért választotta ki fordítás és magyarázat céljából a *Thesmophoriazusaet* és a *Lysistrate*-t, mert ezek — előszava szerint — „obscurae sunt”, s korábbi interpretációik elhibáztak.⁶⁵ Elsőrendű feladatának tekinti mindig mennél több, s mennél autentikusabb kézirat felhasználását, s e tekintetben éppen Pinelli páratlan gyűjteménye jelentette számára a legnagyobb segítséget. A *Poetica*-hoz fűzött jegyzeteiben gyakran hivatkozik is egy Pinelli tulajdonában volt „codex antiquus manu scriptus”-ra, mely lehetővé tette számára az Aldo Manuzio-féle görög kiadás több hibájának a kijavítását. Ellebodus mesteri munkát végez akkor is, amikor egy romlott hely kijavítására, valamely hiány pótlására nem áll megfelelő variáns rendelkezésére. A görög irodalom kiváló ismeretére támaszkodva, más szerzők analóg helyeinek tanulságait értékesítve, conjectúrái a legtöbb esetben megnyugtató megoldást nyújtanak, melyeket a modern szövegkritika is elfogad, vagy — még nem ismervén őket — ezután fog majd hasznosítani.

Munkájának műhelytitkaiba legjobban a *Poetica*-parafrázis kapcsán tudunk betekinteni. Ennek ugyanis fennmaradt az autográf próbafejezete, vagyis az I. könyvnek mintaként elkészített, s azután később erősen módosított parafrázisa, majd a teljes mű autográf kézirata s végül annak több letisztázott másolata.⁶⁶ Az autográf kéziratok megszámlálhatatlan javításai mutatják, hogy mennyi töprengés, megfontolás árán alakult ki a filológus végleges álláspontja. Hogy mit ért Ellebodus az adott esetben parafrázison, azt már Weinberg pontosan meghatározta munkájában.⁶⁷ Olyan körülíró, magyarázó fordítást, melynek célja a szerző mondanivalójának mennél világosabb visszaadása. Míg Arisztophanész két komédiája esetében Ellebodus hangsúlyozza, hogy azokat „parola a parola” fordítja,⁶⁸ addig Arisztotelész *Poetica*-jánál a pontosan fordított mondatok váltakoznak magyarázó bővítésekkel. Ez utóbbiakkal sohasem az a célja, hogy a görög filozófus állításait a XVI. század irodalmi igényeihez idomítsa, vagyis, hogy időszéri irodalmi törekvések igazolására használja fel, miként azt a kor legtöbb *Poetica*-kommentátora tette, hanem minden esetben az eredeti arisztotelészi mondanivalót akarja megismertetni általuk. Weinberg megállapítása szerint ez néhány eset kivételével sikerült is neki. S minthogy az arisztotelészi *Poetica* a XVI. század első felétől kezdve egészen a XVIII. századig mindig aktuális irodalmi harcok, viták fegyvere, olykor a dogmatikus tekintélyvelvet szolgáló bunkója volt, Nicasius Ellebodus szigorúan objektív, az eredeti szöveg és értelem tisztaságát szolgáló filológiai munkája páratlan a maga nemében.

A minden idejét szívós munkára fordító tudós nem kereste a népszerűséget és érvényesülést. Még művei kiadása érdekében sem tett idejében lépéseket. Nemcsak a magyarországi, de az európai tudományosságának és irodalomelméletnek is nagy kárára, csupán másfél hónappal halála előtt mutatott érdeklődést a *Poetica* kinyomtatása iránt. 1577. április 18-án Blotiusztól kérdezi, hogy tud-e elegánsan nyomtató és görögül is értő tipográfust ajánlani neki Bécsben, a *Poetica*-parafrázis kiadására.⁶⁹ A bécsi barát válaszát talán már meg se kapta. Így aztán hamar

⁶⁵ Ambr. MS D 478 inf. 1r.

⁶⁶ Ellebodus „*Poetica*”-jának a Biblioteca Ambrosianában őrzött kéziratai a következők: 1. A „*Poetica*” első könyve parafrázisának és jegyzeteinek autográf kézirata (próbafejezet): R 126 sup. 95v—100v. — 2. Az előbbi letisztázott másolata: S 77 sup. 257r—260v. — 3. A teljes „*Poetica*” parafrázisának autográf kézirata: R 95 sup. 253v—279v. — 4. A teljes „*Poetica*” jegyzeteinek autográf kézirata: R 126 sup. 74r—90r. — 5. A parafrázis (3) és a jegyzetek (4) letisztázott másolata: R 97 sup. 111r—158v. — 6. A parafrázis és a jegyzetek egy másik, az előbbivel azonos másolata: R 123 sup. 68r—110r. — 7. Nyomda számára előkészített másolat, az előszóval és a végleges címmel ellátva: D 510 inf. — Bernard Weinberg, aki Ellebodus e főművét megtalálta, felsorolta már e kéziratosokat, a parafrázis autográf kéziratának (3) a kivételével. Vö.: A history of literary criticism in the Italian Renaissance. Chicago 1961. II, 1125—1126.

⁶⁷ I. m. I, 519—523.

⁶⁸ Ambr. MS D 196 inf. 1575. január 24.

⁶⁹ Cod. Vindob. 9737z, 15, 262.

elfelejtették. S hiába kerültek — végrendelete értelmében⁷⁰ — kéziratai Itáliába Pinellihez, a XVI. század végén a klasszika-filológia iránti érdeklődés súlypontja lassan átkerült Nyugat-Európába, s így e rokonszenves tudós hagyatéka ismeretlen maradt.

Pinelli halála (1601) után a híres könyvtár örököseihez Nápolyba került, onnan vásárolta azt meg 1609-ben Federico Borromeo, megvetve ezzel a milánói Ambrosiana könyvtárának alapját.⁷¹ Így kerültek Nicasius Ellebodus kéziratai is Milánóba. Pontos számbavételük még nem történt meg. Én magam az Ambrosiana huszonöt olyan kéziratát ismerem, melyek részben vagy egészben az ő műveit, vagy általa másolt, javított műveket tartalmaznak.⁷² De mivel nevét nem mindig tüntette fel, s néha csak a „Posonii” helynév, vagy csupán az írás alakja tanúskodik az ő munkájáról, kéziratainak száma ennél több is lehet. De az is kérdéses, hogy minden kézírata eljutott-e az Ambrosianába. Pinelli könyvtárát ugyanis négy hajóra rakva, tengeri úton szállították Nápolyba. Az egyik hajót azonban török kalózok elcsípték, s mikor kincsek helyett csak értéktelen papírokat találtak rajta, dühükben a könyvekkel teli ládákat a tengerbe taszították. Ezek egy részét a fermói halászok ugyan kifogták, de több mint tíz láda a tengerbe veszett.⁷³ Lehet, hogy Nicasius Ellebodus egyes kéziratai is az Adriai tenger mélyén pihennek.

A magyarországi humanizmus történetében Ellebodus eddig nem ismert munkásságának nagy fontosságot kell tulajdonítanunk. A magyar humanizmus történetírói sokat keseregtek a magyarországi görög ismeretek csekély voltán a XVI. században. Az Euripidészt latinra fordító Gyulai Torda Zsigmondot, s a Szophoklész magyarra átdolgozó Bornemisza Pétert egészen kivételes jelenségnek tekintették. Ellebodus kapcsán most kiderült, hogy a kor egyik legkiválóbb grecistája dolgozott éveken át az ország akkori fővárosában. S munkássága nem elszigetelt volt, hiszen baráti, sőt mondhatnánk munkatársi kör vette körül. Mikor Istvánffy Miklós róla írt epitáfiumában azt írja, többek között, hogy úgy ismert minden nyelvet, hogy Arisztotelész sem lehetett ebben különb, akkor ez a szokványosnak tűnő humanista dicséret azt jelenti, hogy jól ismerték Arisztotelész műveivel kapcsolatban tevékenységét. Erre egyébként bizonyíték is van: egyik Blotiushoz írt levelében (1575. november 9.) utal humanista barátainak meglegedettségére poeticájával kapcsolatban.⁷⁴ S midőn arra a kérdésre kerestünk választ, hogy vajon honnan merítették poétikai ismereteiket a kor magyar költői, akkor ezentúl nem szabad figyelmen kívül hagynunk az Arisztotelész *Poetica*-ját vizsgáló, annak értelmén töprengő Nicasiust. Annál kevésbé, hiszen ezekben az években a fiatal Balassi Bálint is megfordult Pozsonyban, így például 1572 őszén, Rudolf koronázása alkalmával. S ha arra gondolunk, hogy Balassi apjának néhány évvel azelőtt éppen Ellebodus legjobb pozsonyi barátja, Purkircher volt az orvosa, akkor a személyes ismeretség lehetőségét sem szabad kizárnunk.⁷⁵

Hogy Balassi ismerte-e az Arisztotelész-fordító flamand humanistát, s hogy olvasta-e művét, nem tudhatjuk. Közük azonban volt egymáshoz — igaz, nagyon különös módon. Az orvosi

⁷⁰ Ambr. MS D 196 inf. 1572. szeptember 16.

⁷¹ Pinelli kéziratait lásd: MARTINI—BASSI: *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, I—II. Milano 1906. — Adolfo RIVOLTA: *Catalogo dei Codici Pinelliani dell’Ambrosiana*. Milano 1933.

⁷² A további kutatások megkönnyítése érdekében felsorolom a jelzeteket: C 17 inf, D 196 inf, D 277 inf, D 291 inf, D 464 inf, D 478 inf, D 510 inf, H 55 inf, I 159 inf, N 29 sup, N 274 sup, O 246 sup, P 72 sup, Qu 114 sup, R 92 sup, R 95 sup, R 97 sup, R 98 sup, R 123 sup, R 126 sup, S 77 sup, S 78 sup, S 91 sup, Y 115 sup, Z 132 sup. — Ezúton fejezem ki köszönetemet a Biblioteca Ambrosiana igazgatóságának, amiért készségesen lehetővé tette számomra a kéziratok tanulmányozását.

⁷³ RIVOLTA i. m. LXX.

⁷⁴ Cod. Vindob. 9737z, 15, 142.

⁷⁵ KNEIFEL i. m. 56.

gyakorlatot⁷⁶ is folytató Ellebodus utolsó betegei Ungnád Kristóf és Losonczy Anna pestisben megbetegedett lányai voltak. Tőlük kapta meg a gyilkos kórt; elpusztult ő is, elhaltak ápolójai is.⁷⁷ Losonczy Anna gyógyszerésztől öltött; Bornemisza Péter *Vigasztaló könyvecské-jével*⁷⁸ próbálta enyhíteni bánatát; hajdani neveltje, Balassi Bálint pedig, aki a gyógyszerhás nőknek sohasem tudott ellenállni — lásd Sommernét, Krisztinát, Zsófiát, Céliát —, lánggra lobbant a feketébe öltözött „képtelen nagy szépség” láttán. A ragály, mely feledésbe taszította a humanista irodalomelmélet legnagyobb hazai teljesítményét, belejátszott a magyar reneszánsz lírát magasra lendítő szerelem kialakulásába.⁷⁹

Tibor Klaniczay

NICASIUS ELLEBODIUS ET SA POÉTIQUE

Nicasius Ellebodus, érudit d'origine flamande, est une figure oubliée de l'humanisme de Hongrie, cependant son activité philologique l'a mis au rang des plus illustres non seulement dans sa seconde patrie adoptive, mais aussi dans toute l'Europe. Il a commencé sa carrière comme chanoine de Nagyszombat et professeur de l'école capitulaire, puis, entre 1562 et 1571, il faisait des études et des travaux littéraires à Padoue, et, vers la fin de sa vie, jusqu'à sa mort survenue en 1577, il vivait à Pozsony, capitale de la Hongrie à cette époque. Grâce à ses bénéfices ecclésiastiques, il pouvait se donner entièrement à ses travaux philologiques: à l'émen-dation, à la traduction latine et à l'interprétation des œuvres d'Aristote, d'Aristophane et d'autres auteurs grecs. Parmi ses protecteurs italiens, c'étaient Paolo Manuzio et Gian.Vin-cenzo Pinelli, parmi ses compatriotes Justus Lipsius, Hugo Blotius et Carolus Clusius, qui lui étaient très proches, et au rang de ses amis hongrois, nous trouvons la fleur des humanistes de la seconde moitié du XVIe siècle: András Dudith, János Zsámboki, Miklós Istvánffy, György Purkircher, Márton Berzeviczy etc. Son œuvre la plus importante était la paraphrase latine de la *Poétique* d'Aristote, avec des commentaires (Pozsony, 1572—73). Cette œuvre l'a mis au rang des meilleurs commentateurs de la *Poétique*, dans son siècle; du point de vue de l'ex-actitude philologique et de la recherche du sens original du texte aristotélien, cette œuvre s'avère la meilleure de son siècle. Pour la compréhension de la poésie hongroise de la renais-sance, il est d'une très grande importance le fait qu'aux années 1570, on étudiait intensivement la *Poétique* d'Aristote à Pozsony. Ses amis connaissaient l'œuvre d'Ellebodus et ainsi elle pouvait jouer un rôle dans l'évolution des connaissances poétiques des poètes hongrois, entre autres de Bálint Balassi aussi.

⁷⁶ 1575 május 9-én pl. az esztergomi káptalannak Velichinus Bálint kanonok orvosi kezelé-séről referál (Esztergomi Világi lt. Missiles. Mikrofilm: OL 2645. doboz); receptjeit pedig még halála után is használták: Zay Péter 1590-ben Ugrócon az ő „receptáit-ól” írta „orvosló könyvecskéjé”-t. (MTT Évkönyvei 1838. 134). Az előbbi adatot Botta Istvánnak, az utóbbi Ritoók Zsigmondnének köszönhetem.

⁷⁷ Minderről Zsámbokinak 1577. június 13-án Crato von Kraftheimhez írt leveléből érte-sülünk. Még a halál óráját is megadja: délután 2. (Die Briefe des Johannes Sambucus, ed. H. GERSTINGER. Wien 1968. 218—219.)

⁷⁸ RMK I, 138.

⁷⁹ Ellebodus magyarországi kapcsolataira további érdekes fényt vet az alábbi adat, mely-re Ritoók Zsigmondné hívta fel figyelmemet, s melyet már csak a kézirat nyomdába adása után utólag tudok ide illeszteni. A budapesti Egyetemi Könyvtárban található Hermolaus Barbarus „Castigationes Plinianae” (Romae 1513) című könyvének egy olyan példánya, mely Gyulai Torda Zsigmondtól, majd pedig Mossóczy Zakariástól tartalmaz egy-egy posses-sor-bejegyzést. Ez utóbbi szerint 1572-ben a könyv az ő tulajdonában volt, majd 1574-ben Nicasius Ellebodus bírta azt, ennek halála után pedig visszakerült Mossóczyhoz. (Vö. MKsz 1879, 210.) Mossóczy Elleboduszt „praeceptor dilectus”-ának nevezi, s valóban a későbbi tinini majd nyitrai püspök 1560—62 táján Nagyszombatban tanult, s így a flamand humanis-tának tanítványa lehetett. (Vö. IVÁNYI Béla: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Budapest 1926. 24—25.)

A MAGYARORSZÁGI IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS MEGINDULÁSA

I.

A két világháború között — főleg Horváth János *Magyar irodalomismeretének* néhány bevezetése és a kiváló tudós egyetemi előadásai nyomán — kiterjedt kutatások folytak az irodalomtörténetírás történetének feldolgozására, melyeknek tárgyi eredményei aztán, a korszak végén, Farkas Gyula monográfiájában összegeződtek. A régi irodalomtörténetírás területén 1945 után a munka majdhogynem félbeszakadt. Ami történt, részben könyvtári, bibliográfiatörténettel foglalkozó szakemberek nevéhez fűződik, akik a régi típusú irodalomtörténeteket a hazai könyvészet történetének keretében helyezték el, részben tudománytörténészek érdeme, akik a szinte újra felfedezett Weszprémi Istvánban a természettudományok történetének első nagy hazai művelőjét tisztelik.¹

Annyi kétségtelen, hogy a XVIII. századi irodalomtörténetek bibliográfia- és tudománytörténeti értékesítésének megvan a maga jogosultsága, ha ti. a mai állapotból visszatekintve keresünk ősokeket; ha azonban a teljes anyagot akarjuk feldolgozni, egyik szempont sem érvényesíthető kizárólagosan. A bibliográfiatörténeti azért nem, mert a tudományok XVIII. századi rendszerében a mai, szorosan vett bibliográfia még nem különült el élesen az irodalomtörténettől, az ún. historia litterariától (magyarul: literatúratörténettől), és maga a 'bibliográfus' szó is, ha egyetlen adatból általánosítani lehet, 'könyvíró, szerző' értelemben élt akkoriban.² Az egyoldalúan tudománytörténeti szempont viszont azért nem fogadható el, mert a literatúratörténet az „egyetemes írástudás”-t (Horváth János) foglalta magában, vagyis a tudományos irodalmat vegyítette azzal, amit manapság szépirodalomnak hívunk.

Bizonyos ugyanakkor, hogy a tudományok elkülönülésének érintett folyamata magában a literatúratörténetben is érvényesül; abban nevezetesen, hogy az egykor osztatlan tudományszak mai értelmében veendő irodalomtörténetté és tudománytörténetké vált idővel. Ha tehát a tudományok és ezeken túl még a tudománytörténetek történetét következetesen akar-

¹ Csak a legfontosabb irodalmat sorolom fel: HORVÁTH János: *Magyar irodalomismeret*, Minerva 1922, és *Tanulmányok*, Bp. 1956, 7—26; MÁTÉ Károly: *Irodalomtörténetírásunk kialakulása*, Minerva 1928, 83—133; KENYERES Imre: *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Bp. 1934; FARKAS Gyula: *A magyar szellem felszabadulása*, Bp. é. n. — Nem ehhez az irányzathoz tartoznak TURÓCZI-TROSTLER József kiváló közleményei: *Czvittinger Specimenének német visszhangja*, *Magyar Nyelvőr* 1930, 134—143; *A magyar irodalomtörténet német nyelvű vázlata 1698-ból*, *ItK* 1936, 96—100. — SÜKÖSD Mihály: *Tudós Weszprémi István*, Bp. 1958; Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, ford. KÓVÁRI Aladár, I—III, Bp. 1962—68.

² Böytös István: *Domus Domini, Tyrnaviae 1695* (RMK II, 1802). A nagyszombati nyomdában árusított könyvek listájában 1710-ben (*Catalogus librorum qui in . . . Typographia venales habentur*, kiad. MKsz 1888, 66) és 1758-ban szerepel (*Catalogus librorum, qui in . . . Typographia . . . reperiuntur*, 5). Ugyanezen nyomtatásból a következő, új címlappal és vizsgatételekkel ellátott változatokat ismerem: *Tyrnaviae 1720, 1722; 1753; Agriae 1769*. Böytös Praefatio-jának első mondata: *Quod bibliographi quidam, etiam sapientissimi facere non dubitant, sua videlicet scripta, si qua juri publico destinassent, apologetico quodam communire programme; id profecto mihi praetereundum minime est.*

juk kutatni, a szétválás folyamata magán a régi irodalomtörténetírásból is vizsgálendő: egyedül úgy kaphatunk ugyanis felvilágosítást arra a kérdésre, hogy hogyan és mikor jöttek létre az egykor egyetemes tárgy körű régiből a ma élesen elválasztható újabb keletű tudományágak. A historia litterariát, a bibliográfia- és tudománytörténeti szempontokat méltányolva is, mindenképpen annak kell vennünk, ami annak idején valóban volt: literatúratörténetnek, amelyben még nem különült el az irodalom a tudománytól, a bibliográfia a voltaképpeni irodalomtörténetírástól. Ha ezt a maga régi történeti egységében vizsgáljuk, azt hiszem, jó szolgálatot tehetünk mind az irodalomtörténetírás, mind pedig a többi tudományok történetének.

Nem látszik ugyanis jobb módszer az egyes tudománytörténeti ágazatok hazai kezdeteinek megállapítására, mint a literatúratörténet lassú felbomlásának megfigyelése. Emellett egyetlen tudományszak történetének szempontjából sem közömbös, hogy a folyamatos, elődökre támaszkodó vagy fölük szándékosan elszakadó művelés során jön el az a pillanat, amikor felfedezik, hogy a diszciplinának hazai története van, amelynek művelése önmagában is megérdemli a fáradságot. Ekkor ugyanis — képletesen szólva — a történetiségnek új boltozata képződik a tudományszak fölött, és ez a körülmény nyilvánvalóan visszahat majd az időszerű feladatok megoldásával foglalkozó munkára, és még tovább menve, ettől fogva nemcsak a tudománynak nyomozható a története, hanem a tudománytörténetnek is.

A literatúratörténetnek mint az irodalomtörténet és a tudománytörténetek közös őseinek sui generis vizsgálata azért is kívánatos továbbá, mert ebben vetődtek fel először bizonyos historiográfiái és ezzel kapcsolatos ideológiai problémák, amelyek aztán a legkülönbözőbb tudománytörténeti területeken öröklődtek tovább. Felvetésük azért indokolt, mert ha kétségbe alig vonhatóan éppen most folyik a romantika korából ránk hagyományozódott és szintéziseinkben szinte a mai napig ható eszmék felülvizsgálata, hasznot hajtónak ígérkezik ezeknek alapjait *in statu nascendi* mutatni be, és egyúttal felhívni a figyelmet azokra a tényezőkre, melyek egy még távolabbi, kevésbé polgárosult korból valók benne. Semmit nem változtat ezen az a tény, hogy a tudománytörténetek egy része csak az utóbbi évtizedekben kezdett igazán kibontakozni, s hogy a tudománytörténetek története legnagyobbbrészt még felfedezésre vár.

A tudománytörténeti kutatások mai helyzete indokolja, hogy a jelzett vonatkozásban az első jelentős hazai literatúratörténet szerzőjéről egyenesen Czvittinger-problémákról beszéljünk, mint akinek műve minden lényeges kutatási feladatot magában foglal már. Ezeknek egyik legfontosabbikát, a hazai literatúratörténetírás létrejöttének kérdését igyekszik az alábbi tanulmány az összehasonlító tudománytörténet módszerével és meglehetősen sok új anyag segítségével megközelíteni. Új forrásokra azért van erős szükség, mert magából Czvittinger könyvéből a tudományszak eredete nem bizonyult tisztázhatóan: hiányoznak hozzá az „előzmények”, és az író életrajza is inkább nehézségeket támasztott mint homályt oszlatott el fölöttébb homályos pontjaival és egyebek között azzal az adattal, hogy meglehetősen fiatalon külföldre került, és már valami 15 éve Németországban élt, mikor a hazai kultúra jóhírére megvédeni hivatott könyve megjelent.

Megoldási javaslatok akadtak. Farkas Gyula felvetette az exulánsok és a külföldön letelepedett magyarországiak hatásának gondolatát, de a megnyugtató bizonyítékokkal adós maradt; megpróbálta elemezni Czvittinger patriotizmusát, de arra a megállapításra jutott, hogy „teljesen tisztában” volt „a magyar nemzetiség és magyar nyelvű műveltség jelentőségével”, holott nem lehetett vele tisztában; kísérletet tett végül a kor német tudósainak „védekezve támadó magatartását” — védekezését Nyugat, támadását Kelet irányában — felvázolni, de nem ismerte fel, hogy a sok tekintetben hasonló német és magyar jelenségek az európai kultúrtörténet egyik tudománytörténeti hullámmozgásának következményei, melyek a megmozgatott közeg minőségi különbségei miatt mások lettek kinn és megint mások idehaza. A megoldandó kérdések helyes felismerése és a tárgyilag meg szemléletileg hiányos, hibás megoldások végül oda vezettek, hogy Farkas Gyula szerint „a német szellemiség új árama” készítette Czvittingert „öneszméltre”.

A régebbi felfogás szerint meglehetősen exportcikkeknek és ugyanakkor gyanúsán „nemzeti- nek” számító irodalomtörténetírást az az újabb keletű megfigyelés látszik erősebben belegyö- kereztetni a magyarországi talajba, amely azt állítja, hogy a literatúratörténet az egyháztör- ténetből fejlődött ki.³ Az első hallásra elég valószínűnek látszó kijelentés azonban mindaddig részletes bizonyítás nélkül maradt, arra pedig még kísérlet sem történt, hogyan lehet ezt az újabb eredeztetési kísérletet a literatúratörténetre tagadhatatlanul erős német hatásokkal összeegyeztetni, és ezeket, a hazai jelenségekkel együtt, ismét az európai kulturális fejlődés összefüggésében elhelyezni.

A feladatra mint módszer az összehasonlító tudománytörténet lenne hivatott. A szó az összehasonlító irodalomtörténet mintájára készült, s bár jól tudjuk, hogy az összehasonlítás tárgyai, az irodalom és a tudomány, a legkevésbé sem azonosíthatóak, a fogalom tartalmát és a kívánatos eljárási módot mégis hasonlóaknak lehet elképzelni. A vizsgálat a befolyás, az utánzás, a kölcsönhatás, a befogadás és a hatás elemzéséből áll, melyekkel egy-egy korszak, generáció, képviselőinek gondolkodását, egy-egy mozgalom, irányzat terjedését, fejlődését kívánjuk megközelíteni, nem tévesztve szem elől a „szellemi áramlatok” és az adott kor társadalmi szükségleteinek összefüggését s azt az általánosan elfogadott tényt sem, hogy az egyes nagy közösségek az „eszméket” saját belső helyzetük-, hagyományaik- és fejlettségi fokuknak megfelelően alakítják át. Minthogy pedig csak kényelmes megszokottságból beszélünk eszme- történetről, mert hiszen nem az eszméknek, hanem a gondolkodó embereknek van történetük, akik vallják azokat, és ezek az élet legkülönbözőbb relációiról gondolkodnak szükségszerűen, fel lehet tételezni, hogy a különböző tudományok s a bennük és általuk kifejtett eszmék törté- nete valamiképpen összefüggésben áll egymással, és hogy a tudománytörténeti összkép nem lehet egészen független valamely adott kor művészetének összképétől sem.

Mindez azonban egyelőre az összehasonlító irodalomtörténettől sugalmazott feltételezés, különösen a tárgyalt időszakban és az irodalomtörténetírás történetének területén az. Bőveb- ben kifejteni talán csak akkor lesz majd érdemes, ha a más területeken is elkezdett komparatív kísérletek eredményeket hoznak. A lényeg az, hogy a magyarországi irodalomtörténetírás megindulását összehasonlító módszerrel kívánjuk felvázolni, mikor arra törekszünk, hogy a német hatás és a magyarországi recepció, mint sokban hasonló tudománytörténeti jelenségek, tágabb európai összefüggésben legyenek világosak. Különös gondot fordítunk közben arra az ismert tényre is, hogy a régi irodalomtörténetek a legszorosabb kapcsolatban állnak a „nemzeti” eszmével: azzal az ideológiával, amely örökségként szállt át a literatúratörténet- ből az összes belőle kifejlődő tudománytörténetekre és persze az irodalomtörténetre is.

II.

A német literatúratörténetnek, — a polihisztor-korszak e sajátos termékének, — alaposan még nem dolgozták fel a történetét. Ha valaki egészére kíváncsi, máig csak Sigmund von Lempicki kerek félszázada megjelent könyvét veheti elő, aki kb. harminc lapot írt róla a német irodalomtudomány XVIII. század végéig terjedő történetének keretében; feldolgozási szem- pontjai azonban meglehetősen elavultak már, és anyaga még megközelítőleg sem mondható teljesnek. A literatúratörténetek azóta is a „tudománytörténeti készlet” bolygatatlan részébe tartoznak, amely „némán gubbaszt egyvégtében a könyvespolcokon” (lehet mondani Horváth János szavaival), és újabb feldolgozásra vár.⁴

³ Dejiny starašej slovenskej literatúry, Bratislava 1958, 274; A magyar irodalom története II, Bp. 1964. 461—62.

⁴ Sigmund von Lempicki: Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts, Göttingen 1920, 189—213. — A „tudománytörténeti készlet” kife- jezéshez: HORVÁTH János: Tanulmányok, Bp. 1956, 20, 18. — C. WIEDEMANN: Poly- histor's Glück und Ende c. tanulmánya (Festschrift Gottfried Weber, hrsg. v. Heinz Otto BURGER — Klaus von SEE, Bad Homburg 1967) későn jutott el hozzám.

Még jó, hogy a régi írók elég behatóan foglalkoztak a historia litteraria történetével. Ők is, Lempicki is úgy tudták, hogy a tudományok neve először a XVI. század közepén a német Christophorus Mylaeus két változatban, három kiadásban megjelent könyvében bukkan fel historia literaturae, historia de literatura formában.⁵ Mylaeus célja az volt, hogy a lehető leg-rövidebben összefoglalja, amit a természet és az ember világról, vagyis az univerzumból valaha is felderítettek. Az alapot a természet rendjében és a történeti leírást lehetővé tevő fokozatos előrehaladásban fedezve fel,⁶ ötféle históriát különböztetett meg. A historia de natura a világ-egyetemre és az ember testi-lelki mivoltára vonatkozó ismereteket tartalmazza. Minthogy az ember önmagát és utódait munkával tartja fenn, amelynek tapasztalatai a nagyrészt még megíratlan ars-ban egyesülnek, a második könyv tárgya a historia de prudentia, a tűz feltalálásától a hajózásig, a festésztől a színházig. A harmadik rész a politikai történelmet foglalja magában, a negyedik a voltaképpeni tudományt (scientia, doctrina, disciplina), az ötödik, ezúttal a legfontosabb, a literatúráét.

A tudományok történetének áttekintése után természetesnek látszik, hogy ebben a részben a tudós emberek egyetemes története kapna helyet, s hasznát is annak bemutatásában látná a szerző, hogy kiknek érdeméből növekedtek a tudományok.⁷ A személyeken túl az érdekelné még, hogyan terjedt a műveltség népről népre, hogyan hanyatlott egyiknél és lendült fel másoknál. Politikai történetet már eleget írtak, — állapítja meg, — senki nem akadt azonban, aki a tudomány nagy korszakait feldolgozta volna, mert amit ismer, vagy egyes tudományok története vagy egyes népek tudományosságáé, s ezek alapján minden korszakot nem lehet áttekinteni. E bevezetés után, mint várható is, a reneszánsz korában általánosan elfogadott kultúrtörténeti képet vázolja fel, amelynek elsőrendű tárgya a litterae görög- és római-kori virágzása, hanyatlása, majd újjászületése. Minthogy pedig ebben — a kor felfogása szerint — az írók játszották a főszerepet, az egész tabló meglehetősen irodalomtörténeti színezetet kapott: Dante, Petrarca, Boccaccio érdemét a lingua vulgaris kiművelésében látta, s úgy tudta, hogy olasz példa hatása alatt indult meg a többi európai nyelvek irodalma.⁸

Mylaeus platonista volt. Az ókori filozófustól való könyvében az universitas szó, tőle ered ismeretelmélete és az a meggyőződés, hogy a költészetben az ihlet, a tehetség előbbre való a mesterségbeli tudásnál.⁹ A filozófia történetét úgy vázolta fel, hogy Platon tanítványa, Aristoteles átfogta és rendszerezte a gondolkodás egész területét, a syllogismus felfedezésével körül-

⁵ Consilium historiae universitatis conscribendae, Florentiae 1548; második kiadását, amit Lempicki feldolgoz és idéz (98—106, 466—68), újból lenyomatták az Artis historicae penvs (II, Basileae 1579, 1—407) c. kötetben.

⁶ Artis historicae penvs, II. 7.

⁷ Ebben a fejezetben *Literatorum hominum a primordijs repetitam memoriam subijcere készül; e qua eadem, quoniam cuiuscumque professionis Principes in literis viros persequimur, ad ea comprobanda, quae sunt libris superioribus tractata, peti possunt (uo. 308)*. A haszna: *multum ad literas feliciter tractandas referre videbatur, cognitum habere, et perspectum, a quibus per tam multas aetates studia doctrinarum excitata sunt, et per quos ad hanc nostram usque memoriam progressa. Itaque cum multi superioribus saeculis res principatum magnis voluminibus a primordijs repetierint, grave illud existimavi, neminem, qui in universum de claris et eruditis temporibus scriberet, auditum mihi, et cognitum, unde diversarum gentium in literis amplificandis progressionem uno ex loco nominatim peterentur. Nam quae in hoc genere diligenter, copiose, accurateque a plurimis sunt scripta, enumerationem continet eorum, qui ex Grammaticis, Historicis, Poetis, Oratoribus, et Philosophis Medicis etiam, Iureconsultis, atque Theologis excelluerint: idque nonnunquam unius gentis, aut professionis, separata tractatione scriptores aliquot diligentes, faciunt. Sed ex his aestimari satis non potest iudicium illud seculorum omnium (uo. 309)*.

⁸ Id. hely, 387: *Exortam hanc literarum cognitionem, praeter Italicam, caetera etiam vulgares linguae senserunt, . . . plurimum excoli coeperunt, ut una quaeque suos scriptores haberet.*

⁹ Uo. 22: *toti huic tractationi Universitatis nomen dedi, sequutus in hoc philosophorum omnium principem Platonem, qui de natura Universi, Timaei appellatione scripsit, — írja. —*

bástyázta azt, Theophrastos pedig tökéletesítette rendszerét.¹⁰ Mylaeus rendíthetetlenül hitte, hogy a természet és az értelem egyaránt az egyre tökéletesebb felé halad,¹¹ és ennek jegyében önmaga számára is megkövetelte a kísérletezés szabadságát.¹² A kísérletek közé számította a historia de literatura gondolatát is, amely egyelőre részletes kidolgozóra nem talált. A későbbi német literatúratörténészek is csak éppen megemlítették a nevét, hogy utána Bacont idézzék, mint tudományszakuk voltaképpeni megalapítóját.

A hivatkozások az angol filozófus *De dignitate et augmentis scientiarum libri IX.* című, először Londonban, 1623-ban megjelent művére utalnak,¹³ az első könyv a tudományok fontosságával, a többi azzal foglalkozik, hogy meddig jutottak már, és fejlesztésük érdekében mi a teendő. A sokat idézett hely a históriáról szóló II. könyv negyedik fejezete, mely a historia litterariát mint még nem létező, de kívánatosnak tartott új tudományszakot tárgyalja röviden. História Bacon szerint kétféle van: természettörténet és az ember történetét magába foglaló historia civilis, amely megint tovább tagolódik egyháztörténetre (historia sacra vel ecclesiastica), a szorosan vett polgári történetre és a desiderátumok közé számlált historia litterariára. Mert igaz ugyan, hogy az egyes tudományoknak van valamiféle szegényes történetük, de a literatura története egyetemesen nincsen megírva, — állapítja meg Bacon, Mylaeusszal teljesen megegyezően.

Az új tudomány tárgya a literatura és a mesterségek (ars) története együtt: folyamata vándorlás és előrehaladás, hanyatlás és megújulás, vagyis újból a reneszánsz kultúrtörténeti koncepció, ahogy Mylaeus is gondolta, s amit Bacon még azzal is aláhúz, hogy történeti mozgását a népek vándorlásával hasonlítja össze.¹⁴ Számos ponton túl is haladt azonban elődjén: észrevette a literatura történetében a nagy alkotók és könyvek jelentősége mellett az intézmények (iskolák, egyetemek, társaságok), az irányzatok és a tudományos élet, a viták jelentőségét. Még fontosabb, hogy a historia civilishez hasonlóan a literatura történetében is megkívánta az okozati összefüggések keresését. Ilyen okok nála a természeti adottságok, a népek természete, az egyes korok tudomány iránti fogékonysága, a vallási és jogi viszonyok valamint az egyes emberek és családok mecénási tevékenysége. A historia litteraria kidolgozásának módjáról szólva figyelmeztet, hogy nem a történészek és a kritikusok műveiből kell azt összeállítani, hanem századonként (vagy még kisebb időegységenként) előrehaladva, a legfontosabb könyveket előlőve, a tárgyat, a stílust, a módszert kell vizsgálni és így a kor irodalmának szellemét mintegy „elővarázsolni”. A literatúratörténet hasznát abban látta, hogy magistra vitae lehetne a tudományok világában: példákkal szolgálna, s az intellektuális világ mozgásának megismerése hozzásegítene annak irányításához.¹⁵

Mylaeus és Bacon után már csak egy nevet érdemes említeni, a literatúratörténetírás ősei között: Gerhard Johann Vossiusét. A kiváló filológus a saját szakmája műveléséhez szükséges

Consilium, Florentiae, 1548, 36; átfoglalozva: Artis historicae penus II, 84. — A költészet impulsu maxime naturali et divino (eum numinis afflatum et instinctum, Furorem vocant), és csak másodsorban multo usu atque exercitatione tölti be hivatását. (Lempicki, 466.)

¹⁰ Consilium, 157.

¹¹ Artis historicae penus II, 32.

¹² Consilium, 113, Artis historicae penus, II. 310.

¹³ Kiadásait R. W. GIBSON: Francis Bacon. A Bibliography of his Works and of Baconiana, Oxford 1950 c. műve sorolja fel. A később elmondandók miatt említem, hogy első németországi kiadásai Strassburgban (1635, 1654) jelentek meg. A legkorábbi francia fordítás 1632-ből, az angol 1640-ből, a német 1665-ből való.

¹⁴ Earum [doctrinarum et artium] antiquitates, progressus, etiam peragrationses per diversas orbis partes (migrant enim scientiae, non secus ac populi) rursus declinationes, obliviones, instaurationes commemorentur. (Lib. II, c. 4., a budai 1756-i kiadást használom.)

¹⁵ A haszna: per talem . . . narrationem, ad virorum doctorum, in Doctrinae usu et administratione, prudentiam et solertiam, maximam accessionem fieri posse existimamus; et rerum intellectualium, non minus quam Civilium motus, et perturbationes, vitiaque et virtutes, notari posse, et regimen inde optimum educi et institui.

ismereteket polymathia néven foglalta össze, és ennek egyik ágaként hozta szóba a historia litterariát. A ma már teljesen eltűnt szó a XVII—XVIII. században Johannes a Wower *De polymathia tractatio* c. könyvét juttatta a tudomány dolgaiban járatos emberek eszébe, amely szerint a szón a filológia eredményes műveléséhez szükséges tudományokat kell érteni. Vossiusnál, akárcsak elődjénél, a polymathia két ága a grammatica (sermonis cura) és a historia, amely Wowernél még a retorikák és a poétikák felosztásának megfelelően nem igaz (mythica vel fabulatis), igaz (vera) és valószínű (quasi vera) lehet, Vossiusnál már Baconnak megfelelően sacra, ecclesiastica és litteraria.¹⁶ Christophorus Mylaeustól nehéz lenne elvitatni, hogy a litterae egyetemes fejlődésének kifejtésében tudományos feladatot fedezett fel, amit aztán Bacon oknyomozó történeté kívánt fejleszteni, és terveinek előadása közben az előrehaladást mozgató okokról és a kutatás céljáról beszélve olyan gondolatokat vetett fel, amik máig foglalkoztatják a tudományt. Ahhoz azonban, amit a XVII. század második felétől a XVIII. század közepe tájáig Németországban historia litteraria néven műveltek, inkább a nevet kölcsönözték tőle, mint a tartalmat. Az első könyvet, ami a historia litteraria címet viselte, 1659-ben Peter Lambeck (Lambecius) jelentette meg, a bécsi udvari könyvtár későbbi igazgatója.¹⁷ Hiába idézi azonban a szerző Bacon, hiába tűzi ki célul, hogy az egyetemes res litteraria kezdeteit, növekedését, hanyatlását és megújulását írja majd meg időrendben: könyvében nagyon kevés nyoma van mindennek, s egészében inkább azt a francia véleményt igazolja, hogy a németek sokat, de rosszul írnak, és azt az olaszt idézi emlékezetbe, aki egyszer azt találta mondani, hogy Minerva a német egyetemeken tartja — az öszvéreit.¹⁸

A res litteraria egyetemes története 38 könyvből állt volna; megjelent belőle az első és a másodikból négy fejezet. Valóban egyetemes: minden elérhető szerző és cím benne van; óriási halmaz, amit a szerző nem tudott megemészteni, és még kevésbé tud befogadni az olvasó. Az áttekinthetetlen adattömeget a hamburgi gimnázium oktatási üzeme hívta életre. Itt tanított történelmet Lambeck, és tanítványainak akart „használni” azzal, hogy az egész res litteraria történetét előadta nekik kronologikus rendben. A könyv nem éppen vonzó vonásai aztán megmaradtak a német literatúratörténetírás egész időszakában, noha az áttekinthetőséget utóbb pedáns tagolással és regiszterekkel igyekeztek előmozdítani, a kronologikus elrendezés mellett kísérletet tettek a betűrenddel (írói katalógus), földrajzi, nyelvi, nemzetek szerinti beosztással; voltak olyanok, akik az oktatás egyetemi rendszerét tették könyvük alapjául. A legerjedelmesebb literatúratörténet valószínűleg Nikolaus Hieronymus Gundlingé, kinek műve öt kötetben, mutatók nélkül 7708 negyedréti lap,¹⁹ a legnagyobb tekintélyre Daniel Georg Morhof *Polyhistor literarius*-a jutott,²⁰ a szerző bámulatos olvasottsága mellett

¹⁶ Ioannes a WOWER: *De polymathia tractatio*, [Basileae] 1603, aki kifejti, hogy a szövegek megértéséhez excutienda fuerunt omnia antiquitatis monumenta, et aliarum disciplinarum auxilium aduocandum, atque hinc Philologia, eruditio et literatura *πολυμάθεια* appellata est (15—16.). A történelem felosztásáról: 68. A könyvet Jakob THOMASIVS Lipcsében, 1665-ben újra kiadta. A Wower elleni plágium-vádakról ugyanő (Ad disputationem . . . de plagio accessiones, Jenae 1679, 19, § 676) és Morhof (*Polyhistor literarius*, ed 4. Lubecae 1747, I, 6—7.) írnak.

¹⁷ *Prodromus historiae literariae*, Hamburgi 1659; Lempicki, 115—117. Másodszor J. A. FABRICIVS adta ki, Lipsiae — Francfurti 1710. Lambeck a magyar kultúrhistóriában a Corvina XVII. századi történetének fonalán kerül szóba.

¹⁸ Az első vélemény Jean BODIN-ra megy vissza (*Methodvs, ad facilem historiarum cognitionem*, Parisiis 1566), a másodikat Adrien BAILLET idézi: les Alemans ont l'esprit, non pas dans la cervelle, comme les autres hommes, mais sur les dos; et . . . Minerve avoit les Mulets dans les Ecoles et les Académies de ce Pays. (*Jugemens des savans*, nouv. éd., I. Amsterdam 1725, 273—74.)

¹⁹ *Vollständige Historie der Gelahrtheit, Oder Ausführliche Discourse . . . über D. Christophori Avgvsti Hevmanni Conspectum Reipublicae Literariae*, Francfurt — Leipzig 1734—36.

²⁰ Az első két kötet 1688-ban, a posztumus harmadik 1692-ben jelent meg. Nálunk is szélében használták; a legutolsók között Csokonai idézte az Anakreoni dalok előszavában.

elsősorban józan kritikája miatt. A későbbi, kisebb terjedelmű, praktikus kézikönyvek: Struve, Stolle, Heumann és mások művei többé-kevésbé mind rajta alapulnak.²¹

A német literatúratörténészek soha nem mondtak le az egyetemesség igényéről; szép mondatokkal adóztak az egyetemes tudós ideáljának, de a teljes kultúrtörténet módszeres és részletes feltárása helyett egyre inkább előtérbe nyomult náluk a pedagógiai cél, és műveikkel hovatovább nem nagyon akartak mást, mint hallgatóikat bevezetni a szakirodalomba.²² És ahogyan egyre inkább távoli ideállá vált és megvalósíthatatlannak látszott az egyetemes tudós alakja, úgy került előtérbe lassanként — már Morhoftól kezdődően — egy erősen latinus és franciás klasszicizmus, a nemzeti nyelv jelentőségének felismerése, s ezzel együtt a régi, komplex irodalom-fogalom felbomlása tudományra és szépirodalomra. Új világ bontakozott ki lassanként, melyet a XVIII. század gondolkodói foglaltak ismét szintézisbe.²³

A német literatúratörténet tehát meglehetősen más lett, mint ahogy Bacon elképzelte, pedig minden valamirevaló szerző hivatkozott rá, mikor tudományának alapjait kifejtette. Ismét teljesen más lett a literatúratörténet a magyarországi szerzők gondozásában: egyáltalán nem azért, mert a távoli mintaképek nem ugyanazok lettek volna, mint a németeknél. Mylaeusnak nem találtam ugyan nyomát hazai szerzőnél, de G. J. Vossius idevágó munkásságáról legalábbis tudhattak valamit: Dálnoki Benkő Márton, Florus fordítója, éppen a magyarországi literatúratörténetírás kialakulásának idején adta ki Vossius retorikáját Misztótfalusi Kis Miklós nyomdájában.²⁴ Egészen biztos és elég részletes, a historia litteraria ismeretét is magában foglaló adataink vannak viszont Bacon XVII—XVIII. századi hazai pályafutását illetőleg.

Nevét tudtom szerint Mautner János kassai rektor nyomtatta ki először *Tabellae logicae* című, jórészt Aristoteles és Abraham Calovius alapján készült tankönyvében. Bacon neve az első rész végén, egy idézet alján áll benne; más, hasonló helyeken Justus Lipsius és Guevara, korjellemző tekintélyek fémjelznek nem éppen sokat mondó citátumokat.²⁵ Tudjuk továbbá,

²¹ A köv. kiadásokat ismerem: Burchardus Gotthelfius STRUVIUS: *Introductio in notitiam rei litterariae*, ed. 4. Ienae 1715; Gottlieb STOLLE: *Kurtze Anleitung Zur Historie der Gelahrheit*, Halle 1718; Christophorus Augustus HEUMANNUS: *Conspectus reipublicae litterariae*, ed. 4. Hanoverae 1735.

²² GÜNDLING szerint *Ein Polyhistor ist Was schönes*. Denn die Polyhistoria besteht in Realibus; Dass man nemlich einen sororium nexum derer Disciplinen habe. (Id. m. 55—56.) Ugyanő mondja, hogy die Historia Literaria muss eine Cynosura seyn, durch deren Mittel, wir, zur Gelehrsamkeit, gelangen. (Uo. 19; hasonlóképpen: 42, 46, 55 stb.) Ugyanígy nyilatkozik mindkét témáról pl. Johann Friedrich BERTRAM: *Anfangs-Lehren Der Historie der Gelehrsamkeit*, Braunschweig 1730, 4, 52.

²³ Morhof poétikája a Gottsched közvetlen előzményei közé tartozik. (Bruno MARCKWARDT: *Geschichte der deutschen Poetik I*, Berlin 1958.) Gundling a francia klasszicizmus szellemében beszélt az olasz költőkről (id. m. 138.). Irodalmi nézeteiről l. még: *Collegium historico — literarium ... über ... die Rechtsgelahrheit*, Bremen 1738, 7—8. Ugyanő támadja Comeniust a biblia és a fizika összekapcsolása miatt, a bibliai teremtéstörténet nach dem Begriff und Meynung des Volcks (279) van megírva, a föld forgását nem lehet belőle bizonyítani stb. (GÜNDLING: *Auserlesener Anmerckungen ... Dritter Theil*, Franckfurt—Leipzig 1705, 263—284.)

²⁴ G. J. VOSSIUS: *Rhetorice Contracta*, Kolozsvár 1696, RMK II, 1832. Dálnoki Florusfordításának ajánlásából tudjuk, hogy Vossius 6 adta ki: „könnyebbé teszi és hasznát forgatam én elmémbe az Ifjúságnak, midőn a' Vossius Iános Uram Oratóriájának ki-nyomtatattására, magam kezem alatt lévő Tanítványimtól, és más Ifjaktól bizonyos Summa pénzt szettem-fel és annak napfényre való jöveteliben fáradoztam: mely Editioval ma-is a' Collegiumokban és Scholákban nagyobb részin élnek”. (RMK I, 1649, A6—7 lev.)

²⁵ RMK II, 556. Forrásait a 104. lapon sorolja fel; a 16 név közül egyedül Aristotelesét és Abraham Caloviusét szedték nagybetűkkel. Bacon idézett szavai (*Vasta ut plurimum esse solent inania: solida contrahuntur maxime et in parvo sita sunt*) a kompendiumok hasznosságát hivatottak igazolni. — Mautner János a régi Magyarország kultúrtörténetének méltatlanul elfelejtett alakjai közé tartozik. Legrészletesebb életrajza REZIK János és MATTHAEIDES Sámuel *Gymnasiológiájában* olvasható. (OSZK Quart. Lat. 29, II, ff. 253—55, a kassai

hogy Bacont olvasta Zrinyi, egy könyve megvolt Vitnyédi István könyvtárában, aki közismerten fontos szerepet játszott az eperjesi evangélikus kollégium felállításában.²⁶ A szellemi kapcsolatok keresésére beállított gondolkodás hajlandó ezek után, hogy ne tekintse „véletlennek” a legismertebb hazai baconista, Bayer János fellépését, aki éppen eperjesi tanárként adta ki legjelentősebb műveit, s ezek egyikében, az 1663-ban Kassán publikált *Filum labyrinthi*-ben szinte szó szerint Bacon alapján egyebek között a historia litterariáról is írt.²⁷

Nem lehet állítani, hogy későn, mert Peter Lambeck *Prodromusa* mindössze négy évvel jelent meg korábban, de nem lehet eltagadni az óriási különbségeket sem. A magyarországi tudós még a desideratumok közé sorolta a historia litterariát, a német már literatúratörténetet jelentet meg. A két könyvet megjelenésük közeleső időpontján kívül az is összevethetővé teszi, hogy szerzőik mindkettőt iskolai előadásaiából szerkesztették, amelyeknek arányai azonban ismét nagyon eltérnek: Lambeck korábbi előadásai vezérfonalául 100 példányban kinyomatta Ioannes Iacobus Frisius *Bibliotheca chronologica classicorum autorum* c., 1592-ben megjelent művét, még mielőtt elkészült literatúratörténetének első részeivel; Bayer munkája a filozófia egész területét átfogó, magántanítványainak tartott előadásaiából jött létre, de éppen csak megemlítette forrásait, az egész kurzust a téma nagyságához képest, úgy látszik, meglehetősen rövidre fogta.²⁸

Még nagyobb különbséget mutat s az ügy érdemi részéhez vezet el az összehasonlítás, ha abból indulunk ki, hogy mindkét tanár az iskolájában beszélt a historia litterariáról, és mind-

iskola tanárai között.) Filozófiatörténeti jelentőségét az húzhatja még alá, hogy a Gymnasio-logia szerint Cassai Michaelis György az ő tankönyvét használta Wittenbergben logikai előadásaihoz. Az adatot Rezik nyomán Wallaszky Pál említi (*Conspectvs reipublicae litterariae in Hvngaria, Posenii—Lipsiae* 1785, 162, ugyanő Czvittinger alapján nem a Tabellae, hanem két részének címét idézte. Horányi már tájékozottabb volt: *Specimen*, 252; HORÁNYI: *Memoria* II, 600.) Pedagógiatörténeti érdekű munkásságára a *Tabulae cimlapjáról* (*In Usum Scholae restauratae Cassoviensis*) és ajánlásából következtethetünk. Mint költőről alig lehet valamit mondani, mert a Gymnasiológiában idézettekén kívül semmit nem ismerünk tőle, kötetét még az RMK III. sem sorolja fel. D. G. MORHOF szerint *Anagrammata non inconcinna* írt, amihez a későbbi kiadó azt jegyezte meg, hogy azoknál elegantiora, concinniora, magisve perspicua, dari vix credo, legisse certe haud recorder (*Polyhistor literarius* I, 1062). Kötetei *Rosa Varniana sive Lyceum Rostochiense Anagrammaticum* és *Curia Rostochiensis Anagrammatica* címmel jelenhettek meg, 1636-ban. (Egyiket sem láttam.) Egy kéziratos feljegyzés (OSZK Fol. Lat. 65, f. 191.) szerint a Celspirius álnéven író Serpilius Keresztély (1672—1714, 1708-tól soproni ev. pap) *De anagrammatismo libri II* (Ratisponae 1713) c. művében foglalkozik velük. Nem érdektelen megemlíteni végül, hogy Mautner János Frölich Dávid barátí köréhez tartozott.

²⁶ KLANICZAY Tibor: Zrinyi Miklós, Bp. 1954, 255, 282—83, 314, 356.

²⁷ *Filum labyrinthi*, Cassoviae 1663 (RMK II, 1003), 38. Bayer szóról szóra követi Bacont:

Bacon (Lib. II, c. 4.):

Argumentum non aliud est, quam ut ex omni memoria repetatur, quae Doctrinae et Artes, quibus mundi aetatibus et regionibus floruerint. Earum antiquitates, progressus, etiam peragrations per diversas orbis partes... declinationes, obliviones, instaurationes commemorentur. Observetur simul per singulas artes, inventionis occasio et origo; tradendi mos et disciplina... Adjiciantur etiam sectae, et controversiae maxime celebres... Notentur Auctores praecipui, libri praestantiores, Scholae, Successiones, Academiae, Societates, Collegia, Ordines, denique omnia quae ad statum literarum spectant.

Bayer:

Historia Literaria, ex Memoria omni repetit, quae Doctrinae et Artes, quibus Mundi Aetatibus et Regionibus floruerint; earum Antiquitates, Progressus, Peregrinationes, per diversas Orbis Partes, Declinationes, Obliviones, Instaurationes; Singularum Artium Originem, Occasionem, tradendi modum ac Disciplinam, Sectas, Controversias Celebriores, Authores praecipuos, Libros, Scholas, Academiae, Collegia, Ordines, et quaecumque ad Literariam rem pertinent.

kettő legjobb tudása szerint akarta tanítványai „hasznát” előmozdítani.²⁸ A német egyetlen szót sem mond akadályokról, a magyar nagyon is sokat: eleve tudja, hogy könyvével csak ellenfeleket szerez magának, megemlíti köztük a város első papját és az iskola inspektorát; minden várható sérelem elviselésére elszántnak látszik, és eleve tudatában van az előtte álló akadályoknak. Az igaz, hogy magánelőadásainak hangsúlyozottan főleg nemesebből álló hallgatósága (Vitnyédi és társainak fiai) előtt kifejtette nézeteit, de ez még korántsem egyértelmű azzal, hogy értő publikumot is talált gondolatai számára. Innen az ideges ingerültség, mellyel a *Filum labyrinthi* előtt egy évvel megjelent *Ostium* c. munkájában „scytha tartományak” nevezte hazáját, és innen az is, hogy egy *Prosopographia Baieri* c. névtelen röpirat szerzője durván neki támadt elkeseredett kifejezései miatt. A szövegből kivehetően egy hozzá hasonló tanár vagy pap, aki tudós módon a „scytha” Anacharsist, és konzervatív nemesi gondolkodással a „scytha nemből” származó „grófok, bárók és más héroszok” lebecsülését vetette szemére; röviden és mai szóval: nemzetgyalázással vádolta meg.²⁹

A Bayer körüli vita eme epizódjából az a tanulság vonható le, hogy a XVII. század végének tudománytörténetében nemcsak nemességgel összeütköző haladó polgárokkal kell számolni, hanem nemesi támogatást élvező polgári úttörőkkel is, kiknek kezdeményezése tulajdon osztályuk konzervativizmusán hiúsult meg; adott esetben az orthodox arisztotelizmuson, amely szembeszegült Bayer filozófiájának, és persze hallani sem akart a literatúratörténetről sem. Megjegyezhetjük azt is, hogy az újítókat körülvevő közöny vagy éppen ellenséges indulat, az elmaradottság nyomasztó tudata s a leküzdésére irányuló vágy a kezdeményezőkben oly sajátos lelki állapotot hoz létre, mely ebben a korszakban — mondjuk Apácai Csere Jánostól Misztótfalusi Kis Miklóson át Rotarides Mihályig — jellemzőnek vehető a vezető értelmiségiekre, s amelynek megnyilatkozásaival (pl. Magyarország kétszeri azonosítása Scythiával) egyszer behatóan foglalkozni kellene. A harmadik tanulság abban foglalható össze, hogy Bacon his-

Bayer János, más, az itt elmondottakat kiegészítő vonatkozásairól: MÁTRAI László: Az anyag szerkezetének atomista felfogása a XVII. századi magyarországi filozófiában, a Gondolat és szabadság c. kötetében (Bp. 1961, 179—213). — Itt említem meg, hogy Bacon De dignitate et augmentis scientiarum c. munkájának két magyarországi kiadása van a XVIII. századból. Az egyik piarista liber gradualisként latinul jelent meg Budán, 1756-ban, a másik németül Pesten, 1783-ban Über die Würde und Fortgang der Wissenschaften címmel. Fordítója, Johann Hermann Pffingsten Magyarországon halt meg 1798—99-ben. A latin kiadás Padányi Bíró Mártonnak szóló ajánlása Bacont Morhof szavaival méltatja.

²⁸ LAMBECK: nihil mihi antiquius fuit, statim atque publicam Historiam Professionem adeptus, . . . quam ut auditoribus meis prodesse anniterer. (Előszó). — BAYER: Oblata est nobis occasio Philosophiam Universam, juxta cum Mathesi, Discipulis quibusdam privatis, compendio proponendi. Ubi cum initium a Logica esset faciendum, non poteramus adduci, licet odia multorum jam tum praesentiremus, ut, qui seductos nos per vulgarem Logicam novimus, contra sententiam et Affectum nostrum erga Juventutem, Juvenum ingenuorum et magnam partem Nobilium, cum Logicam Vulgo, seductos ac deceptores (Filum labyrinthi, Praefatio isagogica, Phaenomenon XI.).

²⁹ Ostium Cassoviae 1662 (RMK II, 984) ajánlásában (in oris hisce Scythicis, a6) és előszavában (b6). — A röpiratban egyebek között ez áll: Nunquam . . . tu, impie Tenebrio et infausta proles Patriae maculam hanc elues, quod Pannoniam nostram, in qua Tu natus et altus es, Scythicas appellas Oras . . . Alább: tu Scytharum virtutem uno verbo infamas, et gloriam omnem obscuras. Illustrissimi Comites, Barones, Heroes coeteri quid apud Te? edisere si audes? aut si non audes, loqueretur Praefatio pro Te, Barbari sane Tua sententia, i. e. Tartari. (A pozsonyi ev. liceum könyvtárában, Acta historica patriae V.) Lehet, hogy a támadásban nemzeti különbség is szerepet játszott. A röpirat szerzője szlovák volt (vö.: dum sperabas totam Hungariam Tibi obnoxiam, subjiceris . . . Andreae Horvath. Male sane id habuit animum tuum, te Slavo subesse), Bayer viszont Frölich Dávid deutsch-ungar elméletének híve, aki a Szepesség német lakosságát a gepidák leszármazottjának tartotta. (Heraclivus Africanvs, Leutschoviae 1673 [RMK II, 1320] A3 lev.)

toria litterariája ismertté vált ugyan Magyarországon, de belőle literatúratörténetírás — végső soron a művelésére hivatott és erre eszmeileg felkészült polgári értelmiség hiánya miatt — nem lett. Haladt azonban e réteg a maga felfelé vivő útján, és kifejlődött benne a recepció képessége — egy nemzedékkel később: abban az időben, amikor a laicizálódó egyházi értelmiség fogékonnyá vált a profán tudományok iránt; úgy azonban, hogy művelői sem Baconra,³⁰ sem Bayerra nem hivatkoztak már, — (aki pedig „majdnem” úttörője lett az új tudományszaknak,) hanem egyszerűen a már kialakult német példákat követték.

A feladat az elmondottak értelmében az, hogy e meglehetősen bonyolult, de nagyjelentőségű társadalomtörténeti folyamat keretében vizsgáljuk a hazai literatúratörténetírás alakulását. Ebből világos továbbá, hogy az új tudományszak csiráit abban a tudományszakban kell keresni, amely az egyházakban valóban élt és amely — anyaga révén — szoros összefüggésben állt a historia litterariával, az egyháztörténetben. Nem kevésbé jelentősnek ígérkezik az is, hogy az 1660-as évek türelmetlen hazai baconistáját „nemzetgyalázással” vádolták meg: a társadalom- és tudománytörténeti folyamat ideológiatörténeti kísérőjének ígérkezik a közönségre és a magyar államra vonatkozó elképzelések átalakulása. Az alább tárgyalandó források egyértelműen igazolják, hogy a literatúratörténetírás Magyarországon valóban az említett pólusok vonzásában jött létre.

III.

A régi Magyarország valamennyi „bevett” vallásának egyháztörténetírása — a XVI. század második felére visszanyúló előzmények után — a XVII. század utolsó évtizedeiben indult meg erőteljesen. A katolikusoknál Inchoffer Menyhért *Annalesei* után Hevenesi Gábor indította meg a rendszeres kutatást; Pápai Páriz Ferenc nyomán Debreceni Ember Pál a református egyház első nagyszabású történetét írta meg, az evangélikusoknál Burius János és Krman Dániel szerkesztették az első terjedelmes műveket. A jelenség általában és különösen az időpont meglepő egybeesése egyszer még összehasonlítható vizsgálat tárgya lehet a régi Magyarország tudománytörténetében: bizonyos ugyanis, hogy az ún. „előzmények” és a tudományos igényű egyháztörténetírás megindulása, mint a különböző vallású, de nagyjából azonos társadalmi szinten álló egyházi értelmiségiek műve, fejlődésüknek egyik határköve. A literatúratörténetírás megindulásának előfeltétele minden egyháztörténetben adva volt; egyenes vonalban azonban és legkorábban az id. Burius János egyháztörténetéből kiindulva mutatható ki a döntő tudománytörténeti fordulat.

A Burius-család a XVII—XVIII. század fordulóján azt hitte, hogy az előkelő csehországi Beer-familiából eredeztetheti magát, amelyből egykor „titkárok és kancellárok” származtak, majd utóbb Olmützben patrícius rangban élt, és a vallásüldözés miatt kellett elhagynia hazáját. A nagynevű ősökre hivatkozó legendában legfeljebb annyi igazság lehet, hogy a hazai elődök Morvaországból jöttek, és eredetileg Beer volt a nevük: Beer László néven említik később azt az első itthon ismert Buriust, aki a családi hagyománynak megfelelően valóban a báró Pongrácz család szolgálatában állhatott, és ugyanezen forrás szerint, kevésbé hitelt érdemlő módon, Óvár (Starihrad, Arx Vetus) és Strecsény (Stretzen, Strečno) kapitánya lett, s akit aztán ura annyira megszeretett, hogy magyar nemességet szerzett neki. Az apa korai halála után teljesen elszegényedett familia legkisebb gyermeke, Beer Márton, a Szentiványiakhoz

³⁰ Bacon hazai ismeretének további adatai között a historia-litteraria nem játszik szerepet. Bél Mátyás is rég a német tudományosság vágányain haladt, mikor a *De dignitate et augmentis scientiarum VI. könyvének 1. fejezetére* hivatkozva írta, hogy van divinum quidpiam non minus vulgaribus, quam eruditibus linguis, dummodo essent, qui ad penetralia ista, quod dudum suasit Franciscus Baco de Verulamio, tota animi contentione niterentur. (*Historiae linguae Hvangaricae libros dvos . . . edere parat, Berolini 1713.*)

szegődött, feleségét, Iwanka Borbálát nemes származásúnak tudták.³¹ Gyermeük, legidősebb Burius János (1609–1670) itthon végezte tanulmányait; Liptószentmiklóson tanított, majd Liptószentandrásón (1634), Tótprónán (1648) és Szucsányban lett pap. Első feleségétől született id. Burius János, az egyháztörténész, a másodiktól leánygyermekei maradtak, akik az akkori viszonyok között — és a kultúrtörténet szempontjából — mind „jól” mentek férjhez; különösen az 1641-ben született Judit nevű, ki 1660-ban Parschitius Miklósnak, Thököly István udvari orvosának lett a felesége, és számos tudós, a literatúratörténetírás történetében is megemlíthető tanár anyja lett.³²

Az egyháztörténetíró (1636–1688) — domi doctus apjával ellentétben — megfordult a jénai egyetemen, hazatért akadémiai grádus nélkül, azután — a szokásnak megfelelően — előbb tanított, majd korponai pap lett.³³ A hagyományt követte abban, hogy tanári állomás helyén, Úrvölgyön (Vallis Dominorum) az akkori pap, Rotarides Menyhért lányát, Juliannát vette el. Apósa éppúgy bekerült Korponára, mint később, 1666-ban, ő maga is. Teljesen szokásosnak induló pályáján, melyben a korábbi nemzedékekkel szemben csak a külföldjárásban megfogható magasabb műveltséget érdemes kiemelni, döntő fordulatot a nagy protestánsüldözés hozott: id. Burius János egész családjával és felesége testvéreivel, Rotarides Mártonnal, Menyhérttel és Keresztéllyel 1673-ban száműzetésbe vonult, és csak 1686-ban jött haza, hogy újra elfoglalja a korponai papságot.³⁴

Németországi hányódásának legfőbb dokumentumai a Lipcsében, Königsbergben és Boroszlóban kelt iratok, amelyek alamizsnagyűjtést engedélyeznek neki és utitársainak,³⁵ nem is eredménytelenül: a Burius-család fenntartotta magát, a fiatalabb nemzedék iskolába járhatott. Az egyháztörténetíró egyik sógora, Márton, 1676-ban Lipcsében, 1683-ban Wittenbergben iratkozott be. Nála sokkal jelentősebb történeti szerepet játszott, és az íróhoz is közelebb állt a másik, Rotarides Keresztély, aki Lipcsében két évig filozófiát hallgatott, segített Buriusnak

³¹ Id. Burius János az egyháztörténetében még csak olműtzi patríciusokról beszél, akik, nem tudni mi okból, Magyarországra jöttek. (Micae historico-chronologicae, ed. Paulus LICHNER, Posonii 1864, 216.) Fia, Dániel önéletrajzában bukkan fel a Nobilis Familia Beer in Bohemia, ex qua Secretarii et Cancellarii Regni Bohemiae Praedecessores nostri erant; az olműtzi patrícius-öcsöknék ő már a házat is ismerni véli (domus Angularis in foro signo Ursi insignita), adatokat remél a város jegyzőkönyveiből, és biztos benne, hogy a vallásüldözés elől jöttek Magyarországra. (Biographia. Das ist Kurtze Lebens-Beschreibung Danielis Burií c. kézirat a berlini Humboldt-egyetem Finnugor Intézetének könyvtárában, Ms. 39, ff. 160–163; a kéziratot tartalmazó egész kolligátum leírása PÁLFY Miklós katalógusában található: Katalog der Hallenser Ungarischen Bibliothek, Halle/Saale 1965, 125–130.) A családi hagyomány „elnemesedése” külön tanulmány tárgya lehetne.

³² Id. Burius János: Micae, 58, 216–18, ahol a névváltozás oka: cognomentum post inter Slavos commutatam in Bur et Burius. A Micae szerint Beer László négy gyermekére alodium et alia partim coemta partim dono data hagyott, de a vagyont elvesztett. Burius Dániel magyar nemeslevélről tud, amely Trencsén megye levéltárában van letéve. Iwanka Borbála nemességéről is csak B. Dániel beszél.

³³ Burius Dániel adatai nem mindenben egyeznek meg apja adataival, de a két forrás kiegyensúlyozza egymást.

³⁴ Utazása előtt, 1655-ben ajánlólevelet kapott (Berlin, 39, f. 25). Jénában 1657. május 12-én iratkozott be (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, N. F. XII, 314); emlékkönyvvvel indult el, melynek bejegyzőt maga sorolja fel (Micae, 208). 1657-ben látta Árpádházi Szent Erzsébet sírját (OSZK Fol. Lat. 2064, f. 20). Tanári pályájáról: Micae, 127, 180–181. Papi állásának megszerzéséről írja apja, hogy míg ő és veje, Parschitius Miklós azon tanakodtak, hogyan lehetne Korponára bejuttatni, kapják a hírt, hogy elegantissimas conciones duas utraque lingua absoluisti et vocationem oralem accepisti. (Szucsány, 1666. ápr. 4.) Az apa 1666. ápr. 26-i levele szerint ordinálva ekkor még nem volt, (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár II [1903], 139–141.).

³⁵ Berlin Ms. 39, f. 32 (Königsberg, 1675. jan. 3.), f. 34 (Lipcse, 1675. aug. 11.), f. 36 (Boroszló, 1676. jún. 10.), f. 38 (Königsberg, 1678. aug. 23.), f. 34 (Boroszló, 1680. máj. 31.), f. 43 (Lipcse, 1680. aug. 1.), f. 48 (Lipcse, 1683. okt. 8.).

Motiven c. műve sajtó alá rendezésében, majd pedig a már akkor is Berlinhez tartozó Neukölln gimnáziumának konrektora, utóbb igazgatója lett. Nála találtak később a rokonság és az oda-vetődött magyarországiak otthont és támogatást.³⁶

A száműzetés okozta lelki válság leküzdése nem lehetett könnyebb az anyagi nehézségeknél: id. Burius János a vallásos lelki élet kifejezéseivel kísértésről, az ördög incselkedéseiről beszél, de nyilvánvalóan más bajokról van szó, melyeken az elmélyült, érzelmes vallásosság, a baráti kapcsolatok ápolása és a folytonos írás meg olvasás segítette át. Közben állandóan latolgatta a hazatérési lehetőségeket, figyelte hazájának nagy történeti eseményeit, Thököly harcait és a felszabadító háborúk sikereit.³⁷ Fő gyönyörűségét abban lelte, hogy — nem egyedül a száműzöttek között — szorgalmasan olvasott, minden kezébe kerülő könyvből kijegezte a magyarországi evangélikus egyház történetére vonatkozó adatokat, és kronologikus rendbe szedve, 1685-től egyháztörténeté szerkesztette azokat. Itthoni forráshoz persze nem juthatott, még levelezéssel sem, de a fáradhatatlanul olvasó jámbor pap idővel valóban kutatóvá fejlődött, és műve máig őriz olyan adatokat, melyeket másutt hiába keresnénk.³⁸

Egyháztörténetében egy lista látszik leginkább közelíteni az irodalomtörténetírás felé, mely „tudós és hírneves emberek katalógusa” címet visel, és azon írókat tartalmazza, akik Magyarországon születtek ugyan, de nem állapítható meg, hogy mikor és hol működtek.³⁹ A cím valóban sokat sejtető, de egyúttal félrevezető is: a korai, Jeromos egyházatya *De viris inlustribus* c. művén alapuló irodalomtörténetírásra megy vissza, melynek művelői a középkor folyamán az egyházi írókat szedték lajstromba, de amelynek vallási koncepciója már a humanizmus korában tarthatatlanná vált és vagy egyetemes írói lexikonná alakult át, mint Conrad Gesnernél és folytatóinál, vagy egyházi szempontjai miatt az univerzalizmusról le kellett mondania, mint a belga Aubertus Miraesusnál (Le Mire), akinek könyve valóban csak katolikus szerzőket tartalmaz már.⁴⁰

³⁶ Rotarides Mártonról: Die jungere Matrikel der Universität Leipzig 1559—1809, hrsg. v. Georg Erler, II, Leipzig 1909, 369; Album Academiae Vitenbergensis. Jüngere Reihe, Teil 2 (1660—1710), bearb. v. Gritz Juntke, Halle 1952. — Id. Burius János írja Einfältige Doch Christlich Wohlmeinende Motiven, s. 1. 1680 (RMK III, 3098) c. művének kiadásáról: Micae, 126. — Joachim Felber lipcsei dékán 1680. aug. 1-én Burius és Rotarides Keresztély számára kért támogatást: az elsőnél a facundissima... Svada in Motivis találtatott elismerésre méltónak, az utóbbinál megjegyezte, hogy több mint két évig filozófiát hallgatott. (Berlin. Ms. 39, f. 43.) 1680-ban együtt látták Árpádházi Szent Erzsébet sírját (Fol. Lat. 2064, f. 20; itt Rotarides teológia-hallgatóként említetik). Burius szóba hozza egy helyen Rotarides Berlinbe vivő útját is. Concretor 1681 előtt nem lehetett, mert ebben az évben Burius szerint elődje még élt: Admirantur etiam pia scripta Cl. M. [Georgii] Grabow conrectoris Coloniae ad Spream, quem virum... Spener magni facit. (Lucius Lajosnak írott levél, 1681. jún. 10, Berlin, Ms. 39, ff. 165—167.) Szinnyi szerint 1700-ban lett rektor (XI, 1216—17).

³⁷ Micae, VI (§ III); különösen figyelmet érdemel 1681. jún. 10-i levele, melyben a legnagyobb elismeréssel ír Spenerről. — Burius körének Thököly iránti szimpátiájáról Lucius Lajos levelei tanúskodnak. 1684. jún. 24-én egyebek között ezt írta: Vicini gloriantur Tökölum a suis derelictum et ad castra Imperatoris transiisse, quibus tamen ego fidem adhibere non possum. (Berlin, Ms. 39, f. 50.) Hasonló együttérzéssel ír egy 1685-i levelében (uo. f. 53).

³⁸ Lucius Lajos 1684. nov. 4-i levelében említi neki forrásokat (Berlin, Ms. 39, f. 51), 1687-ben Weissbeck János pozsonyi pap gyűjtött neki anyagot (uo. 68). — A vir indefessae lectionis jelzővel ellátott személy Buriusnál Sextius János (Micae, XI); önmagáról azt mondja Burius, hogy singularis scrutator (uo. 161). — Az azóta elsüllyedt adatok közül emlitem példaként, hogy az id. Burius János máig az egyetlen hazai szerző, aki megemlíti Demosch Mátyás kör-möcbányai rektort, a Svédországba vetődött exulánst (144). Rajta kívül csak a „svéd Czvitinger”, Johann Scheffer tud róla (Svecia literata, ed. Joh. Mollerus, Hamburgi 1698, 315). Műve: Decas lamentationum Hungariae, Holmiae 1674.

³⁹ Micae, 185—188: Catalogus virorum doctorum et celebrium, qui in patria nostra Hungaria et extra eam floruerunt, sed ubi et quo tempore, de pluribus inquirere liquido non potuit.

⁴⁰ Kiadta Ioa. Albertus FABRICIUS: Bibliotheca ecclesiastica, Hamburgi 1718.

Id. Burius János művének szelleme az utóbbi irányzathoz áll közel. Azzal a szerkezeti különbséggel persze, hogy ő az igazhitű írókat (és esetleges ellenfeleiket) más adatok mellett az egyháztörténet kronologikus rendjébe építette be. Javára írható tehát, hogy katalógus szerkesztett azokból, akik művébe — annak tárgyánál fogva — nem fértek be. A lajstromba felvett szerzők tekintélyes része ugyanis semmivel sem ismeretlenebb, mint sok más, s a cím és a tartalom olyan messze áll egymástól, mintha az előbbit egy papi egyháztörténész írta volna, az utóbbit meg irodalmi adatokat gyűjtő profán tudós. Id. Burius János pontosan tudta, ki a listába kétszer is felvett Maximilianus Transylvanus, Tubero, Schödel Márton és Heltai Gáspár, Szikszai Hellopoeus Bálint és Károlyi Péter, csakhogy vallásilag vagy közömbösek, egyháztörténetileg érdektelenek voltak, vagy kálvinizmusuk miatt nem látszottak beilleszthetőnek az evangélikus egyháztörténetbe.⁴¹

A függeléként közölt *Catalogus* a cím és a tartalom nyílt ellentétével határozottan elárulja, hogy a fejlődés az irodalmi anyagot vallási határoktól függetlenül feltáró irodalomtörténetírás felé van elmozdulóban; még fontosabb azonban, hogy id. Burius előszavában — még egyházas megfogalmazásban, de világi továbbfejlesztésre kész állapotban — kimutatható már az a „nemzeti” ideológia, melynek jelszavait a későbbi literatúratörténészek pajzsukra írták.

Id. Burius János — Bayer Jánoshoz, Czvittinger Dávidhoz és Rotarides Mihályhoz hasonlóan — úttörőnek tudta magát, mert olyan tárgyról írt, amiről itthon korábbi, rendszeres irodalmat nagyon keveset, néha semmit sem talált, de vallásos képzetkörben élő ember lévén, nem kapta el az ideges türelmetlenség. A hiányt a „szeretett haza siralmas sorsának”, az „ördög incselkedésének” tulajdonította, majd áttért a részletezésre: Pannóniában is voltak iskolák, jámbor és tudós férfiak, de áldozatul estek a háborúnak és az elnyomatásnak; a korábbi irodalom szegényességét művelőinek szegénysége is okozta, mely lehetetlenné tette nekik műveik kiadását. Az egyháztörténetben is érvényes, folytatta, amit Révay Péter írt a magyar állam történetéről: az ősök hősi tetteket vittek véghez, de ezeket az utókor számára írásba nem foglalták. Az exulánsok is hallották nem egyszer új hazájukban, hogy a magyaroknak nincsenek tudósaik, mert hiszen nem írtak semmit.⁴²

Külön paragrafusban, név szerint foglalkozott ezek után Hermann Conring véleményével, amely szerint nemcsak a művelt emberek száma nagyon alacsony Magyarországon, hanem maga a népjellem sem alkalmas a tudományok művelésére, és idézi Behamb János Ferdinán-

⁴¹ Marad persze olyan is, akit tévedés miatt nem tudott egyháztörténetébe felvenni vagy az ott szereplőkkel azonosítani. Torda Zsigmond pl. Sigismundus Pannonius néven 1545-ben, Christophorus Pannonius pedig 1541-ben és 1590-ben Christophorus Preys néven szerepel az egyháztörténetben. A *Catalogus*ban Simon Gelous Transylvanus ill. Christophorus Pannonius a nevük. A *Catalogus*ban külön csoportot alkotnak azok a szerzők, akiket Burius János Simler Gesner-folytatásából írt ki.

⁴² Fontossága miatt és a későbbi szövegösszevetések megkönnyítésére idézem: *dubio procul et illud deplorandum fatum dilectae patriae nostrae, inter velitationes satanae alternatim existentis, fluxit, quod de initiis ac progressu reformatae ecclesiae lutherano-evangelicae vel parum aut nihil scriptum, vel si a vigilantioribus et operosis (uti nullus ambigo) conscriptum, injuria temporum aut socordia nonnullorum interiit. Habuerunt ecclesiae nostrae et scholae in Pannonia eruditione ac pietate viros insignes; sed bella ac pressurae absumserunt, compresseruntque etiam luce dignissima. Accedebat apud multos et paupertas, bonae mentis soror, obicem ponens invulgandis scriptis. Et fere eadem, qua ecclesias nostras, querimona, uti licet quam . . . Petrus de Réva commentario de corona Hungariae indidit, qua ego, pace ejus, sic utor: „Inde (et) ego saepe conqueri et infelicitatem ecclesiae [eredetileg: gentis] nostrae deplorare [accusare] soleo, quod licet majores nostri ingenio (eruditione, pietate) [kimaradt: viribus, ac armis] excelluerint, pauci tamen reperti sunt, qui res patrias literis mandassent, contenti forsitan virtute, quae laudata facere novit, laudari negligit, nec prosperam suorum gestorum memoriam reliquant posteris, ignari prorsus, contemtu famae contemni virtutes.” . . . Novi locum et personas, ubi, et quibus objectum est nostris coëxulibus . . . talia . . . non sine cordolio excipientibus: Hungariam viros doctos non habuisse, quia nihil scripsissent. (Micae, VII—VIII.)*

dot, aki a latin nyelv itthoni elterjedtségéről tud (még az eke szarva mellett is deákul beszélnek). Id. Burius kijelentette, hogy ő vitázni nem akar, de egy Martialis-sorral tudatja, hogy Conring erősen túloz, és a hasonló ítéletek példaként, zárójelben idézi John Barclay lesújtó kijelentését a német tudományosságról.⁴³ Magyarország kultúrájáról valóban nem disputál: mindössze annyit tesz, hogy egy Melanchton-disztichon idézésével jelzi, hogy a legfőbb tudomány a vallás ismerete, és hoz egy harmadik verssort is: aki Krisztust ismeri, mindent ismer.⁴⁴

A korponai pap azért nem vitatkozik, mert ez ellentétben lenne egyháztörténeti művének vallásos céljával, s amit mégis mond, hogy ti. a keresztényt nem lehet barbárnak nevezni, olyan ősrégi, hogy már a mi Szent László királyunk barbár jelzővel állította szembe a kunokat keresztény magyarjaival.⁴⁵ Ami valóban új lehetne ebben az évezredes érvelésben, és ami arra utalna, hogy a középkori keresztény—barbár ellentét nem lehet érvényes többé a XVII. század végén, azt éppen csak jelzi a „statismus” szó, utódaira hagyva a kifejtés feladatát. Nem kétséges azonban, hogy a következő nemzedék vitáját olyan eredményesen készítette elő, hogy félszázadon keresztül mindenki az ő nyomán haladva írta vitáirait a haza és a nemzet ellenégei ellen.

Ha a XVII. század végi tudós pap teljesítményét a még korábbi századok és a hazai historiográfia általános fejlődése felől próbáljuk felmérni, és — illő tartózkodás mellett — előlegezzük az egyelőre elvégzetlen kutatások feltehető eredményeit, azt lehet mondanunk, hogy a rendszeres egyháztörténetírás megindulása annak a folyamatnak része, melynek során a nemesi ország történetírása a korábbi századok valóban nemesi, udvarban élő szerzők művelése alól polgári renden levő értelmiségiek kezelésébe került, és a historiográfiai retorika helyét a közlés, a szívsős, rendszeres munka foglalta el. Az átalakulóban levő történetírás egyik átmeneti, s a XVII—XVIII. század fordulóján nagy figyelmet érdemlő ága az egyháztörténet, amelyből nálunk majdnem az egész kultúrtörténet lexikális anyagát magában foglaló literatúratörténet fejlődött ki, hogy aztán az államismeret, a „notitia Regni Hungariae” keretébe tagolódjék be. A fejlődésben az id. Burius Jánosnak az a kitüntetett szerepe, hogy a Révay Péter tolla alatt nálunk klasszikus megfogalmazáshoz jutott, de már majd két évszázada ismételtgetett kultúrtörténeti választ új összefüggésbe állította, s anélkül, hogy ő maga új feleletet adott volna, olvasóival beláttatta, hogy a régi tarthatatlanná vált. A Szent Korona történetének írója mondhatta, hogy az ősök ingenio, viribus et armis nagyszerű tetteket vittek véghez, de elmulasztották azokat feljegyezni;⁴⁶ id. Burius János, a nemesi erények helyébe Révay mondatában

⁴³ A Conring-idézet — mint előbb a Révay Péteré is — Behamb: Notitia Hungariae, Argentinorati 1676 (RMK III, 2773) c. művéből való (2, 133): a személyekről: TARNAI Andor: Extra Hungariam non est vita, Bp. 1969, 73—78. A Barclay-citátum — Plura [Germani] quam legerint scribunt; et suam famam ex voluminum quae edunt, numero aut magnitudine aestimant — megtalálható az Icon animorumban (Londini 1614, 103). — Burius nem akar vitázni: De summo . . . apice eruditionis nationi nostrae appropriando, serram contentionis non recipi-cabimus. (Micae, VIII).

⁴⁴ Micae, IX: Nobis in Hungaria sufficit illud Philippi Melanchthonis:

Non qui cuncta tenet, sed qui scit idonea vitae,

Is nomen docti cur mereatur, habet.

Item illud, omni statismo superius:

Si Christum bene scis, nihil est, si cetera nescis.

Az utóbbi vers valóban középkori leoninus. (Hans WALTHER: Lateinische Sprichwörter IV, Göttingen 1966, 849.)

⁴⁵ Céljáról: Noster scopus est, circa res praesertim nostrae ecclesiae ostendere admirabilissimum divinae prudentiae beneficium, et solius Jesu Christi gloriam. (Micae, XIII.) — FRAKNÓI Vilmos: Szent László levele a monte cassinói apáthoz. Bp. 1901. 4.

⁴⁶ Ez az a pont, ahol megint fel kell hívnom a figyelmet a politikátörténet kutatások fontosságára. Ezek miatt tartunk ma is ott, hogy Burius János nemcsak az aktuális politikai elmélet kifejtését hagyta utódaira, hanem a mai kutató sem igen tudja megmondani, hogy pontosan mire gondolt. Burius János is mentegeti magát stílusa miatt a Praemonitio 5. pontjában.

eruditot és pietast tett, megemlítette az írástudók hagyományos szegénységét, s egyszeriben nyilvánvalóvá lett, hogy a tétel átfogalmazásra szorul. Figyelmet érdemel az a szövegváltoztatás is, hogy Révay „vádolt”, Burius „sajnálkozott;” éppen eleget olvasott és hallott száműzetésének éveit hazájának barbárságáról, és a korponai pap egyáltalán nem volt abban a helyzetben, hogy az ősök martiális erényeire hivatkozhatott volna.

Az egyháztörténet előszavának jelentőségét tovább növeli, hogy az író úgy exponálta benne a régi kultúrtörténeti kérdést, hogy benne a későbbi vita egyes elemei határozottan kivehetők. Adva van egy támadó, id. Burius Jánosnál Hermann Conring, akinek utóbb a tollharc megindulásához elengedhetetlen „esküdt ellenség” szerep jutott. Neve ma már a tudományos köztudatban sem él nálunk, mert helyét Czvittinger jobban ismert ellenfele, Jakob Friedrich Reimmann foglalta el, de ez meg nem tett mást, mint a korábbi Conringot követte, akit még Rotarides is olyan hévvel támadott, mintha tegnap jelent volna meg a könyve.⁴⁷ Már Buriusnál kiviláglik továbbá, hogy a magyar nemzeti műveltség körüli vita szorosan kapcsolódik a kor ama sokkal szélesebb mederben folyó tollharcaihoz, amelyek a német kultúra értéke körül folytak. Conring, az „ösellenség” német; Burius azonban nem mulasztotta el az alkalmat és utalt rá, hogy hasonló igazságtalansággal írt John Barclay a németekről, amiben a későbbi kifejtés számára az foglaltatik, hogy német az ellenfél, de német a háttér is, amely keretet ad a „védekezve támadó” magatartásnak és egyúttal fórumot, ahol a hazai műveltség teljesítményeinek polgárjogot kell szerezni. Pontosan ezen a nyomon haladtak tovább id. Burius János kezdeményezésének folytatói: két fia és körük, akiknek kezén az egyháztörténetből kialakult a régi Magyarország literatúratörténete.

IV.

Az egyháztörténetből a literatúratörténetbe való áttörés érdeme id. Burius János nagyobbik fiának, ifj. Burius Jánosnak nevéhez kapcsolható. 1667-ben született. Iskoláit Németországban járta; haza sem jött, amikor apja újra elfoglalta a korponai papságot. Egyetemi tanulmányait Boroszló város ösztöndíjával Lipsében kezdte (1689), s a magisteri cím megszerzésével Halle-ban fejezte be 1694-ben.⁴⁸ 1696-ban a besztercebányai iskola rektori székébe hívták meg, 1702-ben a város német prédikátora lett. Halálával ez a stallum üresedett meg 1712 márciusában. Főleg az tette eddig némileg ismertté a hazai kultúrhistóriában, hogy rektor korában Bél Mátyást tanította, papi minőségben pedig a rózsaszegeci zsinaton kiállt a pietisták mellett; marandóbb tettek számát azonban, hogy apja halála után gondjaiba vette az egyháztörténetet.⁴⁹

⁴⁷ Reimmann híressé vált „vádja” — hangsúlyozom — közhely. Még sokat idézett könyvében sem mi kapjuk egyedül, hanem az oroszok is: So wird . . . niemand leichtlich in Abrede seyn, dass die literae meliores bis daher in Russland gar aestimiret, und dass daselbst ein Bogen mit Pfeilen, und ein glänzend Schwerdt nebst einem guten Glase mit Brandtwein höher als das curieuseste Buch in der Welt gehalten worden. (Versuch einer Einleitung In die historiam literariam, Halle 1721—34, I, 388; a magyarokról néhány lappal előbb: 384—85.) Az orosz kultúrtörténetben azonban Nagy Péternél döntő fordulatot lát.

⁴⁸ Lipcsei éveiről: Die jüngerer Matrikel der Universität Leipzig, id. kiad. II, 56. Hallei promóciójáról: Kurtze Nachrichten Von der Stadt Halle Und absonderlich Von der Universität, (Halle 1709, 33—34, 132.) Összefüggően megírt életrajza Klein Nachrichtenében található (I, Ofen—Leipzig 1789, 25—26.).

⁴⁹ Burius Dániel id. életrajza szerint márciusban kapott meghívást, májusban foglalta el a székét; Rosenauer Károly levéltári adatai arról szólnak, hogy a meghívólevél ápr. 12-én kelt, jún. 23-án foglalta el állását (A besztercebányai ág. h. ev. gymnasium története, a Besztercebányai ág. h. ev. gymnasium Értesítőjében, 1875/76, 14—15.). KLEIN id. művében papságát 1702-re teszi, ROSENAUER (id. m. 26) 1703-ra. Egy üdvözlő vers szerint 1702. jan. 23-án még rektor volt. (Berlin, Ms. 39, ff. 71—72.) — Eduard WINTER: Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert, Berlin 1955, 214—21.

Öccse, Burius Dániel önéletrajza szerint 1688-ban itthon járt, éppen apjuk halála előtt hat nappal érkezett. Hogy már ekkor magával vitte volna a kéziratot, nem lehet határozottan állítani; csupán annyi a tény, hogy besztercebányai konrektora, Pilárik János, az 1690-es években ismerte és használta id. Burius János egyháztörténetét. Minthogy pedig ilyen korai időpontból másolat nem ismeretes, nem is nagyon valószínű még, az iskola rektora viszont 1696-tól ifj. Burius János volt, fel kell tenni, hogy apja művét maga vitte oda, és ő tette lehetővé, hogy nevezetes passzusai szellemüknek megfelelő hatást kezdjenek kifejteni a tudományos irodalomban. Nem az irodalomtörténetírásban ugyan, hanem a magyar történelem iskolai oktatásában, amely a literatúratörténetírással csaknem egyidőben indult meg, és amelynek ez idő szerint legkorábbi szövegszerűen ismert tankönyve Pilárik János *Collegium* c. műve.

A nagynevű papi dinasztiaiból származó, ma teljesen elfelejtett tanár 1687-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol pályája 1690-ig követhető nyomon. 1693-ban Osgyánból került Besztercebánya evangélikus iskolájának konrektori székébe. Mikor a régi rektor, Felicides Pál, 1695 elején meghalt, az újnak, ifj. Burius Jánosnak megérkezéséig maga vezette az iskolát; teljes jogú igazgató akkor lett, mikor az új rektort pappá választották. Bél Mátyás 1708-ban mellé került konrektornak, és az ő halála (1709. dec. 15.) után kapta meg a rektorságot.⁵⁰

A tankönyv eddig előkerült két másolata, egy XVIII. század közepi hivatkozás, főként pedig Clemetis Zakariás kis verses magyar történelme, mely Nadányi János *Florus*-a mellett Pilárik *Collegium*-át nevezi meg forrásként, arra utalnak, hogy elég ismertnek kellett lennie. Megírásának ideje 1696 és 1702 közé tehető: az első dátum előtt ugyanis Pilárik még nem ismerhette *Collegium*-a számunkra legfontosabb részeinek forrását, 1702 után viszont igazgató lett, és nem írta volna magát a címlapon konrektornak. A *Collegium* kérdés — felelet formában készült; a világi történelem még nem válik el benne az egyháztörténettől. A címlap verzőjén mindkét kéziratban másolatban Clementis Zakariás epigrammája áll: a poszonyiban az eperjesi kollégium „poetices praeceptor”-aként, a budapestiben héthársi rektorként írja magát alá.⁵¹

Burius pietista volta miatti vizsgálattal függhet össze egy Berlinben őrzött dátumozatlan levele (Ms. 39, f. 77.) Egy levélíró 1708-ban Spener egyik művét kérte tőle megvételre (uo. f. 73.). Halálának dátumát Michaelides Sámuel 1712. márc. 7-i leveléből tudom. (A turóczi-szentmártoni Matica Slovenska kéziratárában őrzött Lautsek-gyűjteményben, XI. köt.)

⁵⁰ Album Academiae Vitebergensis. Jüngere Reihe, Teil 2, Halle 1952; Disszertációjában ocsovai származásának, filozófia- és teológia-hallgatónak mondja magát. (Princeps Observare Leges Fundamentales teneatur, Vitenbergae 1689. RMK III, 3591, vö. még RMK III, 3648.) Unokatestvére, Pilárik Ézsaiás 1676-ban kiskorú gyermekként említi (De persecutione verae ecclesiae, Wittenbergae 1676, RMK III, 2789.). ROSENAUER Károly: id. m. 14—26; haláláról: Berlin, Ms. 42, ff. 314—23. Klein: Nachrichten, II, 391—92.

⁵¹ Teljes címe: Collegium Historiae Patriae tum civilis tum ecclesiasticae, per quaestiones succinctae, adornatum opera . . . Iohannis Pilarik In Gymnasio Neosoliensi Pro-Rectoris. Egyik kézírata a pozsonyi ev. liceum könyvtárában, a másik az Országos Széchényi Könyvtárban (Oct. Lat. 977, ff. 41—91.). Ez utóbbi 1709-ből való másolat. — Szövegéből csak az világos, hogy I. József koronázása után és I. Lipót halála előtt (1687—1703) között írta. — Inkább arra gondolok, hogy az első szövegében is fennmaradt iskolai magyar történelem, mint arra, hogy ő tanította a tárgyat elsőnek. Rotarides felsorolja ugyanis (Lineamenta, 16), kik kezdtek tanítani hazai történelmet (és literatúratörténetet is!), de közöttük Pilárik idősebb kortársait említi (Parschitius Dánielt és Kristófot), magát Pilárikot nem. Ezek az egyelőre elvesztek tekintetbe tankönyvek annyiban hasonlíthattak a Pilárikéra, hogy együtt tárgyalatott bennük a historia civilis és az ecclesiastica; literatúratörténet talán csak annyi lehetett bennük, hogy felsorolták az ország történetének auktoraikat, de ez még nem irodalomtörténetírás, legfeljebb előzménye annak. — A Th. Fulgentius álneven író MARKOVITS Mátyás szarvasi pap idézi Rubus ardens c. művében, OSZK Fol. Lat. 2087, f. 65. — Sacri Regni Apostolici Hungariae . . . Ducum, et Regum . . . memoria superstes. Quam ex Floro Hungarico Nadanyi, et Collegio . . . Iohannis Pilarik, Rectoris Gymnasii Novisoliensis suo usui rudi Minerva contraxit, nunc vero publicat Zacharias Clementis, Cibiniensis Hungarus,

Pilárik János *Collegiuma* akkoriban mint rövid, könnyen áttekinthető és tanítható kompendium hívhatta fel magára a figyelmet; manapság mint az iskolai történelemtanítás, a pedagógia emléke, és mint a literatúratörténetírás megindulásának egyik fontos előzménye tárgyalható, mégpedig mint a historiográfiába bevonuló új, kulturális patriotizmus legkorábbi forrás-szövege. Prolegomenájának első kérdése ugyanis a magyarországiaknak a hazai történelem megörökítése terén szerzett érdemei után tudakozódik, és a rá adott felelet megállapítja, hogy vannak, akik nagyon megvetően, olyan értelemben nyilatkoznak a magyarok tudományos érdemeiről, mintha ennek az állandóan hadakozó országnak tudós literátorai nem is lettek volna, s a lesújtó ítéletet mondó külföldiek között néven nevezi Hermann Conringot, aki egyenesen azt írta, hogy a magyar már nemzeti jelleménél fogva nem törekszik a szellemi javakra.⁵²

A szövegezésből teljesen nyilvánvaló, hogy Pilárik János maga előtt tartotta id. Burius János előszavát, mikor tankönyvének elejét írta.⁵³ Ugyanakkor nem lehet állítani, hogy Conringot olvasta (id. Burius sem olvasta), vagy bármi más forrást használt volna, kivéve, hogy ismerte a Révai-citátum eredeti formáját. Bizonyos ezzel szemben, hogy Barclaynak, a XVII. század eleji nemzetkarakterológia klasszikusának még a nevét sem hallotta.⁵⁴ Sokkal fontosabb

Caesareofori 1706 (RMK II, 2247.). — Clementis kéziratosa műve az OSZK-ban; *Illustris Collegii Illustrium Statuum Evangelicorum ... Regni Hungariae In Urbe Fragopoli Urbis in Collegio Gloria Epigrammatibus ornata*, (Quert. Lat. 1769). 1707. (Quart. Lat. A 69). Legrészletesebb életrajza KLEIN Nachrichtenének III. kötetében található (*Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria IV*, kiad. Fabó András, 108—112.).

⁵² *Viri Patriae nostrae sunt ne commendati de rebus ad eam pertinentibus? — Sunt qui abjecte nimis de Ungaris studiisque eorum (quasi nullos habuissent regnum hoc Martium Viros eruditionis laude conspicuos) sentiunt, propterea quod nihil in literas contulissent, neque voluminum magnitudine famam quaesivissent. Hunc animum reflexit summus rerum civilium Doctor Hermannus Conringius, cum scripsit, non videri indolem Ungaricam sapientiam sectari. De summo quidem doctrinae apice genti nostrae vendicando serram contentionis non reciprocabimus; interim omnem prorsus eruditio civibus Ungaris nemo presumerit, nisi ut Martialis verbo utar:*

— — — — — *Nimium gravis, nimiumque severus. Domesticum omnino fuere, quorum stilus res in Patria gestas oblivione exemit, laudati enim exteris, ut nihil de civium nostrorum perditis injuria temporum, quae procul dubio elaborarunt, scriptis nunc dicam. Ceterum licet majores nostri ingenio, viribus et armis excelluerint, fateri tamen cogimur, paucos repertos fuisse, qui res patrias in annales misissent, contentus forsitan virtute, ceu scribit ... Comes Petrus de Rewa: qui laudata patrare novit, laudari negligit.*

⁵³ Néhány fontosabb szó szerinti egyezés:

Burius (Micae, VIII)

Huc collineant etiam illa, quae gravissimus doctorum civilium summus ... Hermannus Conringius ... prolocutus: „... non videtur sapientiam indoles illa sectari...”

De summo apice quidem eruditionis nationi nostrae appropriando, serram contentionis non reciprocabimus.

A szoros követés további kétségbevonhatatlan jele, hogy Pilárik is idézi Martialis sorát — elrontott formában. Eredetileg: (Epigr. VIII, 3, 17):

Scribant ista graves nimium nimiumque severi.

⁵⁴ Hogy Révayt bizonyosan ismerte Pilárik, az alábbi összevetés mutatja:

Révay Péter

licet majores nostri ingenio, viribus, ac armis excelluerint

Burius János

licet majores nostri ingenio (eruditione, pietate) excelluerint

Pilárik János

licet majores nostri ingenio, viribus et armis excelluerint

már most az átvételeknél az, amit ezek mellett, elhagyásokkal és betoldásokkal, az egyház-történet előszaván alakít. Mert szó szerint átveszi ugyan azt a mondatot, hogy vitatkozni nem akar, de már elhagyja, hogy aki „Krisztust ismeri, mindent ismer”, és ehelyett néhány jelentős bevezető megjegyzés után felsorolja a hazai születésű történetírókat. Listájuk a literatúratörténet szempontjából nem éppen fontos, mert külön hazai és külföldi szerzőkre osztott magyar történeti bibliográfia Schödel Márton *Disquisitio*jának megjelenése óta (1629) létezett, az id. Burius János tőle kaphatott kedvet, hogy az egyháztörténet forrásait felsorolja előszavában, Pilárik János meg nem tett mást, mint ahol csak tehetette, Schödelt vette át szó szerint.⁵⁵ Sokkal lényegesebb, hogy id. Burius János módjára nem emlegeti a sátánt és a gyászos sorsot, mikor Magyarország történetének hazai születésű írói kerülnek szóba nála: historikusaink mindig voltak, — jelenti ki, — munkáikkal külföldi elismerést vívtak ki, még többen lennének, ha műveik nem veszték volna el, s csak erre következik Révay Péter még csattanósabbá átfogalmazott, és a nemesi erénykatalógust ezúttal nem nélkülöző mondané.

Pilárik János nemcsak a kultúrtörténeti vitát kezdte azonban meg, hanem a *Collegium* szűkre szabott keretei között a kultúrtörténetírásunkat sokáig jellemző „bizonyítás”-t is. Már a történetírók között tárgyalt Istvánffyál kitűnik e szándék, aki a nemesi erénykatalógus szerves folytatásaként megkapja összes címeit, műve pedig azt az elismerést, hogy bármely ókori klasszikussal összevethető.⁵⁶ A továbbiakban az első kultúrtörténeti adatsóport Pannónia őskeresztényeiről és Jeromos egyházatyáról tájékoztat; még egyháztörténeti keretben és kronológiailag sem a megfelelő helyen (a hunok tárgyalása után). Egyértelműen világi és mű-

Ha viszont Barclay nevét éppúgy ismeri, mint Martialisét, szavait nem oldja fel a magyarokra szórt rágalmakba:

Burius János

Novi locum et personas, ubi, et a quibus objectum est nostris coëxulibus, . . . Hungariam viros doctos non habuisse, quia nihil scripsissent . . . Plura Germani, quam legerint, scribunt et suam famam ex voluminum, quae edunt, numero et magnitudine aestimant.

⁵⁵ Schödel Márton: *Disquisitio historico-politica de Regno Hungariae, Argentornati 1629* (RMK III, 1440). Pilárik BEHAMB kiadásában használta.

Schödel Márton

Destructionem Regni Hungariae per Tartaros factam, descripsit M. Rogerius, Epistola in capita divisa, seu ut ipse vocat miserabile carmen, annexum historiae Thuroczii.

Johannes Sommerus Hungarus Reges Hungariae Carmine descripsit, usque ad annum 1567. Item clades Moldaicas, quas edidit Pareus . . . Chronologiam Pannoniae Johannes Heroldt et Abraham Paksay scripserunt. De Attila Nicolaus Olahus Metropolia Strigoniensis. Felix Petantius Cancellarius de itineribus aggrediendi Turcam. Johannis Sambuci scripta omnibus sunt notissima.

Pilárik Thuróczyról alkotott ítélete (simplicitate et fide se probat) végső soron Bongarsiusból való, a szavait Behamb művéből ismerte (19).

⁵⁶ Nicolaus Istvanfius, Pannonius, eiusdem Regni Pro-Palatinus, et Octogenarius, miles excellentissimus, praeclare conscripsit historiam Hungaricam, vt possit cum quolibet comparari antiquo.

Pilárik János

Sunt, qui abiecte nimis de Vngaris . . . (quasi nullos habuissent hoc regnum Martialis viros, eruditionis laude conspicuos) sentiunt, propterea, quod nihil in literas contulissent, neque voluminum magnitudine famam quaevisissent.

Pilárik János

Destructionem Regni Hungariae per Tartaros factam, adornauit Rogerius, Epistola in capite diuisa: seu, vt ipse vocat, Miserabile Carmen, annexum historiae Turotziij.

Joannis Zommeri Reges Vngaricos carmine descriptos, item clades Moldaicas edidit Pareus Chronologiam Pannoniae Johannes Heroldt, et Abrahamus Báksay signarunt. Nicolaus Olahus, Metropolita Strigoniensis de Attila; Felix Petrantius Cancellarius, de itineribus aggrediendi Turcam. Joannis Sambuci, Tyrnaviensis, Medici Caesarei, scripta, omnibus sunt notissima.

velődéstörténeti viszont Hunyadi Mátyás méltatása, aki Pilárik szerint „Pannoniát második Itáliává akarta tenni”, ilyen a Janus Pannoniusra szánt mondat, az „ékező, de pártos” Verbőczy említése, végül pedig Bethlen Gábor dicsérete, kinek nevével, mint a németes műveltségű szerzőtől el is várható, „a német poéták Phoenix”-ét, Martin Opitzot említi együtt.⁵⁷ Mindez pedig nem rendszertelenül, eldugva, hanem a tárgyalt kor nevezetes tudósai után tudakozódó, önálló kérdésekben.

A *Collegium* azért szolgál rá végül az újbóli felfedezésre, mert a benne valószínűleg először felhangzó kultúratrióta-vita valóban erre a műre mint forrásra visszavezethetően gyűrűzik tovább a XVIII. század első évtizedének történetírásában. Helye, — az eredendően nemesi felfogású nemzeti történelem — az első vitázó személye, — aki az újból feltámasztott Révay Péter-citátum tanúsága szerint maga sem idegenkedett a nemesi argumentációtól — és a kibontakozó hatás kora — a Rákóczi-szabadságharc, — egyformán oda hatottak, hogy a diszkusszió a szoros értelemben vett magyarok és a nemesség védelme felé tolódjék el, noha a vitázók nem nemesek és nem is született magyarok voltak.

Clementis Zakariás valósággal „scythia nemzetnevelés”-t végzett a kuruckori Késmárkon megjelent könyvében, amelyben a beszercebányai konrektor szelleme jobbra csak a nemesi érények egyes új vonásainak erőteljes megfogalmazásában jut kifejezésre. Igaz, ebben aztán olyan határozottan, hogy a füzetke néhány passzusa akár az 1790-es nagy felzajdulás idején is időszerűen hangozhatott volna konzervatív szájakban. A szerző, valószínűleg Parschitius Kristóf mintájára, versbe szedte a magyar királylistát, de hasonló formában eléje tette a hun és a magyar vezérekét is, majd pedig Sommer Jánosig és Zsámboki Jánosig visszanyúló hagyományt követve mindegyikre epigrammát írt.⁵⁸ Irodalmilag leginkább az értékelendő nála, hogy a história részletes megverselését utódaira hagyja, s ezzel mintha a XVIII. század későbbi évtizedeinek történeti epikáját készítené elő; ugyanebben a nemzeti témakörben mozog, mikor azzal a kijelentéssel lep meg, hogy műve (egyebek között) azért méltó olvasói figyelmére, mert magyar a szerző.⁵⁹ A nemesi nemzet-szemlélet bizonyos modernizálódására és egyúttal Pilárik János iskolai *Collegium*ának aktualitására vall, hogy Clementis szerint nem ember az, aki országa történetét nem ismeri, az örök boldogságot is megtagadja attól, aki hazáját elárulja,

⁵⁷ A kiemelt részek: Mátyás Pannoniam alteram Italiam reddere conatur; tud a Corvináról. Janus Pannonius: quod si publicis curis ac procellis non fluctuasset, cum priscis oratoribus ac Poetis certare potuisset. Bethlen Gábor: Summae ac diversae eruditionis viros stipendio conduxit, suas ut dictiones ornarent; inter quos Opitium, Poetarum Germanicorum Phoenixem. — Érdemes megjegyezni, hogy míg Pilárik *Collegium*ában erőteljes vonás a kulturális patriotizmus, Parschitius Kristóf később még szóba kerülő Tabellájában eléggé halvány. Mátyás jellemzéséhez pl. semmi eredetit nem ad történeti ismereteinek kiemelése, mert ezt minden politikai író megkívánta akkoriban egy uralkodótól, asztrológia iránti érdeklődését valószínűleg azért említi, mert tudott Regiomontanus magyarországi kapcsolatairól (91–92). Bethlen Gábor princeps magnanimus et felix, de az OSZK egyik példányába egy XVIII. századi olvasónak kellett bejegyeznie Debreceni Ember Pál Lampe neve alatt megjelent egyháztörténetéből, hogy a gyulafehérvári könyvtárat ad imitationem Coruini regis alapította (165).

⁵⁸ Király-listája Nadányival megegyezően IV. Ferdinánddal szakad meg. Sommer János műve: Reges Hungarici, Wittebergae 1580 (App. H. 478.) Zsámbokié: Reges Vngariae, Viennae 1566 (RMK III, 557). Mátyásnál azt szedi versbe, hogy „meghalt Mátyás király, oda az igazság”. (Omnia Matthia cumque cadente cadunt.)

⁵⁹ A cimlap verzóján: Ad Pubem Hungaricam cím alatt írja:

— — — — — cunctamque ab origine gentem
Hungaridum cano succincta brevitate relinques
Singula grandiloquis post me memoranda Poëtis.

Ugyanitt:

Accipite, atque animis infigite protinus altis
Hungaridae Hungaridum, vel ob hoc quod et Hungarus Author.

majd az atyák nemes egyszerűségét és komolyságát kéri számon az utódokon, s azt állítja, hogy ha a szomszédok meg nem rontották volna az ősi erkölcsöket, már az egész világot Magyarországnak hívnák.⁶⁰

A kis könyv valószínűleg annak a nemesi közönségnek szól, amely jóindulattal figyelte és támogatta a kultúratriótákat, és új gondolataikat a maga hagyományos képzeleteihez tár-sítva fogadta magába. Ha ilyen réteg nem lett volna, s ha a polgári rendhez számító írók a patriotizmus általuk képviselt új elemét máris szöges ellentétben érezték volna a tradicionális „nemesi nacionalizmussal”, Czvittinger nem ajánlotta volna a Speciment Hont megye nemes-ségének, és Pilárik János egyik tanítványa, Jessensky Dániel, nem írt volna levélformában írott értekezést, hogy Otto Frisingensis akkor már hat évszázados Magyarország-képét meg-cáfolja,⁶¹ és nem áldozott volna a más hazai népeknek szánt részeket felülmúlóan hosszú lapo-kat a született magyarok védelmére.

Az iratának címzettje Christian Peschek, a cseh emigránsok és a Németországban megfor-duló szlovákok ismert pártfogója, aki bejárta Magyarországot, és 1706-ban papságra szóló meghívást is kapott; megírására egy három évvel korábbi drezdai beszélgetés adta a közvetlen ösztönzést.⁶² Jessensky Dániel cáfoló érvekért a hazai szerzők közül főleg Otrókoci Főris Ferenchez fordult, idézi Opitzot és Hofmannswaldaut, Martin Zeillert és a soproni származású wittenbergi professzort, Röschel Ker. Jánost, akit a „haza díszé”-nek nevez.⁶³

⁶⁰ Ad ignaros rerum Patriae cím alatt:

Prima suae Gentis qui nescit quae sit origo:
Ille mihi nullus jure videtur homo.

Hogy Hungaria terra benedicta, már a középkori krónikában megírták (Scriptores Rerum Hungaricarum, ed. Emericus Szentpétery, Bp. 1938, I, 288), Clementis azonban túltész forrá-sán, Thuróczyn:

Hungriam ergo negans benedictam quisquis es, opto
Luce ut in extrema sis maledictus homo.

A Mores et Cultus Hungarorum c. verse így kezdődik:

Suscipe Pannonidum Proles sine crimine mores,
Qvos antiqua Patrum pauper origo tulit.
Parca tibi sint verba, suos habeantque lepores,
Aëra non dextra, nec pede pingue solum.

A Hungaræ Gentis Studium végén:

Ni vicina bonos docuisset temnere mores,
Progenies, Mundus jam foret Hungaria.

⁶¹ Viro Clarissimo . . . Christiano Pescheckio . . . S. P. D. eumque ad Castigationem Justo iniquioris de Vngaris judicii, . . . invitat M. Dan. Jessensky Thuroczio-Vng., Palaeo-Dresdae (1708), RMK III, 4630. Személyéről: SZINNYEI, V, 503–504. Bartholomaeides szerint 1701. szept. 30-án iratkozott be Wittenbergben. Klanicza Márton említi, hogy 1701-ben újévi üdvöz-lő verset írt Besztercebánya vezetőihez, egyebek között Burius Jánoshoz és Pilárik Jánoshoz. (Monumenta Evangelicorum III, 289–290). Otto Frisingensis mondata: Sunt autem . . . Ungari facie tetri, profundis oculis, statura humiles, moribus et lingua barbari et feroces (Gesta Frederici I. imperatoris, rec. G. Waitz, ed. 2. Hannoverae 1884, 40). A vélemény össze-függéseiről: Extra Hungariam non est vita, Bp. 1969, 28–29.

⁶² Christian Peschekről: Eduard WINTER: Die Tschechische und slowakische Emigration, főleg 210–211, 237–238. Jessensky írja Peschekről: Enim vero et Vngariam peragrasti, mul-tum adolescentulum culturam melioris ingenii quaerendo, et cum Ungaris vitam Academicam vixisti, et adhucdum cum iis commercium literarium continuas. Testor venerabilis Kermannii canos, atque Tuam benevolentiam: quae ni sint, i. e. nisi ille ad Te, Tu ad nos novitates emiter-es, omnino faciem Patriae, Patriae filius, fuissem dudum ignoraturus.

⁶³ Altior a nobis Phoebus vehementias urit (scribit Opitius in epistola Poëtica, qua Amicae Asteries nomine Balthasaris Venatoris de se rescribendum itidem Carmine provocantis temeri-

Az öt részre osztott cáfoló iratból csak a kultúrtörténeti fontosságú argumentumokat emelem ki. Közéjük tartozik, hogy az író — Clementis Zakariással megegyezően — a barbár szokásokat természeti egyszerűséggé értelmezi át (*nativa simplicitas*), majd a barbárságot — tipikusan egyházas séma szerint, — a pogánysággal azonosítva megjegyzi, hogy elmarasztalás legfeljebb a régi scythákat illetheti miatta, akik az „evangélium és az irodalom fényét” nem ismerték. A jelen Európájának legműveltebb népei „barbárok” voltak — folytatja ezután modernebb érveléssel — a népvándorlás korában, a régi egyszerűség megőrzését viszont aligha lehet barbárságnak minősíteni; Tacitus még barbároknak festette a németek őseit, az utódok azonban a műveltségnek olyan magas fokára jutottak, hogy hasonló sem igen akad hozzájuk.⁶⁴

Ami a magyarok nyelvét illeti, Jessensky Dániel felveti a kérdést: az országban beszélt hét nyelv közül vajon melyik került a vádlottak padjára? Bizonyára a „tulajdonképpeni” magyar, — állapítja meg, — és a következő okoskodással kel védelmére: ha barbár, barbárnak kell lennie azoknak a nyelveknek is, amelyből leszármazott. Otrókocsi Főris Ferenc azonban a héberből eredezteteti, Comenius, Stiernhielm, Leibniz és J. J. Eccard a finnől, Spiegel és Bödiger a szlávól és a götből; minthogy azonban egyik említett nyelvről sem lehet mondani, hogy barbár, nem lehet az a magyar sem.⁶⁵ Ezekről a dolgokról leghelyesebb azt mondani, amit egy írónál olvasott: az istennel spanyolul kell beszélni; a fejedelmekkel olaszul a nyelv méltósága miatt; a nőkkel franciául könnyedsége miatt; az ellenséggel végül — megfélemlítésére — németül, lengyelül és magyarul.⁶⁶

V.

A régi Magyarország kulturáltságát a külföldi támadókkal szemben védelmükbe vevő első írók tehát történészek voltak. A legelső közöttük, Pilárik János besztercebányai rektor, igazgatója apjának, id. Burius Jánosnak egyháztörténetéből kiindulva kezdte a kultúrtörténeti vitát, amelynek első maradandó eredményeként kultúrtörténeti fejezetek (ill. kérdések) kerültek a magyar historiába; folytatói azonban nem a literatúratörténeti anyag bővítésével haladtak tovább, hanem arról kezdtek nemzetkarakterológiai vitát, hogy alkalmas-e a (nemesinek értel-

tatem castigabat); Hofmannswaldaué: Denn wie die Sonne schwärtzt, und doch auch bleichen kan, sic acute Hoffmannswaldau in epistola Heroum, Helden-Briefen, sigillatim in literis Zuchtheimine ad Tugenand i. e. Philippinae Vesperinae, Augustanae Patritiae ad Ferdinandum, Ferdinandi I. filium. — Röschelt Jessensky Colossus Anagrammaticus c. művében (Vitenbergae 1703, RMK III, 4430) említi mint Pannoniae gloria prima meae.

⁶⁴ Quod ad mores attinet, inficias quidem ire nolo, mores nostros ad genium seculi, vel Germanorum sagacitatem usquequaque edolatos non esse, nisi nativa illa simplicitas commercio nationum civiliorum exolescat; sed tamen assentior Mart. Zeileri Hungariae, quae . . . fatetur hoc Ottonis iudicium meliori jure avitis Scythis (adde, priusquam luce Evangelii et literarum collustrarentur) competere. Nam quae de castigandis majorum moribus scribantur, non modo Vngaros non eximo, sed nullam pene sub sole gentem. Etiam illorum populorum, qui nostris temporibus Civilitatis Studiosissimi sunt, primores ab illa abhorrebant. Quo longius a nostris seculis recedunt, eo propius accedebant ad simplicitatem vitae atque morum, quae, jurene an injuria? multis barbaries audit. Tacitus a németeket barbároknak festette, quorum tamen progenies ita hodiernum exulta est, ut nullam gentem ferant Superiorem, imo vix quam parem.

⁶⁵ Posset . . . hic quaeri, quamnam Vngarorum lingvam Otto, ut barbaram traducat, quam earum tot sint, quod (=quot) populi ibidem pedem fixerunt. Vngaria enim nationum quaedam sedes est. Multas diversissimas lingvas complectitur, paulisper diversas, plures . . . Hi prope modum omnes . . . se Vngaros nominant. Quae igitur harum lingvarum barbara erit? omni procul dubio, Vngarica proprie sic dicta. Ast vero hac ratione matrix quoque ejus barbara dici deberet. Feltűnő, hogy a finnugor nyelv „nemes” voltán átsiklik.

⁶⁶ Bouhours más formában ismeri e mondást (Les entretiens d'Ariste et d'Eugene, Paris 1962, 42.). A változatokat érdemes lenne összeállítani.

mezzett) magyar jellem a kultúrára, és hozzáláttak a „nemesi eszmény” újabb átfogalmazásához. Új gondolataik között talán az áll legnagyobb jövő előtt, amely az udvarházi és falusi életet, a katonás és paraszti bárdolatlanságot „természeti egyszerűség”-gé értelmezte át, és így igyekezett a tagadhatatlan elmaradottságot legalább erkölcsileg igazolni. A műveltség bizonyítására azonban a literatúratörténet volt a legalkalmasabb, amelyet id. Burius János fia, ifj. Burius János alapított meg. Ugyancsak apja egyháztörténetéből indult ki, mikor az új tudományszakot megteremtette: övé a történeti érdem, hogy áttört az egyháztörténetből a vallásilag teljesen közömbös literatúratörténetbe.

Készülő irodalomtörténeti művét először öccse, Burius Dániel említi, Schediasma de eruditis Hungaris címen, amiben a ma szokatlan szó gyorsan, nem részletezően készült feldolgozást jelent; Rotarides Mihály egy fogalmazványát találta meg valami vargánál Besztercebányán. Mint kész, befejezett, levél formájában megírt munkát Bél Mátyás említi elsőnek 1718-ban megjelent német nyelvtanának előszavában. Az ő szövegére vezethető vissza a valószínűleg utólagosan adott cím, ami aztán Klein *Nachrichten*ének közvetítésével került forgalomba.⁶⁷

A pozsonyi polihisztor a latin nyelv hazai elterjedéséről beszél a minket érdeklő helyen. Megjegyi egyebek között, hogy deákságunk bizony erősen helyi színezetűvé vált az idők folyamán, de ha valaki megreformálására törekszik, ugyanazt az ellenszenvet hívja ki maga ellen, mint aki a „régí jó szokásokat” akarja megváltoztatni, pedig hát a régi helyett csak a még régebbi szándékszik jogaiba visszaiktatni. A helyes latinság megromlásának ideje alatt persze nem hiányoztak Magyarországon a jó latinisták sem, — folytatja, — akik Ciceróval is versenyre kelhettek volna; ha őket utánoznánk, nem kétséges, hogy barbárságunk hire előnyünkre változnék meg. A szülőknek, sajnos, egyedül arra van gondjuk, hogy gyermekeik a négy hazai nyelvet (latin, magyar, német, szlovák) megtanulják, a magasabb fokú ismeretek megszerzésével senki sem törődik, noha tehetségekben nincsen hiány, — fejeződik be Bél Mátyás előszavának itt ismertetésre érdemes részlete.⁶⁸ Ebbe, a cicerói latinságú magyarországiakról szóló részbe, egyetlen lábjegyzet erejéig, kapcsolódik bele ifj. Eurius János neve, mint akinek van egy műve, amely felvilágosítást ad, kik voltak a legjobb hazai latinisták.

Első átolvasásra kitűnik, hogy Bél teljesen otthonosan mozgott a Magyarország tudományosságának értéke körül Pilárik János óta folyó vitában; egészen bizonyosan tudott Conringnak a magyar jellemről vallott lesújtó véleményéről is, különben aligha említette volna jegyzetben — Ranzanus elismerő mondatát. Ő és elődeinek magatartása között a különbség egyedül abban áll, hogy a hazai elmaradottságnak és a viszonyok szegényességének felismerése után Bél reformprogramot kezd kialakítani, mely itt egyebek között a latinság klasszicizálásában, az oktatási rendszer megváltoztatásában valamint a társadalmi osztályok és kultúra összefüggésének elődeinél világosabb felismerésében mutatkozik meg.⁶⁹ Szavaiból az is világos, hogy

⁶⁷ Bél Mátyás: *Institvtiones linguae Germanicae, Levtschoviae 1718*, 16: Peruellem, lucem aliquando aspiceret, viri, dum viueret, doctissimi, M. Iohannis Burii Neosoliensis Ecclesiastes Germanici epistola, ad reuerendum Georgium Ericum Weissbeck, Ascaniensium pastorem disertissimum, de eruditis Hungaris, exarata. KLEIN: i. m. I, 26.

⁶⁸ A latinság Bél kifejezése szerint nouum quendam habitum apud nostros adepta est. A helyi változások problémája a humanistáknál vetődik fel először élesen; hogy a megszokott idiómát nemzeti sajtáságnak tekintették, frappáns példával mutatja be Paul LEHMANN: *Erforschung des Mittelalters*, München 1959, 58. Bél jól fogalmazott ellenvetése a nyelvi konzervativizmus ellen: odia colligunt, tamquam quibus vetera sordeant, sola probentur recentia; si tamen barbaries . . . non multo recentior est. — A magyarországi latinság megreformálásának kísérleteiről a kritikátörténetben bőven lesz szó. — A magyarok tehetségéről szólva Bél Ranzanus ama helyére utal, amit egy korábbi tanulmányomban már idéztem (*Extra Hungariam non est vita*, Bp. 1969, 25.).

⁶⁹ Bél az elmaradottság okairól: plerorumque studia solius tractatione grammatices debent contineri. Causam si quaeras, in promptu est: ditioribus nimirum lautior fortuna, pauperioribus, res angustae domi, . . . remoram iniicit.

ifj. Burius János *Epistolája* a hazai kultúra értékét és értékelését is magában foglaló patriotizmus körébe tartozik; ennek része a hazai latinság védelme, és — Bél Mátyásnál — megreformálásának szándéka. Ifj. Burius János fellépésével ezek szerint a kultúrpatrióta vita sajátosan irodalmi területre, a hazai latinságára tevődött át, és azon irodalomtörténeti érvekkel, a jó latinságú íróknak legalábbis felsorolásával folyt tovább. Hogy aztán az *Epistola* egyedül erről szólt-e, s hogy a témát milyen mélységben és terjedelemben fejtette ki az „első irodalomtörténetíró”, Bél szavaiból nem derül ki. Teljesen világos viszont, hogy a pozsonyi tudós az *Epistolát* jónak, kiadásra érdemesnek tartotta. Tudatja még, hogy a levél címzettje Georg Erich Weissbeck, ascherslebeni pap, barátja Bélnek és nyilvánvalóan ifj. Burius Jánosnak.

Közvetlen kapcsolatokról adatok nem ismeretesek, de a Burius és a Weissbeck-család összeköttetése alapján szíves jóviszonyt tételezhetünk fel. Az első Magyarországon felbukkanó Weissbeck, János nevű, 1638-ban Ausztriában született, és 10 éves korában, az ottani ellenreformáció elől menekülve került hozzánk. 1659-ben Wittenbergbe ment, hazatérése után a Vas megyei Királyfalván lett pap. A nagy protestánsüldözés után Pozsonyban lelkészkedett; itt halt meg 1695-ben. Egyik fia, Johann Ferdinand, 1687-ben Tübingában iratkozott be, utóbb nemescsoi papként ismeretes; neki és apjának szól Peter Dietrich és Apelles Pál anagrammagyűjteményének ajánlása 1689-ből. A másik, a minket érdeklő Johann Erich (Ehrenreich), Lipcsében tanult, majd pozsonyi konrektor lett; Klein szerint „különböző nehézségek miatt” elhagyta városát, Brandenburgba ment, ahol Aschleben, Aschersleben papja, végül haláláig (1746) halberstadti generális szuperintendens.⁷⁰

Az apák kapcsolatát Weissbeck János egy levele tanúsítja, melyben egyebek között az id. Burius János kérésére Pozsonyban kezdett egyháztörténeti gyűjtésről esik szó; fiaik, — ha másutt nem, talán a lipcsei egyetemen is találkozhattak. Teremthetett kapcsolatot a két fiatalember között a pietizmus: Weissbeck pozsonyi konrektor korában, 1699. január 26-án, levelet írt Franckénak, Halléból kérve tanácsát, hogyan modernizálja városának iskolaügyét, és természetesen az a körülmény, hogy Pozsony és Besztercebánya, itthoni működésük színhelyei, nem estek messze egymástól.⁷¹

De még ha a két személy kapcsolatáról szóló híradást további bizonyítás nélkül elfogadjuk is az olvasó, (mert elvégre Bél Mátyás ifj. Burius Jánost és Weissbecket egyformán jól ismerte, és szavaihoz ebben a vonatkozásban nem férhet kétség), az már valóban bizonyításra szorul, hogy a levél tartalmának megfelelő-e a gondolatmenet, amelyben idézte a pozsonyi polihisztor. Az *Epistola* ugyanis csak abban az esetben tekinthető valóban irodalomtörténeti műnek, ha az író és a címzett egyformán tanújelét adták, hogy patriotizmusuk (közösségi tudatuk) a hazai kultúra értékelését és összehasonlító vizsgálatát is magában foglalta. Éppen ezt vonja kétségbe Rotarides Mihály, aki mindkettőt bűnös hanyagsággal, majdnem e gondolat elárulásával vádolta.

A félszázaddal későbbi magyar literatúratörténész felkereste Halberstadtban Weissbecket, és látni akarta ifj. Burius János *Epistoláját*. Nemcsak tudott létezéséről, hanem, mint említettük, egy besztercebányai vargánál rátalált fogalmazványára is. A halberstadti generális szuperintendens azonban — Rotarides előadása szerint — háládatlannak mutatkozott korábbi hazája és honfitársai iránt, levetkőzte „magyaros vendégszeretetét”, és még csak arra sem volt haj-

⁷⁰ KLEIN, Nachrichten I, 426—443; Johann Weissbeck aláírása Mittuch emlékkönyvében, OSZK Oct. Lat. 122, f. 163. Petri Dieterici . . . et Pauli Apellis Igloviae Pannonii Exercitium poetico-anagrammaticum privatum, . . . editum a Paulo Apelle, Brigae 1689 (RMK III, 3551), BURIUS: Micae, 109. Johann Weissbeck az evangélikus egyháztörténetben főleg Spinola uniós törekvései kapcsán kerül szóba. RIBINI János: Memorabilia II, Posonii 1789, 79—94; ZOVÁNYI Jenő: Cikkek a teológiai lexikon számára, Bp. 1940. — Die Matrikel des Universität Tübingen, Band 2, 1600—1710, bearb. v. Albert BÜRK—WILLE, Tübingen 1953, 410.

⁷¹ KLEIN: Nachrichten I, 25—26; Die jungeren Matrikel der Universität Leipzig, II, 488, 1693-ban; aláírása: Oct. Lat. 122, f. 344 (Lipcse, 1967. máj. 13.); Berlin, Ms. 39, f. 68. WINTER: i. m. 203, ahol G. E. Weissböck a neve.

landó, hogy megmutassa neki a nála levő tisztázatot.⁷² Rotarides ezek után saját példánya alapján mondott ítéletet az *Epistoláról* könyvében: nem más az, mint hanyag kivonat az apa egyháztörténetéből, majd a jegyzetben — túlzás nélkül lehet mondani — minősíthetetlen hangú támadást intéz ifj. Burius János ellen, aki apja felbecsülhetetlen értékű anyagát szétszóródni hagyta, és papi ember létére nem azzal törődött, hogy nyomtatásban jelentesse meg az egyháztörténetet, hanem silány irodalomtörténetet írt.⁷³

Tudta, hogy véleménye ellentétben áll a korábbi nézetekkel: Czvittinger megírta, hogy ifj. Burius János dolgozik apja művének kiadásán, Bél az *Epistolát* kiadásra tartotta érdemesnek. Czvittingerről azt állította tehát, hogy „tévedett a jó ember”, Bélről meg azt sütötte ki, hogy bizonyára nem is olvasta a művet. Az előbbiről azonban tévedést feltételezni nem nagyon lehet, mert 1696-ban magántanítványa volt Boroszlóban, tehát személyesen ismerte, becsülte, s ezen túl még kortársaktól is hallotta, hogy valóban dolgozik apja egyháztörténetének kiadásán. Bél szavaiból meg annyi teljesen világos, hogy az *Epistolának* legalább egy részével tisztában volt, ha azt nem állítja is egyenesen, hogy az egészet tüzetesen áttanulmányozta.

Különös ezek után, hogy maga Rotarides sem elsősorban az egyháztörténet megjelenésének elmaradása miatt támadja ifj. Burius Jánost, hanem mert szétszóródni hagyta apja hagyatékát. Éppen saját irataiból tudhatta azonban, hogy a Burius-hagyaték 1716-ban még együtt volt: Bél ebben az évben János öccsétől, Dánieltől, Bocatius egy művének másolatát kérte, majd ugyanebben a levélben, kifejezetten a megboldogult Burius papírai közül, egy iskola-dramát, amit annak idején együtt vittek színre.⁷⁴

Ma már bajosan dönthető el, hogy Georg Erich Weissbeck hogy fogadta Rotarides Mihályt Halberstadtban; bizonyos azonban, hogy ifj. Burius János dolgozott apja egyháztörténetének kiadásán, gondolt sajtó alá rendezésére, s ha nem nyomathatta is ki, legalább megőrizte azt. Nem áll meg az a vádpont sem, hogy apja iratait és másolatait (apparatus literarius) szétszóródni hagyta. Ami e helyreigazítás után Rotarides dühös kifakadásából történeti tényként értékesíthető, egyrészt a Lineamenta frójának lelkiállapotára és a literatúratörténetről vallott felfogására vet fényt, másrészt ifj. Burius János forrását árulja el.

Rotarides elkeseredett furorjára csak utalni lehet ebben az összefüggésben: kilátásba helyezni, hogy a készülő tudománytörténet majd bővebben beszél róla, és remélni, hogy egyszer egy nagyobb korszak összes idevonható jelenségeit feldolgozza valaki, mert véleményem szerint egy rendszeresen soha nem tárgyalt, a XVII. század közepe tájától a XVIII. század végéig nyomom követhető, társadalmilag determinált, főleg tudósok körében tapasztalható, sajátos lelki tünet nyilvánul meg benne, mely jóval egyetemesebb, mint az irodalomtörténetírás úttörőinek köre, bár rájuk is jellemző.

Az indulat azonos eredetűnek látszik a filozófus Bayer Jánoséval, aki megbélyegző értelem-

⁷² Lineamenta, 197: primae, dictae Epistolae, liturae, quas Nesolii, apud sutorem quendam reperas, possideo, — írja; valamivel előbb saját példányát prima ipsius et nondum descripta elaboratio-nak mondja (196). Weissbeck penitus naturam, in primis hospitalitatem Hungaricam exuít (196). Nem éreketlen tudni, hogy id. Burius János „szlávós” vendégszeretetről ír a Micae-ban (101).

⁷³ A levélről: quae . . . in Epistolam Weissbeckio inscriptam connesserat, illa certe omnia ex Parentis sui MSS. et quidem negligenter exscrispsit. (Lineamenta, 189.) — Male enim, imo pessime, homo iste [Burius jun.], parum religiosus, cum famae Paternae, tum in primis bono publico . . . consuluit, dum . . . instructissimum . . . Apparatum Literarum dissipavit . . . Verbi Diiuini . . . Ministro, et quidem Collectoris dicti . . . thesauri filio, Ecclesiastica Literariis praeferenda erant . . . Az ifjabb Burius ingentem Parentis sui Ecclesiastico-Literarium Apparatum iniquissime, toto vitae tempore, in ergastulo detinuit. . . Vt adeo nulla prorsus ratione hic Vir, a graui supinae negligentiae, et irreligiositatis, vt ita dicam, crimine, excusari, ne dum liberari possit. (196—197).

⁷⁴ A levél Pozsonyban, 1716. jan. 17-én kelt. (Berlin, Ms. 39, f. 84). A hagyatékra vonatkozó mondat: orabis affinem Tuam, vt ex Manuscriptis Beati Buri nostri, Actum illum Comicum, quem nobiscum solemnem produxerat, mihi permittat. Pretium non frustrabor.

ben „ora Scythica”-nak nevezte hazáját; feltehető róla, hogy a történeti helyzetnek és az egyéni hajlamoknak megfelelően módosult, és valószínű, hogy nemcsak az itt felvett kezdő- és végponton mutatható ki, hanem valamiképpen meg kell lennie a literatúratörténetírás és a tudománytörténet más úttörőinél is. Ha a fennmaradt források nem beszélnek róla, vagy szűkszavúságuknak tulajdonítandó, vagy annak kell betudni, hogy eddig nem figyeltünk eléggé rájuk.

Mindenekelőtt a rendi keretek között élő polgári értelmiség indulatának nevezném, amely a legszentebbnek érzett alkotói szándék és a hazai valóság konfliktusának hatására jön létre, a „patria dulcissima”-hoz való ragaszkodás, az iránta érzett polgári kötelesség és a közjó előmozdítására törekvő igyekezet meg a szegényes itthoni és a sokkal kedvezőbb külföldi viszonyok összehasonlítása adja meg az egyre fokozódó feszültségét. Azt hiszem, Rotarides nyilatkozatait tipikusnak lehet tekinteni, ha talán alkati diszpozíció következménye is nála az a mániákus gondolat, hogy életére törnek.⁷⁵ De még ennek elismerése mellett is nehéz elzárkózni attól a gondolattól, hogy Bayer Jánostól Rotarides Mihályig az alkotó értelmiség lelki válsága mélyült, idegeinek feszültsége a nacionalizmus korának küszöbén már-már a pattanásig fokozódott.

A leküzdhetetlen lelki konfliktus élesedésének oka alighanem az alkotási, újítási vagy növekedése és ezzel párhuzamosan a körülmények nagyobbban érzett ellenállása lesz; megvan azonban a maga társadalomtörténeti és tudománytörténetileg jól megragadható oka is, amit a szélsőségesen érzékeny és emiatt nagyon szókimondó Rotarides úgy fogalmaz meg, hogy az ifj. Burius János nem tett mást, mint hogy rosszul kivonatolta apja egyháztörténetét, pedig jobban tette volna, ha papi ember léteére nem ártja bele magát a literatúratörténetbe. Mindkét kritikai megjegyzéssel az irodalomtörténetírás egyháztörténeti eredeztetésének már eddig többször szóba került, de kellőképpen még ki nem fejtett kérdése vetődik fel újból.

Rotaridesnek feltétlenül igazat lehet adni abban, hogy az ifj. Burius János apja egyháztörténetének adataiból állította össze a maga *Epistoláját*: ő maga is kijegyezte annak irodalomtörténetileg értékesíthető adatait *Micae micarum Burianarum* címmel Pozsonyban, 1742-ben.⁷⁶ Tagadhatatlan, hogy mindketten jó forrásművet vettek elő. Rotarides azért, mert több mint 500 negyedréti lapra terjedő használható adattömeget talált benne, ifj. Burius meg azért, mert az áttörés neki tulajdonítható aktusához, mint láttuk, mindent előkészítve talált benne. Ha nem kivonatolt is minden literatúratörténetileg értékesíthető adatot, éppen elég érdem neki, hogy felfedezte az irodalomtörténetet az egyháztörténetben, és rátapintott egyik lényeges kérdésére is, a magyarországi latinságéra. Kellott aztán lennie valaminek a kor alig ismert „tudományos közszellemében” is, amely azt kívánta, hogy az új ötletek, gondolatok, schémasma- vagy levélformában írott disszertációkban jelenjenek meg. Jessensky Dánieltől a még tárgyalandó német Cramerig és Bél Mátyásig ebben a dolgozatban is akad rá példa. Ha pedig

⁷⁵ Lineamenta, IX: Amor patriae, omnium carissimae, innatus, et adhuc integre incorrupteque conseruatus; boni item atque ingenui ciuis officium, decusque praecipuum, quod est, ea parte Reipublicae Domesticae, in primis Literariae, succurrere velle, . . . argumentum . . . aggredi me coegerunt. Rotarides maga többször hangoztatja elsőségét (VIII, 6.). — A haza és a külföld viszonyára idézem egyik frappáns megjegyzését: Certe apud Exteros longe facilius integrae Bibliothecae comparantur, quam vel aliquot Libelli, in primis Theologici, in Hungaria. (223). — Hic opprimi me onere laboris difficillimi malo, quam id, quod amor patriae, boni ciuis officium, Eruditorum querelae, et iniqua nonnullorum gentis nostrae accusatio, semel imposuit, deponere . . . (Lineamenta, 6.) — Neque licuit omnia et singula, propter maximam animi perturbationem, corporis imbecillitatem, et alia infinita pene incommoda, ita, vti voluissemus, digerere, atque accuratius elaborare (uo. XVI); magna animi perturbatio fordul elő a VII. 1-on is. Az életveszélyről: Veritas . . . quam illustrare, ac pro virili vindicare . . . constitui, odium, odium periculum, periculum vero plerumque necem parit. Crede mihi, haud ita pridem . . . periissem, nisi Deus, malitiae coniuratorum frenos iniecisset, et me, vna cum chartis meis, ingenti aere prius iam redemtis, . . . contra omnem humanam spem eripuisset . . . (uo. 224).

⁷⁶ Kézirata a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában.

valaki Czvittinger Specimenét hozza fel ellenkező példának, azt lehet rá felelni, hogy ez a szerző a tudományosság egy másik, kompilátorok számára kitaposott, nagyon kényelmes útján haladt: voltaképpen preformált minden eredetinek látszó gondolata s művének több mint nyolctized része nem egyéb, mint egyszerű másolat valamilyen forrásból.

Sajnos, ifj. Burius János művéről semmi más közelebbit nem mondhatunk, mert vagy elvesztett, vagy lappang valahol. Megvan azonban öccsének, Burius Dánielnek hozzá intézett levele, ill. annak tervezete, amivel bátyját támogatni kívánta nagyjelentőségű munkájában. Az ő kéziratosa formában mindössze három levélnyi szövege az első mű, ami ránk maradt és a régi Magyarország irodalmának történetéről szól.

VI.

Az irat Rotarides Mihály hagyatékából került elő. Mostani közlése előtt alighanem ő olvasta utoljára figyelmesen; neki köszönhető, hogy szövege ránk maradt, és ez ideig legalább létezéséről tudtunk.⁷⁷ Címe — ha jól veszem ki, — ifj. Burius János leveléhez hasonlóan Klein evangélikus papi életrajzgyűjteményéből került be az állandóan forgatott segédkönyvekbe.⁷⁸ A szöveget Burius Dániel fogalmazta és írta le tulajdon kezével.

A szerző fiatal éveire 1699-cel záruló autográf önéletírása a leghitelesebb forrás. Családjának történetével kezdődik, ami nagyjából megegyezik azzal, amit apja egyháztörténetéből ismerünk; az egyetlen itt említésre érdemes különbség abban áll, hogy Burius Dániel családjának előkelő származást és magyar nemességet tulajdonít, amiről az apa még alig valamit beszél. — Boroszlóban, apja száműzetésének idején született, 1683-ban; János bátyjánál 16 esztendővel volt fiatalabb. Vele ellentétben szülei 1686-ban hazahozták Németországból. Mikor id. Burius János 1688-ban Korponán meghalt, az özvegy fiával együtt Kőrmöcbányára (1690) költözött; valószínűleg azért, mert a város iskolájának rokonuk, Parschitius Dániel volt a rektora. Tőle kezdett el a gyerek németül tanulni.⁷⁹ (Otthon biztosan szlovákul beszéltek.) 1695-ben az özvegy már Selmezbányán lakott, s ide követte Dániel is. Mikor az idősebb Burius-fiú 1696-ban Berlinben kézhez kapta a besztercebányai evangélikus iskola rektori székébe szóló meghívást, és elfoglalta állását, első dolga volt, hogy öccsét maga mellé vegye. A fiú 1697 elejétől bátyja és Pilárik János konrektor felügyelete alatt Besztercebányán tanult, 1699 májusában aztán, bátyja nyomdokát követve, Boroszlóba utazott, onnan pedig az Oderán folytatva útját Berlinbe érkezett.⁸⁰

Az életéről fennmaradt további adatok annyira szétszórta és esetlegesek, hogy folyamatos életrajzzá nem szerkeszthetők. Egy bátyjához intézett dátumozatlan levél szerint éppen úton van Besztercebánya felé, és sajnálatos, hogy Kőrmöcbányán egy bizonyos állást betöltöttek.⁸¹

⁷⁷ Berlin, Ms. 39, ff. 160—163. Az irat szövegét függelékben közöljük. Rotarides egyes paszszusaiból az vehető ki, hogy más iratokkal együtt Besztercebányán szerezte meg, apud sutorem quendam. (Lineamenta, 197.)

⁷⁸ A cím: Litterae ad fratrem suum Joannem Burium, de argumento commentationis de eruditio Hungariae edendae. SZINNYEI és Rizner Johann Samuel KLEIN: Nachrichtenére hivatkoznak (I, 25—26).

⁷⁹ BURIUS János: Micae, 215—218. — Parschitius Miklós apja Weszprémi István szerint P. György, testvérei: Illés, Dániel, Kristóf, Zakariás. (Succincta medicorum Hvangariae. . . biographia II/1, Wienae 1778, 159—160). Forrása a Gymnasiológia Lautschek Márton által kibővített változata. Szinnyei félreérti Weszprémit (X, 420).

⁸⁰ 8 Tage vor Johanni [jún. 24.] gottlob gesund in Berlin angelanget, und zwar in Ungarischer Kleidung im 15. Jahr Meines Alters. E szavakkal fejeződik be a Biographia.

⁸¹ Blasius János ifj. Burius Jánosnak: Dn. Daniel Burius in dies iter parat per Turoczium Novisolium, expectabitur ergo, dolemus quod sparta illa Cremniciensis occupata sit, sed quid faciendum (Berlin, Ms. 39, ff. 78—79; Blasius egy Burius Dánielhez intézett dátumozott levele Trencsénben, 1712. okt. 24-én kelt, uo.).

1713. július 28-áról egy Besztercebányán kiállított, Berlinbe szóló útlevel maradt fenn iratai közül, október 23-áról egy Wittenbergben kelt levél; 1716. január 17-én Bél Mátyás írt neki — Besztercebányára. Az 1721—28 közötti évekből az ismert levelek legnagyobb részét Platthy Sándor és Vay Borbála írták. Az előbbi tanítványa lehetett Burius Dánielnek, Vay Borbála a tanítványa anyja. A hagyaték tudós jellegét Bél Mátyás adja meg; a kisebb nevek (ifj. Buchholtz György, Czemanka) mind az ő köréhez tartoznak, s ebbe sorolható maga Burius Dániel is;⁸² a szépirodalmi érdekű darabok közül egy német nyelvű éneket érdemes említeni, melyet 1729-ben írt Burius.⁸³

Bármilyen hézagos is az életrajz, annyi megállapítható belőle, hogy a pálya — bátyjéhez hasonlóan — egy Pozsony és Berlin között kirajzolható térben húzódik, és fontosabb állomásai a kor magyarországi és német evangélikus iskolái mellett keresendők. Az első jelentősebb stációnak Kőrmöcbánya és a város gimnáziumának rektora, Parschitius Dániel látszik, aki 1667—73-ban, majd 1683-tól haláláig, 1705-ig tanított itt, s akit az egyháztörténetíró Burius János éppoly nagyra tartott, mint Ottlyk György, II. Rákóczi Ferenc udvarmestere. Rostockban, 1663-ban kiadott logikája még az ortodox lutherizmus skolasztikájának szellemében íródott, de későbbi, úgy látszik, elvesztett munkái már a világiasabb, hazai adottságokat feldolgozó tudományosság jegyében állhattak. Ugyanez mondható unokaöccsének, Parschitius Istvánnak (állítólag) neki ajánlott odera-frankfurti disszertációjáról, amelynek egy magyarországi betegség, a csömör a tárgya.⁸⁴

Jóval ismertebb Dániel testvérének, Parschitius Kristóf selmecebányai rektornak tudományos munkássága, aki hitvitázó disszertációkkal kezdte pályáját, hogy utánuk egyre inkább Magyarország története és földrajza felé forduljon figyelme. 1687-ben, I. József koronázására versbe szedte a korábbi magyar királyok listáját és személyesen nyújtotta át művét az új uralkodónak. Ennek a kiadványnak egyesek folytatása a Wittenbergben 1702-ben megjelent *Tabella Magyarország keresztény királyairól és vezéreiről*, amelyben nemcsak újra kiadta 15 évvel korábbi versét, hanem a magyar és erdélyi rendekhez intézett ajánlásban további tudományos terveket jelentett be: megírja a pogány vezérek történetét, *Tabellából Tabulavá*

⁸² NAGY Iván XII, 100; Kempelen VIII, 331—332. — Buchholtz levelének kelte: Késmárk, 1724. aug. 16. Egy háromnapos kárpáti kutató útvjáról beszél benne: ritka ásványokat nem tud küldeni, írja, mert quae residua adhuc tenui, nuper Domino Doctori Brückmanno Brunsvicensi resignavi, intendam tamen ut nonnulla colligens mittere Tibi possim. (Berlin, Ms. 39, ff. 122—123.) Czemanka András főként mint könyvgyűjtő ismeretes. Egy kódexe a budapesti egyetemi könyvtárba került (MEZEY László: Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis, Bp. 1961, 178—179; I. még OSZK. Fol. Lat. 3415). Bél az ő könyvtárából adta ki a Várad Regestrumot és Cuspinianus Diariumát (Aparatus, dec. I, mon. V, VI, előszó).

^{82/A} Bél levelének címzésében mon cher Cousin olvasható. — Burius Dániel egy keltezetlen levélfogalmazványa Bélhez: Berlin, Ms. 39, f. 158. — Bél és Burius Dániel között Platthy Sándor is közvetített. (Uo. ff. 92—93, 112—113).

⁸³ D[anielis] B[urii] Buss-Gedancken in einer Cantata An. 1729. den 29. September ausgedruckt. (Berlin Ms. 39, f. 159).

⁸⁴ Az ev. egyház budapesti levéltárának Gimnasiológia-kompendiuma, 154; SZINNYEI X, 413—414; BURIUS: Micae, 178; Ottlyk György Önéletírását THALY Kálmán adta ki (Történelmi naplók 1663—1719, Bp. 1875, MHHS XXVII, 5). Hat évig tanítványai közé tartozott a pietista Mittuch Ádám (OSZK, Oct. Lat. 122, f. 163). — Logikája: RMK III, 2215; történelmi műveit Schmal András és Kjanicza Márton említik Opus historicum et Commentarius de clarissimis nobilibus familiis Hungariae antiquae et novae cimmem (Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica, I, 80, II, 22, III, 233). — Parschitius István: Dissertatio medica de morbo Hungarico, Francofurti 1693, RMK III, 3798. A disszertációt maga írta. Forrásai között szerepel Spindler Pálnak Rayger Károly gondozásában kiadott kötete: Observationum medicinalium centuria, Francofurti ad Moenum 1691 (RMK III, 3684).

bővíti a keresztény királyok históriáját; és teljes magyarországi földrajzot publikál. Mindkét mű elkészült, de nyomtatásban egyik sem jelent meg.⁸⁵

A hazai történelem és természettudomány ápolása jellemzi azt a kört, amelyben Burius Dániel gyermekkorát élte, és előkészítette, hogy serdülő korában felkészülten és érzékenyen fogadja magába a bátyja és Pilárik János vezette besztercebányai iskola hatását, s az itt kapott irányban fejlődjék tovább Németországban. Ennek dokumentuma a berlini kézirat, amely nemcsak félreérthetetlenül tanúsítja, hogy a fiatal papfi értette, mire törekszik bátyja, hanem — ha nem csalódunk — egy nem lényegtelen ponton túl is haladt álláspontján.

Műve létrejöttének körülményei a rendelkezésre álló adatokból nem állapíthatók meg pontosan, de néhány kétségtelenül biztos pont kijelölhető körülötte. Először is az, hogy ifj. Burius János *Epistolája* még nem volt készen, amikor Burius Dániel a ránk maradt írásművet papírra vetette. Ha ennek a ténynek ismeretében megint felvetjük az elsőség kérdését, az egyháztörténetíró nagyobbik fiáé az ötlet, a kisebbiké az első, nagyon vázlatos kivitelezés érdeme. Fontos még, hogy a ránk maradt kézirat nem maga a bátyjához intézett levél, hanem annak vázlata csupán, amely a megírandó és bővebben kidolgozandó levél tervezetét, mai szóval szinopszist tartalmazza: célja abban áll, hogy a majdan megírandó epistola megírásának szándékát megörökítse és megjelölje az utat, amelyen haladni kíván. A cím tehát, amely Klein óta öröklődik a bibliográfiai irodalomban, nem illik rá teljesen. Hogy aztán a viszonylag terjedelmesnek ígérkező végleges kidolgozás elkészült-e, azt már nem lehet megállapítani.

A levél-tervezet megírásának idejét csak megközelítő pontossággal lehet megmondani. 1699 előtt nem írhatta, mert biztosan említene önéletrajzában, 1711 után viszont nem lett volna érdemes ilyen tárgyú és terjedelmű művet szerkeszteni, mert már megjelent Czvittinger teljesen azonos címmel készült vastag *Specimenje*. De nem nagyon valószínű az sem, hogy Jakob Reimann *Versuch*-jának megjelenése után készült (1708), mert kézenfekvő, hogy a német historia litterariában és a magyarokra szórt „rágalmak” irodalmában — mint látni fogjuk — elég jól tájékozott Burius Dániel nem mulasztotta volna el megemlíteni. A levél-tervezetet tehát 1700 és 1708 között írhatta, amikor már nem tartózkodott első németországi állomás-

⁸⁵ De justificatione, Rostochii 1665 (RMK III, 2294), ajánlása Thököly Istvánnak szól; Repetitiones decalogi antipapistici, Rostochii 1666 (RMK III, 2361), Disputatio theologica Anti-Crociana, Wittebergae 1667 (RMK III, 2414); még Selmechányáról is ismeretes egy teológiai munkája, amit utóbb kibővítve adott ki Wittenbergben (Dissertatio philologico-theologica, de baptismo Christi, . . . antea loco Graeci textus, in Gymnasio Schemniciensi, juventuti scholasticae Succincte proposita, postea . . . Uberius dilatata, et Censurae publicae . . . Academiae Wittebergensis . . . submissa, Wittebergae 1692 (RMK III, 3769). Érdekessége, hogy a bibliai textust (Máté III, 16–17) a görög eredeti és két latin fordítás mellett németül, csehül és magyarul is hozza. — I. József koronázására versbe szedte és kiadta az új király előtti magyar uralkodókat (Viennae Austriae 1687, RMK III, 3484). Utóbb is megjelent Tabella Hungariae ducum et regum Christianorum, Wittenbergae 1702 (RMK III, 4374) c. művében, 5–7. Kéziratosa másolata 1707-ből: OSZK Oct. Lat. 977, f. 40. A Tabella ajánlásában jelenti be, hogy kiadja egy másik művét: Majorem Tabulam Regni Hungariae, Ducum et Regum Ethnorum cum Scytharum ex Asia et Africa, in Europam ingressu ac Ducum atque Regum Christianorum ampliore, in folio conscriptam (quae propter defectum sumptuum, nunc cum blattis et tineis certat) és megírja Magyarország földrajzát (Ichnographia . . . Comitatum Regni Hungariae Septuaginta Quatuor). Az előbbi Tabula Regni Hungariae (1698–1699) címmel, az utóbbi Comitatus Regni Hungariae, Slavoniae et Transylvaniae septuaginta quatuor (1707) címmel a lipcsei egyetem könyvtárában van meg. (Jozef Minarik: Die slowakische Literatur in der zweiten Hälfte des 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, az Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen, Festschrift für Eduard Winter, Berlin, 1966 c. kötetben). Egy feljegyzés szerint Parschitius Kristóf halála után (1713) a földrajz kézírata Johann Burkhard Mencke könyvtárába került. (OSZK, Fol. Lat. 65, f. 233.) Ráday Gedeon szerint a szerző „főbbképpen az Antiquitasokra és Inscriptiokra vigyáz a Geographiájába.” (OSZK, Quart. Hung. 1994, f. 128.) — Id. Burius János azt írja, hogy melan-kolikus tentationes . . . saepe luctam miram ei crearent. (Micae, 178). Bejegyzése van Mittuch emlékkönyvében (Oct. Lat. 122, f. 133).

helyén, Berlinben; erről a fogalmazványban félreérthetetlenül beszél. Az is világos, hogy a levél-tervezet írásakor nem jelentéktelen terjedelmű jegyzettel rendelkezett, ami részben nagybátyjánál, Rotarides Keresztélynél maradt Berlinben, részben bátyjánál volt Besztercebányán. A gyűjtemény sorsa életrajzilag, sajnos, egyelőre kifürkészhetetlen: nem állapítható meg, hogy véglegesen Neuköllnben maradt-e egy rész, és nem tudni, hogyan került haza Magyarországra egy másik. A különös az, hogy Josias Simler *Epitomej*át már id. Burius János használta, besztercebányai fia tehát éppen ezt nem nagyon hiányolhatta; a többi forrás közül azonban kettőt bizonyosan, mert apja halála sőt az egyik az ő hazatérése után jelent meg (1693, 1699).

Burius Dániel jegyzeteinek megnevezett forrásait áttekintve két észrevételt lehet tenni. Az egyik az, hogy nemcsak német nyelvterületen megjelent kiadványokat használt, hanem franciát és hollandot is, a másik az, hogy a közkezen forgó írói lexikonok helyett inkább könyv- és könyvtárjegyzékeket nézett át. Francia eredetű a forrásai között első helyen említett mű: a *Catalogus bibliothecae Thuanae*, Jacques Auguste de Thou, a kiváló francia történész könyvtárának jegyzéke, és a *Bibliotheca Telleriana*, Charles Maurice Le Tellier könyvtárának leírása; holland kiadvány a Nicolaas Heinsiusé. Az ilyenformán a Rajnán túliaknál nem nagyobb számú német források közül a legrégebb Georgius Draudius *Bibliotheca classica*-ja, melyet vásárkatalógusokból szerkesztettek össze, a legújabb és egyúttal berlini kiadvány Christophorus Hendrich *Pandectae Brandenburgicae*-ja. A már többször említett Hermann Conring ezúttal a *De bibliotheca Augusta* c. művével szerepel, amely először Helmstedtben, 1661-ben jelent meg.⁸⁶

A megnevezett forrásokból viszonylag szép anyagot lehetett összeállítani. A Burius Dániel levelében említett szám — 70 magyarországi és 20 erdélyi író — kb. megfelel a valóságnak, hiszen egyedül Simlerből 20 hazai író lehetett kiírni, Czvittingernél legalább is e körül jár a számuk. Használtnia kellett azonban más kézikönyveket is. Ha pl. a Pázmányra vonatkozó ismereteket (Czvittingerhez hasonlóan) a legjobb forrásból, a jezsuiták írói katalógusából akarta kiírni, legalább 20 további névhez juthatott belőle. Ismernie kellett még Szenci Molnár Albert magyar nyelvtanának ajánlását, mert Bencédi Székely Istvánnak csak ebből juthatott a nyomára. Érdemes megemlíteni, hogy művét bizonyosan nem látta, tudta, hogy más sem ismeri, (ezért kellett nevéhez a magyarázó jegyzet), de az író tagadhatatlanul fontosnak tartotta, mint az akkoriban elsőnek tartott magyar nyelvű nyomtatott könyv szerzőjét.

Burius Dánielnek jó, lelkiismeretes kutatónak kellett lennie. Noha tervezett levelében csak 20 íróat akart részletesebben ismertetni, megírja, hogy forrásait még egyszer át akarja fésülni, hogy semmi ne maradhasson el, ami témájára tartozik; úgy, mintha teljes anyaggyűjtésre törekednék. Talán még fontosabb, hogy cím szerint megnevezett forrásai könyvtárjegyzékek: az ember arra gondolhat, hogy a belőlük kiírt címleírásokkal a nagy kézikönyvek adatait akarta ellenőrizni és kiegészíteni. Arról nem ír, hogy könyvtárakat nézett volna át, de felsorolt nevei között vannak olyanok, amelyekről adatokat csak magukból a művekből találhatott (Frölich Dávid, Nadányi János). Hogy legnagyobb részt (vagy talán kizárólag) külföldi forrásokat vett elő, nem érheti szemrehányás: ezt tette apja, ezt utóda, Czvittinger Dávid is; nemcsak azért, mert külföldön dolgoztak, hanem mert a hazai adatokat itthoni forrásokban és összegezésre alkalmas állapotban még nem találták.

Az író a világosan literatúratörténeti szempontú gyűjtésen túl azzal hódítja el magának az irodalomtörténetíró címet, hogy anyagával a külföldi témaadókkal szemben „bizonyítani”

⁸⁶ *Catalogus bibliothecae Thuanae*. A . . . Petro et Iacobo Puteanis, ordine alphabetico primum distributus, Parisiis 1679; *Bibliotheca Telleriana, sive Catalogus Librorum Bibliothecae . . . C. M. Le Tellier*, Parisiis 1693, *Lauenburgi ad Albim* 1704; *Bibliotheca Heinsiana; sive Catalogus Librorum*, quos . . . collegit N. Heinsius, Lugduni in Batavis (1682); Georgius Draudius: *Bibliotheca classica, Sive Catalogus Officialis*, Francofurti 1625. A bibliopólák officinájában árult külföldi könyvek jegyzékét (*Bibliotheca Exotica*) 1610-ben, a német nyelvűekét (*Bibliotheca librorum Germanicorum Classica*) 1611-ben adták ki Frankfurtban.

akarja országának kulturáltságát. A rágalmozók között — immár hagyományosan — első helyen Hermann Conring áll; a második egy új név, a Melchior Goldasté, aki Burius szerint „gyakorta” elítélte a magyarokat. Ez utóbbi (nagyhírű történész) később soha nem került a támadók listájára, nem tudott róla a nagyon tájékozott Rotarides sem, aki pedig a sokkal kisebbeket is listába szedte.

Burius Dániel tehát kétségbe nem vonhatóan megérdemli az irodalomtörténetíró nevet, bizonyos fenntartással Magyarország első irodalomtörténetírójáét. Ezen felül különös fontossága van az irodalomtörténetírás történetében: ő az egyetlen, aki megnevezi „nemzeti” irányzatának mintáját Johann Friedrich Cramer *Vindiciae* c. művében, s ezzel a magyarországiak meglehetősen helyi torzsalkodásnak látszó Conring majd Reimmann elleni vitája mögött feltárja az európai távlatot. Úgy hisszük, az általa megnyitott perspektívában világosabbá válhatik előttünk az elkeseredett hazai írók dühös kirohanásainak mélyebb történeti értelme, és lemérhetőnek ígérkezik a nivó is, amelyen a mieink az irodalomtörténeti anyag segítségével érveiket kifejtették.

VII.

Johann Friedrich Cramer jogtudós, Pufendorf egyik művének németből latinra fordítója, 1694-ben nyílt levelet (vagy inkább levélformájú röpiratot) írt a németek „bizonyos francia rágalmozói ellen”, amely Berlinben és még ugyanebben az évben Amsterdamban is napvilágot látott.⁸⁷ „Bizonyos franciákon” közelebről a jezsuita Dominique Bouhours, annak is egy jóval korábban, először 1672-ben megjelent, dialógusokból álló híres könyve értendő, amelyben egy bel esprit-ről szóló fejtegetés (és a fogalom meghatározása) során egyebek között az olvasható, hogy egy ilyen értelemben kiművelt fő feltűnése a németek (és oroszok) között csak természeti csoda lehet.⁸⁸

Van persze benne más is. Ariste és Eugene egyik beszélgetésükben megállapítják, hogy a műveltség V. Károly alatt került át Itáliából Spanyolországba, a franciák I. Ferenc alatt vetették le félbarbári állapotukat, és XIV. Lajos korára odáig jutottak, hogy a többi népek lettek barbárok hozzájuk képest. Barbár volt kezdetben a francia nép és a nyelv is: Ronsard-ral kezdett emelkedni, XIV. Lajos (és Bouhours) idejében a legtökéletesebb emberi nyelv, egyenlő értékű a latinnal és a göröggel, egyedül az olasszal és a spanyollal vethető úgy-ahogy össze; nyelv, amely megérdemelné, hogy az emberiség nyelve legyen, s az író bizonyos benne, hogy a dekadencia korábbi történeti példáival ellentétben az is marad.⁸⁹

A XVII. századi francia kultúrtörténeti felfogás kifejtése és ebben — voltaképpen mellesleg — a németek elhelyezése mellett a könyv másik, irodalomesztétikai jelentősége abban áll, hogy ebben bukkan fel új tartalommal a cicerói „nescio quid”, a francia „je ne scay quoy”, az

⁸⁷ *Vindiciae niminis Germanici contra quosdam obtrectatores Gallos, Berolini 1694 és Amstelodami 1694*. Személyéről: *Allgemeine deutsche Biographie* IV, 548. Címzettje ALPÁR Gyula szerint (*Streit der Alten und Modernen in der deutschen Literatur bis um 1750*, Pécs 1939, 46) Fr. B. Carpzow. Az amsterdami kiadást az egyik eléje tett üdvözlő vers címe magyarázza meg: *Ad Virum Politum J. F. C. Germanorum ac Batavorum Famam Litterariam scripto pulcherrimo vindicantem*. Cramer ugyanis azt írja, hogy Germani nevezet alatt etiam Inferioris Germaniae habitatores, Belgas, communi nomine comprehendendo. Festői közé így kerül be Van Dyck és Rubens.

⁸⁸ *Les entretiens d'Ariste et d'Eugene*, Paris, 1962, 131: C'est une chose singulière qu'un bel esprit Allemand ou Moscovite, . . . et s'il y en a quelques-uns au monde, ils sont de la nature de ces esprits qui n'apparoissent jamais sans causer de l'étonnement.

⁸⁹ I. m. 34: il me semble que la langue Française tient le premier rang, sans en excepter la Grecque et la Latine. — Quoy qu'il en soit, si la langue Française n'est pas encore la langue de tous les peuples du monde, il me semble qu'elle merite de l'estre (28). — Le vray bel esprit . . . est inseparable du bon sens . . . c'est à le bien definir, le bon sens qui brille (115). A továbbiakra: 27, 76, 134—135. Vö. Roger LATHOUILLÈRE: *La préciosité I*, Genève 1966, 575—576.

a bizonyos „nem tudom mi”, ami irányítja a személyes vonzalmakat, megszabja mi tetszik és mi nem, s a vallásos életben azonos az isteni kegyelemmel. Viktor Klemperer a rokokó esztétika kezdetét látja e fejtegetésben, egy másik német romanista a „génie” első jelentkezését, amelyet a klasszikus „raison” már nem magyarázhat meg.⁹⁰

Cramer előre bejelenti, hogy a német név becsületének megvédelmezésére és emellett az irodalmi életet megzavaró francia nézetek ellen ír, és tehetségének meg ízlésének megfelelően meg is teszi a magáét. A francia nyelvről önmagában nincsen mondanivalója; annál több védekezése során ízlésről, kultúrtörténeti koncepciókról, sőt politikáról; úgy azonban, hogy a németek ügye mellett — a maga módján — egész Európát, más népek mellett név szerint minket is védelmébe vesz.

Mindenekelőtt a bel esprit fogalmát intézi el, már ahogy tudja: megfogalmazza, hogy hívták volna a régi latinok, s ezzel mindjárt a kezdet kezdetén elárulja, hogy a „régiek és az újak”, a klasszikus ókori és a jelenkori teljesítmények összehasonlításából kiinduló s végső soron az antikvitás gyökeres átértékelésére és az irodalmi tekintély-normáktól való felszabaduláshoz vezető vitában teljes meggyőződéssel az ókoriak pártján áll. A német szempontból nagyon indokolt állásfoglalás irodalmi állapotokban rejülő oka ott derül ki, ahol a jogász egy másik franciával vitázik, aki meg azért zárja ki a Parnasszusról a német költőket, mert latin és görög verseket írtak; már pedig aki ilyesfélével foglalkozik, szerinte annyi, mintha valaki anagrammákat, akrosztichonokat és más „szépen hangzó ostobaságokat” írna.⁹¹

Azt hiszem, Cramer poétika- és ízlésbeli állásfoglalásának bemutatása után teljesen világos az a kultúrtörténeti pozíció, amelyet — nem maga választott, hogy egyenrangúan vitázzék a német név francia rágalmozóival, hanem amelybe — a német irodalmi viszonyok között — beleszorult. A jogász nem seperhette ki egyetlen mozdulattal a deák literatúrát a német irodalomból, mert a német mint irodalmi nyelv, a Ronsard és Du Bellay után félszázaddal, a franciákéhoz hasonló szándékkal fellépő Martin Opitz és követőinek munkássága nyomán sem vált

⁹⁰ Az ötödik beszélgetés szól róla. Viktor KLEMPERER: *Geschichte der französischen Literatur im 18. Jahrhundert*, Berlin 1954, 124; Erich KÖHLER: *Je ne sais quoi. Ein Kapitel aus der Begriffsgeschichte des Unbegreiflichen*, Romanistisches Jahrbuch VI (1953—1954), 21—59.

⁹¹ Cramer szerint a bel esprit az, quod ingenium excellens, illustre, peracre et limatum nominare prisci Latini solent; nec enim hodie demum ejusmodi ingenia, seu apud Gallos seu apud quamvis gentem, inusitato exemplo et veluti prodigio quodam nascuntur; quinimo antiquorum gloriam, quod ad ingenii laudem attinet, nostra multo superiorem esse nemo, nisi febriculosus Sophistes, et nimio sui amore inflatus, negare in animum unquam induxit. (A1.) — A támadott mű: [François de Callières:] *Histoire Poétique de la Guerre nouvellement déclarée entre les Anciens et les Modernes*, éd. Amstelod. 1688. A vitáról: Werner KRAUSS: *Studien zur deutschen und französischen Aufklärung*, Berlin 1963; *Parallèle des anciens et des modernes* . . . Par M. Perrault, hg. v. H. R. Jauss, München 1964. Werner KRAUSS — Hans KORTUM: *Antike und Moderne in der Literaturdiskussion des 18. Jahrhunderts*, Berlin 1966. Cramer a francia szerzőről ezt írja: *Poetas Germaniae . . . non solum quia Germani sunt, sed quia Graeca et Latina carmina complures ex iis scripserunt, omni Parnassi aditu prohibere nititur novus Reipublicae literariae circulator, qui nescio quod bellum inter antiquos et hodiernos scriptores literarum monumentis tradit. A francia a latinul és görögül író költőket mint umbratiles homines, e societate politiorum gentium penitus ejicit, nec meliori conditioni esse vult, quam qui Anagrammata et Acrostichides, aliasque ejus generis canoras nugas in chartam conjiciunt. A német erre felsorol egy sereg franciát, aki a XVI. sőt a XVII. században latinul írtak, s akik semmivel sem rosszabbak az anyanyelvű szerzőknél. Ezek a költők Anagrammata, Acrostichides et ejus generis operosas nugas nihilo pluris fecerunt et faciunt, quam aenigmata Francica, in quibus excogitandis et carmine exprimendis complures Galli non ita pridem omnem poeticae facultatis et ingenii gloriam positam esse crediderunt; quanquam sapientiores Galli et eruditiores putidum et futile scribendi genus semper et merito contempserunt. Sed bonum factum, quod Germanis, Belgis, Anglis, Danis, Svecis, Polonis, Moscovitis et Hungaris novus Apollo potestatem fecit condendi Latina carmina, donec scilicet vernaculam linguam perpolirent, et ejus asperitatem quodammodo lenierint. (E—E2.)*

kizárólagossá, magává a német irodalom nyelvévé, hisz utána még a XVIII. század közepe tájáig meglehetősen sokat írtak a klasszikus nyelveken Németországban, ami irodalomnak számít, ha manapság Jakob Balde után nem veszik is számba az irodalomtörténetek. Emiatt felháborító vagy — jobb esetben — pusztán teoretikus kérdés számára azon vitázni, hogy a régiek érnek-e többet vagy az újak, s hogy a modernek elérték és túlszárnyalták-e az antikokat: ha a latin és a német nyelv egyformán használatos a literatúrában, és mindkettőnek termékei valóban irodalomnak számítanak még, értelmetlen szembe állítani őket egymással. Jól megfér Cramer a maga anagrammaival, akrosztichonjaival is, ami meg ízléstörténetileg nem más, mint a francia klasszicizmussal szemben a barokk költői gyakorlat és poétika pártfogolása. Csak természetes, hogy a „nescio quid” értelmét sem tudja egyelőre felfogni.

Mindez persze nem azt jelenti, hogy a német nyelvet nem védelmezi erőteljesen, s ezen át nem az derülne ki, hogy szerinte is végső soron ezé a jövő. A németben (melyet egykor a francia nemesek is beszéltek!) több a méltóság és a ragyogás, nem szegény szavakban, majd — korának német viszonyaira nagyon jellemző módon — támadja azokat, akik nem törődnek anyanyelvükkel, és hogy a nálunk bevett kifejezést használjam: idegent majmolnak.⁹² A német irodalmi nyelv történetét, a reneszánsz kultúrtörténeti kép német változatát írva meg, Lutherrel kezd, Opitzsal folytatja, hozzá Flemminget, Andreas Gryphiust, Lohensteint, Tscherninget, és ízlését ismét elárulva a legnagyobb elismeréssel beszél Hofmannswaldauról, aki „ha tovább él, a német költészetet a tökéletesség legfelső fokára emeli”.⁹³ Miután pedig Bouhoursnál azt olvasta, hogy a franciáknál a verses epikában vannak még kívánni valók, a berlini író megkeresi az „Achilles-sarkot”, és kijelenti, hogy a német epikus vers jobb, mint a francia.⁹⁴

Mylaeus, Bacon és Bouhours nézeteinek vázlatos ismertetése után Cramer röpiratával előtünk áll egy újabb európai kultúrtörténeti koncepció: egy a számos közül, amelyke a reneszánsz elképzelésből tovább fejlődve, egyetemes vagy nemzeti határok közötti érvénnyel alakultak ki. Változataik feldolgozása, úgy gondolom, mint elsőrendű művelődéstörténeti feladat, mód felett szükséges lenne; különösen most, mikor a magyar kultúrtörténetírás kifejlődésben van, és egyre több oldalról merül fel az igény, hogy legyen. Éppen azért hoztuk szóba ebben az összefüggésben, és jelezzük mindjárt, hogy az irodalomtudomány történetét elsősorban a tudomány és a szépirodalom, a latinság és az anyanyelvű irodalom, majd ezen belül ismét a belletrisztika és a tudományosság helyzete érdekli belőle elsősorban, s ezen túl az a folyamat (vagy annak felismerése) még, amellyel a nyelv művészi kezelésének és a műalkotásnak szabályai a latinból a nemzeti nyelvekre terjednek át.

A vulgáris és a klasszikus nyelveken írott irodalmak szétválasztására már Mylaeusnál megvan a hajlam, a tudomány és a szépirodalom nem azonos Baconnál sem, Bouhours teljesen

⁹² Akik a német és a francia nyelvet egyformán ismerik, Plus majestatis ac splendoris elucere in Germanica, quam in Francica, testantur. Szemrehányásai a németek ellen: Pudet me pigetque popularium nostrorum, qui, tertio quoque verbo, peregrinas locutiones, easque imprimis Gallicas, vana ostentatione sui, infarciunt . . . Hi, si quantum operae ac studii ad discendas linguas exteras conferunt, tantum temporis tribuerent patriae linguae cognoscendae et ornandae, minus sicci atque jejuni in populari oratione forent. (F.) — Művét nem azért írja mintha a németeknek nem lenne védelmezőjük, sed ut imperitiae consulere quorundam adolescentum nostrorum, qui aetatis vitio, dum aliena nimis mirantur, suarum rerum incuriosi, subinde oculos sibi praestringi a nonnullis Galliae praestigiatoribus sinunt. (D1.)

⁹³ A német nyelv művelése a renatis litteris et ab instaurata religione kezdődött; Luther indicto superstitioni pariter ac barbariae bello, mindkét területen utólráhetlent alkotott. Opitzról: primus superiorum temporum sordes eluit, et fundamenta jecit poeseos Germanicae, purae, ornatae et omnibus coloribus pictae. Hofmannswaldaunál előbb Guarino-fordítását dicséri, megjegyvezve, hogy certe Moscovitica aut Hungarica lingua ad eam rem parum videtur esse idonea. Megjegyzi még róla: Equidem si diutius vixisset Vir tantus, ad summum perfectionis Gradum Germanicam poesin haud dubie perduxisset.

⁹⁴ BOUHOURS: id. m. 46, ahol a történetírásról is szó van; Cramer: a megfigyelő reperiet, maxime in Epico carmine, saltem aptius et numerosius cadere versus Germanicos, quam Gallos. (F2).

egyértelműen csak francia nyelvű irodalomról beszél (bár ez még nem azonos a mai szépirodalommal). A nézetek különbségét és a fejlődésbeli távolságokat talán egy közhely használatának és az adott körülmények közötti igen eltérő érvényességének bemutatásával érzékeltethetjük: azzal, amit id. Burius Jánostól kezdve Czvittingerig Révay Pétertől idéznek a mieink, és mi is citáltuk fentebb a dolgozatban. A fordulat megvan Bouhours könyvében, pontosan úgy, ahogy Révaynál olvasható. Azzal a különbséggel azonban, hogy a francia jezsuita a régmúlt idők barbárságát jellemzi vele, Révay Péter még mindig a jelenre alkalmazva írja, s éppen a XVII. század vége, az itt tárgyalt kor az az időszak, amikor a mieink, nem kevés nehézséggel küzdve, „bizonyítani” igyekeznek, hogy a közhely nem érvényes többé.⁹⁵

Ha Cramer röpiratát a vázolt kultúrtörténeti összefüggésben vizsgáljuk, azt kell látnunk, hogy az író kétféle képet másol egymásra, melyek egyformán a reneszánsz korából származtathatók ugyan, de tetemes fejlődésbeli különbség állapítható meg közöttük. Mindkettő a görög—latin litterae feltámadásán alapul, de míg az egyik többé-kevésbé megmarad a klasszikus nyelvi és formai utánzásának szintjén, a másik azt adja tudtul, hogy a klasszikus minták nyomán a vulgáris nyelv felszabadult, pallérozódott, és — a franciák, olaszok és spanyolok esetében — azok szintjét el is érte vagy legalább megközelítette. Cramer nyilvánvalóan a megkésett német irodalmi fejlődést fejezte ki védőiratában, mikor a két képet egymásra vetítette, s e megállapítással akár félre is lehetne tenni röpiratát, ha az ottani literatúratörténet hagyományai arra nem készítenék, hogy egész Európa minden irodalmát felvonultassa Bouhours ellen: az angolt és részben a németet mint a francián kívüli fejlett irodalmú vulgáris nyelvek példáit, az akkori köztudatban még teljesen latinság hírében álló többi a deák literatúra művelésének védelmében.

A német írónál akadnak ugyan néhol passzusok, amelyekből arra lehetne következtetni, hogy a „germán Európát” vezeti fel a latinokkal szemben, de az is igaz, hogy az olaszok és a spanyolok lebecsülésén felháborodik, az angolokat nem számítja a germánok közé, és pártfogásába veszi a deákos lengyeleket és a magyarokat.⁹⁶ A kontinens népeinek felvonultatásával az a közvetlen célja különben, hogy Bouhours klíma-elméletét tegye semmivé. Ezen, az éghajlat és a népjellem már az ókorban tanított összefüggésén alapul ugyanis a francia kultúra fensőbbisége és a nyelv szépsége, amely „véghetetlenül távol áll az összes északi nyelvek durvaságától.”⁹⁷ A cáfolat abból a tételtől indul ki, hogy az egyelőre még meglehetősen differenciálatlan tartalmú „institutio”-n, a viszonyokon fordul meg minden; példaként a scytha Anacharsisra, Krisztina svéd királynőre, a lengyel Sarbiewskira hivatkozik, hogy másutt a leghevesebben tiltakozzék a németek és az oroszok egy sorba állítása ellen. Egyedül ezekre érvényes a szellemi tevékenységet determináló éghajlat hatása, mint más helyről kiviláglik, azért, mert a latinságban nem járatosak, s azért kapunk kegyelmet mi és a lengyelek, mert latin műveket írunk.⁹⁸ A klíma-elmélet tehát a német és a francia szerzőnél egészen más kultúrtörténeti elkép-

⁹⁵ A francia kultúra helye: Le siècle present est pour la France, ce que siècle passé étoit pour l'Italie; on diroit que tout l'esprit et toute la sience du monde soit maintenant, parmi nous, et que tous les autres peuples soient barbares en comparaison des François. (Id. m. 135). — Outre que les François étoient encore fort barbares, ils furent si occupez dans les guerres qu'ils entreprirent, et dans celles qu'ils soutinrent; qu'ils n'eurent pas le loisir de cultiver les sciences: il songerent plus à faire de belles actions que de beaux discours. (69). A francia nyelvről: 67.

⁹⁶ *Equid ineptius aut arrogantius dici fingique potest quam quod ingenii gloriam cum duabus tantum nationibus, Hispanis et Italis, ita communicat, ut Gallis principatum attribuat, reliquos autem terrarum orbis incolas ad unum omnes, detorta ingenii laude, stupiditatis, indocta, certe non cognita causa, condemnare non dubitet?* (A2).

⁹⁷ BOUHOURS: id. m. 43: le François est infiniment éloigné de la rudesse de toutes les langues du Nort, dont la plupart des mots écorchent le gozier de ceux qui parlent et les oreilles deceux qui écoutent. A német nyelv jellemzője a duresse (44).

⁹⁸ Az oroszokról: *horum torpentes sub frigidissimo coelo mentes, angustas, humiles, oppletas tenebris ac sordibus, nullis litteris, nulla doctrina, nulla exterorum consuetudine cultas et perpolitatas, servitute denique et herili dominatione oppressas, nomen ipsum excellentis ingenii,*

zeléseket takar: Bouhoursnál — az önbecsülés indokolásán kívül — a teljes jogú irodalmi nyelvekké nem vált vulgáris idiomák lebecsülésének igazolását, Cramernál a latinul nem tudó népek megvetését azon a — bizonyos határok között — máig elfogadott irodalomtörténeti tétel alapján, hogy a nemzeti nyelveket a latin segítségével kell (lehet) kiképezni.

A franciák ellen felsorakoztatott anyanyelvi irodalmak között Cramer természetesen az angolnak adja a pálmát, amiben a tényeken kívül jó forrás és személyes londoni látogatás is támogatta. Spenser Petrarcával és Ronsard-ral, Shakespeare Molière-rel vethető össze, mondja, és forrását latinra fordítva írja, hogy Richelieu azért alapította az Akadémiát, mert a politikától akarta elvonni az embereket, és megállapítja, hogy Montaigne korában a francia nyelv erőteljesebb volt, mint a sok csiszolatás után. Így jut el a végső, már politikai érvhez, amely úgy hangzik, hogy Bouhours ugyanazt teszi, mint XIV. Lajos, aki minden ok nélkül háborút visel a Birodalom ellen.⁹⁹

Leibniz azt írta, hogy ha Cramer rá hallgatott volna, nem vitatkozik egy húsz esztendővel korábban kiadott könyvvel.¹⁰⁰ Igaza volt: húsz évvel később csatáznai — legalább is neveléses dolog, de úgy látszik, a nemzeti viták természetéhez tartozik e korban, jó későn felfedezni egy „ösellenséget”, hogy aztán kedvünkre vitatkozzunk vele. Ebben a vonatkozásban annyira időszerű volt a vita, hogy még Cramer röpiratának megjelenése után is írtak Bouhours ellen; úgy azonban, hogy újabb sérelmeket kutattak fel, noha német relációban sem lehet állítani, hogy különösebb figyelemmel olvasták volna az egymást követő szövegeket.¹⁰¹

Vitatni való már Jean Bodin híres könyvének, a *Methodus, ad facilem historiarum cognitionem*nek V. fejezetében bőven találtak volna németek, de sem megjelenésekor (1566), sem utóbb nem foglalkoztak vele behatóan a maguk nemzeti szempontjából; még azt a fáradságot sem vették a bámulatos olvasottságú literátorok, hogy a későbbi vádakot erre mint legközvetlenebb forrásra vezessék vissza, noha az összefüggések kétségtelenek. Már ő megmondja pl. Tacitusra hivatkozva, hogy a német beszéd nehézkes és nem szép hangzású, rá vezethető vissza a szellemtelenül szorgalmas munkáról vallott nézet, — de legjobb tudomásom szerint — ezeket senki akkor túhegyre nem szedte. Írhatott Barclay az *Icon animorum*-ban (1614) amit akart ugyancsak az ötlettelen könyvgyártásról, senki sértésnek nem vette, megismételhette J. J. Scaliger, észre sem vették.¹⁰²

Fordulat — ha a rendelkezésre álló töredékes forrásokból és a viták XVIII. századi összefoglalásai alapján általánosítani lehet, — valamikor 1680 táján következett be, Bouhours

splendorem sapientiae, et dignitatem tanti nominis, nec intueri, nec sustinere, nec capere posse constat (A2). — Hoc beneficio non utuntur, sat scio, Moscovitae, qui nec Latinis versibus (quum eam linguam aequae ac omnes politiores litteras negligant) nec Moscoviticis scribendis propitias Musas unquam habuerint. Neque enim Moscovita Poeta vel fama cognitus est in Parnasso. Hungaris autem et Polonis, quod interdicat, ne patria lingua carmina condant, caussae nihil est. Sicuti utraque gens, litterarum studiosissima a Latina poesi non est aliena, quin et nonnulli inter eos, maxime inter Polonos, in hoc genere eximiam laudem promeruerunt. (E2).

⁹⁹ CRAMER: id. m. F. lev., Oeuvres diverses du Chevalier Temple, Amsterdam 1708, II, 311—381. — Akik a németeket gyalázzák nihilo justius bellum gerunt, quam quod ipse rex Franciae, nulla provocatus injuria, Germanorum fines intulit et crudelissime exercuit. Ferrohunc, illos calamo reprimi et coerceri, aequum est et antiquis Germanorum moribus ac virtute dignum.

¹⁰⁰ Opera omnia V, Genevae 1768, 306—307.

¹⁰¹ A Bouhours-elleni vitákkal LEMPICKI is foglalkozik (183—184). Vö. még E. HAASE: Zur Frage, ob ein Deutscher ein bel esprit sein kann, Germanisch-Romanische Monatschrift 1959, 363—375. 273. A vita mérlege nála: Sie [die Frage] warf ein Licht auf den Geisteszustand der Deutschen des 17. Jahrhunderts, deren Minderwertigkeitskomplexe sich teils durch Servilität, teils durch Überheblichkeit kundgaben (375).

¹⁰² Parisiis, 1566, 103: rauca vox et gravis, Bouhoursnál: un Allemand qui écorche le François (36), les Allemans rallent (39); Les Allemans ont une langue rude et grossière (41) stb. — BARCLAY: i. m. Londini 1614, 103—104; Prima Scaligeriana, Nusquam antehac Edita, Ultrajecti 1670, 54—55.

könyvének megjelenése után, aki ilyenformán náluk kb. azt az „ösellenség”-szerepet játszotta, mint nálunk a német Hermann Conring.¹⁰³ Az érvanyag meglehetősen vegyes. Mint Magyarország jóhírének védelmezőinél, felmerülnek nemzetkarakterológiával összefüggő, morális érvek. Éppen a mi „ösellenségünk”, Conring panaszkodik egy helyen, hogy aki nem tündöklök az olaszok vallástalanságával, a franciák könnyelműségével s megőrzi a német méltóságot és hitet, parasztnak és barbárnak bélyegzik.¹⁰⁴ Tagadhatatlan, hogy a bel esprit-vitában lehetett hivatkozni az elfranciasodott német udvarokra, melyekben nem hiányzott a Rajnán túli szellem, mint már Cramer, s utána Christian Feustel és Struve tették.¹⁰⁵ A legegészségesebb irányzatnak azonban az bizonyult, amelyet az egyszerűség kedvéért — és a nevek asszociációkat vonzó erejére bízva magam — Leibniz és Christian Thomasius nevéhez fűzök. A filozófus azt írta egyik levelében, hogy Bouhours ellen nem szavakkal, hanem tárgyi bizonyítékokkal kell vitáznunk: francia, olasz és spanyol kompilátor éppúgy van mint német; legyen akár több is, csak jók legyenek és hasznos dolgokat gyűjtsenek össze. A hangsúly a jón és hasznoson van: egyebek között, a francia teljes elismerésével és annak mintájára, a német nyelv vitathatatlan elsőbbségének kivívásán a latinnal szemben, a francia teljesítmények tisztelete mellett a német lehetőségek kidolgozásán; pl. azon, hogy az iskolákban kevesebb haszontalan metafizikát kell tanítani és több hasznos ismeretet, az irodalom pedig kevesebb szóvirágot tartalmazzon és több realitást.¹⁰⁶

A német historia litteraria a XVII. század végére a Leibniz és Christian Thomasius nevével fémjelvezhető irányzatba sodródott bele. Ha Leibniz szavait tartjuk emlékezetben, jó és hasznos kompilációnak nevezhetjük az akkor virágkorát élő tudományszakot; ha megalapítójának, Lambecknek univerzális érdeklődésére gondolunk, a polihisztorkodás újabb változatának, amely éppen egyetemes voltával nemzeti büszkeség tárgya lett attól a pillanattól, amikor a németek — nem először a nemzetek történetének során — a hibából erényt, a sokat írásból és szívós szorgalomból nemzeti dicsőséget csináltak a tudományban. Az ártértékelés valamikor a XVII—XVIII. század fordulóján ment végbe, s ha nálunk alig elvégezhető részletkutatások hiányoznak is, elég valószínűnek látszik, hogy a főszereplők a francia részen Adrien Baillet, a németen Daniel Georg Morhof voltak. A francia író a *Jugmens des savans* első kötetében (1685) hosszú tanulmányt írt a nemzeti előítéletekről, és ennek keretében sort kerített a németek tárgyalására is. Bouhours-ral szembeállva nem állítja, hogy a németek között gyakori a bel esprit; készségesen elismeri viszont szorgalmukat, alaposságukat, amit bon esprit-nek nevez, nagyon elismerően.¹⁰⁷ A német tudós *Polyhistor literarius*-ában megírta a hangyaszorgalmú német tudós védőbeszédét: a kiváló német összefoglalások (mai szóval: kézikönyvek) nélkül más nemzetek tudósai (akik most lenézik az adatgyűjtőket,) nem jutottak volna messze,

¹⁰³ Burcardus Gotthelfius STRUVIUS: *Supplementa ad notitiam rei litterariae et vsvm bibliothecarvm*, Ienae, 1716, 40—51; Bruno Marckwardt poétikatörténetében vezető helyet foglal el a patriotische Leitidee, de vitákról Benjamin Neukirch előtt nem beszél.

¹⁰⁴ Conringiana epistolica, 36: Ea vis hodie est apud nonnullos opinionis, ut boni soli illi habeantur, qui Italica impietate et levitate Gallorum gravitatem religionemque Germanicam, tanquam rusticam nimis et barbaram norunt commutare.

¹⁰⁵ CRAMER: id. m. C. lev.; M. C. FEUSTELIUS: *Ad Virum . . . M. Heinr. Pippingium Schediasma*, Lipsiae — Gorlicii 1707, 6—7; STRUVIUS: *Supplementa*, 46.

¹⁰⁶ LEIBNIZ: id. kiad. V, 355. — Christian THOMASIVS: *Von der Nachahmung der Franzosen*, Stuttgart 1894; uő.: *Von dem Studio der Poesie* (Deutsche Literatur, Reihe Aufklärung Band 1, Weimar—Wien—Leipzig 1928, 122—127).

¹⁰⁷ Legfontosabb helyei: Ainsi il ne faut point chercher dans les Ouvrages de la plus grande partie des Allemands, la gentillesse, la suptilité, le brillant, la vivacité, la delicatessen, la politesse, l'air enjoué, l'ordre, la méthode, et toutes les beautés qui se trouvent dans les Ecrits des Grecs et des Romains, et l'on ne doit point exiger d'eux autre chose que de la solidité, de l'exactitude, du jugement et de l'érudition (273). — Et tout homme de jugmens doit convenir qu'un Allemand qui s'est rendu bon esprit par son industrie et par son travail, est beaucoup louable qu'un Italien ou un François qui étant né bel esprit n'a soin de l'entretenir que dans la vanité ou dans l'oisiveté (277).

majd — egyazon lélegzettel — kijelentette, hogy nemzete tudományosságának védelmére leg-helyesebb lenne összegyűjteni a németországi szerzőket, latinul és németül írókat vegyesen: biztos benne, hogy minden más nemzetet felülmúlóan sok auktort szedhetnének össze.¹⁰⁸

Morhof tehát a hibából (a bel eszrit hiányából) erényt csinált, a német irodalom akkori, a franciához képest megkészt állapotában megbecsülni való nemzeti vonást fedezett fel, és ezzel a terméketlen nemzetkarakterológiai viták helyett a irodalomtörténeti kutatás feladatává tette népe kulturális helyzetének felmérését. Mindkét gondolat folytatókra talált, akik polgári szívóssággal és valóban „német” szorgalommal dolgoztak tudományos kifejtésén. Morhoffal vagy három évtized következik a német irodalomtörténetírásban, amely a Lambeckkel kezdődő új tudománytörténeti hullám csúcspontjának tekinthető, s amelynek leszálló ágát az irodalomban feltehetőleg Gottsched német klasszicizmusa, a filozófiában a wolffianizmus jelzi, és az a korszak, amikor az egyetemi életben Halle helyét Göttingen foglalta el.

Lambecknak, az első irodalomtörténeti mű szerzőjének még eszébe sem jutott, hogy nemzeti tettet visz véghez, mikor *Prodromus*-át írja, de ezt fedezte fel benne félszázad múlva kiadója, J. A. Fabricius, és új kiadásának előszavában megjegyezte, hogy a németek a történeti tudományok minden ágában jeles műveket alkottak, mindenekelőtt a irodalomtörténetben.¹⁰⁹ A fent jelzett értelemben egyik csúcspontja a német historia litteraria-korszaknak Jakob Friedrich Reimann, Czvittinger ellenfele, Rotaridesnél a magyarság igaztalan bírálói között a „coryphaeus criticorum”, a Németországban elfelejtett, nálunk rossz hírbe kevert szorgalmas tudós, akinek történeti jelentősége mifelőlünk mérhető fel legjobban, mert a mi szemünk a megkészttség és elmaradottság állapotából következő jelenségekhez jobban hozzászókött, mint az ezeken olykor túlnéző szomszédainké.¹¹⁰

Reimann irodalomtörténetének nyelvilag az az újdonsága elődeivel szemben, hogy németül írta; azon a nyelven, amelyet nagy barátai, Leibniz és Thomasius ekkor már elvárhattak tőle; ellensége a skolasztikának és az „ateista” Pierre Baylenak.¹¹¹ További nagyjelentőségű újítás nála, hogy Morhoffal ellentétben, de az ő gondolatának megfelelően a német irodalomtörténetét írta meg hat kötetben (1708—1710), melynek csak első kötete az „általános rész”-nek nevezhető egyetemes irodalomtörténet; ezáltal kizárólag azért, hogy a többi népek teljesítményeit a sajátjával hasonlíthassa össze.¹¹² Hazafias nyilatkozatait ötven esztendővel

¹⁰⁸ Scribunt enim multa, imo vomunt libros; quibus ut excuteretur e manu calamus, publica autoritate provideri deberet. Hinc contemptus nostrae gentis apud gentes nasutiores, qui tamen, si rem accuratius pensitaveris, multum Germanorum diligentiae debent. Id certe vel ipse livor fatebitur, absque Germanis vix tantos in re litteraria progressus facturas ceteras nationes, quae Germanos quadantenus Paedagogos nactae sunt (Lib. I, c. XVIII, 50, I, 206—207).

¹⁰⁹ Agnoscent . . . mecum omnes aequi iudices, a proximo seculo ad praesentem usque aetatem tanta contentione insudasse viros praeclarissimos, atque in his . . . non infimos Germanos nostros, ad historiam omnium generis, litterariam maxime illustrandam.

¹¹⁰ A kifejezés Rotaridesnél (Lineamenta, 5). Hermann HEIMPEL: Der Mensch in seiner Gegenwart, Göttingen 1957, 185: Wollten wir das wirkliche deutsche Unglück bezeichnen, so dürften wir es Verspätung nennen.

¹¹¹ Leibnizhez fűződő kapcsolatairól önéletrajzában ír: Eigene Lebens-Beschreibung Oder Historische Nachricht von Sich Selbst, Braunschweig 1745, 42—44, 92; Thomasiusról: uo. 53; Critisirender Geschichts Calender Von der Logica, Franckfurt 1690, előszó és Rhenatus Christophorus LEONARDUS: Schediasma, Michaelsteinii 1718, 26—27. Büszkén írja, hogy 1703-ban elsőnek adta ki Cicero leveleit (Epistolae ad familiares) német jegyzetekkel (Eigene Lebens-Beschreibung, 46—47, 115). Filozófiájáról a Versuch I. és II. előszavában beszél. P. Bayle-ről: Versuch Einer Critique über das Dictionnaire Historique et Critique Des Mr. Bayle, Halle 1711. Írt verseket is. Az emblemikus ódák meghonosítását magának tulajdonítja, és utal rá, hogy azóta az ízlés lényegesen megváltozott. (Eigene Lebens-Beschreibung, 9.).

¹¹² A világ négy legfőbb tudományos műhelye (die Vier vornehmsten Werckstädte der Weisheit in Europa) Francia-, Olasz-, Spanyolország és Anglia. (Versuch IV, ajánlás). Az angolok és a franciák általános jellemzésére Morhoffot idézi (Versuch I, 309, 318).

ezelőtt akár antológiák élére teheték volna (ha ismerik); ma is tudománytörténetbe kívánkozik viszont, hogy művével „bizonyítani” akar: megmutatni a tudományos világnak, hogy a „francia urak”-nak semmi okuk nincsen lebecsülni a német literatúrát.¹¹³ Nemzeti tudományvá válik nála maga a literatúratörténet is.¹¹⁴ Ha Morhof azt írta, hogy a németek kiváló kézikönyveikkel egész Európa pedagógusai lettek, Reimmann kijelenti, hogy a historia litterariában kell mindenkinek a németek tanítványává válni, aki azt egyáltalán művelni akarja.¹¹⁵ Még fontosabb számunkra, hogy a német becsület eme elszánt védelmezője — ugyancsak Morhof nyomán — felveti egy német irodalmi lexikon gondolatát.¹¹⁶ Az elgondolkodtató csak az ebben az ötletben, hogy egy hasonló francia és angol vállalkozást az írók szinte felmérhetetlen száma miatt mindketten szinte reménytelennek tartottak; egy németet viszont, aminek ismét csak „bizonyítás” volna az elsőrendű feladata, — nem, s ezzel elárulják, hogy a három nép kultúrája és irodalma között mégis csak volt — még a védelmezők szerint is — valami különbség. Akkor is, ha egy teljes német írói lexikont sem akkor, sem később nem sikerült senkinek szerkeszteni: pontosan abból az okból, amiért a franciát és az angolt gyakorlatilag mindketten lehetetlennek tartották.

VIII.

Burius Dániel a német historia litterariának éppen a fénykorában adaptálta az új tudomány-
szakot, hogy a magyar nép becsületét megvédje vele. Világos fejű ember volt, akit nem vezet-
tek félre Cramer indulatos kitörései, és röpiratának nem éppen „franciásan világos” szerkezete
ellenére, a lényegét tudta kiemelni belőle. Történetileg nézve a dolgot éppen azt, ami a hasonló
vadás ellen küzdő magyar vitázókat érdekelhette.

Jól látta, hogy a tollharc a bel esprit körül forog. Átvette tehát Cramer bel esprit-meghatá-
rozását, Bouhours vádjának latin fordítását és a klíma-elméletet, amire a francia jezsuita a
németekről vallott véleményét „tudományosan” (és egyúttal hagyományosan)¹¹⁷ megindo-

¹¹³ Versuch II, 3—4: Ich bin vom Geblüte ein Teutscher. Ich lebe und lehre unter denen
Teutschen. Ich habe auch mit meinem Hertzen die gewisse Überzeugung, dass die Historia
literaria derer Teutschen denen Teutschen am allermeisten zu wissen nöthig sey. . . . Ich über-
gebe dir . . . den ersten und anderen Theil . . . und so dann der Beweisssthum verhoffentlich
der gesamten gelehrten Welt . . . vor Augen liegen soll, dass die Teutschen unter denen Euro-
päern in literaria die allermeisten meriten, und also die Herren Frantzosen insgemein, und der
Cardinal Perron, Baillet, Bouhours und andere insonderheit nicht Ursache haben, dieselben
so gar verächtlich in diesem Stück zuhalten, und so geringschätzig von ihnen zu raisonniren.

¹¹⁴ Bibliotheca acroamatica, Hannoverae 1712.

¹¹⁵ Versuch III, 27—28: diejenigen, welche die Teutschen eine Zeitlang als ihr Lehr-Schüler
tractirt werden sich genöthiget befinden, sie als ihre Lehr-Meister und Praeceptores zu
respectiren, zumahl wenn dieselben fortfahren solten, die Historiam Literariam zu cultiviren.

¹¹⁶ Versuch I, 349: So haben sich doch . . . gar wenige gefunden, welche sich um die Historiam
Literariam ihres Vaterlandes bekümmert, und die Scripta und Scriptorum Germanorum
in eine ordentliche Historische Verzeichniss zu bringen sich bemühet haben.

¹¹⁷ A fontosabb átvételek:

Cramer

quod ingenium excellens, illustre, peracre
et limatum nominare prisci Latini solent

— — — — —
quaerit . . . , fieri possit, ut in hominem
natione Germanum ingenii subtilitas, elegan-
tia et venustas cadat nec ne? Respondet sine
ulla dubitatione, illud per se ἀδύνατον esse,

Burius

negans Germanos esse bell' esprit seu illustria,
peracria et limata ingenia

— — — — —
Quaerit Jesuita: Fierine possit, ut in homi-
nem natione Germanum ingenii subtilitas,
elegantia litteraria et eruditio cadere possit?
respondetque ἀδύνατον esse, nec sine mira-

kolta. Pontosan tudta, hogy Cramer cáfolatának lényege a német szellemi élet kiválóságainak felvonultatása, és ebben is követte mintáját: nem írt ki belőle minden nevet, de nincsen nála név, amit előbb a berlini jogász nem említett volna. Még azt is jól értette, hogy egyetemes német ügyről van szó, és Pufendorf-nál nem emelte ki a tudós porosz udvarhoz fűződő kapcsolatait.¹¹⁸

Burius Dániel határozottan okos tömörítéssel kivonatolta tehát Cramert, és tagadhatatlan az is, hogy a magyarországi írók listája logikusan követi a német szerzőtől átvett alapvetést. Mint minden kivonatnál, itt is felvetendő azonban az a kérdés, hogy mit hagyott ki, mit toldott bele az alig átfogalmazott eredeti szövegbe, nyomtalanul elveszett-e az, ami az excerpumba nem került bele, és az adott esetben mérlegelendő az a kérdés is, hogy ismerte-e eredetiben a francia szerzőt, akit Cramer elkeseredetten támadott.

A legutolsó kérdésre egyszerű a felelet: Buriusnál egyetlen szó nincsen, ami arra utalna, hogy Bouhours könyvét olvasta; a francia írónak tulajdonított minden szó Cramerra megy vissza, a magyar szerző valószínűleg nem is tudott franciául. Még inkább a világos fő dicséretére szolgál ezek után, hogy magyarországi irodalomtörténet-tervezetéhez használt francia forrásokat. Túllátott a Rajnán, ha művének koncepciója az innenső oldalról származik is.

Jóval bonyolultabb a kihagyások megítélése, mert a lényeg Buriusnál hibátlanul megtalálható. A feltűnő csak az, hogy a magyarországi szerző a leghalványabban sem céloz arra, hogy Cramer az iratban céltudatosan állást foglal a kor néhány fontos irodalmi kérdésében, köztük a régi és modern írók rangsorolása körüli vitában, kigúnyolja a „je ne scay quoy” gondolatát, és mikor az anagrammákról és akrosztichonokról beszél, az irodalmi ízlés változásának problémáját érinti. Lényegesen szélesebb a berlini író látóköre is. Burius Dániel egy francia jezsuita és egy német tudós vitájaként közvetíti a nemzeti érzületet megmozgató vitát, Cramer egész Európát vonultatja fel bizonyos franciák ellen, akiknek csak egyik, de legfőbb képviselője Bouhours atya. Szóvá érdemes tenni, hogy Cramer védekezés közben támad is. Felháborítja, hogy egy sorban látja népét az oroszokkal és meglehetősen hagyományos, vallási képzetek uralmára (katolikus — schizmatikus) és ezen át a latinság tisztelőre visszavezethető gesztussal kizárja őket Európából.¹¹⁹ Burius vele ellentétben annyira csak saját dolgával foglalkozik, hogy bizonyítás közben eszébe sem jut mások felé vágásokat tenni. Szóvá teendő különbség végül, hogy Cramer az írók mellett festőket és zenészeket említ, Burius kizárólag literátorokról beszél.

Cramer Európa-képében mi magyarok név szerint benne vagyunk, de — több szempontból különös módon — Burius Dániel meg sem említi e nehezen elhanyagolható körülményt. A Közép-Európában a XVII. század végén még javában virágzó latin irodalom kapcsán szóló rólunk: megvan a lehetőségünk, hogy latin verseket írjunk, míg mi és más nemzetek anyanyelvünket ki nem műveljük. Szorosan ide tartozik már most, hogy Burius Dániel látszólag tudomást sem vesz Cramer német nyelvű irodalmat méltató sorairól, ügyet sem vet az irodalmi latinnyelvűség védelmére, de a forrásában található német szerzők közül csak latinul írókat emel át levelébe. Arra lehetne gondolni, hogy az anyanyelv irodalmi használatának kér-

nec sine miraculo aut prodigio fieri posse, ut ingeniosus appareat Germanus aut Moscovita. Dicit, ingenii subtilitatem... nullo modo convenire in homines septentrionales, propter crassam nimis corporis temperationem et robustum habitum.

¹¹⁸ Cramer kiemeli III. Frigyes brandenburgi választó XIV. Lajoséhoz hasonlítható mecénási tevékenységét.

¹¹⁹ Fontos tudni, hogy a mi irányunkban elfogult Reimmann Nagy Péter uralkodásától döntő fordulatot lát az orosz kultúréletben. (Versuch I, 389.)

culo aut prodigio fieri posse, ut ingeniosus Germanus adpareat.

Et hoc de omnibus Septentrionalibus quibusdam Orientalibus etiam affirmat, propter crassam nimis corporis constitutionem, robustum et vastum habitum.

dése s ezzel összefüggésben Cramer tétele a latinság és nemzeti nyelvű irodalom kapcsolatáról teljesen érzéketlenül hagyta, de nem így van. Hozza ugyanis Bencédi Székely István, a „kiváló historikus” nevét, fűz hozzá egy hanyagul fogalmazott, tárgyilag téves magyarázó mondatot, amely éppen — az egyébként korrekten fogalmazványban — zavarosságával készletet rá, hogy világosan megformált mondatig még alig eljutó fontos gondolatot keressünk benne.

Mindenekelőtt nem igaz, hogy Bencédi Székely elsőnek adta ki Magyarország történetét, igaz viszont az, hogy magyar nyelven írt róla elsőnek. Ez az értelmezés felel meg Burius Dániel forrásának, amely szerint a legrégebb magyar nyelvű könyv; ennek a körülménynek kiemelése mérhető össze Burius kortársa, Jessensky Dániel fejtegetésével, aki védelmébe vette a magyar nyelvet, és ezt a felfogást tükrözi Burius Cramer-kivonatában az az egyetlen, de nagyon lényeges betoldás, amely szerint nemcsak az „északi” népeket éri a barbárság vádja, hanem a „keletieket” is, ezeken pedig az adott összefüggésben egyedül a magyarok érthetők.

Úgy vélem, itt az a pont, hol Burius Dániel túltett bátyja irodalomtörténetírói tervén, — már abban az esetben ti., ha Bél Mátyás híradásának megfelelően kizárólag vagy legalább főleg a hazai írók jó latinságát dokumentálta Weissbeckhez intézett levelében. Ha valóban ez a valóság, nem tett mást, mint hogy helyben hagyta Cramer ítéletét, hogy Németországtól keletre csak latin szerzők vannak, akikről beszélni érdemes, és a berlini jogász kétféle kultúr-történeti képe közül az archaikusabbat fogadta el Magyarország számára. Nem így öccse, aki a sorok között világosan tudatja figyelmes olvasójával, hogy a latin mellett van egy magyar nyelvű irodalom is, melynek jól látja kezdetét, ha a folytatásra már nem utal is rövidke művében.

Ha a fenti adatok alapján és interpretációjuk folytatásaként Farkas Gyulával együtt arra gondolnánk, hogy Jessensky Dániel, Burius Dániel, majd pedig Czvittinger Dávid „teljesen tisztában van a magyar nemzetiség és a magyar nyelvű műveltség jelentőségével”, alaposan tévednénk. E mai fogalmak szerint kivétel nélkül nem-magyar polgárok valóban szeretnék, ha magyar nyelvű irodalom lenne, és lenne pl. egy „magyar Opitz”: nem azért azonban, mintha bármi fogalmuk lett volna a XIX. századi „magyar nemzetiség” eszméjéről, hanem azért, mert világosan látták, hogy az általuk is elfogadott magyarországi uralkodó réteg és a magyar anyanyelvű lakosság irodalma nem jutott arra a fokra, hogy akár csak a némettel is összevethető legyen.

A nemzetien polgári (általános felfogás szerint Bessenyeivel kezdődő) anyanyelvűségi program mellett számolni kell tehát egy nemesi nyelvi programmal is, amelynek teljesen kidolgozatlan a története, de van: Czvittinger a maga nyelvművelésre szóló buzdításában éppen rendien nemesi volta miatt „elegáns, férfias, méltóságos és hősi” a magyar nyelv jelzői. Csupán a felsorolt nemesi attributumok és a XVII—XVIII. század feudális viszonyai érthetik meg továbbá, hogy a kellő elvi fundamentumokat egyelőre nélkülöző magyar nyelvű irodalmiság sürgetői között jól elkülöníthető egy nem-magyar csoport, időben talán az erdélyi szász Töppelt Lőrincztől (1667) a szlovák születésű Ribiny Jánosig (1751), amely újból és újból elővette a kérdést, — mai ismereteink szerint meglehetősen eredménytelenül.

Az elmondottak nyomán nem túlzás talán kijelenteni, hogy Burius Dániel a néhány évvel később vastag opusszal jelentkező Czvittinger elől minden lényeges gondolatot elírt, s utána már nem kellett más, csak tudós szorgalom, hogy az alapelvek testet öltsenek. Még ebben is részük volt azonban a Burius testvéreknek. Czvittinger írja, hogy ifj. Burius Jánosnak 1696-ban magántanítványa volt, de szavaiból nem derül ki, hogy ő indította el a fiatalembert az irodalomtörténetírói pályán. Maga Czvittinger írja azt is, hogy Dudith András boroszlói sírfeliratát akkor másolta le, mikor 1697-ben a városban időzött; de hogy kinek az ösztönzésére, megint csak homályban marad.¹²⁰

¹²⁰ Specimen, 94—95, 129—130.

Ismertebb ifj. Burius János és Bél Mátyás kapcsolata, amit eddig teljesen a pietizmus vonatkozásában tárgyaltak. Azt hiszem, az elmondottak alapján tudománytörténeti hatasokról is lehet majd ezután bizonyos óvatossággal említést tenni. Teljesen világos azonban az irodalomtörténeti levelet tervező Burius Dániel és a magyar nyelv irodalomtörténetét megírni készülő Bél Mátyás barátsága és együttműködése.

A Halléból hazatérő Bélnek első dolga egy tervezet kidolgozása volt, amelyben az eddig elhanyagolt magyar nyelv irodalomtörténetének kidolgozására tett javaslatot;¹²¹ pontosan azért, amiért Jessensky Dániel vette védelmébe, és amiért minden jel szerint Burius Dániel érdeklődött iránta. Nem vették még észre, mert nem volt név, hogy az ifjabb Burius-testvér üdvözlő verset írt a tervezethez, amelyben szoros barátságukról beszél, s ez nem szólam: Bél Mátyás Besztercebányán 1713. július 30-i dátummal adta ki keze alól a kéziratot. Két nappal korábban, július 28-án Burius Dániel ugyancsak Besztercebányán Berlinbe szóló útlevelet kapott.¹²² Ha tudjuk, hogy Bél tervezete Berlinben jelent meg, nyilvánvaló, hogy Burius vitte azt magával.

A Bétől Rotaridesig vezető további szálak némelyikét érintettük már, mások ismertebbek, mint hogy itt beszélni kelljen róluk. Számunkra ezúttal az a lényeges, hogy a Burius-család két nemzedékének literátorai valóban „megalapították” a régi Magyarország irodalomtörténetírását.

IX.

Ha a hazai historia litteraria kialakulásának processzusát összefoglalni, és egy megírandó, összehasonlító szempontokat sem elhanyagoló kultúrtörténet számára némileg általánosítani kívánjuk, mindenekelőtt egy értelmiséget kell az irodalomtörténetírás megindulásához felvennünk. A réteget nálunk laicizálódó egyházi értelmiségnek nevezhetjük, amely a polgári értelmiség funkcióját töltötte be, de polgári mivoltában még rendi gondolkodású volt, beidegzett tisztelettel viseltetett a nemesség iránt, távol állt minden „modern”, XVIII. század végi nacionalizmustól, és mély meggyőződéssel ragaszkodott a közösséghez, amelynek *Regnum Hungariae* a történeti neve. Kár, hogy a közösségi tudat XVII. századi állapotáról viszonylag keveset tudunk, de reméljük, hozzájárulhatunk mibenlétének tisztázásához azzal az észrevétellel, hogy az irodalomtörténetírás megindulása szempontjából döntő fordulatot hozott benne a század vége, amikor a fentebb körvonalazott réteg legjobb képviselői és legtájékozottabb koponyái felfedezték, hogy a közösségnek nemcsak földje, társadalmi rendje, törvényei, egyházi és világi előjárói, hanem irodalma is van, amely mint közösségi tulajdon hasznos és szükséges, és emiatt gondviselésre és fejlesztésre érdemes.

Kíváncsiak továbbá az irodalomtörténetírás megindulásához egy vélt vagy valódi támadás, lehetőleg a közelmúltból, a fenti példák szerint legalább egy negyedszázadon belül, amely előbb alkalmi, röpiratszerű tiltakozásra készült, utóbb, a tudományos munka megszokott tempójának megfelelően vastkos, részletes művek megírására ösztönöz. A támadás és a védekezés szabályosnak vehető időbeli távolságából arra lehet következtetni, hogy a tudatbeli, s az ebben tükröződő társadalmi változást kell döntő tényezőnek tekinteni: ez teszi lehetővé a támadás érzékelését, és ezen mérhető le egyúttal a fogékonyság a közösség kulturális javai iránt. Az irodalomtörténetírás létrejöttében fontos szerepet játszó támadás-motívum azt is magában

¹²¹ *Historiae linguae Hvngaricae libros dvos . . . edere parat, Berolini (1713), § 2: a latin, germán, szláv nyelvekről eleget írtak, solam hucusque Hungaricam, nescio quo fato, deseruere sui. Profecto, diu est, dum istam mecum sive ignauiam, sive incuriam popularium . . . dolere coepi, atque tacitis votis optare, vt esset aliquis, qui malo huic nostro, pro virili mederetur, — írja; minthogy senki nem akadt, ő fogott munkához.*

¹²² Burius versében: *Beli arcta juncta mihi . . . amicitia.* — Útlevele: Berlin, Ms. 39, f. 81.

foglalja, hogy a megtámadott irodalom „készlettel” rendelkezik ugyan, de ez kisebb, s az irodalom színvonala egészében elmaradottabb, fejletlenebb mint a támadóé; a védekezésbe állandóan belekeveredik a támadó irodalmának utánzására, elérésére irányuló törekvés valamint a gyengébb fél kisebbségi érzése, mely a saját teljesítmények túlbecsülésében, az alig összemérhető értékek különbségének elhallgatásában, s eközben valamilyen irodalmon kívüli szempont általi felnagyításában nyilvánul meg.

Az irodalomtörténetírás létrejöttének negyedik tényezője az értelmiség mögött álló politikai uralkodó réteg, a közösségi tudat elsőszámú letéteményese, mely megérti, pártolja, előmozdítja az értelmiségiek erőfeszítését, és eközben régi közösségi tudatába új elemként építi be a közösség kultúrájának megbecsülését.

Azt hiszem, jó szolgálatot tennie az egyetemes művelődéstörténetnek az a kutató, aki az ismertetett séma alapján részletesen kidolgozná az irodalomtörténetírások létrejöttének mechanizmusát. Úgy látszik ugyanis, hogy e korszakoként és közösségenként ismétlődő folyamatban történetileg változik a közösséget összetartó tudattartalom, a támadó és a megtámadott, igen különbözők lehetnek a vallott irodalmi elvek és a megszépítő ideológia, változhatnak az uralkodó osztály, de az említett tényezők összetalálkozása minden irodalomtörténetírás létrejöttében kimutatható. A vizsgálatban különös figyelmet kellett fordítani az „elégedetlen újító” lelki habitusára és az ideológia hatására, amely homályba borítja az irodalmi normákat, és olyan írókat és vélt értékeket csempész be az irodalomba, amelyeknek nagyon kevés vagy éppen semmi közük a literatúrához és a princípiumokhoz, amelyeket pedig igazolni hivatottak.

Teljesen a vázolt sémát látszik igazolni pl. Jeromos *De viris inlustribus* c. műve, mellyel a keresztény Európa irodalomtörténetírása megindult. Az író leginkább értelmiséginek tekinthető az egyházatyák között, mert semmiféle magas egyházi funkciót nem töltött be; művét a pogány Suetoniust követve Nummius Aemilius Dexter kérésére írta, aki meg előkelő hivatalokat viselt, akkortájt éppen egy történeti mű megírásával foglalkozott. Támadói, Celsus (178—180 körül), Porphyrius (268 után) és Julianus császár korábban éltek, régen megcáfolták őket, de Jeromosnál változatlanul „vesztett kutyák” a nevük; csak keresztény és igazhitű írókat akart felvenni, de szerepel a listájában zsidó (Philon, Josephus Flavius), pogány (Seneca) és eretnek is (Donatus, Asterius, Photinus). Jeromos „bizonyítani” akar: ő történetesen azt, hogy a keresztény írók felérnek a pogányokkal, és ezért nem fukarkodik a dicséző jelzőkkel, — néha még saját másutt megírt véleményét is megtagadva.¹²³ — Pontosan ezek a vonások mutathatók ki Johannes Trithemiusnál, aki 1495-ben egy egészen más természetű közösség, Germania íróinak katalógusát adta ki, és támadóit az olaszok között kereste.¹²⁴

Nem példák kellenének persze, hanem az európai irodalomtörténetírás részletes és alapos feldolgozása. Míg ez meg nem történik, ismétlem, csak javasolni lehet (megtárgyalás céljából) a körvonalazott sémát, egyebekben azonban a magyar tájakon maradván kell megállapítanunk, hogy a historia litterariát a régi Magyarország társadalmában és közösségi tudatában végbement változás hívta életre. Kezdeményezői és művelői lakóhelyükön élő egyházi értelmiségiek voltak, mert másfajta tudományos munkára képes csoport akkor még nem létezett. A támadók németek, akik ugyanakkor a maguk megkésetttség állapotában leledző irodalmát védték a fejlettebb franciával szemben. A társadalmi réteg végül, amelyre az új tudomány szak kezd-

¹²³ Hieronymus: *De viris inlustribus*. Accedit Gennadii Catalogus virorum inlustrium. Ex rec. Guilielmi HERDINGII, Lipsiae 1879; Paul LEHMANN: *Erforschung des Mittelalters* I, Stuttgart 1959, 82—113; Martin SCHANZ — Carl HOSIUS: *Geschichte der römischen Literatur* (Handbuch der Altertumswissenschaft VIII, 4) 447—451; Pierre LABRIOLLE: *Histoire de la littérature latine chrétienne*, éd. 2. Paris 1924, 284—287; uő: *La réaction païenne*, Paris 1934; F. KLINGNER: *Römische Geisteswelt*, München 1956.

¹²⁴ *Catalogus illustrium virorum Germaniam suis ingenijs et lucubrationibus . . . exornantium*.

ményezői támaszkodhattak, a nemesség volt. A régi Magyarország társadalmi és irodalmi viszonyainak kell megfelelnie annak a ténynek, hogy a literatúratörténetet nem-magyar születésűek kezdeményezték, a benne feldolgozott anyag vegyes nyelvű volt, de az első írók kivétel nélkül szükségét érezték, hogy legyen olyan magyar nyelvű irodalom, amit esetleg a némettel párhuzamba lehet állítani, és legyen végre „magyar Opitz”, vagyis magyar nyelvre alkalmazott irodalomtudomány. Az úttörők ízlése nálunk is, a németeknél is, fokozatosan közeledett egy bizonyos klasszicizmus felé, amit legalkalmasabban „deákos klasszicizmusnak” nevezhetünk. A literatúratörténet tudományának legfőbb képviselői mind ezt vallották magukénak.

Befejezésül egyetlen tanulság még: a régi irodalomtörténetírók „bizonyítani” akartak, és e szándék néha még ma is felbukkan művelődéstörténeti tárgyú feldolgozásokban. Azt hiszem azonban, hogy ha történetileg ki lehet mutatni e szándék első megnyilvánulásait és a belőle következő torzításokat, le is lehet mondani róla. Mert igaz például az, hogy a historia litteraria Bacontól származó megfogalmazását 1663-ban nálunk is lenyomtatták, igaz azonban az is, hogy ebből literatúratörténetírás nem lett; ha adatok hiányában valamiféle „lappangási időt” tételeznénk fel, elvégre meg lehetne tenni, vagy lehetne alkalmazni kellő kritika nélkül az előrehaladottabb külföld fejlettebb viszonyaiból kikövetkeztetett analógiákat, de ez már nem egzakt tudomány, hanem XVII—XVIII. századi elődeink megszipító ideológiájának 200 év utáni hatása. Azt hiszem, túljutottunk a megkésettiségre azon a fokán, amelyen erre még szükségünk volt, és ma már elég erősek vagyunk egykori viszonylagos elmaradottságunk világos felismerésére.

F Ü G G E L É K

Burius Dánielnek bátyjához íj. Burius Jánoshoz intézendő irodalomtörténeti levelének tervezete.
P. S.

Propositum Reverendi Domini Fratris ratione schediasmatis de eruditis Hungaris, patriae nostrae et orbi erudito gratissimum, sufflaminiabit conatus meos, quos in epistolam quandam intendebar conferre, eandem materiam prae se ferentem. Quoniam vero ejusdem labor, et stilum et operam limatiorem, addo judicium defoecatum et *ταξιν* exactissimam continebit, herbam porrigo Reverendo Domino Fratri, et in quibus opellam meam conferre possum, dignetur tantum demandare. Ne tamen lateat intentio mea, Reverendo Domino Fratri breviter eandem describam, qua via mihi placuisset incedere. Scripserat ante nonnullos annos per modum epistolae Johanes Fridericus Cramerus consiliarius aulicus regis Borussiae schediasma sub titulo: *Vindiciae nominis Germanici contra quosdam obtrectatores Gallos*. Ansam eidem dederat quidam inter presbyteros Gallos Jesuitas, nomine P. Bohours, negans Germanos esse bell' esprit seu illustria, peracria et limata ingenia. Quaerit Jesuita: Fierine possit, ut in hominem natione Germanum ingenii subtilitas, elegantia litteraria et eruditio cadere possit? respondetque sine ulla dubitatione *ἀδύνατον* esse, nec sine miraculo aut prodigio fieri posse, ut ingeniosus Germanus adpareat. Et hoc de omnibus septentrionalibus, quibusdam orientalibus etiam affirmat, propter crassam nimis corporis constitutionem, robustum et vastum habitum. Opposuit huic Gallo auctor viros clarissimos, Grotium, Heinsium, Vossium, Freinsheimium, Boeclerum, Gronovium, Graevium, Perizonium, Camerarium, Melanch[onem], Casselium, Chytraeum, Sturmium, Junium, Cureum, Baudium, Buchnerum, Erasmus, Eobanum Hesium, Georgium Sabinum, Petrum Lotichium, Francium, Brockhusium, Barleum, Spanhemium, Samuelem Puffendorfium. Ad analogiam istius epistolae ego quoque *Vindicias* nominis Hungarici contra quosdam obtrectatores exteraneos [!] destinaveram elaborare, in quibus 20 Hungaros eruditionis fama etiam apud externos clarissimos, malevolis istis censoribus exposuissem, quorum nomina hic adpono:

Johannes Dudithius,
Georgius Vernherus,
Janus Pannonius,
M. Johannes Thuroczius,

- 5 Johannes Sambucus,
 Johannes Jessenius,
 Johannes Delicasius,
 Stephanus Szegedinus,
 Petrus de Rewa,
- 10 Albertus Molnar,
 David Frölichius,
 Stephanus Szekelius insignis historicus, qui primum Chronicon Hungariae Cracoviae edidit,
 Nicolaus Istvanfius,
 Abrahamus Backsaj,
- 15 Petrus Pazmannus,
 Leonhartus Stöckelius,
 Christophorus Lacnerus Soproniensis, Medicinae Doctor, qui Flori[legium] Aegyptiacum erudite scripsit,
 Comes Franciscus de Nadasd auctor Mausolei,
 Johannes Horvath Liber Baro de Gradecz,
- 20 Johannes Nadany.

Praeter hos adsunt duae decades Transylvani eruditorum, et ad minim[um] 50 Hungari eruditi, qui prioribus et laude et eruditionis fama non cedent, quos tamen alia vice exmissurus sum. Dolendum tamen, quod multa quae de viris istis congesseram, inter chartas meas apud Dominum avunculum Berolini lateant et remanserint. Vix enim credibile est, quos Hungaros eruditos ex Catalogis Bibliothecae Thuanae, Tellerianae, Heinsianae et Pandectis Brandenburgicis collegeram. Item ex Catalogo Bibliothecae Augusteae, quae Wolfenbytelini adservatur, ab Hermanno Conringio erudite conscripto, alias censore Hungarorum iniquo, qui cum Goldasto sinistre saepius de Hungaris iudicat. Interim affirmare possum, me Bibliothecam Draudianam et Epitomen Simleri jam pervolvisse, et quos observavi in chartas me contulisse, quae penes Dominum Fratrem sunt. Interim quoniam inter lectionem cursoria multa excidere possunt et praeteriri, iterum perlustrabo exmissos libros.

Est hoc *ἀντρογράφον* Danielis Burii ad fratrem suum M. Johannem Buriium Pastorem Germanicum Neosoliensem, postquam hac de re requisitus fuisset, datum. Ast exinde iudicare licet de praestantia epistolae M. Johannis Burii ad Weisbeckium datae de eruditis Hungaris, cuius Belius in Praefatione Grammaticae Germanicae meminit, siquidem certo et ordinem et viros clarissimos et lectissima quaevis de iis ex magnis operibus acquisita continebat; vt adeo deceptus sit Rotarides, qui sinistre admodum de illa iudicat, ignorans, Burio tam praeclearam de eruditis Hungariae commentationis formam a fratre Daniele fuisse suppeditatam.

Auunculus, cuius in epistola meminit, est Christianus Rotarides, rector Gymnasii Berolinensis.

Andor Tarnai

LES DÉBUTS DE L'HISTORIOGRAPHIE LITTÉRAIRE EN HONGRIE

L'une des branches de l'historiographie littéraire du XVIIe siècle, l'istoria litteraria, implantée et cultivée surtout en Allemagne, se base sur un chapitre de l'oeuvre de Bacon, intitulée *De augmentis et dignitate scientiarum*. Ce passage important était connu en 1663 en Hongrie aussi, mais l'historiographie littéraire ne s'est pas évoluée directement de celui là, mais d'après des exemples allemands et de l'histoire ecclésiastique de János Burius, intitulée *Micae*. C'étaient ses fils, János Burius jun. et Dániel Burius qui ont continué à développer son oeuvre en une historiographie littéraire. Conformément à l'historiographie littéraire allemande de l'époque, leur but consistait à prouver le niveau culturel de leur nation contre ceux qui l'ont mis en doute. Le premier ouvrage en Hongrie traitant la littérature, la lettre de Dániel Burius à son frère aîné, János Burius jun., s'attache strictement à l'oeuvre de Johann Friedrich Cramer, intitulée *Vindiciae nominis Germanici contra quosdam obtrectatores Gallos* (Berlin, 1694).

L'auteur est de l'avis que les conditions préalables de la naissance de l'historiographie littéraire, en Hongrie de même qu'en Allemagne, étaient: la conscience de la communauté qui, dès la fin du XVIIe siècle, comprend aussi le soin de la culture de la communauté; les intellectuels qui se charge de la tâche de ce soin et de la défense; une attaque qui pousse à écrire l'histoire de la littérature et finalement, un public qui assure la défense de la culture de la communauté par son poids social.

AZ ESZTÉTIKAI TANSZÉK BETÖLTÉSÉRE KIÍRT PÁLYÁZAT ÉS KRITIKAI IRÁNYZATAINK 1791-BEN

7. Az a mintegy háromszáz lapra terjedő latin nyelvű esztétikai, tág értelemben véve kritikai szöveg, melyet az egyetem esztétikai tanszékének betöltése céljából 1791-ben meghirdetett pályázat és *concursum* aktáinak mellékleteként az Országos Levéltár őriz a helytartónácsi Litt. Pol. jelzetű anyagában,¹ mennyiségileg igen jelentős: e kéziratanyag mintegy megduplázza azt a teoretikus jellegű forrásanyagot, melyet újkori kritikánk első lendületének időszakából, az 1780-as évek végéről és az 1790-es évek elejéről ismerünk. Minőségüket tekintve, alig van ez iratok közt olyan, amely Péczeli, Földi, Verseggy, Batsányi, Révai és Kazinczy ez idő tájt megjelent vagy kéziratban maradt kritikai (általános értelemben kritikai, tehát esztétikai és poétikai) írásainak színvonalát felülmúlná; igaz, kevés köztük az olyan is, amely gondolati korszerűség tekintetében elmaradna azok mögött, vagy ne szolgálna oly tanulságokkal is, melyek a magyar nyelvű — említett — iratokból csak halványan kitűnő tendenciákat megerősítve és kiszélesítve az eszmetörténeti helyzetnek most már az egész területen való differenciálódására ne engednének következtetni. Az sem kevés, hogy ezek az önmagukban véve nem kiemelkedő, két-három írástól eltekintve középszerű kéziratok dolgozatok oly kilátópontra segítenek fel, amelyet eddig nélkülöztünk, és amely nélkül ez időszak kritikájának egyidejű változatait és időbeli változásait, párhuzamosait és összeütközéseit, lehanyagolható és előretörő irányzatait, az egész rendszer rétegeit és történeti mozgatóit sokkal nehezebben és kisebb biztonsággal állapíthatnók meg. Az igazi minőségi többlet, melyet a viszonyítás, a tanulmányoknak egymásra, irodalmunkra és az európai kritikára vonatkoztatása révén nyerhetünk, súlyosabb: a pályázat lefolyásából, az iratok érveiből és indulataiból kritikátörténetünknek eddig ismeretlen krízise és fordulata tűnik elő, mely 1791—92 ismeretes politikátörténeti változásain belül önálló fejezetnek tekintendő.

E fejezet tartalmi gazdagságát és intenzió tanulságait a nagyszámú és sokféle eszmei megnyilatkozásnak egy évben és egy tárgya, az esztétikum körüli összetalálkozása biztosítja.

E korszakban nincs még egy ily konkrét tudományos és tanügyi alkalom, pontosabban vizsgálat, melynek tárgya az ügy természetéből eredően ily sok oldal megvilágításba kerülne. A fakultás hivatalosan megjelölte a professzorral szemben támasztott követelményeket; a pályázók viszont önmaguk művének és törekvéseinek felméréseivel jelentették be folyamódványaikban alkalmasságukat; a pályázataik mellé csatolt *specimenek* pedig objektíve tárták

¹ Az a kézirat és kiadatlan anyag, melyet dolgozatomban felhasználtam, az *Országos Levéltárban* található, a következő jelzetek alatt: C 67. Htt.-Lt. Litt. Pol. 1791 Fons 3 Pos. 83. 84. 109. — C 67. Litt. Pol. 1791 Fons 3/284, 286, 326. 1792 Fons 9/47. — Kreil és Gabelhofer iudicium-ai az 1792 Fons 9/46 alatt vannak. — Schedius iratai a C 67 Litt. Pol. 1791 Fons 3, Pos. 130. alatt, ezt az állagot Szentpétery nem említi. Ebből gondolom, hogy a pályázatnak lehetnek még kézbe sem vett, ismeretlen iratai, ezeknek információ-tartalma azonban vsz. csekély a már feldolgozott iratokéhoz képest. — Itt mondom köszönetet az OL Kutatóterme tisztviselőinek szíves segítségükért és dr. KENÉZ Győző tud. kutatónak értékes felvilágosításaiért.

fel eszmei hovatarozásukat, vallottak tehetségük és műveltségük fejlettségéről, további próbákat szolgáltatva alkalmasságuk elbírálására; ám a megítélés és kiválasztás szempontjai a tanszékek történetében most szinte kivételes módon tovább differenciálódtak: a jelentkezőknek zárthelyi írásbeli és szóbeli vizsgát kellett tenniük; a kérdések pedig, melyekre írásban és szóban részletesen válaszoltak, a XVIII. századi esztétika és kritika központi kérdései voltak; a vizsgadolgozatok szövege és a feleleteknek a vizsgabizottság több tagja által adott kivonatos, de pontos ismertetése pedig rendelkezésünkre áll. Nyilvánvaló, hogy amikor a kancellária, a helytartótanács ellenállását leküzdve, kikényszerítette a *concursum*, vagyis a versenyvizsgát, saját jelöltjeinek alkalmasságát vagy inkább a helytartótanács és az egyetem más jelöltjeivel való megmérkőzni tudását akarta tényekkel bizonyítani; éppen ezért nem kellene Szentpétery Imrénének (*A bölcsészettudományi kar története*, 1935. 283.) kevesellnie azt, hogy „mindössze hatan” jelentkezték vizsgára „a húsz pályázó” közül. (Szentpétery huszart tart számon.) Ennyien csak a legfőbb és legfontosabb katedrának, a bölcsészettanének egyik betöltése alkalmából vállalkoztak *concursum*ra, máskor nem. És érthető, hogy jórészt éppen azok jelentek meg a vizsgán is, akik bizonyosak lehettek abban, hogy protektorai a versenyvizsgán elérhető eredményeket vetik a mérlegbe, ezáltal is erősítve esélyeiket a döntésnél.

E sokféle oldalról történő megvilágításban — pedig a hivatalok egymás közti meghasonlítását még nem is említettem — különösen megnő jelentősége egy oly pályázatnak, melyre *huszonketten² és nem húszan*, mint Szentpétery tudja, adták be kérvényeiket. E szám önmagában is figyelmet érdemel. Maga Szentpétery Dugonics egykori tanszékének, az elemi matematikáénak 1831-i betöltésével kapcsolatban azt írja, hogy „a pályázók feltűnően nagy számban: összesen nyolcan jelentkezték” (226.). Hogyhogy nem tűnt föl neki, hogy az esztétikai tanszéknek ez a „csődületi” megrohanása egészen kivételes jelenség volt a Budán, majd Pesten működő egyetem katedráinak történetében? 1796-ban még a legelőkelőbb tanszékre, a bölcsészettanéra is csak 14-en pályáztak, Révai halála után a magyar nyelv és irodaloméra csak kilencen. Mi tette olyan kívánatosszá az esztétikai tanszéket, hogy szinte megrohamozták? És miért vitatkozik a jelöltek körül a vizsgabizottság egyik fele a másikkal, a döntés körül a helytartótanács a kancelláriával, az udvar pedig — II. Lipót végóráiban — mindegyikükkel? Miért ül a vizsgabizottságban egymás mellett a besúgó Gabelhofer abbé és a besúgók áldozata, Kreil professzor, és miért szónokol épp előttük — az előírás szerint mintha praelectiót tartana az egyetemen — a sorsával és korával elégedetlen, lázongó Szentjóni Szabó László, akiről eddig nem tudtuk,³ hogy itt is szerencsét próbált és esztétikai irodalmunk egyik szép tanulmányát írta meg sietve a zárthelyi vizsgán? és miért ír szóbelijéről Gabelhofer szinte gyűlölködő, Kreil pedig méltányos *iudiciumot*, mintha a fiatalember megítélésében is egymás iránti ellenérzésüket akarnák kifejezni?

Az ügy körüli izgalomból, összeütközésekből eléggé világos, miért lehetett tudósaink és irodalmáraink különböző csoportjainak ennyire fontos az esztétikai tanszék meghódítása. Nem a magyarnyelvűség állt előtérben (az is ott szerepelt ugyan a pályázati követelmények

² A huszonkét pályázó neve betűrendben: 1. Baky Ferenc, 2. Batsányi János, 3. Belnay György, 4. Bucsánszky György, 5. Gallauner Ferenc, 6. Gruber Károly, 7. Haliczky András, 8. Katanchich Péter, 9. Lambach Elek, 10. Nagyváthy János, 11. Nitsch Dániel, 12. Rájnis József, 13. Révai Miklós, 14. Rossi Ferenc, 15. Schedius Lajos, 16. Stipsics Alajos, 17. Stipsics Antal, 18. Szentjóni Szabó László, 19. Tekusch Mihály, 20. Tertina Mihály, 21. Tóth Farkas, 22. Tzinke Ferenc.

³ Egyedül DOROMBY Karola említette meg, mellesleg (zárójelben s némi lebecsüléssel), Szentjóni Szabó nevét, *Schedius Lajos mint német—magyar kultúrközvetítő* című (1933) alapos doktori értekezésében (22.), de sem vele, sem másokkal (Schediust kivéve) nem foglalkozott. Ezt az utalását a későbbi szakirodalom teljesen elfelejtette — GÁLOS Rezső, Szentjóni Szabó monográfiája nem tud Szabó pályázatáról, Benda sem említi a magyar jakobinusok irataival kapcsolatos jegyzeteiben.

között*), hanem oly nevelési és talán szervezési lehetőségeknek is birtokba vétele és kiaknázása, amilyenekkel egy ideológiailag forrongó, társadalmilag a gyakorlati szervezkedések útjára lépett világban a jellegénél fogva országosan és nemzetközileg egyaránt nagy hatósugarú katedra a többieknél inkább rendelkezhetett. Ismeretes, hogy az aiszthezis, a *szép* és a művészet embert és társadalmat javító hivatását illetően ekkor még egyetértett egymással a régies horatiusi elvnek és a modern *Sturm und Drang* zsenikultuszának követője, a korral és társadalmával való elégedetlenség pedig politikai töltést is adhatott az esztétikai elméletnek, ha az a szépet a társadalomért való elkötelezettség tudatában értelmezte és hirdette. A társadalmat megosztó súlyos kérdések körül létrejött, még egyensúlyban levő, ám már megfeszülő erők pedig éppen ekkor jutottak el arra a — ha nem is legmagasabb — fokra, melyen bármelyikük is hadállászámba vehette az esztétikai tanszék birtokát. Arról a kevesek képviselte magyarságról volt szó, mely a *szép* eszméjének, az izlés és *ingenium* fogalmának jegyében kereste ezúttal s fogalmazta meg (ha csak az egyetem történetének egyik epizódjaként is) a maga emberi szabadságvágyát, magyar nemesi reformer és hungarus magyarság szűkebb körein túl egyetemesebb összefüggésekre figyelve. A pályázat nem volt oka annak az erjedésnek, melyet az erre a tudományterületre is átnyomuló energiák idéztek elő: Földi, Péczeli és Versegly meg sokasodó esztétikai írásai vagy Kazinczy visszavonulása az *Orpheus* második kötetében a szépirodalmi lázadás sajátos területére azt mutatják, hogy a pályázat a tőle függetlenül megnőtt esztétikai érdeklődésnek lett összegezője és felmutatója, kisebb méreteiben, alkalmiságában is annak elgondolkoztató bizonyítékaként, hogy a megnyesett vagy megzavart társadalmi energiák a politikai vitalitás abszorpciója következtében nagyobb kulturális, művészeti, esztétikai teljesítményekre készülődnek, útjukat keresve.

A krízis és a rákövetkező fordulat, mely ennek az egyetemesebb igényű és tudású magyarságnak — nemzetét féltő nemesnek, hungarus polgárnak, lázongó honoráciornak és plebejusnak egyaránt — keserves buktatója lett, szinte leolvasható Gabelhofernek, a vizsgáztatónak arcáról, míg a vizsgázót, Szentjóni Szabót figyelni, s már készíti magában a mondatot, melyet denunciáns tollal szúr oda vizsgajelentése végére: miféle szabadságok hiányát panaszolja fel ez a fiatalember?!

Ennyit kellett előrebocsátani a témáról és a tárgy irodalomtörténeti jelentőségéről.

2. Mit tudtunk eddig a pályázatról? A szakirodalom Révainál, Rájnislánál, Batsányinál és Schediusnál meg-megemlítette a pályázaton való részvételüket, de majdnem mindig⁵ Pauler Tivadar 1880-ban megjelent egyetem-története alapján, ahol egyetlen lapon (394) kilenc pályázó nevének említésével futólag ismertette vannak a döntés körüli kontroverziák, s felmerül egy rejtélyes, mert az iratanyagban sehol elő nem forduló név, a Fekete Mihályé. Nem nehéz megállapítani, hogy Pauler vagy bedolgozói Michael Tekusch nevének nagy F-hez hasonlóan írt kezdőbetűjéből találták fel a nemlétező Feketét. Szentpétery Imre kitűnő bölcsészkar-története a legfontosabb levéltári akták alapján először adja elő megbízhatóan a pályázat menetét, de *csak ezt*, az esztétikai tárgyú dolgozatok közül csak kettőt említ meg cím szerint, a versenyvizsga írásbeli eredményeiről, melyek igen érdekes és részben értékes esztétikatörté-

⁴ Ami a magyarnyelvűséget illeti, arra vonatkozólag DOROMBY Karola disszertációjából idézem (19.) a helytartótanács érdekes véleménynyilvánítását arról, hogy oly tanerők jelentkezzenek, „qui peculiariter in statu sint Juventutem hungaram etiam in patria Literatura, quantum haec ad amoeniores artes pertinet et cujus in Lingua quoque materna praeclara exstant specimina erudiendi . . .” Doromby közli Makó betoldását is, mely megemlíti, hogy az uralkodó szívében viseli „culturam literaturae hungaricae”.

⁵ Csak akkor nem Pauler alapján említették a pályázaton résztvevők nevét, ha ők maguk utaltak erre önéletrajzi feljegyzéseikben. — Az egyetlen kivétel Schediusszal történt, Doromby Karolának id. disszertációjában, mely a szigorúan Schediusra vonatkozó levéltári anyagot is feldolgozta.

neti dokumentumok, nem szól, s mert különben sem az esztétika történetének, hanem a tanszék betöltése körüli huzavonának, mint intézménytörténetnek megírására vállalkozott, elintézhette ügyünket egy-két felületes megjegyzéssel. Ilyenekkel, mint: „látszik, hogy az esztétikáról mint tudományról, nálunk ekkor még nem volt eléggé tisztult a felfogás”, és: „a kérvényeknek furcsa mellékleteik vannak” (282.). Természetesen ily megjegyzéseket az esztétikáról vagy egy pályázat mellékleteiről alkalmilag talán a XX. századra vonatkozólag is lehetne tenni, nemcsak egy oly XVIII. századi pályázat kapcsán, melyen azért Baumgarten, Diderot, Kant neve nem értelmetlenül iratott le és hangzott el. De nem ez a hibája Szentpétery előadásának, mely különben elég pontos, hanem az, hogy őt is megtéveszthette az a jezsuitabarát mesterkedés, mely 1791 tavaszán a nagyon iskolás tudományú ex-jezsuitának, Tóth Farkasnak érdemét a felterjesztés tudatosan szépítő stílusának erejével is öregbítve így akarta őt professzorsághoz segíteni. Tóth Farkas u. i. nem csatolt folyamodványához egy *Succinta totius aestheticae adumbratio* c. értekezést, mint Szentpétery állítja, hanem csak egy 61 lapra terjedő, vegyes értékű *Aphorismi Artium Liberalium* c. önállóan kompilációt, amelynek már a címe alapján sem igen lehet első helyen proponálni egyetemi tanárságra egy jó iskolamestert. Mivel pedig az 1791. június 10-i helytartótanácsi felterjesztésben Csáky József praeses s többek között Szerdahely, Tóth patrónusa, mégis Tóth Volfgangust ajánlotta a professzorságra, illendőbbnek látszott elegánsabban az esztétika vázlatának nevezni a szerény aforizma-gyűjteményt. Szórol szóra fordítva ez áll a felterjesztésben: a műve mellékelte jegyzéke és az esztétikai vázlat eléggé megmutatják Tóth alkalmasságát. Ebből a megszeépítő címből vélte Szentpétery vagy bedolgozója, hogy valami önálló értekezésről van szó. Ilyen azonban nem található. Szentpéteryvel már nem a betűk ördöge játszott, mint Pauler Tivadarral, aki egy nemlétező pályázót talált ki, hanem a szavak tréfálták meg, melyekből egy nemlétező műre következtetett, akaratlanul is Tóth Farkas ügyét támogatva százhatvan évvel azután.

Szentpétery monográfiája és Doromby Karola Schedius-disszertációja mindenesetre a legmegbízhatóbb kiindulást nyújthatja nekünk is az ügy *hivatali lefolyásának* rekonstruálásához (melyet azonban önülük dokumentáltabban és főképp a tartalom miatt másként értelmezve adunk elő). Ilyen vonatkozásban hivatkozunk néha rájuk (kiigazítva Szentpétery és Doromby néhány bosszantóan téves adatát, dátumát). Célunkhoz, a pályázat kritikátörténeti szempontból egyedül érdekes tartalmának teitárásához és értékeléséhez azonban Szentpétery semmi segítséget sem nyújt, s Doromby disszertációját is csak Schediusra vonatkozólag hasznosíthattuk.

3. Werthes Frigyes Ágost, aki tehetséges ember volt, de hosszú ideig sehol sem maradt egy helyben, s nemigen tudott beilleszkedni a II. József uralma végén felbolyduló magyar világba, 1791. április elején (I. Nyiry Erzsébet: *Werthes Frigyes Ágost Kelemen pesti évei* (1784–91). Bpest, 1939. 13.) hagyta el a pesti egyetemet, ahol közel hét évig működött. Jacobi, Goethe, Schiller és Wieland e számon tartott ismerőse, akinek nevét Carlo Gozzi-fordításai tették ismerettté Németországban, talán a magyar helyzet éretlensége miatt sem volt képes arra, hogy a *Sturm und Drang* általa jól ismert eszméit közvetítse íróinkhoz, magyarul különben sem tudott jól. A Központi szeminárium egy P. N. P. névalírású növendékének levele így szól róla a *Mindenes Gyűjtemény* IV. negyedében (IV. 87.): „Verthesz a szép tudományok Professora, ámbár két esztendők előtt még egy szót sem tudta Magyarul, még is most annyira ment nyelvünk tanulásában, hogy már minden Magyarul írt könyveket tökéletesen ért”. Hogy e levélből a magyar nyelvnek az esztétikai tanszéken való alkalmazása iránti érdeklődés is kicsendül, azt egy másik, a *Magyar Kurir* 1791. július 19-i számában (865.) név nélkül megjelent levél érdekes szövege is megerősíti: „Mi pedig született Magyarok a nyelvnek ékességeit gyakoroljuk: minthogy pedig a Pesti Universitásban az Aesthetica rend szerint való tudomány, de még ez ideig az anyai nyelvünkre nem volt alkalmaztatva, az olyak kedvéért, a kik ezen tudományt nem hallották, rövideden a nyelvbéli szép elő adásra meg-kívántató fundamentomos

meg-jegyzések elő-adattak. Meg-fejtegetett fel olvasások tartattak az igaz Ízlésről, a ki mondasoknak tulajdonságairól, az ész Lángnak (genie) erejéről, a Kritikáról, a fentésegről (Sublimitas) úgy a gondolatokra, mint a szállásokra való nézve. Ezekon kívül példákkal világosítatnak a szabások [= szabályok]. Eddig válogatott rajzolásokat maga fejtegetett volt meg Kir. Professor Úr; most pedig magunk gyakoroljuk mi magunkat. Választ ki-ki a maga tehetsége szerint olyan mondasokat a Magyar könyvekből, a melyeket meg vizsgálhat: ki-szoktuk mutatni mind a hibákat, mind a szépségeket, míg már most magunk-is a Kritika-béli szabásokat alkalmaztatnánk”.

Ez a „Kir. Professor Úr” már nem a hónapokkal előbb eltávozott Werthes, hanem Gabelhofer Gyula abbé, a volt piarista, aki bizalmas jelentéseivel annyira megnyerte II. Lipót kegyeit, hogy a hittudományi karról 1791-ben a pesti egyetemi könyvtár igazgatójává nevezték ki. Amíg a pályázati harc folyt a kinevezendő professzor körül, őt bízták meg a helyettesítéssel. A *Magyar Kurir* leveléből nem tűnik ki világosan, hogy magyarul tartott előadásokat az esztétikából, legfeljebb csak annyi, hogy a hallgatók maguk választottak ki magyar szövegeket esztétikai kritikára. Abban a Gerzon-féle latin nyelvű *Institutiones Aesthetices*ben pedig, mely Werthes és Gabelhofer 1791-es előadásait tartalmazza,⁶ nyoma sem látszik a magyar nyelv iránti érdeklődésnek. Annál érdekesebb viszont az a változás, mely Werthes után Gabelhofernél az esztétika fő kérdéseinek gondosabb és korszerű kifejtésében nyilvánul meg. Ha e jegyzet tartalmát egybevetjük a *Magyar Kurir* levelének oly terminusaival, mint az ízlés és a genie, és ez utóbbiakat a pályázat írásbeli dolgozatainak első kérdéseivel, valószínűnek mondhatjuk, hogy — a tételkiválasztás teljesen személytelennek leírt eljárásán túl — Gabelhofer akarata és megbízható tudása érvényesült a vizsgakérdések megfogalmazásában.

Werthes egyik hű tanítványa, Belnay György Alajos búcsúztatta egy német nyelvű neoklasszikus ódában, fájjalva benne, hogy épp amikor felragyog a hajnal, veszítik el a nemes bölcslet. Belnayt különben hamarosan a pályázók között látjuk viszont.⁷

⁶ Az *Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában* a Quart. Lat. 2399/VII. jelzet alatt található egy Adalbertus Gerzon nevű 3. éves filozófia-hallgatónak Werthes és Gabelhofer előadásairól készült kivonata. (Augusti Verthes AA. LL. et Philosophiae Doctoris tum Clarissimi Gabelhofer Theologiae Doctoris Valedicente Cl. Verthes, *Institutiones Aesthetices* 1791.), melyet NYIRY Erzsébet is, id. értekezésében, megemlített. WERTHES a „pulchrum est res quae sentitur potius quam intelligitur” frázissal kezdte, aztán az artes elegantiores eredetére tért át, beszélt a művészetek ama legnemesebbikéről, ami a nyelv, majd az oratórióról, ennek perspicuitasáról, a retorikai figurákról szólt, végül a puritas orationist óvta az archaismustól, a provincialismustól, a peregrinitástól, a graecismustól és a neologismustól (29.). Utolsó szavai: Ultima tandem perfectio est Correctio. Teljesen hagyományos klasszicista előadás lehetett. — GABELHOFER ezzel szemben, akinek előadásai a 31. laptól a 176-ig olvashatók, sokkal érdekesebbek, modernebbek. Először az orationnak az elocutióban rejlő venustas-árról beszélt, azután egyre inkább új elméletek és jelenségek ismeretét tanúsító paragrafusokba foglalta előadását, tárgyalva a stílus historicustól elváló regényt (Roman est ficta Biographia stv. (61.)), és Rollin-en, Voltaire-en kívül Hume-ra, Burke-re s főleg Baumgartenre hivatkozott, mikor az ars poetica-t adta elő. A sensibilitásra gyakran utalt, és a carmen lyricum meghatározását viszonylag korszerűen írta le: „Est sensationis quae poetiae animus tum ex objecti alicujus perceptione fortissima agitatur, perfectissima expressio”, az ódával kapcsolatban az enthusiasmust és a saltus-t emelte ki első helyen, de azért az eloquentiák és retorikák klasszicista formáit is megmagyarázta (hypotyposis, personificatio, prosopopoeia stb.). A 2. semester a 176. lapon ér véget, és vagy érdeklődésének vagy időbeosztásának aránytalanságát jól mutatja, hogy a lírainak mondható műfajokról kb. 30 lapra való jegyzetet íratott Gerzonnal, az epikáról és a drámáról együttvéve sem többet 15 lapnál. — Erdemes volna Kreilinek ugyanekkor s ugyancsak Gerzontól lejegyzett előadásait párhuzamosan vizsgálni a Gabelhoferével (Anton Kreils . . . Skitze seines Handbuchs der Vernunft Theologie und Moral Philosophie für seine Zuhörer 1791, Quart. Lat. 2399/IX. és Antonii Kreil . . . Metaphysicae Professoris . . . Institutiones ejus 1791 . . . Quart. Lat. 2399/X.). Kreil előadásaiban az első pillantásra feltűnik, mennyire a Wolff utáni, Kant előtti, ill. kanti (és mendelssohni) filozófia nyomában jár.

Május végére tizenhét pályázat⁷ érkezett be. Az 1791. június 10-i helytartósági consilium (10273. sz.) leszögezte a kinevezendő esztétikaprofesszorral szemben támasztott követelményeket, s mint említettem, máris Tóth Farkast terjesztette fel első helyen. A követelmények közt elsőként szerepelt a *morum probitas* és a *prudencia* mint az ifjúság neveléséhez szükséges erények, második helyen a mesterség műveléséhez nélkülözhetetlen nyelvismeret (a hazaié is, amennyiben szükséges), csak a harmadik helyen az irodalmi munkásság és a negyedik a jártasság a híres esztétikusok teóriáiban. Végül az ifjúság részére készített irodalom is számításba jött. Ezeknek a követelményeknek megfelelően — mintha a testére szabták volna! — könnyű volt Tóth Farkast terjeszteni fel az első helyen, méghozzá munkájának azzal a széptetésével, melyről már beszéltem — egyik jelölt sem versenyezhetett vele *morum probitas*, iskolai gyakorlat, görög és latin nyelvtudás tekintetében. A második helyen Katanchich Pétert, a zágrábi archigimnázium ferences rendi humanitásprofesszorát ajánlották, hivatkozva *Fructus autumnales* című idilljeire és főleg arra, hogy az esztétikai tanszékre való alkalmasságáról Szerdahely és Pupikoffer (ex-jezsuiták) kezeskednek. Katanchich az ex-jezsuita Szerdahelynek volt a tanítványa esztétikából, s állását is Szerdahelynek köszönhette (vö. Szinnyei, V. 1171.). Nyilvánvaló volt az ex-jezsuita mesterkedés — Révait csak a harmadik helyen jelölték, mint aki *dignus* a katedrára, Nagyváthyt *idoneusként* a negyedik helyen s ötödiknek Schediust, megjegyezve, hogy Belnay, Tekusch, Rájnis és Batsányi is keltenek némi reményt maguk felől: ha tovább foglalkoznának a tárggyal, megérdemelhették a tanszéket. Mivel ez a tényleges érdemmel és tehetséggel éppúgy, mint az udvar tanulmányi bizottságának (az 1791 végéig még úgy-ahogy élő Van Swieten-i körnek, I. Benda, I. 579.)⁸ felvilágosult-monarchikus céljaival ellenzök, retrográd szellemű előterjesztés igazolta Gabelhofer aulikus és jezsuitaellenes jelentéseit, melyekből régóta tudták, hogy az ex-jezsuiták minden főiskolai tanszékre a maguk emberét akarják behozni (Benda, I. 413.), a helytartótanács udvari intimitumot kapott, mely versenyvizsga (*concursum*) kiírását kívánta és azoknak a felterjesztését is, akik alkalmasak a tanszékre, de akadályozva voltak a jelentkezésben (Szentpétery, 283.). A helytartótanács október 7-én felterjesztésben tiltakozott: méltatlan is, állította, az egyetemhez a *concursum*, „*ingeneturque Opinio Nationem Hungaricam tot Annorum Spatio ne eo quidem pervenisse, ut vel unicea Universitati de Viris idoneis providere possit*”. Szentpétery kiemeli ezt a tiltakozó szöveget, s így akarva-akaratlanul azt a benyomást kelti az olvasóban, mintha ez az álláspont hazafias érzületből fakadt volna. Valójában, mint láttuk, azoknak az ex-jezsuita törekvéseknek palástolására szolgált, melyeknek a bölcsészkar igazgatója, Makó Pál ex-jezsuita (s egyben a helytartótanács tanulmányi osztályának előadó tanácsosa) volt az egyik korifeusa (I. Strohmayr dec. 29-i jelentését, Benda, I. 413.), s amelynek hívei a Káron is, a helytartótanácsban is a többséget tették ki. Hogy velük szemben a besúgó Gabelhofer, aki Belnay nevezetes röpiratának, a *Reflexionesnek* német fordítását monarchikus ízű jegyzetekkel látta el mint „*Freund der hungarischen Bürgerjugend*” (I. Kosáry, 322.), aulikus felfogásban is még a felvilágosodás híve volt, kétségtelen. És mivel aligha hitte el Martinovics fantáziáinak (I. ennek 1791 október eleji emlékiratát, Benda, I. 453—468.), hogy az illuminátusok az ex-jezsuitákkal szövetkeztek a monarchia megdöntésére, a jezsuita klikk ellen Gabelhofer

⁷ A tizenhét pályázó betűrendben (a listák maguk, mert a hivatalok eltérő kívánalmai szerint készültek, inkább a rangsorolás miatt érdekesek, vagy pedig a beérkezés időrendjében tartalmazták a névsort): Batsányi, Belnay, Gruber, Haliczky, Katanchich, Lambach, Nagyváthy, Nitsch, Rájnis, Révai, Rossi, Schedius, Stipsics Aloyz, Stipsics Antal, Tekusch, Tóth, Tzinke.

⁸ Benda megjelöléssel mindig *A magyar jakobinusok iratai* c., BENDA Kálmántól sajtó alá rendezett és jegyzetekkel ellátott kitérő forráskiadványra utalok (I—III. Bp. 1952—57). — Kosáry megjelöléssel a *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* c. és KOSÁRY Domokos által készített nagyszabású bibliographie raisonnée-t idézem (II. köt. 1711—1825. Bp. 1954).

együttműködött a Martinovicstól *Erzillumina*t und *Atheist*nek mondott (Benda, I. 457.) Kreillel is, akinek szabadkőműves testvére és egyszersmind besúgója volt (Benda, I. 445). Különbözik Martinovicz 1792 júliusi *Discussio oratoria*jának már egyazon passzusába, az üldözöttekbe kerültek, Kreil mint a kanti filozófia *celeberrimus* kommentálója, Gabelhofer pedig mint *in theoreticis et aestheticis scientiis peritissimus*, akinek a jezsuiták üldözése elől a katonaságnál kellett védelmet keresnie! (Benda, I. 796.).

Ennek az erősen megoszló felvilágosodott és antijezsuita csoportnak, az udvarral fennálló kapcsolatainak volt köszönhető, hogy 1791. október 20-i dátummal a kancellária kikövetelte a *concurus* kiírását a helytartótanáctól. A pályázók száma összesen huszonkettőre emelkedett, Szentjóni Szabó szinte az utolsó pillanatban nyújtotta be a folyamodványát, 1791. december 20-án:⁹ egy hétre rá, 26-án és 27-én kellett letenniük az írásbeli és szóbeli vizsgát. Az a hat személy, aki vállalkozott rá, tudta, hogy bekerült a döntőbe — a kancellária, illetve az udvar a *neki* megfelelő vizsgabizottság javaslata szerint kívánja felülbírálni és módosítani az egyetemi magistratus és a helytartótanács korábbi, *concurus*on kívüli és retrográd szellemű előterjesztését.

A huszonkét pályázó együtteséből világosan kirajzolódó tendenciák éppenséggel nem tűnnek el, sőt: felerősödnek a hat vizsgázó kisebb csoportjában. Az egyházi vagy ex-jezsuita érdekkörbe tartozó ottaniak nagyobb számából emitt csak ketten, Tóth Farkas és Rossi Ignác tesznek próbát; a plebejus indulatoktól fűtött nemesi patrióták vagy reformerek — Batsányi, Révai, Rájnis, Nagyváthy, Szentjóni Szabó — közül csak a legnyugtalanabb, legegyszerűsebb Szentjóni Szabó lép a bizottság elé; hárman is azonban oly hungarus polgárok, akikben a korszerű gőttingai műveltség összetalálkozik a hazai patrióták és reformerek iránti érdeklődéssel, s ez Schediusnál, mint ismeretes, illuminátus és jakobinus kapcsolatokhoz is vezet. Schedius, Belnay és Nitsch, ez a három polgári felfogású s kettős anyanyelvű hungarus, s érthető, hogy a másik háromnál nagyobb, mélyebb felkészültségük és túlsúlyuk is eleve feléjük fordította az antijezsuita és a nemesi mozgalom-ellenes vizsgabizottság és az udvar rokonszenvét.

4. Mielőtt a vizsga eredményeire térnénk rá, a kérvényeket és mellékleteiket vesszük szemügyre, azzal az eljárással egybehangzóan, melyet a vizsgacenzorok is követtek.

A) A folyamodványok — melyeknek a felét eredetiben, másik felét csak rövid, de hű kivonatban találtam meg — eléggé világosan elárulják az érveket, melyek alapján ki-ki alkalmasnak tartja magát az esztétika-professzorságra. A pályázók egy része csakugyan összekeverte a költészet gyakorlatát az elméleti esztétikai készültséggel, mintha az esztétika kialakulása idején (bár még Kant *Kritik der Urtheilskraft*jának behatolása előtt vagyunk) még igazolható volna a költészet taníthatóságának. tehát, szabályokhoz és így tudományokhoz kötöttségének elve. Ámde azok, akik a *poetica classis* gyakorlatán elméletileg nem léptek túl, s úgy hitték, hogy a mellékelt *carmen*ekkel, ódákkal, alkalmi versekkel jogot formálhatnak a tanszékre, erősen tévedtek; az ebbe az osztályba tartozó Tertinát pl. Gabelhofer mérgesen elutasította a verses mellékletek alapján („At vero mirum est, hoc quoque carmen speciminis loco potuisse

⁹ A korábbi tizenhét pályázó után a következő öt jelentkező még: Baky (Nagyszombatból dec. 12-én), Bucsánszky (Pozsonyból, dec. 11-én), Gallauner Selmecről, Szentjóni Szabó és Tertina Mihály. Jellemző, hogy az öt későbbi pályázó ugyanazt a társadalmi-kulturális képletet erősíti, mint amelyiket az előbbi 17 mutatott: egyformán jelen van köztük ex-jezsuita, hungarus-magyar, a nemesi mozgalom képviselője és szegény értelmiségi, mint Tertina. Ez a Kovachich és Schedius köréhez tartozó literátor így írt az övéhez hasonló problémáiról Kovachichnak: „Itt tanult módon beszélni annyit tesz, mint naturalistának, freimaurernek lenni” ... „Senki sem boldogulhat a mostani időkben Magyarországon, aki szegény, vagy nem nemes.” (Az idézet V. WINDISCH Éva kéziratossági kandidátusi értekezéséből, a *Kovachich Márton György, a forráskutató* c. monográfiából (1968) való, a szerző a 11–12. lapon korai értelmiségünk, e „szellemi proletariátus” arculatát vizsgálja.)

offerri”) s hozzátette, hogy semmit sem nyújtott be így, ami esztétikai készültségét bizonyítaná;¹⁰ Kreil pedig elméletileg mondotta ki, hogy felesleges elbírálnia a „Carmina . . . et artem cum eius Theoria confundentes”-t, mert „ab Aestheticis Professore nullatenus requiritur, ut Poeta, Orator, Sculptor, Pictor aut Architectus sit, sed ut omnium litterarum et artium liberaliorum theoria teneat”. A kiadott művészeti alkotásokból semmit sem lehet ítélni a szerzőknek elméleti jártasságáról. Iudicium Antonii Kreil Sectio Prima . . . (Így nemcsak Tertina, hanem Czinke, Lambach, piarista tanár és Rájnis József is eleve elmarasztaltattak, pedig ez utóbbi a rá jellemző önteltséggel adta elő „habilitas”-ának „autentikus dokumentum”-ait, arra hivatkozva, hogy már 20 éves korában *carment* írt Barkótziról, 15 éven át Győrött tanított és hogy „primus sine exemplo . . . Poesim Hungaricam ad omnes Graecorum ac Latinorum numeros adcommoauit” stb. Még oly érdekes és Rájnis műveltségére, pl. nyelvtudására (franciául és olaszul is tudott) és fordításaira számba veendő is ez a kérvény mellékleteivel, a vizsgacenzorok tetszését nem nyerte meg. Különben sem neki, sem az említetteknek nem volt komoly protektoruk. A győri püspök, Fengler József, előbb (1971. ápr. 12.) és melegen Révait ajánlotta, csak azután, április 16-án írt pár sort Rájnis érdekében is.

Batsányi részben hasonló okokból maradhatott hátrányban. Kérvényének kivonata szerint mind a *politior*, mind a *severior disciplinákban* való vezátusságára hivatkozott; a költészetet is, tudományát is a komolyabb, szigorúbb tudománynak, a filozófiának alárendelő, ekkor már régies vagy elavult vélemény sem Gabelhofernek, sem Kreilnek nem nyerhette meg tetszését, ők nemcsak Szerdahelytől és a hagyományos klasszicista poétikától távolodtak el, hanem — mint látjuk még — a költészetnek merőben racionalista felfogását is elutasították. Batsányit különben csak a kassai adminisztráció ajánlotta.

Az említett beadványok futólagos áttekintése is meggyőz arról, hogy Szentpétery tévedett, amikor azt hitte, hogy a pályázaton részt vevő „vegyes társaság” miatt is „az esztétikáról mint tudományról nálunk ekkor még nem volt eléggé tisztult a felfogás” (282.). Mellőzve most azt az ellentmondást, mely Szentpéterynek Szerdahelyt korszerű esztétikusnak minősítő és a Szerdahelyre következőket „nem eléggé tisztult felfogású”-nak kijelentő mondatai között áll fenn, csak azt hangsúlyozzuk, hogy Révai és a többiek már egyáltalán nem keverhetők az esztétikátlanság gyanújába, és hogy a vizsgabizottság két eminens tagja, Kreil és Gabelhofer határozottan a Baumgartentől Kanthoz vezető esztétikai autonómiának volt megbízhatóan korszerű, európai szintű képviselője.

Révaira az előbbi és kedvezőtlenül minősítő szempontokat már sokkal kevésbé alkalmazhatták. A kérvényről s mellékleteiről készült kivonat ugyan rajztanári és magyar költői tevékenységét emeli ki, szemben a kérvénnyel, melyben Révai nagyszabású gyűjtő és kiadó munkájával igazolja az *Amoeniores Artesre* tartozó tudományos tevékenységét, és Batteux, Ramler, Voltaire, Fontenelle fordításaira, s Amaltheájára hivatkozik. Régiesnek, elavultnak

¹⁰ Tertina alkalmi carmeneket és ódákat (nyomtatásban) mellékelte kérvényéhez. Az egyik: Carmen quo migrantis Atria Zagrabia et Claudiopoli Cleri iunioris in amplissimas Aedes Pestanas Quas instructioni Cleri Religionis Firmamento Vovit Josephus II. August. Anno MDCCXXXVI Memoriam Perennem Consignavit. Láthatólag jozefinista érzelmű, de barokkosan író poeta, aki lapalji jegyzetében a Nagykirályban tanított Innocentius Simonchicz *Dissertatio de ortu et progressu Litterarum in Hungaria* c. 1784-ben 94 lapon kiadott könyvecskéjére hívja fel a figyelmet. — Egy ódája Verhovácshoz szól, egy másik Szerdahelyhez, akinek műveit fel is sorolja lapalji jegyzetében. — Egy carmen epicuma a Belgrádból Pestén át Bécsbe visszatérő Laudon dicsőítését szolgálja (nem érdektelen az a jegyzete, a XVII. lapon, amely 16 tételben állítja össze a Laudonról szóló, 1789–90-es szerzemények bibliográfiáját. — Megemlíti — jegyzetben — celebris ille poeta hungarus-t, Dávid Szabót, s hogy olvasta egy versét „in laudatissimo illo periodico . . . Magyar Museum”, mely esztétikai és a szebb magyar nyelvre tartozó írásokban gazdag. — De Tóth Farkast is megdicséri, mert Laudonról, a hősről beszélt az iskolában a tanítványainak) s Laudonról Tertina úgy ír, mint Kínizsi, Hunyadi, Eugenius és Zrinius szigethanus redivivus-ról.

tekintették-e ezt a poétikai-esztétikai tájékozódást vagy Révait is csak a költők közé sorolták? kedvezőtlen híre rontotta le talán Fengler püspök meleg ajánlását? Vagy a hazafias vallomás, melyet kérvénye végére jegyzett: „Caeterum, cum autem etiam nulla ductus remunerationis spe, immo variis saepe et satis acerbis vexatus et impeditus incommodis, tamen egregie semper animatus, incremento Literaturae Patriae ardentis atque indefesso studuerit conatu”, ez a szinte Szentjóni Szabónak a modern írórsors elleni kifakadását alátámasztó vallomás tüntethette fel elégedetlenkedően nehéz jelleműnek az író? Tény, hogy bár neve — láttuk — júniusban a harmadik helyen, mint dignusé szerepelt, később pedig Koppi a második helyen adja őrá votumát, elejtették.¹¹

Ha idevesszük még Nagyváthyt, aki a kérvénye szerint, latin nyelvű szépirodalmi műveit is gondosan elősorolva, „in Literatura Hungarica versatus”-nak vallotta magát, de — mint az 1792. január 31-i részletes kari felterjesztésből tudjuk (C 67 Litt. 1792. Fons 9. pos. 46. csatolva a 47-hez) — visszakérte beadványait, mert Festeticsnél kapott állást („eidem ita petenti instantia cum acclusis restituta est, cum aliud munus penes comitem Festetics consequutus pro Cathedra Aesthetices competere desidit”) —, a legfontosabbakat érintve végigtekintettünk azok csoportján, akik csakugyan inkább a költői, művészi termékeik, semmint elméleti jellegű alkotásaik alapján tartották magukat alkalmasnak az esztétikai katedrara.

Közülük csak Tóth Farkas és Szentjóni Szabó vágott neki a vizsgának, noha mindketten főleg költői alkotásaikra hivatkozhattak. Tóth Farkas azonban — sejtve, hogy nem ilyen (főleg a silány verseivel kapcsolatos) érveken fog megfordulni a pályázat sorsa — benyújtotta esztétikai tárgyú aforizmáit is, míg Szentjóni Szabót talán csak az tölthette el némi önelégültséggel, hogy néhány hónappal korábban megjelent csinos kis verseskötetét mellékelhette kérvényéhez. A kérvények érveinek és mellékleteinek jegyzékén Szentjóni Szabóról ez áll: „Ladislaus Szabó docuit anno uno Humanitatem, multum delectatur Poesi, praesertim patria, cujus luculentum advolvit specimen a se in lucem datum”. Fennmaradt kérvényében is ez olvasható: „Quod unice artibus humanioribus delectetur, progressumque in iisdem qualemcunque, testante hic adnexo opusculo, fecerit”. Ez az 5. érve volt; az első: „filius patriae, ac nobilis indubitatus”; a második az anyanyelven kívül a német, latin és olasz tudását tüntette fel, a harmadikban pedig a *Res Litteraria* szolgálatában eltöltött közel négy esztendőjére hivatkozott, kimondva azt is, hogy „propter discrimen Religionis, quod Reformatus sit, officio depositus fuerit”. Negyedik érvel a zenében való némi jártasságát hozta fel, az ötödiket láttuk, a hatodikkal pedig arról szólt, hogy március óta a helytartótanácsnál *practicans*. Szentjóni Szabó kérvénye messze a legrövidebb, legegyszerűbb az összes többi között, éppily röviden szólnak róla a kérvényező *elenchusain* és *synopsisain* — valami csekély, a helytartótanácsból eredő bátorításon túl alighanem csak annak tudata adhatott erőt az inkább elkészerülten próbát, utolsó próbát tevő fiatalembernek, hogy könyvről (Szent-Jóni Szabó László Költeményes Munkái, Pesten, Trattner, 1791.) a *Magyar Kurír* 1791. szeptember 16-án ezt írta: „Ezen munkátskánál még szebb és természetibb magyar verseket az idén nem olvastunk. Rövidek benne a dolgok, de egy betű sints benne agyvelő nélkül.” Az ilyen munkát azonban a vizsgacenzorok nem méltányolták, és szigorúan az esztétikai felkészültséget akarván megállapítani, nem is méltányolhatták.

B) Egy másik csoport nem költeményekkel, hanem a humanisztikus műveltség klasszikus vonzalmainak megfelelően az esztétikához legközelebb állónak tekintett archeológia tárgyköréből benyújtott *specimenekkel* kívánta igazolni az esztétikai tanszékre való alkalmasságát. Így Katanchich Péter a *Fructus Autumnalesen* kívül archeológiai és filológiai írásaira hivat-

¹¹ Már SZENTPÉTERY megjegyezte, hogy Anakreon-fordításait Révai „igen érdekes magyarázatokkal” kísérte a mellékletekben (i. m. 282.). Többek között igen jellemző ez a kor klasszicista alkotásmódjára fényt vető vallomása, néhány finom gyakorlati példa előtt: „egyéb aránt Anákreonnak minden Énekét előbb, hogy sem versekbe foglaljam, szóról szóra Magyarra fordítom, hogy így jobban által láthassam mind értelmét, mind pedig egyéb szépségeit”.

kozott, így járt el Stipsics Alajos is. A szégedi származású Gruber Karl Anton, Batsányi nagy tisztelője (ld. B.JÖM I. 411.) és Johannes von Müller köréhez tartozó költő szintén egy esztétikai tárgyú szinopsist nyújtott be az *Extractus Instantiarum* szerint. Előbb Katanchich, később Stipsics el is nyerte az érem- és régiségtan tanszékét (Szentpétery 298—99.). Gruberról Kreil és Gabelhofer nem szól *iudiciumaiban*. Maga Schedius is modern klasszika-filológiai, régiségtani, archeológiai tanulmányait és próbáit hozta fel alkalmasságának bizonyítékaul. *Libellus supplicis*ében — melyet Doromby szép értekezése részben már kiaknázott — azzal kezdte bemutatkozását, hogy „Nihil mihi unquam magis erat in votis, quam ut olim commodis et utilitatibus Patriae meae (— quam quis bonus non amet? —) illo Studiorum genere servirem, cui me fere totum dicavi . . . Humaniorum scilicet litterarum studia intelligo . . .” S mindjárt Heyne tanúságára hivatkozott, mily sikeresen haladt előre ömellelte a filológiában s az *elegantior scientiákban*. (Christian Gottlob Heynének, aki a neohumanizmus klasszika filológiájában a korszak egyik legnagyobb tekintélye, az iratok közt olvasható Göttingenből, 1791. május 14-éről kelt ajánló levele, melyből Doromby idézte a lényegét: különös szeretettel s külön foglalkozott Schediusszal „inter familiares”, mert „vidua ingenii vis”-t és iudicii maturitast talált benne, s libenter — nem pedig rogatus — adja róla e bizonyítványt, mint akitől elvárható, hogy a humaniores litterae ügyét honfitársai közt is előmozdítja).

Görög és római szerzőket tanulmányozott tehát, régiségtannal és archeológiával foglalkozott, 1790. június 4-én a göttingai akadémia aranyéremmel tüntette ki *De Sacris operis veterum Christianorum* című dolgozatát, most pedig, hogy „ad artes elegantiores” viszonyát is jellemezze, mellékelte egy írását: „commentationem nunc conscripsi, quae in interpretandis aliquot anaglyphis versatur, in columna Trajani, celeberrimo priscae artis opere obviis”. Ez a műve a „Commentatio de ἐπιτομή expeditionis secundae contra Dacos in Columna Trajani Auctore Ludovico Schedio Jaurino-Hungaro”, tiz sűrűn teleírt lapra terjedő kisebb értekezése.

A kérvény önéletrajzi adatait Doromby ismertette (i. m. 4—5. és 11.). Ezúttal elég a született nyelvtudására vonatkozó mondatot idézni: „. . . ego Jaurino oriundus, ubi hungaricae atque germanicae linguae usus pariter hucdum vigebat, utriusque etiam linguae notitia a prima iuventute imbutus sum . . .”

Ez a kitűnően előadott, nagy tekintélyű protektortól és jó minőségű munkákkal támogatott kérdés mégsem talált az első elbírálás — a beadványoké — fókán kedvező fogadtatásra, mert a vizsgabizottság szakértői, Kreil és Gabelhofer az esztétikát elhatárolták az archeológiától. Kreil kijelentette írásbeli *iudiciumában*, hogy oly dolgozatokkal, melyek nem tartoznak rá, nem kíván foglalkozni, lévén azok az esztétikához képest vagy segédtudományi vagy archeológiai vagy filológiai természetűek. Így figyelmen kívül hagyta Schedius dolgozatát is. Gabelhofer véleménye szerint is „D. Schedii Dissertatio archeologiae potius quam aestheticae est” — és csak eruditio bizonyítéka. Schönvisner István, a régész pedig egyenest nekirontott Schediusnak. Szerinte műveiből nem derül ki, mily „solide versatus sit” az esztétikai tudományban, a Trajánus-oszlop segmentumairól írt elemzéseiben pedig helytelen az ítélete, „epocham non eruit”, s másról beszél (véleményünk szerint Schedius azt a pontos leíró és régiségtani analízist művelte, mely a XVIII. század látni tudó és láttató eruditusaira és művészeire, Goritól Winckelmannig és Piranesiig egyaránt jellemző, s érvei az ábrázolt tárgyak jelentésének kimutatásával csakugyan történetiek is). Schönvisner különben elfogult lehetett Schedius iránt, mivel súlyos hibát talált *De Sacris operis veterum Christianorum* c. művében is — az a Schedius, aki abszurditásnak nevezte Krisztus Eucharisziabéli reális jelenlétének dogmáját, szerinte nem alkalmas arra, hogy katolikus egyetemen tanítson. — Az *Augustanae Confessionis* megjelölést különben utólag beszűrték Schedius neve mellé a pályázók némelyik jegyzékén.

Ettől a külön elfogultságtól eltekintve is az archeológiai, filológiai beadványok éppoly kevésbé vétettek figyelembe az esztétikai tanszékre való alkalmasság megállapításához, mint az előbbi szerzőknek versei vagy szépirodalmi hivatkozásai.

C) Az a harmadik csoport viszont, melynek tagjai eleve esztétikai természetű pályáikatok mellékeltek kérvényeikhez, az előbbiekkal szemben (Gruber Károly Antal kivételével) megkülönböztetett figyelemben részesült.

a) Kétten, *Belnay György Alajos* és *Tekusch János Mihály* a göttingai műveltségű polgári reformer hungarus értelmiséghez tartoztak, mindketten pozsonyaiak voltak, és korszerűen fel-fogott esztétikai tárgyú dolgozatokat mellékeltek pályázatukhoz: Belnay az ódáról szóló disszertációját, Tekusch pedig — egy archeológiai jellegű *Descriptio brevis urbis Romae in usu Juventutison* kívül — a *De nativo Lepore (Naiveté)* szóló írását. Sajnos, egyiket sem találtam meg a pályázati iratok között, csak a pályázók beadványainak jegyzékei alapján és a vizsgabiztosok rájuk vonatkozó rövid ismertetéseiből beszélhetek tartalmukról. Belnay dolgozatát Kreil elismeréssel fogadta. Ebben, mint írta, *de indole ejus interna* indult ki a szerző, s ismertette az óda tulajdonságait s tért rá aztán külső formájára. *Indole animi* vezette le minden szabályát, s azokat görög, latin, francia, német és magyar lírikusok példáival illusztrálta. Kreil az elvvel, a *quo cuncta derivat*, nem értett egyet, de elismerte, hogy Belnay *copiose et erudite, solide et accurate disszerál*t és igen sokat olvasott. — Tekusch írásáról már kedvezőtlenebb volt Kreil véleménye, a naivitás elméletét és jellemvonásait Tekusch elegánsan, de röviden fejtette ki, Vergiliusszal illusztrálta, s így csak kevés érdeme van. Gabelhofer szűkszavú bírálata mindkét munkát méltónak, jelentősnek találta, Tekuschnak erudicióját és egészséges filológiai érzékét megdicsérte, sőt méltónak tartotta *quod typo committatur*. Schönvisner és Koppi rövid feljegyzésükben nem szóltak e két dolgozatról, de Schönvisner megdicsérte Belnay *ingeniumát* és *industriáját*, s második helyen ajánlotta a professzorságra, a harmadik helyen Tekusch. Koppi szintén Tekuschot teszi a harmadik helyre. Tekuschnak azonban, aki 1785-től 1789-ig a göttingiai és a jénai egyetem hallgatója volt, majd a pozsonyi evangélikus gimnáziumnak lett a tanára, dolgozatának e jóindulatú elbírálásán túl nem voltak komolyabb esélyei. (1803-tól már Brünnben volt lelkész.)

A másik két, ugyancsak esztétikai tárgyú *speciment* benyújtó pályázó, Rossi és Tóth jóval több munkát adott a vizsgacenszoroknak. Terjedelmes értekezéseikről ugyan az előbbiekéknél is kedvezőtlenebb véleményt formáltak, de nagy szorgalmukat s főleg kitartásukat nem tagadhatták, kivált, mikor a *concursum* írásbeli és szóbeli vizsgáján is találkoztak velük.

b) Az esztétikai szempontú bírálat menetét a dolgozatokról adott vélemények tükrében rekonstruálva, most már a második elvi jelentőségű fordulatra figyelhetünk fel. Az első a *költészeti gyakorlatnak és az archeológiának mint az esztétika tudományához tartozó diszciplínának elutasítása* volt, vagyis az *esztétika önálló elméleti jellegének* kiemelése. A második fordulat e kritikai gondolatmenetben a *régi és az új elméleti gondolkodás közti határozott döntés az új javára*. Nem véletlen, hogy Belnay és Tekusch szerény, de modernebb — göttingiai — szemléletű dolgozatait jóval nagyobb elismeréssel kezelték, mint Rossi és Tóth Farkas sokkal terjedelmesebb és igényesebb, de elavult felfogású disszertációit. Az érvekből, melyeket ezeknek tételei ellen szögeztek, kiderül, hogy a vizsgáztatókat nemcsak az ex-jesuita csoportosulás iránti ellenérzés vezette ítéletükben, hanem a régies, legfeljebb Szerdahely fokán álló esztétikának kritikája is, a *szép* merőben intellektualista-pszichológiai szempontú vizsgálatának átértékelése.

c) Franciscus (Ignatius?) Xaverius Rossinak szakirodalmunkban eddig ismeretlen dolgozatai különös figyelmet érdemelnek. Magáról Rossiról, nem az esztétikusról, hanem mint az Egyetemi Könyvtár szerencsétlen sorsú írnökéről csak Tóth András írt (*Az egyetemi könyvtár a ferenci abszolutizmus korában 1790–1823*. Bp. 1963. 9–10.),¹² nevét Rossy Ferencként adva

¹² TÓTH András értékes könyvtártörténeti monográfiájának e fejezetében a személyzetről szólva írja, hogy az Egyetemi Könyvtárban „éles határ választotta el egymástól az öröket és az írnököket”, s csak egyszer fordult elő, hogy írnökből ír lett (Kovachich M. Gy. 1781-ben). Rossy Ferenc (ahogy Tóth írja) első írnök volt 1786-tól 1807-ig, „nevetségesen alacsony” fizetéssel (300 ft.). Ha összehasonlításul ideírom az OL aktáiból azt a pár sort (C 67 Litt.

meg. Maga Rossi volt következetlen saját neve írásában, már a pályázati iratok közt van egy oly kérvénye (1791. november 8-i), melyben Franciscus Xav. Rossinak mondja magát, holott első kérvényében (1791. április 20.) még Ignatius Xaveriusként szerepelt. A kérvényéhez mellékelte értekezésére megint Franciscus Xaverius Rossiként írta rá nevét. Szentpéteryől eltérően tehát a Ferencet használjuk mi is, mint Tóth András, de nem Rossy alakban — nem volt magyar nemes, nem is tudott magyarul, minden valószínűség szerint elnémetesedett olasz származék volt, akinek családi és kulturális kapcsolatait annak ellenére nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy ő maga ez utóbbiakról sokat sejtetően ír kérvényének önéletrajzi részében: Rossi, akinél később elmebaját állapították meg, a saját magáról közölt adataiban ekkor sem látszik megbízhatónak. Igen szegényes sorsából kitörni akarva, a könyvtárnak ez az igen szorgalmas kötet-katalógus-írnoka nemcsak esztétikai stúdiumaiban mutatott különösen nagy iparkodást, hanem a tanszék megszerzése érdekében talán tanulmányi önéletrajzát is kalandorosan szépre színezte át. 1791. április 20-i dátummal beadott kérvényében filozófiai és matematikai doktornak mondja magát (specimenje címlapján az *Artes Liberales* doktorának is), és művelődésének oly nagyszerű útját festi le, amilyenben akkor keveseknek (a pályázók közül senkinek sem) lehetett része, s adatait ezért inkább beteges képzelődésnek érezzük, mintsem valóságnak. (C 67. Htt Litt. Pol. 1791. Fons 3. pos 84.) „SS. Theologiae cum laude Romae et Viennae operam dedit” — írja, tanult jogot és eloquentiát, numismaticát és diplomaticát, geographiát és antiquariát, historiát és aestheticát, „idem praecipuas Europae partes studiorum continuandorum causa invisit . . . atque sub directione virorum clarissimorum in Italia et Germania occasionem nactus est [hogyan hol, mikor és kinek a vezetésével, nem mondja meg], quidquid memorabile aspectuque dignum Antiquitas reliquerat, examinandi: unde plurima ipsi licuit animadvertere de pulchro, et decoro Aesthetico in statuarum, sculptoria, fusoria, pictoria, architectonica . . .” Azután ígéri, hogy a magyar nyelv és irodalom ismeretében fennálló hiányosságait pótolni fogja, forgatta is mint könyvtáros a magyar történetírókat, s magáévá teszi *Genium inclytae Nationis hungaricae* . . . Magyarul nem tudása annál meglepőbb, mert az illir, latin, germán és italicus nyelven kívül nem középszerűnek mondja francia és spanyol tudását, és az angolban is oly *peritus*nak tartja magát, mint a héberben s a görögben.

Nagyobb fantáziájú és mozgékonyágú kalandoroknak szegényes sorsú és talán máris zavarodó elméjű lélekrokonaként Rossi nagy ambícióval ostromolta az egyetemi magistratust a tanszékért, 1791. november 8-án újabb kérvényt adott be, 1792. január 15-én pedig egy harmadiknak mellékletként a poemáról és a színházról szóló fejezeteket csatolta korábban beadott nagy terjedelmű *specimenjéhez*.

A 92 sűrűn teleírt lapra terjedő *Specimen Aestheticum. Institutiones Aestheticae Universalis*, a 18 lapra terjedő fejezetekkel kiegészítve egész kis könyv, és igen jellemző példája annak, hogy Szerdahely esztétikájának feltöltése némi modernebb elméleti tétellel 1790 körül már súlyos ellentmondásokhoz, szinte értelmetlenségekhez vezetett. Szerdahelynek a maga idején értékes, színvonalas, bár nem nagyon eredeti és — mint Croce írja (*Storia dell'estetica per saggi*, 1967²: Un estetico ungherese del Settecento: Giorgio Szerdahely, 166—168.) — Baumgartent lényegé-

Pol. 1792. Fons 9. pos. 47), amely 1792. febr. 20-i dátummal a kinevezendő professzor fizetésére tesz javaslatot („cui normale, si Professor Secularis sit, 800, si vero religiosus 600 stipendium adhaeret”), Schediusnak az 1000 fto elérő fizetését sem találhatjuk igazán magasnak. — A könyvtár egyik legszorgalmasabb munkása volt Rossi, akinek fizetésemelési kérelmét többször is elutasították, csak 1803-ban emelték fizetését 100 fttal, ez azonban „már nem tudta megállítani a lejtőt”, lopni kezdte a könyvtári könyveket, saját bélyegzőjével bélyegezte felül a könyvtári tulajdonjelzést, de mikor már 80 frtra valót eladott (pl. Bayle szótárát), rajtakapták, letartóztatták, fogságba vetették, s aztán a tárgyalás (talán kiméleltből?), „Rossy elmebaját, beszámíthatatlanságát állapította meg, s így szabadlábra helyezték” (TÓTH, i. m. 9.). — Az úgyről TÓTH írt *A Könyvtáros* c. szaklapba is (1963. 1. sz. 27—28.).

ben meg nem értő esztétikája Rossi kezében egyrészt vulgárrá záüllött és a skolasztikus kézikönyvek modorában akkor már elviselhetetlenül szubtilizáló osztályozgatásokra darabolódott fel, másrészt eredeti belső egységét is elveszítette a hozzátett újabb tételek következtében. Míg Szerdahely még a *gustus* forradalmasító fogalmából indult ki, s csak azután vezette vissza azt a *Szép*-re, s ment vissza lépésről lépésre a régi retorikai alapokra (vö. Croce, id. helyen és Jánosi Béla: *Szerdahely György aestheticája*, 1914., 25–27.), lényegében elfordulva Burke, Gerard, Reid, Home új gondolataitól s visszatérve a *Szép* ideájából eredő fogalmak megállapítására, Rossi azonnal és iskolás módon *De scientia Pulchri* tárgyjal értekezése első könyvében, annak csak utolsó (8.) fejezetében kerítve sort a jó ízlés doktrínájára. Az *Artes Liberales* keletkezését az I. könyv 2. fejezetében *Natura, Industria* és *Necessitate* adja elő, gyakran Batteux-re támaszkodva, céljukul pedig — „*ut delectent et delectando prosint*” — a régi horatianus eszmét fejtegeti, belezavarodva azután a *bonus gustus* és a *iudicium de Pulchro* ellentmondásába (ez utóbbin itt azt érti, hogy a nemzeti különbségek sokfélesége is érződik abban) és zavarát a Diderot-tól is kedvelt André *essentiel, naturel* és *artificiel* szépségfogalmának idecibálásával kívánja megszüntetni. Itt Burke-ra és Kant Vom Gefühl des Schönen und Erhabenenjére is hivatkozik. Ugyanebben a fejezetben az *Artes Liberales* utilitas-át a pax-ban, a szív kultúrájában s a lélek honestasában jelöli meg, anélkül, hogy e vegyes igények összeegyeztetésére a legkevésbé is törekednék; beéri hosszabb idézettel Szerdahelytől, s összefüggés-telenül utal Klotz és Winckelmann művére (*Über die Nachahmung griechischer Werke*).

Az I. könyv 2. fejezetében uralkodó zavaros gondolatmenet egyik fő oka kétségtelenül az újabb tételek szervesen átvételében rejlik. Ezt mutatja a harmadik fejezet is (*De Genio originali et artificiali*), melynek szövege jóformán csak abban különbözik a Szerdahelyétől, hogy szóról szóra ugyanazokat a művészeket hozva fel például, jóval nagyobb hangsúlyt tesz az eredetiségre, és Szerdahely *originarius* és *artificiosus* műszavait a modernebbül csengő *originalisra* és *artificialisra* cseréli fel. Bátorabban ír a *genius*ról („non est duntaxat naturalis propensio, aut dispositio, vel facultas vivacitatem et vehemientiam sensationis experiendi . . . sed complexus est facultatum internarum, et intuitivarum cognitionum: robor seu intensio vis cogitatrix . . .”) melyet „*Spiritus Creator*”-nak nevez, „apud Gallos *Esprit createur* dicitur.” (14.) És Batteux-re, Du Bosra és Youngra (de ugyanakkor Morhofiusra is!) hivatkozik, mikor azt állítja, hogy „*non est Genius sine Enthusiasmo*” (16.), ezt pedig, melyet egynek vesz az inspirációval, a *phantasia vehemens*ből (ami a tűz erejével hat, mint Szerdahelynél) és *corde sensibili* származtatja. A *Wit* felfogásában sem megy túl Szerdahelyen, a Homéroszhoz képest *artificialis Vergilius* ekkor már közhellyé kezd válni, Shakespearet ő is ritka *genius*znak mondja, de hibáztatja ízlésbeli elcsúszásait. (15.)

A 4. caputban a *szép természet* utánzásáról beszél Batteux és Szerdahely alapján, Home-mal vitatkozik, a *facultas sensitivának*, a szenvedélyeknek nem tulajdonít oly nagy jelentőséget. Az előbbieknél itt megint ellentmondó kijelentések szépen megférnek a Du Bosból innen-onnan kivett részletekkel (22.) vagy az imitatio és fictio arányairól — Holberg, Voltaire, Swift szatírái kapcsán — elmondottakkal (23.). Az 5. fejezete azért érdemel figyelmet, mert *De ortu et progressu Disciplinae Aesthetices* szólva (24–25.) rövid esztétikatörténetet nyújt. Mellőzi a középkort és a reneszánszt, de már röviden utal a *Querelle des Anciens et des Modernes*-re, s a *bonus gustus* restaurációját Shaftesbury, Burke, Home, Batteux, Du Bos nevéhez fűzi első-sorban, a németek közül Baumgartent, Mayert és Sulzert emeli ki. Szerdahelyvel kicsit részletesebben is foglalkozik. A legfontosabb szakirodalmat elősoroló jegyzéke (Breitinger, Marmontel, Home, Mendelssohn, Winckelmannak két műve, Lessing Laokonja, Du Bos, Hagedorn, Félibien, Richardson, Ernesti, de la Noverre, Sulzernek öt könyve) nagy vonalakban elénk tárja alkalmi forrásait, melyek közül azonban igazán csak Batteux-t, Du Bos, Home-ot for-gathatta francia, illetve német nyelven.

Fő forrása alapján és nagy mértékben Szerdahely maradt, 5. fejezetét (*Quid Pulchritudo?* stb.) szinte egészében annak a *Szép*ről szóló *Liber secundus*ából másolta ki, hasonlóképpen

a *copia* (= bőség), a *varietas* stb. elvét is tőle vette át. De helyenként eltér annak erősebb racionalitásától (Rossi szerint *a szép*, „si ab eo omnem obscuritatem removere adnitimur, nec placeat, nec oblectet”, 33., s azért dicséri Haller Alpokját, mert a szerző számtalan érzéki képzetet egyeztet össze egymással).

Szükségtelen Rossi második (*De Sensibus*) és harmadik (*De Iudicio Aesthetico*) könyvének ismertetésével is bizonyítani, hogy a zavaros fejű szerző szép számban vett át a Szerdahelytől kölcsönzött rendszerbe modernebb eszméket, s hogy e kettősség okozta speciménének sikerületlenségét is. Ha többször is, pl. a *bellus spiritus* taglalása (63–64.), a *genius llinguae et Nationis* hangsúlyozása (39.), Giotto, Arnolfo di Cambio, Pisanello, Piero della Francesca e korban nálunk igen ritkán feljegyzett nevei (72–73., 88–90.) vagy a Chambers *Designs of [for] Chinese Buildings*-ére hivatkozva adott, angol-kerti ízlést hirdető tanácsai kapcsán,¹³ vagy hangsúlyaiban és terminusaiban a régi klasszicizmust felbontó, de újabb alapelvekig el nem érkező tendenciát figyelhetünk meg, máskor (pl. Diderot-ra hivatkozása) többnyire újnak tetsző tételeit is régi szerzőktől, főleg Szerdahelytől veszi át. Rossi megmarad a klasszicista, szép természetet utánzó, intellektualisztikus esztétika alapjain, de ezekre az alapokra már tőlük idegen értékeket és értékeléseket is át akar ültetni.

Ez a válság, melyet a nyugtalan és zavaros Rossi szövegében csak fokozhatott a tartalom és a skolasztikusan külsődleges fejezettelosztások közti ellentét, a belső rendezetlenségnek a külső túlrendezettséggel párosulása erős ellenérzést keltett a bíráló bizottságban. Kreil elismeri, hogy Rossi értekezése elvinné a pálmát a többiek elől, ha a szerző ítélőképessége (*judicandi vis*) akkora volna, mint az erudíciója. Rossi szerint igen jól ismeri az anyagát, sok ismeretet ad elő kiválóan. Ámde: *absolute nescit accurate concipere, et concepta distincte cogitare*, helyes rendbe fűzni s pontosan előadni. *Perpetuo miscet omnia* — vizsgálódása közepezte megfélekedzik gondolatmenetéről, elfelejti, mit is akart mondani. Oly bizonytalanul és homályosan fejezi ki magát, hogy a bíráló sokszor csak *divinando* tudta követni, s nem kevés helyen nem is tudta megérteni. Az első és a második könyvből hoz fel néhány példát arra, mennyire érthetetlen Rossi (pl. egy helyütt a *gustust* a külső szervek organonjának nevezi). Százával vannak, „*quae, quid significant, nulla vel probabili conjectura eruere potui*” — fejezi be lesújtó ítéletét.

Gabelhoferé sem volt sokkal kedvezőbb. Rossi erudícióját csodálni lehet, serényen szedte össze az anyagát, sed *infelix conatu, rend és combinatio nélkül írta meg disszertációját*. Schönvisner nem is foglalkozott Rossi e nagy értekezésével.

Rossi esélyei így — e nagy terjedelmű és minden ellentmondása és zavarossága ellenére is nagyobb figyelmet érdemlő disszertációjával — semmivel sem lettek nagyobbak, mint az előbbiekéi.

d) Tóth Farkas járt azonban a legrosszabbul dolgozatával.

A *Synopsis Libellorum Supplicum*-ban Tóth beadványairól szól a leghosszabb kivonat, s megemlíti benne, hogy *singulari cum commendatione* jelentkezett. Csakugyan: 1791. jan. 16-i dátumú kérvényéhez (ahol elmondja, hogy a Pupikoffer Ágoston halálával megüresedett Humaniora katedrán tanít hét év óta a budai archigymsnasiumban) Molnár Jánostól eredő korábbi s hízelt működési bizonyítványát csatolta és Szerdahelyinek (itt i-vel írta a nevét!) rövid ajánlását 1791. január 1-éről. Tóth Farkas sietett és buzgólkodott — neve különben elég ismert volt, Révai ily szépen írt róla *Tóth Farkas urnak* c. költeményében: „Már te nagyobb hangokra szokott lantoddal, egekbe Felhatol olly fennyen zengeni tárgyaidat” (*Deákos költők*. Kiadta Császár Elemér, Bp. 1914. 225.) —, buzgólkodott, mert mikor a márc. 26-i helytartótanácsi

¹³ „*Natura in Arte Hortensi imitanda et ejus neglecta forma effingenda est . . . scenis variis horti ambulacra decorantur; sint aliae ridenter, quae amoribus favere videantur; horridae aliae saxis pendentibus, cryptis opacis, susurrantibus aquis referta; et denique magicae, in quibus magna objectorum varietas angusto intervallo coërcita validiorem pulcri sensum caussat . . .*”

körlevélből értesült, hogy a pályázók tudását megvizsgálják a festészet, szobrászat s egyéb Bonae Artes elméletére vonatkozólag is, elkészítette opusculum Aestheticumát, vagyis az Aphorismi Artium Liberalium et Aestheticae-t, s ezt 1791. jún. 4-i kérvényéhez mellékelten be is adta.

Mellékleteinek az a része, mely verseire vonatkozik, nem igazolja Révai szép szavait a „nagyobb hangokra szokott lant”-ról. Az „Elenchus Lucubrationum Poeticarum Wolfgangi Tóth . . .” (latin és magyar nyelvű költemények s egy német nyelvű) alacsony színvonalú ódákat (pl. Pupikofferhez), alkalmi költeményeket, egy Révaihoz intézett elégiát, Trenk ellen írt Rhythmus Satyricusát (Egy vén dög jár Budán, Pesten . . .), Iliász-fordításának próbáját és kisebb fordításait tartalmazza 16 lapon. Nyilván maga sem érezhette ezt elegendőnek, s legfőképp emiatt készítette el Aphorismi című 61 lapra terjedő kis összefoglalását. Előrebocsátotta felhasznált auktorainak jegyzékét, s ebből a Rossiéhoz hasonló tájékozottság képe tárul elénk (csak Tóthnál Adelung, Baumgarten, Eberhard, Eschenburg és Herder is szerepel, ez utóbbi több művével is). Ugyanakkor dolgozatában semmi sem bizonyítja, hogy az említett szerzők bármelyikét is komolyan felhasználta volna. Lényegében Szerdahely előtti, régies klasszicista retorikának és poétikának vázlatát írta össze minden eredetiség nélkül. Az esztétikát egyszerűen a jó ízlés és a szép elméletének nevezi; a szóban forgó tudományokat szerinte azért mondják humanioresnek, mert „humaniores reddunt hominem”, s felosztásukra a Facundae és Formatrices két kategóriáját ajánlja. Az előbbibe sorolja a retorikát, poétikát, musicát, orchestricát s a mimicát. Az utóbbiba, melyről csak a 48-tól az 54. lapig szól, a graphicat, plasticat, toreuticát (= fémöntés), glypticat, architectonicat és a horticulturat. A retorikáról és a poétikáról szól a legtöbbet, teljesen hagyományos alapon s rendben sorolva elő a három genus (tenue, mediocre, sublime) stílusfajtáját, óva mindjárt a tumor insanustól, ami a sublimitást fenyegeti, előadva a próza általános tulajdonságait, hangsúlyozva a puritást stb. Ars poeticája egyszerű technikai eligazítás a poesis epicáról, az eclogáról, az epigrammáról, a carmen didacticumról, elegiacumról s külön a carmen lyricumról (a hevesebb affectus költészetéről, Pindarusról), majd az ódákra és cantusokra felosztott lyric a poesisről. Az Artes Formatrices alatt is teljesen régies klasszicista felfogással beszél a delineatoria elsőbbségéről, s az Architectura alatt sem tárgyal mást, mint csak a görög templomot, oszloprendjét. Egyedül a kertművészetéről írt néhány sora meglepetés — itt a praecipitia, solitudo, vetustas, ruinae tájbeli szépségét dicséri, de (meg is jegyzi) Hirschfeld híres könyve nyomán. — Mindössze hét lapra terjed Aestheticaja (55–61), mely a sensussal kezdődik, mint amire az Aesthetica vonatkozik (de nem ám a coquinaria bevonásával is, teszi hozzá) és a materia és exhibitio kettősségének régi elvével folytatódik, a pulchritudo hagyományos és leegyszerűsített meghatározásával (varietas partium . . . in unum conspirans), és a természet követésére felhívó lelkesült szavakkal ér véget. Ezt is lerontja azonban azzal, hogy figyelmeztet a természetben mindig bennelevő célosságra s arra, hogy a jó felfedezésére szolgáljon.

Nem csoda, ha egy ilyen dolgozatról az összehasonlíthatatlanul modernebb szemléletű bírálók nemigen mondhattak jót. Kreil csak annyit ismer el Tóthról, hogy „non inconcinne”, vagyis nem ügyetlenül szerkesztette össze anyagát. Különbön „saepe non sat sobrie” él a dikcióval, néha úgy, „quod dictionis genus Angli non-sense appellat”. Véleménye szerint distingválni kellett volna a notitia mechanica és aethetica között, ez utóbbiakat a szépérezék vagy jó ízlés sajátos természetéből kellett volna levezetni és kifejeíteni. Tóth azonban csak kevés helyen, mellékesen érinti az esztétikumot, csak a technikai szabályokat foglalja compendiumba. — Gabelhofer mérgeőbb bírálatot írt — végre is egy ex-jezsuita rossz dolgozatról volt szó —. „Aphorismos Aesthetices infeliciter tentavit, namque cruda sine carnibus ossa obtulit. Eschenburgium secutus est, aut verius exscripsit” és inkább törődött a mechanikus dolgokkal, a legkevesebbet az esztétikummal.

Ennyiben állt az ügy, amikor már a vizsgadolgozatokat és feleleteket kellett hozzátenni az előzetesen beadott specimenek tanúságaihoz.

5. A vizsgát alaposan előkészítették — semmi kifogás sem érthette a dékánt s a vizsgáztatókat. Mint a Johannes Pasquich dékán aláírásával ellátott Pestini, 31ma Januarii 1792 dátumú felterjesztésből kiderül (C 67 Litt. Pol. 1792. Fons 9. pos. 46. csatolva a 47-hez), dec. 12-én közös szavazáson a facultas tagjai megválasztották az examinátorokat és censorokat, és pedig Dugonics, Gabelhofer, Koppi, Kreil, Schönvisner és Schwartner professorok személyében. Meghatározatlan számú kérdés előkészítése után azokat a dec. 23-i consessuson megfelelően megvitatták, majd bizonyos számúakat kiválasztottak belőlük az írásbeli vizsgára s másokat a szóbelire, ezeket urnába helyezték, s onnan kettőt-kettőt (az írásbelire és a szóbelire) kihúztak, s mindjárt lezárták-lepecsételték s átadták megőrzésre az egyik censornak, hogy addig ne referáljon rólok, amíg a concurrentes mind jelen nincsenek pro Scriptione, — a többi cédulát a Facultas tagjai jelenlétében elégették. Erant autem quaestiones quas Cl. D. Gabelhofer dictavit, sequentes: Quaestio prima. Cum Duo praecipue sint, quae Aesthetici, quoad mentis dotes, a Studioso artium et literarum elegantiorum exigunt, scilicet bonus gustus (goût, Geschmack) et ingenium aestheticum (Genie): ostendatur, in quo eorum indoles et natura consistat? An ista ad facultates animae primitivas, an derivativas pertineant? et demum, e quibus constitutivis consent, et a quibus causis resultent? Quaestio secunda. Comparare Poetas Recentiores cum antiquioribus, atque cum ratione definire, utris elegantiae et venustatis maior laus competat?

Amíg a jelöltek december 26-án a kérdések megfejtésén dolgoztak, jelen volt a dékán, Schwartner és Gabelhofer professor, akik előbb nem is mentek haza, míg a vizsgázók által átadott specimeneket le nem pecsételték s el nem látták a tanúk kézjegyével is. Következő nap, dec. 27-én *coram tota facultate* (és Brunswick Antal gróf, a Királyi Tanulmányi Bizottság elnökének jelenlétében) megtartották a szóbeli vizsgát, melyre, külön szólítva, a *concurrenseknek* a következő kérdésekre kellett *extempore* felelniök, ami után a görög és a magyar nyelvből vizsgáztatták le őket: *Quaestio Aesthetica Daturne primum principium, ad quod cuncta principia aesthetica possunt revocari? quale istud? et in specie quomodo ad specificam indolem unius cujusque ratio sive facundae sive formatricis applicatum enuntiari debet? Recensetur principia Aestheticae suprema hucusque a variis prolata et revocentur ad crism.* — Mind a *specimenekről*, mind az *instantiákról*, mind a feleletekről írásbeli *iudicium* készült (részletes Kreiltől s Gabelhofertől, egészen rövid Schönvisnertől és Koppitól).

A *specimenek non exigua* tömege miatt és mert ily fontosságú dolgot a *Facultas* nem akart elsietni, akadályoztatások után a *consessus* 1792. jan. 30-án ült össze, amikor is sorra véve a *specimeneket* és meghallgatva négy professzornak (Koppinak, Kreilnek, Gabelhofernek és Schönvisnernek) *votumát* és *iudiciumát*, *propositi sunt pro candidatione*:

Koppi professzortól első helyen *Schedius*, másodikon Révai, harmadikon Tekusch; Kreiltől *Schedius*, Nitsch és Belnay; Gabelhofertől *Schedius*, Belnay és Nitsch; Schönvisnertől *Tóth*, Belnay és Tekusch; Schwartnertől *Schedius*, Tekusch és Belnay; Dugonicstól *Schedius*, Rájnis és Belnay. *Et hinc communibus membrorum Facultatis votis conclusum est, ut sequentes candidati proponantur: Primus Dnus Schedius, Secundus Dnus Belnay, Tertius Dnus Tekusch.*

Schediust ob singulares dotes animi terjesztik elő első helyen, mint ezt megalapozottan kifejezte a négy *cursor iudiciuma*. Schönvisner visszavonta a maga eltérő jelölését (Tóthét).¹⁴

¹⁴ SCHÖNVISNER István (akinek nevét csak akkor írjuk másként, ha az aktákon úgy szerepel), ex-jezsuita, a numismatica és archaeologia professzora, majd az egyetemi könyvtár igazgatója csak rövid *iudiciumot* írt a vizsgázókról. Azzal kezdte, hogy ha csak a vizsgaeredményeket nézi, szerinte a következő volna a sorrend: Rossi, Schedius, Tóth, Belnay, Nitsch, Szabó. Rossi a témát „promptius, facundius, majorique eruditionis apparatus elaboravit, et in instituta antiquorum Auctorum cum Recentioribus comparatione sese prorsus distinxit, sed quia notitia linguae Hungaricae penitus destituitur (s görögül is csak közepesen tud) pro alia potius quam pro Aesthetica Cathedra commendandus videtur”. Ha viszont a concursuson kívül beadott specimeneket is figyelembe kell venni, ő Tóthot ajánlaná, mert a kívánt nyelv-

Tóthnak nagy lévén *peritiája* a görögben, Gabelhofer egy ily katedrára alkalmasnak ítéli. Rossi cancellista, bár nem jöhetett számításba, vasszorgalma és *vasta eruditioja* miatt *insigne testimoniumot* érdemel, s méltó, hogy sorsa „*quovis demum alio modo melior reddatur*”. Nagyváthy visszalépett s visszakapta iratait. A véleményt az akadémiai Magistratus elé terjesztik, bizalommal abban, hogy ha azt a Magistratus saját *votumával* megerősítve terjeszti tovább a helytartótanácshoz, elérik a kívánt sikert (*optatum effectum*).

Hogy a helytartótanács és az államtanács, az udvar korántsem ugyanazt értette a kívánt sikeren, kiderül a Schedius elfogadása körüli huzavonából: Brunswick a helytartótanácsban nem pártolta az egyetem javaslatát, mire a helytartótanács Tóth Farkast ajánlotta első helyen; a „tanácsosoknak kis része, köztük a nádor is ragaszkodott csak az egyetemi tanács indítványa szerint Schedius jelöléséhez” (Doromby Karola i. m. 26.).

A kinevezést megelőző vitákat és a döntést Doromby Karola a bécsi Staatsarchiv államtanács-aktái alapján (1792/1676) ismerteti (uo.), eldönteni ő sem tudja, hogy Eger tanácsosnak vagy Gabelhofernek köszönhető-e végül Schedius kinevezése (vagy Pogány tanácsosnak, akire Pauler Tivadar céloz). „Bár a királyi resolutiora rá volt vezetve Tóth neve, azt hirtelen [a király] mégis áthúzta, Schediust írva rá helyette, ezzel a megjegyzéssel: „Wegen seiner besonders Fähigkeit verließen Franz 31. März 1792” . . . A kinevezés után Schediust csakhamar beiktatták hivatalába. 1792. május 24-én délelőtt volt a hivatalos beiktatás és még aznap délután megkezdte előadásait” (Doromby Karola, 26.).

Az egyetemi eljárás ismertetésére csak azért volt szükség, hogy lássuk: mindent megtettek ahhoz, hogy a részrehajlás gyanújába ne keveredjenek. Ha Révai megérdemelte volna is a tanszéket, és így jóval előbb jutott volna hozzá a munkájához szükséges nyugalomhoz, rajta kívül valóban csak a legfiatalabbak közé tartozó Schediust lehetett legalkalmasabbnak jelölni a katedrára.

6. Tudománytörténetileg a vizsgának írásbeli (kisebb mértékben a szóbeli) eredményei fontosak: ez a harmadik fokozat, melyen már nemcsak a régi és az új elméleti készütség közti távolság tárul fel, hanem az új elméletek közti különbség is kitűnik; vagyis a döntést már nem is annyira az új mellett kellett meghozni, mint inkább arról, hogy az új tanokat valló fiatalok közül kinek irányzata és kultúrája érdemli meg akkor, 1791–92-ben az egyetem liberális szellemű csoportjának támogatását.

Míg Rossinak és Tóthnak (a kérvényeikhez mellékelte, tehát bármikor, de mindenesetre még a vizsgával kapcsolatos állásfoglalás előtt elolvasott dolgozataik alapján) semmi előnyük sem volt Belnay, Schedius, Szentjóni Szabó és Nitsch hátrányára, ez utóbbiak, főleg a nyugtalan, a politizálástól sem idegen (Belnay, Szentjóni Szabó) fiatalemberek, akár Göttingában végeztek (Schedius, Nitsch), akár itthon, elméletileg előbbre voltak az idősebbeknél. Az ő főlényük az első pillantásra nyilvánvaló.

A) Rossi és Tóth dolgozatainak bírálata ezt az érzésünket erősíti meg. Rossi írásbelijéről Kreil éppoly kedvezőtlenül nyilatkozott, mint előbb beadott nagy értekezéséről. Vage et incomplete cuncta dicit . . . Quiquid explicat, explicatione sua reddit obscurius. Nehezen tudta

veket tudja, és habár „*siccus et languidus quam caeteri*” felelt, az esztétikai elvek birtokában van (mint ezt *Aphorismi* c. irata és ódái bizonyítják), és mert „*vir est fama eruditionis clarus, in regenda et informanda juventute exercitatus*” és az Archigymnasium két direktora is igazolja alkalmasságát. — Ez után hevesen bírálta Schediust, mint aki alkalmatlan a tanszékre (l. a tanulmány 4/B pontjában, Schediusról szólva). Koppi Károly *votuma* mindössze 16 sor. Első helyen dignissimusak mondja Schediust (kitűnő esztétikai tudása és a hazai nyelvismerete miatt is), azután pedig, mivel azokra is tekintettel kell lenni, akik csak kérvényeik útján pályáztak, a reputáció és a munka minősége miatt második helyen Révai Miklóst ajánlja, a harmadikon Tekuscht.

követni. Perpetuo infert unam propositionem ex alia; sed nexus rationem non nisi in paucis-
simis locis perspicere licuit . . . Quae intellexi, pauca fuerunt, et inter haec certe quaedam
praeclara. In responso autem ad secundam quaestionem non potui ipsius eruditionem vastam
non admirari. Ugyanis minden híres poétát — mindenféle korból — összevetett egymással
jellemző vonásaik megállapítására. Szóbeli vizsgájáról rövidebben írt — Rossi főleg a szép
természet utánzásának szükségességéről beszélt, a verisimilitudo aestheticaról, ami a sensatió-
nak az objectummal való conformitasában áll (s beszélt Home-ról és Baumgartenről is), de
Kreil nem kezeskedik azért, hogy Rossi valóban így mondotta-e ezeket vagy csak akarta.
Nem tudta distincte concipialni a tárgyát. Hinc omnia perpetuo miscet confunditque. Alter
mentis defectus, quod diutius ideam eandem fixam retinere nequeat — így tárgyalás közben
más következtetésekre jut, mint amiknek alapjait lefektette.

Gabelhofer véleménye sem kedvezőbb. Miután elismeri a végtelen nagy tudást, azt a gyors
emlékezetet, mellyel Rossi *hanc rerum plurimarum farraginem* oly rövid idő alatt papírra
tudta vetni, fájjalja, hogy az eszmék összekapcsolása zavaros lett, az írás homályossá. Jól
adta elő ugyan a jó ízlés tárgyait, a tehetségeket, melyek létrehozzák, deinde vero tot meta-
physicationibus, tot abstractionibus explicare törekszik, hogy az már skolasztika (Theologiae
. . . Scholasticae subtilitatibus multum . . . adhaesisse).

Gabelhofer kritikája telibe talált: ezek után hiába dicsérte még a Shakespeare-ről és Molière-
ről szépen beszélő és a képzőművészetet jól ismerő Rossit, lényegében elvetette (a dicséret
fenntartásával) candidatráját.

Tóthra nézve pedig csakugyan lesújtó volt Kreil és Gabelhofer ítélete. *Kreil* csupa rosszat
ír róla. Tóthnak az írásbeli első kérdésére adott válasza inkább kezdőre, mint magisterre vall
(magis Tyronem quam magistrum in arte prodit). Tárgyát sem saját meditációjából, sem
olvasmányokból nem ismeri. Nem is érinti a dolog velejét. Consequenter infra omnem crisin —
vagyis minden kritikán alul — levő. Senki nem ismeri oly kevéssé a jó ízlés és ingenium lényeges
vonásait a concurrensok közül, mint Tóth Dominus. Aforizmáinak inkább a tollával (magis
calamo), mint az eszével a szerzője (quam mente). Még azt sem érti, mi is a vis primitiva és
derivativa; ami származékos, azt mindenáron őseredetinek kívánja bizonyítani. A filozófiai
terminusokat sem ismeri, pedig Wolff idejétől történt némi változás, pl. annak, amit a né-
metek, Witz-nek neveznek, az értelmezésében (csak szűk értelemben alkalmazzák már az
ingeniumra). A klasszikus szerzőket nem olvasta. Kreil Tóthnak csak a görög nyelvben való
jártasságát ismeri el. Szóbeli vizsgájának ismertetéséből kiderül, hogy Tóth általánosságban
beszélt először, szavakhoz ragaszkodott, majd a poézisre alkalmazva a kérdésben foglaltakat,
a költőben az ingenium acutum et sagaxot látta a legfontosabbnak, mert ezáltal leli fel a
dolgok hasonlóságát és különbözőségét. Ezt, hogy a költői jó ízlést alkotó tehetségeket Tóth
a *sagacitasra* s az *acumenre* szűkítette le, Kreil különösen hibásnak találta. Aztán Tóth Baum-
garten cáfolatával próbálkozott, kijelentvén hogy: scientia non ad sensus sed ad mentem perti-
neat, és hogy szerinte a recentiores az ízléshez a külső érzékeket, a belsőt (az imaginatiót)
és Herderrel az intellectus bene ordinatum követelik meg. Kreil ebből jól látta, hogy Tóth
még annyira sem értette meg Baumgartent, mint Szerdahely. Súlyosan el is marasztalja emiatt
— nemhogy nem cáfolta Baumgartent, de meg sem értette. Az e nemben klasszikusnak számító
auktorokat nem tanulmányozta eléggé, arról nem is beszélve, hogy semmiféle rendszert nem
formált ki magának. S hogy egyet a tapasztalt, régi előadó felé is vágjon, Kreil így fejezi be:
„Inops autem et sterile ipsius dictionis genus, vitae omnis experts”.

Gabelhofer véleménye, ha lehet még elítélőbb. Tóthról négy hasábos részletes iudiciumot
készített (a többieket maximálisan két hasábon ismertette), mintha tudta volna, hogy teljes
visszautasítása esetén nagyon nehéz lesz az ex-jezsuitát tenni meg professzornak. Még elfogult-
nak sem mondható: ily régimódi retorikai klasszicista készültség 1791-ben egyetemi tanszékre
pályázónál egyenest kihívó. Gabelhofer még el is gúnyolódik azon, hogy Tóth a jó ízlést az
apta-nak az *inepta*-tól való (bienséance-szerű) megkülönböztetésében keresi — bizony concurrens

plures animi facultates non apte confudisse. S hogyan lehet az acument összekeverni a jó ízléssel? S miért keveri össze az ingeniummal a ratiót, intellectust? Végül is a jó ízlést a megismerő képességgel, az esztétikai ingeniumot pedig e tehetség gyakorlásával zavarja egybe. Tökéletesen nélkülözi (poenitus destitutum) a logika és pszichológia ismeretét és az esztétika elméleti alapjait. Az ingenium lényegéről, az imaginatióról és phantasiáról nem is beszélt. E témában tehát a concurrens maxime necessaria omisit, pleraque false definivit. Csupa kifogással kíséri írásbelijének a második kérdésére adott feleletét is. Tóth helytelenül vetette Milton szemére Homérosz utánzását (ez legfeljebb a külső formára áll), semmivel sem bizonyította, hogy az antikvitás művei fölötte állnának az újkoriaknak, oktalanul panaszkodott arra, hogy ma erősebb törvények, szabályosabb kötöttségek korlátozzák a talentumot, (Szentjóni Szabó bírálatában Gabelhofer még hevesebben utasítja el majd az antikvitás dicséretét), hiba, hogy a poémákról szólva csak a külső formákban adta a pálmát az újaknak, s téves volt Metastasióra hivatkoznia, mint tragikusra, ő végre is operaköltő. Szóbeli vizsgájáról sem tud jót mondani, Tóth logikáját gyöngének találja, s ő is szemére veti, hogy Baumgartent meghamisítja stb. Végül pontokba is szedi teljesen elutasító véleményét (1. Tóth mindannak a tudásnak híjával van, ami az esztétika műveléséhez szükséges, 2. az újabb esztétikával nem foglalkozott behatóan, 3. a klasszikus auktorok kritikájában minimálisan gyakorolta magát, 4. a vártnál kevésbé ügyesnek mutatkozott a szóbeli előadásban). Ideo non arbitror virum hunc, omnium sane minime idoneum, inter candidatos referri posse . . . Csak egy felállítandó görög nyelvi és irodalmi katedra alkalmával volna előterjeszhető.

Kreil és Gabelhofer ítélete természetesen nem pusztán két művelt emberé: azért lehettek a régi szemléletű, iskolás-retorikus-imitációs klasszicizmusnak határozott elutasítói, mert már Magyarországon is felnövekvőben volt a huszegynéhány éves Belnay, Nitsch, Schedius és Szentjóni Szabó nemzedéke, az a generáció, mely a merőben intellektualisztikus esztétikát az emócionálissal, a megismerés esztétikáját a szenzibilitásával cserélte fel, a zseniért lelkesedett és vagy a *Sturm und Drang* küszöbére került vagy a *neohumanizmus új klasszicizmusának* ideáljait látta már maga előtt. A régi retorikus, eloquentián és klasszicista poétikán alapuló esztétisnek kora 1791 körül nálunk is lejárt, Kreilnek és Gabelhofernek már az új szemléletű fiatalok tendenciái közül kellett a legéletképeesebbet vagy talán a legelfogadhatóbbat kiválasztaniok.

B) A fiatalok közül *Nitsch Carolus Danielus* volt a legöregebb, huszonnyolc éves, Schedius 23 évével a legfiatalabb; kettejük között állt a 26 éves Belnay és a 24 éves Szentjóni Szabó. Nitsch, a pozsonyi polgárfiú, nevelősködés után 1788-tól három évet töltött Göttingában, 1791 nyarán tért vissza, nagy tudással, de — mint későbbi pályája mutatja — határozatlanul is, mihez fogjon. Blumenbach, Schlözer, Heyne és Feder jeles tanítványa (Heyne, *rogatus* ugyan, irt is ajánlólevelet kérvényéhez és Feder is), 1801-től a legkülönfélébb tárgyakat tanította a sárospataki főiskolán, s korai halálakor (1808) Kazinczy, aki szerette őt, fájdalmasan írta Rumynak (1808. jún. 12.): „Der arme Mann litt viel. Er kämpfte sogar gegen den Hunger” és azután mindent megtett, hogy Nitsch kéziratossá mineralógiai művét (melyet szerzője annyira a szívére viselt, hogy még halálos ágyán is Blumenbachhoz intézett ez ügyben levelet) Schlözerrel vagy másokkal kiadassa. Nitsch specimenne megnyerte Kreil tetszését (a Rousseau-ra és Sulzerrel hivatkozásokkal is), eruditiót és elegantiát, pontos fogalmazást, de nem elég világos rendet talált a dolgozatban, Gabelhofer pedig — bár tévovázni látta a szerzőt az empirizmus és a racionalizmus között — elismerte logikáját és tudását, azért pedig egyenest megdicsérte, hogy az antikok követése ellen foglalt állást. Gabelhofer kifejezetten antik-ellenes volt. „Punctum illud eximie notavit, uti Veteres non tantum non assequi sed nec imitari quidem aetas nostra potest, nec futura, quaevis unquam poterit . . .” — írta, némi túlzással, mert Nitsch vonzalmi — Göttingából érthetően — erősebben fűződtek az antikvitáshoz, csak éppen nem adott oly hangsúlyt az érzelmeinek, mint Belnay (akit emiatt Gabelhofer kissé meg is rótt) vagy még inkább Szentjóni Szabó (akire emiatt is felbőszült). Nitsch csak a görög nyelvnek

a költészetre való *aptissima* voltát hangsúlyozta, szinte frázisszerűen írta le, emócionális hangsúly nélkül, a közhelyet, hogy „sed clima etiam et regiminis forma Graecorum Poetas aluit et fovit”, ám az egyensúly kedvéért helytelenítette Rousseau-nak a modern költészetre kedvezőtlen állásfoglalását, és valóban csak egy oly „modern” (recentioris aetatis vagyis újkori) költőt talált, akit Homérosz mellé lehet állítani: Ossziánt. Ez a dicséret azonban nem szól feltétlenül a recentiores javára, mint Gabelhofer gondolta („Unius Poetae, recentioris quidem aetatis sed quoad artem et sensum veteris, Ossiani inquam memoria, omnibus qui boni gustus capaces sunt solennis esse debet . . . In epico Carmine simplicitas eius vere Homericum est. Phantasia ditissima prodit . . .”). A keresztény igazság megismerése, általában a doctrina vastitas-amiatt az újkor felülmúlta az antikot, írta Nitsch, de mögötte maradt a nyelv, a clima s a regimen tekintetében.

Nitschnek szóbeli vizsgálója is jól sikerült. Baumgartennel és Batteux-vel kezdte feleletét, az előbbi részécsitette előnyben (írja Kreil, megelégedetten), alkalmazta tanát az eloquentiára s a szobrászatra, végül Batteux-t bírálta. Scientia, elegantia és eruditio volt feleletében, de némi nehézkesség is. Gabelhofer szerint is a leglényegesebb kérdést satis bene resolvit, csak az Empfindungskraft felől (annak a szubjektumhoz és objektumhoz való viszonyát illetőleg) hagyott fenn némi kétséget. Nitschet így Kreil a 2., Gabelhofer a 3. helyen jelölte is a professzorságra.¹⁵

Nitsch — a bírálatok tartalmából kivehetően — mindenesetre Belnay és Szentjóni Szabó elé került: a két itthon nevelkedett fiatalember a tudományos felkészültséget tekintve valóban nem kelhetett versenyre a Göttingából jött Nitsch-sel, még ha tehetségesebb és nyugtalanabb lelkű, a kor problémáinak érzékenyebb kifejezője volt is őnála. De Schediussal szemben Nitschnek sem volt előnye. Ez a többenél jóval erősebb tehetség (aki városi szenátornak nemesipolgári sarja volt) teljesen kiegyensúlyozott léleknek mutatkozott és a neohumanizmus oly

¹⁵ Érdeemes megjegyezni, hogy Nitsch a kérvényéhez egy hatleves nyomtatványát, egy érdekes és szép német nyelvű költeményét mellékelte, a Göttingában 1791-ben kiadott *Vaterlandslied eines Ungarn beim Abschiede in Göttingen* címűt. A vershez magyarázatul szolgáló lapalji jegyzet tárgytörténeti szempontból érdekes. Egy budai séta emlékéből indult ki a költő. „Der Einfluss des herzerhebenden Anblicks zweier Hauptstädte meines Vaterlandes und der Donau in ihrer Abend-Pracht zu meinen Füßen, hätte einen Dichter bis zur Begeisterung der Ode gestimmt; indessen da noch jetzt weder in Prose noch in Versen was über diesen oder ähnliche Gegenstände erschienen ist, so habe ich es gewagt durch diesen meinen Versuch wenigstens eine Veranlassung zu geben, ähnliche Gegenstände unserer Geistes- und Sinnes-Welt auf ähnliche Art zu bearbeiten . . .” A versben szó sincs Pest-Buda s a Duna helyi szépségéről, annál inkább Magyarország bőségének oly humanisztikus (államismereti és fiziológikus) magasztalásáról, mely azután a polgárosodás, a tudományok útján haladás reményébe csap át (Berzsenyinek a Nitsch és társai, göttingai és pozsonyi evangélikusok, Windisch-tanítványok eszmevilágához való kapcsolatára ezúttal is fel kell hívni a figyelmet). Íme néhány idézet a versből. „Es wuchert ausgestreute Saat / Für Inn- und Ausland alljährlich; / Auf fetten Haiden unzählbar, / Stampft unser Ross und brüllt das Rind. / Und unser königliche Wein . . . / Der Becher feu'rt den freien Mann / Zu Thaten an wie Ehr' und Gold.” . . . / Az ifjúság: „Der Barbarei entgegen kämpft. / Wekt auch den Jüngling so ein Ruf / Aus flücht'gen Jugendträumen auf? — / Er wacht, und blickt mit hohem Sinn / Nach schönen Bürgerkronen auf. / Sein Blick geschärft durch Wissenschaft / Erschaut der alten Ungarn Glanz . . . / Nenn' nicht in edlem Ungestüm / Corvin den letzten Ungar . . . nein! / Sieh' . . . noch entspross ein Leonid, / Ist Sini nicht der Ungarn Stolz? / Sieh', bald hemmt Priesterlehr nicht mehr / Der Eintracht güldner Zeiten Kunst. . .” — Leonidasra hivatkozása (írja jegyzetében) nem poetica licentia, ezt a hasonlítást a török és európai történelemről beszélő Schlözerrel hallotta, aki fájlalta, hogy Zrínyi még nem talált Magyarországon méltó epikusra. Mire Nitsch itt megjegyzi, hogy kívánsága részben teljesült, „denn wirklich besitzen wir ein ungarisches episches Gedicht Szigeth betitelt, das aber noch nicht bekannter geworden ist”. (Nitsch verséről egy mondatot ír) NYILAS Márta: *Pest-Buda a 18. század költészetében* c. 1961-ben megjelent kiadványában (56.).

tudós képviselőjének, akit politikai lázok, elégedetlenségek, *Sturm und Drang*-szerű eszmék nem bántottak, mint Belnayt és Szentjóni Szabót.

Belnay mögött polgári tendenciájú nevezetes röpirata állt, az a *Reflexiones* (1790), melyhez Gabelhofer írt monarchikus ízű jegyzeteket — számíthatott hát Gabelhofer jóindulatára. Szentjóni Szabó mögött azonban csak viszonylag szerény készütség, társadalmi elégedetlensége és az akkori években megjelent verseskötetek közt a legszínvonalasabb állott, s ez kevesebb volt, mint Schedius kétségtelenül alapos tudományossága vagy Gabelhofernak eleve Belnay felé forduló rokonszenve.

C) *Belnay*¹⁶ dolgozata a Szentjóni Szabóé mellett a leglendületesebb és legszebb — ha nem számítjuk ide Schedius dolgozatának tudós, logikus szépségét is — és megérdemelné a kiadatást.

Belnay horatiusi mottóval kezdi dolgozatát, s Boileau-val folytatja, de oly idézettel (C'est en vain que du Parnasse un téméraire Auteur Pense à cause de ses vers atteindre la Hauteur: S'il ne sent point l'influence céleste stb.), mellyel rögtön a zseni igazát bizonyíthatja. Si enim jam a Natura necessariis dotibus imbutus non sit, frustra praecepta artis discet . . . A művészet szabályai szerint készült alkotások (pl. tragédiák) gyakran nem tetszenek, e contrario habemus exempla quae nos docent, opera etiam sine arte producta placere. Vel unicum Shakespeare hic commemorare sufficiet. Ő nagy hibákat követett el contra praecepta Artis, de mégis gyönyörködteti az olvasót és könnyekre fakasztja a nézőt. Nem kevésbé a szabályok előtti időben alkotta artis miraculumát (chef d'oeuvre) Homerus, akiből mint valami tengerből merítenek a későbbiek.

Mindez egyáltalán nem új, Du Bos a *Reflexions critiques* . . . -ben (1719) elvileg megírta már (pl. „un ouvrage plein de fautes contre les règles peut être un ouvrage excellent”), csak hogy nálunk az 1790 körüli helyzetben, amikor a polgárok jogfosztottsága ellen épp Belnay a francia forradalomra hivatkozva tiltakozott, sokkal modernebbnek tűnt fel és összekapcsolódhatott az utóbbi évtizedek új eszméivel is. Belnay csakugyan — miután a zseni (az Aestheticum Ingenium) követelményei közt a sensibilitást (Empfindsamkeitet), a vis invenientit (imaginatio-fictio) és a műbe objektíválás erős ingerét elősorolta — arra az eredetiség-elvre tér rá, mely már közel jár a *Sturm und Drang* felfogásához. Az *Original Genieket*, mint írja, nem vezeti spes mercedis aut laudis — csak a Természettől kapták tehetségüket és „impelluntur ab intrinseco: ipsae res sufficiens motivum continent, ad eorum facultates mentis occupandas. Nullus iis labor, nullum fatigium in producendis operibus; omnia illis sponte sua veniunt, seque quasi ultro offerunt. Cum Shakespeare Tragoedias componebat, vix sufficiebat celeritas calami, adeo celeriter se cogitationes eius eripiebant, Michael Angelo, quum opus suum e marmore fingeret, celerrime et fortiter malleum suum percutiebat . . . ut Marmor frangendum videretur et tamen Miraculum artis edidit.” Ez természetesen mégsem elég, kell az izlés fegyvelmező ereje is, melynek kultúrája tapasztalással és gyakorlattal szerezhető meg. A második kérdésre válaszolva Belnay határozottan az antikvitás felsőbbisége mellett foglal állást, nemcsak a suavissima nyelv miatt, hanem mert: „Omnis Venustus, ac elegantia sequebatur ex vivaci ac florida eorum phantasia, quam et situs loci amoenissimus, clima opportunissimum, Forma Regiminis, in qua plena libertas vigeat; Religio, quae eorum sensus occupabat; omnia haec conferebant ad phantasiam eorum accendendam, ad magnos ac sublimes sensus excitandos. Huc pertinent Ludi publici . . . existimatio quam Graeci suis Poetis tribuebant. Denique Graecis majus meritum venit etiam ratione originalitatis. Quidquid Graeci cecinerunt, ex proprio sensu cecinerunt. Cantus eorum erat viva cordis expressio. Recentiores vero Poetae plerumque suam phantasiam ad Graecorum, Romanorumque ignem accendere solent; unde eorum Poemata sunt purae imitationes antiquorum. Recentioribus Poetis ipsa vis imaginandi

¹⁶ DECSI József *Belnay György Alajos* c. (Bp. 1932) disszertációjában nem említi Belnay részvételét a pályázaton.

non est amplius tam florens, ac fuit antiquis. Recentiores magis scribunt ex necessitate, quam ex intrinseco impulsu; unde perfectionem et limitationem suorum operum non tantum curant". Az új nemzetek nyelve nem is oly flexibilis, suavis, locuplex, mint a görögöké — csak quod svavitatem adtinet, Italica est excipienda.

Sietősen fejezte be dolgozatát, az írók összehasonlítására már csak felületes vázlatot készített, jellemző azonban, hogy oly olvasottság és ízlés alapján, mely legjobb hazai íróinkéval, így a Csokonaiéval is közös volt. Homéroszt Miltonnal, Klopstock-kal, Voltaire-rel, Pindaroszt Klopstock-kal, Rousseau-val, Tyrtaeust Gleimmel, Faludi Ferencsel, Anacreont pedig egész sor modern költővel (Gleim, Faludi, Chiabrera, Filicaia, Testi, Gresset, Chapelle, Chaulieu, La Fare, Grécourt, Thomas, Hagedorn stb.) kívánta volna összehasonlítani.

Ez az érdekes, lendületes írás (C 67 Litt. Pol. 1792. 46. n° 9.) Kreilnek és Gabelhofernek nagy tetszésével találkozott. Kreil röviden írt róla: szerinte a concurrens a legjobb szerzőket olvasta s gondolta át helyesen, szolid ítélete van, de nem eléggé lehangadt. A Belnay iránt elfogult Gabelhofer lelkes megelégedéssel szót a dolgozatról: Non sine summa animi voluptate viri huius adolescentis scriptum legi, tiszta, világos eszméi vannak, sokat olvasott, csak nem beszélt mindenről, amit a vizsga megkívánt volna. Csak azt rosszalja, hogy erga recentiores tamen censor nimium rigidus esse videtur.

Aki Belnaynál is hevesebben fogja pártját a szabadság jegyében nőtt antikvitásnak, az majd — Szentjóni Szabó — érthető módon szembefordítja magával Gabelhofert.

Belnay szóbelije ugyan — Gabelhofer szerint is — infeliciter successit (Kreil megjegyzi, hogy Batteux-ról és a természetutánzásról Belnay nem beszélt kielégítően, s inkább csak a kertművészetre alkalmazta, újabb angol források és Hirschfeld alapján, ez elveket) sőt, ellentétben írásbelijével, elfogadta Ramler és Batteux auctoritását, atque adeo *totius refutatum imitationis principium pro supremo Aestheticae principio statuit*. Ennek ellenére is Gabelhofer csak a Schediusnál véli kisebbnek Belnay készülségét, s ezért a ternában a 2. helyre sorolja, Schedius után.

Mindebből világos, hogy Nitsch és Belnay Schedius után majdnem egyenrangú partnereként vétethettek számításba. A különbség közöttük csak annyi, hogy Nitschnek nagyobb s alaposabb volt a készülsége, Belnay viszont elegánsabban lépett fel, korszerűbbnek tetsző és főleg lendületesebb, kritikusabb gondolatokkal. Egyikük sem távolodott el nagyon az esztétikusnak attól az eszményétől, melyet Kreil s Gabelhofer főleg Schediusban talált meg. Ezzel szemben Szentjóni Szabó azokat az indulatokat fokozta fel írásában, amelyek ott voltak már, de még társadalomkritika nélkül, Belnay írásában is. Ezáltal Szentjóni Szabó, noha esztétikai elveit tekintve (messze Rossi és Tóth fölött lévén) mindenképp Nitsch, Belnay és Schedius álláspontjához állt közel, már el is szakadt nemzedéktársaitól, s Kreil és még inkább Gabelhofer figyelmét már az esztétikai kérdések mögül kicsapó, a Belnayénál is hevesebb politikai indulatával vonta magára.

D) Véleményünk szerint az 1791-es pályázat elvi tartalma és problematikája kritikátörténetileg kétféleképp polarizálódik: először az elavult iskolás klasszicizmus végleges elvetése, azután pedig a nyugtalanító irányba hajló új eszmélkedés szélső képviselőjének, Szentjóni Szabónak elutasítása körül, és a reformer hajlamú göttingai tudományosság melletti végleges állásfoglalással oldódik meg.

Mivel így Schedius és Szentjóni Szabó dolgozatát tekinthetjük — bizonyos szélsőségek tekintetében — a pályázat legreprezentatívabb és legszebb írásainak is, ezeket e folyóirat dokumentumai között publikáljuk.

Schedius írásáról beszámolnunk közzétételén kívül felment az a körülmény is, hogy Doromby Karola idézett színvonalas értekezésében Schédius írásbelijével és szóbelijével is behatóan foglalkozott (i. m. 21—24.); legfeljebb azt kell az ő tudománytörténetileg helyes interpretációjához hozzáfűznünk, hogy Schedius minden pályázónál erősebben képviselte a kalokagathiának és harmóniának a göttingai neohumanizmusból hozott eszméjét, tehát a teremtő zseni

oly túlhangsúlyozásának, mint Belnaynál, az ő írásában nyoma sincs (az ingeniumhoz szerinte a lélek valamennyi, egyenlő alapon és egyenlő fokon kiművelt és tökéletesített erőinek és képességeinek komplexuma kell, harmonikus egybehangzásuk); ezzel és még inkább Baumgartennek már kantianus (igaz, heidenreichi) bírálatával, Eberhard és Eschenburg érveinek helyes alkalmazásával, Batteux-nek (a természet utánzására vonatkozó elvének) elutasításával mindkét kantianus bírálójának elismerését kivívta (habár Kreil nem tartotta kifogástalannak Baumgartenrel folytatott vitáját). Gabelhofer már szinte túlzásnak véli, hogy Schedius — Heidenreich alapján — a retorikát kizárja a szépművészetek köréből.

A merőben retorikus, eloquentián alapuló aiszthézisnek Tóthnál való megbélyegzése után ime Schedius túlzó kritikájával szemben már védeni kellett a retorikának a szépművészetek körébe tartozását!

Szisztematikussága, tárgyi tudása, nem utolsósorban alapelveinek szilárd meghatározása (érzékelés és ítélet elválaszthatatlansága) miatt — mint Kreil írta — „Schedius palmam reliquis D. D. Concurrentibus praeipuit”.

E) *Szentjóni Szabóval* ellenben mostohán bántak el. Erre részben Szentjóni Szabó maga szolgáltatott alapot és ürügyet. Elsősorban az esztétikusnak, a „hideg” műbírólnak némi — későbbi költőinktől olyannyira ismert! — lebecsülésével, majd pedig azzal, hogy „hitvány századunk”, „sivár helyzetünk” megnyomorító hatásával a szabadság fényében idealizált antikvitást állította szembe, s ez a liberális polgári és aulikus-reformer bírálók szemében — 1791-ben és minálunk! — csakugyan kissé sok lehetett már a fennálló rend iránti elégedetlenségből. Szentjóni Szabó nem volt s nem lett igazán forradalmárrá — azonban a jakobinusok közé éppen olyan indulatok — a nagy tehetségű költőt fojtogató világ és életsors elleni lázadás indultai — vitték, mint amilyenek e dolgozatában is kifejeződnek. S tegyük hozzá mindehhez, hogy az első kérdésre adott válasza szép ugyan, de a hagyományos klasszicista felfogást előnytelenül s némi ellentmondást is okozva vegyíti össze modernebb tételekkel (az érzékenység, a megindító erő), miközben az egyenes válaszadás elől (elsődleges vagy származékos-e az ízlés és a zseni) kitér. Könnyű felfedezni azt az alapvető ellentmondást is (bár erről bírálói, érthető okokból, nem szóltak), mely a Rousseau-t oly jól ismerő Szentjóni Szabó dolgozatában a művészet jobbító hatásának tétele és saját kora hitványságának kimondása között feszül a két *Discours* keserű logikájáig alig-alig jutott el magyar gondolkodó a kései Csokonain s a fiatal Kőlcseyn kívül.

Eszmeileg, tudományos felkészültség tekintetében tehát Szentjóni Szabó dolgozata nem vehette fel a versenyt Schedius tanulmányával vagy akár a Nitschével sem, kínosan rossz információ is van benne (Callot, akire mint festőre hivatkozik, nem volt az). Ám ő is tudta mindazt, amit Belnay elegánsan fejtett ki, csak Szabó gondolatmenetét inkább az emberség, emberi boldogság, szabadság és mindezzel együtt a költő megbecsültetésének mohó vágya hajtotta előre e többé-kevésbé korszerűen megírt értekezésben.

Ezekkel az indulatokkal, pontosabban nyíltabb kimondásával mindannak, ami a göttingaiak kultúrájának és lelkének mélyén is ott élt, csak jóval fegyelmezettebben, Szabó dolgozata sajátos módon a Schediusé, a higgadt, szenvtelen, merőben tudós Schediusé ellenpólusának látszott, pedig az új érzékenység és szabadság keresésének az övékével közös etikai kultúrájáról származott le, ha kritikája némileg provokatívvá éleződött is.

Szentjóni Szabó dolgozata — tartalmából és az elfogulatlan bírálatokból kitetszően — a hat vizsgáló között mindenesetre valahol a középben, a harmadik vagy a negyedik helyen állhat, ha igazságosan ítélünk. Talán dicséretet is érdemelt volna felkészültsége, koncentrációja, ha figyelembe vesszük, hogy mindössze egy héttel a vizsga előtt nyújtotta be pályázatát.

Kreil — aki különben tudományban, erkölcsben messze Gabelhofer fölött állt — szigorú, de igazságos volt. Szabó dolgozatában ingenium certe non infimum sed tamen non sat in literis, quas profitemur, excultumot talált, s ez igaz, ha a göttingaiakéval hasonlítjuk össze írását. Csak a rudimentumokat ismeri, és nem gyakorlott ilyen tárgyak előadásában. Ez is

igaz. De kicsinyesen rója fel Szabónak, hogy az erényt valamiképp az illattal hozta párhuzamba. Leginkább azonban azt pécézte ki, amivel szerinte Szabó önmagát fosztotta meg attól, hogy valódi esztétikusként szólhasson s léphessen fel. Szabónál ez áll (Kenez Győző fordításában): „Ha a szépségeket bizonyos filozofikus alapoossággal (subtilitással) boncolgatva magyarázzuk . . . el kell veszítenie minden esztétikai vonzását . . . Az érzékletesség az, amit keresünk a műalkotásokban . . . ez a pont az, amiben a filozófus elkülöníti magát a művésztől; amaz elvont, hideg” stb. „Az esztétikusok között a fehér hollónál is ritkább az olyan ember, aki életét a spekulatív tudományoknak szentelte” stb.

Szabó nem tiltakozik a kritika joga ellen; de szavaiból kiérzik olyan tendencia, mely félti a költészetet az esztétikus, kritikus hidegségétől, boncolgató eljárásaitól. Ezt az érzelmi tendenciát nagyítja fel Szabó szavaiból Kreil, elkezdve a vitát afőlött, ki az igazi bírója az esztétikumnak, a költő maga-e vagy a spekulatív módon gondolkodó esztétikus-kritikus. „Aperte autem prodit, se eius disciplinae, quam docere cupit, indolem penitus ignorare, dum supponit Aestheticum non Philosophum sed Artistam esse, ac proin analysin et discussionem idearum ceu vim aestheticam destruentia fugere debere; cum tamen integra Aesthetica tantum in theoria artium et litterarum elegantiorum et nullatenus in earum exercitio consistat.”

„Aestheticum non Philosophum sed Artistam esse”? — ez a polémia évszázados pert indít el, és éppen a XVIII. századtól kezdve (mai megítélésére I. Northrop Frye: *Analyse der Literaturkritik*. Stuttgart, 1964, az *Anatomy of Criticism* c. 1957-ben megjelent eredeti alapján, a *Polemische Einleitung* elején, 9–11.). Az irodalomkritika magyarországi történetében talán itt tűnik fel először a költő-kritikus és az esztétikus kritikus ellentéte. Véleményünk szerint az esztétikus-kritikus valóban autonóm funkciót tölt be, nem „artiste manqué”, mint a XIX. században gondolták — Kreilnek elméletileg igaza volt. Szentjóni Szabó azonban nem vonta kétségbe annyira a kritika és az esztétikus jogát, hogy Kreil ennyire felháborodjék, sőt, a műalkotás alapjellegzetességére (érzéki voltára) épp a század szellemében mutatott rá találóan. Ezúttal inkább Kreil esett túlzásba.

Még inkább túlzott Gabelhofer, aki szintén elismert egyet-mást Szabó tételeiből, de hiányolta a primitív vagy derivatív facultasra vonatkozó választ, és ravaszul mutatta ki Szabó gondolatmenetének vagy inkább fogalmazásának egyik legnagyobb ellentmondását. Szabó jól mondja ugyan az ingeniumról általában, hogy hanc esse ingenii virtutem praecipuam ut repraesentationes animi ad summum gradum claritatis, vivacitatis, et pro ratione objecti aut subjecti perspicuitatis etiam et adaequationis perducatur. Ámde itt az esztétikai ingeniumról van szó, veti ellene Gabelhofer. És ebben, „in ingenio aethetico, adaequatio et summa perspicuitas minime congruunt”, mennél élesebbé, racionálisabbá tesszük az érzéki szépséget, annál inkább vesztegetjük el vim illam sensualem. Ha *ezek után* Szabó azt állítja, hogy „ingenium aestheticum in sensibus externis corporis humani quaerendum esse”, akkor csak ezt mondhatja a bíráló: risum teneatis amici! A másik témát, az ókoriaknak az újkoriakkal való összehasonlítását oly zavarosnak találta (számunkra pedig teljesen világos!), hogy próbára tette türelmét (ut legentis poene patientiam fatiget). Miért? Mert 1. Szabó megvádolja századunkat, mintha ez kevésbé foglalkoznék az ember megismerésével (Gabelhofer utal a pszichológiai és antropológiai ismeretek fejlődésére), 2. mert a törvények különbözőzéséből eredő eltérést az ízlés depravációjának tulajdonítja, 3. mert azt állítja, hogy nincs olyan alkalmunk, mint amilyen volt az ókoriaknak, hogy lángba hozzuk képzeletünket, 4. mert bár oly ingeniumot tulajdonít az újkoriaknak is, mint az ókoriaknak, sed libertate recentioribus ereptam lamentatur. *Sed quae, qualisve libertas hic subaudienda sit, id ne indigitat quidem — azt nem mondja ki, miféle szabadság értendő ide!*

A tehetséges és megbízható besúgó igazat mond: Szentjóni Szabó eszmélkedését csakugyan egy akkor már gyanússá vált szabadságeszmény fűtötte.

Érthető ezután, hogy Szabó szóbeli vizsgáját Kreil merőben másként ítéli meg, mint Gabelhofer. Az előbbi kedvezőbben szól erről, mint az írásbeliről. Kiderült, hogy „naturam et sco-

pum ipsarum artium elegantiorum non ignoret, nec omni eruditione circa eas sit destitutus.” S ha nincs is sok tudása, azt, amivel bír, jól eszébe véste; sibi que videtur ex perlectis et propria meditatione cogitatis systema quaecumque demum illud sit formasse; az összes jó esztétikai író nem ismeri, sem a legújabbakat, de már nem általánosságban beszélt alapelvéről, hanem jóval pontosabban fejtette ki azt (suis circumscriptam [propositionem] limitibus et restrictam cum majore praecisione elocutus . . .). Gabelhofer annyira ellenkezőképp nyilatkozott Szabó szóbelijéről, hogy kénytelenek vagyunk feltenni, csak az erősbödő elfogultság vezethette tollát. „Sinistro eventu” folyt le szerinte a vizsga és: „Quaestionem propositam dum se non intelligere palam diceret, a me denuo explicatam tam aenigmaticae solvit, ut publice demum testatum faceret, se nihil minus quam hanc scientiam tractasse”. Ha így lett volna, és pedig fontos kérdéssel kapcsolatban, lenne nyoma Kreil véleményében. De ott erről szó sincs. Gabelhofer véleményét és votumát az az ellenérzés magyarázza, mellyel Szabónak — néhol a magyar nemesi ellenállás jelszavaira és panaszaira emlékeztető — antikos szabadság-elméletét fogadta.

Kreil és Gabelhofer átmeneti egyetértése mögül e ponton tűnik elő a lényeges különbség: Kreilnek semmi baja sincs Szabó szabadságvágyával, míg Gabelhofert leginkább ez bántja; Kreil később (a szóbelivel kapcsolatban) okosabbnak látja Szabót, Gabelhofer pedig butábbnak. Nincs-e kettejük e ponton kiütöző különbségében valami abból az ellentétből is, mely Kreilt nemsokára szembefordítja az aulikusokkal és a jakobinusok társaságába viszi, nem kis veszedelmére?

Annyi bizonyos, hogy Szentjóni Szabónak az az oratori invenciója, mely úgy kezdődik, hogy „náluk egy testet alkotott a vallás, a politikai alkotmány és a magánérek . . . Nálunk viszont egyik veszekszik a másikával . . . Ők szentül ragaszkodtak az őseiktől átvett erkölcsöikhez . . . Mi váltogatjuk szokásainkat, elhagyjuk őseink erkölcsöit”, az író jelenkori meg nem becsülésének felpanaszolásával folytatódik, és azzal a felkiáltással fejeződik be, hogy „az egyetlent, amit irigyelünk kell tőlük: a szabadság” — ez a jelenkori rossz társadalom ellen intézett kitűnő szónoki invektíva az adott körülmények között nem méltatlan annak a két „fanatikusnak” emlékéhez, aki inspirálta: a Diderot kedvelte (és általa fanatikusnak nevezett) Rousseau és Winckelmann gondolataihoz. Mindkettőnek és talán Lavaternek hatása is érzik abban a szép dikcióban, mellyel Szentjóni Szabó az ember megismerését mint a legszebb teremtményt ajánlja kiindulásul, és az emberi arc szépségéről beszélve folytatja újhumanista típusú előadását.

Részletesebben senki sem fejtegette az emberi arcnak a művészet forrásául szolgáló szépségét, mint Winckelmann, és ha kisebb írásaitól (pl. *Erinnerung über die Betrachtung der Werke der Kunst* 1759) eltekintünk is („Der höchste Vorwurf der Kunst . . . ist der Mensch” — ez tulajdonképpen a Pope-éval egybehangzó tétel — vagy: „ich müsste mich . . . auf das Gesicht einschränken”, I. J. J. Winckelmann: *Kleine Schriften und Briefe*. Weimar, 1960. 130—131.), magában a *Geschichte der Kunst des Alterthums*-ban sem hiányoznak az idevonatkozatható passzusok; a görögségnél „von dem Einflusse des Himmels”, „von der Verfassung und Regierung” és „von der Achtung der Künstler” (megbecsültetésük a Gewinn és Vergeltung gondjai fölé emelték őket, közéleti emberekké tette stb.) értekező Winckelmann pedig Szentjóni Szabó írásbelije második részének egész első felében jelen van — még ha csak közvetett úton került is ide, végre is Winckelmann ez eszméi 1790-ig nagyon népszerűekké váltak. Leginkább Lavater volt az arc szépsége, mértékül vétele elvi kinyilvánításának és gyakorlati elemzésének reprezentatív alakja, a Szentjóni Szabó vallotta szép arc — szép lélek Lavaternek alapelve (pl. „Die Schönheit und Hässlichkeit des Angesichts hat ein richtiges und genaues Verhältniss zur Schönheit und Hässlichkeit der moralischen Beschaffenheit des Menschen”. I. *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe* von Johann Caspar Lavater, Erster Versuch, Leipzig und Winterthur, 1775. 63.). Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy Winckelmann vagy Lavater hatott volna Szentjóni Szabó szép humanista dikció-

jára: csupán a szellemi-kulturális összecsendülést állapítom meg Szabó mondanivalója és a Winckelmanntól, Lavatertől kisugárzott eszmék között.

Rousseau viszont teljes erővel szólal meg Szentjóni Szabó lapjain. Régóta ismert, hogy Rousseau-nak „a legtöbb hatása volt Szabó egész költészetére, gondolatvilágának fejlődésére” (*Szentjóni Szabó László költeményei*. Kiadta Gálos Rezső, 1911. 55.). Gálos mutatta ki (aki azonban sem e kiadványában, sem 1955-i Szentjóni Szabó életrajzában nem tud Szabó pályázatáról), hogy mind a *Magyar Museum*ban megjelent *Töredékek*, mind a verseskötetben kiadott *A' kívánság az Émileből* valók, melynek fordításán Szabó 1788 és 91 között dolgozott leginkább. Szabó írásbeli dolgozatát nem kis részben az *Émile* (éspedig éppen a IV. könyve), valamint a *Considérations sur le gouvernement de Pologne* inspirálta. Rousseau az arc szépségéről és az izlésről is adhatott neki megkapó felvilágosítást. Hogy az arc elárulja a jellem sajátosságát, azt a IV. könyv 3. alapelve után olvashatjuk („la physionomie annonce le caractère” stb., *Émile ou De l'éducation* Paris, 1889. 264.), azt az eszmefuttatást pedig, melyet Szabó a „[homo] pulcherrima creatura . . . Hominis facies . . .”-ről ír, érdemes összevetni a IV. könyv végén álló s az izlésről szóló meditációval (mely különben az izlés klimatikus, kormányzati, társadalmi feltételeiről is szól): „Plus on va chercher loin les définitions du goût, et plus on s'égare . . . il y a peu de belles personnes, quoique l'assemblage des traits le plus communs fasse la beauté . . . il importe d'observer qu'il entre du moral dans tout ce qui tient à l'imitation: ainsi l'on explique des beautés qui paraissent physiques, et qui ne le sont réellement point. J'ajouterai que le goût a des règles locales qui le rendent en mille choses dépendant des climats, des moeurs, du gouvernement . . . Le goût est naturel à tous les hommes; mais ils ne l'ont pas tous en même mesure, il ne se développe pas dans tous au même degré . . .” (uo. 412—413.) Az *Émile*-nek számos más helyére is utalhatnánk (pl. „En général, Émile prendra plus de goût pour les livres des anciens que pour les notres, par cela seul qu'étant les premiers, les anciens sont les plus près de la nature, et que leur génie est plus à eux”, uo. 417. vö. Belnay e szavaival is: „hos . . . ipsa melior natura primos et summos in artibus formavit”; vagy arra, amit Rousseau az antik ékesszólás csodájának nevez: „Ce que les anciens ont fait avec l'éloquence est prodigieux, 389.).

Szentjóni Szabó dolgozatának társadalomkritikai töltését pedig bizonyosan a rousseau-i *Considérations* egyik híres részletének példája és hatása fokozta fel a lázongó keserűségig. „Le même esprit guida tous les anciens législateurs dans leurs institutions. Tous cherchèrent des liens qui attachassent les citoyens à la patrie et les uns aux autres; ils les trouvèrent dans des usages particuliers, dans des cérémonies religieuses qui par leur nature étoient toujours exclusives et nationales; dans des jeux qui tenoient beaucoup les citoyens rassemblés; dans des exercices . . . dans des spectacles qui, leur rappelant l'histoire de leurs ancêtres, leurs malheurs, leurs vertus, leurs victoires intéressoient leurs coeurs, les enflammoient d'une vive émulation, et les attachoient fortement à cette patrie dont on ne cessoit de les occuper . . . les poésies d'Homère récitées . . . portèrent leur courage et leurs vertus à ce degré d'énergie dont rien aujourd'hui ne nous donne l'idée, et qu'il n'appartient pas même aux modernes de croire . . . Faut-il s'étonner, que des manières de vivre si dissemblables produisent des effets si différens, et que les modernes ne retrouvent plus rien en eux de cette vigueur d'âme que tout inspiroit aux anciens? . . .” (*Considérations sur le Gouvernement de Pologne*, chap. II. Esprit des anciennes institutions, 705. Oeuvres complètes de J. J. Rousseau, T. I. Paris, Firmin-Didot, 1883.).

Nem nehéz felismerni Szabó szónokiasabb szövegében ezeket a rousseau-i kifejezéseket, fordulatokat, magát a gondolatmenetet. Nem véletlen, hogy Kazinczy — alig valamivel korábban — ugyanezt a rousseau-i szöveget adta közre saját fordításában, saját lázadásának előjeleként, az *Orpheus*ban (I. Kazinczy Ferenc válogatott művei. Magyar Klasszikusok, 1960. II. köt. 126—129.).

Rousseau-val támadta Szentjóni Szabó azt a „hitvány századot”, mely Magyarországon regnált. Bizonyos nemesi patriarchalizmus mellett több volt ez utópiában, ez antikos szabadság-
vagyban a lázító, a forradalmasító. *A' mai világ* c. szép versének keserű sóhaja („Vólt még ez

előtt egy haza, Kit minden jó ótalmaz, Völt egy idő, hol midenek A' köz-haszonra éltek, Míg az arany szabadságért, Kiki, szívesen ontott vért. De most minden ha dolgozik, Tsak magáról gondolkozik" stb. Szent-Jóbi Szabó László költeményes munkái, 1791, 84.) egyidejű a pályázaton írt dolgozattal, ennek szavai, fordulatai, felfogása térnek vissza a szép költeményben. De Szentjóbi Szabó nem állt meg itt. A sikeres pályázat talán az utolsó próba volt arra, hogy beilleszkedjék az újult rendszerbe. Elutasíttatása pedig bizonyosan az utolsó lökések egyike volt, amely a jakobinusok közé vitte az elégedetlenkedőt, életét tenni föl — halálos kockázattal — az annyira vágyott szabadságért.

7. A tanulságok túlmutatnak magán a pályázaton. Az összegezéssel is, melyet az 1790 körüli kritikai irányainkról nyújt.

Igazolja ugyanis egyrészt, hogy az esztétikai-kritikai irodalomnak Péczeli, Verseggy, Földi és Kazinczy részéről tapasztalt megélnkülése, e felgyorsult termékenység csakugyan új helyzetet teremtett, és literátoraink ennek tudatában indulhattak szokatlanul nagy számban a kritika országosan fontos intézményének meghódítására; másrészt ez irányok mezejét és feszültségét oly szélességben és organikusán foglalja össze, amilyen élő összképet egyes íróink kritikai teljesítményének összeadásával nem igen érhetnénk el; továbbá világosan bizonyítja, hogy az esztétikai autonómia elismerésével, az esztétikának mind a poetica classis gyakorlatától, mind az archeológiától vagy a filológiától való elkülönítésével végérvényesen letűnt a horatianus, iskolás-imitációs klasszicizmusnak az eloquentián alapuló tekintélye, és hogy a jövő olyan esztétikát és kritikát követel, mely túlhaladva az intellektualisztikus koncepciót, empirikusan és új érzékenység jegyében dolgozza át az ízlés, a zseni, az imitáció és az originalitás tanait.

De nemcsak mint összegezés, hanem mint döntés és követelmény is a jövőbe mutat ez a pályázat. Schedius kinevezésével nemcsak tehetséges, hanem éppen ezeknek az eszméknek jegyében felnevelődött esztéta került a tanszékre. Kritikai gondolkodásunk fejlődésének legmélyebb instanciája az most, hogyan őrződik meg és fejlődik tovább Young és Rousseau, Göttinga és Kant eszmei öröksége, mennyiben sikerül kritikánknak a leginkább Herder által vágott új úton továbbjutnia és önállósodnia.

Belső fejlődésünknek a szűkössé és nyomasztóvá lett viszonyok közt sem hanyatló erejére mutat, hogy a herderi típusú kritikai eszmélkedés saját tapasztalásaink, élményeink és reflexióink következtében, tehát nem szervesen (bár a régi koncepciók maradványait ellentmondásosan továbbhurcolva) kibontakozik itthon is, s mintegy belső igényt váltva valóra szinte spontánul nyomul utána a — másfél-két évtizeddel korábbi herderi kritikának.

Ezt a folyamatot azonban sajátos módon nem a benne óvatosan részt vevő Schedius, hanem Csokonai reprezentálja. Nemcsak az önmagunk utánzásával eredetivé válás, nemcsak az egyéni (teremtő zseni) és a kollektív (népi-nemzeti) originalitás, nemcsak a kiszélesülő érzékenység vagy a polgáriság tanairól van szó ezúttal, hanem az antikvitás kizárólagos mintaszerűségének felülmúlásáról, az irodalmi és poétikai tájékozódásnak másféle abszolút költő értékű tartományokra, mítoszokra való kiterjesztéséről, a világirodalom nagyobb hagyatékának birtokbavételéről is. Ez a herderi típusú folyamat akkor, amikor Schedius visszahúzódik, Földi elbizonytalanodik, Kazinczy és Verseggy átmenetileg kihull irodalmi életünkől, leginkább Csokonai alkotásában valósult meg,¹⁷ ha töredékesen is, ha ő maga nem jutott is el addig a viszonylagos teljességig, amit a nagy német gondolkodónak elérnie megadatott. Mint pontosan kivehető és termékenyítő tendencia, és pedig sajátos fejlődésünknek az európai irány-

¹⁷ Csokonai e sajátos, ellentmondásaival is reprezentatív kritikai útjáról l. az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi kutatócsoportjától Debrecenben rendezett konferencián (1970. okt. 9—11.) elhangzott előadásomat, mely az *Emelkedőben* c. tanulmánykötetben jelenik meg.

zatokkal való összetalálkozásából, összehangolódásából születő tendencia azonban, melyet eredeti nagy költészet is hitelesített, különösen értékes és kiemelendő az 1791-i pályázat távlatában: mert semmiképp sem maradt mögötte tájékozottságban és mélységben annak a göttingai típusú hungarus-magyar kritikának, melyet Schedius váltakozó intenzitással és jóltevően, de pozíciója hivatalosságától visszafogottan képviselt, és amelyet az 1810-es években, főleg Szemere és Kőlcsey jóvoltából, már oly korszerűbb és neoklasszikus-romantikus ihletésű magyar esztétikai gondolkodás vált fel, mely mind Csokonai és Kazinczy, mind a göttingai neveltetésűek kritikai örökségét koncentrálni tudja, kritikánk első magas színvonalú és eredeti szintézisét készítve elő.

József Szauder

LE CONCOURS OUVERT POUR LA CHAIRE D'ESTHETIQUE ET NOS TENDANCES CRITIQUES EN 1791

A l'Université transférée à Buda (en 1777), puis à Pest (en 1784), c'était G. A. Szerdahelyi qui était le premier professeur d'esthétique (de 1774 à 1784) et l'auteur de notre première esthétique méthodique (*Aesthetica sive doctrina boni gustus*, en 1778); son successeur, A. F. Werthes, abandonna sa place au commencement de l'année 1791; entre le mois d'avril et le mois de décembre de l'année 1791, vingt deux personnes présentèrent leurs requêtes pour obtenir cette place devenue vacante, pourvues d'annexes justifiant leur aptitude. La présente étude se base sur les documents y relatifs de notre Archive Nationale, qui jusqu'ici ne sont pas élaborés du point de vue de l'histoire de l'esthétique et de la critique. En rectifiant les données d'Imre Szentpétery (*A Bölcsészettudományi Kar története, L'histoire de la Faculté de Philosophie*, 1935), elle constate que les groupes opposés des aspirants s'efforçaient de conquérir les possibilités pédagogiques et d'organisation que cette chaire d'un grand rayon comportait beaucoup mieux que toutes les autres, dans la société hongroise qui était en effervescence idéologique et sur le chemin de l'organisation politique. De ces requêtes, il ressort que les adhérents des disciplines classicisantes engorgées sur le niveau de la „*poetica classis*” (des personnages ecclésiastiques surtout) prenaient part tout aussi bien à ce concours que les meilleurs écrivains-réformistes d'origine nobiliaire de l'époque ou les bourgeois de Hongrie qui avaient fait leurs études à Goettingue, ayant comme langue maternelle le hongrois ou l'allemand. Outre l'évaluation des requêtes, le concours et l'évaluation de ce dernier montrent clairement la conception esthétique moderne de la commission d'examen et son opposition décidée avec les aspirations jésuites; au concours proprement dit (*concursum*) qui se composait d'un examen écrit et d'un examen oral, il n'y avait que six aspirants, et les réponses par écrit et orales, de même que leur évaluation prouvent combien la commission d'examen, avec J. Gabelhofer et le kantien A. Kreil à la tête, était très exigeante envers les aspirants. Déjà à la phase de la sélection des requêtes, ils ont renvoyé ceux qui se sont présentés avec des travaux poétiques et non théoriques, et de même, ils ont séparé l'archéologie de l'esthétique dont ils ont souligné le caractère autonome: ainsi, ils ont décidé, entre les points de vue théoriques anciens et modernes, en faveur des derniers. Ils ont accueilli avec beaucoup plus de louange les travaux de moindre dimension, mais d'une conception moderne — de Goettingue — de Belnay et de Tekusch, que les dissertations volumineuses, mais d'une conception vieillie de F. Rossi et de Farkas Tóth. Dans leur jugement, les membres de la commission n'étaient pas dirigés seulement par leur antipathie envers le groupement des ex-jésuites, mais aussi par la critique de l'esthétique vieillie qui ne dépassait pas celle de Szerdahelyi, c'est-à-dire par revalorisation de l'examen exclusivement intellectualiste et psychologique *du beau*. Le premier sujet de l'examen écrit prescrivait l'examen approfondi de l'essence et de la nature du goût (*gustus*) et du génie (*ingenium aestheticum*), le second sujet une confrontation des poètes de l'époque nouvelle avec les anciens, avec les poètes antiques, en vue de constater, lesquels d'eux méritaient plus de louanges pour la beauté de leurs oeuvres. A l'examen oral, ils devaient répondre à la question s'il y avait un principe fondamental auquel les principes essentiels de l'esthétique pouvaient se ramener, quel était ce principe fondamental et quels étaient les principes essentiels de l'esthétique. Outre les travaux de Nitsch et de Belnay, enthousiasmés de l'*Original Genie* et en même temps de l'antiquité, et, à cause de cette dernière, désapprouvés, c'étaient les écrits d'A. Schedius et de László Szentjóni Szabó qui attiraient le mieux l'attention des membres de la commission d'examen. Ils recommandaient au professorat le premier, représentant le

plus équilibré de néohumanisme (et le protestant Schedius l'obtiendrait vraiment par une décision royale), tandis qu'ils refusaient avec colère le dernier qui, dans son travail, faisait un réquisitoire, dans l'esprit de Rousseau, contre son époque. C'était après cela que Szentjóni Szabó s'approchait du mouvement jacobin hongrois. Joint à cette étude, la revue publie ce beau travail critique-esthétique jusqu'ici inconnu de Szentjóni Szabó qui était l'un des meilleurs poètes lyriques hongrois de l'époque et qui devait mourir quelques années plus tard en prison, (de même que l'écrit beaucoup plus mûr et théoriquement plus approfondi de Schedius).

AZ EREDETISÉG-PROGRAM KIALAKULÁSA ÉS KRITIKAI ÉRTELMEZÉSE 1817—1822 KÖZÖTT*

1.

Elvi indítékok és történeti meghatározó mozzanatok

Kölcsey híres lasztóci levelei nemcsak szerzőjük személyes pályáján jelentettek mélyreható fordulatot, hanem a kor magyar irodalomszemléletének fejlődésében is. A nyelv nemzeti meghatározottsága, önállósága, a történeti változások és az azokhoz alkalmazkodás szűkség-szerűsége, a nemzeti kultúra lehető egysége, az irodalmi eredetiség s vele az alkotó individualitás kiélésének programja — mindaz, amit Kölcsey e levelekben felvet — a magyar irodalmi gondolkodás következő periódusának, a romantika korszakának legfőbb elvei.¹ Összefoglalásuk és programszerű kiélezésük tanúsága a hazai irodalomban és társadalomban 1817 táján végbement mélyreható változásoknak.

Ami a lasztóci levelek támadó indulatában megfogalmazódott, annak egyes elemei Kölcsey egyéniségében és alkotásaiban már régen adva voltak. Mindez azonban a Kazinczy irányától való tudatos elszakadássá s egy korszak másféle irodalmiságának elvi programjává csak 1817-ben összegeződött, illetve érett meg. A magára kényszerített fékek és szabályozó elemek ekkorra hatástalanná váltak, — miért éppen ekkortájt váltak hatástalanná? Milyen összetevő tényezők hatására jelenik meg éppen ekkor az eredetiség romantikus programja? Elegendő-e vajon a kézikönyvek által gyakorta hangoztatott indítékokban — így irodalmi téren a nyelvújítás győzelmében, a csiszolt, pallérozott, finomabb árnyalatokat is kifejezni képes irodalmi nyelv létrejöttében, a fejlettebb nyugat-európai irodalmak műfajainak, stílusformáinak, versalakzatainak magyarrá áthonosításában, vagyis a polgárosult irodalmi eszközkészlet kialakulásában — látni ennek serkentő összetevőit? Társadalmi vonatkozásban pedig elegendő indok-e a magyar nemesség udvarral kötött szövetségének felbomlása, a napóleoni háborúk dezillúziót méltán keltő végeredménye, a Szent Szövetség, a növekvő abszolutizmus, melyeket a magyar romantika előidéző elemeiként joggal emlegetni szoktunk?

Kétségkívül mindez közrehatott az eredetiség-program ekkori kialakulásában, de a döntő indíték, úgy hisszük, másban keresendő. A francia forradalommal és a napóleoni háborúkkal létrejött mélyreható európai és főképp hazai változások hatottak közre elsősorban az eredetiség-igény megérlelődésében.² Ennek nyomán új társadalmi tudat alakul ki az európai országokban, egy olyan új társadalmi eszmélődés, melynek egyik legfontosabb élménytartalma az *önállóvá, cselekvőképessé vált, önön értékére ébredt ember*. S bár ennek hatása a hazai mozdulatlan létközegben csak korlátozottan érvényesülhetett, a napóleoni háborúkba hurcolt magyar százezreknek szintén elkerülhetetlenül megadatott Európa különböző frontjain az önállóság élménye. A szüntelen háborúk óriási tömegeket mozdítottak ki a rendiség évszázados létformáiból, s ha ezek utóbb a birtokos nemesi osztályuralom alá visszatérni kényszerültek is, már a megismert cselekvő emberség, szuverén önállóság felébredt igényével tették

* Készülő kritikátörténeti munkám azonos című fejezetének egyik részletét teszem itt közzé. Terjedelmi adottságok folytán számos fontos mozzanat elemzésétől itt el kellett tekintenem.

¹ KÖLCSEY Ferenc *Összes Művei*. Bp. 1960. III. köt. 255—267.

² SÓTÉR István: *A felvilágosodás és a romantika*. Kritika 1969. 11. sz.

azt. S még nagyobb mértékben ez irányba hatottak ama folyamatok, amelyeket a kor történeti kutatása újabban erőteljesen hangsúlyoz: az árutermelés országos előretörése, a gabonakonjunktúra nyújtotta nagyfokú polgárosulási lehetőségek.³ Az emberi munka és alkotóerő jelentősége ugrásszerűen megnő a napóleoni háborúk évtizedeiben idehaza: a kisárutermelés, a szüntelen szállítási tevékenység, a kiterjedt kereskedelem révén megjelenik az önálló ember, a maga sorsának intézője a magyar városokban és falvakban is.

A kibontakozó kisárutermelés hatására — a birtokos nemesség polgárosulásával párhuzamosan — egy igen széles körű „kispolgárosodási” folyamat valósul meg ekkor hazánkban: kiterjedt paraszti-kézműves, rendiségen kívül levő rétegek polgárosulnak ekkor, s hatnak önállóságot igénylő felfogásukkal, ízlésvilágukkal a nemesi irodalomra. A legnagyobb lendülettel ez a folyamat Pesten figyelhető meg: a kereskedelem és az ipar fellendülése valósággal szívja ide az önállósulni vágyó néprétegeket.⁴ Az, amit „pesti nép”-nek nevezünk, ekkortájt formálódik ki a legkülönbözőbb indíttatású társadalmi csoportokból. A városban a munkájából élő ember kiszabadul a feudális társadalmi szerkezet nyomása alól, alapvető érzelmi hajtóerőjévé lesz az érvényesülés vágya. Újfajta életérzésének pedig másik alapindítéka épp ez érvényesülésnek korlátozottsága, a szembenállás a meglévő társadalmi keretekkel. Az emelkedés igénye és az érte vívott kemény harc kiváltja e rétegekből a megnövekedett emberi öntudatot, a teremtő tevékenység minden oldalú becsülését. Ugyanekkor ez a fokozódó kisárutermelés, széles néprétegek önálló termelővé válása szükségszerűen maga után vonja az értelmiség rétegének jelentős kiszélesedését is.⁵ Egy réteget, amely lesüllyedt nemesek, honoráciorok és különböző falusi kishivatalnokok kiterjedt csoportjaiból alakulva már közel áll ahhoz, amit manapság polgári értelmiséginek nevezünk, — amelynek számára ugyancsak a szabad, kötetlen életforma lesz a vágyott ideál.

Népi és köznemesi elemek a századfordulótól kezdve egyaránt felemelkednek a kultúra formálói közé, igényeikkel és világképükkel hatni kezdenek az irodalmi összefolyamatra. Az önálló ember ideáljának széles körű meghonosodása nyújtja tehát bázisát az irodalmi eredetiség 1817-tel kezdődőleg megjelenő programjának, ennek lehetősége vonz ez idő tájt Pest-Budára szinte minden jelentős magyar író.⁶ Ebben rejlik a nyitja annak, hogy épp itt születnek meg az eredetiség-programot hangsúlyosan képviselő első hazai orgánumok: előbb a *Tudományos Gyűjtemény*, majd az *Aurora*.

2.

Az eredetiség-program első átfogó hazai problémafelvetései

A nagy horderejű új irodalmi eszme hazai kialakulásának 1817 éppenséggel nemcsak a nyelvújítás győzelme, a lasztóci levelek, Kazinczy és Kőlcsey szakítása következtében kulcsesztendeje. S nem is csupán azért, mert ebben az évben indul meg a következő időszak irodalmi

³ VÖRÖS Károly: A magyar irodalom története 1772-től 1848-ig. Bírálat. Száz. 1969. 1. sz. 127., ill. uő.: Petőfi és a pesti kispolgár. Petőfi és kora. Bp. 1970. 9—58. A „kispolgárosodás” előrehaladására vonatkozó fejtegetéseimet elsősorban Vörös Károly történeti kutatásaira alapozom, melyeknek kéziratossá felhasználásáért ez úton fejezem ki köszönetemet.

⁴ BELITZKY János: A pest-budai magyar polgár születése. Bp. 1947., KÓSA János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp. 1937., UNGÁR László: Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásához. Száz. 1942. 312., ill. FENYŐ István: Az Aurora. Bp. 1955. 5—8.

⁵ VÖRÖS Károly i. m.

⁶ KÓSA János i. m. érdekes adatok sokaságát vonultatja fel Pest lakosságának ekkori rohamos fejlődésére, a nagyfokú gazdasági lehetőségekre vonatkozólag. Széles körű bizonyító anyag alapján mutatja ki, hogy a gyors összeolvadási folyamat, a rendkívül élénk társadalmi fluktuáció révén a rendiség itt elvesztette értelmét, a város mindjobban pezsgő élettevékenységét a kötöttségtől lehetőleg szabadon élő emberek számának gyors növekedése jellemzi.

eszmélkedésének fő orgánuma, a *Tudományos Gyűjtemény*, valamint ekkor kerül megalapításra a nemzeti irodalom eszméje jegyében a Marczibányi-díj fundatiója. E periódus irodalmi és társadalmi változásainak, az irodalmi gondolkodás nagyfokú erjedésének számunkra legfontosabb tanújele az, hogy 1817-ben jelennek meg, illetve készülnek el az eredetiség első egységes koncepciójú, átfogó hazai problémafelvetései is.

Eredete és fogantatása ellenére ezek közé kell sorolnunk mindenekelőtt J. A. Eberhard esztétikai kézikönyvét, mely *Aesthetika vagy is A Szép Tudományoknak Theoriája* címmel jelent meg Pesten, 1817-ben, a kantianus Pucz Antal filozófus fordításában.⁷ Miért éppen ekkor került vajon a magyar közönség elé ez a lényegében neoklasszicista szellemiségű kompendium, melynek eredetijét, a *Theorie der schönen Wissenschaftent* szerzője már 1783-ban publikálta, s melynek magyar nyelvű fordítását — mint arról Szemere Pál egyik leveléből értesülünk — az átültető már 1808-ban elkészítette?⁸ Minden bizonnyal azért, mert bármennyire több évtizedes munka volt ez, szemlélete a hazai közönség számára éppen nem avult el, tételei harmonizáltak a romantikus teremtő irodalmiság felé orientálódó törekvésekkel. Sőt: megjelentetését e romantikus hullám egyik kezdeti megnyilatkozásának tekinthetjük, melynek szüksége volt egy összefoglaló esztétikai alapvetésre.

Nem véletlenül minősítette — szóban forgó levelében — a jellegzetesen romantikus hajlandóságú Szemere e kézikönyvet „in vielen Hinsichten schätzbare Kompendium”-nak. Mert ha — műfajából adódóan — e pontokba szedett, kátészerűen megfogalmazott munka sokkal inkább kompiláció, mintsem eredeti alkotás, megállapításainak megnevezett forrásai pedig rendre a felvilágosodás és a klasszicizmus európai gondolkodói Du Bostól és Batteux-tól Blairig, Home-ig és Hurd-ig, művének egésze idehaza mégis nyilvánvalóan az irodalmi eredetiség újszerű esztétikájának első sikeres kifejtéseként hatott. Kétségtelen ugyan az is, hogy Eberhard könyvében jócskán akadnak jellegzetesen klasszicista szempontok. Például az a batteux-i tétel, hogy a természetnek csak a „kedves részeit” kell követni; hogy a mesterség kiválasztás útján kedvesebb munkákat hozhat létre a természetnél; a tökéletesség elemeinek megválasztására szabályok kellenek; egy-egy munkát szüntelenül jobbítgatni, korrigálni kell stb. Mind e múltra emlékeztető megállapításoknál azonban a hazai irodalmi gondolkodás számára jóval fontosabb volt az, hogy műveit Eberhard már az esztétikai és az etikai szféra teljes elkülönítésére, továbbá a poétai igazság és az erkölcsi igazság nyomatékos megkülönböztetése alapján építette fel, s az irodalmat már jellegzetesen a teremtő génusz produkciójaként értékelte. Esztétikáját a költészet primátusára alapozza a művészetek együttesének közepette, a költészet meghatározójának pedig éppen költött, teremtett, képzeleti jellegét tartja. Az újság, újszerűség követelménye egyike számára a legfontosabb esztétikai erényeknek.

Az utánzás csekélyebb értékű az eredeti tökéletességnél — olvashatta 1817-ben a hazai közönség a nagy tekintélyű hallei filozófiaprofesszor könyvében, továbbá azt, hogy a zseni annál tökéletesebb, minél elevenebbek érzései, a legnagyobb, legizgatóbb képzelődés a tökéletes („... Mennél elevenebbek tehát a képzelődések, annál erősebb és tüzeesebb az inlelődés”, 111.), s hogy az indulatok erejének akadályozása egyáltalán nem segíti elő a zseni és az ízlés kiművelését. E gondolatok és igények axiomatikus, kánonszerű megfogalmazásával Eberhard műve elsőként foglalta össze, s adott idehaza mintegy polgárjogot azoknak a rejtett irodalomszemléleti törekvéseknek, amelyek — mint látni fogjuk — nemcsak Kőlcsey nagyra törő szellemét feszítették.

⁷ Johann August Eberhard (1739–1809) 1778-tól haláláig a hallei egyetem professzora, kiváló pedagógus, jeles és igen népszerű kézikönyvek alkotója. Eberhardról vö. Allgemeine Deutsche Biographie. Leipzig 1877. V^{er} Band. 569–571.

⁸ SZEMERE Pál: Munkái. Bp. 1890. III. köt. 12.

Nem kevésbé értékes ilyen szempontból az *Aesthetika* poétikai, azaz „gyakorlati” része sem. A hazai gondolkodás számára már az is nagy jövőjű megállapítás, hogy Eberhard az eposz műfaját helyezi a költészet csúcsára, szerinte ez kívánja a legnagyobb zsenit. S az eposzban, miként a drámában is, az újszerűséget, a megindító, izgató történetet, az „érdekességet” minősíti a legfontosabb karakterjegyeknek. A lírai költészetet meg éppen az uralkodó indulat, a szubjektivitás termékeként jellemzi, sőt mint az „elragadtatás” műfaját, melytől a látomás, a profétikus vízió sem idegen. Az ihlet állapota, minősége szerint minősíti Eberhard a költői produkciót, s ennek értelmében nagyon is megengedhetőnek tartja a lírai ugrásokat, a költői „rendetlenséget” is, az érzelmek és a képzelet szélsőséges változásait, illetve intenzitását. Ahogyan e kézikönyv a lírikusi szerep, a költői magatartás funkcióját meghatározza — „egy lyrikomi költőnek magaviselete azoktól az előadásoktól függ, mellyek őtet leginkább ihletésbe teszik, a mi az ő genieje és karaktere által határozatatik meg” (174.) — az a magyar irodalom 1817-es helyzetében a romantikus szubjektivitás-igény inspiráló megfogalmazását jelentette.

A magyar romantika első programirátának sokáig az ugyancsak német gondolati anyagot hasznosító Teleki József közismert dolgozatát tekintette a kutatás. *A régi és új közlés különbségeiről* írott cikke vitathatalanul értékes, Kant, a Schlegelek, Jean Paul stb. alapvető romantikus kategóriáit a hazai köztudatba bevezető alkotás. Mellette azonban irodalomtörténetírásunk jobbára megfélemedezett Teleki másik, a fejlődést nem kevésbé szolgáló művéről, melyet a Marczibányi-díj pályázatára írt 1817—1818-ban. Kétségtelen, hogy az igen széles látókörű Telekinek, Akadémiánk későbbi elnökének, aki évekig Göttingában tanult és beutazta Európa nagy részét, ez a műve, *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által*, elsősorban nyelvészeti érdekű.⁹ Ugyanakkor azonban számos pregnáns megállapítást találhatunk benne épp az irodalomszemlélet átalakulására, az új követelményekre is.

Teleki műve a nyelvújítási harcok lezárására, a tanulságok összefoglalására, a fejlődés irányának kijelölésére készült, s ebből a szempontból majd olyan fontos szerepet töltött be, mint Kazinczy „Orthologus”-a. Szemlélete sem áll messze a széphalmi vezérétől, ugyanakkor azonban jelentékenyen túlfejlődik annak egyoldalúságain. Erre vall művében sokszor leszögezett alaptétele, mely irodalomkoncepcióját is meghatározza: a nyelvújítás szükséges és üdvös, de csak akkor, ha az újító figyelembe veszi nyelvünk természetét, nemzeti karakterét, történeti alakulását. E nemzeti szempont vezérli őt irodalmunk első korszerűnek mondható történeti vázlatának megalkotásában is. E herderi tipológiára, közelebbről az *Über den Ursprung der Sprache* elveire épített fejlődésrajzzal másutt (az irodalomtörténetírásunk kialakulását elemző fejezetben) részletesen foglalkozunk, itt csak annyit szükséges megemlíteni, hogy Teleki az újabb idők legfőbb irodalomszemléleti változásának-vívmányának a teremtő eredetiséget, a „képzelődéés röpté”-t tartja és azt propagálja.

Az irodalom nemzetiségének, nemzeti jellegének Herdertől tanult szempontja az, ami domináns elem Teleki művében, az eredetiség nála túlnyomórészt a nemzeti karakter esztétikai realizálását jelenti. A közönség, a nemzeti közösség meghatározó szempontja nála épül rá először tudatos elviséggel a Kazinczytól tanult újító nyelv-, stílus- és ízléstörekvésekre, szintézist hozván mintegy létre az újat kezdeményező zseniális író-individuum és a produkciót ellenőrző-minősítő nemzeti közvélemény között. Állásfoglalása szerint az írók a nemzet élén járnak, azonban a nemzetnek nem parancsolhatnak, csupán javasolhatnak, s a nemzeti szokás gyakorlata dönt. Az eredetiség-elv következő évtizedben kibontakozó hazai fejlődését

⁹ TELEKI József: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által*. Jutalom Feleletek a Magyar Nyelvről a Magyar Nemzeti Múzeum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire. Kiadta HORVÁT István. Pesten 1821. — Teleki életrajzára és tevékenységére: TOLDY Ferenc: Emlékbeszéd gróf Teleki József m. academiái elnök felett. Pest 1855.; CSÜRI Bálint: Teleki József mint nyelvész. *Nyelvészeti Füzetek* 55. sz. Bp. 1909.

anticipálja számunkra ez az egyeztető koncepció, miként az a Herder nyomán hangoztatott tétel is, hogy minden nyelvnek közönséges törvényein kívül megvan a maga *különös grammatikája* is, nemzeti sajátosságában kell keresni az eredetét, egyedít, a karakterisztikusban önmagát.

E nyelvújítási mű egyeztetve újító elveit konkretizálja voltaképp az élő irodalmi folyamatra, s támasztja alá a világirodalmi fejlődés történeti helyzetképével sokat emlegetett cikke: *A régi és új költés különbségeiről*.¹⁰ Itt már a cím jelzi az írás legfontosabb tendenciáját, az új költészeteszmény hazai bevezetését, régi és új irodalomfelfogás ellentéző elkülönítését. Érdekes azonban közelebről megfigyelnünk, hogy az újnak e bevezetése mennyire a réginek lehető el nem vetése, a jelzett ellentézés pedig az ellentét lehető ki nem élése jegyében történik.

Mint ismeretes, Teleki kétfajta költészeteszményt különböztet meg egymástól: a régi, görög típusút s az új, keresztény vagy „romántos” költészetet. E kettő különbsége szerinte abban áll, hogy vagy a természetet festjük a maga valóságában felemelkedéssel, vagy a természetnek adunk felemelkedettséget. Mindebben nem nehéz a schilleri tipológia (*Über naive und sentimentalische Dichtung*) hatását fellelnünk. S a görögség, a régi költészetideál jellemzésében is jórészt Schiller nyomán halad Teleki. Számára a görögség az emberiség gyermekkora, a szüntelen tavasz, az örökös csendes vidámóság letéteményese, a tovatűnt bájos egyszerűségé, természetességé, kötetlen szabadságé. Ők azt festették le, amit láttak, tapasztaltak, mi pedig egy új, a jelentől egészen különböző költői világot formálunk, ők mindenben természetesek, mi pedig mindenben erőltetettek vagyunk — vágyódik vissza Teleki romantikusan a görögségbe, Winckelmann s a meg is nevezett Schiller és Jean Paul példája nyomán.

Az újabb „romántos”-romantikus költészetet pedig a személyesség előretörésével, a képzelet uralkodóvá válásával, szubjektivitás és a fantázia határtalanságával s a végtelenség felé törekvéssel jellemzi. Míg azonban egyfelől megállapítja, hogy a romantika előtérbe kerülése a fejlődés szükségszerűsége, hogy a költészetnek idővel mind „romántosabbnak” kell lennie, másfelől viszont hangsúlyosan és ismételten óv a görögök irodalmában még ismeretlen elfajult képzelettől, e gonosz mētelytől, mely sok fiatal író fantáziáját felhevíti (emlékezzünk csak Döbrentei Kölceyt „méréskelő — klasszicizáló” figyelmeztetésére!), s merőben elutasítja a „képzetek országában fellengző” költészetet.

Ez az egyeztető, újat a régivel lehetőleg párosító szemléletmód figyelhető meg a romantika világirodalmi fejlődéstörténetét felvázoló részében is. Kiket s miért emel ki itt Teleki József az irodalom sok évszázados folyamataiból? Dantét, akiben tiszta romántosság és régi természetesség ötvözetét méltatja; Petrarcat, aki számára a spanyol romántosság és a görög közvetlen egyszerűség összeolvadása; Shakespeare-t, aki szerinte minden költőt felülmúlt a különböző indulatok tarka, *de nem rendellen* összeolvasztásában; Klopstockot és Schillert, kinek *Don Carlos*ában a legbájosabb „fellengezés” és a görög velősség egységét ünnepli.

S ha cikke összegezésében Teleki előtt nem is kétséges, hogy az új poézis gondolatgazdagság, összefüggések egésze, valamint a tárgyak különfélesége terén jóval meghaladja a görög költészetet, ez az összegezés egyszersmind szinte telítve van a régi poétai „aranykor” iránti nosztalgiával. A görögségnél számára nincsenek szélsőségek, kínzó konfliktusok, érintetlen a korlátlan szabadság és a népi-nemzeti egység. A szépmesterségek az egész nemzet ügye volt itt, ennek jegyében megvalósult az a „nemzeti családélet”, amely utóbb nálunk a reformkor egyik legáhitottabb vágyképévé válik.

Az ismertetett gondolatok közt szinte egy sem saját szülötte, Teleki a német romantika alapvető elméleti forrásainak megállapításait olvasztja-kompilálja együvé. Műve mégis eredeti, sőt a magyar irodalmi gondolkodás alakulását messzemenően anticipáló is egyszersmind a tételek, szempontok mögött húzódo egyeztető, neoklasszicizmus és romantika lehető kompromisszumára törekvő szemlélete következtében. S ha idegen források eredményeit ötvözi

¹⁰ T. J. (Teleki József): *A régi és új költés különbségeiről*. Tudományos Gyűjtemény 1818. II. köt. 48–73.

is egybe, nem mindegy, hogy kiknek műveire támaszkodik e programtanulmányban. Schiller említett művén kívül Jean Paul *Vorschule der Aesthetikje* (1804), A. W. Schlegel *Vorlesungen über dramatische Litteratur und Kunstja* (1809) és Friedrich Bouterweck esztétikája (1806) szerepel több ízben a hivatkozott és felhasznált források között.¹¹ Vagyis csupa olyan szerző, akik a legmértékletesebben, legóvatosabban hirdették — alkalmazták az új esztétikai ideákat, akik a romantika szélsőségeinek követelésétől s a klasszicizmus és a felvilágosodás örökségével teljes szakítástól egyaránt óvakodtak . . .

Az eddigi kutatás e tanulmányról szólva többnyire megjegyezte, hogy nagy fontosságú megállapításait nem kamatoztatja a kortársi magyar költészet anyagán. Valóban: Teleki csupán egyetlen magyar szerzőt említ írásában: Kisfaludy Sándort. A „Himfy” poétája magyar földbe plántálta szerinte az olasz romántosságot. Mégsem állítanánk, hogy Teleki megfeledezett volna tanulmánya írásakor a hazai fejlődés időszerűségéről. Mint a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztő bizottságnak ez idő szerint egyik legbefolyásosabb tagja, nyilvánvalóan az elsők közt szerzett tudomást arról, hogy az ő cikkével párhuzamosan érkezett be a folyóirathoz Szemere Pál rokon tárgyú írása, a *Tárgy és Nyelv a költésben*, mely szinte folytatója s a hazai irodalomra alkalmazója az ő gondolatmenetének.¹² Szemere írása a korai magyar romantika egyik legjelentősebb (és méltatlanul teljesen elfelejtett) fegyverténye, mindössze két hónappal később jelent meg, mint Teleki publikációja, így merőben feleslegessé tette azt, hogy *A régi és új költés különbségeiről* szerzője a magyar irodalom jelenségeire bővebben kiterjeszkedjen. Még az sem lehetetlen, lévén mindketten egyazon szerkesztő bizottság exponensei, hogy előre megbeszélték rokon témájú és szellemiségű cikkeik illetén elhatárolását.

Szemere tanulmánya ugyanis nagyjában-egészében úgy hat, mint hazai irodalmi illusztráció Teleki József közleményéhez. Azt az alapgondolatot kívánja bizonyítani, hogy a beszéd az író gondolat- és érzésvilágához alkalmazkodik, a nyelv mindig az íróegyénség alkata, karaktere szerint alakul, az irodalmi műveket az alkotó karakterek sokfélesége jellemzi. Ennek érzékletes alátámasztására példákat állít: kiválasztja 3–3 kimagasló költőnek egy-egy költeményét, s egymás mellett, egymással párosítva — kontrasztálva elemzi azokat. Követve ebben nyilvánvaló inspirációját, Kölcseynek a lasztóci levelekkel egyidőben Daykáról írott recenziótörredékét. Mondanunk sem kell, hogy ez a szembeállító, ellentétező társítás a klasszicizmus és romantika világképének és alkotómódszerének megvilágítását hivatott szolgálni, s talán azt sem, hogy ez a párhuzamos analízis mindvégig az utóbbi javára történik.

A következő költőket, illetve verseket választja ki — szerencsés kézzel — Szemere a kortársi irodalomból: Dayka *Titkos bú* című elégiáját, melyet Kisfaludy Sándor *Téged látlak az egeknek . . .* című „Himfy”-dalával párosít, továbbá Virág Benedek *Lantomhoz* és Berzsenyi *A Muzsához* című ódait, végül Kazinczy *Az én boldogítóm* és Kölcsey *A jegyváltó* című költeményeit. Elemzésük során pedig — s ez a legújszerűbb vonása — nem annyira a művekről, mint inkább a műveket teremtő *művészegyénségekről* közli igen találó megfigyeléseit. A művészi módszer, a szemlélet, a magatartás, az ihlet típus, az érzelemformálás, az átélés, a költői önérvényesítés eltéréseit, a különböző típusok karakterét igen plasztikusan-szemléletesen állítja olvasói elé. Egy felszabadult, elemibb, áradóbb, természetesebb, szubjektívabb költészet típus propagálása vezérli ebben Szemerét, a bemutatott — átvilágított költői anyag lévén valósággal kodifikálja nálunk a születő romantika alapelveit, még akkor is, ha e költői matéria időnként csak beleérzi a romantikus alapvonásokat.

Legfőbb különbség Dayka és Himfy adott portrévázlatában az alkotásfolyamat *szabad-sága*: a kötetlenség, gáttalanság a „Himfy”-dal kifejezésében, az élményszerűség tükrözteté-

¹¹ Jean Paultól főképp a görögség eszményítését, az idősebbik Schlegel drámatörténetéből a romantika fejlődéstörténeti képét, Bouterweck *Aesthetikjéből* pedig a romantikus túlzásoktól való tartózkodást s a romantika egyes jellemvonásainak felsorolását vette át.

¹² SZEMERE Pál: *Tárgy és Nyelv a költésben*. *Tudományos Gyűjtemény* 1818. IV. köt. 79–86.

sében, a poétai invenció hatékonyságában, a költői szubjektum spontaneitásában, a lírai helyzet és attitűd realitásértékében. S ha lehet, még erőteljesebb a kontraszt a Virág—Berszenyi párhuzam esetén: az utóbbinak személyességét, költőienje megnyilatkozásának, az érzelmi lángolásnak feltétlenségét állítja előtérbe, továbbá a szemhatár és szemléleti perspektíva minőségi különbözőségét, végül ami nem kevésbé fontos: a stíluskészlet önállóságát. Szemere karakterisztikus portréfestésének érzékeltetésére — e kis arcképvázlatok az első személyiségrajzok közé tartoznak a magyar irodalom történetében! — érdemes idézni a szóban forgó rész passzusából:

„... Amaz (ti. Virág) nem magát többé, csak ideálját; ez (ti. Berszenyi) ideáljában ön lelkét, ön lételet tekintti. Mindenik el van ragadtatva, de Virág bizonyos távolságban az imádott képtől; Berszenyi mintegy a Hesperidák kertjében bolyong: Az látja a Nagyot, és hevít utána; Ez látja és hevül miatta: Az, mint a férjfiú, mértékletesebb, tisztább és inkább lélekre hat; Ez a csapongó ifjú, hevesebb, ragyogóbb és inkább elbájo!” stb.

Ez a jellemzés különben rendkívül érzékletesen tapint rá arra a közvetítettség-hiányra, a klasszicizmus mediatio-követelményének ama mellőzésére, amely az új költészetszéményt alapvetően jellemzi, s a különbség alapindokálul a személyiség, a szubjektivitás fokozott érvényesülését jelöli meg. Rejtetten bár, de Szemere cikke rámutat, hogy a közvetítettség, mértékeltesség, megfegyvelmező stilizálás, transzponáló hűtés klasszicista szabályainak megszüntét az vonta maga után, hogy újabban az irodalomban nem csupán a mű az érdekes, de az azt létrehozó-megszenvedő-alkotó ember is. S ez az emberi-karakterbeli különbség az írás harmadik költő-párhuzamában tetőződik, hol a tanulmányító a neki legkedvesebbeket: a mestert és a barátot, Kazinczyt és Kőlcseyt állítja egymás mellé, kiemelve az utóbbi lírai expresszivitását, ihletének dinamikus jellegét, érzéseinek telítettségét és indulati hőfokát, az affektivitás aktív voltát, az ihlet mértékek és formakellékek nélküli feszítettségét, érzés és formálás, élmény és kifejezés egyidejűségét — s ami a romantika szempontjából a legfontosabb: a jellemre koncentrátságot.

Szemere nagy fontosságú cikke a már *megszületett magyar romantikáról* szóló elvi értékelés, s ekként csatlakozik Telekinek az új irányzatot világirodalmi összefüggések közepette beharangozó cikkéhez. De egy olyan romantikus irodalomszemléletről tudósít egyszersmind, amely bár felváltja az addigi klasszicizmust, éppen nem veti el annak eredményeit, hanem *folytatja* azt, társnak, kiegészítőnek, egyenrangú partnernek tekintti az irodalom összefolyamátában. Mert ne feledjük: Szemere — finoman — nem csupán ellentéteket rajzol, de *társít* is cikkében, nem választ kizárólagosan, hanem egyenértékűen *egymás mellé állít* versenytársakat, s fellépésük időpontját tekintve nem egykorú alkotókat mutat be, de olyanokat, akik egymás művét folytatták, egy evolúciós fejlődés logikája szerint továbbvitték. S ugyancsak e kiegyenlítés, egyeztetés irányába hat az is, hogy a párosítás alanyai rendre oly költők, akik egymásnak nem csupán versenytársaként voltak ismertek a kor irodalmában, de mint sok tekintetben hasonló törekvésű, alkatú poéták. A romantika új értékrendjének meghonosítása tehát a klasszicizmus norma-hierarchiája lehető tisztelete, kímélése jegyében valósul meg Szemere cikkében. Úgy miként azt Eberhard ekkor lefordított munkája, s a Teleki József-művek is egyaránt tükrözték.

3.

A nemesi originalitás eszméi

Az eredetiség-program kialakulásának magyar sajátosságaihoz az is hozzájárul, hogy nálunk az új irodalomszemlélet szorgalmazóinak egy része éppen a régi, konzervatív-provinciális irodalmiság híveinek táborából kerül ki. Az eredetiséget nálunk az 1810-es évek végén — 20-as évek

elején sok esetben olyanok követelik, akik ezalatt éppenséggel az utánzást: azaz a megcsontosodott, elavult, feudális életforma és mentalitás irodalmi reprodukcióját értik. A nemesi eredetiség Kazinczy ellenében szerveződő ortológus táborára gondolunk: Fejér György, Kulcsár István, Jankovich Miklós, Horvát Endre, Horvát István csoportjára, amely az induló *Tudományos Gyűjtemény* köré összpontosult, támogatva a dunántúli ortológusoktól, így Pálóczi-Horváth Ádámától, Pápay Sámuelétől s másoktól. E csoport — „Debrecen” mellett — a leg-erősebb ellenfelét jelentette Kazinczy nyelv- és stílusújító, a korszerű európai irodalommal a kontaktust megteremtő vívmányainak. Az eredetiség igazi, romantikus hirdetőinek feladata épp e nemesi-konzervatív originalitást hirdető irodalomfelfogás kritikája, visszaszorítása lesz.

Miben állott hát az eredetiség fogalmának ez a groteszk fajtája? Mindenekelőtt és túlnyomórészt a nemesi hazafiság tudatkonvencióinak, a rendi nacionalizmus frázisainak hangoztatásából, ama szemléletből, mely a nemzetit azonosítja a nemesivel, s az irodalom feladatát egyedül e nemesi nemzet morális-patrióta szolgálatában látja. Ennek az eredetiség-válfajnak múlhatatlan velejárója a külföldtől, a többi nemzet kultúrájától való teljes elzárkózás, a velük szemben tanúsított nacionalista gőg, továbbá a jelen társadalmával, a rendi constitutio berendezésével való öntelt elégedettség. A hagyományok, a bevett szokások erőszakos, sőt gőgös védelme jellemzi ezt az eredetiség-koncepciót mind társadalmi, mind pedig irodalmi síkon: az irodalom és az irodalmi nyelv, az ízlés és a stílus, az érzelmek és az írói magatartás polgárosulásának teljes elutasítása. Ebből fakad, illetve ezzel függ össze sajátos eredetiség-igénye, mely alatt képviselői a tudomány és a kultúra szabályaitól való mentességet, a fejlettebb ízlés és stílus kifejező formáitól és műnemeitől való „szabadságot” értik, az irodalom kedvtelés-szintre való leszállítását, a természeti-provinciális életstílus „előnyeinek” hazafias kultuszát.

E nemesi eredetiség-koncepció híveinek szellemi szintjére szemléletes példa az idősebbik Kisfaludy Hunyady János című magyarkodó színművének hozsannázó kritikája a *Tudományos Gyűjteményben*.¹³ A bíráló „felséges Költemény”-nek nevezi a benne megnyilvánuló „hazafiság” jogán: kritikuskunk számára ez az egyetlen mérvadó esztétikai princípium.

S ez a szellemi-szemléleti torzulás mind hevenyebbé válik 1817 után: az eredetiség-eszme terjedése, illetve a Kazinczy-féle neológia bizonyos túlzásainak kritikája a hazafiaskodó nemesi dilettantizmus menlevelét is jelenti egy elég széles réteg irodalmi gondolkodásában. Jellegzetes példái ennek: Gömbös Antal 1817-ben megjelent versfüzetének előszava, mely szerint verseivel csendes unalmában kívánt áldozni „... a Haza Oltárján, Honnunk Véd Isteneinek”, művei egyedül „mezei nyugalmának” szüleményei, vagy Vöröss Lajos megnyilatkozása, ki ugyan-ebben az évben megjelent lírai kötetét ugyancsak mint hazaszeretetének „első tanu jeleit” ajánlja olvasóinak, s a verseiben levő szabadságot is „magyarságával” indokolja.¹⁴ Inántsi Pap Gábor *Szöszvár* címmel 1818-ban megjelent parlagi sületlenségét azzal védelmezi, hogy „... ez a legszorosabb értelemben véve hazai elmeszülemény”, Mészáros Károly pedig arról nyugtat meg a *Tsehek Vára* című „eredeti hazai költeményé”-nek bevezetőjében, hogy ő csak a pihenés óráiban „örölé” e munkát, egy tekintetes és nemzeti asszony, „úri szívessége” kiérdemléseül.¹⁵ Mindezek ma már megmosolyogtató relikviák. De az 1810-es évek végén, a

¹³ S: Hunyady János. Írta Kisfaludy Sándor. Uo. 1817. I. köt. 103–107.

¹⁴ GÖMBÖS Antal: Kemesi lyra. Szombathely 1817. Előszó.; VÖRÖSS Lajos: Érzékeny versek. Pesten 1817. Előszó.

¹⁵ INÁNTSI PAP Gábor: Szöszvár. Pest 1818. Ajánlás; MÉSZÁROSS Károly: A Tsehek Vára. Győr 1823. Az eredetiség-fogalom hasonló szimplifikálását láthatjuk a korszaknak még számos egyéb termékében, így pl. a Helikon c. kötetben (Keszthely 1818). SEBESTYÉN Gábor: Eredeti vig és érzékeny játéka (Pesten 1822) előszavában, NÁRAY Antal Máré-Vára című románjának (Pesten 1824) bevezetőjében stb.

20-as évek elején évekig húzódó szívós küzdelembe került ennek a „hagyományos” eredetiség-igénynek a visszaszorítása.¹⁶

E súlyos negatívumok, torzulások mellett azonban a nemesi irodalomkoncepciónak is voltak bizonyos hasznos, a fejlődést előrevivő elemei, amelyek méltatást érdemelnek. Így bárha Kazinczy reformja ellenében, de a nyelvi szempontú irodalmiság korlátaival szemben, egyes képviselői a gondolatra, a műben tükröződő szellemi invenciókra appelláltak, s a hazai élet jellegzetességére hívták fel a figyelmet. Retrográd indítatással ugyan, de a nyelvújítási harcok során felhasználták Kármán egykori tanításait, s ezzel hozzájárultak azok feléledéséhez, illetve népszerűvé válásához.

¹ Az ilyen jellegű művek közé tartozik például Teleki Lászlónak, Teleki József ortológus apjának *A Magyar Vers-szerzés Mesterségéről szóló Gondolatai* című tanulmánya, melyet jóval előbb írt, de az „eredetiség-hullám” hatására tett közzé.¹⁷ Az idősebbik Teleki energikusan hirdeti cikkében a Kármántól tanultakat, a gondolat primátusát a verseléssel szemben, a poézis és a versificatio megkülönböztetését, a költő született voltát, a versszerzés reguláinak könnyítését — a Kazinczy-féle „érthetlenség,” „idegenszerűség” stb. ellenében. De e felemás tendencia mellett van fejtegetéseiben megfontolandó elem: a közönség szempontja, az író—olvasó relációja, az irodalom nemzeti jellegének kezdeti felismerése, amely érvek, jól-lehet a nyelvújítási harcok alatt a maradiságot szolgálták, de a nyelvújítás *győzelme után*, a hazai olvasóközönség meginduló szerveződésének időszakában már mind pozitívabb funkciót tölthettek be. Hasonlóképpen a dunántúli ortológia tagjának, Horváth József Eleknek *A Nemzeti Csinosodásról* című tanulmánya, hol már a cím is Kármánra utal, s hol a Kármántól átvett eredetiség-eszmét retrográd módon ő is Kazinczy ellen fordítja, véteknak minősítve „egy szabad nemzet nyelvének” megváltoztatását.¹⁸ Másrészt viszont az eredetiség-elv érvényesítése érdekében találó kritikával arra mutat rá, hogy eposzban, drámában mennyire elmaradtunk vagyunk, kifejezi óhaját egy „Magyar Árpádiás” után, hasznosan ösztönözve ezzel honfoglalási eposzunk megszületését. S érdekes módon, a kor szellemének változásait demonstrálandó, még a *Mondolat szerzőjének*, Somogyi Gedeonnak 1819-ben megjelent új tanulmányában is bukkanunk némely pozitív elemekre. *Értekezés a magyar verselés módjáról és fordításokról* című művében ő is az alkotó eredetiség gyakorlatáért száll sikra: óv attól, hogy a görögöknek és rómaiaknak követői („a Régieknek majmai”) maradjunk, a kortársak figyelmébe ajánlja a magyar nyelv antikvitástól eltérő természetét, új magyar prozédiát javasol, nemzeti karakterünknek megfelelő új mértékek és versformák kidolgozását.¹⁹ „...felette szükséges... teljes szabadságot engednünk kinek-kinek mind a *Vers-írásban*, mind pedig a *Vers-olvasásban*” — foglal állást művében Somogyi Gedeon, s bizony ezek a szavak merőben másként hangzanak — tükrözve fél évtized hatalmas irodalmi változásait! — mint a „Zafyr Czenczi”-t gyalázó egykori kitételek.

¹⁶ E hagyományvédő nemesi irodalom, illetve „originális” dilettantizmus kritikájában főképp a megújult szerkesztésű (Thaisz András) Tudományos Gyűjtemény járt az élen. Tárnyunkra vonatkozólag I. a folyóirat anyagából: Hoblik Márton Versei. 1818. XI. köt. 93—100., BALLA Károly: Könyv-visgálat. 1821. III. köt. 97—105., TAKÁTS Éva: Sebestyén Gábor eredeti víg és érzékeny játéka. 1822. X. köt. 110—113., Édesi Gergely vagy is az Erkölt Diadalma. 1824. VI. köt. 99—105., Eugenius: Mária-Vára. 1825. IV. köt. 96—107., X: A Kenyér-mezei viadal, vagy a hasonlíthatatlan vitézség. 1825. VII. k. 83—106., ill. Laura. Hasznos Mulatságok 1824. I. köt. 31. sz.

¹⁷ TELEKI László: *A Magyar Vers-szerzés Mesterségéről szóló Gondolatai*. Tudományos Gyűjtemény 1819. I. köt. 17—49.

¹⁸ HORVÁTH József Elek: *A Nemzeti Csinosodásról*. Tudományos Gyűjtemény 1819. XII. köt. 41—67.

¹⁹ SOMOGYI Gedeon: *Értekezés a magyar verselés módjáról és fordításokról*. Veszprém 1819. Az idézetet I. i. m. 43.

Emellett érdeméül tudható be e groteszk eredetiség-koncepciónak bizonyos értelemben maga a hagyományvédés és -ápolás is — nevezetesen a *nemzeti múlt örökségének* vonatkozásában. Ez a nemesi áramlat ugyanis a maga osztályszerepének alátámasztására és a Habsburgokkal való szövetség fokozatos lazulásának következményeképp mindinkább a történelmi szadzadok felé fordul, abban véli fellelni léte, funkciója igazolását. Az „ösi dicsőség” illúziója nyújt számára kárpótlást és ösztönzést a rendiség kívülről és belülről egyaránt inogni kezdő viszonyai közepe. Ennek a kiszélesülő hagyományápolásnak — melyet a német klasszikus filozófia történetiség-fogalmának sajátos, retrográd értelmezése-átvétele is erősít — része lesz 1817 után irodalmunk múltjának újra felfedezése is. Folytatódik tehát és fellendül Dugonics, Pálóczi Horváth Ádám értékes kezdeményezése, a régi magyarság hagyományainak, szokásainak, szólásainak, idiómáinak stb. gyűjtése, ám az elődök felvilágosult tudós hagyomány-értékelése, — az ugyanakkor előrehaladó nemzetetté válás hatására — mindinkább telítődik a nemzeti eszme érzelmibb, szubjektívabb, affektívabb töltésével. Kútsár, Fejér, Jankovich s a többiek, a nemesi originalitásnak elfogult hirdetői kezdetben kétségkívül a nemesi „erények” történelmi kolportálására fordulnak a hazai múlt kulturális — s közte irodalmi — hagyományai felé. A fejlődés logikája azonban az irodalomszemlélet vonatkozásában is szükségszerűen elvezet a nemesi nemzetértelmezés fokozatos széttörődéséhez. Csakhamar kitűnik ugyanis, hogy az áhított régít jobbára csak a népiben lehet megtalálni, illetve a nemességet a történelem alakulása mindinkább rákényszeríti a nemesi mellett a népi, s ezen belül a népi múlt iránti érdeklődésre is. A nemesi originalitás múltkultusza — a fejlődés jellegzetes dialektikája következtében — így indukálója és fontos összetevője lesz önnön ellentétének, a polgári nemzetetté válás irodalomszemléleti tükröződésének,

Köztudomású Kútsár István úttörő szerepe a reformkori irodalmi népiesség mozgalmának kezdeményezésében: a *Hasznos Multságok* 1817—1818. évfolyamaiban megjelent felhívásai a gyűjtőmunka első elvi indoklásait jelentették. Kevésbé ismeretes viszont, hogy újonnan induló folyóiratában egyszersmind a régi nyelvemlékek és irodalmi dokumentumok feltárását is nagy lendülettel ösztönözte: majd minden számban egy-egy régi magyar kéziratot mutatott be.

Az ő nyomán kísérli meg ezután a hagyományvédő nemzeti csoport néhány tagja e tovatűnt örökség lehető rekonstruálását, illetve e rekonstrukció elméleti megalapozását. A hazai múlt relikviáinak szenvedélyes gyűjtője, Jankovich Miklós, próbálkozik meg először irodalmunk kezdeteinek lehető visszakövetkeztetésével. Bajnok eleink vitéz tetteit a kortársak megénekelték, Priscus rhetor hallott ilyen dalokat Attilánál, Béla névtelen jegyzője is feljegyezte ezt Árpádról, s a római nyelvű történetírók is sorra arról vallanak, hogy a magyarok őseik tetteit énekekben buzgón megörökítették, illetve körükben nemzeti nyelven jegyzett történetek születtek — fejti ki Jankovich 1817-ben közzétett *Magyar Nyelven jegyzett Történeteinkről* című tanulmányában.²⁰ S hozzáteszi: ez emlékek eltűntek, a német és török harcok, a történelem viszontagságai elemészttették őket, de szerencsére nem mind, felkutatásuk nem minden esetben reménytelen. Hasonló nézeteket találunk Horváth Jánosnak *A Régi Magyaroknak Vallásbéli s Erkölcsi Állapottokról* című írásában is, mely Jankovich cikkét közvetlenül követi a *Tudományos Gyűjteményben*.²¹ Eszerint az ősmagyarok dalosai hasonlóak voltak a bárdokhoz, a skaldusokhoz, a hősök tetteiről zengtek vitézi s hadi dalokat, ünnepeiket pedig sajátos szertartásokkal, szokásokkal ünnepelték meg: e hajdanvolt nemzeti szokásrend része volt az egykori eredeti magyar költészet is.

²⁰ JANKOVICH Miklós: *Magyar Nyelven jegyzett Történeteinkről. Tudományos Gyűjtemény 1817. I. köt. 42—57.* Jankovich tevékenységére vö.: KROMPECHER Bertalan: *Jankovich Miklós irodalmi törekvései.* Bp. 1931. c. dolgozatát.

²¹ HORVÁTH János: *A Régi Magyaroknak Vallásbéli s Erkölcsi Állapottokról. Tudományos Gyűjtemény 1817. II. köt. 27—91.*

E nemesi műtszemlélet ismérveit — melynek egyes jegyei, átalakultan bár, de Kőlcsey *Nemzeti Hagymányok*jában is feltűnnek — a szerzők úgyszólván „készen” kapták. A nemzeti hagyományok, szokások gyűjtésének fontosságára vontakozó tételt, a nemzeti irodalom jogosultságát, elsősorban pedig a hajdanvolt magyar hősköltészet hosszú évtizedekig visszhangzó illúzióját, az Attila alakjára s Anonymus tanúságára stb. vonatkozó megállapításokat egyenesen átmásolták Friedrich Schlegel korszakos jelentőségű világirodalomtörténetéből, a *Geschichte der alten und neuen Literatur* című művéből (Wien, 1812.). E megállapítások itt majdnem szó szerint olvashatók, s emellett, ezen túl e nemesi nemzeti originalitást nyilvánvalóan inspirálta oly nézeteivel is, amelyeket közvetlenül a magyarokról szóló fejtegetései előtt és után fejtett ki.²² Így azzal az axiómájával, hogy minden nemzetnek megvan a joga saját irodalmához, hogy a külföldi nyelv használata káros, a keleti népek irodalmát be kell venni az európai irodalom történetébe. Híres mondatai a mű II. kötetében — „... Eine jede selbstständige und bedeutende Nation, hat, wenn man so sagen darf, das Recht, eine eigenthümliche Literatur, d. h. eine eigne Sprachbildung zu besitzen, ohne welche auch die Geistesbildung nie eine eigne, allgemein wirkende, und nationale sein kann”, majd utóbb „... Die Pflicht für die Sprache sollte besonders der höhern Classe heilig sein” — reveláló erejűek voltak a nemzeti eredetiség-gondolat híveinek múlt felé fordulásában.

Horváth János ugyan Joseph Görresnek, a heidelbergi romantikusok vezéralakjának *Mythengeschichte* című munkáját nevezi meg forrásul, s kétségtelen, hogy a szokások eredetére, jellegére, az irodalmi múlt műfaji s egyéb jellegzetességeire — azaz elsősorban „szakmailag” sokat tanulhatott tőle. S nemcsak ő, de a gyűjtők hosszú sora is. Ideológiai megalapozást, történeti műtszemléletet azonban főképp az említett ifjabbik Schlegeltől kapott, ő meg Jankovich is, hasonlóképpen az ugyancsak meg nem nevezett Herdertől, akinek életműve, elsősorban a *Fragmente über die neuere deutsche Litteratur* az eredetiség-eszme és az irodalom nemzeti szuverenitása legfőbb kánonjaként tekintetett Magyarországon ez idő tájt, s a következő évtizedekben.²³ Utóbbinak a klasszicitás rangjára emelkedett tételei eléggé ismeretesek ahhoz, hogy részletes idézésükre ne kelljen kitérnünk, — ezért csak utalunk rá, hogy a nemzeti műveltség életkoraira, a nemzeti gyermekkorra, az eredetiségnek ez ősforrására, a középkori emlékek és idiotizmusok gyűjtésének fontosságára, a történeti múlt fokozott megbecsülésére, eredetiség és nemzetiség összefüggésére stb. vonatkozó alapszempontok sorra fellelhetők ez említett herderi műben. Még azt a Kazinczy ellen fordított tételüket is, mely szerint az a nyelv, mely irodalmát különböző égtájokról, nyelvekből és népekből bírja, jellegtelen és önállótlan lesz, e herderi „alapkőnyv”-ből vették át a nemesi eredetiség felemás gondolkodású hirdetői.

Tevékenységük köréből még egy megnyilatkozás érdemel figyelmet: Fejér György tudósítása Jankovich Miklós régiséggyűjteményéről, hol a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője nemcsak hangsúlyozza a nemzeti dalok (a magyar „minnelied”-ek) gyűjtésének jelentőségét, de arra is rámutat, hogy ezek ma már csupán a nép között találhatók.²⁴ Elégikus-szemrehányó serkentése — „... mi Magyarok ilyeket csak a legalacsonyabb köz-nép között hagyunk hevertetni, maga eredeti diszszeitől megfosztatni, s elfajzani” — már a reformkori irodalmi népiesség nagy jövőjű eszmevilágába vezet át, s ez az átvezető szerep az, mely a nemesi eredetiség-eszmenek s képviselőinek — minden retrográd indíttatásuk és ellentmondásosságuk ellenére — az irodalomszemlélet történeti fejlődésében bizonyos értéket biztosít.

²² Friedrich SCHLEGEL: *Geschichte der alten und neuen Literatur. Sämmtliche Werke.* 1er Band. Wien 1846. Az idézeteket I. B. II. 34.

²³ HERDER: *Fragmente über die neuere deutsche Litteratur.* Herders Werke in fünf Bänden. Weimar 1957. II^{er} Band.

²⁴ FEJÉR György: T. Vadassi Jankowics Miklós Gyűjteményeiről, és Régiségei között található két ismeretlen Emlékekről, eddig meg nem magyarozott Írásokról. *Tudományos Gyűjtemény* 1817. XI. köt. 1—46.

Kazinczy tanítványainak útja az imitáció-eltől az eredetiségig

E fejlődésnek azonban szerencsére vannak ennél jóval pozitívabb, távlatosabb, eszineileg és művészileg magasabb ívelésű irodalomszemléleti áramlatai, amelyek voltaképp az eredetiség-program fő sodrását képezik az 1817-tel kezdődő években. Túlnyomórészt a nemesi polgárosodás híveiből kerülnek ki ennek képviselői, akiknek irodalomról való eszmélkedésében az eredetiség összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben egyértelmű a cselekvő irodalmisággal és az újszerűséggel, a teremtő ihlet tevékenységével és a felszabadult önkifejezéssel, nem utolsó sorban a nemzeti jellegzetességek érvényre juttatásával. Az önálló magyar irodalom-esztétikai gondolkodás létrejöttének fegyverténye nem kis részt az ő alábbiakban tárgyalt munkásságukhoz fűződik.

Nem kevésbé igazolja Kazinczy romantikát előkészítő szerepét az, hogy a polgárosodást szolgáló eredetiség-fogalomnak hívei jó részben az ő egykori legszűkebb köréből kerülnek ki. Nálunk — a magyar fejlődés eléggé nem hangsúlyozható sajátossága ez! — túlnyomórészt a klasszicista utánzás hirdetői vallják magukénak (éppen nem szakítva teljesen klasszicizáló nézeteikkel) a történeti fejlődés egy bizonyos pontján egyszerre a romantikus művészi teremtés ideáját. Nemcsak Kőlcsey, de Ungvárnémeti Tóth László, Szentmiklóssy Alajos, Dessewffy József, Szemere Pál is — éppen a Kazinczy által legbecsültebb magyar alkotók, gondolkodók főik. Elsősorban az ő elméleti tevékenységük eredménye, hogy a romantika irodalomtudata nem annyira a merőben újat kezdés, mint inkább a szervesen továbbépítő folytatás irodalmiságként alakult ki a reformkori Magyarországon.

A széphalmi vezér hívei közt bizonyosan Ungvárnémeti Tóth volt a kortársak által „legklasszikusabb”-nak tekintett poéta, s Kazinczy is tőle várta leginkább ízléseszményének maradéktalan valóra váltását Kőzelebből megvizsgálva azonban plasztikusan érzékelhető, hogyan támad hasadék ezen az elvszerűen felépített klasszicista irodalmi ideálon, — illetve hogyan fordul át lassan, organikus fokozatossággal — mintegy jelképesen reprezentálva az általános hazai fejlődést! — e klasszicizmus önnön ellentétébe.

Ha ketten mondják ugyanazt, az már nem ugyanaz — e szállóige érvényét láthatjuk kezdetől fogva Ungvárnémeti Tóth Kazinczy-követésében. Czinke Ferencsel vitázó poétai levelében, 1816. február 17-én ugyanazoknak az elveknek ad hangot — egyéniség, karakter, önállóság vágya, az alkotói sajátosság, a független alkotó személyiség tisztelete, a sokaságtól való kényes elhúzódás, az egyéni alkotóerő szenvedélyes respektusa —, amelyeket mestere programirataiban oly nagy meggyőző erővel képviselt.²⁵ Új mozzanat viszont az elvek hirdetésének átütő érzelmi energiája, individuális kiélezettsége, az egyéniség szubjektivitásával való gazdag átítatottsága — a poétai önérvényesítés fokozott előtérbe kerülése:

„... énnekem egy ember több három ezernél;
Sok pedig, — a halmaz sokaság, az erőtlenek egy sem,
S azt az egyet követem, nem majmolom, — a sokasággal
Nem tartok, mert hogy gyakran több jó legyen egyben,
Mint nagy halmazban”

A Kazinczytól való „különbözés egysége” még erőteljesebb a költő *Egy nyílt-szívű öreg Levele Aladárhoz az ifjú Könyv-Szerzőhöz* című episztolájában (1816), hol a fiatal poétáknak ad tanácsokat.²⁶ A cselekvő, mozgó, műveivel közvetlenül ható ifjú az ideálja U. Tóthnak, az

²⁵ CZINKE Ferenc—TÓTH László: Két poétai levél; Pesten 1816. Az idézetet I. a 11. lapon.

²⁶ UNGVÁR-NÉMETI TÓTH László: Versei. Pesten 1816. 111—114.

ifjú, kinek kebele szent tűzzel, indulatokkal, gyönyörű érzésektől hevül, az olyan ifjak, „kiknek hig vérök erősen Járja az élet erét”. Számára az ifjú költők jelentik az igazi alkotókat, ezért is védi itt a nyelvújító Aladárt, méghozzá e történetiség herderi elvével: „Azt tartom, mondek, hogy minden időnek, S minden időkornak más a piperéje.”

S az új „időkornak piperéje” U. Tóth felfogása szerint nemcsak az egyéni teremtőerő szabadsága, de a nemzeti érzület irodalmi képviselője is. Két verseskötetében (*Versei* 1816, *Görög versei Magyar tolmácsolattal* 1818) a klasszicista ódák, epigrammák között két románc, az antik műköltői apparátus közepette Árpád és Attila hagyománya jelenik meg, a régi magyarság emlékezte, az ősi dicsőség nemzeti tematikája. Jegyzetben pedig megemlíti: erre a témára szeretné orientálni ifjú költőinket. . .²⁷ A nemzeti hagyományokra — és a görögség követésére. A „görög versek” előszavában ugyanis már arról ír, hogy a görögség arany százada az emberiség virágzó kora, őket kell követnünk, ugyanakkor eleget tenni „a folyó század lelkének”. S az ódákhoz fűzött jegyzetei mutatják igazán, hogy a klasszicista stíluskeret mint nő át nála teljesen egy romantikus világlátás és önszemlélet hordozójává. Pindaroszt, Alkaioszt, Szapphót és Anakreont eszményíti itt, méghozzá úgy, hogy művükbe valósággal „belelátja” a romantikus feltétlen eredetiség és önkifejezés megvalósulását: „... Pindár, Alkaios, Szapphó s Anakreón . . . tulajdon önnkényőket vették törvényül. Szívéből megyen ki, s egész lelkét által-lehelli versébe mindenik. Pindár fellengező lelkének, s versmértékének kicsapongásai elszedítik a nézőnek fejét, mint a feldühült Adria tornyos hullámai; Alkaios csattogva, s teljes erővel verdesi lantját, mint a bércz zuhanója a kőszirtokat” stb.²⁸ Idézetünkhöz aligha kell kommentár.

De e sajátos romantikus-klasszikus eredetiség-eszme karakterisztikuma U. Tóth nagy (és a szakirodalomban mindmáig nem említett) összefoglaló programtanulmányában figyelhető meg igazán. A *Költőnek remekpéldáiról, különösen Pindarról, s Pindarnak Versmértékéről* című írásában, melyet az emberi nem fejlődésének herderi eszméjével kezd, azzal, hogy minden életkornak megvan a maga bélyege, s minden nemzetnek és személynek is.²⁹ A költészet az „emberi nemzetnek arany gyermekkorába” varázsol vissza bennünket, s ezt a poétai gyermekkort a görögök nyújtják számunkra, ez a természetesség, egyszerűség, őszinteség, keresetlen közvetlenség vágyott hona, — hirdeti ugyancsak Herder nyomán —, „... Ő nálok vagy on az igaz költői eredetiség.” S e regresszióknak, melyet saját nemzete gyermekkorára is kiterjeszt, nála nem akadályai a történelmi századok: a nemzet bizonyos életszakaszokon megy ugyan keresztül, ezek során változik, de alapvető karaktere megmarad — kapcsolja be érvelésébe Hegel akkortájt nemrégben meghirdetett fontos tételét. Mellette pedig a másik hegeli szempontot — mely reformkorunkban oly nagy jövőjű lesz —, miszerint a nemzeti gyermekkor kiaknázása, a nemzetiség kultusza nem áll ellentétben a világpolgársággal s megfordítva.

A költőiség célja a különbéleség — folytatódik tovább e gondolatmenet —, a különbéleség pólusa pedig a görögség. Követése ellen nem érv, hogy a költő „születik”, tudás, tanulás is kell a költőnek — alkalmazza U. Tóth A. W. Schlegel romantikus szélsőségeket mérséklő-fegyelmező, felvilágosult szempontjait.³⁰ S nem érv az sem, hogy a görög mitológia ellenére van a keresztény vallás lelkének. „... A Költőknek mindég más vallások volt, mint másoknak” — vágja oda az ellenzőknek jellegzetesen romantikus öntudattal.

²⁷ Uo. 199.

²⁸ UNGVÁRNÉMETI TÓTH László: *Görög versei Magyar tolmácsolattal*. Pesten 1818. 48. — Itt jegyezzük meg, hogy e gondolatoknak egy részét U. Tóth *Idyll* vagy a *Pásztor költés* című dolgozatában is kifejtette. *Tudományos Gyűjtemény* 1820. V. köt. 53—82.

²⁹ *Tudományos Gyűjtemény* 1818. VI. k. 54—89. A sugalló herderi eszméket l. a *Fragmente über die neuere deutsche Litteratur* (Herders Werke in fünf Bänden. Weimar 1957. B. II.) 10. skk. lapján, ill. a 64—38. lapon.

³⁰ August Wilhelm SCHLEGEL: *Briefe über Poesie, Sylbenmass und Sprache. Charakteristiken und Kritiken*. Königsberg 1801. B. I. 318—325.

Ungvárnémeti Tóth személyes költőeszménye Pindarosz. Miért? Indoklása merőben romantikus már: mert a közlélek körénél sokkal fentebb járt, szárnyalása nem nyugszik el az isten zsámolyáig, maga a költői lelkesedés. Minden költeményét a nagyság és erő bélyegzik, versbeszéde is egészen szabad, verselésében „az eleven képzelődések nem szoríttatnak olly szűk határok közé”, ellenzi a változhatatlan formákat — rajzolja körül szerzőnk Pindarosz alakjában a teremő géníusz, a szabad, semmi által nem akadályozott alkotóerő, a szárnyaló ihletettséggé hazai költészet számára ajánlott ideálját.

De nemcsak e romantikus szemléleti minőségek kifejtése okán nevezetes e tanulmány. Ebben az eddig jobbra feltáratlan értekezésben tűnnek fel először — 1818-ban! — a hazai szellemi fejlődésben oly erőteljes szerepet játszó hegeli gondolatok. Így a változásai ellenére önmagával azonos szellem, nemzeti entitás eszméjét eredetileg a dialektika német óriásának *Előadások a világtörténet filozófiájáról* című művében találhatjuk meg, melyet 1818-tól kezdve a berlini egyetemen adott elő. (Könyv alakban ugyan csak 1840-ben publikálta, de e gondolatokat — egyelőre a természetfilozófia síkján — már *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai* című, 1817-ben megjelent művében is közzétette.)³¹ A hazafiság és világpolgárság dialektikus összefüggése pedig egyik állandó vezéreszméje az előbb említett hegeli történet-filozófiai áttekintésnek. U. Tóth szellemének az újjal szemben tanúsított érzékenységre kifejező példák e rendkívül korai átvételek.

Nem kis érdeme továbbá szerzőnknek, hogy az eredetiség eszménye alapján ő kísérli meg irodalmunkban az *egyes alapvető műfajok* elvi meghatározását. *A Hasznos Mulatságok* című folyóiratban — melynek ekkor U. Tóth segédszerkesztője volt — 1817 és 1819 között egész sorozatot tett közzé e fontos (s ugyancsak feltáratlan) műfaji definíciókból és magyarázatokból. Jóllehet ezeknek anyagát idegen forrásból, arra nem hivatkozva, merítette (ezek pontos lelhelyét a jegyzetben közöljük), — a forrásból, Bouterwek *Aesthetikájából* vett nyersanyagot minden alkalommal saját irodalmi igényeivel, a romantikus lelkeség és érzelmerkifejezés jellegzetesen egyéni színeivel telítette.³²

U. Tóth már a szonett tipikusan klasszicista műfajának ismertetésébe belop valamit az új irodalomszemléletből, amennyiben azt kívánja, hogy benne „újtság és egység” legyen a gondolatokban, fényesség a képekben, — az elégiát pedig teljesen annak ideálja szerint fogja fel, az érzékeny, ábrándozó, szabadon kibontakozó indulatok megnyilatkozásaként. Az epigramma számára a gondolat műfaja, a lényeges tárgyé, az „együgyű”, világos és természetes előadásé (Bajza utóbb hivatkozik *Az epigramma teoriájában* a cikkekre, mint U. Tóth művére, innen tudjuk, hogy e névtelenül közzétett sorozat az ő munkásságát dicséri); a heroid pedig elégiái hangú, levél formájú költemény, melyben a költő „teljes indulattal” kiönti szívét. Velejárói szerinte: indulatok, bő képzelőerő, gazdag nyelv, hathatós előadás — azaz megannyi romantikus jellemvonás. Még inkább így karakterizálja U. Tóth a rondeau-t, trioletet és a románcot, mindhármát „a természeti együgyűség (naiveté)” műfajaként, s az utóbbinál a természetesség, egyszerűség követelményeihez még azt is hozzáteszi: „... mellyekben még a köznép szavaival, s megavúlt kitételekkel is élni lehet.” Abban a korban kell játszódnia a románcnak, amikor az emberek csupán a köznép ismereteivel bírtak — hangsúlyozza a szerző —, egyben felhívja

³¹ Georg W. F. HEGEL: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Bp. 1966. 112—118., ill. *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*. II. rész. A természetfilozófia. Bp. 1968. 465. skk. Hazafiság és világpolgárság összefüggésére l. az id. történetfilozófiai mű 696—746. lapjait.

³² [Ungvárnémeti Tóth László]: *Sonnet*. *Hasznos Mulatságok* 1817. I. k. 16. sz. 121—124.; *Elegia*: Uo. I. köt. 48. sz. 376—378.; *Epigramma*. Uo. I. k. 22. sz. 169—175.; *Heroidek*. Uo. 1819. I. köt. 1. sz. 1—2.; *Rondeau és Triolet*. Uo. 1817. II. köt. 160—162.; *Romance*. Uo. 1817. I. köt. 20. sz. 153—155. — A műfaji meghatározások forrása Friedrich Bouterwek: *Aesthetik*. Wien und Prag 1807. Az egyes cikkek lelhelyét l. itt, az előbb felsorolt műfajok sorrendjében: szonett 309—310., elégia 310—312., epigramma 379—380., heroid 312—313., rondeau és triolet 312—313., románc 337—339.

a figyelmet arra, hogy a köznép száján több, ilyen lírai—epikus feldolgozásra méltó hagyomány fennmaradt. A görögség kultusza így hajlik át a népdal-népballada ihletébe, a klasszicizmus burkát ekként pattantja szét nála a születő romantika.

Ha Ungvárnémeti Tóth Széphalom egyik legkedveltebb költő-reménysége volt, úgy bizonyosan Szentmiklóssy Alajos volt a másik. Költészetében többnyire túl is igyekezett teljesíteni a Kazinczy adta klasszicista inspirációját. S 1817-ben még ő is rajongott mestere ellen fordul, *Vitkovics Mihály verseiről* írott bírálatában név szerint is megbírálván őt.³³ A lasztóci levelek előtti hónapokban éppen nincs minden jelentőség nélkül, hogy ekkor az egyik leginkább kazinczyánus költő kezdi igen erőteljesen követelni az eredeti szépirodalmiságot, s éppenséggel egy másik Kazinczy-tanítvány, Vitkovics műveit dicséri meg — *eredetiségük okán*. Írja pedig Szentmiklóssy e szöveget meglehetősen elégedetlen hangnemben és a *Tudományos Gyűjtemény*-nek pontosan abban a számában, melyben Kőlcsey Csokonai-kritikája, ugyanezt az originalitást a *Dorottya* költőjén számon kérve, megjelent. S a cikk szerzője szerint Vitkovics meséinek eredetisége azért is oly dicséretes, mert a másik gyűjtemény, Lessing meséinek Kazinczy-féle fordítása csak „külső, nem pedig belső becsoakra s mivoltjokra nézve mondhatván honniaknak.” Mi az, amit Szentmiklóssy ezúttal oly elismerésre méltónak talál Vitkovicsnak éppenséggel jellegzetesen klasszicista meséiben? Az eleven gondolatokat, a „szívéből folyt” költészetet s a „mostani Század geniusza néhány vonásinak szerencsés rajzolatját”-t. Vagyis cikkírónk az eredetiség gyűjtőfogalmát tovább konkrétizálja, az alatt értett teremtés, nemzetiség, hazafiság elvei mellé elsőként odafűzi az *időszerűség* igen fontos irodalomszemléleti követelményét is — újabb számottevő lépést téve meg ezzel a „relatív szép” esztétikájának hazai kifejesztése felé.

Míg a Kazinczy-hívek közül U. Tóth a múltban kereste az eredetiséget, Szentmiklóssy pedig a jelenben vélte feltalálni azt, addig a harmadik, Dessewffy József a jövőt ajánlotta kortársai figyelmébe, féltve az eredetiség Kazinczy művelte „korlátozásától”. Megnyilatkozásai, a széphalmi baráthoz intézett levelei tárgyunk szempontjából nemcsak azért érdekesek, mivel az eredetiség védelme, az autonóm nyelvi és irodalmi jelleg megőrzése jegyében épp az eredetiség túlzásaitól, a szélsőséges individualitástól, a gyors változásoktól óvja folyvást szeretett levelezőtársát, hanem mert eközben minduntalan a jövőre — azaz az akkortájt szerveződni kezdő *közönség* érdekeire hivatkozik. De hiszen arra hivatkoztak az ortológusok, Kultsár, Fejér s a többiek is, nemkülönben Debreceen urai? Igen, de ők csak a nemességet értették alatta, ezzel szemben Dessewffy már úgy fogja fel a közönség fogalmát, hogy — mint 1818. január 15-én Kazinczyhoz intézett levele is tanúsítja — az irodalommal egyszerre hassunk a műveltekre és a műveletlenekre a hazában, az egész nemzetet befolyásoljuk, „. . . az írás minden nemének — úgymond — popularisnak kell lennie.”³⁴ Hogy „nemzet” alatt Dessewffy már félreérthetetlenül nemcsak a nemesi natiót érti, arról egy másik Kazinczyhoz intézett levél győz meg bennünket. „. . . mindennemű, minden rendű, minden foglalatosságú ember találjon azokban valamit, a mi őtet gyönyörködtethesse” — fejti ki 1818. október 4-i levelében saját művének, a *Bártfai Leveleknek* célzatát, hozzátéve azt is, hogy „. . . az egész publikumnak íródtak, és nem a publikom valamely kisebb részének”.³⁵ Ezzel tűnik fel a hazai irodalmi gondolkodásban az eredetiség-eszme egyik legerőteljesebb indukálója, a közönség, mintegy fókuszba gyűjtve ezáltal az eredetiség-eszme addigi összetevőit: a teremtés szándékát, a hazaiságot és az időszerűséget.

Az az igény, amelyet jobb szó híján „közköltészet”-nek nevezhetünk, s amely irodalomszemléletünk XIX. századi alakulását döntő mértékben befolyásolja majd — ellenére dolgozva voltaképp az eredetiség igazi értelmének —, itt, a Dessewffy-levelekben jelentkezik először,

³³ P. Sz. A. [Primóczy Szentmiklóssy Alajos]: Vitkovics Mihály versei. Tudományos Gyűjtemény 1817. III. köt. 118—123. Az idézetek a 118—120. lapon találhatóak.

³⁴ Kazinczy Lev. Bp. 1905. XV. köt. 439.

³⁵ Uo. Bp. 1906. XVI. köt. 163.

groteszk módon épp az originalitás-eszme szülötteként. Nem véletlen, hogy éppen Dessewffy, a nemesi liberalizmus eszmerendszerének egyik kezdeményezője, az érdekegyesítési politika egyes elemeinek úttörője az, aki elsőnek veti fel a „közköltészet”, azaz az egész nemzethez egyszerre szóló irodalom ideálját. 1818 karácsonyán Kazinczyhoz írott levelében körvonalazza legvilágosabban ezt az eszményt: *közönségnek szóló, közproblémákat ábrázoló s ezért közérthető, minden olvasót érintő-érdeklő irodalmat* követelve barátjától, olyan prózát és költészetet, melyet közemberek és nagyurak egyaránt értenek.³⁶ Nem a társalkodási, hanem a társasági élet folyamatából kell kikovácsolni a művészet reguláit — konkretizálja tovább a közönségnek szóló irodalom programját, hozzátéve azt, hogy középrendű dolgok középrendű stílust kívánnak.³⁷ „Közép rend” — a reformkor kulcsszavához érkezünk el ezzel esztétikai-irodalomszemléleti vonatkozásban is, azaz egy oly eredetiségkoncepcióhoz, mely az átlagos-általános közfelfogás szerint kívánja produkálni az eredetiséget, lehetőleg nem térve le sohasem a közizlés „bevett” útjairól. Az ő személyes ideálja éppen ezért nem Goethe, akiben „az eredeti lélek híjánosságát”-t érzékeli, hanem — Kotzebue, mert a közgondolkodáshoz simul műveivel . . .³⁸

Olyan romantikus irodalmiságot akar tehát Dessewffy, amely lehetőleg átmenti-megtartja a klasszicizmus legfőbb sajátosságait, olyan írói individualitást, regulátlan szubjektivitást, mely a közfelfogás tartalmait, az egyetemes érdeket fejezi ki. Egyfelől magáévá teszi az új romantikus princípiumokat, másfelől tüstént igyekszik korlátozni, a „szélsőségek”-től óvni azok megvalósulását. Miként a politikában is állandóan ingadozik a társadalmi reform és a fennállóhoz ragaszkodás póluspárja között, úgy igyekszik az irodalomban összeegyeztetni romantika és klasszicizmus ellentétességét — kifejezve, szemléletesen reprezentálva ezáltal osztálya, a birtokos középnemesség ismeretes „kétlelkűségét”. 1822. január 31-i levelében például a személyes átélés hevével valósággal barátjára „zúdítja” a romantikus eszmény legfőbb ismérveit, hangsúlyosan foglalva állást az eredetiség-program fundamentuma, morál és esztétika teljes elkülönítése, a közvetlen morális célok szépirodalomból való kiiktatása mellett, kiemelve továbbá a műalkotás egészéből érződő jelentés elsődlegességét, a fő karakter teremtésének princípiumát, a képzelet előretörését, a végtelen ideálhoz való emelkedés művészi törekvését.³⁹ Egy évvel később, 1823. február 19-i levelében viszont — a *Hébet* és az *Aurorát* méltatva — fájdalommal emlékezik meg arról, hogy a görög tárgyiaság, plasztikus valóság-ábrázolás korunkban kiveszöben van, hogy a művészet egyre inkább szubjektivizálódik, önkifejezővé válik. Eredetiséget követel, de a szubjektivitás és a meditáció lehető kerülésével. Amit e levélben erről megfogalmaz, az a magyar irodalmi gondolkodás későbbi követelményrendszerét is némely tekintetben anticipálja számunkra: „. . . sokat visünk többnyire által a tárgyakra magunkból, s keveset szívunk a tárgyakból magunkba; nem annyira a dolgot, mint annak érzetét szoktuk festeni; és azért fogyatkozik a képesség elevensége dolgozásainkban (die Lebendigkeit der Anschaulichkeit). Kevesebbet kellene olvasnunk, gondolkoznunk” — ajánlja Dessewffy, korában a legtöbbet olvasó és gondolkodó hazai fők egyike.⁴⁰

S egy másik, ennél is kifejezőbb, a hazai irodalomszemléleti fejlődés ellentmondásosságát is kifejező dokumentáló példája Dessewffy szemlélet- és ízléskompromisszumának *Kritikálás kritikája* című, eddig feltáratlan cikke 1824-ből, melyben kifejti, hogy az eredetiség számára egyértelmű a nemzeti „természeti ihletésének követésé”-vel, a „magyar Génusz” jellemjegyeinek megvalósításával.⁴¹ Kíváltképpen, ha melléje tesszük 1825. augusztus 7-én Kis Jánoshoz

³⁶ Uo. 266.

³⁷ Uo. Bp. 1907. XVII. köt. 182.

³⁸ Uo. XVII. köt. 84—90., ill. 182.

³⁹ Uo. Bp. 1908. XVIII. köt. 27—28.

⁴⁰ Uo. 264—265.

⁴¹ DESSEWFFY József: *Kritikálás kritikája*. Kedveskedő 1824. II. k. 46. sz. (VI. 8.) 361—362. Hasonló gondolatok olvashatók Egynehány futó jegyzetek és magyarázatok a m. literatúráról című cikkében is. Hasznos Mulatságok 1821. II. köt. 23. sz. 175—178.

intézett levelét, melyből kiviláglik, hogy ez a nemzetivel egyértelmű eredetiség is mennyire szűkre szabott, óvatosan engedélyezett, a nemesi átlagmentalitás normarendszerét tiszteletben tartó — azaz mennyire *konvencionális*: „... a Literatúrának minden időben a nemzet akkori kultúrájához kell simulni — inti költőtársát — és nem ugyan ennél alantabb járni, de nem is nagyon felül emelkedni azon... hanem amikor már egy kevésbé felemeltük, hághatunk megint feljebb egy lépéssel felette” stb.⁴²

A nemzetté válás és a nemzeti lét védelmének történeti szükségszerűségével, a történeti pillanat logikájával könnyen megmagyarázható a hazai eredetiség-fogalomnak e „nemzeti korlátozottsága”, de hogy irodalmi gondolkodásunk fejlődésirányát, a nemesség irodalmi polgárosodását már e polgárivá válás kezdetén is bizonyos fokig deformálta, az sem lehet kérdéses. Különösképp akkor szembetűnő ez, amikor a „legromantikusabb” Kazinczy-tanítványának, Szemere Pálnak, aki — mint láttuk — a romantika szemléletét úttörőként alkalmazta a magyar irodalomra, más elméleti írásaival is megismerkedünk.

Kevesen tettek annyit a hazai romantika megszületéséért, mint Szemere — Kölcseyt ő ösztönzi folyvást romantikus indíttatásai szabad érvényesülésére, Fáy és Kisfaludy Károlyt ő serkenti eredeti alkotásokra, Toldynak ő az első tanácsadója, Eötvös *Karthusijának* első értő kritikus, Petőfinek első méltányolója —, s kevés írónkban munkált oly szertelen, konvenciókkal nem törődő romantikus lelkiség, eredetiség utáni vágy, mint őbenne.⁴³ S látni fogjuk, hogy a szabad irodalmi teremtésnek ez áhítása nála is utóbb többé-kevésbé azonosul a nemzeti karakter művészi realizálásával, leszűkül az irodalom nemzetiségének szolgálatára.

Finom intuíciójára és tájékozódó ösztöne frissességére egyaránt bizonyosság, hogy már 1809-ben — messze megelőzve hazai pályatársait! — érzékelt a klasszicizmus meghaladottságát, a képzelőerő tevékenységén alapuló művészet jövőjét, a két művészi irányzat ellentétes történeti tipológiáját. J. A. Eberhard *Handbuch der Aesthetik* (Halle 1803) című műve nyomán bár, de Magyarországon mindenképp elsőnek határozza meg mindazt, amit A. W. Schlegel dramaturgiájában ugyanebben az esztendőben a klasszika — romantika párhuzamaként, a görög út folytathatatlanságaként megfogalmaz. Kazinczynak írott 1809. március 9-i levelében Szemere arról elmélkedik, hogy a modern művészet meleg szentimentalitásához inkább illik a színek gazdagsága és a lírai mozgás, mint a goethei szigorú korrektség és komponáló fegyelem.⁴⁴ Szerinte a modern műértők Schillert, az antik művészet hívei Goethét követik. Schillernél a képzelőerőn alapul a művészet, Goethénél a tónuson és ritmuson; Schiller inkább alakító-képző („bildend”), Goethe inkább hangulatkeltő („stimmend”); Schiller inkább drámai, Goethe inkább lírai. Noha Szemere itt idegen minták után állítja fel párhuzamát — Eberhard műve mellett nem nehéz észrevennünk Schiller naiv és szentimentális költészetről szóló munkája inspirációját! —, a hangoltság, a kimondatlanul kimondott választás személyessé teszi Szemere művét. Annál is inkább, mert hozzáteszi: Schedius neki leginkább Schillert ajánlja...

De nemcsak baráti levelezésében, hanem megjelenésre szánt műveiben is Szemere nyíltan elkötelezi magát — messze megelőzve e téren bárki mást! — a szabad, semmi által nem mértékelt emocionalitás, a szubjektum feltétlen művészi megnyilatkozása mellett. Már 1810-ben, Czinke Ferencsel polemizálva azt írja egyik röpiratában, hogy „... A poézis indulatnak nyelve... Az indulat szabad és semmi féket zabolát nem esmér”.⁴⁵ Herderre hivatkozva azt is állítja itt, hogy a poézis nyelve nem egy a próza nyelvével, Sacyra utalva pedig, hogy a hivatott költő kezében az inverzió is megengedhető. Hivatkozásai között pedig már 1810-ben sem csak a neoklasszikus tekintélyek szerepelnek (Sulzer, Adelung, Lessing, Herder), hanem éppenséggel a német romantika vele kortárs korifeusai: Jenisch, Bernhardi és Tieck is.

⁴² DESSEWFFY József: Levelei. Bp. 1888. 162.

⁴³ KELEMEN Béla: Szemere Pál. EphK 1891. 707. skk.

⁴⁴ SZEMERE Pál: Munkái. Bp. 1890. III. köt. 8—9.

⁴⁵ Képlaki Vilhelm [Szemere Pál]: Az Új Holmi első csomójának kritikai megítéltetése. Pesten 1810. 23., ill. 29. skk.

Kazinczy befolyása alá kerülve is a legtavolabbra jut el a kor nemesi írói közt a klasszicista szabálypoétikától és a felvilágosult hasznosság-eltől. Naplójegyzeteiben, majd önálló műveiben ő határozza meg irodalmunkban elsőknek a költői sűrítés, transzponáló-transzfiguráló tükrözés fundamentális esztétikai alapelveit.⁴⁶ Ő szögezi le elsőknek nálunk a művészet „második természet”-övoltát, állapítja meg alakítás és művészi igazság összefüggését, ábrázolás és kifejezés különbségét, az irodalom fikción alapulását, gyönyörködtető célzatát — egyszóval mindazt, am a modern irodalmiságnak ma is az alapja. Következő, önmagának feljegyzett fejtegetéseiben például a Schellingét megközelítő érzékenységgel fogalmazza meg a poézis „teremtett” jellegét: „... Minden költeménynek legmellőzhetőtlenebb tulajdona az, hogy költve legyen... A költöttséget főleg az ismerteti meg, hogy benne a komolyság játékkal van vegyítve... A költészetben nem valóság, hanem *valószínűség* kell... nem az a cél, hogy azt tanítsa, a ki nem tud, hanem azt, a ki már tud, gyönyörködtesse”.

A feltétlen művészi teremtés irodalmiságát vallja magáénak Szemere — oly karakterisztikusan és feltétlenül, mint korában senki! — abban a bírálatában is, melyet éppen Kazinczy *Tövisek és virágok*járól írt. Amit naplójegyzetében aforisztikusan magának feljegyzett, az tér vissza itt rendszeresebb megalapozottsággal. (A fiatal romantikusok *Aspasia* című zsebkönyvében tette közzé, 1824-ben, de tárgya kapcsán nem kétséges, hogy jóval előbb írta — Kazinczy epigrammagyűjteménye 1811-ben jelent meg! —, így cikke ugyancsak egyike a magyar romantika legkorábbi programiratainak.)⁴⁷

Az irodalom Szemere számára azonos az individualitással, a különösséggel, olyannyira, hogy eljut a természet követésének, leképezésének tagadásáig. Szerinte azt csupán az esztétika „profanusai” vallják, hogy a képet úgy kell festeni, mint a tükör mutatja. „In pulchrius” — hirdeti ő a görögökkel, egy új művészi világ teremtésére hívja fel a figyelmet, megvetve minden előírt mintaszerűséget, s a rendkívülit, a kivételeset, a partikulárisan egyedit, az ember által újonnan teremtettet részesítve előnyben a művészetben. Amit Cicerótól követendőül e bírálatban idéz, az jellegzetesen a romantika creatio-elvével azonos, s épp Kazinczy művére vonatkoztatva idézi azt: „... Nec vero ille artifex, cum faceret Jovis formam aut Minervae, contemplantur aliquid e quo similitudinem duceret, sed ipsius in monte insidebat species pulchritudinis eximia quaedam, quam intuens, in ea defixus, ad illius similitudinem artem et manum dirigebat”. A szokatlantól, a nagy merészségtől tehát nem szabad eltiltani a költőket. Befejzésül pedig Himfyt ünnepli Szemere egy ódái epigrammával — ez is jelzi Kazinczytól való eltérését! —, az „istenasszony nagy fiának” nevezve őt, ki új csodát produkált műveivel...

1817 után a fiatal romantikus auktorok egymáson kéri számon a romantika ihletettségét és ismérveit. Kölcsey Berzsenyit és Csokonait marasztalja el a romantikus inspirációk vélt hiányaiért, Szemere pedig ugyanezért Kölcseyt veri el a port. A megbírált Berzsenyi védelmében készíti el nagy terjedelmű védőiratát *Tudósítás a Tudományos Gyűjtemény dolgozó társainak egyesületéhez Kölcsey könyvvizsgálata felől Berzsenyi verseihez 1817* címmel,⁴⁸ mely nemcsak azért érdekes számunkra, mert fontos előzménye mind Berzsenyi antikritikájának, mind pedig Kölcsey *Nemzeti Hagymányok*jának, hanem mert pregnánsan mutatja számunkra egyszerre a romantikus szemlélet tágulását — és szűkülését.

Herder alapján tudósításában Szemere mindenekelőtt azt veti Kölcsey szemére, hogy a költők produkcióját merev dogmák alapján mérlegeli, holott mindegyiket a maga történetileg és egyénileg meghatározott sajátosságában kell megítélni. Rá utal vissza az a nézete is, hogy a poétákat nem lehet cselekedet és érzelem zengőire felosztani, mert a poéta „... minden ki-

⁴⁶ SZEMERE Pál: Munkái. Bp. 1890. II. köt. 174., ill. 177.

⁴⁷ Uo. 160 skk. ill. *Aspasia* 1824. 59–73.

⁴⁸ WALDAPFEL József: Berzsenyi megítélésének történetéhez ItK 1936. 348–358., 446–456. Értékeléséhez I. SZAUDER József: A magyar romantika kezdeteiről. A romantika útján. Bp. 1961, 38–49.

gondolható esetben érzelmet fejt ki szíveinkből". Ezért is hibáztatja, hogy Kölcsey a szubjektív Goethét az inkább cselekedeteket zengő poéták köre sorolja, Goethe műve ugyanis „. . . roppant szubjektivitásra, roppant individualitásra mutat”. Szemere ezzel mintegy romantizálja az addig nálunk közkeletű Goethe-képet, követve Friedrich Schlegel *Charakteristiken des Wilhelm Meister* című tanulmányának portróját a weimari írófejedelemtől.⁴⁹ A költészettől Szemere a költő teljes egyéniségének érvényesítését követeli, éppen ezért Kölcseynek azt a nézetét sem osztja, hogy Berzsenyinek el kellett volna zárni gyengébb darabjait a közönség elől. Szerinte a lírikum körét tágabban lenne szükséges értelmezni, mert „. . . minden bármely parányi darab eléggé méltóságos, ha a költész lélek ábrázata”. Ugyanígy szűkösnek tartja Kölcseynek Berzsenyi verselésére, nyelvére, szóismétléseire tett kritikai megjegyzéseit is. Hangsúlyozza — ismét Herder nyomán —, hogy a lélek először a vers belső formáját határozza meg, ebből folyik azután a külső forma, a versmérték.

E megjegyzések értékét, érzékenységét kétségbe vonni nem lehet. Ugyanakkor azonban Szemere vitába száll Kölcseynek nemzetföltő — a nemzeti irodalom elmaradottságát ostromozó megjegyzéseivel is, oly nacionalista szellemben, amely ekkor nem sokban különbözik Horvát Istvánék, Kultsárék magyarkodásától. Abban még igaza van, hogy Faludi és Ányos említetlenül hagyását hibáztatja Kölcsey kritikájában — a *Nemzeti Hagyományok* szerzője fel is veszi majd művébe méltató szavakkal mindkettőt! —, bár már az Ányosról írottakba is beszökik valamelyes nacionalista felhang. Abban viszont végképp nincsen igaza, hogy Kölcsey idegen minták szerint ítéli meg költészetünket, s nem a nemzeti sajátosságok mértéke szerint, holott legfőbb feladata a kritikusnak annak kimutatása lenne „. . . egyik és másik költőnkben s verselőnkben mi a nemzeti, mi a magyar”. S jellemző Szemere eredetiség-igényének kezdődő nacionalista meghatározottságára a „Tudósítás” Kölcseynek adresszált befejezése is: „. . . Ez indignatiót az idegen példányok imádása szülé.”

E Kölcseyvel való vita folytatódik ezután szerzőnknek *A Hivatal* című elbeszélésében is (*Aurora* 1822.), új érveket szegezve a szeretett barát irodalmunk múltjára vonatkozó nézeteinek ellenébe.⁵⁰ E mű VIII. fejezetében egy báró és egy kapitány beszélgetnek a magyar költészet történetéről, s dialógusuk kapcsán Szemere ismét perbe száll azzal a felfogással, miszerint a régi magyarságnak nem volt a költésre szelleme. Szerinte a magyarságot épp az elragadtottságig menő expresszivitás, indulati egzaltáció, heves érzelmkifejezés jellemzi, ezért van az, hogy a magyar sírva táncol, sírva énekel. (Ez tér vissza majd magasabb elvi szinten a *Nemzeti Hagyományok* „magyar karakteri szentimentalizmus”-tételében.) Álláspontja szerint a magyar ember ömlő érzelmiségű, lángoló tűz, indulatosság és a szabadság magas érzése jellemzi, féktelen vidámság. (Utóbbi vitatja majd oly érdekesen-szuggesztíven a *Himnusz* költője.) A magyar költészetre teremt valósággal, tehát a múltban is kellett lennie költészetének — összegzi megállapításait Szemere. Az ő nézeteinek fejlődése — a szubjektivitás egyeduralmától a nemzeti eredetiség kultuszáig — így szemléletesen tanúskodik mind a romantikus elvek kibontakozásáról, mind pedig egyoldalúan a nemzeti favorizálására korlátozódásáról.

A Kazinczy-tanítványok tehát sorra elfejlődtek a mester tanításaitól, ugyanakkor viszont jócskán megtartották e klasszicista-felvilágosult tanítások némely elemét. Rájuk azonban azt mondhatnánk, hogy senki sem lépheti át a saját árnyékát, a teljes elszakadás nyilván a következő írónemzedék feladata lesz. De ha a következő nemzedék egyik elfelejtett tagjának, Töltényi Szaniszlónak ekkortájt közzétett elveit megvizsgáljuk, nála is az eredetiség-törekvés mellett az imitáció-igény bizonyos fokú — bár kétségkívül változó tartalmú — fennmaradását láthatjuk. Csak éppen az addig követett antikvitás-minta helyébe lép — valami más mintaszerűség.

⁴⁹ Friedrich SCHLEGEL: *Charakteristiken und Kritiken*. Königsberg, 1801. B. I.

⁵⁰ SZEMERE Pál: *A Hivatal*. *Aurora* 1822. 263—287.

Töltényi Szaniszló, ki irodalmi nézeteit *Sonetek* című, 1821-ben megjelent verseskötete előszavában fejtette ki, számunkra azért meggyőző tanú, mert egyaránt tanítványa volt Kultsárnak, ki maga mellé is vette szerkesztőnek, Szemerének, Vitkovicsnak, Horvát Istvánnak — és Kisfaludy Károlynak is, az új irodalmi vezérnek, akinek hatására szomorújátékokkal is próbálkozott.⁵¹ Nézetei így hídként vezetnek át a Kazinczy-tanítványoktól az Auroraköréig (amely zsebkönyvnek különben Töltényi Bécsbe távozásáig állandó munkatársa is lesz majd).

A szonett műfaji elemzését nyújtja előszavában a szerző, elsődlegesen a „szív indulatait” kifejező műfajnak minősítve ezt a jellegzetesen klasszicista formát.⁵² Hangsúlyozza, hogy ő — miként Szemere is — szonettjeivel nem a vizsgáló szemére akar hatni, hanem az olvasó szívét kívánja megindítani, ezért azt tartja fontosnak, hogy a szonettben új gondolat legyen, egység, eleven, kitűnő színek, váratlan végződés — és minél kevesebb kötöttség. Éppen ezért azt hibáztatja Töltényi leginkább, ha a gondolatokat görög és római mítosszal ékesítik. A költő a nagyközönségnek ír — szögezi le a továbbiakban e fontos szempontot —, a nagyközönség pedig nem érti a mítoszok jelentését. Helyette inkább a természeti képek követését-alkalmazását ajánlja Töltényi, még inkább pedig a népdalok szemléletének, eszközeinek felhasználását. Vagyis az antik mitológia, a copia-elv idejétmúlt válfaja helyett a mintaszerűség újabb, kevésbé elkoptatott lehetőségét . . .

A felsorolt írók — az akkori magyar irodalom fejlődésének fő reprezentánsai — az őket követő Töltényi kivételével a birtokos nemesség soraiból kerültek ki mind. Irodalmi vélekedéseiket, igényeiket és céljaikat nagymértékben befolyásolta osztályuk inogni kezdő helyzete. Az az ideológiai válság, amely a napóleoni háborúk befejezése időszakában idehaza is általánossá válik, s amelyet csakhamar a társadalmi-gazdasági lét különféle problémái is súlyosbitának, vezeti el őket az eredetiség vágyáig, a klasszikus ideálvilág reprice helyett a személyesebb-individuálisabb megnyilatkozás áhításáig. Az eredetiség azonban nálunk egyszersmind korlátozódik annak egy bizonyos válfajára, annak csupán egyik funkciójára: a *személyes vallomás* lehetőségére, az önfeltáráásra, az egyéni szubjektivitás gáttalanságára, a lírai megnyilatkozás feltétlenségére. Kazinczy egykori tanítványai azért lesznek hívei az irodalmi eredetiség programjának, hogy „kibeszélhessék” belső feszültségeiket. E levezető-feloldó-harmóniarekonstruáló jelleg miatt azonban a szubjektivitás náluk sohasem válik teljessé, ez az eredetiség-konceptió nem tart igényt a szubjektivitás *tárgyasítására*, azaz dilemmákban, konfliktusokban és kollíziókban történő kivetítésére. Megelégszik egyelőre a személyesség reflexióra és meditációra korlátozásával, a partikulárisan átélt általánosra való lírai reagálás lehetőségével. Azaz minden szubjektivitás-törekvése mellett sem szakad el voltaképp az egyetemesség bizonyos fokú és jellegű reprodukálásától, az általános-klasszikus transzpozíció némely elemének fenntartásától. A „társadalmi” ember, azaz a sorsát önnön cselekvése által alakító lény egyelőre hiányzik ebből az eredetiség-programból, ezért is társul ez az originalitás akadálytalanul az egyetemesség egyfajta konzerválódásával.

S a nemzeti eszme, a hazafiúi sajtószűrés, amelyet ez írócsoport oly hangsúlyosan képvisel? Ez a *nemzeti* azonban csak más népekkel szemben jelent „különös”-et, „egyedi”-t, az egységen belül éppen nem jelenti többé a Kazinczy megkívánta különbözőzést, ellenkezőleg: a tagok vélt egyenlőségén-egyensúlyán alapuló virtuális harmóniát, azaz ugyancsak az egyetemesség egyfajta realizálódását feltételezi. A természetesség, egyszerűség, idillszerűség esztétikai minőségei és a nemzeti felhőtlen-gondtalan összhang, a „családélet” áhítása, melyet előbb a görög-ségben (U. Tóth), utóbb a nemzeti múltban (Dessewffy, Szemere), végül a patriarkális-„romlatlan” népiben (Töltényi) vélnek fitalálni az eredetiség-program jelzett hazai kialakítói,

⁵¹ SIMAI Ödön: Töltényi Szaniszló pályája és hátrahagyott iratai. EPhK 1904. 471—477., HORVÁTH János: Kisfaludy Károly és íróbarátai. Bp. 1955. 121—123.

⁵² TÖLTÉNYI Szaniszló: *Sonetek*. Pesten 1821. V—XXX. Előszó.

mind az egyetemesség bizonyos fokú fenntartására, egyfajta romantikus „klasszicitás” kifordítására vezetnek.

Jórészt ennek lesz a következménye, hogy az eredetiség önredukcióval, a mesterkéletlenség rámintázódással, a természetesség követéssel — a nemzeti irodalom programja pedig a klasszicizmus egyes elemeinek prolongálásával valósul majd meg a húszas-harmincas évek Magyarországon.

István Fenyő

L'ÉVOLUTION DU PROGRAMME DE L'ORIGINALITÉ ET SON INTERPRÉTATION CRITIQUE ENTRE 1817 ET 1822

L'étude — une partie du premier chapitre d'une monographie en préparation — examine la question, quels motifs et impulsions sociaux et culturels ont formé dans la littérature hongroise le programme romantique de l'originalité, et pourquoi ce programme s'est formé précisément en 1817? D'après l'avis de l'auteur, c'est l'évolution de la conception sociale nouvelle qui détermine en premier lieu le programme de l'originalité: au cours des guerres napoléoniennes, l'homme indépendant et conscient de ses propres valeurs passe de plus en plus au premier plan, dans le pays hongrois aussi. La valeur de l'activité créatrice augmente dans la société hongroise — elle augmente dans la littérature aussi: c'est ce qui fait mûrir l'exigence de l'originalité dans les années d'après la fin des guerres napoléoniennes, plus précisément en 1817.

C'est dans cette année que paraissent en hongrois ou s'achèvent les premiers positions de problèmes de l'originalité, ayant une conception unitaire et aspirant à la plénitude: ce sont l'esthétique de J. A. Eberhard et les études de József Teleki. De l'analyse des oeuvres de ces deux auteurs, il ressort que l'implantation de l'ordre nouveau de valeurs du romantisme se réalise, dans la conception littéraire hongroise, sous le signe du ménagement possible des principes du classicisme. L'étude s'étend aussi à une valorisation de principe du camp de l'originalité dite nobiliaire. Elle démontre que ce groupe réactionnaire identifiait l'originalité avec le respect de la tradition, avec la reproduction littéraire de la forme de vie féodale, tombée en désuétude.

C'est le courant principal du programme de l'originalité, l'analyse des opinions des partisans de l'embourgeoisement national qui est au centre de l'étude. Elle examine de plus près les principes littéraires des disciples de Kazinczy: László Ungvárnémeti Tóth, Alajos Szentmiklóssy, József Dessewffy et Pál Szemere. De ces analyses, il résulte que l'originalité se borne, chez eux aussi, à l'exigence de la confession personnelle, et que l'homme «social», l'être formant son sort par ses actions manque, pour le moment, à ce programme d'originalité. C'est-à-dire, dans la Hongrie des années 1820, 1830, l'originalité se réalise avec une réduction de soi, le programme de la littérature nationale avec certaines caractéristiques du classicisme.

ELSŐ SZÍNIKRITIKUSAINK

1.

A színikritika viszonylag későn jelent meg és indult fejlődésnek irodalmunkban. Az elmaradás okai ismeretesek: egyrészt színjátszásunk kezdetleges körülményei, meg-megújuló válsága, a színházlátogató közönség csekély száma és szellemi igénytelensége — másrészt sajtóviszonyaink fejletlensége s vele kapcsolatban a megfelelően felkészült, dráma és színjátszás kérdéseiben kellően tájékozott kritikusok hiánya. De közrejátszott az a körülmény is, hogy úttörő színészeink teljesítménye elsősorban hazafias cselekedetnek számított — az is volt! —, amelyről csak elismeréssel illetet szólni. Színjátszásunk első négy évtizedéből (1790—1830) mai értelemben vett színbírálatokkal nem is találkozhatunk. Az újságokban megjelent hosszabb-rövidebb közlemények — így pl. a *Magyar Hírmondó*ban Kelemen Lászlóék, a *Hazai és Külföldi Tudósítások*ban a második pesti színtársulat működésével kapcsolatban — az előadásoknak csak a külsőségeiről számoltak be: megemlítették a darab címét, szerzőjét, esetleg fordítóját vagy átdolgozóját, felsorolták és megdicsérték a főbb szereplőket, végül pedig néhány lelkes mondattal színészeinket további áldozatos munkára, a közönséget pedig a játék-szín pártolására buzdították.

Döntő változás a reformkorban, a 30-as évek folyamán következett be. Színjátszásunk a nagyobb városokban lassanként meggyökeresedett, ugyanakkor rendre megindultak divatlapjaink, folyóirataink is: a fővárosban a *Regélő-Homművész* meg a *Rajzolatok*, Kassán pedig a *Szemlélő*; színház és sajtó a közönség egyre szélesebb rétegei számára váltak mindennapos szellemi szükségletté, s ez a körülmény színikritikai irodalmunk kibontakozását nagymértékben előmozdította. A három lap mindegyike állandó színházi rovatot nyitott, s ennek munkatársai — többnyire lelkes fiatal kezdők, egy addig nálunk ismeretlen írótipusnak: az időszaki sajtóban hivatásszerűen tevékenykedő színházi referensnek első hazai képviselői — színházi híreken kívül rendszeresen kezdtek közölni mind irodalmi, mind színművészeti szempontból ismertető-értékelő színbírálatokat.

Első színikritikusaink tevékenységéről egy meglehetősen hiányos és sok tekintetben hamis kép alakult ki irodalomtörténetírásunkban. E sajtós — és sajnálatos — jelenség gyökerei a reformkorba nyúlnak vissza, s Bajza József egyik kritikai hadjáratával, illetőleg annak későbbi értékelésével kapcsolatosak. Bajza irodalmunk „tudományos haladásának” eszméjétől vezéreltetve kedvetlenül szemlélte divatlapjaink működését, mérhetetlenül lenézte zsurnaliszta íróinkat, és amikor ezek egyike, Hazucha Ferenc egy alkalommal keményen megleckéztette a Budai Színtársulat tagjait hanyagságuk miatt, perbe szállt velük. Rendreutasította Hazuchát, s egy füst alatt valamennyi színikritikusunk ellen kirohant. Azt állította, hogy sem kellő tárgyismerettel, sem szilárd elvekkal nem rendelkeznek, kritikáik felületes, haszon nélkül való firkálások, jobban is tennék, ha mindaddig felhagynának ilyen irányú tevékenységükkel, míg nagyobb felkészültségre nem tesznek szert. A megtámadottak tiltakoztak e vádak ellen, ami Bajzát újabb, még élesebb felszólalásra ingerelte; ám kritikusaik sem hagyták magukat, szót szó, választ viszontválasz követett, a polémia hónapokig elhúzódott, s végül is izetlen személyeskedéssé és üres mellébeszéléssé fajult.¹

Bajza a Lessingtől eltanult modorban mint kérlelhetetlen szigorral ítélkező bíró lépett fel fiatal kritikusainkkal szemben, s főleg kettőt vetett szemükre: hogy bírázataik nem tudományosan igazolt elvek és szabályok alapján készülnek, továbbá hogy nem eléggé részletezők-elemzők. Hiába hivatkoztak Mátrai, Hazucha, Garay és a többiek arra, hogy ők nem tudós értekezéseket akarnak írni, mert olvasóik nem ezt, hanem könnyed modorban készült tájékoztató-ismeretterjesztő írásokat várnak tőlük — ami persze nem zárja ki, hogy bírázataik helyesek. Bajza nem volt hajlandó elismerni az efféle kritika jogosultságát, s nem figyelte fel a fiatalok munkásságában jelentkező helyeseltető nézetekre, előremutató tendenciákra.

Irodalomtörténetírásunk azonban Bajzát jelentette ki a polémia abszolút győztesének. Így mindjárt Gyulai Pál, aki az *Athenaeumot* megelőző évek színikritikáit hallgatással sújtotta, s azt tanította, hogy „tulajdonképp Vörösmarty a magyar színikritika atyja”, mert ő „az első színbíró, ki ha nem is kimerítőleg, de rendszeresen és nyomosan szólott mind a színművekről, mind az előadásokról”.² Ezzel első színikritikusaink tudománytörténeti sorsa hosszú időre megpecsételődött. Ferenczy József ugyan sajtótörténeti monográfiájában megállapította, hogy színikritikai irodalmunkban az úttörés érdeme Mátrai Gábort, a *Honművész* szerkesztőjét illeti,³ egy másik munkájában pedig ismertette és méltatta Garay színbírázatait,⁴ de a kutatók többsége meghajolt Gyulai tekintélye előtt, s feleslegesnek tartotta, hogy ezzel a témával behatóan foglalkozzék. A drámatörténeti-dramaturgiai kérdésekben szakembernek számító Bayer József buzgón helyeselt Gyulainak,⁵ a Bajza-kutatók pedig úgy igyekeztek hősiük igazát bizonyítani, hogy szinte versenyeztek ellenfeleinek lekicsinylésében, ócsárlásában.⁶ Nem kevésbé elfogultan közelítette meg a tényeket kritikátörténetében Császár Elemér.⁷ Nem hallgatta el, hogy Bajza „mint polémiaiban több ízben, itt is igen magas szempontból ítélte, . . . nem egészen méltányosan s nagyon dogmatikusan, . . . követői pedig súlyos szavait még jobban kiélezték”; elismerte, hogy Hazucha írt tartalmas kritikákat is, s rámutatott arra is, hogy elsőnek Garay ismerte fel a Bánk bán jelentőségét. De végső soron ő is az állította, hogy első kritikusaink műveltség, ízlés, felkészültség tekintetében nem üttették meg a kellő mértéket,

¹ Hazucha kritikája: *Rajzolatok* 1836. 13. sz. Bajza első támadása: A magyar színészeti bírálókhöz, különösen X. et Comp. urhoz. *Társalkodó* 1836. 19. sz. Hazucha válasza: Bajza urhoz, a Jelenkor-Társalkodó 19dik számában megjelent beszédjére. *Rajzolatok* 1836. 20. és 21. sz.; a többiek felszólalása: *Munkácsy Rajzolatok* 1836. 20. sz.; Garay *Honművész* 1836. 27. sz.; a Szemléelőben „Pártatlan” 1836. 31. sz. és 32. sz. — Bajza második támadása: *Dramaturgiai és logikai leckék magyar színbírók számára. Kritikai Lapok VII. füzet*, 1836. Erre következett Garaytól: *Honművész* 56., 58. és 59. sz.; Hazuchától: *Észrevételek a Dramaturgiai és logikai leckékre. Rajzolatok* 54., 56., 57., 58., 60., 61., 62. és 66. sz.; Mátrai Gábor felszólalása: *Honművész* 64—68. sz. — Bajza harmadik támadása: *Harmadszori szavam a Rajzolatok színbírók compániájához. Társalkodó* 1836. 60. sz. és *Befejező szó Garaynak. Uo.*

² Vörösmarty összes munkái. VII. k. Bp. 1885. 382.

³ FERENCZY József: *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig.* Bp. 1887. 183.

⁴ Garay János összes munkái. I. k. Bp. 1886. XVII—XIX.

⁵ „Színi kritikáról egész Bajzáig és Vörösmartyig szó sem lehet.” (A nemzeti játékszín története. II. köt. Bp. 1887. 345.) „A Rajzolatoknak, Honművésznek, Regélőnek színi bírázatai kezdetleges tudósítások.” (A magyar drámairodalom története. II. köt. Bp. 1897. 380.)

⁶ Szücsi József — Bajza másodikú unokaöccse! — szerint Munkácsy és Hazucha „gyerekesen élcelődtek”, Garay „kínosan szellemeskedett”; jóakarát, hazafias lelkesedés volt bennük, de elméleti képzettség, színpadi ismeret vajmi kevés. (Bajza József. Bp. 1914. 224—231.) — Pauer Károly „öntelt”, „kihívó”, „hencegő”, „kontár” kritikusokról beszél, akik „az előadásokat általánosságban, néhány frázissal bírálták meg, . . . a színészek játékára csak hébe-hóba terjedt ki figyelmük.” (PAUER Károly: Bajza József mint kritikus. *EPHk* 1885. 481.) — Pfeiffer János azt állította, hogy a *Honművészben* és a *Rajzolatokban* „hivatlan kritikusok garázdálkodtak, s lábbal tapodták az irodalmi tisztességet.” (PFEIFFER János: Bajza esztétikai dolgozatai. *ItK* 1900. 287—311.)

⁷ A magyar kritika története. Az irodalmi kritika története a szabadságharcig. Bp. 1925. 208—217.

minthogy pedig ez a konklúzió semmiképpen sem következik a premisszákból, erkölcsi kifogásokat sorakoztatott fel: a becsmérő jelzők — „elvtelen”, „lelkiismeretlen”, „ingatag”, „megvesztegethető” — özönét zúdította a fejükre, anélkül, hogy akár egyiket is bizonyította volna. Nem is lehetett!

Marxista irodalomtörténetírásunk megtette az első lépéseket a 30-as évek szinikritikai viszonyainak helyes felméréséhez és igazságos megítéléséhez. Garay János *Dramaturgiai füzer* c. cikksorozatának jelentőségére pl. két szöveggyűjteményünk: *Haladó kritikánk Besseryeitől Adyig* (Bp. 1952.) és *A magyar dramaturgia haladó hagyományai* (Bp. 1953.) egyaránt rámutatott. Garay kritikai tevékenységét szép sorok méltatják a Kézikönyvben, s ugyanitt olvashatjuk Ferenczy József megállapítását a *Honművészről* is.⁸ De ugyancsak a Kézikönyv tartalmaz néhány ezekkel ellentétes megjegyzést is⁹ — illetőleg nem említ fontos tényeket —, ami indokoltta teszi, hogy kritikai irodalmunknak ezt a területét újra felmérjük.

2.

Áttekintésünket két kísérlettel kell kezdenünk. Csáky Tivadar gróf — a magyar színészetnek Déryné emlékirataiból is jól ismert pártfogója, 1832–33-ban az ország akkor legjobb együttesének, a Kassai Magyar Dal- és Színjátékos Társulatnak Abaúj megyétől megbízott intendánsa — 1830 végén *Nemzeti Játékszini Tudósítás* címen Kassán hetilapot indított. A „vizsgáló írás”, amelynek Csáky nemcsak kiadója, hanem egyedüli munkatársa is volt, azzal a céllal készült, hogy „játékszínünk a tökéletesedés felsőbb lépcsőjére juttathassék, . . . s a színjátékosok a benne tapasztalható hiányosságok megismerésére figyelmesebbek legyenek, és annál fogva azoktól magokat óvni törekedjenek.” Ezt a kritikai-nevelő szándékot hangsúlyozta a minden egyes szám fejlécén olvasható mottó is: „Magasztalásnak és ótsárlásnak multhatatlannal kell lenni. B-e.”¹⁰ A lap első száma 1830. december 11-én jelent meg; a közönség körében sikeres volt, a színészek egy része azonban ellenérzéssel fogadta. „Fájdalommal vettük észre, hogy a folyóirat ahol hasznos lehetne, ellenkező behatást tesz” — panaszkodott Csáky a 4. szám Toldalékjában, s nyilván ez a körülmény bírta rá, hogy vállalkozását a 16. szám (1831. március 26.) után megszüntesse.¹¹

Bajza első támadó cikkében Csáky lapjáról is megemlékezett; úgy jellemezte, hogy annak „a mocskos keztyű és a sáros csizma voltak leginkább tárgyai”. Ezt a maliciózus megjegyzést Bayer József is, Császár Elemér is szörül szóra átvette; pedig ha gondosan elolvasták volna a *Nemzeti Játékszini Tudósítás* számait, meggyőződhetek volna arról, hogy Bajza szavait csak képletesen szabad értelmeznünk, s még így sem fejezik ki a teljes igazságot. Csáky valóban sokat foglalkozott kritikáiban a jelmezekkel, de nem tisztaságuk, hanem stílusuk szempontjából, s erre szükség is volt. Ebben az időben ugyanis a kosztümöket maguk a színészek válogatták össze, s többször megtörtént, hogy kirívó ízléstelenséggel vagy pedig a drámákban ábrázolt korhoz és helyhez nem illően öltözködtek. Figyelme azonban kiterjedt a szereplők játékára is, a lap céljának megfelelően „dicsért” meg „ócsárolt”, sőt több ízben megpróbálkozott a bemutatott darabok rövid jellemzésével is. Bajza tehát rosszul emlékezett, amikor egyoldalúsággal vádolta őt — Csáky pontosan ismerte a szinikritika műfaji követelményeit, csak éppen nem

⁸ A magyar irodalom története. III. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Bp. 1965. 493., 378.

⁹ I. m. 494., 532.

¹⁰ E rövidítés mögött Berzeviczy Vince rejtezik, aki a kassai játékszín másik főúri mecénása volt és Csáky elődje az igazgatásban.

¹¹ CSÁSZÁR Elemér hibásan közli monográfiájában (208.) mind a folyóirat címét, mind megjelenésének időpontját. Ez utóbbiról egyhelyütt tévesen informál a Színészeti Lexikon (szerk. NÉMETH Antal. Bp. 1930. I. köt. 139.) is, de jól a 603. lapon.

tudott ezeknek mindenben eleget tenni. A főúri dilettánsok sorába tartozott: bizonyos irányú műveltségéhez, jó szándékához nem fér kétség, de az elhivatott kritikus alapvető tulajdonságai közül kettő is hiányzott belőle: nem értett az írásmesterséghez — még egyébként helyes gondolatait is csapnivalóan rosszul, mélyen a kor értekező prózájának átlagos színvonala alatt fogalmazta meg —, irodalmi ízlés és műveltség dolgában pedig nem tartott lépést a fejlődéssel. Az „andalgó vitézi játékok”-ért, Kotzebue, Ziegler érzelgős színműveiért lelkesedett, s ezzel rossz szolgálatot tett mind színészeinknek, mint közönségünknek. Igaz ugyan, hogy a Kotzebue-kultusz még javában virágzott nálunk, de a jobb fejek már felfigyeltek a Franciaországból érkező frissebb fuvallatokra, s kezdték felismerni, hogy drámairodalmunk és színjátszásunk jövője nagymértékben attól is függ, meg tudunk-e szabadulni a német játékszín befolyásától.

Színkritikák meghonosításával kísérletezett a *Társalkodó*, a Helmecky Mihály szerkesztette *Jelenkor* melléklapja is. A szabálytalan időközökben megjelenő „Magyar Színészeti Bíráló” c. rovatban elsőnek P. K. — azaz Pekhata Károly tudósítását hozta 1832 szeptemberében a kassai színtársulat temesvári vendégszerepléséről; később egy debreceni levelező bírálatait közölte, aki a „Hdgr” betűcsoportot használta szignóként, végül pedig 1833 nyarán a Budai Színtársulat néhány előadásáról számolt be, részben névtelen, részben F. Jeszeney Oszvald (álnév?) aláírással ellátott rövid cikkekben.

A *Társalkodó* bírálatai magasabb színvonalon állnak, mint Csáky Tivadaréi, mert értelmes stílusban tisztultabb nézeteket tükröznek.¹² De lényegükben ezek is csak próbálgatások. Helmecky nem is nagyon ambicionálta, hogy lapjában állandósuljon és kifejlődjék a színkritika; 1833 végén meg is szüntette a játékszíni rovatot — nyilván nem akart versenyre kelni az időközben megindult *Honművésszel*.

3.

A *Honművész* a Mátrai (Rothkrepf) Gábor vállalkozásában és szerkesztésében 1833. április 1-től hetenként kétszer megjelenő *Regélő* ikerlapja volt, s népszerű történeti, régészeti, földrajzi, természettudományi, technikai, zene- és képzőművészeti cikkeken kívül bőségesen közölt írásokat a színházi élet világából. Állandó rovata kezdetben a „Theatrum”, később a „Színészeti” főcímet viselte, s két részből állt: első volt a „Magyar játékszín”, a második a „Német játékszín”. A „Magyar játékszín” a folyóirat fennállásának kezdetén vidéki színtársulataink működéséről tájékoztatott, amikor azonban 1833. július 7-én a Várszínházban megkezdte működését a Budai Színtársulat, a vidéki levelezők beszámolóit a második helyre szorultak, a rovat élére a budai előadásokról készült referátumok kerültek. A „Német játékszín” viszont csak a pesti német színház tevékenységéről, főleg operaelőadásairól számolt be. Minthogy Mátrai nagyon ügyelt arra, hogy lehetőleg teljes képet adjon a magyar színészet helyzetéről — a budaiak minden egyes előadásáról közölt hosszabb-rövidebb beszámolót —, teljesen jogos

¹² „Hdgr” örömmel üdvözölte a magyar színpadon Goethe Clavigóját, a Hamletet és a Lear királyt, viszont élesen elítélte a „műveltebb játékszínre nem való” tündérboházatokot meg az Angyal Bandi-, Zöld Marci-féle rablódrámákat. Jeszeney is ki merte mondani Cuno Angyalvár c., a maga korában rendkívül népszerű magyarított lovagdrámájáról, hogy rossz darab, s figyelmeztette a Budai Színtársulatot, hogy „egyedül jobb ízléssel választott és szilárdabb (solid) szindarabok s azoknak helyes előadása nyerhetné vissza a játékszínnek megcsökkenő hitelét”. Pekhata Károly a francia V. H. J. Ducange — egyébként Európa-szerzte viharos sikert aratott — melodramáját (Harminc év egy játékos életéből) marasztalta el, akárcsak később Vörösmarty és Petőfi, de a kor gondolkodására jellemzően nem esztétikai, hanem morális természetű kifogások alapján. „Valljon lehet-e annyi, egymást folyton követő rémjelenetek öszvehalmozta által, mint itt láttuk, ama foganatot és sükert várni, melyekért a játékszín a szebb ízlés, józan erkölcsiség iskolájának s e mellett kellemes időöltésünk körének tartjuk?” — tette fel a szónoki kérdést.

az a már idézett megállapítás, hogy a rendszeres színibírálatot a *Honművész* honosította meg nálunk. Mátrai cikkei hol névtelenül, hol felváltva „K” és „Kátai” aláírással jelentek meg — ugyanis a Pest megyei Nagykátán született.

Divatlapjaink szerkesztői között kétségtelenül ő a legértékesebb, legrokonszenvesebb egyéniség. Az utókor inkább csak mint zeneszerzőt és zenetudóst ismeri, noha nem kis szerepet játszott a reformkor irodalmi-színházi életében is. A magyar színjátszással már egészen fiatalon került kapcsolatba: 16—17 éves korában drámafordításokkal segítette a második pesti szintársulat munkáját, Balog István *Cserry György* c. történeti színjátékához írt zenéjével pedig nemzeti operánk megteremtéséhez tört utat. 1817 és 1830 között Széchenyi Lajos grófnál nevelősködött, akinek pesti, bécsi és sopronhorpácsi palotájában gyakran rendeztek színelőadásokat, zene- és táncestéket. Ebben a környezetben, a monarchia két fővárosában Mátrai fejlett irodalmi, művészi ismeretekre és ízlésre tett szert.¹³

Színházi közleményeinek célját egy alkalommal a következőkben jelölte meg: „1. A hazában létező (leginkább) magyar színészársaságok állapotjának, hollétének, tagjainak, előadott színműveinek ismertetése, miáltal nemcsak drámakörünk története és drámai literatúránk nagyobb nyilvánosságra jutand, hanem a későbbi kor is némi adatokat nyerend honi színművészetünk köréből. 2. A mutatványok előadói minőségének rövid említése, hogy itt-ott tett némely észrevételek által színészeink felgerjesztessenek, az elkövetett hibák elkerülésére figyeltesse. 3. Közforgásba hozni újann drámai műszavainkat, azokkal magyar nyelvünket gazdagítani, velek mind színészeket, mind a honi színészet iránt érdeklélő olvasót megismertetni s. t. eff.”¹⁴ Kezdetben az itt felsorolt feladatok közül inkább csak az elsőt teljesítette, de idő haladtával beszámolóiban egyre több figyelmet fordított az előadásra. Leggyakrabban a színikritikának azt a típusát alkalmazta, amely mintegy átmenetet alkotott tudósítás és bírálat között: nem törekedett teljességre, nem részletezte sem a darabot, sem a színészek játékát, de néhány megjegyzéssel igyekezett mindkettőt jellemezni.¹⁵ Bővebb bírálatokat csak akkor írt, ha eredeti magyar drámák bemutatásáról akarta olvasóit tájékoztatni. Ilyenkor a hangsúly az újdonság ismertetésére esett, s a recenzió felépítésében a következő sorrendet követte: először részletesen elmondta a darab cselekményét, azután jellemzés, szerkezet és nyelv szempontjából értékelte a szerző munkáját, végezetül a színészekről és az előadás fogadtatásáról szólt. Példája nyomán a recenzióknak ez a kétféle modellje hosszú időre általánossá vált irodalmunkban, még az *Athenaeum* kritikái tríasza is, főleg Toldy és Vörösmarty is gyakran élt velük.

Bajza többek között azt is kifogásolta, hogy a *Honművész* mindig csak dicséri színészeinket. Ez sem felel meg egészen a valóságnak. Az igaz, hogy Mátrai szinte túlzott jóindulattal az előadásoknak inkább csak a pozitívumait emelte ki, nyilván abból a megfontolásból, hogy állandó anyagi nehézségekkel küszködő színészeinket biztassa, bátorítsa, s a közönséget — amely bizony nem mindig töltötte meg a Várszínházat — ne riassza el támogatásuktól. Ám kritikának

¹³ Vö. VÁRNAI Péter: Egy magyar muzsikusa a reformkorban: Mátrai Gábor élete és munkássága a szabadságharcig. Zenetudományi Tanulmányok. II. köt. 1954. Várnai is kiemeli: „A Honművész volt az a sajtótermék, amely érzékeny szeizmográfként reagált a szellemi élet minden megnyilvánulására. A kritikai rovat döntő szempontja a magyarosodás, a magyar szellemi értékek megvilágítása volt. ... Nem volt olyan zenei vagy színházi esemény, melyről a lap ne emlékezett volna meg.” (252.)

¹⁴ Hmúv 1836. 64. sz.

¹⁵ Kisfaludy Károly Stibor vajdájának 1833. szeptember 30-i előadásáról pl. így számolt be: „Az idvezült szerzőnek ezen darabja azoknak egyike, melyekben a hosszas és ismételt dialógusok némi nyugtalanító enodalmat okoznak a nézőkben, kivált ha azok elegendő tűz és a karaktereket kitüntető elevenség nélkül mondatnak el. Ez történt a mai darabban is. Stibor kegyetlen természetű Megyeri úr, kivált az első felvonásokban hidegen láttatott felfogni s nem elegendő hevességgel. Telepi úr legjobb helyén állott s az enyelgő Beczkót szorgalommal és mulattatólag személyesíté.” (Hmúv 1833. 54. sz.)

számított már az is, ha recenzióiban egy-egy szereplőről hallgatott, de ezen túlmenően közvetlenül is figyelmeztette őket, ha úgy találta, hogy beszédjük nem eléggé természetes, magyaros.¹⁶ Drámaíróinknak sem osztogatta korlátlanul a babérokat. Néhány példa: „Telepy György víg-sággal elegyes vitézi játéka (*A hankóci pusztavár*) untató darab”; „Szekrényessy úr igen-igen hevenyében ír mind ezen (*A véletlen úrrálevés*), mind előbbi (*A reá szedett atyafiak*) vígjátékát”; Kovács Pál *A zsványában* sok szép mondás, de kevés tett található, s a mű „színészeti hatásra gyenge”; jó volna, ha Fáy András kihagyná *Régi pénzek* c. vígjátékából a kevésbé finom részleteket, a dialógusból a nyersebb hasonlatokat. Méltányolta, hogy Munkácsy János az eredeti magyar népszínmű irányában kísérletezett, de hozzátette, hogy a *Garabonczás diák*-ban „előforduló ún. elméncségek, a jelenetek egybefüggése, érthetősége s élenkebb kifejlése nem állanak a német hasonló munkák, p. o. Raimund, Nestroy, Bäuerle műveik elmés finomságának azon fokán, mely elégséges leszen ilyes mű érdekének hosszas fenntartására”; a pályakezdő Szigligetiben észrevette a „fejledező szép dramaturgiai tehetséget”, viszont nála szokatlan részletességgel sorolta fel a *Frangepán Erzsébet* lélektani valószínűtlenségeit, kirívó anakronizmusait, a már-már „kacagást gerjesztő” sok öldöklést, ájulást, siránkozást.¹⁷

Mélyebb fejtegetésekbe sohasem bocsátkozott Mátrai, sőt igazán jelentős alkotások előadásáról — így pl. a *Vérnász* és *A kincskereső* bemutatójáról — készült beszámolóiban egyenesen kitért a drámák ismertetése elől. Úgy látszik, hogy az igényesebb dramaturgiai műelemzéshez nem érzett elég erőt magában. Meghonosította irodalmunkban a rendszeres színikritikát, mintákkal szolgált annak művelésére — de továbbfejlesztésében már nem vett részt.

4.

Mátrai időközönként másokkal is megosztotta kritikusi tisztségét. 1834 első felében az időközben Pestre költözött Pekhátá Károly jelentéktelen recenzióival találkozhatunk a *Honművészen*, míg ugyanez év novemberében új kritikus jelentkezett Garay János személyében.¹⁸

„Bármelyik oldalon álljon Garay János, aestetikai tudományával sehol sem fog lázadást okozni” — gúnyolódott Bajza.¹⁹ Közledebb járt az igazsághoz Toldy, amikor a következő szavakkal vezette be a Kisfaludy Társaságba: „Önben nemcsak az alkotó költőt üdvözöljük, hanem művészeti tanácskozásaink készültes részesének is örvendünk”.²⁰ Igaz, hogy Garay izlés dolgában nem mérkőzhetett legjobbainkkal, gondolatainak megfogalmazásában, kifejtésében pedig — főleg kezdetben — nem tudott a rossz értelemben vett zsurnalizmus modorosságaitól megszabadulni, de dramaturgiai tájékozottságát tekintve semmivel sem maradt el kortársaitól.

Nézeteit mintegy összefüggő rendszerben *Dramaturgiai fűzér* c. cikksorozatában fejtette ki.²¹ Írásának vezérmotívuma az étellel való szoros kapcsolat. Fejtegetései során ismételtelen kijelentette: „csak ott virágzott elejétől fogva teljesen a drámai művészet, hol a játékszín az

¹⁶ „Kántorné asszony szép mimikai tehetsége ellen szó sem lehet; de úgy látszik, hogy néha helytelen irányzatot ad kimondásainak s az által sokat vesz a természet szerint intézendő beszéd.” (Hmúv 1833. 30. sz.) — „Tóth úr actiója jeles volt ugyan, de . . . mire való feszes, erőltetett, affektált szó ejtése. Hiszen nem ez, hanem a természetes beszédmód s az alkalmas szóhangoztatás szül a színésznek művészi koszorút.” (Uo. 73. sz.) — „Kívánjuk végre, hogy a színészek az *asztat*, *eztet* szókat *aszt*, *ezt* helyett ne mondják oly gyakran; az ún. ik-es igék helyes használásához szoktassák megokat; a szükségtelen egyre halmozott *az én*, *a te*, *az ő* toldásokat kerüljék, hogy így nyelvcsinosítási tekintetben is előbbre legyenek a fővárosban játszó nemzeti színészek.” (Uo. 72.)

¹⁷ Hmúv 1833. 43., 1834. 1. sz., 1835. 28. sz., 1834. 72/73. sz., 1835. 82/83. sz.

¹⁸ Szigonói: „. . . r. y”, „G.” és „Garai”.

¹⁹ Összegyűjtött munkái. 3. kiad. V. köt. Bp. 1900. 171.

²⁰ FERENCZY József: Garay János összes munkái. Bp. 1886/87. I. köt. XXXII.

²¹ Hmúv 1835. 43., 62. és 1836. 26., 44. sz.

élettel — társalkodási és politikai élettel — a legszorosab kölcsönös összeforradásban volt, mint a régi Athénában és Rómában”; „a jelenkorban élvén a jelenkorra kell hatni kívánnunk”; „az életet a művészettel s ezt viszont az élettel közelebbi, huzamosab és rokon kapcsolatba kell hoznunk”; „a jelen magával ragad, s mi a jelennek akarunk élni, áldozni”.

Mit jelentsen mindez színi életünkben? Színjátés tekintetében egy új, modernebb játéktípus követelményét. Garay mutatott rá elsőknek a régi, ún. „síró-énekítő” és a természetesebb kifejezésre törekvő új iskola közötti különbségre. „Az óiskola a színi előadás becsét bizonyos látszólag-művészi szavalásba helyezteti, mely mintegy azt tanítja, hogy minden vers után meg kell állni, annak közepe tájáig a hanggal felmenni, s vége felé ismét leszállani, miből ama félig kiáltó, félig énekítő, magát szüntelen ismétlő, egyhangú szólejtés származik; továbbá sajátsága egyes (sokszor egészen közönséges) szavak és phrasisok kiemelése, s bizonyos dagállyal kikiáltása; úgy szinte valamely manieros, csaknem egészen pantomimi hadarászó taglejtés, minden tárgyhöz és indulathoz mérés nélkül, szóval természetesség nélkül. Az új iskola ellenben az egyszerűt, igazt s mesterkéletlent igyekszik szavalásába és előadásába önteni, kerülni a hamis pathost, az énekítő szólejtést stb., mi által az egyhangúság elvész, az élethez s élet után idomítandó művészethez közelebb járultatik.”²²

Ami viszont a drámairodalmat illeti, abban a klasszicizmust és szentimentalizmust a romantikának kell felváltania. „Az idő basisa más lett. A színdarabok, melyekben az arisztokrácia ó franciás gyámatyák, udvarmesterek s a t. az érdemes polgári rendből és balga parasztok között középen áll, s azokkal ingerkedik, már a mi időnkbe nem való. Az akkori szűk keblű — divatos polgári fogalmak, az álérzelgés, már korunkba nem illenek. . . Érzeni kell színlőtőknek annak szükséges voltát, hogy azon egyedül csak az óarisztokrácia mulatságára kiszámolt — egyetemes érdeket sohase gerjeszthető — conversatiói darabok helyébe megható képeket kelljen a mostani életből előhozni; másrésztől, hogy a szállékony társalkodási enyelgés helyébe a természet komolyságát s a monoton „société” helyébe azon élesen rajzolt characterek és csudás esetek egész teljét a színre hozni, melyeket künn az életben találunk, melyeket Shakespeare-ben és a legújabb franciáknál s csak igen kevés németeknél találunk.”²³

Elvi megállapításokkal recenzióit is megtűzdelte. „Játsszunk költői műveket”; „én az író úgy szeretem, ha írása korának szellemében s tónusában van adva”; „a drámaírónak életet, valót, emberi tettet és cselekvést kell előállítania”; „hármát szoktam szem előtt tartani, midőn valamely drámai mű méltánylása forog kérdésben: a karaktereket, a mű épületét s az író előadási módját” — ilyen és ehhez hasonló kijelentéseket, figyelmeztetéseket majd mind-egyik írásában találhatunk. Ezek az axiómák már akkor is dramaturgiai közhelyeknek számítottak, de elmaradt színi viszonyaink között nem ártott őket újra meg újra hangsúlyozni. A kérdés csak az, hogyan érvényesültek Garay kritikai gyakorlatában.

Figyelmét főként a drámákra irányította, színészeink játékaival viszonylag keveset foglalkozott. Szerény, csendes egyéniségéből teljességgel hiányzott a vérbeli kritikus bátorsága, határozottsága: kifogásokat ritkán kockáztatott meg, úgyszólván mindig csak dicsért, de azt is felettebb ügyetlenül, egy-két sablonos mondattal.²⁴ Bővebben csupán Kántorné, Megyeri és Lendvayné játékát méltatta, mintegy őket állítva oda példának pályatársaik elé. Ez utóbbi kettőt — a kordivatnak megfelelően egy-egy jutalomjátékuk alkalmával — versben is üdvözölte.²⁵ Mint lírai alkotások nem mérkőzhetnek Vörösmarty és Petőfi későbbi, hasonló tárgyú költeményeivel, de gondolati magjuk teljes összhangban áll elméleti nézeteivel.

²² Garay János összes munkái. V. köt. Bp. 1887. 408/409.

²³ Uo. 398/399.

²⁴ „Szentpétery úr ma igazi helyén állott”; „Dísz adott az előadásnak Lendvay úr, ki különösen jól öltözött”; „Laborfalvy Róza leányasszony és Bartháné iparkodtak szerepeiknek megfelelni”; „Ha Egressy így halad, bizonyos lehet a publikum méltánylásáról” és i. t.

²⁵ Megyeri; Lendvayné. Összes művek I. köt. 55. és 178.

A géniusnak legmagasb iránya
A szép s való volt, mely után menél —

így jellemezte Lendvayné művészi egyéniségét; a Megyerihez intézett sorokban pedig ezt emelte ki:

Szép, tisztos és szent a költő pályája,
De szebb s nagyobb ezerszer a színészé;
A költő képet ad: ő életet;
S mit az dalolt: ő színe csarnokáról
Tett-ben mutatja a művészetet.

Legtöbbször elyszerűen járt el a drámák megítélésében is. Hibáztatta a Budai Színtársulat vezetését, mert nem vette még le a műsorról a század eleji német színműveket, holott „az ily hamis szentimentalizmusból eredt gyenge darabok, melyek a természetből minden művészet nélkül vétetnek, melyek a csekélyet, kicsinyest és természetlent nagy, felséges és való helyett árulják, s amellett, hogy már korunknak nem tetszhetnek, még káros befolyással is vannak reá”.²⁶ Helyettük az olyan „újabb ízléshez szabott” vígjátékokat kell minél gyakrabban adni, amilyen például a *Míveltség és természet* Albinitől, a *Kivallások* Bauernfeldtől, vagy a *Dominique* Epagny-Dupintól. Az első „egyike jobb fordításainknak, karakterei az életből merítettek”; a második „úgy az életből van véve, oly gazdag situációkban s oly tanulságos az életre nézve, hogy lehetetlen elégtelenül a színházat elhagyni — ha jól adatik”; a harmadik pedig „az új francia iskolának könnyed, szeszélyes s korunk szellemében irt produktuma, melyben egy csinosan összerakott, minden részeiben jól elrendelt technikán, változatos és híven rajzolt karaktereken kívül előítéletek legyőzhetnek, jogtalanságok megrovatnak, az áldérem csipős céltatokkal érintetik, s végre igaz morál győz.”²⁷ Megtörtént azonban, hogy a természetesség, létezés fogalmát helytelenül értelmezve önellentmondásba keveredett. Raupachot — az egyébként egész Európában elhíresült berlini drámaíró — például „nagy tehetségű géniusznak” nevezte, aki „a tragédiában örökké zöldelő füzért érdemelt magának”,²⁸ s *Molnár és gyermeke* c. darabját olyan hangnemben ismertette, mintha csak Shakespeare valamelyik szomorújátékáról lett volna szó. „Raupachnak e setét, kísérteties műve — írta — úgy látszik nekem, a szerző legszerencsés munkájának egyike; mert bár nem tartozik a francia úgynevezett effectdarabok közé, de azért valódi poétai mű, s a nézőt mélyen, szinte lélekileg rázza meg. . . . Vajha a rendelőség több ily újabb célirányosan választott költői műveket tovább is törekednék publikumunknak a művészet iránt fogékony részét kielégíteni.”²⁹ Nem vette észre, hogy a kétségtelenül ügyes technikával készült színdarab szellemében közelebb áll Kotzebue és Iffland ún. családi rajzolataihoz, mint a természethez, a valósághoz.

Tévedett Garay a magyar drámairodalommal kapcsolatban is, nevezetesen amikor Dugonics András *Bátori Mária* c. játékdarabját ismételtelen kiváló alkotásnak minősítette s a repertoárban való magatartását szorgalmazta. „Dugonics még sokáig a nemzet embere marad s csupán azért, mert darabjait annak életéből vevé s azzal összeforrasztani tudta” — olvashatjuk a *Dramaturgiai füzér*ben. Elismerte ugyan — a darab 1835. július 16-i előadásáról készült referátumában —, hogy benne „sok helytelen s a művészi kerekdedséggel nem egyező” található, de ennek ellenére „Dugonicsnak ereje s nemzetisége ezeknek jóformán súlyirányt

²⁶ Hmív 1835. 59. sz.

²⁷ Hmív 1835. 61., 36. és 62. sz.

²⁸ Hmív 1835. 57. sz.

²⁹ Uo. 40. sz.

tart s így Máriája még sokáig fog láttatni a színen.”³⁰ Nem kétséges, hogy Garayt megtévesztette színészeink, elsősorban Kántorné ügyessége és buzgalma, amelynek segítségével ezzel a „vízözön előtti maradvánnyal” — Vörösmarty nevezte így Dugonicsnak dialógusokba tördelt „jeles történetét”³¹ — is hatást tudtak elérni; talán elkerülte figyelmét, hogy a *Bátori Mária* korántsem eredeti mű, hanem J. Fr. Soden német szerző *Ignez Castro* c. drámájának kezdetleges magyarosítása — a nemzetiség követelményének a művészet rovására menő érvényesítése, a színi hatás abszolútizálása mindenképpen hiba volt.

Szolgáljon azonban kritikusunk mentségére, hogy ilyet csak egyszer követett el. Éppen a nemzetiség jegyében — most már helyesen — méltatta Kisfaludy Károly vígjátékait, valamint Vörösmarty egész drámaköltészetét. „Vörösmartyban ismét több magyar világ s talán legtöbb mutatkozik. »Salamon«, »A bujdosók«, »Kincskeresők«, »Csongor és Tünde«, »Vérnász« s a »Fátyol titkai« teljes értelemben vett magyar karaktereket bírnak; bennök magyar világ s azon irány mutatkozik, melyet, mint mondám, ha színünket az étellel összeforrasztani akarjuk, okvetlenül követnünk kell.”³² S ugyanitt — néhány sorral feljebb — írta a következőket: „Minden Dugonics után fellépett drámairók között Katona József az, kiből a magyar világot fellelhetni; sőt nála ez már potenciára van emelve. Katona még 1814-ben írta »Bánk bán«-t és gy még előbb Kisfaludy Károlynál; ő éppen oly művész lélekkel és színi ismerettel lépett fel; de Kisfaludy pályája hosszabbra nyúlt, körülményei és összeköttetései s tagadhatatlanul belső ereje is csakhamar túlszárnyalá őt; noha nemzetiség Katonában mindig több van, mint Kisfaludyban. Kisfaludyt azonban ezen megjegyzés csak némely vígjátékaiban illelheti.” Ez a kissé zavaros fogalmazás sem homályosíthatja el a tényt, hogy Garay a *Bánk bán* felfedezésében valamennyi író-kortársát megelőzte; s hogy Katona nagyságáról mélyen meg volt győződve, bizonyítja az is, hogy remekművét néhány hét múlva „eredeti jeles darabjaink” sorában ismét említette, és minél gyakoribb előadását sürgette.³³

Garay recenziói, minden fogyatkozásuk ellenére, a *Honművész* legjobb színbírálatai közé tartoznak. Nagy kár, hogy 1836-ban felhagyott ezzel a tevékenységével. Visszavonulása után a folyóirat játékszíni rovatát ismét Mátrai látta el egyedül, de érezhetően kedvetlenül, egyre szárazabb, krónikás modorban. Végül ő is elhallgatott. A Budai Színtársulat működésének utolsó szakaszáról (1837. január—március) egy Turner Ferenc nevű jelentéktelen író számolt be — rendszertelenül, alacsony színvonalon.

5.

Az 1835-ben Munkácsy János szerkesztésében és egy sereg ambiciózus fiatal író — Csató Pál, Gaal József, Hazucha Ferenc, Nagy Ignác, Tóth Lőrinc, Vajda Péter — közreműködésével meginduló *Rajzolatok* az első negyedévben csak elvétele közölt egy-egy színikritikát; névtelenül, illetőleg „Aggfi” (ez volt Munkácsy álnéve) aláírással. A rendszeres bírálatok sora április közepén indult meg, ekkor nyílt meg a „Kritikai töredékek” c. rovat, amelyben Tóth Lőrinc „Őszinte Testvérek”, illetőleg „Ő. T.” aláírású cikkekben kezdett folyamatosan beszámolni a Budai Színtársulat előadásairól.³⁴ De csak a 23-ik folytatásig (július 22.) jutott el. Június 28-án

³⁰ Jóslata be is vált: ismeretes, hogy Erkel Ferenc első operájának szövegkönyvét Egressy Béni a Bátori Mária nyomán készítette.

³¹ Vö. Vörösmarty Mihály összes művei. Kritikai kiadás 14. k. Bp. 1969. 138. és 498.

³² Hmúv 1835. 43. sz.

³³ Hmúv 1835. 60. sz.

³⁴ Hogy ez álnév mögött valóban Tóth Lőrinc rejtőzött, azt ő maga közölte munkásságáról szóló akadémiai beszámolójában. (Magyar Tudományos Akadémiai Almanach. Pest 1896. 171.)

ugyanis a *Honművészen* „Ke-y” aláírással egy goromba hangú támadás jelent meg ellene, amiért egyik bírálatában kifogásolta Kötzebue és Ziegler drámáinak sűrű adatását,³⁵ egy hétre rá pedig a Budai Szintársulat egész kollektívája tiltakozott a Rajzolatokban megjelent színbírálatok — szerintük „piszkálatok” — ellen. Tóth Lőrinc nagyon okosan, higgadtan és meggyőzően visszautasította az értelmetlen vádakát,³⁶ de az incidens elvette kedvét a további munkától: letette a kritikusi tollat, csak ez év novemberében írt még egy recenziót a *Hamlet* budai előadásáról.

Tóth Lőrinc elhallgatása után a „Kritikai töredékek”-ben egy ideig névtelen, illetőleg különböző álnévű és betűjelű — Bálványossy, Vágfi „β & γ” — írások jelentek meg; ősztil kezdve a bírálatok egyre gyérültek, az év utolsó hónapjában már csak egy-egy jelent meg.

Az új esztendő (1836) kezdetével újjáéledt a *Rajzolatok* színházi rovata: a kritikusi tisztet ezúttal Hazucha Ferenc tölthette be, recenziói „X. et Comp.” aláírással jelentek meg.³⁷ De rá is az a sors várt, mint elődjére. Amikor február 13-án egy meglehetősen éles hangú cikkben nehezményezte, hogy a Budai Szintársulat tagjai nem hajlandók a kritikát megszívlelni, Bajza támadta meg említett cikkében, amire Hazucha kijelentette, hogy ezentúl csak a drámákat fogja bírálni, az előadást nem. Szavát meg is tartotta, de május 4-én mint színbíró elbúcsúzott olvasóitól.

A rovat azonban nem szűnt meg. Egy negyedévig „ABÁR” aláírással jelentek meg a recenziók. Lorenz Károly szerint ez is Munkácsy álneve volt, s ezt el is hihetjük, mert a cikkek humoros hangja kétségtelenül Munkácsyra vall, aki Magyarország „első humoristájának” szerepében tetszelgett.³⁸ 1836 második felében azután megismétlődött az előző évi helyzet: augusztustól kezdve már csak nagyrítán találunk színikritikát a Rajzolatokban, 1837-ben pedig hosszú időre szünetelt a játékszini rovat, csak a Nemzeti Színház megnyitása után indult meg újra.

A *Rajzolatok* színikritikusai között kétségtelenül Tóth Lőrinc volt a legjelentősebb egyéniség. Nem véletlen, hogy a 30-as évek elején fellépő fiatalok nemzedékéből ő került leghamarabb szoros kapcsolatba az Aurora-körrel, elsősorban Vörösmartyval. „Alaposabb készültségű és műveltségű író akkoriban kevés volt az országban” — írta róla egyik kortársa,³⁹ s erre a dicséretre mint színbíró is rászolgált.

Még a folyóirat megindulása előtt egy terjedelmes, ha nem is minden ízében eredeti, de széles körű tájékozottságról és jó ízlésről tanúskodó cikksorozatot tett közzé *Töredékek a játékszínről és színészetéről* címen a *Társalkodóban*,⁴⁰ azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy színi kultúránk helyes irányú kibontakozását elősegítse. Tömör képekben vázolta fel az európai drámairodalom fejlődését, biztos kézzel mutatta fel a mindig időszerű, követésre méltó nagy klasszikusokat: Shakespeare-t, Calderont, Molière-t, Lessinget és Schillert, s velük szemben a tévutakra csábító ellenpéldákat: a nálunk még mindig népszerű lovagdrámák, famíliai rajzolatok és paródiák német—osztrák szerzőit. Befejezésül pedig felsorolta az európai nagyváro-

³⁵ A korabeli polémiák hangjának jellemzésére álljon itt a cikk bevezetése: „Kíméletlen, ferde, vastag tudatlanságot s meg gondolatlan fiatal hirtelenkedést eláruló bírálatuk békétűrés fonalát eltépte, s kényszerít az avatatlan kontár kritikusok szüntelen karcolásra kész körmeikre koppintani.”

³⁶ Rajz II. félév 7. sz.

³⁷ Csató Pál fecsegte ki a Hirnök 1838. 37. számában, hogy e betűjel kit takart. Hazucha a keresztségben Xaveri Ferenc nevet kapta, innét támadt az az ötlete, hogy X betűvel szignálja cikkeit. Az „et Comp.” toldaléknak ugyanaz volt a funkciója, mint az Őszinte *Testvéreknek*: Munkácsy ezzel azt akarta jelezni, hogy a kritikus véleményével a Rajzolatok egész írói gárdája egyetért.

³⁸ LORENZ Károly: Munkácsy János. Bp. 1937. 14.

³⁹ LAUKA Gusztáv: A múlttól a jelennek. Emlékjegyzetek. Bp. é. n. (1879.) 16.

⁴⁰ Társalkodó 1834. 43., 45., 48., 51., 65., 69., 74. és 75. sz.

sokban működő híres színházakat és kiemelkedő tagjaikat. Figyelemre méltó, hogy értekezésében — ha némi fenntartással is — felhívta a figyelmet a francia romantikára is.⁴¹

Mikor kritikusi tisztét elvállalta, mindjárt első bírálatában határozott programot adott. Itt az ideje — úgymond —, hogy szakítsunk az eddigi káros gyakorlattal, a folytonos dicséressel. „Mi, általunk ábrándozva tisztelt gróf Széchenyi István szellemét ölelve, azon erős akaratot tápláljuk magunkban, hogy a hibát ne kíméljük vétkes kíméléssel, s a nemzeti romlott gyomornak ne hízelkedjünk.” S ehhez mindjárt hozzáfűzte, hogy „szegényke játékszínünk” fő hibája az eredetiség, a nemzetiség hiánya. „Színpadon látott darabjaink csaknem mind fordítások, s a nemzeti lélettől idegenek. Amely nemzetnek nemzeti sajátosságai vannak, annak belső léttel gazdag, önéletű s önérdemű játékszíne is lehet. Ezen nemzeti sajátosságokat stüdiu-mul venni, a színészetet, úgy mint mindent, a külföldiség majmolásától megtisztogatni s önállásra emelni, ez lehet korunkban egy játékszíni költőnek legszebb ügyekezete. Idegen, s elég gyakran rosszul választott idegen darabok fordításai által bevezetjük játékszínünkre az izetlen német mysticizmust, érzélgést, az alacsony Kotzebue-izlést, a francia felülegességet s észre sem vesszük, hogy ízlésünk a rossz szokás által elromlik s alacsonyosságra görnyed vagy fonák irányra téved.”⁴²

Eredeti drámairodalmunk fejlődését sürgetve, elsősorban történeti drámákra gondolt. Ez számított a legrangosabb drámai műfajnak; maga Tóth Lőrinc is írt ilyeneket, s Szigligeti, Garay, Gaal József és Vajda Péter társaságában tagja volt a Pesti Magyar Dráma Egyesületnek, amely „a hazai történet nagy, szép és oktató egyes jeleneteit” kívánta színpadra vinni.

„Mily gazdagok hazánk évkönyvei a legalkalmasabb tárgyakkal! s csak mesterre várakoznak, ki azokat kiválóssá és drámai alakba öntse” írta a Sigmund király álma c. magyarosított német szerzeménnyel kapcsolatban.⁴³ Persze a helyes tárgyválasztás mellett vannak még egyéb, nem kevésbé fontos dramaturgiai követelmények. Nemzeti tárgy, de gyenge kidolgozás jellemzi Kisfaludy Károly *Kemény Simon* és Nagy Ignác *Mátrai rablók* c. darabját.⁴⁴ Amabban „semmi cselekvés semmi változatosság, . . . Hazafiúi szép szavak, ömlengések és a veszteség okozta könnyek töltenek be két felvonást” — ez meg azért nem tarthat hosszú életre számot, „mert új helyzetek benne nincsenek, drámai motiválása erőtlén, a karakterek nagy része ingadozó, elrendelése pedig s technikája általánosan hibás.” Drámaíróink egyik fő hibája, hogy a cselekvés hiányát beszéltetéssel akarják pótolni. Ha lehetne! A nagy mester: Shakespeare taníthat minden drámaköltőt, mint kell az ily hatalmas fejtegetéseket elkerülni. „Fő mestersége egy drámaköltőnek nem a történeteket leírni, hanem azokat a nézők szeme elébe teremteni, ott történetelni, s ez az, amit a génie önerejével s fejtörés nélkül véghez visz, a kontár pedig, vagy az úgy nevezett jó fej is híjában erőködik véghezvinni.”⁴⁵ Ezért kell csínyján banni a monológokkal is. „Egy-két monológ ugyan komoly drámában, kivált oly helyzetekben, hol az indulat magas fokra emelkedett, megengedhető; . . . De hogy valaki magamagának egy történetet, melyet ő jól tud, hosszasan és körülményesen elbeszéljen, ez oly valami természet elleni, melyhez hasonlót eddig igen kevés drámában láttunk.”⁴⁶

Eredeti magyar drámáról Tóth Lőrincnek csak ritkán nyílt alkalma írni — a francia romantikusok alkotásairól meg egyáltalán nem. Rövid kritikusi pályafutása alatt a Budai Szín-

⁴¹ „A legújabb időkben támadtak jeles talentomok, kik a játékszín mondott hibáit (ti. a klasszicista szabályokat) magokról lerázták, s a romános iskolát hevesen követik. Hugo Victor, Dumas Sándor s egyebek az egység szabályait bátran elmellőzve, talán a másik túlságba estek, s a romános szellem bennük vad kicsapongássá változott, mint ezt a „Lucrétia Borgia” s „Le Roi s’amuse” drámák eléggé bizonyítják. (Társalkodó 74. sz.)

⁴² Rajz 1835. I. félév 30. sz.

⁴³ Uo. 37. sz.

⁴⁴ Uo. I. félév 47. sz. és II. félév 6. sz.

⁴⁵ Rajz 1835. I. félév 45. sz.

⁴⁶ Uo. II. félév 6. sz.

társulat játérendjén — a fentebb idézett hazai darabok, meg a *Hamlet* és a *Stuart Mária* mellett — túlnyomó többségben a német színpadi irodalom fordított vagy átdolgozott színművei szerepeltek. Ez a tény már önmagában is figyelmeztette, hogy kritikai programjának szellemében hol vegye fel a harcot játékszínünk eredetisége érdekében.

Elfogultsággal legkevésbé sem vádolhatjuk Raimundot egy alkalommal zseniálisnak nevezte;⁴⁷ sajnálkozását fejezte ki, hogy „a siralmas, pityergő német szomorújátéktól megrontott izlésű” közönségünk még nem tudja Bauernfeldet méltányolni, holott „soha még magyar színen valami kerekébbet, valami könnyed-kellemesbet nem láttunk”, mint a bécsi Burgtheater házi szerzőjének *Kivallásai (Bekennntnisse)* c. vígjátékát.⁴⁸ Elismeréssel szólt még Iffland *Ügyvédek* c. darabjáról is: „A maga nemében remek mű, s kitűnő karaktereivel igen alkalmas mező, melyen egy gondolkodó színész művészi tökélyeit ragyogtassa. Ifflandban a magasabb szellem és költői báj hiányát nagy részben kipótolja az érdeklődés, melyet mély emberösmerettel, különösen polgári és udvari viszonyok helyes felfogásával és rajzolásával írt műveitől megtagadni nem lehet.”⁴⁹ Ezzel szemben a leghatározottabban ítélte el Kotzebue, Ziegler, Birch-Pfeiffer, Clauren „kopott”, „alacsony izlésű”, „silány”, „érzelgős” darabjait: ezek képviselik azt az irányt, amely megrontója színi életünknek. „Mi a szomszéd német literatúrának mérgező gyomait ettük — írta egy helyt —, kábító máklevét ittuk, mert tudatlanok valánk kiválogatni annak nemes virágait a sok gyom közül. . . . Mikor jő el az idő, midőn a természetünkbe vált érzélgést érettebb izlés váltja fel, mikor jő el a szellem, amely bennünket az ép és lelkes angol literatúra templomába vezet, melynek alkotó részei természet és józan ítélet.”⁵⁰ Ebben az értelemben foglalt állást Raupach népszerű *Molnár és gyermeke* c. drámájával kapcsolatban is. Láttuk Garay rajongását Raupachért — Tóth Lőrinc helyesebben ítélte. „*Molnár és gyermeke* egy igen elhíresztelt darab, s pityeregni szerető hallgatóknak nagyon kedves jelenés lehet. Tisztelet Raupach számos jeles és mesteri műveinek, melyekkel a drámai literatúrát gazdagította, de a *Molnár és leánya* (sic!) egy elhibázott mű, mely egyforma untató érzelgésével nehezen fog egy egészséges lelket megilletni, de annyival inkább tud fájdalmas benyomások által eleitől végig egyaránt kínzani.”⁵¹

A joggal avultnak érzett, mert a reformkor tette serkentő tendenciáit károsan fékező szentimentalizmus ellen lépett fel színészeink teljesítményének bírálatában is. Abban a recenzióban, amellyel a Budai Színtársulat haragját magára vonta, egy másodrendű tag játékát róttta meg,⁵² de ha szükségét látta, az ünnepelt nagyságokat is figyelmeztette fogyatékoságaikra.⁵³ Általában magasabb mértéket alkalmazott, mint Mátrai vagy Garay. Nemcsak a készültséget — ezt a „magyar színészeti kórságot” — meg a hibás nyelvhasználatot tette szóvá, hanem egy lépéssel tovább ment: számon kérte — s ez akkoriban még újdonságnak számított — a helyes szerepfelfogást is. Lendvayné a *Tizenhatéves királynőben* (Bayard drámája) azért keltett benne hiányérzetet, mert „Krisztina szerepe talán több capricet és macacsságot kíván

⁴⁷ Rajz 1835. I. félév 51. sz.

⁴⁸ Rajz I. félév 51. sz.

⁴⁹ Uo. 41. sz.

⁵⁰ Uo. 38. sz.

⁵¹ Uo. 38. sz.

⁵² „Jól megkínzott bennünket Tóth mértéktelen érzelgése, ki különben is nagyon siralmas és természetüli szerepét előadása által még siralmasabbá s természetlenebbé tette. Játéka némely regés hősök és hősnék szemében tökéletes remeknek tetszhetett, de mi, kik természet hívei szeretünk lenni, s a művészet érdemét is onnét mérjük, amennyire az megközelíti vagy elhagyja az örökké szép természetet, igazi kínpadra valánk tétetve ezen emberiség fölötti túlságoskodó érzélgés által.” (Rajz 1835. I. félév 49. sz.)

⁵³ „Úgy tetszik, színészetünkben nagyon erőre kaptak valamely síró iskola szabályai. Ezen iskola avatottjai számosak legjelesbek közül is, ennek szabályait követé érzékeny szerepekben még Kántorné és Dériné, még Szentpéteri és Egressy is.” (Rajz 1835. II. félév 1. sz.)

vala”;⁵⁴ az *Abbé de l'Épée* c. darabban (Kotzebue-tól) „Udvarhelyi játsszá az abbé szerepét, de benne nem annyira egy philantróp hősré, mint egy becsületes, jószívű falusi papra ismerünk. Hibázott előadásán azon nemes büszkeség és önértés, melyet csak az igazság mély belső hite s tiszta emberszeretete adhat fölkejtőnek.”⁵⁵ Egressy már első föllépte alkalmával (1835. április 8-án az *Őrültek háza Dijonban* c. melodramában) melegen üdvözölte, s kimondta, hogy benne „Shakespeare magas művei méltó előtűntetőjét sejtjük”,⁵⁶ de Hamlet-alakítása mégsem elégitette ki: „Amennyire mi Hamlet karakterét többszöri elolvasás és fölöle gondolkodás után fölfoghatók, Hamlet éppen nem szomorú, érzélgő szerep, benne bizonyos humor van, melyen búja sohasem győzedelmeskedik egészen. Ezen pontból tekintvén Hamletet, meg kell vallanunk, hogy Egressy fogalma a miénkkel nem egyezett. Ő Hamletet egészében úgy vette föl, mint egy érzélgő bús legényt.”⁵⁷

Tóth Lőrinc egyéniségéből nem hiányzott egyfajta pedagógiai érzék. Figyelembe vette, hogy színészeink fejlődésének fő akadályai nem a tehetség, a rátermettség, hanem a kellő iskolázottság, a pályájukhoz múlthatatlanul szükséges műveltség hiánya. Tudta, hogy nem elég fogyatékosságaikat egyre csak felhánytorgatni — vezetni, nevelni kell őket, s ezért mutatta meg — amint fentebbi idézeteinkből is kiténik — a hibás mellett a helyeset.

E tekintetben külön ki kell emelnünk a *Stuart Mária* és a *Hamlet* (egyik későbbi) előadásáról készített beszámolóját.⁵⁸ Bennük sorra vette Schiller, illetőleg Shakespeare drámájának hőseit, s részletesen elemezte, magyarázta lélektani meg dramaturgiai szempontból jellemüket. Fejtegetései, színészeink okulására, egész kis szereptanulmányra kerekedtek ki, s értéküket nem csökkentette, hogy meglátszik rajtuk A. W. Schlegel és L. Tieck drámatörténeti, drámakritikai műveinek tanulmányozása — az önálló magyar dramaturgiai gondolkodás még nem vált általánossá: ismeretes, hogy az Athenaeum triászja is nem egy kérdésben a német esztétikusok tanítására támaszkodott. Tóth Lőrincet tehát mindenestre megilleti, hogy ne csak mint színikritikust, hanem — Vörösmarty, Egressy Gábor mellett — mint a 30-as években fokozatosan kibontakozó színészpédagógiai tevékenység egyik kezdeményezőjét is számon tartjuk.

6.

Már az eddigiekből is látható, hogy első színikritikusaink alapelvek tekintetében egy táborat alkottak, s csak ezeknek alkalmazásában tértek el — egyéni adottságaik következtében — egymástól. Ezt a tanulságot Hazucha Ferenc (később Kelemenfy László és Vas Andor neveket használta) recenziói is igazolják.

Az idejétmúlt német színpadi irodalom hegemoniájának megszüntetése, az eredeti magyar drámai irodalom felkarolása, egy természetesebb játéktípus kialakítása, hibátlan szereptudás, tisztaság a magyar nyelv használatában — ezt kívánta ő is. De már magatartása élesen elütött mind a szelíd lelkű Garayétól, mind a nyugodt, magabiztos Tóth Lőrincétől. Korai árvaság, sivár ifjúság, nyomor és tüdőbaj érdessé formálták jellemét,⁵⁹ s ez természetesen színikritikáira is rányomta bélyegét.

⁵⁴ Uo. 39. sz.

⁵⁵ Uo. 40. sz.

⁵⁶ Uo. 30. sz.

⁵⁷ Uo. 35. sz.

⁵⁸ Az első: Rajz 1835. I. félév 50. sz.; a második *Hamlet Budán* címen uo. II. félév 36. és 37. sz.

⁵⁹ „Nemcsak külsejében, hanem modorában is sok mesterlegényes volt.” (LAUKA Gusztáv: i. m. 56—57.) „Lelkületénél, akaratánál, meggyőződésénél fogva hajthatatlan, önállóságra törekvő, önbecsét mélyen érző ember volt és akart lenni; ezért hajlandó volt mellőzni a társasági formákat s némi gyönyört talált a szőgletességben, kiválóságot a nyersességben.” (FERENCZI Zoltán: Kelemenfy László emlékezete. Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1904. 48—50.)

Rövidebb beszámolóiban kifogásait fanyar humorral, csípősen, olykor a gorombaságig menő kiméletlenséggel fogalmazta meg. Íme néhány szemelvény. *Embergyűlölés és megbánás*: „Kotzebue csinálta, az isten nyugossa meg.”; Kotzebue: *Montfaucon Johanna*: „Azon lelketlen középszerűségek egyike, amelyek fölött a jobb ízlés már sírdalt is énekelt.”; Gleich: *Kecskeméti család Bécsben*. „Aljas túlságokból gyűlt szemétdomb, rajta sem Kecskemét, sem Bécs nem található. Azonban a gyermekek szemétdombon is mulatnak, a szegények szemétdombon is keresgélnek.” Garay: *Jósige*: „Ezen drámának nagyanyja Raupach Raphaelája, anyja a Szurokálarc elbeszélés a Schnellpost című német divatújságból, szülőse pedig Macbeth.”; Holberg: *Kiki a párjával*: „Túlságos egy vígjáték, melyet Telepi úr túlságoskodási még túlságosabbá tevének.” Nem csoda, ha írók, színészek, közönség előtt egyaránt ellenszenvessé vált, ami kritikáinak hitelét rontotta, még azokét is, amelyekben tartózkodott az ilyen stílárius túlzásoktól. S ez annál is sajnálatosabb volt, mert Hazucha hosszabb léleketű recenzióiban sok okos dolgot tudott mondani. Így például, amikor az antikizáló és romantikus drámai stílus egybekeveréséből fakadó ellentmondásokra mutatott rá (Schiller: *A messzinai menyasszony*, Rajz 1836. 31. sz.), a művészi színvonalon álló bécsi népszínművek értékeit méltatta (Raimund: *Havasí rémkirály*, Uo. 24. sz.), vagy Truffaldino jellemét kisebbfajta szereptanulmányban ismertette. (Goldoni: *Két úr szolgája*. Uo. 14. sz.)

Hazucha kritikai tevékenységének volt azonban még egy másik — de már nem egyéniségéből, hanem az adott körülményekből folyó — megkülönböztető vonása. A *Dramaturgiai füzér* egyik helyén Garay futólag utalt arra, hogy „Franciaországban most egy a romantikából kiindult character-rajzolatok neme kezd keletkezni”, s említettük, hogy a *Töredékekben* Tóth Lőrinc is célzott a francia drámairodalom legújabb jelenségeire. De színbírálatban egyikük sem foglalkozott velük, mert kritikusi működésük alatt a Budai Szintársulat műsora nem adott erre alkalmat. 1835 őszétől kezdve azonban már egyre gyakrabban került sor Victor Hugo, főleg pedig Dumas père darabjaira — fogadtatásuk azonban korántsem volt egyértelmű. Az *Hernani* simán megbukott, *A neslei torony* a cenzúra akadémikuskodása következtében kerül le a második előadás után a műsorról; tetszett az *Angelo* meg a *Borgia Lucreția*, de nem kevesen erkölcsstelennek bélyegezték őket. Fokozta a zavart, hogy közönségünk — de még íróink is — egy kalap alá vették a nagy romantika alkotásait a mélodrame-okkal, ami bizonyos mértékben érthető is volt: Victor Hugo és Dumas père drámái is német szűrőn keresztül, torz átdolgozásokban, költői értékeiktől megfosztva, nemegyszer gyatra fordításokban kerültek színpadjainkra; azonkívül tudjuk azt is, hogy a nagyromantikus művek a mélodrame-ok talaján, azok számos elemét felhasználva jöttek létre.⁶⁰ Tisztázni kellett hát a fogalmakat, s Hazucha ebből a feladatból is kivette részét.

Egyrészt a maga szarkasztikus stílusában, ha csak lehetett, rámutatott a francia melodramák és német utánzataik alacsonyrendűségére,⁶¹ másrészt Dumas *Korona és vérpad* (*Howard Katalin*) c. drámájának bírálatában, megvilágította az igazi francia romantika lényegét. Bevezetésül — Fr. Schlegel nyomán — találó ellentétpárokban sorolta fel az antik és a regényes közötti általános különbségeket, majd pedig kisebb tanulmánynak is beillő részletességgel fejtette ki, hogyan érvényesült a romantika szelleme V. Hugo és Dumas père dramaturgi-

⁶⁰ Vö. Vörösmarty Mihály összes művei. 14. köt. Bp. 1969. 296–297.

⁶¹ Béraud-Comberousse: Örültek háza Dijonban: „A józanabb ember nem tudja, kacagjon-e vagy bosszankodjék.” Pixérecourt: Coelina: „Semmit érő — szabású darab azon időkből, midőn még a hegyes orrú csizma volt divatban. Az ember ahelyett, hogy sajnálkozásra vagy akármí más indulatra gerjedne a drámai foglalat felett, magokat a játszókat sajnálja, kik ily silányságokban kénytelenek forogni.” Pixérecourt: Örző angyal: „Örültek háza, Coelina stb. efféle nagy szájú, velőtlen és idomtalan francia szövevények társa.” Az ashorni bányákból: „E német darab az akkoriban még borzasztóan divatozott vérengző francia melodramák kaptájára volt csinálva, ha nem csalódunk, Treuhold néhai pesti színésztől. Célja volt pedig a kerges lelkű nézőket Richard Gottfried szörnyű halálával először megrázni, aztán szenvedett testével gyomrukat felkavarni, hogy játék után a vacsora annál jobban essék.”

ájában. Pontokba szedve főbb megállapításai a következők: 1. A drámák „szorosan összefüggő egészet alkotnak, de érzésük, indulatok, karaktereik kevésbé líraiak, inkább szítanak a közönséges társalkodási hanghoz. 2. Színre szerettek, azaz: előadásuk tiszta, világos, könnyen felfogható s a néző figyelmét minden bevezetés nélkül valamely erős benyomással megragadják, újabb-újabb váratlan következményekkel lepik meg. 3. Igen szeretik a rendkívülit. 4. Műveik tárgyát leginkább a közelmúlt századokból választják, s azokat apró vonásaikkal együtt híven festik. 5. Sokat adnak külsőségekre. „Titkos születésű főképp Hugo Victorinak majd minden darabjában van, az inkognitónak barátjai, a pompa náluk elkerülhetetlen.” 6. Nyelvük egyszerű de, „az indulatok náluk olyan szavakba törnek ki, melyekben oly körülmények között belőlünk kitörnének.” 7. „Ha hasonlításba tesszük az antikot a regényessel, Shakespeare, Calderon, Goethe, Schiller azok a regényesben, akik az antikban Aeschylus, Sophokles és Aristophanes voltak, az új iskola pedig Euripides.” Ezek után Hazucha bírálatát így fejezte be: „Tervkészítés, színi elrendelés és hatás tekintetéből — óvakodva azonban a pusztá materiális színre dolgozástól — az új iskola éppen úgy ajánlható, mint Shakespeare, Calderon, Goethe, Schiller a karakterfestésben és igazi drámai nagyságban.”⁶²

1836. február 24-én jelent meg a *Társalkodóban* Eötvös Józsefnek az *Angelo*-fordításához írt előszava (*A francia drámai irodalom és Hugo Viktor*), amelyben a romantika eszmei lényegét annak demokratikus irányzatosságában jelölte meg. Hazucha — bár nyilván ismerte Eötvös cikkét — nem hatolt ilyen mélyre, megelégedett a modern francia színművek dramaturgiai jellegzetességeinek bemutatásával. De a kortársak ebből is tanulhattak, s valóban csak Hazucha szerencsétlen modorával magyarázhatjuk, hogy Bajza ezt nem tudta vagy nem akarta méltányolni.

A francia romantikus drámairodalom ismertetésével szerzett magának némi érdemet a *Rajzolatok* harmadik, általunk ismeretes színbírálója: maga a szerkesztő, Munkácsy János. Miután Hazucha lemondásával megürült a lap színikritikusi posztja s új munkatársat nem szerződtetett, ő számolt be az *Angelo*, a *Tudor Mária* és *A szaracén* egy-egy előadásáról, s ha nem is olyan mértékben, mint elődje, de általában helyesen ítélte meg V. Hugo és Dumas père műveit. Fején találta a szöveget, amikor rámutatott, hogy *A szaracén*ben „középutat akart Dumas mutatni a szoros értelmű klasszikai s romantikai dramaturgia közt, de kisiklott, s oly műt alkotott, melyben sem a klasszikus, sem a romantikus valódi műélményt nem találhat”,⁶³ vagy amikor a *Tudor Mária*val kapcsolatban ezt a végső tanulságot szűrte le: „Ha Hugo a művészet követelése ellen némely botlásokat tesz is, azokat a néző mindenestire, a műbarát pedig örömmel el fogja tűrni.”⁶⁴ Legbehatóbban — kissé zavaros előadásban — az *Angelo*val foglalkozott. Hosszasan elemezte Thisbének háladatossága, szerelem és szerelemföltés motívumaiból nem minden ellentmondásosság nélkül egybeszórt jellemét, hibáztatta a cselekmény során ismételtelen előforduló „legkínosabban előcsavart helyzeteket”, de végül is elismerte, hogy a darabban „rendkívüliség”, valamint „sok jó, nagy ember- és lélekösmeret van”.⁶⁵

Egyébként azonban színikritikusaink között ő volt az, aki leginkább rászolgált Bajza rosszallására. Az előadásokat csak egy-egy odavetett, sablonos megjegyzéssel jellemezte (Lendvayné monoton volt, Lendvay túlzott, Megyeri remek, Fánicsy szerencsésen eltalálta a középutat, mert mérsékelte a mód feletti érzelmességet stb.); bővebben foglalkozott a drámákkal, de kevés eredetiséggel. Legtöbbször kritikustársai véleményét ismételte: a *Stibor vajdáról* szinte szóról szóra ugyanazt mondta, amit Mátrai; a *Molnár és gyermekéről*, amit Tóth Lőrinc; Jakab István *Zsarnok apjáról*, amit Garay. A könnyelműsége, felületlensége hajlamos Munkácsy azonban nem törődött ezzel — másként akart érvényesülni. Nagy büszkén hirdette, hogy ő

⁶² Rajz 1836. 20. sz.

⁶³ Rajz 1836. 57. sz.

⁶⁴ Uo. 49. sz.

⁶⁵ Uo. 38. és 39. sz.

„az első magyar humorista” — az „első” minőség-, nem számjelzőt jelentett —, s ennek igazolására (meg hogy lapja számára minél több előfizetőt toborozzon) nemegyszer a színházi rovatot is felhasználta: mintaképét, a magyarországi születésű híres német humoristát, Saphir Gottlieb Mórictól utánozva, recenzióit szöveccel, elméncségekkel tűzdelt meg. Eljárásának illusztrálására idézzük Halm *Griseldis* c. drámájáról írt ismertetésének egy részletét: Amikor Percival „hazaballagott, az erdő hús árnyaiban szédelge, nesz hall — egy csergedező patak! — benne isteni nympheként egy lábát áztató leányka (oh be szép!) — vállal egy galamb (miért nem éppen gerlice?) — e szelíd ártatlanság a patak tiszta tükrével játszik — benne torzképet csinál (gyönyörű, gyönyörű), vitézünk a bokrok mellől leskelődik. . . . A királyné ezt neveti (szép!), udvari dámái — mintha kofák volnának — vihognak, kacagnak (nagyon szép!).”⁶⁶ És egy másik példa: „Nem mondjuk, mint bizonyos helyen többször lehetett olvasni, hogy tömött nézők valának a színházban, mert ha láttunk is kövér urat és asszonyságot, még abból nem következtethetjük, hogy tömetik magukat.”⁶⁷ Mondanunk sem kell, hogy az efféle, erőltetetten szellemeskedő stílusban készült recenzióival nem szolgálta színi kultúránk fejlődését — működése a korabeli színikritika legalsó szintjét képviseli.

7.

A két fővárosi divatlapon kívül Kovacsóczy Mihály irodalmi újságja, a Kassán 1836. január 1-től 1837. június 30-ig hetenként kétszer megjelenő *Szemlélő* is rendszeresen közölt színbírálatokat. Kezdetben a lap minden egyes számának teljes utolsó oldalát a „Színészet” c. rovat foglalta el; ezen belül — nyilván a *Honművész* mintájára — első helyen „A kassai játékszín napkönyve” állt, amely egyrészt a Komlóssy Ferenc igazgatása alatt álló színtársulat előadásait, másrészt a Kassán egymást váltogató német színtársulatok működését kísérte figyelemmel. A rovat második részét a levelezők tudósításai töltötték ki, akik Pest-Buda, Kolozsvár, Debrecen, de néha kisebb városok színházi eseményeiről számoltak be. 1837-ben azonban a játékszíni rovat terjedelme egyre csökkent: részletes recenzió már csak nagy ritkán jelent meg benne, az apró betűkkel szedett „Napkönyv” egy-egy rövid megjegyzést tartalmazó krónikás jelentések halmazává zsugorodott. A bírálatok részben névtelenül, részben álnéven, főleg pedig „-v - -’ s - - y”, „Esty” és „Ká . . . nyi” szignóval jelentek meg, de kétségtelen, hogy legtöbbszörük maga a kiadó-szerkesztő írta.

Kovacsóczy Mihály, az egri kispapból lett költő, nyelvújító, folyóiratszerkesztő, drámafordító, kritikus, tanulmány- és pamfletíró a reformkor irodalmi életének legellenszenvesebb figurája. Kellemetlenkedő, öntelt és kötekedő modoráról Déryné tudósít⁶⁸ — ennél súlyosabb, hogy anyagi természetű inkorrektégeket is követett el: különböző kiadványokra előfizetést hirdetett, de a befolyt összegeket — Táncsics szavai szerint — „eltorkoskodta”,⁶⁹ s az előfizetők sem a példányokat nem kapták meg, sem pénzüket nem kapták vissza. Képzettségéhez azonban nem fér kétség: széles körű drámai irodalmi ismeretekkel rendelkezett, jártas volt az elméletben is — ő tanította volna „a teóriát Lessing, Tieck, Schlegel és Zimmermann szerint” abban a színiiskolában, amelyet Berzeviczy Vince akart Kassán felállítani⁷⁰ — s abból, hogy egy alkalommal Déryné Mlle Mars-hoz, a Comédie Française híres művésznőjéhez hasonlította, arra következtethetünk, hogy figyelemmel kísérte a korabeli európai színházi viszonyokat is. Egy időre elvállalta a kassai magyar színház intendánsi állását is, s így közvetlen tapasztalatokat szerezhetett a színházi üzem sokrétű problémáiról.

⁶⁶ Uo. 58. sz.

⁶⁷ Uo. 50. sz.

⁶⁸ Déryné emlékezései. Bp. 1955. II. köt. 141., 170—171., 232.

⁶⁹ TÁNCSCICS Mihály: Életpályám. Bp. 1873. I. köt. 135. Vö. még HORVÁTH Károly: A klasszikából a romantikába. Bp. 1968. 259.

⁷⁰ Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. III. köt. Budán 1837. 181.

Főlöszleg ismétlésekbe bocsátkoznánk, ha rámutatnánk színbíráói tevékenységének azon vonásaira, aminőkkel már kortársainál is találkozunk — inkább csak az ő rá jellemző különbségeket ismertetjük.

Első helyen kell említenünk, hogy recenzióinak súlypontja az előadások megítélésére esett. Mintha csak megszívlelte volna Bajza „leckéit”,⁷¹ részletesen foglalkozott a színészek szőejtésével és szavalásával, testtartásukkal, gesztusaikkal és mimikájukkal, a jellemfestéssel és a kifejezőmóddal. De figyelme kiterjedt az öltözetekre és a dekorációkra is, sőt bírálat tárgyává tette még a színlapot is, ha az hibás adatot közölt, vagy még a vándorszínészet korából megmaradt primitív szokásként közönségcsodító reklámot akart csapni.⁷² Ezért is olyan terjedelmesek írásai: a legtöbb bírálat folytatásokban jelent meg. Különcködő modorára vall, hogy a színészek nevének csak kezdőbetűjét írta ki — persze így is tudta mindenki, hogy kiről van szó.

Kortársainál töböt foglalkozott fordítóink munkásságával. Komlóssy Ferencről megjegyezte, hogy „sajnálva tapasztalunk igazgatónk némely fordításaiban nem egyarányos, hanem hol felemelkedő, hol aljasodó nyelvezetet”.⁷³ Az egyik melodráma előadásáról így számolt be, Hazuchára emlékeztető csípős tömörséggel: „Dec. 7-én. A halottrabló, dráma (mégpedig irtózat) 3 felvonásban. Birch-Pfeiffer Carolina asszony drámakonyhájából. Pály Elek fordítása. A darabos nyelv méltó a műhöz.”⁷⁴ A fordító személye szempontjából érdekes Ziegler: *A párt dühe* c. drámájával kapcsolatos kifogása: „A fordítás, ámbár jeles Bánk bánnak korán elhunyt nagy reményű írójától, Katonától, származott, némely darabosságot mutatott, főkép pedig kitént az ik-es igéknek balul használása.”⁷⁵

Leginkább azonban egyes drámái irányok megítélésében tért el a pesti kritikusoktól. Birch-Pfeiffer melodráámját egyetlen mondattal zúzta széjjel, s ugyanúgy járt el a többi másod-harmadrendű színpadi szerző munkájával is.⁷⁶ De amikor a Szemléló 88. számában áttekintést adott a korabeli európai drámairodalomról, többek közt ezt írta: „Dumas és Hugo Victor — képes-e ezen két egyén egész Európának éledeletet nyújtani? Valjon megfelelnek-e műveik a józanabb követelményeknek? Épül-e az erkölcsiség (melynek iskolája a színészet) Borgia Lucrétia, Marion de Lorme mutatványaiban? Vagy szindarabjaik elkerülhetetlen bélyege maradjon a hivalkodás (Frivolitát)?” S még világosabban tűnik ki romantikaellenessége egy másik cikkéből: „Nagy szerencsétlenség, hogy Hugo karaktereit a szemeten szedi . . . a színpadot egynek tartja az országúttal, minden mocsok, minden szenny átmehet rajtok. Mit mondjon a tisztá keblű lyánka Tisbe, Marion de Lorme, Borgia Lucrétia s Tudor Mária vallo-másaira — a színpad az erkölcsiség iskolája, nem a bűn és vétek piarca.”⁷⁷ S ezek a meglehetősen alpári hangon tett kijelentések annál furcsábbak, mert ugyanakkor lapjában helyet adott

⁷¹ Bajza József: Dramaturgiai és logikai leckék magyar színbírálok számára. Összegyűjtött munkái. V. köt. Bp. 1900. 24.

⁷² Bírálatait pl. így kezdte: „Tréfa és valóság. Mulatságos játék 3 felvonásban, Cziglertől. Csak nem akarják a nevét szegény boldogult bécsi udvari színésznek megtanulni. Zieglernek hívták, még egyszer mondjuk.” (Szemléló, 1836. 16. sz.) „Tündérkastély Magyarországon. Mulatságos vígjáték. Mikor maradnak el az ily epithetumok, mint mulatságos? A vígjáték egy célja már magában a mulattatás.” (Uo. 7.) „Szasszen Julius, vagy a 19-ik század. Érzékenyjáték 4 felvonásban. Valjon vannak-e a szindarabnak érző műszerei, hogy érzékeny lehessen?” (Uo. 7. sz.) „Az álom élet, vagy: Markitta a párizsi szép leány csodás története. Házi rajzolat 4 felvonásban. Szegény szedő — de kifárad, míg ezt a hosszú címet kiszedi.” (Uo. 11. sz.)

⁷³ Szemléló 1836. 9. sz.

⁷⁴ Uo. 8. sz.

⁷⁵ Uo. 8. sz.

⁷⁶ P. Wolff: Caesario: „Ismét egy azok közül, melyekről azt lehet mondani: jó, hogy vége van.” (Szemléló, 1836. 6. sz.) H. A. Clauren: A viburgi hotel, vagy: Gyapjűvásár: „Ebből a gyapjűból, melyet Clauren úr hoz vásárra, sohasem lesz shakespeare-i szövet.” (Uo. 12. sz.)

⁷⁷ Szemléló 1836. 18. sz.

olyan beszámolóknak, amelyek V. Hugo *Angelóját* „remekműnek” nevezték,⁷⁸ s Dumas *Korona és vérpadjáról* így nyilatkoztak: „A mindenkor érdemes Dumasnak nincs minden munkái között, mely több indulatok szövevényére, ütközetére mutatna e darabjánál. VIII. Henrik a színen, ha jól adatik, elég — ha nem vázlatot — de eleven képet nyújtani az angol karakterről.”⁷⁹

De külön utakon járt Kovacsóczy Kotzebue értékelésében is. „Nincs — úgymond — kinek Kotzebue nem tetszenék, ámbár munkái minden tekintetben a könnyű színművészeti portékához tartoznak. Mégis Kotzebue nemcsak a német, hanem Európa majd minden színpadjainak negyven év óta hőse, s darabjai tetszenek, tetszeni is fognak, mert ezeket színészeink . . . jól adhatják, mivel értik s felfogják a költőt. Cserebeszédje (dialog) folyékony, az érzet s elméncség mérsékeltlen van felosztva, s a kotzebuei érzéstől a könnyet, az elméncségtől a nevetést ritka néző tagadhatja meg. Kotzebue éles látásával hamarébb készítette úgy szólva darabjait, mint ezeknek meséjét és szövevényét. Nála az eset a vígjátékban (a sors, fatum) csapatonként éri egymást, ha mindjárt a légből kapkodva is — de a vígjáték követelményeinek megfelel-e — ez oly kérdés, melynek darabjai felelnek.”⁸⁰

Tévedett Garay is, amikor Raupachot mértéktelenül, Dugonicsot korszerűtlenül megdicsérte, de kétségtelenül jóhiszeműen, minden személyes érdekeltség nélkül. Kovacsóczy azonban nemcsak esztétikai, hanem etikai tekintetben is nagyot botlott — nem először életében. A francia romantika ellenzéki táborához, amelynek feje Csató Pál volt, azért csatlakozott, mert a másik oldalon Bajzáék, az Aurora-kör tagjai álltak, akikkel régebben, saját hibájából, összekülönbözött. A Kotzebue-kultusz harsány hangú propagandistájává pedig anyagi érdekből csapott fel: Kassán indította el a *Kotzebue Ágoston jelesebb színdarabjai* c. 20 kötetes sorozatot (1834—1836), amelynek legtöbb — ha nem mindegyik — darabját ő fordította. Személyeskedés és nyereségvágy — ezek voltak ebben az esetben állásfoglalásának motívumai, s eljárását akkor is súlyosan meg kell bélyegeznünk, ha tudjuk, hogy kritikusai működése során jó munkát is végzett.

8.

Első ismert és ismeretlen színikritikusaink felsorakoztatásával, az előbbieik tevékenységének rövidre fogott ismertetésével korántsem merítettük ki a magyar színikritika megindulásának történetét.

Nem foglalkoztunk a *Honművész* és a *Szemlélő* vidéki levelezőinek tudósításával. Igaz, hogy ezek többségükben dilettáns írások, de „Hdgr” Debrecenből, „Tavasszy” Szegedről, „Mlgr.” Miskolcra, Klestinszky László — Kovacsóczy ellenlábasa — Kassáról, „Párttalan” a *Szemlélő*ben Budáról talpraesett, komoly bírálatokat írtak, s hű képet festettek a nevezett vidéki városok színházi-irodalmi életéről, különösen az ottani színházlátogató — vagy a színházat még nem látogató — közönség ízléséről. Hosszas, legtöbbször alighanem zsákutcába futó nyomozást igényelt volna, ha megkíséreljük a névtelenül, illetőleg a különféle — néha egészen bizarr — álnevekkel, szignókkal megjelent recenziók szerzőinek kilétét megállapítani. Pedig az ő írásaik között is akad nem egy, amely mind tartalmában, mind formájában figyelmet érdemel.⁸¹ A magunk szabta korlátok következtében az ismert, jelentős kritikusokkal kapco-

⁷⁸ Uo. 30.

⁷⁹ Uo. 53. sz.

⁸⁰ Uo. 5. sz.

⁸¹ Hogy csak néhányat említsünk: „Párttalan” (Kunoss Endre?) cikksorozata a helyes színpadi beszédéről és szerepfelfogásról (*Szemlélő* 1836. 45., 46., 47., 48., 63. és 71. sz.); „Bálványossy” beszámolója a Borgia Lucrétia budai bemutatójáról (Rajz 1836. 25. sz.); a *Honművész* két névtelen recenziója (Mátrai?) a Bánk bán 1835. február 27-i és 1836. november 1-i előadásáról.

latos tényanyagot is erősen meg kellett rostálnunk, lemondva arról, hogy az idézetek számának szaporításával árnyaltabban, színesebben mutassuk be működésüket.

Egy sor fontos elvi probléma fejtegetésébe sem bocsátkoztunk. Így nem tértünk ki színikritikusaink dramaturgiai ismereteinek feltehető forrásaira, legfeljebb itt-ott utaltunk A. W. Schlegelre, W. Tieckre. S ami még fontosabb: nem vizsgáltuk meg, mennyiben támaszkodtak a magyar dramaturgiai hagyományokra — tudjuk, hogy Bessenyeitől Kőlcseyig úgyszólván valamennyi jelentős írónk állást foglalt a dráma és színjátszás időszéri kérdéseiben, s első színikritikusaink kétségtelenül ismerték is nézeteiket. Gondolni lehetne arra is, hogy recenzeink forgatták a hazai és külföldi német folyóiratok, színházi lapok — a pesti *Der Spiegel* és *Schmetterling*, a bécsi *Theaterzeitung*, a berlini *Schnellpost* — számain, és belőlük is nyerhettek ötleteket, szempontokat. Nem néztünk a jövőbe sem, pedig nyilvánvaló, hogy színikritikánk kezdeteitől egyenes út vezet a 30-as évek végén gyors ütemben, hatalmas, kiterjedő dramaturgiai-kritikai irodalmunkhoz.⁸² És természetesen alapos kidolgozásra vár az is: milyen szerepet tölthettek be első színikritikusaink a kor általános irodalmi-társadalmi törekvéseiben, mennyiben járultak hozzá az időszéri nagy eszmei problémák tisztázásához.

Az itt felvetett kérdéseknek tisztázása egy-egy külön tanulmányt igényel, teljes mélységben és összefüggésekben való feltárása és megoldása pedig kisebb monográfiává nőne. Cikkünkben azonban így is kitérünk, hogy színikritikai irodalmunk megindulását az eddigieknél nagyobb figyelemre és megbecsülésre kell méltatnunk. Tiszteletünk Bajza iránt nem fog csökkenni, irodalomtörténeti jelentőségén mit sem változtat, ha rámutatunk arra, hogy ebben a kérdésben nem látott egészen világosan. Császár Elemér és társainak lekicsinylő ítéletét, valamennyi írónkra vonatkozó alaptalan, sértő vádjait pedig a leghatározottabban vissza kell utasítanunk. Nem vitás, hogy kritikai irodalmunk egészét nézve Mátrai, Garay, Tóth Lőrinc és többiek eltörpülnek a nagy elődök és a nagy utódok mellett. De azzal, hogy az irodalmi életnek addig nálunk megműveletlen területén kezdeményező lépéseket tettek, új elemekkel gazdagították a dramaturgiai gondolkodást, drámaíróinkat és színészeinket nagyobb művészi teljesítményekre serkentették, közönségünket igényesebb művészi szemlélethez szoktatták — egész kulturális életünkre kiható, lényegét tekintve pozitív irányú befolyást gyakoroltak.

Andor Solt

NOS PREMIERS CRITIQUES THÉÂTRAUX

C'était aux années 30 du XIXe siècle que la critique théâtrale hongroise commençait à se développer. C'était alors que l'art théâtral s'est enraciné dans nos villes les plus grandes et simultanément avec cela, ont paru nos revues littéraires: la revue *Regélő-Honművész* et la revue *Rajzolatok* dans la capitale, et la revue *Szemlélő* à Kassa. Ces trois revues ouvrirent une rubrique théâtrale permanente dont les rédacteurs — pour la plupart des débutants zélés, les premiers représentants du type d'écrivain de la critique théâtrale du pays — renseignaient régulièrement leurs lecteurs sur les événements théâtraux.

Dans la *Regélő-Honművész*, la plupart des bulletins ont été écrits par Gábor Mátrai; c'est son mérite, si ce genre s'est implanté chez nous. Mais c'était János Garay, l'illustre poète qui fut le meilleur critique théâtral de la revue. Parmi les critiques de la *Rajzolatok*, on doit mentionner les noms de Lőrincz Tóth et de Ferenc Hazucha. Le premier excellait par une culture brillante, par une connaissance approfondie de la littérature mondiale; les écrits du

⁸² Hadd idézzük ebben a vonatkozásban egyetlen, de nyomós példaként egy más helyen tett megállapításunkat: „Az Athenaeum csak azért emelhetette magas irodalmi szintre a Játék-színi krónikát, mert a Honművész meg laptársai szükségszerű történeti előzményként már kialakították a könnyebb fajsúlyú zsrnaliszta kritika módszereit és formáit.” (Vörösmarty Mihály összes művei. Kritikai kiadás id. köt. 339.)

second se caractérisaient, outre une érudition théorique, par leur ton aigu, quelquefois sarcastique même. Les bulletins de Mihály Kovacsóczy, critique bien orienté, mais d'un caractère instable, donne un tableau inégal dans la *Szemléle* de Kassa.

Il arrivait quelquefois que certains acteurs protestaient contre la critique qu'ils ont reçue, et l'un des chefs spirituels de cette époque, József Bajza — qui est devenu plus tard, lui aussi, critique théâtral — s'engageait dans une vive discussion avec Garay et Hazucha. Mais du point de vue historique, ces pionniers de la critique théâtrale développaient une activité très considérable: ils aidaient l'évolution de l'art théâtral hongrois, ils dirigeaient le goût du public sur le bon chemin, en popularisant les drames de Shakespeare, de Calderón et des romantiques français (V. Hugo, Dumas) contre les compilations de la littérature théâtrale alemanno-autrichienne de l'époque.

A MAGYAR KRITIKA TÖRTÉNETE A POZITIVIZMUS KORÁBAN

Bevezetés

A) A mű célja, tárgya és módszere

Ez a munka a magyar irodalomkritikai gondolkodás történetét tárgyalja a pozitívizmus korában.

A kritika történetében egy-egy olyan időszakot lehet önálló korszaknak felfognunk, melyben a művek értelmezése és megítélése azonos vagy rokon elvek azonos vagy rokon rendszerében azonos vagy rokon módszerével megy végbe. Az irodalom *önelvűségét* és társadalmi *függését*, illetőleg e kettőnek a dialektikáját a felvilágosodással és romantikával kezdődő újabb kori kritika a műfaj amaz alapkérdésévé tette, amely egy-egy korszak minősítő sarkpontját alkotja. Miképp tudta e függésnek és önelvűségnek, illetőleg dialektikájuknak az illető korra jellemző változatát felszínre hozni, s miképp tudta ezáltal egyrészt az alkotást, másrészt a befogadást, illetőleg az alkotás (a „kinálat”) és a befogadás (a „kereslet”) kölcsönhatását befolyásolni? — ez az alapkérdés egy-egy újabb kori kritikai korszakkal szemben.

A kritikátörténetnek folyvást, e korban pedig már különösen tekintettel kell lennie arra, hogy a kritika *intermediális jelenség*, interdiszciplináris műfaj, interkategoriális terület. Poétika is, de nem poétika, pszichológia is, de nem pszichológia, etika is, de nem etika, politika is, de nem politika.

A kritika feladata a *szembesítés*. Egy-egy osztály, egy-egy korszak, egy-egy irányzat egyetemes ideológiájának amaz övezete, amely az illető ideológia összetevőit úgy válogatja, gyűjti és szervezi egységbe, hogy rajta keresztül egyrészt az illető osztály, korszak, irányzat igényei, „elvárásai” az irodalommal szemben a lehető leghatékonyabban jussanak kifejezésre. Másrészt úgy, hogy az irodalomnak mint önelvű létezőnek tulajdonságai (értékei) az illető ideológiai irányznak leginkább megfelelő módon határozottassanak meg és szembesíttessenek az olvasó közönséggel.

Ez a válogatás, gyűjtés és egységbe szervezés irányok és korszakok szerint más és más arányú. Mint ahogy az irodalom társadalmi függésének és esztétikai önelvűségének dialektikája is a kritikai intermediális más-más összetevő területén válik megragadhatóvá. A művek sok tényezőjű értelmezése és megítélése majd a pszichológia, majd a politika, majd az etika (stb.) területén szembesül, összegeződik s alakul át esztétikaivá. Ez utóbbi mozzanat azonban el is maradhat; bizonyos irányzatokban az *esztétikai* háttérbe szorulhat vagy egészen *ki is hullhat* az értelmezés és megítélés szemponjai, azaz a kritikai intermediális tényezői közül.

A kritika feladata a szembesítés. Ez a szembesítés azonban a lehető legritkább esetben megy végbe úgy, hogy a kritika áttétel nélkül állítja szembe a képviselt osztályok igényét az irodalommal. A kritika nem közvetlenül, hanem közvetítetten valósítja meg szembesítő tevékenységét. *Közvetítettsége* tényezői közül kettő különösen fontos. A kritika az irodalomnál is inkább az *értelmiséghez* van kötve; termelője és fogyasztója elsődlegesen az értelmiség. Ez az egyik. A másik pedig az, hogy a kritika intermediális jellegénél fogva egy-egy *ideológia* részeként nyilvánul meg, annak különböző elemeit szervezi egységbe.

A társadalom vezető erejének, uralkodó osztályának ideológiája szolgálatja egy-egy korszak uralkodó ideológiáját, melynek kimunkálója az uralkodó osztályokhoz kötött értelmiség.

Az *értelmiség* (az eddigi történelem folyamán), mint réteg, lehetőségeiben kötve volt a társadalom vezető erejéhez, uralkodó osztályaihoz. De egészében és teljesen nem mindig, sőt, ritkán azonosult vele. S egyes értelmiségi s egyes értelmiségi csoportok még e különbségen túl is gyakran kerültek szembe az uralkodó osztályok ideológiájával, mert szembekerültek magával az uralkodó osztályok érdekeivel is. Különösen olyankor szakadt el az értelmiség jelentős része az uralkodó osztályoktól és ideológiájuktól s csatlakozott a fejlődés következő fokozatát képviselő erőhöz, ha az uralkodó osztály rendje, ideológiája a fejlődésnek végleg és határozottan gátja lett, s így gátja lett az értelmiség lehetőségei tágításának is. Az új erő oldalára átlépve, az értelmiség emez új erő ideológiájának kimunkálója és előharcosa lett.

Az is gyakran fordult elő, hogy az uralkodó ideológiának a vezető osztály már csak a fejlődést gátló elemeit vitte tovább; az értelmiség egyes csoportjai viszont fejlődést segítő elemhez ragaszkodtak. „Az ideológia folyamata” — hangoztatta Marx —, *folyamat*, mely oly „puszta gondolkodásanyaggal dolgozik, amelyet mint gondolkodástól teremtettet tekint, és másutt, távolabbi, a gondolkodástól független forrásokban nem keres, [. . .] s így számára a cselekvés, mivel a gondolkodással eszközölt, a gondolkodásban látszik végső lényegében is megalapozottnak.” (Die Ideologie ist ein Prozess [. . .] Er arbeitet mit blosser Gedankenmaterial, das er unbesehen als durch Denken erzeugt hinnimmt und sonst nicht weiter auf einem entfernten, vom Denken unabhängigen Ursprung untersucht [. . .] da ihm alles Handeln, weil durch Denken vermittelt, auch in in letzter Instanz im Denken begründet erscheint” (Marx—Engels Werke DDR—Ausg. II. 467). Ez utóbbi mozzanat e korszakban különösen fontos. Érthetővé teszi, hogy ugyanannak az ideológiának egyes haladó elemeihez egyes értelmiségi csoportok — mert „gondolkodásban alapozottnak” vélték — akkor is ragaszkodtak, midőn a valódi alapjául szolgáló osztályoknak már nem volt érdekük ragaszkodni hozzá. Az értelmiség magányossá, rossz vagy éppen tragikus közérzetűvé válik ily szakokban. Az általunk tárgyalt korszak közvetlen előzményeinek lezárulása, Arany lapjainak bukása például jellegetesen ilyen szakasz.

Egyes korszakokban *több* egymástól viszonylag független vagy egymással szemben álló ideológia s nekik megfelelő kritikai elvrendszer lehet jelen. Osztály- és korszakideológiák folyvást metszik és keresztezik egymást. A történész feladata nyilván nemcsak az, hogy különbségeiket megállapítsa, hanem az is, hogy egyezéseiket kutassa. Ám ha egyes korszakokban több egymással szembenálló elvrendszert tételezünk fel, úgy abból logikusan következik, hogy egyes korszakok és szakaszaik kritikátörténeti *elnevezését* nem lehet mindig és következetesen azonos osztályú fogalmakkal megoldani. Nem lehet például minden kort a benne jelentkező esztétikailag-társadalmilag leghaladóbb új áramlatról elnevezni, de gyakorta uralkodó áramlatáról sem. Legsajátosabban célszerű bizonyosan az volna, ha minden korszakot és szakaszt a kritikai intermedialitás ama területéről nevezhetnénk el, melyen az ítékezés összpontosul. Ez azonban csak oly *összetartó, konvergens* szakaszokban lehetséges, melyekben a különböző elvrendszerek azonos cél felé mutatnak; voltaképp csak változatai ugyancsak a központi célnak, eszmének. A több irányzatot magukba foglaló, *széltartó, divergens* szakaszokban azonban ez majdnem lehetetlen. Ezért annál az általánosságnál kényszerülünk maradni, hogy az egyes korszakokat s ezek szakaszait történetileg legjellemzőbb törekvésükről igyekszünk elnevezni.

Kritikán, természetesen, e korban is *kritícizmust* értünk, s mondjuk, Arany Lászlónak *A magyar politikai költészetéről* szóló székfoglalóját történeti volta ellenére is egyik alapműként állítjuk középpontba. Hasonlóképp a Beöthy—Rákosi—Péterfy-féle tragikum-vitát is. Bennük a függés és önelvőség kérdésköre és dialektikája egy-egy szakaszra nézve legjellemzőbben kristályosodott ki; sok kötet napi kritika eszmekincsét, végsummáját fogják össze. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kritikátörténet ezúttal sem lehet kézikönyv vagy történeti lexikon; a kritikusok és kritikák összességének leltárba vételéről eleve le kell mondanunk.

Az irodalomtudomány mai állásánál a kritikátörténet a jelzett feladatoknak *csak egy részét* oldhatja meg. A befogadás, a „kereslet” története ma úgyszólván még szűzföld; feltöréséhez

még a módszereket sem alakítottuk ki. A folyóiratok, a sajtó története alig érintett világ; s maga az ideológiatörténet is elhanyagolt terület. A XIX. század magyar uralkodó ideológiájáról, a liberalizmusról például több mint egy fél százada jelent meg az utolsó összefoglaló mű.

A korszakhoz leginkább *alkalmazható műfaji eljárásnak* az látszik, ha váltakozva, hol egyes alapkérdések sorát vázoljuk föl, hol egyes csomó- és fordulópontok kialakulását rajzoljuk meg, hol pedig egyes határozottá s jellemzővé kristályosodott felfogások ábrázolását kíséreljük meg. A háromfajta rajz eredményeiből kell az egyes szakaszok summázatait összefűznünk. E háromfajta rajz mindenképpen helyet kell találniok jelentős kritikusok arcképeinek; személyiségüket művük, világképük keretébe fogó arcképeiknek. A kritikus személyisége hasonló szerepet tölt be a mű és fogalmi értelmezése között, mint az íróé a valóság és mű között. Közeg, melyben a kritikus világképe szintézist alkot a mű kiváltotta élménnyel. Magába foglalja azt az irodalomismeretet és értést, mely — a megtanulható szakismereteken túl — főlhalmozódott irodalmi élmények eredménye és forrása a korra jellemző irodalmi érzéknek és ízlésnek.

B) A korszak határai és felosztása

I. A kezdő határ: kritikai interregnum 67 körül

A korszak kezdő határát az 1860-as 70-es évek fordulójára tesszük, a kiegyezés utáni első esztendőkre. A zárót pedig a század utolsó éveire, a 90-es évtized végére.

A korszak kezdő határa tehát egybeesik egy fontos politikai dátummal. Lehetséges-e, jogosult-e ezt az egybeesést ok-okozati viszonyként fölfogni? Lehetséges és jogosult, sőt, szükséges is. Mély választóvonal az a néhány néma év, mely a kiegyezés esztendejét megelőzi és követi; szinte szakadásról, ex lex állapotról, interregnumról beszélhetünk a kritikai élet és gondolkodás folyamatában. S ami ez ex lex állapot két oldalán, e szakadás két partján helyezkedik el, minden kapcsoló elem ellenére más lényegű szakasza ugyanannak a folyamatnak. Ez a folyamat pedig nem más, mint az európai liberális ideológia áthasonításának folyamata. A két szakasz az egyetemes liberális eszmevilág hazai irodalmi-kritikai megjelenülésének, fejlődésének két szakasza.

A liberalizmus magyar ideológiáját is két tendencia hatotta át különösen: a demokratizmusé és a nacionalizmusé. Jelenlétük mértéke s egymáshoz való viszonyuk a magyar liberális eszmevilág fejlődésének szakaszolási, minősítő szempontjául szolgálhat. De elsősorban a politikai történetben. A kritikátörténetben szorosabban vett gondolkodástörténeti szempontot kell hozzá társítanunk. Ennek megfelelően azt mondhatjuk: a szakadás előtti korszak kritikai felfogását romantikus történetfilozófiai-esztétikai alapozás jellemezte, a szakadás utánit a romantikus történetfilozófia és esztétika vegyülése a romantika utániakkal. Mégpedig úgy, hogy a hangsúly már ez utóbbiakra esett. Főleg a pozitivisták történetfelfogására és esztétikára. De sem ez, sem egyéb irány nem jutott soha kizárólagos uralomra, sőt egyértelmű vezetésre sem e korszakban. Ezért nem *A magyar pozitivisták kritika története* címet viseli ez a munka, hanem ezt: *A magyar kritika története a pozitívizmus korában*.

Mi volt a helyzet a szakadás előtt? — ennek kell lennie első kérdésünknek, hogy a szakadás utáni fejleményekhez viszonyítási alapot nyerhessünk.

I.1. A viszonyítási pont: az előzmény: az 1859—61-es föllendülés

A föllendülés tényei és gerince: tudományos, elméleti, kritikai munkák sorozata. — 1861 körül a magyar szellemi életben, a magyar szépirodalomban, különösen pedig a kritikában nagyarányú föllendülés állott be. A föllendülés első jelei az 1857-es európai gazdasági-politikai

válság után mutatkoztak, de csak 1859-re erősödtek föl mozgalomszerűen. A föllendülés *címszereplője Arany János volt*. 1860 végén költözött Pestre s indította meg Csengery, Kemény, Eötvös, Deák segítségével kéthetenként megjelenő kritikai lapját, a *Szépirodalmi Figyelőt*. Két évfolyamának legtermékenyebb s legnagyobb fajsúlyú szerzője ő maga volt. Kritikai érdekű cikkeinek több mint nyolcvan százalékát ekkor írta; glosszáiról, szerkesztői megjegyzéseiről nem is szólva. Második lapjába, az 1862-ben alapított *Koszorúba* készítette a fennmaradt húsz százalék kétharmadát. Kritikai írásai, melyek ezekben az években keletkeztek, két vastag kötetet tesznek ki. Lapjai azonban nemcsak az ő, hanem három fő kritikai munkatársa, Salamon Ferenc, Gyulai Pál és Szász Károly bírálati munkásságának is ugrásszerű növekedését hozták magukkal.

Ugyanakkor a *Figyelő* megjelenésének szinte másnapján megindult a *Figyelő* körén kívül állók, körével szembe kerülők szervezkedése és serény kritikai tevékenysége is. Vajda rövidéletű lapjai, a *Nővilág*, a *Csatár*, a *Magyar Sajtó*, Reviczky Széver *Új Nemzedéke*, Riedl Szende *Kritikai Lapok* s *Kalauz* c. szemléi biztosították a szervezkedők munkásságának terét. De az áradatszerűen jelentkező új politikai napi- és hetilapok is szívesen adtak helyet kritikai írásoknak tárcarovataikban Legjelentősebbnek azonban az 1857–58-ban fölélesztett *Budapesti Szemle* bizonyult, Csengery Antal magas színvonalú folyóirata, mely az irodalomkritika és irodalomtudomány művelését egyik fő feladatának tekintette. S a fővárosiak mellett néhány vidéki közlöny és szemle is kritikai, elméleti fontosságra tett szert; mindenekelőtt Erdélyi *Sárospataki Füzetei*.

S a folyóiratok és lapok kritikai rovatai, tanulmányközlései mellett új lendületet vett az irodalomtörténeti s az irodalomtudományi monográfia műfaja is. Elég Gyulai Vörösmarty-életrajzára, Greguss ballada-könyvére, Szász eposz-történetére utalni. Könyv formában ez utóbbi ugyan csak 1882-ben jelent meg, de felfogása s alapozó fejezetei ekkor születtek. S mind a kritika, mind az irodalomtörténetírás mögé esztétikai alapvetések kezdtek felsorakozni. Kemény a romantika és a klasszika viszonyát, Zilahy a tragédia kérdését, Bérczy a humorét, Brassai az esztétikai illúzióét s (Bulweren át) a szimbólumét próbálta megragadni.

S a tudományokban is — segédtudományai az irodalomtudománynak — hasonló föllendülés volt tapasztalható. Egressy Gábor oly szinten indított színházi lapot, mint Magyarországon azóta is kevesen; a wagnerianus Ábrányi Kornél pedig európai nivójú s korszerűségű zenei szaklapot bocsátott útjára. Erdélyi a magyar bölcséleti gondolkodás történetét készült összefoglalni; Henszlmann az egyetemes építészet alapszerkezeteit igyekezett föltárni, Kriza pedig népdal- és balladagyűjteményével a népköltészet kutatásának adott újabb tápot és lendületet. A nyelvészet, a művelődéstörténet és a szorosabban vett társadalomtudomány megélénkülését, illetőleg megalapozását pedig talán elég a két Hunfalvy, Budenz, Kautz, Riedl, P. Thewrewk Emil nevével, s a Czuczor—Fogarasi-féle Nagyszótárral jelezni.

Mindez azt mutatja, hogy a föllendülés elsősorban valóban a kritika, a tudomány, az elmélet területén összpontosult, a föllendülés magját és gerincét elméleti, kivált pedig kritikai érdekű munkák alkották.

1.2. A föllendülés irányzati jellege: a reformkori népiesség összegző véghangzata

A népies-nemzeti kritika három fő árnyalata az 50-es években. — A mennyiség szaporulatával, látnivaló, a minőség is emelkedett az irodalomkritikában. Az 50-es évek nagy nevei mellé, Erdélyi, Gyulai, Salamon, Csengery, Kemény, Greguss, Brassai neve melé fölkerült Aranyé és Vajdái, Zilahy és Riedl s több kisebb társuké, miközben az egy Sükeiét leszámítva alig tűnt el valakié is. A kérdés azonban nem a növekedése, nem is a szintemelkedése, hanem a gondolati, kivált pedig az irányzati újulás, változás. S erre inkább nemmel mint igennel kell válaszolnunk.

Az 50-es évek bár egybefonódott, de mégis jól elkülöníthető három irányzati alapárnyalatának egységesülése tovább folyt és betetőződött. Ez a három árnyalat Erdélyié volt, a Kemény és Csengery fémjelezte centralistáké s az erősen hazai ihletésű s tapasztalati indítású Gyulaié. Erdélyi felfogása 49 után, munkássága második szakaszában nyerte el végleges arculatát. Hegelianus felfogása most járta át egészen herderies alapvetését; a herderi felfogás népies-nemzeti magyar változata viszont sajátos jelleget kölcsönzött álláspontjának az európai Hegel-követők sorában. Szemlélete most történetibb lett, de egyben idealistább is, nagyobb távlatot nyert, de egyúttal vesztett fogható tényszerűségéből, általánosabb érvényű lett, de egyszersmind elvontabb is, és közelebb lépett liberális-romantikus célképzetes eszményítés követelményéhez.

A centralisták az 50-es években tovább bontakoztatták a nemzeti köztörténetbe és művelődéstörténetbe ágyazott, szociologikus színezetű, eszmetörténeti alapvetésű kritikai munkásságukat, mely a hagyomány szerves folytonosságára s a nemzeti élet sajátosságainak korszerű átörökítésére összpontosult. Különösen Kemény tanulmányai fontosak itt, melyekben európai viszonylatban is elsőként alkalmazta az esztétika és a korszerű (polgári pozitivisták) szociológia összekapcsolását, kivált a műfaj-származtatásban, a regényelméletben. (*Eszméék a regény dráma körül, Élet és irodalom.*) Gyulai pedig Arany, Petőfi s Kemény műveinek, elméleti nyilatkozatainak s a másik két kritikai árnyalatnak tanulmányozásából ekkor szűrte ki a maga népies-nemzeti felfogását, melyben a népies-nemzeti poétika normái kapcsolódtak össze, olvadtak egybe a népies-nemzeti történetfelfogás etikájának normáival.

A három árnyalat külföldi rokonai és ihletői

Mindhárom árnyalat a herderi—hegeli liberális történet szemlélet egy-egy változatán nyugodott. Vagyis a tudat és társadalom folytonos és szerves történeti fejlődésének idealistán fölfogott hite hatotta át. S e fejlődés keretének, táplálójának és kovácsának a nemzeti életet tekintették. A nemzeti élet a történelem végső és legkövetesebb alakzata; a nemzet magukkal a birtokukkal szabadon rendelkező s a törvény előtt egyenlő egyének testvéri közössége, kollektív egyéniség, amely a fejlődést általa valósítja meg, hogy egyre tökéletesebbre bontakoztatja ki a jellemében, az alkatában rejlő értékes tulajdonságokat. Ezáltal jut az ember egyetemesebb eszményéhez is egyre közelebb. Az *igazi ember számukra az igazi magyar, az igazi angol, az igazi német, az igazi román* (stb.) ember személyében képződött meg. Nemzeti jellemét eszményien testesíti meg emberideáljuk. A liberális eszmevilág célképzetes jellege ez eszmény fölrajzolásában s megvalósításának követelményében öltött itt testet.

A XIX. századi filozófiának a tőkés fejlődés által teremtett egyik alapkérdése, melyet Rousseau és Herder ragadott meg először s Hegel és Marx fogalmazott meg pontosan, az elidegenedés, minek görceiben vergődött az európai romantika, itt a nemzet önmagával való azonos-ságának kérdéseként jelent meg. A romantikus liberalizmus, a liberális romantika a liberalizmus teleológiájának látomását, próféciáját, utópiáját az *igazi emberről az önmagával azonos magyar ember víziójaként*, próféciájaként fogták föl. A bölcelet problematikája a nemzeti kérdésbe szívódott fel.

Ezt a herderi—hegeli felfogást azonban mind a három kritikai árnyalat erős idegen átszínezéssel, átformálással tette magáévá. Legerősebb átszínezést a francia elem jelentette. Részint Hugo, részint s még inkább a mérsékelt és konzervatív liberális történészek, társadalombölcselek és kritikusok — Guizot, Thierry, Thiers, Fauriel, Planché Nisard, Villemain s *Revue des deux Mondes*-beli társaik — a németekénél közvetlenebbül társadalmias felfogásán szűrték át a hegeli—herderi történet szemléletet. Thierry egyik vallomását történetfelfogásának s történetírásának indítékairól például akár még a kevésbé politikusnak tartott Arany szövegei között is olvashatnánk. „... óhajtottam, úgymond Thierry, hogy történeti könyveinkben az egyszerű nép is elnyerje a maga részét, hogy tiszteletteljes gondossággal gyűjtsenek össze a népi

(plebejus) tisztesség, erő és polgári szabadságszeretet emlékei; egyszóval, hogy a hazafisággal (patriotizmussal) egyesült tudomány segítségével olyfajta földidézések alkattassanak meg, melyek alkalmasak a nép érzelmeit megmozgatni.” („... je demandais qu'on vendit à la reure sa part de gloire dans nos annales, qu'on recueilleit, avec un soin respectueux, les souvenirs d'honneur plébéien, d'énergie et de liberté bourgeoise; en un mort, qu'à l'aide de la science unie au patriotisme, on fit sortir de nos vieilles chronques des récits capables d'émourir la fibre populaire.” *Dix ans d'études historiques*. Paris, 1867², 11–12.)

De érvényesült egy meglehetősen erős gyakorlati elvű, pragmatikus és praktikus elvű angol átszínezés is, főleg Maculay és liberális társai hatására; a nagy review-k, a Westminster, az Edinburgh, a Fortnighthly, a Quaterly Review, a Blackwood's Magazin esszé-szerzőinek hatására. Végül számolni kell egy német újraközvetítéssel is. A francia liberális szerzőktől átvett és átforgált hegeli történetfelfogást a Jungdeutschland nemzedéke franciás-társadalmias változatban újrásugározta, Börne, Heine, Wienbarg progresszív, Gervinus, Julian Schmied, Röttscher (stb.) mérsékelt, ill. konzervatív írásain át.

A három árnyalat közös célképzete: a nemzeti jellemet eszményien megtestesítő ember

Az *igazi magyar* megvalósítandó eszménye így szemükben nem oly elvont erkölcsi emberben jelent meg, kinek erkölcsisége az istenséghez, az abszolutomhoz, a legfőbb jóhoz, egyszóval valamely emberen kívüli hatalomhoz való viszonyában nyeri el tartalmát, hanem társadalmához, történelméhez, nemzetéhez való tevékeny viszonyában, még ha csupán vállalt, tudatos alkalmazkodás is e *tevékeny* viszony. Ez a történelméhez, társadalmához való tevékeny viszony, úgy vélték, minden nemzetnél *más-más módon* nyilvánul meg, s részben más-más tartalmú is. Az *igazi magyar*, román, angol, német (stb.) különbsége épp a történelemhez való viszony más-más módjában ölt testet. A három árnyalat képviselőinek többsége szerint az igazi magyar viszonyát a történelemhez a hagyományos patriarkális-hierarchikus formák bizonyos tisztelete, a földművelő-kisvárosias világ családiaságának ösztöne, a józan, megfontolt, szerves, de szakadatlan előrehaladás gyakorlatias óhaja és képessége jellemzi.

Nem a nagyvárosias módon iparosodott és civilizált nyugati társadalom állt e magyar liberális szemlélet célképzetének tengelyében, hanem egy tőkésedett mezőgazdaságú ország, mely képes áthasonítani a nyugati városias művelődés eredményeit anélkül, hogy annak létformáját, kivált pedig kinövéseit átvenné. Ezt a liberalizmust szokásba jött szakirodalmunkban *polgárosító*-nak nevezni a nyugati *polgári* liberalizmustól való megkülönböztetésül. Ez a megkülönböztető elnevezés hasznos. Le kell azonban szögezni, hogy ez a polgárosító liberális ideológia súlyosan ellentmondásos volt a polgári liberalizmushoz képest is, mely pedig maga is fölöldhatatlan ellentmondásokat hordott méhében. Akarni a városias tőkés világ erényeit és eredményeit, de nem akarni magát a városias tőkés világot, lehetetlen volt. A korszak szerepvivőinek történet szemléletét az minősítette, hogy ez ellentmondás két oldalából végül is melyiket részesítették előnyben. Az Eötvös–Trefort-féle szárny ennek az ellentmondásnak, ennek a választásnak a jegyében távolodott egyre inkább el a volt centralisták táborán belül a Csengery–Kemény szárnytól.

A liberális ideológiájú irodalom tudatos közösségi szerepvállalása

Az irodalmat a század első felében a liberalizmus képviselői Európa-szerte a társadalmi tudat egyik fontos megnyilvánulási és formálási eszközének tekintették, Akár úgy, mint célok és eszmények begyökereztetőjét, akár úgy, mint ez eszmények megvalósításának szükségét megokoló hibák tudatosítóját. A liberalizmus ideológiáján belül keletkezett és uralomra jutott két fő irány, a romantika és a polgári realizmus hol mindkét feladatot vállalta, hol csak az

egyiket vagy a másikat. Az eszmények begyökereztetését, a javaslattevést inkább a romantika, a hibák s okainak tudatosítását inkább a realizmus. De akár egyik, akár másik irány hívei voltak is a liberalizmus emberei, többségükben mélyen meg voltak győződve, hogy az irodalomnak a társadalmi feladatot kell vállalnia, az irodalom a társadalmi ember vágyainak és szükségének egyik fő megnyilvánítója. Luis de Bonald klasszikus tételéhez — „az irodalom a társadalom kifejeződése” (la littérature est l'expression de la société, 1802) — e fél századból a hasonértelmű kijelentések özönét idézhetni egész Európából. Mégis: a Rajnán inneni kritikában az irodalom és a társadalmi eszmények kapcsolatát szorosabbnak, közvetlenebbnek, nélkülözhetlenebbnek érezték ez időben, mint a Rajnán túlban. Franciaországban is erősen tudatossá vált ekkoriban, hogy az irodalom akkor foglal el központi helyet a nemzet közéletében, ha a társadalmat feszítő erőknek más megnyilvánulási tere és módja nincs. Ily szakaszokban — idézhetjük e jelenség számtalan megfogalmazása közül például Prosper de Barante-ét — az irodalom „a közvélemény közlönye lesz, a politikai berendezkedés, konstitúció eleme” (devenue un organe de l'opinion, un élément de la constitution politique. Faute d'institutions régulières, la littérature en était une, 1824). Mégis: — a Rajnán innen az irodalmat sokkal egyetemesebb szerepre szánták a nemzet életében. „Die erste Philosophie der Nation”, — mondotta róla összegezően Herder, ahol az *első* nemcsak a kezdetiséget, hanem az elsődlegeséget is jelentette.

A reformkori s az 50-es évekbeli magyar liberalizmus osztozott e felfogásban, s ha lehet, még fokozta érvényét. Az irodalomnak elsődlegesen nemzeti-közéleti feladatot kell vállalnia — s nemzeti-közéleti feladatot elsődlegesen az irodalomnak kell vállalnia. A közéleti, a politikai érdekű költészet történetével, mondotta visszatekintve a liberálisok liberális tanítványa, Arany László, „egyszerre előttem áll a magyar költészetnek csaknem egész története”, mert „legelőször mindig az ország mentésére kellett [itt] gondolni”. (1875.)

De bármily szűréssel és színezéssel vették is át az európai liberális történet- és irodalomfelfogást, abban mindhárom árnyalat megegyezett, hogy az irodalomnak nemzeti feladatot kell vállalnia, melynek tehát a nemzeti egyéniség kifejezésében és kibontakoztatásában kell összpontosulnia, s melynek legalkalmasabb eszköze ez időben Magyarországon Petőfi, főleg pedig Arany népies-nemzeti iránya.

1. 3. A föllendülés címszereplője és kulcsembere; Arany, az összegező

Arany kritikai munkásságában egybeötvözte e három kritikai árnyalatot. Az ötvözet sok ponton változást, újítást is jelentett, s az ötvözött nézetek magasabb szintre emelését. De egészében Arany kritikai munkásságát nem tekinthetjük egy új kritikai irányzat megnyilvánulásának, kezdeményezőjének, sem felfogás, sem módszer, sem stílus tekintetében, hanem a népies-nemzeti kritika összegezésének, betetőzésének.

Ez, természetesen, nem zárja ki sem azt, hogy a kritikus Arany egyes pontokon vissza ne lépett volna már elért fokozatokhoz, főleg Erdélyi költésztörténeti nézeteihez képest, sem azt, hogy munkássága ugyanakkor ne foglalta volna magába a következő szakaszok némely fejleményeinek nemcsak a csíráit, de már kész képleteit is, különösen az esztétikai önelvűség követelményének módszertani, elemzési következményeit illetően. Azok között, kiknek nézetei e korban s ez irányzatban rendszerré álltak össze — Gyulai, Salamon, Arany, Erdélyi —, Erdélyit és Aranyt Gyulaival és Salamonnal szemben éppen az különbözteti meg, hogy nézeteik, „rendszerük” nyitott és előlegező az elkövetkező nézetek és rendszerek irányában. Kettejük különbségét viszont e tekintetben abban láthatjuk, hogy Aranynál e kezdemények szorosabban kritikaiak s ezen belül poétikaiak, Erdélyinél viszont inkább általános esztétikaiak s ezen belül az általános művészi fejlődés menetét, távlatait értelmezők.

Arany második lapja, a *Koszorú* ugyan már címfeje szerint sem elsősorban kritikai lap volt; Arany maga pedig bírálatot s elméleti vonatkozású cikket alig írt bele. Ily jellegű cikkeit a

Figyelő lávaömlésű termése foglalta magába. Mégsem lehet azt mondani, hogy Arany kritika-történeti jelentőségét illetően második folyóirata ne lett volna fontos. Híres arcképeit ebbe írta, s ha összegező, magasabb szinten összegző jellegére kívánunk példát mutatni, úgy éppen ezeket kell fölmutatnunk. Amit például a *Gvadányiban* tud, azt előtte, Erdélyit és Keményt sem véve ki, nem tudta senki. Amit ő ott sűrít és felhasznál egy mű, egy irány, egy jelenség értelmezésére és értékelésére, azt nem sűrítette és nem használta föl azaddig még senki a magyar kritikában és irodalomtörténetírásban. A (sainte-beuve-i) egyéniség-földézés egyesül itt a központi mű esztétikai alaptulajdonságára összpontosító (goethei) elemzéssel; a poétikai fogalmakban gondolkodó (schlegeli) elemzés a történetiség (hegelies) nézőpontjával, a nemzeti irodalom történetének (herderi-gervinusi) külön szempontja az összehasonlítás általánosító (villemaini) látószögével, a (Macaulay-féle) művelődéstörténeti elv a (hettneri) szociológikus eszme- és izléstörténettel. Mindenekelőtt azonban az irodalom önelvűségének és társadalmi-történeti függésének dialektikájára s a műnek és az alkotó egyéniségének összefüggésére mutat oly példát itt, melynek nem sok párhuzamát lehet föllelni ekkor az európai kritikában sem. A magyar kritika addigi két legmagasabb pontján, Erdélyin és Keményen is messze túlhaladt itt úgy, hogy az előbbinek történetiségét, az utóbbinak szociológikus műfaj- és stílusmagyarozatát tette magáévá. Amit a *Zrínyi és Tassó*ban nyújtott ugyanez években Arany, az is oly úttörő volt az összehasonlító ágban, melynek színvonalbeli társait csak a Schlegelek munkásságában jogosult megjelölni. Az arcképekben azonban együtt alkalmazott számtalan oly termékeny gondolatot, mely az előző félszázad kritikái eszmélkedésében csapódott le. Nem azt igazolja ez, hogy olvasta mind a hivatkozott szerzőket, ismerte a hivatkozott törekvéseket, hanem azt, hogy kritikái gondolkodásának iránya főbb elemeiben egybevágott az európaiával. Főbb elemeiben, mondjuk — mert gondolkodásának összefogó keretét, vázát és alpmércéit viszont az egészen sajátos magyar jellemzetű „népnemzeti” kritika szolgáltatta, melynek történetbölcséleti-ideológiai alapozását az előbbieken vázoltuk.

Kritikai felfogásának alapja — a függés és önelvűség dialektikájának megfelelően — két pontban sűríthető össze. Az irodalom feladata ebben a korban az, hogy a nemzetet mint azonos céloktól és eszményektől vezérelt erkölcsi-szellemi egységet s mint igazságos, méltányos rendű szociális közösséget segítse megteremteni. Mert csak az ily egység és közösség biztosíthatja a nemzet létét akkor, midőn a függetlenségért és polgárosodásért vívott harc új szakaszába lép, s midőn a polgárosult európai népek közösségébe olvad. Nemzeti egyéniségéhez csak így hasonlíthatja hozzá az európai civilizációt és kultúrát, csak így lehet és maradhat azonos önmagával. Az emberiség sokféleségből összeálló egyetemességében, csak ha azonos önmagával, képviselhet értéket, s így képviselhet értéket a világirodalom egyetemességében is. „A szépek nem lehet megtagadnia, büntetés nélkül, a nemzetit” — mondta ki a nézeteit végösszegző egyik fragmentjében (Krk. XI. 550.). Ez tehát felfogása foglatának első pontja.

Második pedig az, hogy az irodalom ezt a függőségéből következő feladatát csak úgy töltheti be, ha saját törvényei szerint ölt testet, ha mint öntörvényű létező létezik. „A katona úgy szolgálja legjobban hazáját, ha megfelel a katonai célnak. Bizony a költő is — mint költő —, ha a költői célt semminek alá nem rendeli. Ám izgasson, lelkesítsen, de soha az esztetika, az izlés kárával.” (Thaly-glossza, Krk. XII. 276.) Másutt még pontosabban így szólt a függőségtől elszakíthatatlan öntörvényűségről: „a költőnek azért, hogy nemzete előmenetelét eszközölje, éppen nem szükség a politikától kölcsönözni eszméket: ő énekeljen, költson úgy, mintha végcélja nem egyéb volna magánál a költészetnél: már megtette kötelességét nemzete irányában.” (Tompának, 1853 V. 23, HIL, III.) Majd egyetemesre tágítva a kérdést így: „Mintha bizony a költő nem akkor volna bölcsész is leginkább, midőn összhangzatos alak- s tartalommal előállítja a szépet, azon szépet, mit a philosoph értelmezni sem tud. Mintha szükség volna ezen fölül, s az összhang kárára bölcselmi közhelyekkel rakni meg a költeményt.” (1859, *Zrínyi és Tasso*, Krk. X. 364.)

Mi volt az önelvűség követelményének konkrét esztétikai, kritikai tartalma Aranynál?

Az önelvűség, az autonómia követelménye az újabb kori európai gondolkodásban Kantnál nyert jelentőséget és jól körülhatárolt alakot. Az erkölcs, illetőleg az erkölcsi akarat önelvűségéről volt ott ugyan szó, mégpedig idealista, immanenciára és relativizmusra hajló módon. De két, számunkra fontos ismérve jelen volt ott is mindennemű autonómiának. Az egyik az, hogy az a létövezet, mely autonómiára tart igényt, saját természetéből kell, hogy származzon céljait és törvényeit. „Autonomie der Willens ist die Beschaffenheit des Willens, dadurch derselbe ihm selbst (unabhängig von aller Beschaffenheit der Gegenstände des Willens) ein Gesetz ist.” (*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, II.) A másik az, hogy az autonómiára igényt tartó létövezetnek oly alapvető feladatot kell betöltenie a lét egészében, melyet semmilyen más létövezet be nem tölthet s így amennyiben betöltve nincs, a lét egésze nemcsak szegényebbé, de lényege szerinti fönmaradásában is veszélyeztetetté válik. „Die Autonomie der Willens ist das alleinige Prinzip aller moralischer Gesetze und der ihnen gemässen Pflichten [...] und diese ist selbst die formale Bedingung aller Maximen, unter der sie allein mit dem obersten praktischen Gesetze zusammenstimmen können.” (*Kritik der praktischen Vernunft*, I. G. 8.)

E feladat kijelölése s e célok és törvények kijelölése minden jelentős kritikai gondolkodónál más és más megfogalmazást nyer. Aranyánál ez a feladat az *emberi jó* és az *emberi igaz* mellé az *emberi szép* megteremtése. Megteremteni az emberi szépet úgy lehet, ha a valót az eszményben, az eszményt pedig a valóban mutatjuk meg. A valót eszményíteni, az eszmét a konkrét egyedi valóban megformálni: az esztétikai értelmű emberi szép létrehozásának ez a fő törvénye. Az eszmény és való ily *eggyéalkotásra* csak a művészet képes, s eszmény és valóság egygyéalkotása nélkül a lét nemcsak szegényebbé, de emberi jellegében, méltóságában is veszélyeztetetté is válnék. „... az embert az igaz és jó még nem elégíti ki teljesen.” Az eszmény és való „forma által” teremtett, a jó és igaz formált valóság általi, „indirekt” megnyilvánítására az embernek elengedhetetlenül szüksége van. (*Széptani jegyzetek*, Krk. 532–535.) Az ember antropológiai lényegéhez tartozik a szép igénye; a szépé, mit „a philosoph értelmezni sem tud”, nem hogy *teremteni* tudná.

Az emberi jó, az emberi igaz, az eszményi éppúgy, mint a való, amelyben fölfoghatóan megképződik, amelyben esztétikailag megformálttá lesz, szükségképp nemzeti. A nemzeti mind az eszményinek, mind a valónak lényegi határozománya. Különösen az irodalomban, mely nyelvi megjelenítése következtében kötöttebb a nemzethez, mint a többi művészet. Az az eszköz, mellyel az ő korában az ily függőségű és önelvűségű irodalmat leginkább meg lehet valósítani, felfogása szerint a népies irány. De az irodalom függőségének és önelvűségének egyszerre, dialektikával eleget tenni nem kiváltsága egyetlen iránynak sem. A népies helyébe is, midőn betöltötte szerepét, más léphet. „A szépnek tehát nem lehet megtagadnia büntetés nélkül a nemzetit; de a népiesre nem szorul okvetlen. — Viszony köztük ilyenforma: Általános (emberi): Különös (nemzeti): Különös (népi)” — így összegezett már idézett fragmentjében.

Az irodalom függőségének és önelvűségének tehát jellegzetesen reformkorias tartalmat adott: segítse a nemzetet a korszerű eszményítés segélyével azonossá tenni eszményi önmagával; s a függőség s önelvűség dialektikáját is a reformkori fejlődés egy alapvető kérdéskörén át, a nemzeti egység kérdéskörén át munkálta ki.

1.4. A népnemzeti irány ellenzőinek két csoportja: irodalomközeleti és irodalomszemléleti ellenzék

Nem foglalta-e azonban magában egy új irány ismérveit az elenzék kritikai tevékenysége? Vajda kritikai érdekű írásai a társadalmi osztályok más történeti minősítésének távlatában állították az irodalom függőségének kérdését. Ez kritikai normáit is módosította. Egészében azonban mind a függőség, mind az önelvűség kérdésében a reformkori kritika sánpárjain haladt még akkor. A nemzeti jellem és a nemzeti egység, az eszményített valóság s a valóságban

megképződött eszmény vezérelemei voltak az ő felfogásának is, bár kétségtelenül eltérő hangsúlyú elemei. De egészében irodalomról alkotott ekkori felfogása a népies-nemzeti kritika egy alkalmi (s eléggé végig soha nem gondolt) változatát jelentette. Ellenzékiése többnyire csak politikai volt, s amennyiben irodalomkritikai is, úgy akkor sokszor inkább csak csoporti, irodalomközéleti, mintsem esztétikai. S Zilahyval is hasonló volt a helyzet; csakhogy az ő ellenzékiességében a csoportjához erőteljesre élezett nemzedéki elem is járult. Ugyanígy állt a dolog Reviczky Szevér csoportjával is, amely lapcíméül is ezért választotta az *Új Nemzedék*-et, amit viszont Arany épp azért bíralt oly keményen, mert, szerinte, a nemzedéki szempont nem lehet az irodalom kritikai alapszempontja. (A.J.Krk 82,413)

Akik valóban újat hoztak a kritika szemléleti alapozásában, azok Riedl Szende és társai voltak. A polgári liberális ideológia pozitivista fokozatú világképi alapjáról támadták a népies-nemzeti irányt, bár nem egyben a pozitivista művészetszemlélet oldaláról is. A pozitívizmus irodalmi vezérei, Taine és Renan ebben az időben még eléggé ismertek sem voltak hazájuk határain túl, bár a *Jézus élete* (1863) vert hullámokat Magyarországon is, *Az angol irodalom története* (1864) pedig néhány ismertetést is nyert. Riedl és társai azonban még csak St. Mill, főleg pedig Comte átsugárzását fogadták be, de azt is német prizmán át, a művelődéstörténeti iskola, a Jungdeutschland, a vulgármaterialisták s a herbarti fiziológiai-panpedagógiai szemlélet prizmáján át. Ha esztétikusra, kritikusra hivatkoztak, úgy Robert Zimmermann, Hermann Lotze, Ludwig Börne, Ludolf Wienbarg, esetleg Karl Rosenkranz volt az. A természettudomány, kivált a biológia és a lélektan elsőbbségének hangoztatása, a nemzetgazdaságtan s a szociális haladás szempontjai érvényesítésének követelménye, az ember társadalmi nevelésének sürgetése, az általános emberinek előtérbe helyezése — ezek voltak, amit irodalomtól és kritikától egyaránt kívántak. Az irodalmat a szellemi élet középpontjában a tudománnyal óhajtották fölcserélni, s a tudománnyal szemben az irodalmat szolgálóleánnyá fokozták le. Az irodalomnak csak függőségét látták, önelvűségét elhárították; a haszonelvűséget gépiesen, csupán élettani és közgazdasági módon értették. Az irodalmat a tudománynépszerűsítés és a köznevelés kiváló, de mással is helyettesítő eszközének vélték. Az irodalomnak sem saját létmódját biztosító törvényeit, sem saját létövezetét biztosító feladatait nem ismerték föl és nem ismerték el. A korai scientizmus újdonsült és vidékies eltűzői voltak.

Riedl és társai azonban vezércikkyszerű irodalmi közíráson nemigen jutottak túl. Elveik szólamyszerű kinyilvánítása, a népies irány kihívó elhárítása, az európai korszerűség vádbeszédes számonkérése jellemezte őket. Riedl maga elsősorban nyelvész volt, s gárdával alig rendelkezett. A réteg, amelyre appellált, a városi értelmiségi kispolgárság, vékony is volt, többnyire németül beszélt, s irodalmi „termelői” s „fogyasztói” tevékenységének magyarul még csak a kezdetén állott. Mire belőle Riedl gárdát nevelhetett volna, lapjai megbuktak.

Mint ahogy az övénél jobban pártolt, szélesebb támással rendelkező lapok is sorra megbuktak az évtized közepére; vagy ha mégsem, elvesztették lendületüket és arcújukat, mint például Csengery lapja, melyet immár nem is egymaga, hanem Lónyay Menyhérttel együtt szerkesztett és irányított.

1.5. A föllendülés kalasztrófászerű elhanyagolása

Az irodalomszociológiának elsőrangú vizsgálati anyagot nyújtó tény az a zuhanásszerű hirtelenséggel beállott apály, amely a magyar szellemi életben, kivált pedig az irodalomkritikában 63—64—65-től az évtized fordulójáig a nagy föllendülésre következett.

Okául lehetne, persze, adni tisztán személyes mozzanatokot is. Zilahy meghalt, Reviczky párbajban esett el, Vajdát a körötte terjedő honárulási gyanú kényszerítette elhallgatni, Kemény mögött az elsőttetés árnyai ködlöttek föl, Arany az Akadémia főtitkára lett, Erdélyi elbetegesedett s hamarosan meg is halt, Salamon a történetírásba váltott át, Riedl iszákosságba züllött le — és így tovább.

Mindez azonban, bár közrejátszhatott, nem lehetett a lényegi ok. Sőt, részben, következmény volt. Arany szívesebben lett volna szerkesztő, mint főtítkár, Kemény meglehetősen politikai publicisztikát írt még, Salamont senki sem kényszerítette átváltásra, Csengeryt sem a szerkesztés megosztására, majd közlönye megszüntetésére, Egressy sem parancsra adta föl lapját, Riedl sem a körülményektől függetlenül merült alá a kocsmagözbe. A lényegi ok a politikai események irányvételében volt, illetőleg abban a társadalmi átalakulásban, mely ezt az irányváltást létrehozta és megszabta. Társadalomtörténeti kitérőt kell tehát e ponton tennünk, hogy ok-okozati kapcsolatokat kíséreljünk meg fölmutatni. Futólagosan, persze; bár egy kritikátörténeti munkában tán még ennyi is túlságosan részletesnek tűnhet majd föl.

A föllendülés eszközlője: az értelmiség; szándékai és reményei; tévedése. — Ennek a föllendülésnek közvetlen eszközlője az az értelmiség volt, mely ebben az időben már nemcsak az irodalmat *termelő*, de már az irodalmat *fogyasztó* tényezők közt is az első helyen állt. Nem nemes honoráciorok, értelmiségi szintű és életformájú polgárok és nemesek alkották e réteg zömét. Polgári törekvésű, liberális felfogású volt többségében ez az értelmiség; az ország polgárosító, liberális, demokratizáló átalakítását óhajtotta. Arany glosszáiban egész szívvel magasztalta a polgári liberális tudósok tevékenységét s melegen ajánlotta írásaikat olvasói figyelmébe; a geológus Hantken Miksát, a közgazdász Weininger Vincét, az „államtudor” Kautz Gyulát. „Így már lesz belőlünk valami!” — üdvözölte újra meg újra egy-egy „derék szaklap” megjelenését „az erdészet és mezőgazdaszat” vagy „a kereskedelem és az ipar köréből” (pl. Krk. XII. 68.). S ami ezt a szellemi-kritikai föllendülést hajtotta, azt a reményt is ő, a korszak legjelentékenyebb irodalmi képviselője fejezte ki költői szinten legnagyobb erővel (— s jellemző módon: reformkorias-Vörösmartyas rájátszással): „És vissza nem foly az időnekárja, / Előre duzzad feltarthatatlanul; / Csak szélén marad vesztég hinárja, / S partján a holt víz hátra kanyarul. / Bizvást! mi benne vagyunk a fősodorban; / Veszhet közülünk talán még nem egy; / De szállva, im, elsők közt a sorban, / Vászunk dagad, hajónk előre megy.” (I. még 1861 c. versét.)

Ez az értelmiség a reformkor még nem forradalmi, még nem radikális végfokának folytatására látta elérkezettnek az időt. S — tévedett.

Az értelmiség lehetőségeit — a történelem eddigi szakaszain — a társadalom vezető erőinek magatartása szabta meg. Cselekvési tere függő és viszonylagos. Különösen az volt az akkori ipari-technikai fejlettség fokán, a földművelő Magyarországon. Arany Hantken Miksát dicsérte, Weininger Vincét ajánlotta, Csengery Kautz Gyulát buzdította, de a gazdasági-társadalmi támaszt, „bázist” az óhajtott művelődési s az általa vezérelni kívánt nemzeti föllendüléshez a középbirtokosságtól várták. S — hiába.

Arany előfizetőinek névsorából meglehetősen sokat tett közzé. Néhány hagyományosan irodalom*pártoló* arisztokrata család neve, frissen magyarosított polgárnevek, magyarosítatlan német és rác nevek, vidéki (kassai, győri, brassai, debreceni, kolozsvári stb.) magyar polgárnevek alkotják e listákat; s szerzetesi rendházak meg protestáns kollégiumok. Csak a középbirtokossággal találkozni rajtuk aránytalanul ritkán.

Arany Széchenyi emlékezetére írt ódát, szobája falán Deák képe függött, asztalán Teleki László arcmása állt. A támaszul óhajtott réteg azonban sem Telekit, sem Széchenyit, de még csak Deákot sem követte igazán. 1861 kulcsembere a következő félszázad távlatából nem Széchenyi, sem Teleki, még csak nem is Deák volt. 1861 *politikai kulcsembere* az ifjú Tisza Kálmán. A középbirtokosság, melynek polgárosodására a művelődési föllendülésben ez az értelmiség támaszkodni óhajtott, megbuktatta a nem neki való vezért, Telekit, s megválasztotta a neki valót, Tiszát. A tábor rátalált vezérére, a vezér táborára. Nem a „fősodorban” állt ez a tábor, hanem túlnyomó többségében a történelem „holt vizében”.

A magyar középbirtokosság gyors erjedésének s hirtelen tagozódásának esztendei voltak ezek. Az erjedés ugyan már előbb is megindult. De az erőszak elvű idegen kormányzás külső nyomása addig összetartotta ezt a sok elemű tábort, amely a vállalni vélt, de tisztázatlan

értelmű 48 jegyében összetartozónak s összetartónak hitte magát. Most azonban az események hatására tudatosult és előtérbe lépett az érdekek és felfogások különbözősége s a jelszavakat szembevetni kellett az érdekekkel. A középbirtokosság, természetesen, nem állt egyöntetűen, egészében és azonnal Tisza mögé. Voltak, szép számmal, akik hűek akartak maradni 48 társadalmi jelentéséhez és következéseikhez. Ezek azonban többnyire magányosan álltak vagy súlytalan, töredezett csoportokba verődtek. A többség kétségkívül Tisza mögé sorakozott. Mert akik egyelőre még nem álltak is oda, hamarosan megtették azok is. Eötvös, Csengery, Kemény, Erdélyi, Arany *Deákja* mögé vajmi kevesen álltak a középbirtokosságból. Sokkal inkább Andrassy *Deákja* mögé sorakoztak ők. A Deák-párt páratlanul sebes szétesése, megújulásra való teljes képtelensége, szellemi vezetőinek gyors elszigetelődése 67 után ezt bizonyítja. Az a mélyen haladásellenes folyamat, amely az 1875-ös pártgyűlésben mutatta meg értelmét s a dzsentrizmus igazodó rend fölépültében, majd pedig az első világháborúban és következményeiben hozta meg keserű gyümölcsét, ekkor vett határozott irányt. Tisza 61-ben a helyzet kulcsembere volt; 75-ben már a hatalomé lett s maradt is lényegében — 1945-ig.

1861 választójának értelme: polgári liberalizmus vagy junker világ. — 1861 döntő év a magyar társadalom, a magyar művelődés, irodalom és kritika történetében egyaránt. A választój éve. Nem a forradalom vagy kiegyezés választójáé azonban.

1861-ben Magyarországon nem volt forradalmi helyzet. Az elnyomó idegen hatalom és a nemzet viszonya kétségkívül pattanásig feszült. Egy (sikeres vagy sikertelen) *nemzeti felkelés* lehetősége benne rejtett a körülményekben. Ha azonban forradalminak az oly helyzetet tekintjük, melyben ama rétegek játszzák a mozgató energia szerepét, melyek erőszakkal is készek érvényt szerezni amaz akaratuknak, hogy a szociális és gazdasági rend gyökeres átalakításával elhárítsák a fejlődés fő akadályait — úgy akkor Magyarországon ez években forradalmi helyzetről nem beszélhetünk. Forradalmi csoport az lett volna, amely a 48-as alkotmány szellemében a két legfontosabb és elválaszthatatlan kérdésben, a nemzetiségi és a földkérdésben túllépett volna a 48-as alkotmányon. Ilyen csoport azonban nem volt.

A száműzött Kossuth (s Klapka és Irányi) az első kérdésben megtette ugyan e lépést, bár ő sem következetesen. Oly hazai csoport azonban, mely az ő álláspontját határozottan s középpontba állítva vállalta volna, nem volt. Az egységes politikai nemzet követelményét azonosították az egységes állam követelményével. A több egyenrangú nemzet egységes államának tételéig, amely pedig a nemzetiségi radikális, de még nem szeparatista vezetőiben, távlatosan legalább, ekkor már megfogamzott, nem jutottak el. A nemzetiségek irányítói ezért vélték joggal úgy, hogy a magyar vezető réteg állama jövőjének nagy lehetőségét játszotta el 1861-ben. Teleki bukását szinte valamennyi nemzetiségi vezető mély sajnálattal fogadta. Teleki ment el a hazaiak közül legmesszebbre, és ameddig elment, szinte csak maga ment el. Bukásának egyik alapokát nyilván ebben kell keresnünk.

Nem a forradalom és kiegyezés választóján állt 1861-ben a magyar társadalom, a magyar politika. A liberális és demokrata elvű 48-as alkotmány liberális és demokrata gyakorlatú valóra váltásának és nacionalista, félféudális leszűkítésének választóján. Egy demokratizáló polgári liberalizmus választóján, s egy demokráciaellenes junkerállam választóján.

Az irodalmi értelmiség szembesülése a valósággal; Arany elkomorodása s végleges szakítása a kritikával. — Az az értelmiség, mely az 59—61-es művelődési-kritikai föllendülést létrehívta, a két lehetőség közül az elsőt óhajtotta. Az a réteg viszont, melyre e föllendülés továbbvitelében támaszkodni akart, a másodikat. Oly reformkor végi helyzet folytatását várta ez az értelmiség, melyben a társadalom tudatformálásában újra középpontban áll az irodalom is. Azok a politikai vezetők, akik lényegében ehhez az értelmiséghez tartoztak — Csengery, Eötvös, Kemény (sőt, fél arcával maga Deák is) — teremtették meg Arany pesti életének, lapjainak feltételeit, s az Akadémia és a Kisfaludy Társaság választásait elsőrangú *politikai* feladatként

maguk irányították. A tény, hogy a 61-es művelődési föllendülés uralkodó eleme a tudományos, elméleti, kritikai elem volt, arról vall, felfogásukat a korhoz próbálták formálni, módosítani. Felfogásuk gyökeres megváltoztatására lett volna azonban szükség, mert gyökeresen megváltoztak a körülmények is. S ezt nem tudták megtenni. Midőn felismerték vagy megérezték elvrendszerük s a körülmények össze nem illését, elvesztették biztonságukat, s új felfogás kialakítása helyett, bár nem utóvédharcok nélkül, visszahúzódtak.

Arany elhallgatása — kiről sokszorosan aláhúztuk: e föllendülés címszereplője, ez irodalmi értelmiség szószólója volt — iskolapéldája e folyamatnak. Azt a kritikai felfogást, melyet ő képviselt, csak akkor lehetett volna tanítássá, mércévé, követelménnyé emelni, ha oly körülmények álltak volna mögötte, mint aminők föltételezésével ő azokat megfogalmazta. A nemzetet, mint szellemi-erkölcsi egységet, mint méltányos rendű közösséget, mint családot, mint az ember természetével azonos kollektív egyéniséget a reformkor végső fokának kritikája kitűzhetette a valóságban megképzendő, a valóságban tükrözendő eszményül, mert joggal láthatta úgy, hogy a közélet vezető ereje, vezető rétege, melyre e reformkor végi kritika és irodalom támaszkodni kívánt, ugyancsak ezt akarja. *Ily* körülmények között eszményíteni *ezt* a valóságot, *ebben* a valóságban fölmutatni *ilyen* eszményt lehetett; az önelvűség és függés dialektikájának ama módját, melyet Arany kidolgozott, művekben realizálni, kritikákban mércétül állítani *akkor* még lehetett.

Ekkor azonban már nem.

Aranynak egyetlen kritikáját sem érte annyi vád az utókor részéről, mint *Hebbel-bírálatát*. Joggal. Ám ha szemléletének egészébe helyezzük, mást mond, mint egymagában. Arany a pauperizmus ábrázolását nem tartotta tanácsosnak. Megszüntetésére az író úgysem adhat javaslatot, s így művésze az eszmény és valóság egygyétreemtését nem képes elvégezni. A pauperizmust a történelem szüntetheti meg. Oly nemzeti fejlődés, mely természetével azonos egyéniséggé, méltányos rendű közösséggé, családdá teszi a nemzetet. Eszményi nemzetté: azzá, lényege szerint ami. Ha ezt segíti elő az irodalom, akkor segít a pauperizmuson is saját, esztétikai törvényei szerinti eszközökkel. A reformkori liberalizmus jellegzetes eleme ez a hit, ez a remény, melyet Arany, bár gyötrő kétségek között, mind ez ideig őrzött.

Művei e remény őrzésének kötelezettsége és az iránta való kétség küzdelmében születtek. Értekező művei közül ma elsősorban azokat látjuk a kritika szemszögéből élőknek és tanulóknak, melyekben a társadalmi függés vázolt konkrét tartalma, a nemzeti jellem és egység nevében való eszményítés követelménye a bírált művek műfajánál fogva háttérbe szoríthatott; a *Fejes-bírálatot*, *Bulcsú-kritikát*, a *Szász* verseiről szóló elemzést, az *Irányok* líra-megközelítését. A *naiv-eposzunk*, a *Zandirhám* bírálat, a *Trencsényi Csák* vagy a *Hadshi Juhrt* analízise: ragyogó írások; részleteikből minden kor kritikusa sokat tanulhat; elsősorban azonban mégis a történelem számára igazán érdekesek, mint történeti adalékok. Az előbbiekben ellenben az önelvűség követelménye a társadalmi függésnek már egy más, a következő korszak felé mutató követelményét, tartalmát hívja, készíti elő.

S szépirói művei közül is azok állnak e korszakából közel a mai emberhez, melyekben a reformkorias reményei, követelményei együtt szólalnak meg a lehetőségük iránti mély kétség-gel. A középbirtokosság fordultán s a reformkori eszményeket őrző értelmiség magára maradtán, mindenestire, az ő bebalzsamozott reménye, hite is szétporlott a valóság érintésére. Hangulata, kedélye kritikusi-lapszerkesztői tevékenysége során oly mértékben komorult el fokról fokra, amely mértékben fokról fokra fölismerte tévedését. Levelezése, kivált a Tompához szóló, szemléletesen érzékelteti e belső átváltozás lépcsőzeteit. Már a *Szépirodalmi Figyelő* gyors bukása megrettentette; de még megpróbálta ébren tartani hitét; igaz, 1864-ben már csak az értelmiségre számított, de arra még számított; „... az igazi értelmiség még nem unt rá” lapjára — így biztatta önmagát. (Krk. XI. 848.) Sőt, még 1865-ös búcsú-cikkében is fölcsillant hinni akarása. „... ha Isten erőnknek kedvez s a közönségnek nem lesz annyira fájós minden áldozat, mint a közelebbi pár évben, úgylehet, megkísértünk valamit.” (Krk.

XI. 524.) Csak a kiegyezés évében, de még a kiegyezés előtt ismerte föl végképp irodalom-és kritika-eszményének s korának össze nem illő voltát. S leírta pályája tán legkeserűbb mondatát; a legkeserűbbet, amit egy lapszerkesztő, egy kritikus egyáltalán leírhat: „De kritikái lapszerkesztésem alatt elég alkalmam volt meggyőződni, hogy praeceptorságom nem kell senkinek — jó hát nem kell. —” (*Elbeszélő s elegyes költeményei előszava*, Ráth, 317.) S kritikus tollat, tudjuk, többé nem is vett kezébe, még magánkérésre, még baráti unszólásra, még levélben sem. S egy évtizedig szépiróit is alig.

1864-ben azt írta: „az igazi értelmiség nem unt rá lapjára”; 1867-ben viszont ezt: „nem kell senkinek”. Nem appellált többé „az igazi értelmiségre” sem. A különbség egy fontos irodalom-szociológiai fölismerés sejtelmét foglalja magába. A középirtokosság fordulása nemcsak azért járt oly súlyos következménnyel a magyar irodalomra, kritikára és művelődésre, mert elvonta mögüle kívánt támasztékát, hanem azért is, mert az értelmiségnek, kivált a hivatalnok értelmiségnek a dzsentri szellemhez való hasonulását indította el. Az így hasonult értelmiségből alakult ki az a jellegzetes magyar „*úri középosztály*”, mely ahelyett, hogy egy demokratizáló polgári liberalizmus élharcosává lett volna, maga is annak erőteljes gátlója lett.

Vajon Arany s azok az értelmiségiek, akik hozzá hasonlóan ábrándultak ki, csak azt látták-e be, hogy öröklött, őrzött eszmeviláguk nem illik össze többé a vezető réteg, a középirtokosság törekvéseivel — vagy azt is, hogy a maguk „polgárosító” liberalizmusa, sőt, maga a polgári liberalizmus is áthidalhatatlan ellentmondásokat rejt? Ezekre a kérdésekre igazolható feleletet a kutatás mai állapotában alig lehet adni.

A 61-es föllendülés gyors elhanyaglásának azonban volt egy másik összefüggése is a középirtokosságnál beállott változással. Mégpedig nem ily ideológiai közvetítettségű, hanem közvetlenül politikai. S ez az összefüggés ugyancsak amellett tanúskodott, hogy az irodalom és kritika szerepének reformkorias felfogása tarthatatlan. A középirtokosság az országgyűlés által ugyan nem érte el célját, az események menetéből azonban egyre biztosabb lehetett afelől, hogy az uralkodóház a Birodalom halaszthatatlan átalakítása folyamán a magyar birtokos réteget tekinti tárgyalófélnek.

A reformkorban a nemzeti élet feszítőerői jórészt az irodalom s a kritika terén összpontosultak, mivel a politika teréről ki voltak rekesztve. Most azonban már bizonyos volt, hogy az erők gyűjtőtere a politika lesz; csak e tér teljes megnyitásának időpontja volt még bizonytalan. Közelségéhez azonban Schmerling erőfeszítései ellenére sem fért kétség. Az irodalomra, a kritikára e tekintetben sem várt már a reformkorhoz hasonló feladat.

De nemcsak Arany, hanem a sokkal kevésbé borúlátó Gyulai, sőt az öreg, örökké optimista Toldy Ferenc is úgy látta, a társadalom vezető rétegei 1861-től fokozatosan magára hagyták a kritikát és az irodalmat, elfordultak ügyétől. „*Nincs kritika*, sőt oly irodalmi lapunk sincs, mely ha részben csak futólag is, de legalább felemlítene *mindent*, mi az irodalomban csak némi figyelemre méltó is megjelenik. Politikai lapjaink sem viszonzják az irodalomnak azt a szolgálatot, mellyel neki tartoznak, miután ez nevelt nekik is magyar olvasó közönséget, mely az irodalom fáradozásai nélkül hihetőleg nem is léteznék” — így írt még 1870-ben is. (Akad. Értesítő, IV. 240.) S Gyulai még ugyanez évben hasonlóan szólott: „A . . . két nagy politikai pártban nem volt annyi lélek [1861 után], hogy részvények útján egy politikai nagy lapot alapítson, s az irodalom magasabb [kritikai] törekvéseit minden lehető úton-módon támogassa. A táblabíró, ki ma is csak politikai szempontból becüli az irodalmat . . . nem ért rá ily csekélységre. A míveltebb közönség számára írt folyóiratok és könyvek találkoztak a legcsekélyebb részvétellel.” (Akad. Értesítő, IV. 252.)

Az új fölélnkülés csak 60-as és 70-es évek fordulóján indult meg. Az öregben is éber Toldy jól látta, hogy ez más, hogy ennek másnak kell lennie, mint voltak az eddigiéek: „Tennünk *kell!* mégpedig *mást* is mint eddig, s különösen többet, sőt sokat a tudomány és az irodalom terjesztése érdekében . . . Haladtunk a tudományban, a mérsékletben; új és nyomós talantumok léptek fel, s a mai harcok, ha vannak, nézetek és nem személyek körül folynak.” (uo.)

Gyulai is érzekelte a változást, mégpedig elsősorban a közönség oldaláról: „Úgy látszott, hogy e közönség [ti. a nemesi-birtokosi] napról napra fogy, de növekedőben van egy új, a társadalom alsóbb rétegeiből.” (uo.)

S valóban, aki változatlan folytatni akarta azt, amit az 50-es, 60-as években kezdett, védelmi állásba, a szellemi élet szélére szorult, mégha hivatalosan középpontban látszott is állni. Gyulai és Szász példázhatja. Akik egészen újat akartak vagy alaposan át kívánták alakítani a régit, azok lettek ez új szakasz megnyitói: Arany László, Toldy István, Endrődi Sándor, Asbóth János, György Aladár és társaik.

11. A záró határ: a 90-es évtized, a szemléletek interferenciájának évtizede

A korszak záróhatárát jóval könnyebb és jóval nehezebb meghatározni. Könnyebb, mert elvégzésében lehet napjaink irodalmi-irodalomtörténeti köztudatára támaszkodni. Ez a köztudat magától értetődően tekinti Kiss József lapját, s benne Ignotus és társai kritikai tevékenységét határpontnak. A lapról s e kritikai tevékenység tartalmáról többnyire ugyan nincs világos képe, de úgy tudja, hogy bennük és általuk valami egészen új kezdődött el a magyar kritikában.

Nehezebb viszont azért, mert oly mély vágás, oly erős cezura, oly néma évek, mint 67 körül, itt nem keletkeztek. Csupán személyi tények is jól érzékeltetik a két váltás különbségét. Míg a 70 utáni szakaszba, Gyulait leszámítva, az előző szakasz egyetlen jelentős képviselője sem lépett át a kritika tevékeny és termékeny munkásaként, 1890 után az 1870 utáni szakaszban szinte valamennyi képviselője alkotott még jelentőset és jellemzőt. Még azok is, akik a 70 utáni szakaszt megnyitották. Arany László verstani tanulmánya, Beöthy tevékenysége, Péterfy, Riedl Frigyes, Bodnár Zsigmond, Heinrich Gusztáv vagy a Palágyi-testvérek munkássága egyként példázhatja ezt. S ha a 90 előtti pályák messze átnyúltak az új szakaszba, a 90-es évtized átalakításának eszközlői, eszme-sugallói is majd mind elindultak már 90 előtt, Bródy éppúgy, mint Ambrus, Schöpflin Aladár, éppúgy, mint Kóbor Tamás vagy Katona Lajos.

S ha a szakasz kritikai írásainak érvként idézett, a tekintélyként hivatkozott külföldi szerzőit összegyűjtjük — akár magából *A Hétből* —, a listavezérek sokszorosan a korábbi évtizedek vezető pozitívista gondolkodói, főleg H. Spencer és H. Taine, de még A. Comte és St. Mill is. Velük szemben a pozitívista szakasz ellenlábasaiknak, s a pozitívizmusra következő életfilozófia képviselőinek, neve is viszonylag ritkán került elő. Még Nietzsche is ritkán, pedig már a 70-es évtizedben nagy nyomatékkal merült föl a kispolgári ellenzéki értelmiség kritikai lapjában, az Endrődi—György Aladár—Szana-féle *Figyelőben*. A pozitívizmus baloldali, nem polgári, materialisztikus ellenfeleinek részaránya, kivált Marxé erősebb volt ugyan, de Taine-ét, Spencerét az övék sem közelítette meg.

Mégis nem lehet azt állítani, hogy ennek az évtizednek kritikája a pozitívizmus eszméivel éppúgy van áthatva még, mint az előzők. Ez az évtized — *A Hét* virágkora — az eszmék interferenciájának szakasza volt Magyarországon. A pozitívizmus legjellemzőbb irodalmi s kritikai következményei együtt érvényesültek a pozitívizmus ellenfeleivel. *A Hét* a jómódú közép-polgárság lapja volt, s vezérszerzői a „megújult”, a „megtisztított”, a „valódi” polgári liberalizmus képviselőinek vallották magukat. S azok is voltak, de csak a hivatalos dzsentrilpolitika és művelődés nacionalista álliberalizmusához, szóliberalizmusához mérve. Ők azonban a klasszikus polgári liberalizmus eszméit is megtisztítani, kijavítani s kiteljesíteni vélték. Liberalizmusuk megkülönböztető vonásának maguk a teljes türelmet és befogadó készséget tekintették minden törekvés és eszme iránt, mely nem tört egyeduradalomra, kizárólagosságra. Filozófiai, esztétikai elveik és érveik tekintetében kritikáik a lehető *legvegyülékesebbek*, *leg-eklektikusabbak* voltak. Állásfoglalásaik ízlésbeli és indulati igenlő eleme azonban többnyire

hibátlan irányítói módjára mutatott a valódi polgári liberális demokrata gondolkodást és törekvéseket magukba ölelő művek és magatartások felé. Oly polgári liberális demokrata törekvésű művek és magatartások felé, melyek a demokratizmus fonalán és védelmében haladva előre, számtalanszor maguk mögött hagyták magát a liberalizmust is, s eljutottak a radikalizmus területére. Aki a demokratizmus védelme fonalán következőlegesen haladt előre gondolkodásában, szembe kellett hogy kerüljön a liberalizmus alapellentmondásával, a magántulajdoni felépítés s a demokratizmus, a szabadságelv ellentmondásával. S ekkor vagy lemondott a szabadságelv teljessé bontakoztatásának igényéről, mint lehetetlenről, és megmaradt liberálisnak, vagy átlépett a radikalizmus mezőnyébe.

A radikalizmus azonban mind az egyének, mind a közösségek történetében átmeneti jelenség, átmeneti gondolkodási és magatartási fok. A XIX. sz. két uralkodó haladó ideológiájához, a liberalizmuséhoz és a szocializmuséhoz hasonló összetartó törekvése és eszmemagva, koherenciája a radikalizmusnak sohasem volt. Az a mérhetetlen tarkaság, az a szinte osztályozhatatlan ellentmondásosság, mely az anarchizmusoktól a fenimizmuson át az antiklerikalizmusig és antimilitarizmusig a radikalizmus irányzataiban uralkodott, emellett vall. Sokan, mint a liberalizmus legbaloldalibb s mint a szocializmus legjobboldalibb közös határsávját fogják föl. Mások — nem ellentmondva az előbbinek —, mint sajátos lelki, eszméi *állapotot* tekintik, mely azoknak tulajdona, kik elhagyták már egyik alapálláspontot, de még nem léptek át a másikba.

Az ideológiai eszmélkedés e sémászerűen vázolt, bár nagyon is természetszerű történeti logikájának érvényesülését, persze, az tette lehetővé és az követelte meg, hogy a polgárság a századvégre annyira megerősödött, hogy immár eséllyel léphetett föl a hatalom részleges vagy teljes birtoklásáért. Illetőleg az, hogy a polgárság mögött nagyszűnyű társadalmi-politikai tényezővé fejlődött immár föl a negyedik rend is. Az irodalmat teremtő és fogyasztó, a kritikát gyakorló és szentesítő értelmiség lehetőségeit — utaltunk rá többször — a társadalom vezető, mozgó erejének magatartása határozta meg. A társadalom vezető és mozgó ereje pedig a 90-es évektől egyre inkább a polgárság lett, majd mind nagyobb arányban osztozott e szerepben a városi munkásság is. Az értelmiség jelentős részének lehetőségeit tehát immár az ő magatartásuk szabta meg. Az ő magatartásuk tette lehetővé eszméi vázolt történeti logikájának természetszerű érvényesülését.

Átfedéses, kettős jellegű szakasz volt tehát a 90-es évtized. A polgári liberalizmus megkésett, bár még mindig hevesen akadályozott s csökkentett kiteljesülésének a korszaka. De egyben már a polgári liberalizmus meghaladásának, a polgári radikalizmus kezdeteinek szakasza is. Eszmekincsének, érvanyagának túlnyomó többségét még a liberalizmus pozitivistá világképű, fokozatú szakasza szolgáltatta. De a törekvések, melyek laza szövődékű ideológiává szervezték ezt az eszmekincset, részben már inkább a radikalizmusra utaltak át. A kritikai eszmék hihetetlen sokasága volt együtt. De ez nem azt jelentette, hogy az irányok és törekvések színe volt nagyon széles. Hanem azt, hogy az eszmék rendszerbe fogó ereje volt nagyon is kicsi. Gyakran egyazon szerzőnél, sőt, egyazon írásban is a legellentétebb eredetű s következtetési eszmék zsúfolódtak össze. Így ezt az évtizedet mint a 67-től kezdődő korszak zárószakaszát is meg kell tárgyalni a magyar kritikátörténetben; de meg kell tárgyalni mint a századfordulóval kezdődő új korszak nyitó szakaszát is.

Ezzel azonban arra a pontra jutottunk, ahol immár halaszthatatlan a fölvetett korszak szakaszainak kijelölése s a szakaszok jellegének közvetlen meghatározása.

Mielőtt azonban erre térnénk, tanácsos a pozitívizmusról néhány összefoglaló szempontot felemlíteni.

III. A pozitívizmus néhány vonása az irodalomkritika szemszögéből

III.1. Az irányzat földrajzi és történeti rétegei; társadalmi funkciója

A pozitívizmus meghatározására számtalan általános definíciót alkottak. Sok a kitűnő közöttek, de teljesen kielégítőnek egyiket sem tekinthetjük, ha egy ily definíció ismervéül azt követeljük meg, hogy a szóbanforgó gondolkodási irányzatnak legfőbb eszmei lényegét és legfontosabb történeti funkcióit egyaránt magában foglalja. Ez a helyzet ugyan rendszerint más gondolkodási irányzatok esetében is fennáll. A pozitívizmusban azonban, azt mondhatnánk, az irányzat természetéből, származásából, eszmei és történeti lényegéből következik.

Majd egy évszázad gondolkodását hatotta át, s ebből egy félszázadét uralkodó módon. Ezalatt számtalan változáson ment át, mind eszmei lényegét, mind történeti szerepét illetően. Számtalan új időrendi fokozata, változata keletkezett, s e történeti változatok mellé földrajziak, nemzetiek is sorakoztak. Nemcsak korszakokként, hanem országokként is más-más jelleget öltött, más-más szerepet töltött be ez az irányzat. Sőt, az egyes életterületek, az egyes tudományterületek is más-más szerepben, más-más jelentésben mutatták be. *Sem egységes elméleti alapvetésről, sem egységes fejlődésmenetről* nem beszélhetünk esetében. *Egyes alapelvei* azonban, bár erősen változott szerepben és alakban, *végig középpontjában* maradtak, s bizonyos laza eszmeegységet, összetartást, állandóságot kölcsönöztek neki.

Meghatározását, leírását, tehát alkalmanként az adott vizsgálati terület, az adott vizsgálati cél szemszögéből ajánlatos elvégezni; csak azt a vonását kiemelni, amely az illető területen döntő, s amelyből a többi tulajdonságai is leszámaztathatók az illető területen.

Az irodalomkritikai tevékenység néven nevezett, programszerű alapiránya voltaképp akkor lett, amidőn születési tudattartományaiában már rég delelőjén állt, sőt, már túl is haladt rajta. A történetírásban, a közgazdaságtanban a 20-as—30-as évek Franciaországában és Angliájában már egyik vezető irányzatnak számitott, s annak számitott a jegyében kiépülő szociológiai gondolkodásban is. Nevét, ismeretes, Comte adta meg; ő foglalta össze elsőnek főbb vonásait és tendenciáit, ő rakta le első elméletszerű alapozását is. Az általa elméletté összefogott eszmei vonások és gondolati tendenciák nagy része azonban már a 20-as évek előtt is jelen volt, főleg az angol, kivált pedig a francia gondolkodásban. Nemcsak a saint-simonizmussal benne rokonok, hanem a saint-simonizmussal benne szembekeverülők, a saint-simonizmus radikalizmusát benne kioltók és leszerelők is.

Hasonló volt a helyzet az irányzat irodalomkritikai behatolásában is, az 50-es—60-as években. Taine és Renan nevéhez fűződött ez a behatolás, *címszöszertűen*. De már a 30-as, 40-es évek francia, angol, sőt, német kritikájában is jelen volt az irányzat számtalan eleme. Részint Comte életművének, de még inkább a litterátus körökben kedveltebb, az irodalomhoz közelebb álló, a nagyszerű stilszta St. Mill eszméinek közvetlen kisugárzására. Részint és *elsősorban azonban ama szükségletek hatására*, amelyek Comte, Mill és társaik életművét is létrehívták. Sainte-Beuve pl. már két évtizede javában alkalmazta a miliőelmélet tételét, mielőtt még Taine föllépett volna vele s nevet adott volna neki.

A pozitívizmust az *az értelmiségi polgárság* hozta létre, amely a szabad tőkésvallalkozást követelő és a reá alapozott rendet megvalósító ipari-kereskedelmi burzsoáziához kapcsolódott. Szembenállt így a földbirtokosi előjogos osztályuralommal s annak egyházas-vallásos ideológiájával. De szembenállt azokkal az elméletekkel, szellemi politikai irányzatokkal is, amelyek forradalmi úton kívánták a társadalom haladását, a liberalizmus ideológiájában összegeződő célokat elérni. S persze, ezúttal sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az az értelmiség, amely a pozitívizmus eszmekincsét kidolgozta, nem volt egészen azonos a gazdasági réteggel, amelynek érdekeit kifejezte: nem volt egészen azonos a szabad tőkés vállalkozást követelő burzsoáziával. A távolság közöttük hol szűkült, hol szélesbült, de valamelyest végig megmaradt.

A pozitívizmusnak az volt a főadata, hogy a liberalizmus ideológiáját, célkitűzéseit és eszményállításait oly gondolkodási formákkal, elméleti módszerekkel lássa el, melyek biztosítják a forradalom utáni, konszolidációs *polgári értelem* uralmát. Amelyek mind a francia radikalizmus „irreális” forradalmi túlzásaitól, mind pedig a német romantikus filozófiák „elvontságától”, „képzelt irracionálisától”, „transzcendens metafizikájától”, de méhében forradalmat hordó dialektikájától is megtisztítják és megóvják a polgári liberalizmus alapeszméjét: a „józan”, a „tárgyas” *Evolúciót*. A pozitívizmus a polgári evolúció kivitelezésének oly módszerbeli újr alapozása volt megteremtőinek hite szerint, amely az evolúciót a szabadságeszmében kísértő „voluntarizmustól” és „irracionalizmustól” egyaránt megvédi. Valójában azonban a történeti dialektika forradalmiságától fosztotta meg a haladás eszméjét, s oly „*evolúcionizmussá*” laposította végül el, mely Spencer analógiás, organicista természeti fejlődés-elvében tetőzött.

Ugyanakkor azonban mégsem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy ez az újr alapozás továbbra is a társadalmi haladás föltételezésén nyugodott. Nemcsak a felvilágosodás eszméihez és a korai szocialisztikus eszmékhez volt valamennyi jelentős képviselőjének kapcsolata, hanem a hegelianizmushoz is. Jelképies e tekintetben az, hogy az irányzat utolsó nagy képviselője, Taine, az európai értelmiség közadakozásából hatalmas emlékművet szeretett volna létrehozni „az emberi szellem e leghatalmasabbikának”. Óhaja megvalósításában tényszerűen a francia-porosz háború, érzületében a kommün bekövetkezése akadályozta meg.

III. 2. Az irányzat gondolkodástörténeti helye: a tárgyiasság kérdése.

A hegeli filozófiához való viszonya a pozitívizmus gondolkodástörténeti helyét igen tárgyszerűen segíti meghatározni. S így kritikátörténeti szerepét is. Nem csupán, s talán nem is közvetlenül és elsősorban az evolúció játssza e helyzetmeghatározás tekintetében a főszerepet, — legalábbis a kritikátörténetében nem. Hanem a tárgyiasságnak (az evolúcióval szorosan összefüggő) problémája. A hegeli filozófiát ehhez a helyzetmeghatározáshoz mint a koratizenkilencedik századi, mint az 1848 előtti liberális ideológia bölcséleti csúcspontját és legszélesebb összefoglalóját kell tekintenünk; s mint a nagy liberális történetfilozófiák elsőszámú reprezentánsát.

A pozitívizmus, mint ilyennek kívánt a helyébe lépni, ill. mint ilyet kívánta kiiktatni. Comte *teljes bölcséleti rendszer* megalkotásának igényével lépett fel. Rendszerét, törekvéseit a marxista szakirodalom többnyire Engels Tönnieshez írt híres levelének három pontja alapján szokta jellemezni. „Egy sor zseniális gondolat” van együtt Comte-nál, így szólt Engels, de durván eltorzítva, helytelenül kifejlesztve, s társulva és ellentétben állva egy fölötté „lapos, filiszteri szemléletmóddal” s egy oly vallásteremtéssel, mely hierarchia ugyan, mely katolicizmus ugyan, de kereszténység nélkül (Catholicism without Christianity). (Ausgewählte Briefe, Berlin, 1953, 577).

A kritikátörténetben mégis — nem vitatva el Engels megállapításainak telitaláló voltát — tanácsosabb, termékenyebb Marx Gazdasági-filozófiai kéziratához fordulni. Ama fejezetükhöz főleg, melyben szerzőjük Feuerbachnak a hegeli dialektikát illető kritikájáról szól. Feuerbach ugyan semmiképpen sem tekinthető „pozitivistának”, bár egyes polgári filozófiatörténészek, pl. Karl Löwith hajlanak ily rokonítására. De ama törekvések, melyek Comte filozófiai eszmélkedését sarkallták, részben, *mégpedig igen fontos részben*, nála is megtalálhatók, de bölcséleti tekintetben sokkal magasabb szinten, sokkal szakszerűbben és céltudatosabb megfogalmazásban.

E törekvések arra irányultak, hogy az emberi lét, az emberi történelem és társadalom jelenségeinek *megszerzett tárgyiasságát megvédjék* attól a veszélytől, amely abból következett, hogy a hegeli dialektika egy idealista rendszerbe, egy deistán és finálisan teleologikus lezárású

rendszerbe ágyazódott be. A hegeli rendszer azáltal, hogy kimutatta az emberi élet jelenségeinek a történelem folyamán elidegenültté lett voltát, valódi tárgyiasság történeti megragadásukra teremtette meg a fogalmi-gondolati lehetőséget. „... a negativitás dialektikájában [a tagadás tagadása dialektikájában] — így írt Marx — mint mozgató és létrehozó elvben... Hegel az ember önlétrehozását folyamatként fogja fel, a tárgyiasság tárgyiatlanságként, külsővé-idegenné válásként és e külsővé-idegenné válás megszüntetéséért, ... tehát a munka lényegét felfogja és a tárgyi embert, az igazi, mert valóságos embert saját munkája eredményeként fogalmilag megragadja. (Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Bp. 1962. 104–105.)

Csakhogy: „Az emberi lényeg, az ember Hegel számára egyenlő öntudattal”, a valódi munka pedig egyenlő a tudattevékenységgel. Így „az öntudat elidegenülésének jelensége” kerül a gondolkodás, a bölcsélet középpontjába, s ami ezúttal fontosabb: „Az elidegenült tárgyi lényeknek minden újra-elsajátítása... az öntudatba való bekebelezésként jelenik meg; [s] a maga lényegét hatalmába kerítő ember csak a tárgyi lényeket hatalmába kerítő öntudat” gyanánt van felfogva.

Vagyis Hegel azáltal, hogy az embert az öntudattal, az ember történetét az öntudat elidegenülésének történetével azonosította, voltaképp „ezt a külsővé-idegenné válást és tárgyiasságot épp annyira meg is szüntette és magába visszavette”, mint amennyire föltárta.

Ez a visszavétel különös élességgel mutatta meg gátló eredményeit a hegelianus történetfilozófia s vele együtt a hegelianus esztétika és irodalomkritika területén. Pozitív hozadékai ennek következtében nem tudtak kellően kibontakozni, sőt, negatívra fordultak át általa. S konzervatív követőinél még sokkal inkább így történt ez, mint magánál Hegelnél. Elég utalni arra, hogy az erkölcsi Világrendre építő, történetfilozófiai érvelésű tragikumelméleteknek vagy az eszményítő esztétikai kritikái rendszereknek mily fontos mozzanata ez a visszavétel. Az öntudattal egyenlőnek tekintett ember elidegenültségének megszüntetése — a valódi történeti lehetőséget mellőzve — öntudati folyamatként, többnyire eszményítésszerűen, előlegezeten mehetett így végbe, s a teljes tárgyiasság megszüntetését eredményezte. A különböző teleologikus erkölcsi rendszerek égisze alatt született „eszményi ember” irodalomkritikai követelményéhez a tárgyiasság e kiiktatásával, e „visszavételével” vált az út szabaddá, kijelöltté, sőt kidolgozottá.

Azoknak tehát, akik e visszavétel ellenében — tudatosan vagy öntudatlanul — az ember elidegenültségének történeti tárgyiasságához ragaszkodtak, s az öntudattal egyenlőnek tekintett hegeli emberrel szemben, az embert „mint közvetlenül természeti lényt” tekintették, kétségtelenül jelentős gondolkodástörténeti érdemük volt. A pozitívizmus nagy alakjai, különösen a korapozitívizmuséi köztük tartoztak. Álláspontjuk nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a kritika meghatározott tárgyiasságú emberábrázolást és -kifejezést kért számon az irodalmon, s az irodalmat mint ilyet interpretálta. A liberális ideológián belül kivirágzó két alapvető irányzat közül a realizmust erősítette álláspontjuk a romantikával szemben.

Ugyanakkor azonban az embert csak természeti lénynek fogván föl, ők is súlyosan gátolták álláspontjuk valóban pozitív elemeinek jótékony hatását. Különösen három pont volt az irodalom és az irodalomkritika szémszögéből gátló gondolkodáselemek közül. Jól megvilágíthatja egy Marx-idézet mindhármát az említett fejezetből. „De az ember — így írt Marx — nemcsak természeti lény, hanem emberi természeti lény; azaz önmagáért-valóan léttel-bíró lény, ezért nembeli lény, s mint ilyennek mind létében, mind tudásában igazolódnia és tevékenykednie kell. Sem tehát az emberi tárgyak nem természeti tárgyak, ahogyan közvetlenül kínálkoznak, sem pedig az emberi érzék, ahogyan közvetlenül van, ahogyan a tárgyilag van, nem emberi érzékiség, emberi tárgyiasság. Sem a természet — objektive —, sem a természet szubjektive nincs meg közvetlenül az emberi lény számára adekvát módon. És mint ahogy minden természetesnek keletkeznie kell, az embernek is megvan a keletkezési aktusa, a történelem, amely azonban számára egy tudatos és ezért mint keletkezési aktus tudatosan magát megszüntető keletkezési aktus. A történelem az ember igazi természettörténete.” (i. m. 109.)

A pozitívizmus tehát részint megragadt az ember adott egyedi természeti tárgyiasságánál, s *nem bírta visszakapcsolni* azt a nembeliség sajátosan emberi-történeti övezetébe, távlatába. Részint pedig *közvetlenség nélkül* szembesítette az emberi jelenségeket a természeti szférával, közvetlenül vezette belőle őket le. Végül pedig az emberi tudat történetének *sajátságát* és viszonylagos *önelvűségét* figyelmen kívül hagyta.

A hegeli idealista dialektika kiiktatása a pozitivistáknál az emberi lét, az emberi történelem dialektikájának kiiktatását is maga után vonta. S a tárgyiasság megvédésének jegyében azóta született újabb változataiban is főleg a dialektika mellőzése akadályozta meg a pozitívizmust újra meg újra abban, hogy a szűk, a széttöredezett, természeti résztárgyiasságtól az egyetemesség, a nembeliség emberi-történeti tárgyiasságához emelkedhessék föl.

III. 3. Az irányzat gondolkodástörténeti helye: a meghatározottság kérdése.

A pozitivisták a liberális ideológiának a tárgyiasság jegyében való újraalapozásához a természettudományokat hívták segítségül. A természettudományokat, amelyek régtől, de különösen Newton és Leibniz óta programszerűen az észelvű okság és az érzéki tapasztalatiság alapján érték el eredményeiket. Ez a kettős alap viszont kezdettől magában hordta az anyagi meghatározottság, a materiális determináció ösztönét, s a pozitívizmust létrehívó *gondolkodástörténeti igények* mondhatnánk, szubjektív értelmiségi igénynek éppúgy pontosan erre az eszmére volt szüksége, mint a pozitívizmust létrehívó objektív társadalmi, tőkés osztályigénynek is. E két igény által létrehozott felelet a társadalmi végeredmény tekintetében egybeesett ugyan, fedte egymást; — a kétféle igény között levő *hangsúlykülönbség* érzékelése a kritikátörténet szemszögéből azonban mégis fontos.

A pozitívizmust nem az jellemezte, hogy determinista volt. Számptalan korábbi irányzat is az volt. Mégcsak nem is az, hogy gépies, mechanisztikus, dialektikátlan volt determinizmusa. Jónéhány régebbi irányzaté is ilyen volt. Hanem az, hogy természettudományának gépies és dialektikátlan determinizmusát *programszerűen és változatlanul vitte át a társadalomra, a történelemre, az emberre*. Ez a természettudományos oksági determináció szétrombolta nemcsak a vallásos, hanem a liberális, finális-teleologikus ideológiák hitelét is. Mert a hegeli tudati „visszavétel”, az elidegenültség öntudatban végbevitt föloldását is lehetetlenné tette. S a tárgyiasság korábban tárgyalt igényét ezzel mindennél hatásosabban védte meg. Az értelmiségi gondolkodástörténeti igény elsősorban *erre* a mozzanatra esett.

Ugyanakkor azonban ez a természeti, ez a természettudományos-gépies determináció, mivel az embernek *csak* természeti voltát vette figyelembe, s nem egyben természeti-emberi voltát is, mindennél sokkal hatásosabban játszott közre a tárgyiasság természeti szinthez való bilincselésében, s így annak meggátolásában is, hogy a tárgyiasság a nembeliség dialektikus történetiségéhez emelkedhessék föl. A tőkés osztályigényben viszont éppen *erre* a mozzanatra esett a hangsúly.

Így az emberi tárgyiasságból, a tárgyasult emberi lényegből kizárult a *szabad emberi tett* a szabad emberi döntés, kizárult a szükségszerűség és szabadság történeti dialektikája. S ez „megtisztította” a „józan” liberális evolúció tanát a további forradalmak szükségességének, főleg pedig hasznosságának és ésszerűségének föltételezésétől. Ami az előzményekben benne van úgyis bekövetkezik, s úgyis az következik be. Amit a haladás kell hogy elhozzon, úgyis elhozza, s úgyis *azt* hozza el. Csakhogy az ember felismerheti, elősegítheti, siettetheti azt, ami kell hogy bekövetkezzék, de fékezheti és gátolhatja is, tudatlanságában, önzésében elfogódva, vagy a valódi tárgyiasságtól elrugaskodva. S ez esetben oly társadalmi robbanások előidézője lesz, miket kellő ismeret, azaz belátás, azaz erkölcs birtokában könnyen kikerülhetne. A jövő forradalmi az ismeret, a tárgyiasság, a belátás, az erkölcs hiánya következtében létrejött pusztító robbanások lesznek a pozitivisták hite szerint.

A megismerésnek tehát döntő szerepet szánt a pozitívizmus minden szakasza, a tárgyiasság, a belátás, az erkölcs kialakítása érdekében. S bár ismeretelméleti tekintetben története folyamán sokféle árnyalatot vett fel, a szinte materialisztikus objektív törekvésektől a szinte szolipszisztikus idealista törekvésekig — mégis az irány szinte valamennyi jelentős képviselője úgy vélte, a megismerés újabb és újabb fejlődési szakaszaiban a civilizáció újabb és újabb fejlődési fokai öltenek testet. A történész tehát, midőn a megismerés egyes fokozatait feltárja, feltárja a civilizáció egyes fokozatait is, — és fordítva. Comte triadikus fejlődési rendszere egyszerre jelentette a megismerés történetének is és a civilizáció történetének is három föltételezett alapvető fokát. A megismerés vizsgálata egyszerre tanít kauzalitásra és tárgyiasságra, morálra és logikára. Civilizációtörténet és logika voltaképp csak más-más megközelítése a tárgyiasságnak és a kauzalitásnak. Amidőn tehát Mill a logika fejlődésében látta a tudatfejlődés fő vonalát, fejlettségében pedig fokmérőjét, akkor hite szerint voltaképp a természettudományos tárgyiasságot célzó oksági determináció kérdését állította eszmélkedése középpontjába. Csakhogy (tehetjük hozzá mi), egy szűk, természetiségbe és részlegességbe ragadt ténytárgyiasságot célzó determinációét, — egy nembeliségi, dialektikus-történeti tárgyiasságot célzó determinációé helyett.

A megismerés legfőbb, voltaképp egyetlen eszköze a pozitívizmus kezdetől a természettudományt tekintette. Ennek megfelelően *minden tudományt természettudománnyá* igyekezett átalakítani, mégpedig olyan természettudománnyá, melynek minden kérdése a determinizmus problémája köré összpontosult. Az ember „*természettudományát*” az irány képviselői előbb egy empirikus-utópikus „*társadalomfizikában*” (azaz egy meglehetősen kezdetleges szociológiában) látták, majd mind erősebben egy statisztikai-praktikus szociológiában, végül egyre inkább egy pszichofizikai szociológiában, illetőleg egy szociológikus pszichofizikában.

A szociológiának és pszichológiának egymáshoz való viszonyát egymástól való különbözőségét voltaképp a pozitívizmus sohasem tisztázta. Egybemosta őket, de úgy, hogy az elsőbbség, az irányzat története folyamán folyvást növekvő mértékben, a lélektannak jutott. Taine híres tételében — „*l'histoire au fond est un probleme de psychologie*” — az egész irányzat lélektanias átváltozása nyerte el betetőzését, szentenciózus szentesítését. Ez a lélektan erősen élettani alapozású, érvelésű és szemhatárú volt. De mind az élettannak, mind magának a lélektannak jelenségeit és törvényeit a XIX. sz.-i klasszikus fizika világképének jegyében fogták föl. A pozitívizmus tárgyiassága egyre inkább egy szociológikus pszichofizika, egy biológikus pszichologia természeti résztárgyiasságává lett.

111. 4. A meghatározottság és tárgyiasság pozitívista fölfogásának néhány általános irodalomkritikai következménye.

Természeti tárgyiasság és gépiesen fölfogott természeti determináció: ez az a két alaptulajdonság, amelyre az irányzat minden más kritikai eszméje és tulajdonsága visszavihető, Taine műelmélete éppúgy, mint Brunetière felfogása a műfajok létharcáról vagy W. Scherer hármas, filológiai módszerű poétikája. (Erebttes, Erlertes, Erlebttes)

Az irodalomkritikában ez a természeti meghatározottságra és természeti tárgyiasságra összpontosító pszichológikus szemlélet két alapproblémakörbe sorolta, osztotta szét az irodalomvizsgálat feladatait. A hősök lélektanának tárgyiassági oksági bűvárlata volt az egyik, az íróké a másik. Az első esetben az esztétika oldódott fel lélektanban, illetőleg a lélektan alá foglalt művelődéstörténetben és szociológiában. A másodikban az irodalomtörténetírás. Az elsőben azt vizsgálta a kritikus: a lélektani meghatározottság tárgyiassági természeti törvényeit kielégítik-e, megvilágítják-e és továbbmélyítik-e a hősök jellemének rajzai, a cselekmény vezetésének szálai. A másodikban azt, milyen (lélektanon át érvényesülő) meghatározó okokra vihető vissza egy író, egy életmű, egy szakasz, egy irodalom jellemző tulajdonságai.

A második tartomány kétségkívül háttérbe szorította az elsőt, s mindkettőben háttérbe az epika és a dráma vizsgálata a líráét.

A klasszikus pozitívizmus egy nagy lehetőséget játszott el azzal, hogy az egyes emberi jelenségek sajátos természeti és emberi tárgyiasságát nem ismerte föl. Így nem ismerte föl az irodalomét sem. Holott magát a tárgyiasság fontosságát nagyon is érezte. A modern bécsi iskolára, a Wittgensteinre és Carnapra épülő 20. századi újpozitívizmusok úgy igyekeznek ezt a hibát kiküszöbölni, hogy az egyes területek sajátos struktúráira vetik a hangsúlyt. Mivel azonban a történeti dialektikával szembenállnak, a klasszikus pozitívizmus rész tárgyiasságba fulladását aligha kerülhetik el.

A klasszikus pozitívizmus irodalomkritikai főműve, Taine angol irodalomtörténete az elmondottakat érzékeltesen példázhatja. Taine-t ugyan többen ki öhajtották emelni a pozitivisták sorából. Elsőnek talán Cyzarz, legutoljára pedig R. Welck. Bizonyosan jogtalanul. Mert bármennyire igaz is az, hogy a maga triadikus race-moment-milieu rendszerét nem vitte természettudományos rendszerességgel keresztül, a rendszer maga a pozitívizmus központi elvén, a tárgyiasságot célzó, mechanikus kauzalitással felfogott lélektani—természettudományos determinizmuson nyugszik. Mint ahogy ezen nyugszik programszerűen előtérbe állított minden módszerbeli vonása is a fokozott redukció követelményétől a fokozott klasszifikáció követelményéig, a reprezentatív alaptulajdonság kutatásától az indukció elsődlegességének, szinte kizárólagosságának hangsúlyozásáig.

Hogy mégis igen jelentős tudósok tették kétségessé pozitívista voltát, az ama gondolkodástörténeti kettős visszakapcsolásból következhet, amely az egész irodalomkritikai pozitívizmus szerepe szempontjából alapvetően fontos.

A felvilágosodás örökségét, szenuális-rationális gondolkodásmódját akarta Taine is továbbfejleszteni, de úgy, hogy belé kívánta olvasztani, tengelyébe kívánta állítani a német romantikus történetfilozófiának, mindenekelőtt a hegeli történetfilozófiának fejlődésgondolatát. Nagy ama nyilatkozatainak száma, amelyekben a „formules germaniques”, az „idéés germaniques” áthasonító átvételét sürgette. Amidőn a felvilágosodás korának tapasztalati észelvőségét a hegeli történetiséggel öhajtotta beoltani, tulajdonképp a részletek természeti tárgyiasságának és tapasztalati okságú meghatározottságának kívánt egyetemes történeti okságú meghatározottságot biztosítani. A hegeli történetfilozófia evolúciós okságát viszont metafizikai, transzcendentális kiindulásától és célképzetességétől törekedett megszabadítani.

S a nagy lehetőségre, amelyet a klasszikus pozitívizmus a tárgyiasságnak természeti tárgyiasságra szűkítésével eljátszott, Tainénél nem kisebb példa Fechneré s társaié. Ha e szemlélet történeti dialektikával társul, a befogadás esztétikájának, a hatás kritikájának nagyszerű módszereit dolgozhatták volna ki gondolatgazdag, tiszta metodikájú könyvekben.

A pozitívizmust, mint a romantika ellenlábását, megtagadját tekintette a szellemtörténet. Valójában azonban csak bizonyos változatainak és bizonyos tulajdonságainak volt ellenfele. Taine ellentmondásos törekvései az egész irányzatra jellemzők voltak, és voltaképp jellemzők voltak törekvésének eredményei is: mindkét elődirányzatának ama vonásait egyesítette, melyek az ember tetteit, gondolatait és érzelmeit mechanisztikus lélektani determinációk eredményeinek mutatták be, melyek az egyént megfosztották a választás szabadságától és így megfosztották a személyiségalkotás szabadságától is. Az emberi lét jelenségeinek tárgyiasságát pedig a természeti tárgyiasság szintjéhez láncolták. A tett, a választás szabadságának eszméje ellenkező véletlébe billent át; a romantika abszolút kötetlenségéből a gépies meghatározottság abszolút kötöttségébe.

(Ami, persze, nem zárta ki a teljes kritikai subjektivitást. Sőt, a tárgyiasság *egyedi* természeti szinthez tapadása, a nembeliség elhárítása szükségszerűen hozta magával az impresszionista kritika ösztönét, elvét. Mégis, bár a pozitívizmus kezdettől magában hordta az impresszionista kritika elvi lehetőségét, csak egy szakaszára tarthatjuk jellemzőnek az impresszionizmust. Sainte-Beuve ugyan eredendően tetszéspolitikát művelt mindig, kritikája mégsem tekinthető

tudatosan és programszerűen impresszionista kritikának. Az impresszionisztikus vonás végigkísérte a pozitívizmust, az elvszerű, elhatározott impresszionizmus maga rövid közjáték volt a pozitívista alapozású kritika történetében.)

A szabadság és meghatározottság eszméjének feszültsége, s a természeti résztárgyiasság és a nembeliség, az egyetemesség ellentéte töltötte be az egész pozitívista korszakot. Ez a feszültség és ellentét egyre erősödött, — s az impresszionizmus közjátéka és előjátéka után — a korszak végére a naturalizmus és a vitalizmus ellentétében csapódott ki. Holott az irányzat nagy képviselői személyes, alanyi szándékuk szerint többnyire épp e feszültség, az ellentmondás feloldását, kiiktatását tekintették egyik fő feladatuknak. A gazdasági társadalmi erőknek viszont, amelyekhez ez az értelmiség kapcsolódott, épp a determináció gépiesen felfogott tana s a természeti szintű résztárgyiasság elve felelt meg. Az egyéni-alanyi szándékokkal szemben a gazdasági-társadalmi alap meghatározóbb szerepére nyújt jó példát a szándék és eredmény e kettőssége. Akik viszont a szabad tőkésvallalkozás javallott vagy megvalósult rendjének változataival bármi okból elégedetlenek voltak, rendszerint, érthető módon, a determináció felfogásának és alkalmazásának feszegetésével kezdték meg támadásaikat.

Az alanyi (értelmiségi) szándéknak s a meghatározó (gazdasági) alap kényszerének, a kitűzött célnak s a kiindulás logikájának ellentmondása teszi érthetővé, hogy a pozitívizmus nagy történész-kritikus képviselői — Buckletól Taineig, Drapertól Millig —: az elmélet gyakorlati alkalmazásában valahol mindig szembekerültek az elmélet logikájával: a determináció gépies, természettudományos logikájával s a természettudományos tárgyiasság szűkösségével — s valahol mindig kibújtak belőle, megkerülték. Legjellemzőbb példaként Taine faculté maitresse-ét szokás e jelenségre felhozni, amelyen át, ha csonkán is, de visszacsempészte a szabadság és a szabad személyiség eszméjét történeti alpművébe. Ha viszont éppen egy ilyen mozzanat nőtt egy pozitívista műből az utókor szemébe nagyra, úgy ennek alapján szokták a gondolkodási irány egészéből kiemelni. Taine esetében ez történt, de Buckle s mások méltatói között is találni rá példát.

A pozitívizmus az irodalomkritikában természetének megfelelően, az irodalom függőségére, meghatározottságára helyezte a fősúlyt; az irodalom autonómiájának kérdése iránt kevés érzékenységgel rendelkezett. Jellemző példája ennek az, hogy a művek esztétikai problémái háttérbe szorultak alkotóik életrajzi, művelődési, lélektani kérdéseivel szemben. S ha Heine már Saint-Beuve-nek szemére vethette, hogy egyre csak Hugo-ról, Hugo egyéniségéről és magatartásáról szól, de alig beszél műveiről, Taine nagy munkájában a művek még kevesebb esztétikai bemutatást, elemzést és ítéletet nyertek.

A függőségnek azonban rendkívül gazdag részlet-problematikáját bontakoztatta ki a pozitívizmus. Részletet, mert hisz az autonómia kérdése nélkül a függést nem is lehetett egészében a maga lényegében megragadni. A kidolgozott részleteljárások nagyobb részét azonban már szinte az egész századvég Európája alkalmazta. Taine angol irodalomtörténete minden e korban megírt irodalomtörténetben és kritikában jelen volt. Hasonlóképpen áthatotta a Scherer-féle szorosabban vett irodalomtörténeti pozitívizmus is az egész tudományágat. Egyes kezdeményei a pozitívizmusnak azonban csak később, éppen korunkban bontakoztak ki igazán. Elég utalni Fechner nagy kezdeményezésére. Hisz nem kétséges, hogy az 1950–60-as évtizedek kísérleti irodalomtudománya az ő és társai (Helmholtz, Lipps, Pierce stb.) nyomdokain indult el. — A magyar társadalomban a szabad tőkés vállalkozásra alapozott liberális polgári rend a XIX. sz. második felében nem bontakozott ki nyugati módon és mértékben. A kibontakozásra törő erők kezdetben, a kiegyezés táján, a pozitívizmus érveit is hathatósan vették igénybe a földbirtokosi rend ideológiája ellen. Amidőn azonban a szabad tőkés vállalkozás lehető erői mintegy alávetették magukat a földbirtokosi rendnek, a pozitívista elméletek egy részét, egyes tételeit kisajátította a birtokosi rendet védő ideológia, s a demokráciára, s a demokráciában megvalósuló szabad személyiségre vágyó erők a pozitívizmussal is szembekeverültek. Az irodalomkritikában Magyarországon is a meghatározottság és szabadság jegyében

érvényesítette befolyását a pozitívizmus, de az említett polgári erők hiánya következtében egyik pólus sem nyert oly kristályosító szerepet, mint nyugaton. A pozitívizmus mindenütt jelen volt, de csak igen ritkán lett teljes alap.

IV. A korszak szakaszai és jellege

Ezt a három és fél évtizedet három kisebb szakaszra bontjuk. Az elsőt a hetvenes évek második feléig, a másodikat *A Hét* indulásáig, a harmadikat a századfordulóig számítjuk.

Ha a kritikát egy osztály, egy korszak, egy irányzat ideológiája amaz övezetének fogjuk föl, mely szembesíti az irodalmat a társadalom igényeivel, úgy akkor szakaszolásához az illető korszak társadalmának és irodalmának szakaszolását is föl kell röviden vázolnunk.

IV.1. A kritikai eszmék összetartó, konvergens szakasza a polgári realizmus megteremtésének jegyében. A „főösleges nemzedék” és bírálói. A polgári demokrácia kísérlete és a fiatal értelmiség

Az első szakaszt válságok és politikai nyugtalanságok töltötték be. Az egyes rétegek nem találták helyüket az új berendezkedésben, elégedetlenek voltak vele. Különösen a középbirtokosság. Részesedését a hatalomban, a gazdasági lehetőségekben kevesellte. A teljes függetlenség jelszavával ellenzékbe vonult, s csupán a 67-ben létrejött perszónaluniót kívánta fönntartani. A középbirtokosság egy részének vagyona közben a tőkésedés megindult s nagyon is hullámozó versenyében, avult gazdálkodása s idült tőkehiánya következtében, végképp elúszott. Mindennek hatását fokozta, hogy az országot, mivel immár szorosabban kapcsolódott az európai gazdaság egészéhez, hevesen érte el a 70-es évek elejének nagy európai krízishulláma. *Válság válságot követett.*

Az értelmiség kezdetben bizalommal fogadta az új helyzetet; kivált a természettudományi és társadalomtudományi szakértelmiség felső rétegei. Ezek át voltak ez időre hatva a korapozitívizmus eszméivel. A tudomány, a művelődés, az értelmiség feladata immár a haladás irányát megszabni és előmozdítani — vélték. Azt remélték, az új helyzettel Magyarországon is bekövetkezik *az értelmiség, a tudomány világrendező új korszaka.* (Pl. Keleti Károly, Thán Károly, Fodor József, Bodnár Zsigmond, Hieronimi Károly, Matelkovics Sándor, König Gyula stb., stb.)

Az irodalom viszont habozott; nem találta hangját, feladatát, irányát. Pár év multán a fiatal nemzedék ütötte le az évtized új hangját. *Keserű, satirikus, illúzióromboló volt ez a hang.* De nem a Kiegyezés tényének szólt, s nem is az egyetemes haladás iránti kétség szülte. A kiegyezést nagy lehetőségnek, a haladást pedig kétségtelennek hitték. Ők is bőven merítettek Comte, St. Mill és Buckle műveiből, s örökölték a Junges Deutschland s a reformkor, kivált a centralisták haladáshitét.

A keserűség, a satíra, az illúziórombolás a birtokosi vezető réteg magatartásának szólt, főleg a középbirtokosságénak. A nemzet ismét *elmulasztja lehetőségét*, hogy beilleszkedjék az európai liberális, polgárosodó, demokrata államok sorába. Nemcsak lépést nem tud tartani így az általános fejlődéssel, de még eddigi helyzetét sem képes tovább megőrizni a népek minden eddiginél hevesebb létküzdelmében.

Látták s megértették a passzív rezisztencia éveit alatt felnőtt s a városokba, kivált a fővárosba tódult vagyontalan nemesi fiatalság kiábrándultságát. Az új állam, az új társadalom nem tudta nekik megadni azt, amit ifjúságukban a rezisztencia jutalmaként a függetlenségtől elvártak. De amennyiben megadta volna is, nem voltak felkészítve a polgári állam, a tőkésedő gazdaság diktálta feladatokra. A lehető helyeket sem megkeresni, sem betölteni nem tudták. Foglalkozás és kenyér nélkül álltak, tanácstalanul. *Főösleges nemzedéknek érezték magukat.*

A fiatal írónemzedék látta, megértette ezt az élethangulatot, — de elutasította. Fel kívánta tárnai társadalmi történeti-lelki gyökereit, hogy így orvosságát is ajánlhassa. Vagyis *társadalomábrázoló s társadalombíráló irodalmat* óhajtottak, amely elsősorban a regényben nyerte el megvalósulását. Főleg a fejlődési regény, a Bildungsroman változataiban; ebben végigkísérhették hősiük személyiségének, élethangulatának kialakulását a csődig, az akarathiány beálltáig. A polgári realista regény, a polgári realista irodalom magyar válfajának megteremtésére törekedtek. Törekvéseik azonban, láthatni, szoros kapcsolatot mutattak a reformkori s az 50-es évekbeli magyar irodalom sajátos nemzeti nevelő törekvéseivel is. De a nemzeti és társadalmi mozzanat sorrendi és értékrendi helyet cserélt náluk: a nemzeti haladást is a társadalmi haladáson át kívánták szolgálni. S az irodalmon át a társadalom ügyeibe, mint a reformkoriak, közvetlen tartották *lehetőségüknek, joguknak és kötelességüknek a beleszólást.*

A polgári realizmus követelménye és a függés túlhangsúlya; klasszikus fizikai világkép és halásmechanizmus érvényesülése; élettani meghatározottság és erkölcsi választás; szociális romantikus örökség s pozitívista újdonság

A szakasz, a nemzedék jellemző írói, szinte kivétel nélkül jelentős kritikai tevékenységet is fejtettek ki. Ők voltak e szakasz legjelentősebb kritikai szerzői is: Arany László, Beöthy Zsolt, Asbóth János, Toldy István, Rákosi Jenő, Endrődi Sándor, sőt, kezdetben még a két Ábrányi is. S akik maguk nem voltak írók, jórészt azok is ugyanily törekvéseket képviseltek, azok is ugyanily irodalmat szorgalmaztak, pl. György Aladár. A szakasz kritikáját tehát éppúgy mint irodalmát *összetartás, konvergencia* jellemezte.

Az irodalom önelvűségének kritikai követelménye el ugyan nem tűnt, de Arany felfogásához képest jóval kisebb hangsúlyt nyert. A függőség tényére és konkrét tartalmára viszont annál nagyobb nyomaték esett.

Az irodalom sajátos életvezetétül *a szokás- és ösztönvilágot, mindenek előtt azonban az érzelmi világot* tekintették. Az irodalom az ember érzelmi világát, ösztönös és berögzött szokásait oly összetetten, főleg pedig oly egyedien tudja kifejezni és ábrázolni, mint egyetlen más tudatterület sem. Márpedig a társadalmi ember fönnmaradása és továbbhaladása érdekében elengedhetetlen érzés-, szokás- és ösztönvilágának megismerése, érzelmeinek kifejezése. Mert minden emberi tettek megvan az érzelmi gyökere, meghatározó érzés-, szokás- és ösztönindítéka. Az irodalom így nemcsak az emberi tettek forrásának *megismeréséhez* járulhat hozzá, de az emberi *tettek kiváltásához, befolyásához* is.

Az irodalmat mint tudatjelenséget nem határolták el oly élesen egyéb tudattevékenységek-től, mint tette Arany az eszményítés követelménye által. A költő s a közember között sem voltak éles határt; a különbség köztük mennyiségi s nem minőségi: az érzés, a meglátás, a kifejezés mindenkiben meglévő képessége a költőben nagyobb mértékben van jelen. Az átélés nagyobb képességével minden tárgyat személyes, egyéni érzéseinek tárgyává tehet, s így minden tárgy tárgya lehet. Minden költői megnyilatkozás előfeltétele tehát az, hogy tárgya az *átélés* révén a *költő érzelmeinek* fókuszába kerüljön.

Az irodalom s egyéb tudattermékek létmódja, létezési törvényei között sem a különbségeket érzékelték elsősorban, hanem a közös mozzanatokot. „Pszichofizikai esztétika” megteremtését óhajtották. Az esztétika tárgyköre ugyan mindenkor s minden elemében mélyen át volt szöve a lélektan kérdéskörével; ők azonban kiemelték s szinte kizárólagossá tették e kérdésköröket. *A lélektan s az esztétika törvényeit egymásba oldották, s a lélektan törvényei lettek az esztétika törvényei.* Mégpedig a klasszikus fizika világképét magánviselő pozitívista lélektanéi. Miképp hatnak az emberi lélekre környező világa benyomásai, miképp reagál az ezekre a benyomásokra, s miképp hatnak ezek a reakciók vissza a környező világra, s az így, e reakciókka] módosított világ viszont miképp hat újra a lélekre — : ez az örökös körforgás állt érdeklődé-

sük középpontjában. Az ábrázolt s a kifejezett világban is *e hatás-visszahatás folyamatainak törvényeit* keresték, s az irodalom befogadásának folyamataiban is e törvények érvényesülését látták.

Az embert ugyan társadalmi emberként fogták fel, aki környezete, rétege, osztálya érzelmein; szokásain, világmépen át formálja viszonyát világához, társadalmához, társaihoz; mégis az egyént ért hatások reakcióját elsősorban az egyén *élettani meghatározottsága* alapján magyarázták. A közösségek lélektanával is számoltak; de az osztályokat, rétegeket éppúgy, mint az egész társadalmat az egyesek matematikai összegének tekintették. A kialakuló polgári szociológiával állt lélektani felfogásuk rokonságban.

A meghatározottság tanában azonban a legszélsőbbek sem jutottak el *a későpozitívizmus gépies materialista felfogásához*, s nem az irodalom ábraként való tekintéséhez sem. A Riedlök által kezdeti vonalat nem vitték tovább. Az egyén választási lehetőségét többnyire vallották, de elsősorban lélektani s szociológiai elemektől vélték irányítottnak. A személyiséget lélektani s szociológiai szemszögből tekintették; az etikai elemet, bár nem tagadták, kevésbé vették számba. Kivált elméleti, kritikai munkáikban; a szépirodalmiakban a jó írók, természetszerűen, számoltak vele.

Az irodalom függőségének tényét mint a hatás-visszahatás körforgás-elemét, mozzanatát fogták föl, s konkrét korukbeli tartalmát is ennek jegyében formálták ki. A korszak irodalmának azokat *a gátló környezeti, társadalmi hatásokat kell felmutatnia*, melyek megakadályozzák az embert abban, hogy kibontakoztassa képességeit, s belépjen velük egy oly liberális demokráta rend szolgáltatába, mely a korszerű természet- és gazdaságtudomány s a korszerű művelődés iránymutatásával kell, hogy felépüljön.

A szociális romantika mögött álló nagy történetbölcséleti rendszerekkel szemben bizalmatlanok voltak. Finális teleológiájuk, határozott, konkrét végcél-hajtotta törekvéseik, eszkatologikus, messzianisztikus jellegük idegenek voltak számukra. E rendszerek haladáshite viszont töretlenül élt bennük. Konkrét tartalmát azonban, úgy vélték, ok-okozati következtetéssel a társadalmi, a gazdasági, a tudományos eszmélkedésnek kell naponta kikövetkeztetnie a napi szükségletekből és lehetőségekből, a napi történelemből. *A korapozitivisták és a materialista történetelmélet határterületein* álltak, mint írói gyakorlatunkban a XIX. századi polgári realizmus képviselői közül annyian. Közlebb azonban az előbbihez; a lélektan kinagyított területe ennek jegyében lett kritikai gondolkodásuk összegyűjtő mezőnyévé.

A kritikai intermedialitás területét tehát a lélektani elemére szűkített esztétika, az esztétika szerepét átvállaló lélektan szolgáltatta ebben a szakaszban. Az irodalom önelvűsége, amennyiben számoltak vele, az ábrázolás és kifejezés *egyediségében s összetettségében* öltött testet. Egységét, dialektikáját ez az önelvűség az irodalom függőségével szintén a lélektan szintjén nyerte el, a hatás-visszahatás kölcsönfolyamatában.

Röviden: ez a korszak, kritikájában éppúgy, mint irodalmában, magán viselte *még a szociális nemzeti romantika néhány alapvonását, de részleteiben inkább a korapozitivisták szellemiségéhez idomult*. Ugyanakkor azonban mutatott föl már oly tulajdonságokat is, melyek a késő pozitivisták felfogás naturalisztikus törekvései irányába mutattak.

IV.2. *A divergencia, a szétszóródás szakasza a polgári realizmus megtorpanása jegyében. — A dzsentri hatalom megszilárdulása és konszolidációja; prosperitás és hazugság; a kívülrekedtek kellős felelete; a Itra és a hangnemmovella elsőbbsége; látomás és jelképesség; reflektáltság és önírónia*

Rendszerré azonban nem kerekülhetett ki sem az egyesek, sem a szakasz és a nemzedék kritikai gondolkodása. A 75-ös pártegyesüléssel az állandósult válság feloldódott, de egy olyan fejlődés indult el általa, mely hamarosan útját vágta mind azoknak az irodalmi, mind pedig

azoknak a kritikai törekvéseknek, melyek az évtized első felében a fiatal nemzedék köreiben keletkeztek. Mert *útját vágta ez a fejlődés azoknak a társadalmi kilátásoknak is*, melyeket addig az értelmiség a magyar állam, társadalom s önmaga előtt nyitva állni vélt. A valóságos, bár kistávú eredmények segítették eltakarni e kilátásokat.

A fúzióval a középbirtokosság megkapta azt a részesedést, amelyet az új magyar államtól elvárt. Az államigazgatás lényegében az ő kezébe került. Birtokának megőrzésére lehetősége nyílt, jövedelmét állami tisztségek javadalmával toldhatta ki. Birtokavesztett többségét pedig az államapparátusban helyezhette el. E rétegből, főleg a tisztségből és birtokból élő elemeiből alakult ki a jellegzetes *magyar dzsentri*, amely a magyar életforma- és izlésideált, főleg vidéken egy fél századra meghatározta; ami viszont a magyar „nemzeti jellemről” formált — hízelgőnek éppen nem mondható — külföldi képet szabta meg hosszú időre. A dzsentri kifermálódása, természetesen, már korábban megindult; főleg 1861 után. Mint ahogy az a fejlődés is, mely 75-ben dzsentri hatalom megteremtésében nyerte el értelmét, *Tisza 61-es kezdő vezérének idején öltött először határozott formát s szemléltette irányát*. A magyar polgári liberalizmus, a magyar polgári demokratikus fejlődés sorsa megpecsételődött. A liberalizmusból kiszorult a demokratikus tendencia, s egyértelműen a földbirtokosi osztályuralmi nacionalista jelleg és cél jutott benne érvényre.

A 70-es évek fiatal értelmisége a társadalommal szemben, a társadalom uralkodó osztályával szemben az államra akart támaszkodni. Az államiság eszméje a társadalmiságé fölé került tudatukban — társadalmi támasztékuk gyengesége következtében. 75-tel azonban az állam, hogy úgy mondjuk, nyilvánvalóan a társadalom kezébe, a társadalom uralkodó osztálya, a földbirtokosság kezébe került. Mint ahogy, tudjuk, mindig is a társadalom uralkodó osztályának kezében volt és van. 75-tel azonban az *egész birtokos osztály számára föloldódott az állam és az uralkodó osztály arányegyensúlyának, részesedésproblémájának feszültsége*.

Mintegy két, két és fél évtizedes viszonylag nyugodt, viszonylag erős ütemű fejlődés következett most be a magyar állam és Birodalom kettős keretében; illetve a német—francia háború után kialakult új európai keretben. A Birodalom egyre szervezettebben kapcsolódott az európai struktúrához, a magyar pedig a birodalmihoz. Az egyes rétegek megtalálták a helyüket. A dzsentri boldogan vette birtokába a hatalmat, a polgárság pedig a prosperitás lehetőségét. Az országra, a Birodalomra ráterült a biztonság ábrándhitének pseudoromantikája. *Főlöszleg réteg* tehát immár nem volt, csak *főlöszleg egyes emberek*; akik valamely okból kívül maradtak vagy kívül rekedtek a jól prosperáló berendezkedésen. Főleg értelmiségiek.

Az értelmiség, amely a hetvenes évek elején a kitűzött célok tekintetében viszonylag egységes volt, a 75-tel bekövetkezett fejlődés folyamán erősen *tagozódott*, szétszakadozott. Ahhoz a szétszóró, szakokra szigetelő fordulathoz hasonló mozzanat, mely a nyugat-európai értelmiség soraiban az 1871-es párizsi események hatására jött létre, a magyar értelmiség köreiben 1875 után következett be.

A polgári értelmiség Nyugaton, kivált Angliában és Franciaországban a 48-as forradalmak bukása után széles körökben és gyorsan tette magáévá azt a felfogást, melyet Franciaországban a 20-as évektől Comte, Angliában a 30-asoktól St. Mill fejtett ki s képviselt leghatározottabban. Annál könnyebben tette magáévá az értelmiség széles rétegekben e felfogást, mert a magas értelmiségnek a közép- és nagypolgársághoz kapcsolódó elméleti képzettségű csoportjaiban már a forradalom előtt is jelen volt mint a kísértő *forradalom ellenszere s a forradalom nélküli haladás eszköze* s mint — hitük szerint — a fölvilágosodás egyenes folytatása.

Ez a korapozitivistá felfogás — utaltunk már rá — az értelmiséget tekintette a haladás hivatott vezetőjének és irányzójának az új történeti helyzetben. Abban a történeti helyzetben, melyben a földesúri hatalom már elvesztette erejét, a népforradalmak pedig nemcsak értelmetlennek és veszélyesnek, de egyben bukottak is tünnek föl a történelem szemszögéből a polgári értelmiség előtt. A közértelmiségi, az átlag művelt értelmiségi előtt a 48-as forradalmak sorsa újra ezt látszott igazolni. Függését az ipari-kereskedelmi polgárságtól

érezte ugyan, de úgy vélte, annak legalább olyan *szüksége van rá a gazdasági, művelődési fejlettség ily fokán*, mint neki arra.

A 71-es eseményekkel a nyugati polgári értelmiség e pozitívista reményei füstbe mentek. Az addig viszonylag egységes értelmiség egy része a megrémült s a végképp reakcióssá lett polgársággal együtt maga is a haladás ellenségévé s haladásellenes szellemi irányok kimunkálójává lett. Más része viszont a radikálisok, sőt, a szocialisztikus mozgalmak táborába ment át. Legnagyobb része azonban szakterületére húzódott vissza, s lemondott a (közvetlen) társadalomformálás igényéről. „*Jó szakember*” kívánt lenni; ezzel vélte szolgálni legalább közvetve „a haladást”, s hűségét megőrizni korábbi eszményeihez.

Magyarországon ez a hit, mely itt az értelmiség fiatal nemzedékében a Kiegyezés utáni háromnegyed évtized rövid pillanatára villant föl, a *birtokosi hatalom megszilárdulásával* oszlott köddé. Nyomában radikális, szocialisztikus irányok felé való átrajzás itt nem jött létre, hisz ilyenek még nem voltak jelen. Az értelmiség itt nem három, hanem csak két részre vált, s nagyobbára mindkét rész beilleszkedett a dszentri vezette rend kereteibe.

Különösen két mozzanat siettette az értelmiség viszonylag gyors és sima beilleszkedését. Az egyik a nemzeti-nemzetiségi kérdés megoldatlansága, földolgozatlansága, „megemésztetlensége” volt. A darwini létharc és kiválasztódás tanát pozitívista módon, analógiásan a történelemre is átvitték. A *nemzetek története a nemzetek létharcával egyenlő*. A nemzetek e létharca, úgy vélték, a magyarság és szomszédai között is soha nem tapasztalt élességgel fog a modern politika és gazdaság világában kibontakozni, s a nemzet egysége, az állam irányítóival való egyetértése elengedhetetlen ebben a harcban.

A második a szocializmus kérdése volt. A párizsi kommün a magyar irodalmi értelmiség köreire nem hatott feltűnően taszítóan. Legalábbis nem közvetlenül. Hatása a *német szocialdemokrácia gyors elöretörése* folytán érvényesült. Az értelmiség jelentős része megrettent a demokrácia, kivált a *választójog* következményeitől, nem is annyira szociális, mint inkább nemzetiségi tekintetben.

A természettudományos, a gazdasági, az ipari szakértelmiség, melynek fiatal szóvivői a hetvenes évek elején a társadalomformálás jegyében erősen keresték a kapcsolódást a társadalomtudományi, a „humán”, az irodalmi értelmiséggel, Magyarországon is megtalálta a maga elégtételét abban, hogy mint nélkülözhetetlen *szakember* segíti a nemzet, a társadalom haladását. Az állami adminisztrációt szolgáló értelmiségnek viszont a *dszentrihez való hasonulása* gyorsult fel erőteljesen 75 után. A 80-as évek folyamán már masszív tömegű az az „*úri középosztály*”, mely a magyar birtokosi politika érdekképviselőjét a szellemi élet területén neofita buzgalommal látta el. Az ún. szabadfoglalkozású értelmiség száma viszonylag kicsi is volt, s a föllendülés konjunktúrájában egyenlőre jórészt megtalálta helyét.

Mert az értelmiség gyors beilleszkedésének, sima alkalmazkodásának legfőbb előmozdítója *maga a föllendülés* volt. A nemesi romantikus nemzeti liberalizmus öröksége s a polgári pozitívista liberalizmus friss áramlata kiegészíteni, kijavítani és igazolni látszott egymást.

Akik azonban valamely okból *kívül maradtak* vagy *kívül rekedtek* a jól prosperáló berendezkedésen, érezték, valahol *hazugság rejlik e társadalom felépítésében*, szervezetében. Ibsenéhez voltak hasonlók problémáik; érezték: az értékek, az elvek és eszmék, amelyekre e berendezkedés alapozódik, melyek védelmével, megvalósításával e berendezkedés jogossá kívánja magát tenni, nem valódi értékek. Akadályozzák az emberi egyéniség, az emberi személyiség kibontakozását. *Rossz közérzet* töltötte őket el. Bennük folytatódott a dezillúzió.

Csakhogy a berendezkedés jól működött. Csalódottságuk, rossz közérzetük így nem kapcsolódott nemzeti problémákhoz s közvetlen társadalmiakhoz is ritkán. A liberalizmus eszmévilágát, társadalomképét szkeptikusan szemlélték ugyan, néha el is utasították, de bírálni, helyettesíteni nem tudták. *Nem volt új világgépük, társadalomfelfogásuk a bírálathoz*. Az ibseni probléma ritkán talált ibseni társadalomkritikai formát. Emellett a pozitívizmus szkeptikusabb, relativáló, atomizáló Taine-, Renan-féle második hullámának hatása érte már

őket inkább, mint a társadalmias, szintézisre törő Comte-, Mill-féléé. Amit csak erősített Schopenhauernek most s általuk igazán hatékonyra emelt filozófiája.

Dezillúziójuk „szűkebb” s „szélesebb”, mint az előző nemzedéké: a biológiája által determinált egyedre korlátozódott vagy az egyetemes létre tágult ki. Az egyén szerencsétlenségének okát vagy öröklött egyedi élettani-lélektani magatartásában vagy a lét egyetemes sajátságai-
ban, hibáiban keresték.

Mindez a szubjektív attitűdű műfajoknak s a kisformáknak kedvezett. A *lira került az éltre*, előbb impresszionisztikus, majd szimbolisztikus, látomásos vonásokkal (Vajda, Endrődi, Reviczky, Komjáthy, Kiss József). S a *hangnem-novella*, részint lírikus-elégikus, impresszionisztikus, szimbolisztikus tónussal és instrumentációval, részint ironikus-rezignálttal s anekdotikus-reflexióssal. (Mikszáth, Petelei, Gozdsu.) A naturalista tendenciáknak is kedvezett a légkör, de teljes kibontakozásukat nem engedte meg; a naturalista tendenciák is, jellemző módon, itt és ekkor, lírai-szubjektív ötvözetben, romantikus karakterrel jelentek meg; a Claude Bernard-féle tudományos szakszerűség követelménye, szenvelgése nélkül. (Bródy.)

A realista irány kibontakozása tehát folytatódott, de néhány vonása határozottan visszaszorult; kivált a realista regényre jellemzők: a tárgyias, személytelen ábrázolás s az okfejtő, szintetizáló társadalombírálat együttes igénye. A realista irodalom e korszakának Magyarországon is az epika lett vezető műfaja, de, *a kezdetek egyértelmű ígérete ellenére, nem a regény, hanem a novella.*

Ez az évtized, ez a nemzedék tehát nem folytatta, s változatlanul *nem is folytathatta* az előző polgári realista kezdeményét. Azok a polgári eszmék, azok a polgárosító törekvések és remények, melyeket az előző nemzedék, Arany Lászlóé, a reformkortól öröklött, és a maga kora eszmével fölfrissíteni vélt, társadalomban és irodalomban, esztétikában és kritikában egyaránt igen sokat veszítettek vonzásukból, szilárdságukból és összetartó erejükből. E 70-es nemzedék művei ugyan jobbra 1870 után keletkeztek, dátumszerűen — az eszmék európai időrendje szerint azonban 1870 Párizsa előttiek.

A polgári realizmusnak az az 1870 előtti, liberalizmuson nyugvó eszménye, mely felé az előző nemzedék, Arany László nemzedéke közeledett, nagyon is problematikusá vált ez időre. Az a nagy ív, amely a nemzeti liberális polgári célok és társadalomkritika jegyében 1830 óta futott föl, e nemzedék életművében, Arany László nemzedéke életművében érte el végpontját. Ezeket az életműveket, mind szépirodalmi, mind kritikai tekintetben, alkotóik folytatásnak és újrakezdésnek szánták. S azok is voltak — de legalább annyira lezárásnak is számítottak. *A magyar risorgimento lezáró véghangjainak.* A nemzeti liberalizmus történet- és társadalom-szemlélete oly sokat veszített hiteléből, hogy változatlanul kritikai magatartás, erkölcsi megítélés és tipizálás alapjául nem lehetett többé elfogadni.

Az előző nemzedék realista kezdeménye így kivált két ponton tett szükségessé változtatást. Oppozíciós eleme mélyebb *reflektáltságot* s vele több *ironikus, önironikus*, szubjektív vonást kívánt meg; típusfogalma pedig közelítést, emelést a *jelképies* felé. Az előző szakasz kezdeményei kettős kötöttségűek voltak: visszafelé, a reformkor liberalizmusa, szociális romantikája felé is éppúgy mutattak, mint amennyire a századvég felé, a társadalmias naturalizmus felé is irányultak. E szakasz kezdeményei viszont túlnyomó többségükben, mind a századvég, a századelő felé mutattak, bár csak kisebb részben a századvég társadalmias naturalizmusa felé. Van tehát itt egy bizonyos *erős cezúra*, de az előző szakaszt ennek ellenére is a realista korhoz s nem a népieshez kell számítanunk.

A konzervatív kritika újraszerveződése, az új törekvések szétszórtsága; az esztétika lélektanba oldódása, a lélektan antropológiává szélesítése

Az irodalom és kritika „szervezeti”, intézményi egysége lazult, irodalom és kritika személyileg kétfelé vált. A szakasz vezető írói közül csak néhányan fejtették ki jelentős s jellemző kritikai tevékenységet, mindenekelőtt Reviczky s kisebb mértékben Komjáthy és Tolnai Lajos. Mikszáth, Petelei, Gozdsu, Csiky, Kiss József s kisebb társaik alkalmi eszme-futtatásnál alig ereszkedtek mélyebben kritikai kérdésekbe.

A szakaszra azonban a kritikai eszmék tekintetében is a szétszóródás, *a divergencia volt jellemző*. A konzervatív törekvésekkel szemben állók között a szembenállás tényén kívül többnyire csak oly közös kritikai követelményeket lehet felmutatni, mik a széles magartásbeli általánosságok teréről alig mozdultak el a konkrét esztétikai alkalmazhatóság mezonyére. Az egyes szerzők szemlélete emellett rendszerint oly ellentmondásos és következetlen volt, hogy majd mindig könnyebb meghatározni azt, mi ellen küzdöttek, mint azt, miért küzdöttek.

A konzervatív kritika a dzscentri-hatalom megszilárdultával és védelmében gyors ütemben bontakozott ki, s szemben az új törekvések szétszóródásával, *újraszerveződött*. Kettős közvetlen magyar előzményre épített: Gyulai és Szász Károly hetvenes években megindult konzerváló tevékenységére s a hetvenes évek ama kispolgári elméletíróira (Névy László, Baráth Ferenc, Babics Kálmán stb.), akik a már akkorra beilleszkedett kispolgári rétegeket, főleg a hivatalnokrétegeket fejtették ki. Külföldi alapozását pedig részint a német katedraesztétika Fr. Th. Vischer utáni szakasza, kivált Carrière, Köstlin és társaik, részint a pozitivisták nemzet-karakterológiát (Taine) s fejlődési szervességet (Spencer) előtérbe állító tanai szolgáltatták.

Ez a konzervatív kritika — mint ahogy a kései Gyulai, a hetvenes évek kispolgári szerzői s a német katedra-esztétika is — *az erkölcsi Világrend vallásosan s nacionalistán értelmezett, organikus fejlődésének főfogott* fogalmát állította gondolkodása gyújtópontjába, ítéltéké mércéjéül. Az esztétikai elem szinte egészen kiszorult belőle, az irodalmi önelvűség követelménye szólam maradt benne, s a kritikai intermedialitás területéül egyértelműen a konzervatívívá, sőt reakcióssá lett nemesi-nemzeti liberalizmus vallásosan színezett *morálja* szolgált. Jóllehet csak egyetlen igazán jelentős tehetséget mutatott fel ez az irány, Beöthy Zsoltot, a 80-as évek közepére mégis szinte minden oly hivatalos helyet, hol irodalomról ítéletet mondtak s irodalmat értelmeztek, kezében tartott; főleg a művelődés ama középszintjén, mely a „középosztály” műveltségének, világszemléletének alapjait lerakta.

A konzervatív kritikával szembenállók az irodalom önelvűsége követelményének és felfogásának tekintetében igen megoszlottak. Abban mégis megegyeztek, hogy az irodalmat az örök emberi lét megragadása s megnyilvánítása legegyetemesebb eszközének tekintették. Oly eszközének, melynek nem szab határt a fogalmiság, miközben rendelkezik a fogalmiság szinte minden lehetőségével. Míg az egyes szaktudományok s a filozófia létmegragadása csak részleges, az irodalom egész és teljes. Míg a szaktudományok s a filozófia létmagyarázatának befogadása csak egyes szak- és művelődési rétegek előtt áll nyitva, az irodalomé mindenki előtt. Mondhatnánk: ontikus, antropológiai szerepet és feladatot szántak az irodalomnak. *Nemcsak s nem elsősorban a nemzetiről kell az irodalomnak fontosat és érvényeset mondania, hanem az egyetemes emberiről, hisz érvényeset a nemzetiről is csak így mondhat,* — volt egyik leggyakoribb kritikai tétele és szólama ennek a szakasznak.

Az emberi létről való felfogásuk azonban nagyon is eltérő volt, s ennek megfelelően az irodalom létmegragadó jellegét, súlyponti területét, törvényeit és módszerét is igen eltérően fogták föl. Péterfy az egyén és történelem viszonyát, Reviczky az egyes ember és a társadalom, az egyes ember és társai sorsban összegződő szinkron viszonyát, Palágyi Menyhért a társadalmi embernek mint természeti lénynek örök tulajdonságait, Tolnai a morális embert részesítette előnyben.

A társadalmi haladás kérdése alkalmilag és egyes csoportoknál központi minősítő kérdéssé lett, s közvetlenül az intermedialitás területévé is. A konzervatív nemzeti liberális eszmékkel demokrata polgári liberálisokat állítottak szembe, s gyakran a radikalizmusig látszóttak előrehatolni. Valójában azonban mint író társaik, *ők sem rendelkeztek* sem a konzervatív nemzeti liberalizmus gyökeres bírálatahoz, sem a liberális eszmevilág belső, szervi ellentmondásainak föltárásához szükséges *új világnézet*, új történet- és embereszmény távlatával.

Az eszmék, amelyeket a konzervatív törekvésekkel szembeállítottak, gyakran *csak a szembeállítottság szerepében*, pillanatnyilag és helyileg számíthattak haladóknak; az egyetemes európai gondolkodás, az egyetemes európai haladás-eszme történeti távlatában haladó tartalmuk nagyon is kétes volt. Palágyi például Beöthy s a konzervatívok (hamis) történetiségének egy a történetiséggel szembeállított természetfilozófiai-lételméleti követelményt vetett ellen. S mérhetetlenül nagy volt az ellentmondás a haladásészme tekintetben még az olyanok között is, akiket az utókor — irodalomközéleti szereplésük vagy személyes kapcsolatok alapján többnyire — szorosan egybekapcsolt; Reviczky és Komjáthy, Palágyi és Tolnai, Péterfy és Riedl példázhatja ezt. S nemcsak egymásnak, de igen gyakran önmaguknak is, még ugyanazon íráson belül is, ki nem iktatható módon mondtak ellen a progresszió ideája tekintetében. Reviczky szolgálhat erre a legjobb példákkal. S emellett, mint hangsúlyoztuk, többnyire közvetlenül jelent meg a haladás szempontja, *esztétikaivá átminősülés, átlényegülés nélkül*. Ez lehet egyik fő oka annak, hogy gyakran a leghaladóbb nézeteket vallók a legérdektelenebbek a kritikai gondolkodás történetének, s a mai kritikai eszmélkedésnek a szemszögéből is. A Tolnai—Péterfy vagy a Palágyi—Péterfy párhuzam jól érzékeltetheti ezt.

Legjobb művekben azonban fölfedezhető egy közös esztétikai alapozási elem, vagy inkább csak egy közös esztétikai-kritikai törekvés. A művet oly zárt, egységes szervezetnek tekintették, melynek *hitelet részleteinek s kompozíciójának együttes lélektani hitele biztosítja*. Lélektani hitel elemein azonban megint csak igen különböző dolgokat értettek. Voltak, akik az előző szakasz hatás-visszahatás „pszichofizikai” körforgás-fölfogását vitték tovább (pl. Riedl s gyakran Reviczky), voltak, akik a „józan ész”, a common sense naiv realizmusát tették át a lélektanra (pl. Tolnai), voltak viszont, akik az érzés és gondolkodás önmagát kiépítő belső immanens történeti dialektikáját állították a lélektaniség középpontjába (Bodnár), s akik e dilemmáikat a konkrét történeti hatás-visszahatás elemével kapcsolták össze (Péterfy).

Abban azonban megint csak mutatkozott — a szétszóródás ellenére — egy bizonyos laza egység, hogy a lélektani hitel alapjául az alkotó oldaláról tekintve az *átéltséget*, a befogadó oldaláról pedig az *átélhetőséget* tekintették. Az átélés volt az a fogalom, az a terület, amelyen függés és önelvűség dialektikája, amennyiben egyáltalán létrejött, megvalósult. A mű az *átélés folyamán s következtében megszületett, elrendeződött sajátos lélektani szervezet*, hol magát az átélést viszont számtalan tényező határozza meg. Egyesek felfogása szerint e meghatározó tényezők elsődleges eleme, összefogó mozzanata az élettani, másoknál a társadalmi, a nemzeti, a gondolkodástörténeti, a kultúrhistoriai stb. A legmagasabb fokon — Péterfy tragikum-tanulmányában —, az átélés fogalmában a történetileg felfogott személyiség-lélektan találkozott a jelképvé formálódás, jelképvé szerveződés igényével, hol a jelképiség a költő lelki szükségleteinek az egyetemes létre vonatkoztatott összegzését is, meg az ábrázolt egyéniségnek vagy a kifejezett helyzetnek az egyetemes lét szemszögéből való lényegsummázatát is jelentette. Ez a jelképvé formálás az átélt közös emberi alapérzések egyikének vagy másikának „a lélektan retortáin” való sorozatos fokozó átvitelével, teljes egyéni világgá bontakoztatásával, szerveződésével volt egyenlő. A művészi átélés s a művészi megformálás így nemcsak összeforrt elválaszthatatlanul, de azonosult is egymással.

Egyszóval, mint a szakasz szépirodalmát — *szétszóródás jellemezte kritikáját is*. A kritikai célokat és a történeti-társadalmi célokat (amennyiben egyáltalán hangsúlyt nyertek ezek) nem sikerült egymásba átlényegíteni. Mint az irodalomban, a kritikában is egyszerre zárult egyedien részlegessé a mű saját világu voltának, sajátos szerveződésének követelménye, vagy

tárult történetlenül egyetemessé, örökké. Szűk tapasztalati élettani, alkattani meghatározottságú („fiziológiai”, „pszichofizikai”) lélektani hitelesítés és értelmezés állott így elő többnyire, vagy az egyetemes, az „örök” ember lényegére appelláló („antropológiai”, „természet-filozófiai”) lélektani hitelesítés és értelmezés, ahol a lélektan már lételméletté vagy bölcséleti embertanná szélesült, egyetemesült. Egyik oldalon tehát a Zola — Claude Bernard-féle naturalizmussal, másik oldalon a Dilthey-féle élménytörténettel mutatkozott rokonság.

Természetesen: csak eszmeindítások következtetésszerű meghosszabbítása, töredékes tendenciák továbbgondolása alapján beszélhetünk határozottan ily rokonságokról. A szakasz egyetlen igazán magas szinten gondolkodó kritikai tehetséggel rendelkezett, Péterfy Jenővel. Ő a két szélső határ közül az utóbbihoz állt közelebb, de mind a tapasztalatiság korapozitivista, mind a történetiség átöröklött hegeli követelményét megtartotta és egyesítette.

IV.3. A polarizálódás, az ellentétek sarkításának szakasza a polgári realizmus differenciálódásának s új ötvözeinek jegyében. — A régi szervezet elégtelensége, a polgárság igénye a részesedésre a hatalomban; az „igazi” liberalizmus hite; a novella az uralkodó műfaj; polgárság és polgárság alatti rétegek; szecesszió

A nyolcvanas évek nyugodt fejlődésének felszine alatt azonban érlelődtek az egyes berendezkedéseken belül s az egyes berendezkedések között a fejlődés hozta törvényszerű ellentmondások s a nyomukban járó válságmozzanatok. A fejlődés üteme, egyes részleges visszasesések ellenére, sem lassult le; sőt, inkább felgyorsult; a 90-es években az addigi keretek szűknek, gátlóknak bizonyultak. S a fejlődés hozta válságmozzanatokkal együtt felerősödtek azok is, melyeket a 67-es s a 75-ös rendezés csak elodázott, eltakart, valójában azonban megoldatlanul hagyott.

A századelőre a válság akuttá lett. Ettől fogva sikertelen s átmeneti sikerű megújítási kísérletek után az első világháború nyomán bekövetkezett széthullásukig csak erőszak tudta változtatlanul fönntartani s változtatlanul kapcsolni egymáshoz e berendezkedéseket, e struktúrákat. Az ellentétek a magyar államon belül *egyrészt szociálisak* voltak: a 90-es évektől a polgárság kívánt nagyobb részesedést, majd vezetést; a századelőtől pedig erőteljesekké lettek már a proletármozgalmak is. *Másrészt nemzetiék*: az ország nem magyar nemzetiségei előbb autonómiára, majd teljes elszakadásra törekedtek.

A parlamentben, melyet 1875-től a Szabadelvű Párt s a 48-as Párt meddő, verbális vitája töltött be, a Monarchia másik feléhez való viszonyról, a 90-es években *végre társadalmi programú csoportok* léptek föl: konzervatívok, agrárius, vallásos, nacionalista színezetű ideológiával a földbirtok védelmében — a polgárság érdekében viszont újliberalisok és radikálisok; s megjelentek a szociáldemokraták is.

De nemcsak a hatalom birtokáért, hanem vele együtt izlésének, műveltségének, erkölcsének, egész szemléletének érvényesítéséért is küzdött a két fél, a polgárság és a birtokosság. A polgárság szinte abnormis művelődési virulenciája nemcsak gazdasági arányából következett, bármennyire megnőtt is az. Kivált a fővárosié. Nemcsak a rohamos fejlődés következtében. Budapest nemcsak egy földművelő ország, egy birtokosi vezetésű állam fővárosa volt, hanem az erősen iparosodott, politikai, művelődési tekintetben polgári dominációjú, illetve orientáltságú Birodalom *második városa* is. A nagyobb városok *egyszerre* voltak a magyar államnak s a Birodalomnak is, részei, művelődési, fejlődési gócai. Hasonlóképpen a cseh vagy horvát vagy dél-lengyel városokhoz. Budapest századvégi művelődését, irodalmát nem lehet a bécsi nélkül, a prágai, a zágrábi nélkül megérteni, mint ahogy Bécs, Prága, Zágráb művelődéstörténetét s irodalmát sem lehet Budapesté nélkül igazán megvilágítani.

A polgárság irodalomteremtő értelmiségi eleme e szakasz kezdetén nagyobb részben a birtokát vesztt, városba került nemesi réteg fiaiból, kisebb részben pedig a vidéki s városi

magyar és német honorációr réteg gyermekeiből verbuválódott s a magukat felküzdött paraszti s kézműves fiakból. A század végére viszont *mellettük tetemes rész jutott a frissen asszimilálódott német és szidő kereskedő-iparos rétegek* fiaira. A hazulról hozott közvetítő német s a szélében tanult francia nyelv segítségével mohón vetette magát e „fiatal”, rendkívül heterogén eredetű polgárság minden újra. Az a nemzedék, amely a századelőn, a tízes-húszas években, hazájában s a külföldön egyaránt, méltán szerzett oly nagy nevet — Bartók Bélától Mannheim Károlyig, Molnár Ferentől Krúdy Gyuláig, Lehár Ferentől Móricz Zsigmondig, Teller Edétől Szeffő Gyuláig, Tolnay Károlytól Zsigmondy Vilmosig, Moholy Nagy Lászlótól Dohnányi Ernőig —, ebből a szellemi vegetációból nyerte indításait. Mint ahogy a Birodalom másik felének fölvirágzó vegetációja is az európai nevek egész sorát dobta föl ez időben Rilketől Kafkáig, Krlezsától Freudig, Hašektl Musilig, Kocoschkától Mestrovicig. Kibontakozásuk azonban már a következő korszakokra esett.

Az értelmiség kettévált, s két vonzaspont körül gócosodott. A számra nagy, szellemi dinamikában azonban fölötte szegény *hivatalnok értelmiség* jórészt a dzsentrí-hatalom mellé sorakozott föl, a nacionalizmus, a magyar elsőbbség föntartásának jegyében. Öntudata erős volt, és támadó élű, szellemisége azonban páratlanul szűk és alacsony szintű. Liberális jelszavakat is hangoztatott, de valójában alrendű konzervativizmust képviselt, melynek keretét és ágyazatát félféudális földbirtokosi érdekvédelem szolgáltatta. E nacionalizmusban összpontosuló érdekvédelem egyik alapmozganata a hagyományos, a hierarchikus-patriarchális „egészséges és magyar” szokásrend, „a vidéki”, „a falusi”, „a paraszti” erkölcsiség fölmagasztalása és megóvása lett a városi, kivált a fővárosi életformákkal szemben.

Tudatválságról azonban nem volt szó. Az alapellentmondás a polgári oldalon állók előtt is világosan látszott állni; s vele világosan a cél és az érték mivolta is. Annak a társadalmi haladásnak valamely fokában volt ez megragadható, amely „igazságosan”, azaz a polgári oldalon állók javára föloldja a létrejött ellentmondásokat. A polgári oldalon állóknak vélték magukat ezek az értelmiségiek, valójában azonban többségükben érzelmileg, indulatilag — kivált az irodalmi értelmiségiek — közelebb álltak a polgárság alatti rétegekhez, illetve a polgárság legszegényebb rétegeihez, mint a tehetős polgársághoz. *A társadalmi szerepvállalás*, a társadalom-ábrázolás, a társadalombírálat szándéka hatotta át az irodalomban ezt a harmadik szakaszt.

Ugyanakkor azonban, mint említettük, hiányzott az egész életanyagot átjáró, szervező erejű, általános érvényű, szintetizáló szemlélet, eszmerendszer. Márpedig ez előfeltétele oly tartós és szilárd világnézetnek, mely széles ihletek, nagyívű ábrázolások hosszan elhúzódó kihordási s megformálási idejéhez elengedhetetlen. A kor regénykísérleteit a bennük egymást ütü világnépi elemek hullasztják szét jelleg-egység nélküli mozaikokra, torzókra (Ambrus, Bródy). Mint mondtuk: eszmetörténeti interferencia helyzete volt ez polgári eszmeifejlődés, a polgári progresszió vonalában Magyarországon. A pozitívizmus, a liberalizmus *már nem*, a vitalizmus, illetve a marxizmus *még nem* hatott dinamikusán, evidensen, *szemléletet szervezőn*. De hatott mindenik. Spencer és Taine a leggyakrabban említett nevek. Szemléletükből s társai-kéből a polgárság pozícióit erősítő elemek kerültek előtérbe: empiria és okság, környezeti és biológiai determináció, indukció és analízis, hasznosság- és versenyelv, tolerancia és hedonisztikus principium, regisztráló magatartás és apellálás a common sense-re.

Maguk többnyire a liberalizmus újvirágzásának vélték ezt a korszakot, az „igazi” liberalizmusénak. A klasszikus liberalizmus szintézisre törése, egységes történelem- és társadalom-értelmezése azonban hiányzott e szakaszból, e nemzedékből. De nem is érezték hiányát ily szintetizáló szemléletnek. A progresszív, tapasztalatra, empiriára alapozó polgári köztudatot vélték maguk mögött; elég minél több s minél hatékonyabb változatba rögzíteni a társadalom tényeit, visszasságait, tapasztalatait; *a józan közértelem úgysis beállítja őket a fundamentális ellentét és feladat távlataiba*. A tárgyas magatartású társadalomábrázoló novella, amely azonban magába szívta az előző nemzedék öniróniára, reflektáltságra s jelképiségre való igényét is, így lett — a műfaj ekkori európai virágzásától is támogatva — a szakasz vezető műfaja.

Benne érte el a magyar polgári realizmus első korszaka kiteljesedését (Bródy, Tömörkény, Thury, Ambrus, Papp).

E kiteljesedéssel együtt azonban már jelentkeztek ama művészi tendenciák is, amelyeket összefoglalóan *szecesszió* néven szokás emlegetni. E tendenciák erősen belesugároztak e novelisztikába is, de karaktermeghatározó módszerré, rendező stíluselvvé e korban csak az irodalompublicisztikában lettek.

Az irodalmi szecesszió Magyarországon a vagyonos liberális polgárság ama törekvéseit hordozta, hogy izlését, esztétikai (s etikai) értékrendjét e hagyományos *keresztény-nemzetivel egyenrangúnak* ismertesse el. A tudatos, a programszerű filozófiai-esztétikai relativálás volt a fő eszköze. Minden izlést, minden értékítéletet és értékrendet eleve szubjektívnak, az individuumhoz kötöttnek tekintett, s így mindeniket egyformán jogosnak és jogtalanoknak. Ezt a relativálást az irodalom minden ható tényezőjére érvényesítette. A kötetlen *asszociációknak* minden téren való s a műszerkezetet teljesen átformáló föllazítása, s a díszítő elemek, a hangszerelés elhatalmasodása volt az irodalom szemszögéből a legfontosabb hozadéka, mely azonban igazában csak a következő szakasz szépirodalmában érvényesült. A szecesszió maga azonban akkor is csupán egyik (a manierizmusok nagyságrendjébe tartozó) áramlat maradt a korszakváltozás áramlatai között, amelynek eredményei nélkül azonban sem a többi áramlatok, sem a következő korszak új, Móricz—Babits—Kosztolányi-féle realizmusa nem jöhetett volna létre.

A kritika kétarcúsága: kötöttsége a pozitivisták alapelvekhez, a pozitivisták elvek meghaladása szociális indulatainak ösztönzésére

A kritika műfaji formái átalakultak, közönsége kiszélesült. A hagyományos könyvbírálat és irodalmi tanulmány helyébe *az irodalompublicisztika lépett*, s a kritika az állami hivatalnok-értelmiség mellett és előtt elsősorban a szabadfoglalkozású értelmiségre számított immáron. A kritika és az irodalom összefonódása most ismét szorosabb lett; a szakasz jelentős íróinak többsége nem volt ugyan kritikus, mint a hetvenes években, de a jelentős kritikusok szinte valamennyien írók is voltak, ha néha csak másod-, harmad vonalbeliek is.

A kritika színeke mégsem volt oly széles, mint a szakasz szépirodalmáé. Semmi tekintetben sem, de *különösen nem szociális tekintetben*. A szakasz kitűnő novellistái többnyire a polgárság alatti rétegeket is képviselték; mégpedig nemcsak azért, hogy a polgárságot képviseltek, hanem közvetlenül is. A szakasz kritikusi viszont mindenek előtt a polgárság, főleg a középpolgárság igényeit nyilvánították meg műveikben; s csak ezen az igényen át, közvetve, a polgárság alatti rétegeket is. A kritika modorában, stílusában érvényesült igazán a szecesszió; a kritika szinte egészében szecessziós modorú volt.

A polgárság e középrétege, mint többször aláhúztuk, a „förlújított”, a „megtisztított” polgári liberalizmus hívének és küzdőjének vallotta magát. E liberalizmus elvi-magatartásbeli alapelemének azt a minden értéket szubjektíváló és relativáló tolerancia-követelményt tartotta, mely szorosan összefüggött a szakasz eszmetörténeti jellegével, az eszmetörténeti interferencia helyzetével. Ami viszont *e polgárság magatartásának történeti-társadalmi jelentésével, tartalmával* függött szorosan össze: támadni is akart, de szövetkezni is, a fölötte állókkal éppen úgy, mint az alatta állókkal is.

A szubjektíválás és relativálás e légkörében nagyon is érthető módon két elem maradt meg szilárd pontnak, két elem emelkedett kritikai kulcsfogalomká: *a tehetség és az izlés*. A tehetség azonban szemükben elválaszthatatlan volt az *egyéniségtől*; a kettő szinte hasonfogalomká lett. Tehetség pedig irodalmi tekintetben az, akinek van egyénisége, aki ezt az egyéniséget, ezt a mindenki másétől különböző egyéniséget ki tudja fejteni, aki egyénisége kifejezését meg tudja formálni. Így az irodalmi ítékezés egésze az alanyi, a kifejező műfajok, kivált a líra

megítélésnek mércéi felé tolódott el. A líra feladatait rótták az irodalom egyetemlegességére, s a líra mércéit alkalmazták rá minden területén.

Az irodalom önelvűségét is e három fogalom együttesében látták. Az irodalom az egyéniség megformált kifejezésére, megnyilvánítására mindennél alkalmasabb, illetőleg az egyéniség kifejezésére a megformáltsága által legalkalmasabb az irodalom. A megformáltság megfelelő vagy meg nem felelő voltáról a kritikuskak kell döntenie. Ami által a döntést meghozhatja, az az ízlés. Az ízlést szabályok ismerete, műveltség, tapasztalat élesítheti, gazdagabbá teheti; valójában azonban az ízlés éppúgy az egyéniség veleszületett, megtanulhatatlan, átadhatatlan része, mint a maga megformálás készsége, képessége is. Szabályok, ismeretek, tapasztalatok ezt is segíthetik, valójában azonban sem nem magyarázzák meg, sem nem helyettesítik.

Nem nehéz az irodalmi alkotás s az irodalmi befogadás e felfogása mögött a pozitívista korszak két legnagyobb hatású irodalmi képviselőjének, *Sainte-Beuve-nek* és *Taine-nek* elképzeléseit, tételeit fölfedezni. Az író faculté maîtresse-e a formálás készsége, a kritikuské az ízlés adottsága. Taine rendszerének hármaspilléréből ezidőre már világosan az bizonyult álló- és tartóképesnek, mely már Taine előtt is állt és tartott; ő csak veretes névvel, vésett arcualattal s rendszerhordozó szereppel ruházta föl. S voltaképp nem is ő, hanem *Sainte-Beuve* gyökeresztette be a fogalomhoz kapcsolódó, kapcsolható módszert és felfogást.

Sainte-Beuve hovatartozásával rendszerint bajban vannak a történészek. Többnyire úgy kerülnek meg e nehézséget, hogy nevével címszavazott külön fejezetet nyitnak neki. Ő maga, ha az elméletiség divatja, rangja emelkedett és feszélyezte, egy-egy alkalmilag fölvetett elmélet hívének vallotta magát, de valójában mindvégig egy *impresszionisztikusan alakított és alkalmazott lélektani tipológiát* művelt.

Típusainak származtatását és magyarázatát élményfolyamatok analizésében föloldott művelődéstörténet oldaláról végezte el, értékelésüket pedig, amennyiben egyáltalán hangsúlyt nyert nála ez, egy mérsékelt, reformer liberális társadalom-eszmény és etika oldaláról. Mérheterlen és hosszantartó kontinenszi népszerűsége nemcsak ragyogó írásművészetének, lélektani érzékenységeinek szolgált. Ezek előfeltételei voltak népszerűségének. Élmény- és magatartástipológiájának impresszionisztikus rugalmassága, elvi-elméleti álláspontjának kötetlen tágassága, amely a maga *rendszerek fölöttiségének sugalmával* látszólag mindent meg tudott érteni és mindent be tudott fogadni, az eszmetörténeti interferencia e helyzetében, az új-liberális tolerancia-elv hívei számára természetszerű ihlető és eszménykép lehetett. Annál is inkább, mert, mint mondtuk, a mérsékelt liberális ideológia határait valójában csak igen ritkán lépte túl. Péterfy írásművészetében, lélektani látásmódjában sokat tanult *Sainte-Beuve-től*, a *Sainte-Beuve-i ízléskritika igazi diadalútja* azonban *A Héttel indult el* s tartott a *Nyugat* egész eszméművészetén át.

Ennek a tehetségre, egyéniségre s ízlésre összpontosító lélektani-tipológiai kritikának térhódítását nagyban előmozdította az, hogy a konzervatív irodalombírálat egyre a közösség, a nemzeti közösség nevében szól, s folyvást egyén-fölötti, örök, történelemtől szentesített esztétikai-etikai törvényekkel érvelt. Ezeknek az üres és hazug nemzeti-közösségi fogalmaknak, ezeknek az üres és általánosságokat hajtogató törvényeknek a helyébe azonban a 90-es évek kritikusai nem tudtak új, valódi nemzeti-közösségi fogalmakat, korszerű tartalommal telített, korszerűen megfogalmazott és igazolt kritikai-esztétikai törvényeket állítani.

A konzervatív kritika hitelének szétrombolásában nagy eredményeket könyvelhettek el. S összpontosításuk az egyéni alkatra és magatartásra lehetővé tette azt is, hogy a haladás szolgálatában álló értékes egyes írókra, művekre, irányokra fölfigyeljenek. Arra azonban e szakasz kritikája igen kevésbé volt alkalmas, hogy ez írók, e művek és irányok értékét az esztétika síkján fejtsse ki és értelmezze. Arra pedig még kevésbé, hogy az irodalom önelvű létezéséről, önelvű létezésének és függésének dialektikájáról általános érvénnyel mondjon érdemlegeset.

A szakasz kritikátörténeti kétarcúsága éppen ebben áll: a bírálat esztétikai alapvetésében nem lépett túl a pozitívista felfogás adta lehetőségeken, sőt, még azokat sem használta mindig

ki. (Fechnerék, Lippsék kezdeményezéseiről pl. tudomást sem vettek.) Az irodalom-publicisztika eszközeivel előkészítette, megtisztította a terepet egy új irodalmi és kritikai korszak és irányzat számára. Annál eredményesebben végezhetné el ezt az előkészítést, mert az egyes magartástípusok iránti rokonszenvében az elsődleges indokoló szerepet mindig az illető típusok haladó világnézete játszotta. Így míg elvben, pozitivistá-impreszionista gondolati beállítottsága értelmében, a világnézeti alapú kritikát elhárította, paradox módon, szociális indulatai sugalmainál fogva előmozdítója lett a következő szakasz ama törekvéseinek, hogy a világnézet esztétikaivá átlényegített kérdését tegye meg a kritikai intermedialitás területévé.

A szakasz óriási előreugrást hozott az irodalompublicisztikában. Az irodalom önelvűségének korszerű kidolgozásában viszont visszamaradt. Jórészt ennek, az ekkor megindult kiegyensúlyozatlan fejlődési folyamatnak lett a következménye az, hogy az irodalomtudomány, az ágazati esztétika szorosabban vett belső kérdéseiről szinte napjainkig, a marxista irodalomtudomány megújulásáig — egy-két kivételtől eltekintve (pl. Lukács dráma ill. regénytanulmányai a 10-es években vagy az *Athenaeum* a 30-as évek végén) — csak a konzervatív irányok bocsátottak közre jelentősebb dolgozatokat. Ezek azonban nagyobb hányadukban a XIX. század nézeteit és fogalomkincsét variálták. (Négyessy, Ziinszky s részben Horváth János is.) A XX. századi magyar kritika irodalompublicisztikai s esszéista fele a java európai színvonalon mozgott — irodalomtudományi része viszont alig lépett túl Arany és Erdélyi, Arany László és Péterfy kezdeményeinél.

A szellemtörténeti iskola néhány kivételtől eltekintve (pl. Mátrai, Zolnai) inkább csak a történelmi és irodalmi folyamatok, főleg az ún. „élményfolyamatok” művelődés- és gondolkodástörténeti összefüggéseit vizsgálta, messze elmaradva azonban Dilthey történeti belátásainak távlatosságától, főleg pedig Dilthey alapos esztétikai-poetikai ismereteitől. A romantikus nemzetkaraktérológiának, a sainte-beuvei impreszionista lélektani tipológiának, a pozitivistá jellegű, szépirodalmias megfogalmazású miliőszociológiának s a szellemtörténeti misztikus élménytannak oly patetikus, nemzeti egyvelege állott így elő — „a magyar finitizmustól”, „a mély magyarságon” át „a vándor és bujdosóig” —, mely az esztétikai elem vizsgálatára alig fordított gondot.

G. Béla Németh

L'HISTOIRE DE LA CRITIQUE HONGROISE A L'ÉPOQUE DU POSITIVISME

La présente étude est le chapitre introductif d'une monographie. Dans la première partie, l'auteur éclaircit le but et les méthodes du travail. Dans la deuxième, il résume la conception critique de la période qui a précédé l'époque à traiter. Dans la troisième, il esquisse les frontières des périodes sociales et d'histoire littéraire de l'époque à traiter, et il fait ressortir le caractère littéraire et d'histoire de la critique de ces périodes-là.

Quant à la méthode à suivre, cette introduction souligne surtout le fait qu'au cours du travail, il ne faut jamais perdre de vue que les exigences qui, de la part de la société, se manifestent à travers la critique, envers la littérature, sont transmises par une double voie: elles peuvent se manifester en tant qu'une partie d'une idéologie quelconque, ou à travers la conception des intellectuels. D'autre part, il fait ressortir le fait que la critique est un genre interdisciplinaire et, par conséquent, l'histoire de la critique l'est également.

L'auteur de l'étude considère la période précédente comme l'apogée de la conception critique nationale-libérale et romantique. Par contre, il ne considère pas l'époque à traiter comme l'époque de la critique positiviste, parce que, bien que toutes les initiatives nouvelles aient été imbues de la conception positiviste, il n'y avait aucune tendance qui eût accepté comme principe fondamental la doctrine de détermination du positivisme et son opposition rigide contre la philosophie d'histoire libérale.

Reviczky Gyula humor-filozófiája

Reviczky Gyula humorelméletéről több tanulmányban olvashatunk elemzést.¹ Ezek ismeretik tételeit, kimutatják forrásait és értékelik is. Néhány szempont azonban szükségessé teszi, hogy legalábbis bizonyos vonatkozásban újból megvizsgáljuk ezt a kérdést. Az előző tanulmányok ugyanis (elsősorban Szalay Károlyé és Komlós Aladáré) több, lényeges kérdésben ellentmondanak egymásnak. A most folyó kritikátörténeti kutatások is azt igénylik (s látni fogjuk, ez éppen Reviczky-nél nem kívülről erőltetett szempont), hogy alaposabban mint filozófiai rendszert vizsgáljuk ezt az esztétikai gondolat-anyagot. A hatásokat már részletekbe menően ismerjük; most a tétel-azonosság mellett a probléma-azonosság az izgalmasabb számunkra. S végül: e korban a humorfogalom önmagában nem, csak a tragikumfogalommal összevetve vizsgálható helyesen.

A múlt század hatvanas éveivel kezdődő új korszaknak melyik kritikai irányzatához kapcsolódik Reviczky problematikája?

I. Minden hatás és vonzalom ellenére nem Arany követője. Reviczky elméletének forrását nem találhatjuk meg Arany esztétikájában. A humor problémakörében sok egyezés van kettejük között, ez azonban kettejük közös, harmadik forrásának azonosságát mutatja csak, s éppen gyenge pontja Arany esztétikájának. Arany kritikai munkásságának jellegét ugyanis valódi kritikai, műközpontú, valóban esztétikai jellege adja meg. Ahol ettől eltér (így a humor-nál a társadalom problémáinak pszichológiai megközelítésében) ott órá hatottak, ott nem ő a forrás. A humor és népiség összekapcsolásában azonban igen.² Noha ennek is vannak német megfelelői.³

A humor körüli vizsgálódásokban az adott korszakban Arany László fogalmazza meg a legradikálisabb véleményt. Pontosabban a komikum területén ő a szatírának adja az első-séget, annak realista, társadalombíráló jellege miatt. Ily módon a humor és a szatíra rangsorolásának kérdése „pártokba” különítő erejű, fontos kérdés. Az ellenvélemény a Jean Paul-követőké: a szatíra elmarasztalása azért, mert nem enyhíti a rútat s a szenvedélyt. A 70-es években mennyiségi alapon hatalmat képviselő katedra-esztétáknál, Gregussnál, Névényél és Babicsnál csak megszelídített, bizonyos „nemes” változatai nyerne polgárjogot a művészetben. Baráth Ferenc teszi a legnagyobb engedményt, s ezért lesz a legjobb ezek közül az ő szatíra-felfogása: nyilván Arany hatására a szatírát nemcsak beengedi a komikus körébe, hanem a humornak is elengedhetetlen részévé teszi. Reviczky-nél is találni ilyen megfogalmazásokat,⁴ de ez nála nem központi kérdés. Reviczky prózájának humoros és realista jellege és szatirikus részei, vonásai sem indokolhatják a kérdés általa adott elméleti megoldásának túl pozitív értékelését. A humor Reviczky-nél is elsőbbséget élvez, értékesebb megítélést nyer, mint a szatíra. A humor modernségének és „a jövő világnézete” megjelölésnek hangoztatása nem jelenti azt, hogy ezáltal a humor mint összetettebb, bonyolultabb fogalom, átvette volna a szatíra pozitív szerepét. A szatíráról szólva teljesen Greguss és Baráth, illetve német megfelelőik felfogásával egyezik nézete. Sajátos terminológiájában: a szatírához szükséges lelki-állapot, a világfájdalom alacsonyabb minősítést kap, mint a humor szemlélete.

¹ VAJTHÓ László: Reviczky Gyula. 1939.; KOMLÓS Aladár: R. Gy. 1955.; SZALAY Károly: Reviczky humorelmélete. It 1955. 163–177.

² Arany mint humorista (1874): „Arany a népnek, nem a szalónvirágnak Byron... Az ő »Harold«-ja nem a világlátott palotabirtokos úr, hanem a cigányszedett, vándorkomédiás »Istók«... És »Bolond Istók« — ha elkészül — a nép könyve lesz, amint Arany a nép költője.” (R. Gy. összegyűjtött művei. Bev. és kiad. PAKU Imre, 1944. 478. k. l.) „Arany János humoros világnézete... csaknem egész költészetén végigborong, s a költő egyéniségének egyik fő jellemvonása.” (i. m. 476. l.) „A Családi kör egyszerű, naiv népies humor...” (i. m. 477.)

³ Gustav Freytag esztétikai elvei a regényműfaj számára fogalmazzák meg a békés, nemzeti, optimista, humoros realizmus eszményét, egyfajta eszményítő „kisrealizmust”.

⁴ A humor pszichológiája (1874): „A humor a legérzelgősb s legáltalános szatíra.”

Ily módon teljességgel tarthatatlan az a felfogás, amely szerint Reviczky esztétikája Arany Jánosénak lenne folytatása, s magyar megfelelője Belinszkij és Csernisevskij törekvéseinek.⁵ A humor és realizmus kapcsolata Reviczky elméletében sokkal lazább, mint sokaknál másoknál e korban. E fogalmakat nemcsak Belinszkij és Reviczky kapcsolták össze, hanem csak nálunk Arany és köre is, éppen a német esztétikai irodalom realiztikus vonulatának, visszamenne egészen Jean Paulig, hatására. Sőt pl. a Reviczky-nél színvonal tekintetében sokkal lejjebb álló Baráth Ferenc sokkalta tudatosabban, explicite fogalmazza meg a realizmus igényét. Reviczky-nél a realizmus inkább mint világnézeti, életszemléleti ösztinteség- és igazság-igény jelentkezik, s nem mint ennek megfelelő esztétikai kategória.

Reviczky humorfilozófiájának bizonyos előzményei Greguss Szépészetében⁶ lelhetők fel, nem annak hegelianus, hanem romantikus jellegzetességei közt. Ezek az elemek — két ilyen vonatkozásról van szó — Reviczky filozófiájának nem leglényegét adják, annak mintegy csak formai kivételései. Olyanok azonban, amelyek a 70-es évek humorelméleteiben is hangsúlyozottan szerepelnek. A humor és szatíra, illetve a humor és realizmus esztétikai címszó-párok után a humor és zseni, illetve a humor és vallás most már esztétikaiból a filozófiai szféra felé mutató fogalompárjainak viszonya lesz az összehasonlítás, illetve az elkülönítés szempontja.

A humornak a zseni fogalmával és a vallással való összekapcsolása is a humor romantikus jellegével függ össze.

A humor és a zseni elméletének kidolgozása Jean Paul esztétikájának fő érdeme. Ezt a két fogalmat már ő is összekapcsolja, mégis ez az összetartozás önála még nem kap olyan hangsúlyt, mint maguk az egyes jelenségek. Az elmélet egyszerűen így foglalható össze: A komolyság mindenké, a humor csak keveseké, az magasabb világnézet. A humoristáknál az „én” játssza az első szerepet. A humorban, akár az igazi romantikában, a subjektivitás uralkodik. Greguss mindezeket a nézeteket átveszi és hangsúlyozottabban juttatja érvényre. Gondolkodásában egyáltalán nem eredeti: ezt a Jean Paul-i problémát öltözteti a hegeli fogalomhármakba. Így kerül a humor is, a zseni is egy-egy jelenségsor csúcására, s lesz egyesülésük maga a művészet. Reviczky-nél ugyanez a szemlélet tér vissza: a humor minden művészet teljessége lesz,⁷ mint romantikus jelenség, s ugyanakkor: egyedül a zseni szemléletmódja. A humoros zseni Reviczky számára eszményként jelenik meg. Ez a tény jelentősen megkülönbözteti őt Baráth, Névy és Rádl humorelméletétől, sőt, ha az egész esztétikai-filozófiai gondolatanyagot vizsgáljuk, akkor már a 70-es évek Gregussától is. Ekkorra ugyanis a katedra-esztéták már kialakították új ember- és életeszményüket. A zseni problémája ugyan mindüket izgatja, s noha a Rendszeres széptan őri a korábbi humor-meghatározásokat, eszményükben mégis legfeljebb az Arany lírájában megszólaló halk humorba oldott fájdalom aurea mediocritas szemléletéig merészkednek. A humoros zseni elképzelése önmagában azonos a gregussi, illetve Jean Paul-i felfogással, a rendszerben azonban — látni fogjuk — sajátos értelmezést, színezetet kap.

A humornak a vallással való összekapcsolása is ilyen jellegzetességet mutat. A humorelméletek már Jean Paul óta összekapcsolódtak a vallásossággal. Poétikatorténétében Markwardt⁸ többször is hangsúlyozza e szemléletnek vallásos jellegét. Greguss és Reviczky ezt a motívumot úgy veszik át, hogy az náluk határozottan az egyháztól függetlenedett romantikus vallásosság színezetét ölti. A humoros zseni Gregussnál a romantika gondolatvilága szerint azonosul a művészetten keresztül az istenivel. Reviczky tovább megy. Önála maga Jézus lesz a világ humorának megtestesítője, vagyis ő a keresztény vallás fogalmait, egyes hagyomány-elemeit formálja át a maga szemléletére. A hetvenes évek katedra-esztétikája azonban más módon oldja meg a humor és vallás összekapcsolását. Nemcsak a teljesen lapos Babics, hanem Baráth és Névy humorfelfogása is végül a katolikus vallásossághoz vezetett el. Greguss a hetvenes évekre e vonatkozásban is „szolidabb” lesz: a vallásos érzés ekkorra már a tragikumhoz kötődik nála, mint ahogyan egyébként is a humor vezető szerepét esztétikai rendszerben a tragikum veszi át.

Sem a humor és zseni, sem pedig a humor és vallás összekapcsolása Arany-nál nem lelhető fel, s ezek a mozzanatok jellemzőbbek Reviczkyre, mint tételszerűen meghirdetett demokratizmusára.

Reviczky tehát Gregusson keresztül Jean Paulhoz kapcsolódik, megjegyezve, hogy ő a katedra-esztétáktól eltérően magát Jean Paul s többi forrását is eredetiben tanulmányozta. S noha Jean Pauléra épül Arany humorelmélete is, esztétikája és kritikai gondolkodása egészében

⁵ Mint ahogy Szalay állítja.

⁶ A szépészet alapvonalai, 1847.

⁷ A művészetek humora, 1875: „A művészet hatalmát a költészet adja meg... A kifejezés és alakítás ennyiféle formáját csak a költészet bírja tartalékban s ezért csakis nála kereshetjük az érzelmeinket egészen betöltő, kacagó, mély humort. Egy művész sem használhat fel annyi pezsgő, hullámzó életet, mint a költő...” (PAKU 486. sk.) Ezek után minden művészeti ágat aszerint vizsgál és állítja fel hierarchiájukat, mennyire képes a humor kifejezésére.

⁸ Geschichte der deutschen Poetik. 1—4 Bd.

nem. Ő túlhaladja ezt a kört. Reviczky bennmarad, csak majd Schopenhauerrel és a pozitívizmussal színezi.

II. A sokféle definíció között, amit Reviczky a humorról ad, van egy, amely egyértelműen a Jean Paul-i gondolatkörhöz kapcsolja Reviczkyt. Eszerint „a humor a lábbal tiport eszményiség torzképe”.⁹ Ez esetben nem egyszerűen arról van szó, hogy a két esztétika meghatározása megegyezik. A humorelmélet funkciója és genezise lepleződik le e szándékolatlan önjelmezésben. Ez a meghatározás azt is mutatja, hogy az esztétikai kérdésvetést filozófiai elemzéssel kell felcserélnünk. Van Reviczky gondolkodásmódjának egy igen érdekes sajátossága, s ez tudatossága. Egy percig sem hagy kétséget afelől, hogy a humorral kapcsolatban nemcsak világszemléleti értékű esztétikai fogalomról beszél, hanem valójában filozófál.

Reviczky tanulmányai többségükben és lényegüket tekintve nem esztétikai-kritikai cikkek, hanem kis esszék, elmefuttatások. Szerzőjük alkotáslélektani, hangulati kérdéseket tárgyal, a zseni természetrajzát vázolja fel, gondolkodás- és életszemléleti típusokat határoz meg, végeredményében mindig: elmékedéseket ad a boldogságról. Filozófus-esztéta ambíciói mélyen filozofikus írásokat eredményeztek.

E filozófiai funkciója egyáltalán nem leplezett. E humorfilozófia forrásai között „az emberiség mind leplezellemből táruul nyomora” az alapvető élmény. Nyomor és megvalósíthatatlan eszmények, s mindezek ellenére boldogság-igény: ez Jean Paul humorelméletének is az alapja. Reviczky humor-filozófiájában tehát nem Arany kritikai gondolkodását továbbvivő, demokratizmusával a többi fölé nőtt elméletet kell látnunk, a szocialista humorelmélet egyik előzményét,¹⁰ hanem sokkal inkább a polgári gondolkodásmód alakulásának egyik állomását. A filozófáló, a boldogságkereső esztétika egyik válfaja ez.

Ahogy Mezei József mondja: a kor irodalomesztétikájában magatartásformák egyeztetése folyik.¹¹ Reviczky humorfilozófiája indítékában s lényegi, filozófiai tartalmában egy hosszas, nálunk is 49 előtt kezdődött folyamat része. Problémájuk nem esztétikai kérdés: világnézeti kérdésekre keresnek választ az esztétika területén. A polgári társadalom, a modern, új típusú élet lélektani, morális problémái izgatják őket, az anyagiasság és a szellemi értékek ellentéte, a lehetőségek korlátozottsága. S Reviczkyt: az anyagi, illetve társadalmi ellentmondások.

Esztétikatörténetünknek ez a vonulata a liberális eszmények megvalósíthatatlanságának élménye alapján az eszmények formális megőrzésére dolgozta ki esztétikáját. A katedra-esztétika nem Aranyéhoz hasonlóan kritikai, adekváтан esztétikai, a mű külső és belső formai sajátosságait boncolgató szempontú, s nem is Gyulai morális elkötelezettségét követi, noha annak hatása alatt áll. A katedra-esztétika esztétikai kategóriák rakosgatásával egyéni belső harmóniát, szépen-élést lehetővé tevő szemléletet keres. Ily módon a tragikum és a humor kategóriái válnak számukra kulcs-fogalmakká, leginkább világnézeti értékűvé. A humorelméletek Jean Paul nyomdokán az igazságos, legbölcsebb, nyugodt szemlélődés magatartástípusát hirdették meg. Ez a hetvenes években elsősorban mennyiségi s nem pedig minőségi túlsúlyra miatt uralkodóvá vált szemléletmód úgy őrzi meg, úgy fejezi ki a diszharmóniát, az eszmények megvalósíthatatlanságának élményét, hogy egyúttal a boldogságnak is megteremtí a lehetőségét. Egyéni módon, izoláltan, minden fölé helyezkedéssel elérhető lehetőséget. A humorelmélettel párosuló tragikumelméletek e polgári közéleti gondolkodásában a német réal-idealizmus vallásos szemléletének keretében a katolicizmus eszményeiben való föloldással valósítják meg a polgári-liberális eszmények átmentését. Mindkét esztétikai kategória ugyanazt a funkciót tölti be tehát.

A diszharmónia-élmény, a társadalom problematikussága élményének tudomásulvétele és megőrizve feloldása a tragikum és humor jegyében — ez ennek az esztétikai iránynak a fő jellegzetessége.

Reviczky humorelmélete ugyanezt a feladatot vállalja magára. És ezen a ponton lehet csak igaz egyszerre a két ellentmondó vélemény,¹² melyek szerint Reviczky elméletében semmi eredeti nincs, illetve hogy gyökeresen szakított elődeivel és kortársaival. Reviczky humorfelfogásának esztétikai tartalma és az őt izgató probléma általános formája valóban semmi eredetit nem tartalmaz. Ilyen szempontból a boldogságkereső esztétikák, a katedra-esztétika egyenes folytatása. A kérdés konkrétabb megfogalmazása azonban Rákosival rokonítja, válaszadása pedig szembeállítja mind a katedra-esztétikával, mind pedig Beöthyvel és Rákosival. Nem esztétikai szempontból, hanem filozófiai tartalmát illetően. Esztétikailag ugyanis nem ad újat.

Az, ami elméletében alapvetően új, nézeteinek ellentmondásosságán keresztül közelíthető meg.

⁹ A humor pszichológiája. (PAKU 469.)

¹⁰ Mint ahogy Szalay állítja.

¹¹ A Kiegyenlítődség irodalmi tendenciája és kora.

¹² Komlós Aladár és Szalay Lászlóé.

Reviczky boldogságkereső filozófiája is, elsősorban Gregusshoz és Baráthhoz hasonlóan, szemléletben leli meg a megoldást. A humorban, ami istenihez emelkedést, isteni látást és szeni képességet feltételez. Ez a két elem a tökéletes szemléletűs boldogsága. Ugyanakkor: az ember számára az isten szemével látni — ez a megoldás az eszményi magatartás lehetetlenségét is sejteti már. Csak nagyon kevesen — akárcsak Jean Paulnál — rendelkeznek az effajta látásmód képességével. A Jean Paul-i gondolat azonban megmerevedett. *Poszitivista, determinista* irányban változott. Reviczky-nél a humoros látás képessége a születéssel adott, egyéni akaratral nem fejleszthető ki,¹³ bármennyire úgy beszél is róla sokszor, mint követendő magatartásról, szemléletről, amelyhez föl kell emelkedni.

Reviczky tehát önellentmondásba kerül. Elmélete szándéka kudarcát is jelzi. E humor-filozófia végül is a humoros szemléletet nem tartja megvalósíthatónak, általánosíthatónak.

III. Reviczky egymástól élesen elhatárolt magatartás-, azaz inkább: szemléleti típusokat ír le. Számszerint négyet. Ezek jellege árulkodó, speciálisan Reviczkyre jellemző, a kor többi magyar humorelméletére nem. Megjegyzendő, hogy ezek a típusok így egymás mellett, egyszerre szembesítve egy tanulmányban sem találhatók meg. A különböző cikkek más-más megközelítésből más és más magatartás- és szemléleti módot írnak le, esetleg szembesítenek ellentettjükkal. Számunkra most nem fontos ennek a szemléletnek az időbeli módosulása. A problémakutatásnál a rendszer egésze jellemez inkább, akár ellentmondásosságában is, a sűrűsödési pontok egymás mellé vetítve.

A négy szemléleti, illetve magatartás-forma: optimista, pesszimista, nihilista és humoros. Ezek szembesítése Reviczky boldogság-filozófiájának gyökerére mutat rá. Optimista ugyanis egyes-egyedül a filiszter, a jóllakott háztulajdonos, a pénz nyárspolgár lehet. A másik három magatartás-forma ezzel szemben áll élesen. A fő típusok tehát, amelyek Reviczky számára számbajöhetőként jelentkeznek, az anyagilag kisémmizettek hangulati lehetőségei. A szélső pólust a humoros képviseli, mint olyan, amelyik az anyagi és társadalmi problémákon egyéni-leg, önmagára vonatkoztatva túlemelkedik, másokkal kapcsolatban pedig, attól függően, hogy az hatalmasság vagy szegény ember, megvető, illetve részvételi.

Jean Paulnál, nálunk Gregusznál és a katedra-esztétáknál a diszharmonikuság élménye, a világban meglevő ellentmondásosság tudata csak a pszichikai szférára vonatkozott, s legfeljebb a végtelennel szembesített véges alárendeltségében és tehetetlenségében emelkedett történelmi szintre. Ugyanaz az alapprobléma, a liberális eszmények megvalósíthatatlansága, most az anyagi kiszolgáltatottság tudatával válik konkrétabbá. Ez a kimondottan a *tulajdonviszonyok, a társadalmi helyzet szerint történő megkülönböztetés új szemléletmódot jelent*.

Ebben az új szemléletmódban az anyagi, a gazdasági mozzanat megjelenése¹⁴ a lélektani összetevőt is megváltoztatja. Mindkét összetevő jellege a *pozitívizmus hatását* mutatja. A pozitívizmussal rokon szemléletet jelentenek, mindkettő, a korábbi változatokhoz képest, modernebb jelenség.

Reviczky magatartás-típus-, illetve pszichológiai, lelkialkat-típus-leírásai nem általános szellemi jelenségek leírásai, hanem szándékukban reális típusok elemzései. Sokkalta konkrétabbak, világnézetileg is megfoghatóbbak, mint a társadalmi pszichológiára vonatkozó korábbi, elsősorban a *Revue des deux mondes* cikkeinek hatására, mondhatni, divatossá vált elme-futtatások. A hangulatok, lélekállapotok, amelyeket vizsgál, embertípusok és világnézetek tulajdonképpen. Anyagi helyzet által, illetve biológiailag determináltak. A társadalmi élet lassú alakulásával, az éretnyől és bűnről táplált nézetekkel függnek össze. Akárcsak verseiben és novelláiban, a modern társadalom, a modern városi élet lélektani jelenségei izgatják. Ennek megfelelően változnak meg nála az 50-es évek eleje óta világnézeti alkotó elemmé vált *lélektani, morális kategóriák*.

A bűnre következő büntetés, a *nemezis* érvényesülési módja ezt a modern, városi társadalom lélektani problémáira való érzékenységet mutatja: „A bűn magamagát sújtja következményeiben, minők: a szív elsavósodása, az öntudat gyötrelmei, képtelenség valamely örömtől tisztán, zavartalanul élvezetni.”¹⁵

A *szervedély* Gyulai esztétikájában és erkölcsstanában fékezett, de nélkülözhetetlen hajtóerő, az ember belső nagyságának alapja. Baráthnál és Gregusznál megmarad pozitív, előrevívó

¹³ A humor pszichológiája. „Vajon a humor öntudatos legyen-e s megszerzhető, teremthető, mint Jean Paul állítja, vagy pedig Hume pártjára álljunk s mondjuk ki, hogy velünk kell születnie? Habozás nélkül az utóbbit írjuk alá. Természetünkben, vérünkben kell már lennie a humor csírájának, melyet az idő, tapasztalat, életkörülmények, világismeret stb. nagyra növelhetnek, tisztázhatnak, adván neki alapot, irányt, fenszert, míg a természetből szívben üres, lelketlen, köznapi, magasabb világnézetre nem képes ember semmiből nem fogja elővarázsolhatni.” (PAKU 473.)

¹⁴ „a gyakorlati optimizmus . . . csak a kiváltságoltak világnézete lehet. Mert bizony nagy többségben vagyunk mi, akiknek se pénzünk, se szép feleségünk, se jó egészségünk, se kellő kényelmünk nincs, vagy legalább is egyike-másika hiányzik a boldogság e föltételeinek.” Optimizmus, pesszimizmus. 1887. PAKU 567.

¹⁵ Humor és materializmus. 1876. PAKU 507.

erőnek, csak éppen a mindennapi tevékenység és a kisember méreteihez alkalmazkodik, annak lelkesedésévé, optimista munkakedvévé alakul át. Reviczky-nél erejét vesztí a negatív irányba csap át: a családás utáni indulat lesz.¹⁶

Az *ambíció* látszólag ellentétes irányban változik: Reviczky-nél megnő a jelentősége, tartalmilag azonban azonos a jelentésmódosulás: a szemlélődés, a passzivitás felé. Gyulainál, Madáchnál szükséges eleme az ember jellemének,¹⁷ ez az, ami előre visz. Kemény-nél természetesen erősen aggályos szemlélet kíséri ezt is. A katedra-esztéták szemében az ambíció már minden bűn forrásává válik. Reviczky-nél: nem forrása semmiféle tevékenységnek, csupán a zseni öntudata.¹⁸

Az, ami az új ebben a lélektani szemléletben, az a franciás pozitívizmus biológiai determinációja. A történelmi végzet, illetve biológiai determinizmus, tehát az elrendeltség korábban Kemény nézeteiben volt fő probléma, elsősorban az erdélyi filozófia hatására. A történelmi végzet azonban az egyén gondolkodásmódját, életfelfogását nem határozta meg, sőt, épp annak ellenére, csak sorsát. A biológiai determinizmus, a fiziológiai, alkati meghatározottság Kemény-nél a kálvinista predesztináció-tannal függött össze, s nem társadalmi élményben lelte magyarázatát, mint Reviczky-nél. Eredetében tehát másról van szó. A filozófiai, tételszerű azonosság kétségtelen, ugyanakkor jellemző és szétválasztó erejű, hogy a Kemény-féle biológiai predesztináció a kálvinista mentalitáson belül feloldható! Jellemző példája ennek Szász Károly tragikum-tanulmánya.¹⁹ (Ismét látszik, mennyire ugyanazon problémáról van szó a tragikum és a humor esetében.) — Az elődökkel ellentétben Reviczky-nél az életszemlélet az, ami az alkaton keresztül meghatározott. A meghatározottság társadalmi helyzetből vagy biológiai öröklöttségből következik. Mindkét szempont egyértelműen pozitívista-naturalista jellegű.

Formállogikai szempontból természetesen kétségtelen ennek a felosztásnak az ellentmondáosság. Az optimista nyárspolgárt anyagi helyzete választja el a többitől, a humoristát, a humoros szemléletű embert, a humoros zsenit a születése. Végeredményében mindkét pólus születése pillanatában meghatározott — a különbség annyi, hogy külső, anyagi feltételeket kell örökölnie az egyiknek, szellemi képességeket, lángelmét a másiknak. Anyagi helyzet, társadalmi állások léleklállapottal, lelkiállapattal szembeállítva. A társadalmi lezárttság, meghatározottság vér szerinti meghatározottsággal szembeállítva.

Reviczky humor-filozófiájának, akárcsak az *Apai örökség* c. novellájának a problematikája minden erőfötés nélkül életrajzi mozzanatokból is értelmezhető. Ez nem csökkenti jelentőségét — ugyanarról van szó, mint Kierkegaardnál a Regina-élményről. Reviczky családi és anyagi helyzete ennek az elméletnek *szubjektív magyarázatát* adják.

A két szélső szemléleti forma tehát, noha legfelső síkon nem azonos elv szerint meghatározott, valójában mégis ugyanazon élmény kifejezője. A biológiai determináltság mélyebben társadalmi determináltság. Ebben haladja meg Reviczky a korábbi hazai determinisztikus nézeteket.

Biológiai, illetve társadalmi determinizmusa ellenére Reviczky mégis sokszor úgy fogalmaz, mintha válogatni lehetne az egyes szemléletek között. Ilyen szempontból tehát valóban következetlen ez a szemlélet. A nihilistát és a pesszimistát szintén alkati vonások választják el. Ugyanakkor azonban az optimista és pesszimista szemlélet alternatívaként jelentkeznek, a nihilista szemléletről pedig megfelekedezik. A *pozitívista kérdésfelvetést és válaszadást morális szempont keresztezi*. Az ellentmondás azonban megint csak felszíni, formállogikai szempontból való. Az említett két következetlenség, a gondolatrendszer repedései egy irányba mutatnak. Reviczky egész gondolat-, élményvilágára és művére jellemzőek, az alproblémával és a válasszal összhangban.

A nihilizmus (különben Reviczky erre is használja a pesszimizmus szót) lapos, új világnézet, a józan okosság, a realizmus világnézete. Rideg. Csak azt tartja értékesnek, ami saját érdekét mozdítja elő.

A pesszimizmus, vagyis a világbánat nem új jelenség. Olyan régi, mint az emberiség. Csalódás eredménye, a csalódott optimizmus reakciója: többet vártunk és többet kértünk a világtól, mint amennyit kellett volna. Reviczky fogalmi, terminus technikusai itt pontosan meg nem határozható értelműek, ellentmondásosak. Az optimizmus ebben az esetben feltehetően az eszményekben való naiv, ifjúkori hitet jelenti. A világbánatot elkülöníti a világfájdalomtól, de ez a fogalomtisztázás sem tökéletes. A világbánat számonkéri a világot szenvedéséért. Betegség s ugyanakkor indulat, de szenvedély nélkül való. Éppen ezért nem azonos a világ-

¹⁶ A tiszta szenvedéllyel a melankóliát állítja szembe, belátással csillapítja a zseni szenvedélyét. A szenvedés viharai utáni pillanatot emeli ki. PAKU 503. sk. — Szendvedély és világfájdalom 1876.

¹⁷ Ezt az értelmezést MIKÓ Imre gr. tanulmánya összegezi a Budapesti Szemlében.

¹⁸ Az ambícióról. 1877. „A szemlélet és akarat világának emez aránytalanságából (hogy amit az örület kéjes perceiben lát, nem érhető el — lásd ugyanezt Jean Paulnál. W. I.) erednek azok a melankolikus kétségek, azok a viharok, melyeket a szellemi fölény öntudata, az ambíció kelt a lélekben.” PAKU 517.

¹⁹ Akadémiai székfoglaló, 1871.

fájdalommal. Indulat szenvedély nélkül — ellentétben a szenvedély meghatározásával: csalódás utáni indulat.

Reviczkynek nem sikerül a humor filozófiáját alkotó fogalmakat teljességgel határozottá, pontossá, ellentmondásmentessé tenni. Rendszerének tendenciája azonban egyértelmű, pontosan meghatározható. Valóban tendenciáról van szó, egy élő és formálódó rendszer alapproblémájáról, amelyet szeretne, de nem tud minél mélyebben s véglegesebben megoldani. Ezért használja terminusait más és más értelemben a különböző tanulmányokban, és — lévén hogy nem olyan nagy számú tanulmányról van szó az egyes időpontokban — ezért nincs túl nagy jelentősége e szemléletváltozás egyes fázisait beszélni egymással.

Ilyen szempontból indokolatlannak tűnik az az állítás, hogy a 70-es években írott tanulmányokkal szemben a 80-as évekre háttérbe szorult Reviczky szemléletének demokratizmusa.²⁰ Ennek a megállapításnak az a legfontosabb érve, hogy a 80-as évekre Reviczky is a szegénység rútságának eszményítettebb bemutatását kívánta. Ez a tétel azonban nem cáfol semmiféle korábit, egyszerűen egy előbb meg nem vizsgált szempontra került sor. Ez az eszményítő jellegű optimizmus, nem esztétikai, hanem történelemfilozófiai vonatkozásban, a korábbiakban is megvolt Reviczkyben.²¹ S ha a nyomort és a szegényekkel azonosuló Jézust a korábbiakban többször emlegeti is, a demokratizmus csökkenése s a vallásosság csökkenése is, ha világnézeti változásként fognánk fel, egyszerre nemigen értelmezhetők. Valójában arról van szó, hogy Reviczky mindvégig ugyanabban a problémakörben mozog. Nem egy kiforrott, körülhatárolt szemlélet átforgalmazásáról kell tehát beszélnünk, mint inkább arról, hogy az egyes írásokban egyazon érzés- és problémakonglomerátum különböző mozzanatait, összefüggéseit ragadja meg. Alapvető kérdésfelvetése, a kor irodalomesztétikai irányzatai közt elfoglalt helye az idők során nem változik.

Humormeghatározásait nem adnak mást, mint amit minden Jean Paul-követő. A lehetségesnek tartott magatartásformák közös jellemzőit, végső tanítását tekintve azonban Reviczky szemben áll kora más elméleteivel.

A 70-es évek esztétikájában, a katedra-esztétikában, e tanítás filozófiai, magatartásformát, életszemléletet meghatározó tartalmát illetően a humor-fogalom nem önmagában kiemelt kategória. A humor-fogalom náluk a szenvedést igazoló, vallásos katartikus élményt adó tragikummal párosul. A humorelméletek az igazságos, legbölcsebb, nyugodt szemlélődés magatartástípusát hirdetik meg, amely szemléletmód a diszharmóniát, az eszmények megvalósíthatatlanságának élményét úgy őrzi meg, úgy fejezi ki, hogy egyúttal a boldogságnak egyéni lehetőségét, izoláltságban megvalósítását, minden fölé helyezkedés segítségével elérhető lehetőséget teremti meg. A tragikumelméletek e polgári középrétegek gondolkodásában a német reálidealizmus vallásos szemléletének keretében éppen a katolicizmus eszményeiben való föloldással valósítják meg a polgári-liberális eszmények átmentését. A Jean Paul szellemében fogalmazott humorelméletek természetesen csak szemlélődő magatartást tanítanak. A katedra-esztétik humorelmélete ezért kapcsolódik össze, illetve nyer kiegészítést tragikumelmélettel. Esztétikából öltöztetett filozófiájuk a hit felé mutat. Vallásosságuk a társadalomba való beilleszkedés értelmét, az annak keretében végezhető értelmes munka hitét sugallja. Az ellentmondások tudatának megőrzését, tehát bizonyos mértékig realizmust tesz lehetővé a humor, s ugyanakkor az ellentmondások élményének szubjektív legyőzését, a tragikum pedig a katarzisz élménye révén objektíve kíván felülemelkedni az ellentmondásokon. E kettős szemléletben egy társadalmi réteg olyan elméletet keresett magának, amely a társadalomban elfoglalt helyén a lehetséges munkát társadalmilag értékesnek mutatja, amely értékes, értelmes, erkölcsös élet hitét adja.

Reviczky ezzel a szemlélettel fordul szembe.

Esztétikájából hiányzik a tragikum kategóriája, mindent a humorból vezet le. Humorelméletének iránya a vallásos, egyéni módon vallásos (buddhista stb.) elemek ellenére hitellenes. Elsősorban az egyháztól függetlenedett hit, sőt, kételkedésen alapuló hit. Elmélete a különállás tudata és vállalása, a kételkedés jogának védelme.²² Olykor magát a humort is kizárólag a kételkedéssel azonosítja.²³ Az ingadozások jogának védelmezése,²⁴ a boldogsággal szemben a félboldogság állapotának eszményítése, mint még elérhető,²⁵ szintén ugyanazt a szembenállást,

²⁰ Ld. KOMLÓS tanulmánya, 61.

²¹ „Az emberek roppant nyomora fogja az általános béke és testvériség korát előkészíteni . . .” Humor és materializmus. 1876. PAKU 516.

²² „Én csak kétkezem, de nem esem kétségbe. Semmit sem hiszek, semmit sem tagadok. A kételkedés álmyszerű, sejtelmes világa lelkesít.” Levelek egy leányhoz. 1875. PAKU 500.

²³ „az általános és örökös kételkedés, melyet humornak nevezünk.” Humor és materializmus, 1875. PAKU 509.

²⁴ A jellemről (1875).

²⁵ „A boldogság, mint a dicsőség, inkább sejtető, mint érezhető, s mire birtokába jutunk, sokszor már nem is óhajtjuk, vagy nincs rá szükségünk, s azért a boldogság egyedüli neve a félboldogság.” Levelek egy ényhoz. 1875. PAKU 498.

kívülállást mutatják. Az öröm és fájdalom nála nem kapcsolódik össze, Reviczky nem igazolja a szenvedést. Igaz, a szenvedés nála is boldogság forrása,²⁶ a *Jézus és a boldogság* buddhizmus szerint átértelmezett nyolc boldogsága között. Ezek az erények is azonban (arany középszer, öröm-fájdalom, alázatosság és szelidség, az igazság szomjúsága, irgalmasság, tisztalelkűség, békeség, vértanúk boldogsága) noha egyeznek a katedra-esztéták erkölcsstanával, végső soron nem eredményeznek azzal azonosulást.

Egy erény hiányzik Reviczkytól: a munka programja. S van egy többlete: a tudatosan handzsatolt „amoralitás”. A jellemtelenség eszményítése, a jellemtelenség programszerű meghirdetése, magasztalása szintén a kötelező életformák, a kötelező szemléletformák tagadása.²⁷

Az elméleti következetlenség így lényegi következetességgé válik, az amoralitás saját erkölcsének érvényesítésévé.

A nihilistával szemben ellenérzései vannak: önző, ezért esik ki a lehetséges magatartások köréből. Az utolsó, ebbe a témába vágó cikk már csak három magatartástípust említ. (A humorost, az optimistát és pesszimistát.) E három közül a cselekvőt, az optimistát mint erkölcs-telent veti el. A katedra-esztétákkal szemben, akik az aktív élet lehetőségét, értelmének igazolását keresték, Reviczky elmélete csak passzív, szemlélődő élet leírása.

Reviczky humorelmélete — természetszerűen — nem a munka programja, hanem a szemlélet. Humor-filozófiája a művész filozófiája. Lényege a különállás tudata és vállalása, a *íliszter-boldogság* el nem fogadása, a fennálló társadalommal való azonosulás megtagadása.

Látható, hogy ez a humorelmélet a romantikus humorelméletben, ez a művészelképzelés a romantikus művész-eszményben gyökerezik. Innen a rokonság Greguss 1847-es fejtegetéseivel.

Ugyanakkor ez a romantikusban gyökerező elmélet jelentős új vonásokat tartalmaz, a korábban tárgyalt pozitívista jellegzetességekkel párhuzamban.

Reviczky humorfilozófiájának végső megoldása ugyanis kettős.

A humor megfogalmazása és az ennek megfelelő művész-eszmény a különállással, a kételkedéssel, a fél-boldogsággal, a szemlélő magatartással a romantikával párhuzamos modernebb változat, a Reviczky lírájából kielemezhető szimbolista élményvilág filozófiai kivételése.²⁸ Az eszmény a humoros, goethei, shakespeare-i szemléletmód, a lángész objektív világa, amit csak nagyon kevesen élveznek.

Ez a humoros világszemlélet azonban Reviczky számára is — tartósan — elérhetetlen. Ezért fogalmazza meg újra és újra az eszményi, a legjobb szemléletmód elveit. Hol a humorost, hol a pesszimistát, ami nem is pesszimizmus, nem is optimizmus, hol a világbanatot. A humoros szemlélet mégül is, a zseni humor *ideáltípus* marad.

A humoron kívül tehát más szemléletet kell keresnie, a többség számára alkalmazható, megvalósítható szemléletet. A hétköznapi szemléletét. Ez a pesszimista látásmód a humoros életfelfogásnak a zseni tehetségével nem rendelkezők számára kidolgozott változata. Reviczky maga mindennek ellenére nem látja reménytelennek a világot, mégis, minthogy a vívmányokat, a haladást nem az optimizmusnak köszönheti, nem marad más hátra, mint hogy a pesszimista jelzót vállalja.²⁹

Az egyetlen becsületos és elérhető lehetőségként maradt magatartás és szemléletforma nagyon kevés határozott jegyet mutathat fel. Reviczky tagadja, hogy csak kín, kétségbeesés, nyavalya és nyomor, bűn és tudatlanság lenne az élet, állítja, hogy van haladás, ugyanakkor a legélesebben tiltakozik az ellen, mintha minden a legnagyobb rendben lenne.³⁰ Meghirdeti ő is az aurea mediocritas elvét,³¹ de ez csak a szemléletbeli szélsőségek elutasítására és az igények korlátozására vonatkozik, nem pedig a társadalomba való beilleszkedésre. A világbanat hangulata — hangsúlyozza — vezet el az igazsághoz, s az igazság, a társadalmi igazságosság az, ami világszemléletének szerves része. Megbocsátó szemlélete ezért nem válik hazuggá végső soron, a problémákkal szemben.

A romantikával szemben e humorfilozófia mindkét megoldásával modern irányban újult meg: a szélső pólusok közti csapongás helyébe inkább a szemlélődést állítva művész-eszményé-

²⁶ „Ó (Jézus) nem bölcselkedett, de tudta, hogy van öröm, amely fáj, és fájdalom, amely édes; tudta, hogy örömtől is lehet sírni, és hogy a fájdalom közé is mennyi üdv kerülhet.” *Jézus és a boldogság*, 1880. PAKU 531. — Ugyanez: „Szenvedés híján a boldogságot, boldogság híján a szenvedést nem ismerhetjük.” *Levelek egy leányhoz*, 1875. PAKU 498.

²⁷ A jellemről c. tanulmány (1875) ilyen értelemben teszi meg a jellemtelenséget eszménynek. „A jellemes ember nem ismeri a bánatot s ennek következtében a szánalmat sem, mert ő a rosszat is elvből cselekszi, és abban a hitben van, hogy jót mivel. A jellem: vaskalap . . .” PAKU 485.

²⁸ Ld. MEZEI József: A szimbolista élmény kialakulása.

²⁹ Optimizmus, pesszimizmus. 1887. PAKU 565.

³⁰ Az optimizmustól, azt a megelégedéssel azonosítva, többször is elhatárolja magát. Ld. még: Századunk pesszimizmusa 1884, Humor és materializmus 1876.

³¹ Humor és materializmus 1876. „(Jézus) boldognak nevezte azt, akinek kevés vágya van — azt, aki szelid és békeséges, azt, aki sír és szenved, és azt, aki vidám és tisztaszívú . . .” PAKU 511. Ezzel függ össze az ambíció fogalmának átértelmezése is.

ben, és azért, hogy másik megoldást is kidolgoz, hogy demokratikusabb, hogy az átlagember szempontját érvényesíti.

Reviczky a katedra-esztéták tragikum- és humor-elméleteinek problémafelvetését tette határozottabbá s mélyítette el. Rákosi tragikumelméletéhez hasonlóan a pozitívizmus álláspontjáról fogalmazva választ, mindkét irányzattal egyezve abban, hogy a kisember szempontját érvényesítette.³² Ily módon olyan humorfilozófiát fogalmazott meg, amely szembe fordult mind e két irányzattal, s abszolút ellenpontját adta Beöthy tragikumelméletének. A katedra-esztéták, Beöthy és Rákosi a dzsentri-polgári társadalom polgári társadalmi programját, filozófiáját és morálját fogalmazták meg. Beöthy a hatalomra került dzsentri réteget,³³ Reviczky azét a dzsentriét, aki kívülrekedt ezen a hatalmon. Szemlélete, természetesen, általánossá nem válhatott. Pozitív programot nem fogalmazott meg. Elmélete olyan, ami nem is általánosítható, csak mint művész kételkedésének világnézeti kivételése igazolható erkölcsileg. E humorfilozófia értéke nem önmagában, hanem ellenpont jellegében rejlik. Abban, hogy a folyamatosságot biztosító polgári, illetve dzsentri-polgári gondolkodásmóddal szemben ellenzéki szemléletet képviselve, az annak programjában található szépítő tendenciára hívta fel a figyelmet.

Wintermantel István

Egy radikális lap a polgári baloldról

(A Láthatár — 1927)

„A Láthatár? Tényleg szimpatikus, azonban nagyon zavaros. . . . Én nem tudom, mi a fenét akarnak azzal a szabadsággal? A »polgári szabadságok« ideje rég elmúlt akkor, amikor a kapitalista fejlődés elérte az imperializmus fokát. . . .”³¹ — írja az anarchizmussal és marxizmussal ismerkedő fiatal József Attila Párizsból, haza nővérének.

A József Attila-i gondolatsornak az indulatos kifakadás ellenére ma is helytálló igazságtartalma engedi meg dolgozatunk ily aforisztikus intonációját. Egy a polgári ellenzéki irodalmi csoportok között számontartott,² egyébként figyelemre alig méltatott³ rövid életű irodalmi folyóirat bemutatására teszünk kísérletet az alábbiakban, mindenekelőtt attól a szándéktól indítatva, hogy felhívjuk a figyelmet a magyar társadalmi-ideológiai fejlődés egy sajátos, anakronisztikusságában is tiszteletreméltó, alapvetően vitatható eszmei pozíciójában is haladó szellemi mozgalmára.

I.

„Új társadalmi és politikai orientáció. Szellemi és szociális mozgalmak ismertetése, különösen azoké, melyek a közéletű doktrinákon túlnőttek. Világpolitikai beszámoló a kor nagy célkitűzéseiről, a hatalmak törekvéseiről, a népek testvériségéről, a demokratikus erők helyzetéről. Közéleti figyelő. A magyar irodalom új értékeinek bemutatása. Művelt és szabad szellemű közvélemény kialakításának előmozdítása.”⁴ — ezzel a programmal indult 1927-ben Rubin László „társadalmi, világpolitikai és irodalmi szemlé”-je, elsősorban Csécsy Imre, Kende Zsigmond, Németh Andor, Szász Zoltán és Székely Arthur anyagi és szellemi támogatásával.

Talán egyetlen folyóiratnál sem fejeződött ki oly nyíltsággal a haladó, két világháború közötti magyar kis- és középpolgárság, a polgári értelmiség keserű dilemmája, hamis alternatívák közötti útkeresése, az ellenforradalmi rendszer szellemi-erkölcsi és fizikai terrorja miatti lázadása, de ugyanakkor perspektívátlansága, s az ezt felismerő önjónikus attitűd,

³¹ Rákosival rokonítja az is, hogy a mulandóság (Rákosinál: a halál mint köztragikum) olyan problémaként jelentkezik, mint „az egyetlen, amire nincs vigasztalás a világon.” Tavaszí áramlatok, 1884. PAKU 544.

³² Ld. NÉMETH G. Béla tanulmányát Beöthy tragikumelméletéről.

³ József Attila levele József Jolánhoz 1927-ből. Közli: NÉMETH Andor: József Attila és kora. Csillag 1948. febr. 23.

⁴ A magyar irodalom története. VI. köt. Szerk.: SZABOLCSI Miklós. Bp. 1966. 205–206.

⁵ Tudomásunk szerint csak egy kis tanulmány utal a folyóiratra József Attila kapcsán: M. PÁSZTOR József: József Attila és Rubin László kapcsolata. Tiszatáj 1966/315–318.

⁶ A Láthatár (továbbiakban: L.) első számának rektója.

mint ennél a lapnál. Ez a „tisza” modell-jelleg teszi társadalom- és eszmetörténeti szempontból értékesé A *Láthatárt*, noha a szűkebb irodalomtörténet, az esztétikai viszonyítás aspektusából talán kevésbé lenne méltó a részletes bemutatásra.

A századelőről sarjadt magyar polgári radikalizmus második nemzedékének szűk, itthon maradt töredék-rétege alkotta a folyóirat szellemi körét; egykori vezető galileisták, akik a változott történelmi és politikai körülmények között is megkísérelték — bevallottan eredménytelenül — továbbvinni a polgári radikalizmus eszmekörét. Vezetőjüknek, a novellákat és regényeket író Rubin Lászlónak az életútja mintegy jelképe lehetne az egész mozgalomnak.⁵ A Galilei Kör egykori alapító tagja, majd több funkció után elnöke, a forradalmak bukása után nem találta helyét a fasiszta Magyarországon. Rosszul jövedelmező ügyvédi irodát vitt, majd 1926-ban Párizsban próbált szerencsét, írói ambíciói azonban nem hoztak sikert, egzisztenciát sem tudott teremteni Párizsban, így az egyedüli lehetőség a visszatérés volt. A 20-as évek második felének viszonylagos politikai konszolidációját kihasználva, összefogva az itthon maradt galileistákat, s élvezve az emigráltak, főleg Polányi Károly támogatását, 1927-ben megindította lapját, melyet a Vámbéry Rusztem szerkesztette Századunk irodalmi testvér-organumának szánt. A kb. 800–1000 példányban megjelenő, utcai árusítástól eltiltott folyóiratot egy kis baráti kör terjesztette. Mikor a szellemi közöny és az anyagi kimerülés miatt hamarosan megszűnt, Rubin László az Együtt c. szocialista orientációjú lapban jelentette be A Láthatár megszűnését s a formai fuzionálást,⁶ ami azonban nem jelentett egyben eszmei egyesülést is Nagy Lajos lapja részéről.⁷

A máig is legtalálhatóbb portrét Illyés Gyula festette Rubin Lászlóékról: „egy nyomtalanul eltűnt magyar generáció egyetlen hírnöke ő . . . Az a háború előtti ifjú generáció ez, amely Ady és társai akkori jóslatait lett volna hivatva megvalósítani. Az az eszmei generáció, amely ma már csak ijesztő példa arra, hogy a történelem igenis meg tud fojtani, halálra tud ítélni egy nemzedéket . . . Ennek a hősi generációnak álmai villannak fel Rubin László gondolataiban . . .”⁸ Illyés szociológiailag és pszichológiailag is jól mutatott rá a kispolgári radikális kör anakronisztikusságának tragikumára, hiszen ez a nemzedék az Ady-korban valóban a haladás fősodrában harcolt, baloldali forradalmiságuk a magyar társadalmi fejlődés főtendenciáját erősítette s lendületét és pátosát is ebből merítette. A két világháború közötti időszak nem a megvalósult polgári demokratizmus Magyarországot jelenti, s lényegében helytelennek bizonyult a KMP stratégiája a proletárdiktatúráról, mint közvetlen célkitűzésről. Objektíve tehát egyáltalában nem volt retrográd eszmékör a fasiszta Magyarországon a polgári radikalizmus. Mégis: a Horthy-uralommal szembeni erőtlensége, forradalmiságból reformizmusba váltása, közmopolitizmusa és elvont etikai jellegű világgéppé szublimálódása, a proletárszocializmus nyílt tagadása stb. végeredményben a főtendenciából a perifériára — noha haladó irányú mellékvágányra — sodorta a mozgalmat.

E nemzedék elszigetelődése a magyar társadalom súlyos szervei bajaira utal, melyek jelentős tényezői voltak annak, hogy a magyarság védtelenné vált a fasizmussal szemben. S hogy ez mennyire így lesz, már előre felismerte az 1928-ban „búcsúzó” Rubin László: „Egy közönyös polgárnemzedék nő az országban, mely 1914-ből nem okult és tájékozatlanul sodródik új végzete, 1934 felé.”⁹ A magyarázat persze nem helytálló, de az önértékelés mégis találó: „A Galilei Kör alapító-nemzedéke ma harmincöt-negyvenéves emberek. A sokezer diák zöme csendes közpolgár, aki a kenyérkereső malomban tapos mindennap egy szürke napot. A Körnek intézményes maradványa nincs. Hatása elmállott. Lesz-e belátható időn belül Magyarországon mégegyszer szerepe a társadalomtudományilag képzett, művelt és tisztaszándékú girondistáknak?”¹⁰

II.

A folyóirat szépirodalmi anyagának minősége nem haladja meg a 20-as évek haladó baloldali lapjainak középszerűsége, egy-két „nagy nevet”, de egészében kevés maradandót felmutató színvonalát; Illyés Gyula költői jelentkezése¹¹ a Nyugat-beli 1928-as első publikálás előtt, valamint három József Attila vers¹² érdemel csupán külön említést.

⁵ Rubin Lászlóról és a folyóiratról több szóbeli információt kaptam dr. KENDE Zsigmondtól és RUBIN Pétertől, melyekért ezúton mondok köszönetet.

⁶ RUBIN László: Miért szűnt meg a Láthatár, vagy Búcsú a nyájas polgároktól. Együtt 1928. március II. évf. 2. sz. 1–3.

⁷ Az Együtt-ről és a két lap viszonyáról lásd egy kis dolgozatunkat. ItK 1969/470–476.

⁸ ILLYÉS Gyula: Rubin László: A tizenkét Júdás. Nyugat 1930. I/151–152.

⁹ RUBIN I. m. 3.

¹⁰ RUBIN László: A Galilei Kör története. Századunk 1928/469.

¹¹ ILLYÉS Gyula: Angyali köszöntés, Száműzött, Szomorú béres. L I/11–12.

¹² József Attila: „Mikor a szeretők . . .” (Dalocksa), Isten, Erősödik. L IV–V/20–21.

A folyóirat átlaganyaga főleg „illusztratív”, irodalomszociológiai és eszmetörténeti okokból érdekes: szembetűnő példája, éppen sikertelenségében, a perspektívát veszített, de etikus értékeit és politikai illúzióit mégis őrző és hirdető kispolgári attitűdnek. Dán György, Lanátor Pogány Ferenc, Lesznai Anna, Szegi Pál és Vezály István versei, Bódog András, Németh Andor, Rubin László, Sinkó Ervin, Szánthó Dénes és Vitéz Miklós novellái egy töről fakadtak. Sok közös tartalmi és formai sajátosság bizonyítja e művek alapvetően közös indíttatását. Döbbenetes borzalmak álom- és víziókeretben, mélylélektani montázsok harsogó tézisondandóval, a kispolgári alávetettség, bizonytalanság és tehetetlenség groteszk-tragikomikus önfintorai, elmosódó hangulatiságú lírizálások, parabolikus ellenzékiesség, elmélázó magány és absztrakt szépségkultusz — ekként írhatnánk körül e művek esztétikai világát. S mindez a legmodernebb művészi eszközökkel, a szabad asszociációk, az expresszionista lázadás, a naturalista és dokumentatív-tényirodalom, a prózavers kötetlensége segítségével stb. van megformálva. Statisztikailag is szembetűnő az álom- és vízióhelyzetek, a betegesen dadogó éri-alanyú versmondatok, a halál képzetkincse s a szerep-szimbólumok nagy száma.

Pl.: „Már a halál vár csak...”¹³
 „Én fádom itt. Sziromtalan
 bánat a kövek bánata...”¹⁴
 „És már itt vagyok én is, ténfergek a szavak erdejében...”¹⁵
 „Öröm nincs
 A halál tréfa,
 Az élet szürke bús korom.
 A szív korhad
 S az arany — az arany nincs sehol.”¹⁶

Említhetnénk a novellák cselekményvázát, sőt nyelvi s truktúráinak számos elemét is, mindezek ugyanabba az irányba mutatnak; különösen, ha az anyagot kitágítjuk *A Láthatáron* kívülre, beleszámítva Rubin László egész szépirodalmi termését s a többiek életművét is. Nem e művek esztétikai problematikussága itt a döntő, hanem irányultságuk: a magányos, a korviszonyokkal elégedetlen, a nagyvárosi kapitalizmus elidegenítő világában bizonytalanná vált értelmiségű kispolgár lázadó-szubjektivista avagy moralizáló-tételes kiütkeresése. A dinamikus társadalmi életközeg, mindenféle tényleges perspektíva eltűnése az egyéniség szétbomlását, az emberi integritás felszakadását eredményezi a művészi világképben; a cselekvés-nélküliség patológikus-extrém avagy elfojtott lírai kiütkeresésbe torkollik, s az álom- és vízióhelyzetek uralomra jutásával az élet elvi értelmetlenségét is sugallja.¹⁷

Sok az analóg vonás a Nagy Lajos-i kispóza 20-as évekbeli metamorfózisai, a kisember kegyetlenül önmarcangoló kifigurázásával, naturalisztikus-szenvtelen művészi ábrázolásával. Az expresszionista és a szimultán novella stílusa, tételes fabulája jellemzi *A Láthatárt* és az egész rubini prózát is — s mégsem csupán a művészi formátumon, az írói tehetésen múlott az alapvető értékkülönbség kettejük között. Egy rokon életközeg ellenére szembetűnő a *művészi elválás társadalmi-ideológiai* motivációs bázisa is: a plebejus forradalmár, a KMP-vel szimpatizáló, a proletárszocializmust perspektívaként átélő Nagy Lajos túl tudott emelkedni a kispolgári tehetetlenség pusztá regisztrálásán.¹⁸ Ezzel szemben pl. Rubin László *Egy ember, aki tőke és kamat* c. regénye hiába őriz mégannyi rokonvonást is a *Leckével*, a *Jeremiáival* s a többi Nagy Lajos-i szatírával, nagyrészt éppen az ő társadalmi-emberi dinamizmusának nélkülözése miatt válik művészileg csupán erőtlenné, bár szándékában kegyetlenül erős antikapitalista pamfletté.

A kispolgári radikalizmus elméleti-politikai nézeteinek ellentmondásossága, társadalmi anakronisztikussága szétbomlasztja a művészi világképet: az *antikapitalista lázadó szubjektívitás modernsége valamint a naturalista jelenektől harsogó elvont moralizáló didaxis kibékíthetetlen feszültséget, belső diszkrépanciát szül*. Mindezek a művészi problémák persze nem vezetnek le mechanikusan a világnézeti és társadalmi ellentmondásokból, hiszen döntő az alkotói formátum, a kiemelkedő művészi egyéniség hiányának szempontja is. De a szubjektív és objektív aspektus érintkezése mégis tagadhatatlan.

Máig ható érvénnyel mutat rá erre a kérdésre, a rubini próza jellegére Illyés recenziója az író novelláskötetéről; „Ezek a novellák elsősorban nem irodalmi eszközökkel akarnak hatni:

¹³ Lesznai Anna verse. L II/8.

¹⁴ SZEGI Pál: Szegénységben, szomorúságban. L III/9.

¹⁵ DÁN György: A gondolat versei. L III/9.

¹⁶ VEZÁLY István: Aranyások. L II/19.

¹⁷ Lásd erről a kérdésről: EGRI Péter: Álom, látomás, valóság. Bp. 1969.

¹⁸ Vö. a legújabb Nagy Lajos irodalom megállapításai.

mindegyik fölé egy társadalmi szemlélet horizontja borul a maga fényességével vagy sötétségével... Az élet mikrokozmosza helyett itt az életnél is fontosabb azonban az érzelmek mikrokozmosza... Ezek a novellák egy-egy gondolatból, csaknem egy-egy tételből születtek. Valamennyinek éles, élesen vádló morálja van..."¹⁹

III.

Aligha lehet egy töredékévfolyam alapján tudatos irodalompolitikai-kritikai-esztétikai koncepciót kikövetkeztetni egy folyóiratról. Mégis szembetűnik néhány markáns jelenség, mindenekelőtt az a tény, hogy *A Láthatár* a *Nyugat* két világháború közötti liberális l'art pour l'art főtendenciájával szemben egy radikális, társadalmi elkötelezettségű irodalmat vall eszményének, noha ez nem jelenti azt, hogy kritikai rovata eleve színvonalasabb is a *Nyugaténál*.

Mint kritikusok legtöbbször éles szemmel érzékelik azt a társadalmi szituációt, amely — az elemzett kispolgári-radikális világkép keretei között — oly ellentmondásosan realizálódott a művészi megformálás során, néhány lappal odább (van tehát, mégpedig szembetűnő ellentmondás a két rovat között).

Pl. Wildgans drámáiból teljes joggal hiányolják a katarzisteremtő nagy szenvedélyeket, az egyértelmű válaszokat, s rámutatnak e művészi problematikusság világnézeti-esztétikai okaira, a polgári individualizmus válságára is.²⁰ Sőt, a szociáldemokrata Bánóczy László egy nagyobb marxista igényű cikkben lényegében helytállóan, szinte piscatori mélységgel foglalkozik a színház válságával: „A színház válsága csak függvénye a társadalom válságának, a színházi kultúra gyógyulásához tehát a társadalom gyógyulásán keresztül visz az út.”²¹ A 100%-mozgalomhoz közel kerülő Lanátor Pogány Ferenc pedig nyílt elkötelezettséget valló realista mércével közelít egy igénytelen polgári regényhez.²²

Szegi Pál a fiatal költők egyik legígéretesebbjeként üdvözli Fodor Józsefet,²³ Csécsy Imre pedig egy — materialista alapú — mikroesztétikát fejt ki a forma, az anyag és a világnézet viszonyáról, noha olykor vitatható következtetésekkel. Kritikusai konklúziója azonban rokonszenves: „A regényíró anyaga az ember... Így a regényíró kénytelen tudomást venni arról, hogy van társadalom, hogy vannak gazdasági, hatalmi, szerelmi és mindenféle erkölcsi problémák. És kell, hogy legyen álláspontja, hite, öröme, haragja e kérdések és feleletek iránt, még akkor is, ha szóban sohasem szól is hozzájuk...”²⁴

A Láthatár két legszínvonalasabb kritikai írásában Rubin László Babits *Halálfiát*,²⁵ Németh Andor pedig Kosztolányi *Édes Annáját*²⁶ elemzi máig is érvényes megállapításokkal. Folyóiratszemelejük²⁷ sajátos, de az eddig bemutatott elvekhez következetes orientációt mutat a magyar irodalmi viszonyok megítélésében. A *Nyugat* heroikus, olykor forradalmi harcát ma is aktuálisnak érzik, noha hiányolják egykori lendületét. A *Pandorában* hiába keresik az újat és az eredetit, a szenvedélyesen kritikus művészi attitűdöt; a Kassák-féle *Dokumentumban* pedig, érdemei elismerése mellett éppen azt bírálják, hogy „csupán újítás, — csak épp az újulás hiányzik. Az ember társadalmi újulása. Kassák mellévág, kikapcsol. A formák közt siklik. Az »érdekesség« világában él, szép klisék közt. A dolgok lelke ez? Szegénységünk, támogatásunk, kitagadottságunk, vagy a jobb jövő vonala? Bélista és a gondolat szabadság ügye? Európa rendb hozatala?...” (Ezzel *A Láthatár* előlegezte azt a nagy Kassák-vitát, amelyik hamarosan kitért a 100%, az *Együtt*, a *Munka* és a többi baloldali folyóirat között.)

Nem a bírálatok igazságértéke fontos most tehát, hanem az a kritikus viszonyítási rendszer, amely a lap e máig is legmaradandóbb, legértékesebb rovatát, a polgári radikális művészet-kritikának e — bár mégoly töredékes — szép kísérletét körülbástyázta.

IV.

Egy külön, de semmiképpen sem irodalomtörténeti aspektusú dolgozatot igényelne e kispolgári-radikális csoport társadalomtudományi-politikai eszmerendszerének és tevékenységének részletes felmérése és értékelése. Hangsúlyozni sem kell ennek az irodalomtudomá-

¹⁹ ILLYÉS Gyula: Rubin László: A tizenkét Júdás. I. h.

²⁰ ANDAI Ernő: Wildgans polgári drámái. L IV—V/31—34.

²¹ BÁNÓCZY László: A színház válsága. L 1/18—20.

²² LANÁTOR POGÁNY Ferenc: Andai Ernő: Soha ilyen tavaszt...! L IV—V/42.

²³ SZEGI Pál: Fodor József: Lihegő erdők. L IV—V/43—44.

²⁴ CSÉCSY Imre: William Clissold világa. L III/26—29.

²⁵ RUBIN László: Babits Mihály: Halálfiat. L IV—V/37—40.

²⁶ NÉMETH Andor: Kosztolányi Dezső: Édes Anna. L II/30—31.

²⁷ Folyóiratok. L 1/31—32.; Új folyóiratok, régi hangok. L II/1—2.

nyon túlmutató, de általa is használható aktuális jelentőségét — a polgári radikalizmus két világháború közötti története mégis megiratlan mind ez ideig.²⁸

A *Láthatár* egyik legfontosabb érdemét a kortársi polgári irodalmi lapokkal szemben éppen komplexitásában, nyílt és határozott irányú társadalomtudományi-politikai érdeklődésében kell látnunk. Nem részletezhetjük a folyóirat anyagának mintegy felét kitevő politikai cikkek eszmei tendenciáját, ennek főbb mozzanatai egyébként is viszonylag röviden kiemelendők:

Úgy látják, hogy az első világháború és a forradalmak bukásának korszaka tragikus módon nem kényszerítette okulásra a társadalmakat, hiába bizonyosodott be vélekedésük szerint a „marxizmus bukása”, s hiába lepeződött le a polgárság fegyveres „helytállásának” igazi arculata, az európai népek mégis a fasizmus és bolsevizmus között örlődnek, e két véglet felé polarizálódva. Mindezekkel a „dogmákkal szemben” a polgári demokratizmus „általános emberi” frázisait, az „emberi egység hitét” vonultatják föl tiszteletreméltó etikus tartással, de naiv társadalom- és történelemszemlélettel. Keserűen látják mozgalmuk anakronisztikusságát: „Polgári bátorság, — első csengésre úgy hangzik, mint egy letűnt kor erénye. Ma, fasizmus és bolsevizmus közt, a társadalmi hitvallás forradalmi és ellenforradalmi verettől izzik, s a nagy küzdőutak közé ékeltek kis ösvényen ballagó polgár békét, szabadságot és demokráciát cipelő régi batyujával nem serkentő eszmény...”²⁹ A múlt századi liberalizmus az eszményük, de ezt az arisztokratizmusból radikálisan kispolgári-demokratikus irányba akarják fejleszteni. „Egy törhetetlen népi front az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig”, a nacionalizmussal szemben egy „etikus” kozmopolitizmus, a magánkistulajdonon alapuló, de bizonyos esetekben a kollektívizálást is szükségesnek tartó gazdaságpolitikai „koncepció”; a munkásság, parasztság és kispolgárság politikai együttműködése a bernsteinizmus és a francia polgári radikalizmus közös platformján — ezek legfontosabb elképzeléseik. A kispolgári teoretizálás következetes társadalombírálaton nyugszik s nemcsak a fasiszta Magyarországra, hanem még az eszményeiket jobban megközelítő nyugati polgári demokráciákra vonatkozóan is. Állandó félelmük és szövetségkeresésük a fasizmussal szemben indokolt, s még ha elvi bizonytalansága és középutas következetlensége miatt joggal bírálható is, őszinte „népfrontos” szándékai miatt kétségtelenül pozitívan értékelhető.

Érdekes egyébként, hogy demokrácia-eszményüket saját táborukból, az emigráns Polányi Károly részéről is érte önkritikus bírálat,³⁰ azt hangoztatva, hogy a főveszélyként jelentkező s igazi arculatát még meg sem mutató fasizmussal szemben „a demokráciának olyan elvont eszméje, amely az osztálytagozódás, a vallás, a háború, az erőszak valóságai mellett fölünyesen” elmegy, impotenssé válik.

Központi problémájuk, különösen Rubin Lászlónak, a „szocializmus” és a bolsevizmus, vagyis a polgári-kispolgári és a marxista proletárszocializmus szembeállítás. Itt lényegében továbbfejlesztik a Jásziéknál is már erős hangot kapott kistulajdonosi, reformista, etikai szocializmus-konceptiót, mely éppen az alapkérdésekben, a tulajdon és a hatalom kérdésében egyeztetetlenül össze a tudományos szocializmussal. Feudalizmus- és kapitalizmus-ellenességük ekként a szabadverseny liberalizmus, egy naiv osztályfeletti szimbiozis platformjáról kétségtelenül vesztik komolyságából, de demokráciázás-igényük őszintesége mégis értékelendő tény. A fasiszta Magyarországon ennek a polgári radikalizmusnak is kétségtelenül haladó tartalma van; a nagy vonzerővel rendelkező szocializmus, s általában valamiféle kollektívizmus komoly szükségességének felismerése még polgári radikális alapon is, még eszmei-politikai zavarossága ellenére is egy pozitív perspektívát jelentett.

Rubin László Jászi Oszkár Polgári Radikális Pártját akarja egy fábiánus jellegű Polgári Szocialista Párt megalakításával feléleszteni,³¹ s a *Láthatár* bukása után a *Századunkban* folytatja fejtegetéseit a „szocializmus”-ról, Bernstein és Henrik de Man nyomán.³²

Károlyi Mihályt tekintik politikai példaképüknek, nem véve azonban tudomást arról, hogy a „vörös gróf” ekkor már szoros kapcsolatban van az illegális KMP-vel, s lényegében a proletárdiktatúra és a szovjetbarátság platformján áll. Néhány év múlva nyilván is bekövetkezik a törés Károlyi és a magyar polgári radikalizmus képviselői között: a *Századunkban* Jászi

²⁸ A korábbi szakaszok feldolgozása azonban így is messzemenő ideológiatörténeti és értékelési szempontokkal szolgál: MÉREI Gyula: Polgári radikalizmus Magyarországon. 1900—1919. Bp. 1947.; SZABÓ Imre: A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon. Bp. 1955.; FUKÁSZ György: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez. Jászi Oszkár ideológiájának bírálat. Bp. 1960.; TÖMÖRY Márta: Új vízeken járok. Bp. 1960.; valamint mindenekelőtt LUKÁCS György és RÉVAI József közismert tanulmányai.

²⁹ RUBIN László: Szász Zoltán, a bator polgár. L III/1—2.

³⁰ POLÁNYI Károly: A magyar demokrácia célkitűzéseiről. L II/10.

³¹ A marxizmus megbukott, de élén a szocializmus. Indítvány Polgári Szocialista Pártok alapítására. L IV—V.

³² RUBIN László: A szocializmus átalakulása. Századunk 1931/401—415.; A szocializmus helyzetképe. Uo. 1934/161—166.

Oszkár kel ki az „áruló” Károlyi ellen,³³ s ezt a bírálatot ekkor Vámbéry Rusztem köre, ideértve Rubinékat is, közvetve vagy közvetlenül, de fő kérdéseiben elfogadta.

A *Láthatár* nemzedéke tehát a két világháború között a forradalom előtti polgári radikalizmusnak megközelítőleg a Jászi nevével fémjelvezhető ágát vitte tovább, irányzatuk a munkásosztállyal való minden szimpátiája, egyértelmű antifaszizmusa és Horthy-ellenessége, sőt radikálisan demokratikus törekvései ellenére sem talált közösséget, akciógységet a forradalmi munkásmozgalommal. Bázisuk a 40-es években tovább szűkült, s csak néhány legkiválóbbjuk, pl. Csécsy Imre, Vámbéry Rusztem, Zsolt Béla stb. nevei mutattak a népi demokráciát Jászaival ellentétben elfogadó, végre szövetségesként fellépő késői szélsőbal polgári radikalizmusra.

Mindössze egyetlen kérdés-komplexumot ragadunk ki még: az értelmiség és a szocializmus viszonyának problematikáját. Jásziék az ún. lateinerekre, a szellemi proletáriátusra akarták bízni szocializmusuk és a munkásosztály vezetését, mondván hogy „...csak intellektuális és morális teljes értékek emelhetik fel a mozgalmat”.³⁴ A továbbélt értelmiségcentrizmus bizonyos értelemben szükségszerű reakció volt az SZDP antiintellektualizmusára, sőt a KMP szektás tévedéseire is, noha mindez nem menti e polgári koncepció antimarxista tartalmát. A 20-as évek végén széles viták robbantak ki e témában a baloldalon belül, a Századunkban pl. Vámbéry Rusztem,³⁵ A *Láthatárban* Bárd Imre³⁶ foglalkozik a kérdéssel, s az utóbbi számos helyes szempontot is felvetett, különösen a proletáriátus osztályérdeke szempontjából is jogosulatlanság szektás értelmiségellenesség megvilágítása terén. A helyes marxista választ a problémára a 100% adta meg,³⁷ noha tény, hogy a provokatív indulat és különösen a KMP gyakorlata — ha menthető is az illegálitás kényszerhelyzetével — nem mindig szolgálta a helyes lenini elvek megvalósulását.

V.

Mi volt a társadalmi bázisa A *Láthatárnak* s általában a két világháború közötti szűk, de jellegzetes polgári radikalizmusnak? Közhely, hogy a magyar társadalmi fejlődés egyik leg-szembevetőbb görce volt egy aránytalanul nagy városi kispolgári réteg kitermelődése. Jól látták ezt Rubinék is,³⁸ noha éppen a lényegről feledkeztek meg, arról, hogy ez a réteg alapvetően burzsoáz jellegű.

E réteg haladó intelligencia-sávja, mely személyes életsorsában és ideológiájában nagyrészt az 1919 előtti polgári radikalizmusból táplálkozott, egy sajátos ellenzéki, harmadikutas eszmei-politikai-esztétikai koncepció megőrző-újratemtését vállalta. Az arculatváltozás is szembevető azonban a folytonosságon belül: a bukott forradalmak és a nyílt fasizálódás miatti elerőtlenedés, beszűkülés, defenzívába szorulás, a kispolgári jelleg erősödése; a határozott antifaszizmus, de a jobboldallal szembeni egyre bizonytalanabb moralizáló ellenállás gyengesége, márcsak a bolsevizmustól való rettegésük miatt is. Mindezek ellenére a haladó baloldali polgári értelmiség számunkra sok tekintetben ma is tanulságos, példát is adó rétegének tekinthetjük e csoportot.

Ahogy Pándi Iona bebizonyítja,³⁹ a radikális, baloldali irányú változás követelése mindenképpen politikai, társadalmi és morális értéket jelentett a fasiszta Horthy-rezsim idején, figyelembevéve a munkásmozgalomban jelentkező elhajlásokat és a Szovjetunióról érkező tendenciózan ferdített, de objektivitásukban is polgárriasztó híreket. Pozitívumai ellenére azonban kényszerű-tragikus passzívulódás lesz e réteg sorsa; a kispolgári demokrácia nem képviselt, mert nem is képviselhetett jelentős politikai-ideológiai erőt, a nagy tömegek együtt sodródtak az uralkodó ideológiával.⁴⁰ „Az egész korszaknak egyik központi kérdése: a régi típusú, a formális demokrácia válsága — írja Lukács György. — Ebből a válságból azonban két kivezető út van: az egyik előre vezet, a népi demokrácia vagy a szocialista demokrácia felé, a másik visszafelé”, a fasizmus útján.⁴¹ Ennek az *alternatívának a fel-nem-ismerése, de a pozitív kiút felelős és értékes keresése teszi bukásában is rokonszenvenné A Láthatárt és körét.*

³³ JÁSZI Oszkár: Aloktribizmus és bolsevizmus. Századunk 1930/490—503.

³⁴ Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. Idézi FUKÁSZ: I. m. 247.

³⁵ VÁMBÉRY Rusztem: Az értelmiség szocializmusa. Századunk 1929/1—20.

³⁶ BÁRD Imre: Intellektuelek a munkásmozgalomban. L II/14—16.

³⁷ TAMÁS Aladár: Munkásosztály és intelligencia. 100%. 1929. ápr. II. évf. 7. sz. A folyóirat antológiakiadása: Bp. 1964. 326—330.

³⁸ RUBIN László: Miért szűnt meg A Láthatár, vagy Búcsú a nyájas polgároktól. Együtt 1928/2. 1—3.

³⁹ PÁNDI Iona: A magyar haladó értelmiség néhány irányzata a betelthi konszolidáció éveiben. Párttört. Közl. 1965/2. 160.

⁴⁰ Lásd erről: BALÁZS Béla: A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Bp. 1958.

⁴¹ LUKÁCS György: A magyar irodalom egysége. „Irodalom és demokrácia” c. k. Bp. 1948*. 181.

Rubin László az *Együttben* búcsúzott a nyájas polgároktól: „Őszintén bevalljuk, hogy tervünk nem sikerült.”⁴² A 100% ezt követően könyörtelen éleslátással számolt le *A Láthatár* képviselte kispolgári illúziókkal,⁴³ s marxista igénnyel mutatott rá Rubinék világszemléletének lényegére és társadalmi gyökereire. De a türelmetlenül taszító, a szükségszerűen éles kritikai hangot is túllépő megbélyegzés (pl. az, hogy ugyanolyan reakcióis *A Láthatár*, mint az ún. feudális szocialisták szolidaritizmusa stb.), az, hogy még csak fel sem ismerte a 100% bennük a potenciális antifasiszta szövetségest, erkölcsi becsületességük és felelősségük szektás kétségbevonása („gerinctelenek” stb.) — mindez súlyosan ártott a magyar haladó, baloldali irodalom és mozgalom igazi és tisztázó erejű politikai-ideológiai vitáinak s a későbbi antifasiszta akcióegységnek, ahogy erről Szabolcsi Miklós is ír a 100% kapcsán.⁴⁴ S ha a főtrendenciát a forradalmi szocialista irodalom és az ezen az eszményen nyugvó kritikai mérce képviselte is (s ebben kiemelkedő szerepe volt a 100%-nak), színvonalas irodalompolitikai tájékozódása, ellentmondásos, de fontos tanulságokat nyújtó szépirodalma s mindenekelőtt a polgári radikális mozgalom történelmi-erkölcsi-emberi értékei indokolhatóvá teszik, hogy egy pillantást vetettünk *A Láthatárra*, Rubin László folyóiratára.

Agárdi Péter

Féja Géza irodalomszemléletéről

Féja Géza 1936-ban írhatta irodalomtörténete első részét, a *Régi magyarságot*, s a következő évben jelentette meg a csehszlovákiai Tátra kiadó.¹ A korabeli kritika és az irodalomtörténeti értékelés egyaránt ezt a művet tekinti Féja irodalomtörténeti munkássága legmaradandóbb darabjának, legalábbis az 1945 előtti periódusból. Nem mintha „hibátlan” mű lenne. Eklektikus koncepciójában pozitivista és szellemtörténeti elemek vegyülnek, irodalmunkat a lényegében változatlan nemzeti lélek kifejeződésének tekinti; a források felhasználása ebben is publicisztikusan nagyvonalú; az idealista szemlélet is, a szaktudományi eredményeit lekicsinylő és figyelmen kívül hagyó felületesség is részes abban, hogy gondolati következetlenségek és tárgyi tévedések szép számmal akadnak benne. Miért látjuk mégis értékek, miért sorolták a kortársak is a tudományos progresszió alkotásai közé?² Mindenekelőtt azért, mert legerősebb szólama a demokratikus irány: az elnyomott nép vágyainak, gondolatainak, harcainak visszhangját keresi és találja meg az 1772-vel lezárt régi magyar irodalomban. Kedvenc korszaka a reformáció (terminológiájában protestantizmus), a megelőző társadalmi mozgalmak — laikus vallásosság, Dózsa-felkelés — irodalomba mentés-emelését, a világias humanizmus megmagyarosodását látja benne. Felfedezés-számba menő portrékat rajzol a XVI. század íróiról, költőiről, az erdélyi emlékirat-írókról. Minderre célozva állapítja meg Bodnár György, hogy „vállalkozásában egy plebejus szemléletű irodalomtörténet lehetősége rejlett”.³

De e lehetőség valóra váltását hiába keressük irodalomtörténetének későbbi kötetében. A harmincas évek végén aktuálisabb feladatok kötik le erejét. Még 1937-ben megjelenik a *Viharsarok*, majd — cikkek százain kívül — a *Dózsa György* és a *Móricz Zsigmond* c. kötetek.⁴ A Móricz-portréban tükröződik már a népi írók egyik csoportjának az a válságos ideológiai fordulata, amelynek legfőbb motívumai a Márciusi Front felbomlása, a világháborús hangulat, később a visszacsatolások és a magyar fasizmus nyílt terrorja voltak, meg az értelmiségünk zömére jellemző elbizonytalanodás, szellemi zavarodottság. 1941-ben Féja átdolgozva adja ki újra a *Régi magyarságot*, s a következő két éven belül három új irodalomtörténeti művet publikál. *A felvilágosodástól a sötétedésig* címen az 1772 és 1867 közötti korszakot, *Nagy vállalkozások kora* címen a kiegyezéstől az 1930-as évekig tartó szakaszt mutatja be.⁵ Külön kis

⁴² RUBIN: i. m. 3.

⁴³ TAMÁS Aladár: Cipruslombok helyett — egy sírhalom. 100%. 1928. ápr. I. évf. 7. sz. id. köt. 230—232.

⁴⁴ Lásd erről SZABOLCSI Miklós bevezetőjét a 100% idézett antológia-kiadásához.

¹ Vö. FÉJA G.: Szabadcsapat. Bp. 1965. 226—227.

² Többek között GAÁL Gábor (Korunk 1937. 896—897.), BÁLINT György (Magyarország 1937. 221. sz.), FEJTŐ Ferenc (Szocializmus 1938. 35—42.), KERESZTURY Dezső (ItK 1939. 78—80.) írt róla elismerő kritikát.

³ A magyar irodalom története (kézikönyv), VI. Bp. 1966. 97—98.

⁴ Mindkettő Budapesten, 1939-ben jelent meg.

⁵ Hivatkozásaink a következő kiadásokra vonatkoznak: F. G.: Régi magyarság. Harmadik kiadás. Bp. 1943; F. G.: A felvilágosodástól a sötétedésig. Bp. 1942; F. G.: Nagy vállalkozások kora. Bp. 1943. Mindhárom mű a Magyar Élet kiadásában jelent meg.

kötetben, a *Magyar irodalomszemlélet*ben foglalja össze elméleti felfogását irodalmunkról és megközelítéséről.⁶ E könyveiben a demokratikus tendenciák haladásellenesekkel csapnak össze; az előbbieket egyre halkabb, távolibb morájú csökkennék, az utóbbiak viszont végül még a finomabb észrevételek, újszerű megállapítások hitelét is veszélyeztetik.

A következők jegyzeteknek nem céljuk Fėja irodalomszemléletének vagy irodalomtörténetének monografikus ismertetése. Ehelyett a „fordulat” mibenlétét kívánják megvilágítani, közelebbről azt, hogyan lett a „plebejus szemléletűnek” indult irodalomtörténeti összefoglalás vezérfonala a faji-mitológiai gondolat, mit jelentenek Fėja interpretációjában a nemzetkarakterológia, a faj és mítosz fogalmak, s hogyan határozzák meg ezek a fogalmak egész műve szellemét, beleértve a tévedések, elfogultságok irányát is. Fėja irodalomszemléletének csak egyik probléma-köréről lesz tehát szó, de ez egyúttal fókuszja is felfogásának a negyvenes években, amelyben különböző irányokból kiinduló sugarak metszik egymást.

A Vándor és a Bujdosó bírálat

A *Régi magyarság* átdolgozását indokoló előszó teljes egészében Prohászka Lajos *A Vándor és a Bujdosó* c., több kiadást megért nemzetkarakterológiai munkájának⁷ cáfolatával foglalkozik. Fėja irodalomszemléletében is hevesen polemikus passzusokat szentel a nemzetkarakterológiák ama válfajának, amely nem a magyar lélek és szellem megnyilatkozásaiból indul ki a nemzeti jelleg megítélésekor, hanem más nemzetekben kimutatott tulajdonságokat kér számon a magyaron, s számunkra hátrányos — vagy úgy is értelmezhető — következtetésekre jut: „Prohászka Lajos a német szellem feltűnő jegyeit keresi a magyarban és hiányukból lekicsinylő értékítéleteket von le a magyarra nézve.”⁸

Prohászka az európai történelemben szereppel bíró nemzetek (görög, római, spanyol, francia stb.) rövid jellemzése után részletesebben a német és a magyar „közösség sorstípusát” hasonlítja össze. Egy-egy sorstípus vizsgálatát módszeresen három fázisra osztja. Először a szellem alapmagatartását nevezi meg (itt egy intuitív megragadott vonás kiemeléséről és abszolútlánzásáról van szó, például a görög a „kifejező”, a római a „szervező”), azután a szellem módosulásait veszi szemügyre (vagyis a nemzetet érő hatásokat s az alkati ezekhez kapcsolódó kisebb-nagyobb változásait). A befejező fázisban az objektív megnyilatkozásokat, az egyes közösségek által létrehozott alkotásokat vizsgálja. Ez a meglehetősen egyhangúan, mechanikusan végigvitt módszer Prohászkanál a terjeszkedő német imperialista szellem („távolbaszögödő akarati!”) apológiájára szolgál, szerinte a német „vándorlás” „az ifjú lélek életformája, akit még lehetőségek hívnak és akiben a megvalósulás ereje és életet gazdagító pathosza feszül”.⁹ A magyarság leglényegét kifejező jelző: a „bujdosó”; a magyart végigkísérő érzés a „finitizmus”, vonzódás a szűköss, a biztos, az állandó és körülhatárolt iránt. Így a történelmünkön végighúzó magyar—német ellentét nem a Kelet felé terjeszkedő nagyhatalom elleni függetlenségi harcunk, hanem a „végtelenség és a finitizmus párharc”, a bujdosó felemás küzdelme a vándor végtelenségvágyával. Ez elmélet következményei közé tartozik (a közébső láncszemeket ezúttal átugorva) a magyar szellem önálló teremtőképességének kétségbevonása, olyan kihívó kérdés-feltevés, hogy „van-e egyáltalán magyar kultúra, amely az egyetemes kultúra színképében valamilyen eredeti tartalmat képvisel?”¹⁰

Prohászka könyve annak idején sokkal nagyobb mértékben felkavarta a közvéleményt és a szellemi életet, mint ezt tudományos értéke megmagyarázhatná. A harmincas évek közepén még nemigen tűnt fel lappangó germán-szimpatiaja és imperialisztikus célzata. Többen átveszik a típusok frappáns elnevezéseit, Szerb Antal valósággal erényt lát a magyar „finitizmusban”,¹¹ de ekkor még Fėja sem vitázik Prohászkaival. (*A Régi magyarság* első kiadásában nem hivatkozik rá, de a „bujdosó” kifejezés sűrű használata, beillesztése a terminológiába arra vall, hogy ismerte már a munkát.) Németh László később is rokonszenvvel, sőt rokonságérzéssel ír Prohászka elméletéről, s bár „inkább magyar végzetnek, mint magyar jellemnek” tartja a bujdosást, meglepetve ismeri fel „ebben az elvont hálóban a Kisebbségben legmélyebbről húzott halait”.¹² Ez a helyes hang a negyvenes évek elején a magyar szellemi életben elszigetelt magánvélemény. Babits is tiltakozik e nemzetkarakterológia ellen, mert „teljességgel

⁶ F. G.: *Magyar irodalomszemlélet*. Bp. 1942. Magyar Élet kiadása.

⁷ Idézetünket *A Vándor és a Bujdosó* Bp. 1936. évi kiadásából vesszük.

⁸ *Magyar irodalomszemlélet*, 6.

⁹ PROHÁSZKA I. m. 83.

¹⁰ Uo. 115.

¹¹ Szerb Antal *A Magyar irodalomtörténet* megírása idején Prohászka művének első, a *Minerva* c. folyóiratban (1932—1933) megjelent változatát ismerhette. Vö.: Sz. A.: *Magyar irodalomtörténet*. Bp. 1935. 307.

¹² NÉMETH László: *Szekfű Gyula. Kisebbségben*. Bp. 1942. I—II. 262—263.

németszabásra készült, s német szempontok szerint igazodik”.¹³ Féja legközvetlenebb elméleti rokonai, előzményei azonban (térben — látni fogjuk — Karácsony Sándor és Deér József.

A német és magyar jellem Prohászka-féle összevetése, kétértelmű következtetései kétség-telenül fenyegető tünetek. A német szellem „felsőbbrendűségének” tanát Hitlerék mindenkor a politikai hódítás ürügyének tekintették. Joggal írja Féja, „az idő követeli, hogy ne csak vitával, hanem művel válaszoljunk és védjük a lelkünket”.¹⁴ De az a vitázva-védekező német-ellenes magatartás, amelyet kialakított s amelybe a negyvenes években írott műveiben kapaszkodott, sem tudományos, sem történelmi-politikai értelemben nem lehetett eredményes. Nem a mindenkori társadalmi viszonyok alapos, konkrét elemzését kéri számon Prohászka, nem az örök magyar jellem metafizikus és történetietlen tételét hibáztatja művében. Belül marad ellenfele ideológiájának és módszerének körén, gondolatmenetük is párhuzamos, csak az értékelések, az előjelek térnek el. Féja három gondolatot fájjal leginkább: Prohászka szerint a „suhanclelkű” régi magyarságnak nincs *mitológiája*, hiányzik belőle a *kozmosz hajlam*, a végtelenség élménye, és nincs meg benne a *birodalomösszetartó képesség*. Féja úgy véli, e hiányolt karakterisztikumok megvannak a magyarban, csak másképp, mint a németben. Újra meg újra visszatér ezekhez a vádakkhoz, alaptalanságukat bizonygatja, az egész magyar irodalom-történetét cáfolásukra használja fel. Újjáértékeli irodalmunkat. „Irodalmunk múltjából minden mondat fontos, mely (. . .) a teljes magyar élménynek kifejezésére törekszik és minden mű másodrendű, (. . .) ha nincsen szoros kapcsolata a teljes magyar élménnyel.”¹⁵ Ez a „teljes magyar élmény” pedig alig több, mint a Prohászka által hiányolt tulajdonságok együttese. Féja vitája Prohászkaival jól dokumentálja, hogy a magyar lélek és kultúra önállóságának, külön-jellegének túlhangsúlyozása — a XIX. századi romantikus nacionalizmusnak ez a szellemi öröksége — azért fekezi még a XX. században is a magyar human tudományok fejlődését, mert a függetlenség feltésével kapcsolatos „nemzeti neurozís” ekkor sem szűnt meg.

Másrészt 1941-ben nemcsak a német, hanem a — lehetőségeinek megfelelően sokkal mérsékeltebb — magyar imperializmus kérdése is napirenden volt. Féja ideológiai védekezése egyúttal a magyar birodalmi gondolat „időszerű” változatát is tartalmazza, abból az igényből is fakad, azt a funkciót is betölti, hogy igazolja a magyarság szupremáciáját Közép-Kelet-Európában. Noha föderációról, emberi megegyezésről beszél, megfogalmazásaiból határozottan kitetszik, hogy magától értetődőnek tekinti a magyar felsőséget. „A honfoglaló magyarság inkább emberi megegyezésre törekedett, mint katonai erejének feltétlen érvényesítésére”.¹⁶ a magyarság „birodalmi törekvései inkább rendező és összefoglaló, mintsem elnyomás útján beolvasztó törekvések voltak”;¹⁷ tehát a történelem során *nem feltétlenül* érvényesítettük katonai erőnk, *nem elnyomás útján* törekedtünk asszimilálni a környező népeket. (Visszatekintve Féja azt vallja, hogy a konföderáció dolgában kezdetből főleg Kossuth és Jászi Oszkár voltak a tanítói.¹⁸ Az újabb történelmi kutatások kimutatják, hogy Kossuth az emigrációban a nemzetiségekkel és a szomszédos népekkel való megegyezés terén korlátozott, ellentmondó pozíciókat foglalt el, amely nem volt alkalmas az összefogás reális útjának előkészítésére. Később Jászi Oszkár vagy Károlyi Mihály sem tudott a lényegben túllépni Kossuth koncepcióján.¹⁹ De ha a progresszív polgári örökségnek voltak is e tekintetben nacionalista korlátai, a II. világháború idején a kérdésnek olyan felvetése és felfogása, amelyet Féjánál látunk, akaratán kívül is sokkal inkább a korszak hivatalos történelemszemléletéhez került közel.²⁰)

„Magyar mitológia”

Az öntelt, hódításra irányzott német mítosszal szemben felmutatni a magyart, mint egyenrangúságunk, függetlenségére érdemes mivoltunk zálogát; a visszacsatolásuk idején történelmi érvekkel, sőt történelmen túli, mitikusan örök szintetizáló jellemvonásunk hangoztatásával bizonyítani egyedüli alkalmasságunkat a Kárpát-medence és a tágabb Duna-völgye népeinek összetartására: ezek az előzetes politikai elképzelések szabják meg Féja „magyar mitológiájának” tartalmát. Prohászka Lajos könyve szolgáltatta a közvetlen ürügyet, ez volt a cáfolandó mű, amelynek tematikájához kapcsolódott. Bírálata a legáltalánosabb elvek szintjén Karácsony Sándor emellett követi. Karácsony 1938-ban megjelent *A magyar lélek* c. könyve

¹³ BABITS Mihály: A magyar okosság természetrajzához. Nyugat 1939. I. kötet 353. skk.

¹⁴ Régi magyarság, 6.

¹⁵ Uo. 9.

¹⁶ Uo. 6.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Vö. pl. Szabadcsapat, id. kiadás 229.

¹⁹ MÓD Aladár: A Duna-konföderáció. — Sors és felelősség. Bp. 1967. 232—238.

²⁰ Szekfű Gyula, Deér József is a „türelmes magyar nacionalizmus” gondolatát terjesztette; vö. LÉDERER Emma: A magyar polgári történetírás rövid története. Bp. 1969. 144—145.

Prohászka munkájának kritikáján kívül azokat az ellen-gondolatokat is felsorakoztatja, amelyek Féjánál visszatérnek: magyar bűnök nincsenek, csak magyar magatartás, magyar adottságok; a magyar lélek sajátosságát, egyedülálló mivoltát „euráziasága” adja, az ázsiai módon megélt Európa; a magyar észjárás legáltalánosabb vonásai a szemléletes, objektív és primitív (ősi) jelleg, nyelvünk és gondolkodásunk mellé- és nem alárendelő; a magyart helyesen csak akkor lehet megítélni, ha félretesszük „az idegen mértékrendszer törvényszerűségét és a belőle következő igazságtalan értékskálát”.²¹ — A behatóbb és konkrétabb elemzések során a fajta ősképeinek és — ehhez kapcsolódón — mitológiájának létezését, valamint föderatív hajlandóságának megnyilatkozásait kívánta Féja kiemelni. Az ősi magyar mitológia rekonstrukcióját Ipolyi Arnold és Kálmány Lajos műveiben véli megtalálni, ezért tartja őket számon koruk — Világos, ill. a kiegyezés utáni évtizedek — legjelentősebb szellemeiként.²² Tőlük veszi át azt a gondolatot, hogy őseinket „vallási egykedvűség” (azaz türelem) jellemezte, s így a legkülönbébb keleti vallások hatását fogadták be az idők folyamán; ezek közül Féja a buddhista és mohamedán elemeket hangsúlyozza, s elképzelhetőnek tartja Ipolyi elméletét arról, hogy a magyarság már vándorlása idején megismerkedett az Ószövetséggel. Ipolyit tekintí ama gondolat forrásának is, hogy a népi, ellenzéki mozgalmak a magyar történelemben pogány jelleget viseltek, ugyanő írta le a magyar ősvallás kultuszait, a természet (tűz, víz, föld) pogány tisztetét, s az ehhez kapcsolódó szertartásokat, ők gyűjtötték össze az egykori ősvallás későbbi elszórt nyomait (varázslat, kuruzslás, táltosok; Kálmány jellemzi a sámánok rendjét is). Istennek mint szép ősz hajú és szakállú öregnek a képzetét Ipolyi gyűjtéséből, a keresztény Boldogasszony-kultusz összekapcsolását az ősi vallás Istenasszonyával Kálmánytól veszi át. Kálmánynak tulajdonít Féja olyan megállapításokat is, amelyeket valószínűleg másutt olvashatott: elsősorban Deér József *Pogány magyarság — Keresztény magyarság* c. műve gondolatairól van szó.²³ (Talán azért nem hivatkozik Féja e könyvre, bár kétségkívül sokat merített belőle, mert Szerémi Györgyöt Deér „tudós és elfogult fölénytel” ítélte meg, s Féja vitázni kényszerült vele?)²⁴ Deér részletesen leírja a sztyepp-kultúrát, amelyre Féja annyiszor visszautal; a pogány magyarság állami szervezete és hadrendszere vallásos értelmű, az égtájak, számok, színek fokozott szerepe, kozmikus orientáció jellemzi; mitológiája a földi lét adottságainak égi tükrözése. Deér a pogány fejedelem karizmán alapuló, végtelen hatalmával azonosítja a németországi Führer uralmát, igazolja és idealizálja a fasiszta vezéri elvet. Ezt az identifikációt Féja nem hajtja végre, de a kánok korából származó „keleti hatalomvágyat”, mint magyar vonást, gyakran emlegeti, s nem érzi ellentétesnek az összebékítő föderatív hajlammal. Idevágó forrásai közül megemlítjük még Jakubovich Emil tanulmányát, a *Honfoglalási hősi énekeink előadásformáját*.²⁵ Ebből nemcsak az ősi magyar történeti epika létezésének bizonyítását veszi át, hanem a halottkultuszra utaló mozzanatokát is hangsúlyozza.

A Féja-konstruálta magyar mitológia a felsorolt elemek kombinációja. Főbb tételei (a *Régi magyarság* átdolgozott kiadásainak előszava alapján) a következők: Alapélményünk „a sztyepp széles, szabad látomása és a határtalanság élménye”; ez nyilatkozik meg „a népek egymásmellé-rendeltségének emberséges ’vallásában’”; „magyar metafizika” létezik, három ősi tartalma van: a „természeti-vallás”, „a sámáni révület” és a „halottak tisztelete”. Ez a mitológia mint magyar élmény jelenik meg Féja koncepciójában, egyúttal tehát értékjelzőként is. Minden számottevő műben ott kell lennie, hiánya a magyarság csökkent intenzitásának csatlakoztatás jele. A magyar föderatív szellem irodalmi megnyilatkozásainak bemutatása kérdésére visszatérünk még. Ami a „metafizika” lecsapódásainak interpretálását illeti, Féja bele-magyarítja a magyar „ősképeket” a legtöbb jelentősnek vélt műbe Dugonics *Etelkájától* Móricz *Erdélyéig*. Rónay György a következő példákön érzékelteti Féja merőben történetietlen eljárását: „ha egy romantikus költő a ’földanyáról’ ír, az nyilván mitológiánk messi sugallata, holott akár Hölderlin, akár a korszerű rousseauista líra tele van ilyen kitételekkel”;²⁶ „Melinda nem Boldogasszony-reinkarnáció, hiszen a Bánk—Melinda szerelemfeltéti komplexus jellegzetesen a romantikus szerelemzés terméke (. . .), ahogyan Veit Webertől kezdve magyar és német regeköltők és novellisták hosszú soránál tapasztalhatjuk (. . .)”.²⁷ Sokáig lehet szaporítani a hasonló példákat. A *Toldi estéje* utolsó strófája „az Alföld történelmi lelkét örökíti meg” (ez célzás a halott-kultuszra), maga Miklós e költeményben tisztul „groteszk figurából a

²¹ KARÁCSONY Sándor: A magyar lélek. 1938. — Az idézett félmondat helye: Uő.: A könyvek lelke. Irodalmi nevelés. Bp. 1941. 54.

²² A felvilágosodástól a sötétedésig, 241.; Nagy vállalkozások kora, 9. Az előbbiben Ipolyi, az utóbbiban Kálmány munkássága ismertetésének külön fejezetet szentel.

²³ Bp. 1938.

²⁴ Régi magyarság, 78—79. (Jegyzet.)

²⁵ Bp. 1931.

²⁶ RÓNAY György: F. G. Magyar irodalomtörténete. Magyar Csillag 1943. III. 306.

²⁷ Uo.

fajta ösképévé”.²⁸ Ösképen itt nyilván történelmi szimbólumot ért Féja, hisz a *Toldi estéje* szerinte az alulról indult törekvések ezeresztendő sorsát példázta.²⁹ Máskor az életmű összefüggéseiből kiragadott, önmagában pesszimista vagy nihilista értelmezést is megengedő műveket, részleteket állítja előtérbe, mint ázsiai eredetű, mitikus mélységű megnyilatkozásokat. Így Vörösmarty *Az emberek*-ben „keleti kegyetlenséggel dülja szét hajdani illúzióit”, és természetesen ez a „legmélyebb hangja”;³⁰ a *Vanitatum vanitas* Kölcseyje a „keleti bölcs messzelátásán keresztül” fejezi ki „az európai ember lázas igyekezetének, gőgös öndicsőülésének megvetését”.³¹ A mítosz ezekben az esetekben személytelen ősi emlékek váratlan feltörése, a *faj* (jungli értelemben vett) *kollektív tudatalattijának megszólalása* a költő egyéni tudata közvetítésével. Az irodalom és társadalom kapcsolatát firtató szemlélet — amely általában nem hiányzik Féja törekvései közül — ilyenkor a háttérben marad, s utalás sem történik arra, miért éppen 1823-ban szólalt meg Kölcseyben és 1846-ban Vörösmartyban a keleti mélység.

Jókai világát ismertetvén Féja a mítosz fogalmának egy másik, esztétikailag figyelemre méltóbb értelmezését is érinti. Végső soron itt sem szakad el a „kozmosz és természetfeletti kapcsolatokról”, célja szerint azonban a naturalista reprodukción túllépő valóság-tükrözés, a népmesékhez hasonló magasabb realitású művészet elméleti megalapozását kísérli meg.³² A népköltészethez hasonlítva Jókai alkotóerejének természetét; kiemeli, hogy sivár, reménytelen korában nem lett a valóság másolója (Jókai tartós megnevértését is a „realista-naturalista kor” ízlésével magyarázza), hanem „vállalta a kiegyezés felemás korszakát, de időtlen régiókba, mitológiába tudott menekülni vigasztalansága elől”.³³ A népmese — és a Jókai teremtette világ — alapvonása a Rossz és a Jó harca. „A Rossz: a valóság élményeinek gyűjtődénye; a Jó: a megmentő mítosz, az elnyomott nép örök vágyalma és hit az igazabb, tisztább világ törvényeinek győzelmében.”³⁴ Ez az elmélet a népi mozgalom „szellemi” szárnyának nemcsak ideológiájára, hanem alkotói gyakorlatára is mélyen jellemző. Győztesnek, diadalmasnak akartak mutatni egy népet, amelyről — mint gyakorló szociográfusok — jól tudták, hogy szenved, pusztul. A cél olyan messze van az állapottól, hogy a valóságon kívülre, mesébe, mítoszbba kell helyezni a megvalósulását, hisz a realitások „gyűjtődényét” a Rossz tölti ki! (A népi írók alkotásaiban e dilemma folytán különül el meglehetősen határozottan a tényszerű, szociográfikus, meg az utópikus vagy mitikus irány.) Jókai regényei közül azok maradandóak, amelyekben valóságos, objektíve jelentékeny történelmi törekvéseket nagyít fel romantikájával. Ezeket tekintve igaz, amit Féja mond, hogy „a valóságban gyökereznek és merészen a mitológiába ívelnek”,³⁵ amint a *János vitéz*ről is áll — hasonló kontextusban —, hogy „a ’nyomorult népből’ gyúrta Petőfi a győztes és tiszta ember alakját”.³⁶ De Féja nem látja a haladó társadalmi mozgalmak és a „megmentő mítosz” kapcsolatát sem saját korában, sem a Jókai-ábrázolta világban; ezért a jót, a mítoszt a transzcendenciában, a „kozmoszban és természetfeletti” véli felfedezni.

Nemzeti jellemvonások

Prohászka az európai nemzeteket mint típusokat ábrázolta. Az így sugallt történelem nem lehet más, mint néhány típus látszat-mozgása; nyíltan és bevallottan nem csatlakozik a fasiszta mítoszhoz, de indirekt módon mégis az egyik típus, a német tágabb életjogosultságát bizonyítja a magyarral szemben. Egységes jellemkép egyetlen nemzetről sem rajzolható, s ha vannak is a nemzet nagy átlagában érvényesülő sztereotipizálható jellemvonások, helytelen az egyénben eleve ezeket keresni s mint lényegeseket kiemelni.³⁷ Féja pedig ezt teszi, amikor átértékeli a „bujdosó” attribútum tartalmát, és más nemzeti-faji tulajdonságokat keres a tárgyalt írókban.

„A mi ’bujdosásunk’ éppen úgy nem volt egyvágányú életforma, amint egyetlen életformánk sem ilyen természetű.”³⁸ A *magyar „bujdosókat”* jellemezve (Balassát, Senczi Molnár Albertet, II. Rákóczi Ferencet és másokat) Féja — ez alkat bensőséges értékének kidomborítása érdekében — többnyire szeméremről, zárkózottságról, a lélek fegyelméről beszél, és nem

²⁸ A felvilágosodástól a sötétedésig, 203.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo. 132.

³¹ Uo. 100.

³² A felvilágosodástól a sötétedésig Jókai-fejezetéről van szó: 223–237.

³³ Uo. 225.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 193.

³⁷ Vö. HELLER Ágnes: Társadalmi szerep és előítélet. Bp. 1966. 159. skk.

³⁸ Régi magyarság, 7.

felejt el rámutatni a bujdosók európai műveltségére meg a belül őrzött ösképekre, amelyekben virtuálisan élték a „mindeneket összefoglaló nagy szellemi haza” mítoszát.³⁹ Átveszi a finitista magyarság-képletet, csak másképp minősíti. A magyar tehetségek egyéniségéről adott jellemrajzait szkémákra kopirozza. Katonát így jellemzi: „Zárkózott, szemérmes férfi lett belőle, nem bírt föloldódni, fölolvadni”; de „minden kortársánál tisztábban látta a magyarság ösképeit”.⁴⁰ A következő fejezetben Baróti Szabó Dávidról írja: „a határőr keménységét, szívósságát, spártai lelkét fedezhetjük fel benne. . . . Az antik mitológia találkozott nála az eredeti magyar életszemlélettel”.⁴¹ Berzsenyiben „végbement a romantizmus forradalma, de nem romantikus módon, hanem kemény mértékbe törve, megbabolázva. Az időmérték megfékezte egyéniségének lázadását és a régi magyar lelket s magatartást nem engedte szétfolyni. . . .”⁴² A Kölcsey-jellemrajz kulcsszavai is a magány, szemérem és a keleti életérzés. Négy egymást követő fejezetből idéztünk, de a panteonban sok más arcképen is ugyanezek a sztereotip vonások uralkodnak.

Két másik magyar jellem típus vagy létforma, amelyek Fėja irodalomtörténeti munkáinak lapjain ugyancsak gyakran felbukkannak, a — sokszor egymásba folyó — *dramai-balladai-tragikus és az indulatos-haragos-szatirikus*. (A ballada vagy balladai kifejezés Fėjanál nem az ismert műfaj neve; Adyhoz és Szabó Dezsőhöz hasonlóan inkább egy lelki hajlamot lát benne, talán a sorozatos küzdelmek elszánt vállalását, s leggyakrabban a drámai és tragikus színönimájaként használja.) A típusok körülírásánál talán többet mondanak a példák. „Dávid Ferenc drámai vallást teremtett, (. . .) merész, tragikus, balladai útra hívta az embert.”⁴³ „A ballada egy mérhetetlen belső sűrűsödés kitörő eredménye, s Kemény eléggé erős és nagy volt arra, hogy a sűrűsödés történetét, a ballada genezisést végig elemezze.”⁴⁴ A későbbiek közül Ady és Németh László pályáját tartja „metafizikai drámának”, s Adyban a magyar ballada csúcspontját szemléli.⁴⁵ — „Kisajátítja”, magyar jellemvonássá teszi Fėja az indulatosságot. A XVI. és XVII. századi hitviták stílusa sehol Európában nem volt lagymatag, finomkodó, de Fėja szerint a „magyar düh” veti szét a reformáció íróiban a gátlásokat.⁴⁶ A *Bánk bán*ban Petur „a magyar láva” megtestesítője;⁴⁷ Széchenyi fő műve a Nagy Sztára, ebben a „keleti gőg nagyszerűen összeolvad a tiszta emberi igazságérzettel”, „már nemcsak tiszta meggyőzősre törekszik, hanem szabadjára eresztí haragjának bíbor hullámaint, (. . .) lépten-nyomon Pázmány Pétert juttatja eszünkbe, a XVI. és XVII. században fellobogó drámai magyar dühöt”.⁴⁸ Petőfiről szólván a néptől hozott dühéről, „magyari prédikátoros dühről” beszél, Csokonai, Arany stb. társadalmi satírjaiban keleti groteszk-látást fedez fel. Az ismétlések, egy-két tipikus magyar sajátosság ráruházása nagyjainkra nemcsak Fėja portréit rontják egyhangúvá, megmerevítik, történetietlené teszik a koncepciót is. Rónay György írja erről: „ahogyan a 'bujdosó' magyar képét nem fogadjuk el, éppen úgy nem fogadjuk el a balladai-haragos-szatirikus magyart sem . . . S az egyik mitológia miért volna jobb, mint a másik?”⁴⁹

Kelet-Európa

Az eddigiekből is kitűnt már, hogy a magyarság társadalmi és kulturális törekvései színvonalán Fėja csak Kelet-Európát látja alkalmasnak. A magyar lélek keleti mivoltát, ősi műveltségünk és élményeink ázsiai eredetét hangsúlyozza, még a keleti fajtak asszimilációjának is jótékony hatást tulajdonít. „Úgy látszik, megcáfolhatatlan az a megállapítás, hogy végső értelemben két fajta él Európában, s a Lajta közöttük a szellemi határ.”⁵⁰ De ha Kelethez tartozunk is, a környező kis népektől azért megkülönböztet bennünket a nyugat-európai kultúrát is befogadó szintetikus szellemünk: „a magyar szellem mindig pólusok összehibékítésére, szintézisére törekedett.”⁵¹ Azt a tételt, hogy a Lajta „szellemi határ”, a zenei folklór összehasonlító vizsgálata során Bartók is leszögezte.⁵² „Keleti hivatásunk” és „euráziai alkantunk” gondolata azonban inkább Karácsony Sándorra vall Fėja. Karácsony így fogalmaz:

³⁹ Uo.

⁴⁰ A felvilágosodástól a sötétedésig, 69.

⁴¹ Uo. 88.

⁴² Uo. 91.

⁴³ Régi magyarság, 13.

⁴⁴ A felvilágosodástól a sötétedésig, 243.

⁴⁵ Régi magyarság, 14.; Nagy vállalkozások kora, 160.

⁴⁶ Régi magyarság, 88.

⁴⁷ A felvilágosodástól a sötétedésig, 70.

⁴⁸ Uo. 159. skk.

⁴⁹ RÓNAY György i. m. 309.

⁵⁰ Régi magyarság, 6–7.

⁵¹ Uo.

⁵² Magyar zene c. cikkében pl. leszögezi: „Szinte közhelyszámba megy, hogy korunk magyar muzsikájának legmagasabbrendű része Kelet-Európa népzenején alapul.” — Bartók összegyűjtött írásai I. Bp. 1967. 758.

„Az, amit a magyar lélek (. . .) kifejezni próbál, már Európa, de az, ahogy kifejezi (tárgyiasan és egyszerűen), az Ázsia. Ez az ázsiai módon megélt Európa teszi a magyar lelket sajátosan egyedülállóvá, 'magyar'-rá.”⁵³ A magyar hivatás szerinte: „tanulni a nyugattól, továbbadni a keletnek”, s e feladat addig élteti a magyar lelket, amíg „Ázsia és Európa egyik nem lettek”.⁵⁴ A kelet-európai összehasonlító kutatásokat sürgető Németh László, a Julianus barát példáját idéző Kodolányi János is ezt az eurázsiai híd-szerepet tekintik a magyarság hivatásának.

Féja kelet-közép-európai sorstadata a társadalmi-politikai elképzelések síkján a *Duna-völgyi paraszttállamok konföderációját* jelenti, kisparaszti demokráciák szövetségét, amely politikai és szellemi szigetelő tér lehet a bolsevista, ill. fasiszta nagyhatalmak és ideológiák között. Hasonló nézeteket hallhatott és vallott már a Bartha Miklós Társaságban, majd Bajcsy-Zsilinszky Endre körében. Nem ellenkezett ez a program Szabó Dezső elgondolásával sem, sőt inkább tőle került át a húszas években az ifjúság ellenzéki csoportjainak ideológiai arsenáljába. Később Féja a nem-magyar romantikus antikapitalizmustól (Giono) is kölcsönözött érveket ez elgondolás alátámasztására. A koncepció objektív történelmi veszélyességét, azt, hogy az ipartalanított paraszt-államok kiszolgáltatják magukat az imperializmusnak, Révai József így fogalmazta meg az *Új Hangban*: „A misztikus frázisokból kihámozva: ez a 'kelet-európai sors' semmi más, mint agrárgyarmati sors, gyarmati rabszolgasors, jobbágy-nemzetek sorsa.”⁵⁵

A nagyvezető szláv népek mellérendelő föderációban való egyesítése gondolatát s a kulturális misszió Karácsony Sándor-féle elméletét Féja visszavetíti, belelátja az előző századok megannyi történelmi egyéniségébe, irodalmi művébe. Mátyás királyt, a költő és államférfi Zrínyi Miklóst és az emigráns Kossuth Lajost tartja a birodalmi gondolat legnagyobb képviselőinek. A *Régi magyarság* Mátyásról szóló fejezetében úgy alapozza meg ezt a gondolatot, hogy Mátyás Attila-reinkarnációnak tünteti fel, akiben az olasz—latin kultúra csak az egyik pólus, a másik „a keleti lovas kán újjászületett öntudata”.⁵⁶ Elemzésbe azonban nem bocsátkozik, mert akkor a Mátyás-féle birodalmi gondolat erőszakos, terjeszkedő célzatára is ki kellene térnie (például a csehországi huszitizmus felszámolásával kapcsolatos eseményekre). Zrínyi birodalmi gondolatáról ugyancsak alig tud konkrétumot mondani azon kívül, hogy Mátyás királyról elmélkedést írt; hisz Zrínyi a nemzeti királyság eszméjét emelte ki Mátyás örökségéből, de nyugati háborúit, a vallás ürügyével indított cseh hadjáratot is, hibáztatta. Kossuth nemzetiségi és föderációs terveinek tárgyalásával kapcsolatban említettük, hogy Féja a kossuthi elgondolás korlátait emelte ki pozitívumként; hangsúlyozza továbbá e felfogás ősi, ázsiai eredetét, hogy „a honfoglalás előtti magyarság keleti föderációiból milyen emberiséget átfogó politikai eszme lett”.⁵⁷

A „kelet-európai géniusz”, „föderatív hajlamunkat” Féja a Mátyás—Zrínyi—Kossuth „vonulaton” kívül is mindenki kimutatja, akinek származása vagy művei akárminő kapcsolatba hozhatók a szomszédos népekkel. „A magyar életérzés (. . .) szintetikus és föderatív hajlama a szellem síkjára tolult” — írja a délvidéki Papp Dániel ürügyén;⁵⁸ a macedón származású Gozdsu Elek „a nagy haza, a kelet-európai táj válságának kifejezője”.⁵⁹ Mikszáth maga is „nagy kelet-európai szintézis”, Ady és József Attila „föderatív hajlamunk, széles, emberi együttműködésre való hivatottságunk” feltüntetetői.⁶⁰ Mélyebb analízis persze kimutatná, hogy Papp Dániel vagy Gozdsu viszonyát a nemzetiségekhez nem éppen az egyenrangú föderáció elve, hanem azok asszimilálásának liberális gondolata határozta meg. Itt a „táj-irodalom” jellegzetességéből, pontosabban a kevert nemzetiségű tájak ábrázolásából spontán fakadó témaválasztást teszi meg Féja „föderatív szellemnek”. Ady, József Attila valóban a magyar, oláh, szláv összefogást, közös dolgaink rendezését hirdette, s ha az ő humanizmusuk jellemezte volna — korukban és máskor — a magyarság és a kelet-európai népek viszonyát, nem egy történelmi válságot és kudarcot kerülhettünk volna el. Ez a „föderatív hajlam” azonban a jobbiban általános emberi, és nem fajlagos magyar jellegzetesség; amikor Féja mégis megkülönböztető, nemzeti erénynek tünteti fel, akarva-akaratlanul megsérti sokat hangoztatott „mellérendelő” elvét.

Ami konkrét összehasonlításait, magyar írók és művek kelet-európai analógjainak keresésére irányuló törekvését illeti, helytálló gondolatokkal erőltetett, ötletszerű megjegyzések vál-

⁵³ KARÁCSONY Sándor: A magyar lélek, id. kiad. 19.

⁵⁴ Uo. 22., 24.

⁵⁵ Idézi ILLÉS László: Az Új Hang kritikai munkássága. — Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1962.

⁵⁶ Régi magyarság, 71.

⁵⁷ Nagy vállalkozások kora, 35.

⁵⁸ Uo. 52.

⁵⁹ Uo. 56.

⁶⁰ Uo. 334.

takoznak. Turgenyev hatását méltán mutatja ki századvégi irodalmunkban (például Petelei kapcsán),⁶¹ de még a benyomások szintjén is furcsának hat az a gondolata, hogy Kemény Zsigmondot az „új oroszokkal”, köztük Solohovval hasonlítja össze s állapítja meg „azonosságukat” a történelmi realizmusban.⁶² Krúdyról kijelenti, hogy „sikerült neki mindaz, ami a legnagyobb kelet-európai regényírónak, Dosztojevszkijnek sem sikerült”, tudniillik szintézisbe tudja foglalni a „kelet-európai-ázsiai démonizmust” és az „európai humanizmust”.⁶³ (Egyébként hasonló meglepetésekkel más világirodalmi párhuzamai is szolgálnak: Dömötör János költészete Rilket juttatja eszébe, Tolnai Lajost szerinte az „etikai indulat” és a „legmélyebb etikai meggyőződés” megkülönbözteti Balzactól stb.) Az urbánus-nyugatos Szerb Antal már a *Magyar irodalomtörténet*ben figyelmesebben foglalkozott Gogol, Lermontov, Puskin, Turgenyev vagy Dosztojevszkij tényleges magyar irodalmi recepciójával, mint a népi-keleti ideológiájú Féja. A szubjektív tényezőkhöz kívül azonban az a körülmény is részes Féja kelet-európai összehasonlításainak sikertelenségében, hogy *e téren az előtanulmányok csaknem teljesen hiányoztak*. Ezért a kérdés makacs hangoztatása történetileg még akkor is érdem, ha a válaszok többsége filológiai gyarló, ugyanúgy, ahogy a közép-kelet-európai sorsközösség fogalmának és adatartozásunk tudatának besúlykolása a közvéleménybe akkor is tartalmaz előrevívó elemet, ha a mögötte rejlő politikai és ideológiai rendszer tarthatatlan.

Érintkezés a fajlélellettel

A mítosz jelentőségének történelemellenes felnagyítása, a nemzeti léleknek a múlt uralmába való beágyazása Féja felfogását a modern irracionális áramlatához közelíti. A polgári korszak történetét hanyatlásnak, dekadenciának látja, s e hanyatlás magyarázatául a két világháború közti Magyarországon divatos asszimiláció-elméletet fogadja el. De többféle faj-felfogás van, s a népi írók ideológiai problémáiról szólva ezek közt feltétlenül differenciálnunk kell. Meggondolkoztató, hogy Féja irodalomszemléletében éppen Ady kapcsán elemzi behatódóbban a faji gondolatot és változatait. „Ady a fajtát hangsúlyozta és hirdette, (...) ez volt a szó legmagasabb értelmében vett emberi feladata és hivatása.”⁶⁴ Féja a faji gondolat két változatát különbözteti meg, az egyiket Kisfaludy Sándor, a másikat Kőlcsey Ferenc típusával jellemzi. Kisfaludy korlátolt nemesi fajvédelme szerint „a birtokban levők óvakodása a gyakorlatiasabb, tevékenyebb és életrevalóbb idegenekkel szemben”, míg Kőlcsey, „első faluvizsgálónk”, „a magyar fajta érdekeit (...) néptünk teljes gazdasági és társadalmi felszabadítása s kulturális fölemelése útján akarta megóvni (...)”.⁶⁵ Ezt a Kőlcsey-féle fajvédelmet tartja humánusnak és követendőnek, Adyt is a Kőlcsey útját járó igazi magyarok egyikének látja.

Kétségtelen, hogy Ady és kortársai terminológiájában a „faj” korántsem azonos azzal a megkülönböztetéssel és kirekesztéssel idéző fogalommal, amivé később ismert történelmi okokból lett. Inkább az elkoptatott és hitelet veszített liberális „nemzet”-fogalom helyett használták az egyetemes magyarság jelölésére.⁶⁶ Szabó Dezsőnél keverednek a faj biológiai és társadalmi meghatározásának elemei; a magyar fajon — a kiegyezést követő korszak tekintetében — a magyar parasztságot érti, az 1867 utáni társadalmi bajokat faji-asszimilációs problémaként festi át, s a munkásságnak szemére hányja, hogy 1919-ben a zsidósággal szövetkezett.⁶⁷ Németh László a faj erkölcsi fogalmához ragaszkodik az embertanival szemben, nem az élettani változatban, hanem a nép sorsához illő magatartásban látja az eszményt.⁶⁸

Féja — hite szerint — Ady fajfelfogásának híve, a faj-kérdést és a „mélyben maradt” magyar nép felszabadítását, emberi kibontakoztatását egynek látja; objektíve azonban inkább Szabó Dezső és Németh László felfogása közt helyezkedik el az övé. Kutatja az írók származását (genealógiai adatait Farkas Gyula munkáiból⁶⁹ és Németh László *Kisebbségben*-jéből meríthette), de nem zárja ki — mint a fasiszta fajteória — az erkölcsi-szellemi áthasonulást. Voltaképpen *kétféle asszimilációt fogad el*. A kelet-európai fajok beolvadásában értéket lát, Krúdy Gyula, Kafka Margit „szlávossága” szerint gazdagítja nemzeti irodalmunk színeit.⁷⁰

⁶¹ Uo. 110.

⁶² A felvilágosodástól a sötétedésig, 247.

⁶³ Nagy vállalkozások kora, 229.

⁶⁴ Magyar irodalomszemlélet, 74 skk.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ GOMBOS Gyula: Szabó Dezső c. könyvében tárgyalja ezt a kérdést.

⁶⁷ Vö. NAGY Péter: Szabó Dezső, Bp. 1964. 345. és másutt.

⁶⁸ NÉMETH László: A Minőség forradalma, Bp. 1940. IV. 47.

⁶⁹ FARKAS Gyula: A magyar irodalom története, 1934; Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, 1938 stb.

⁷⁰ Nagy vállalkozások kora, 206—207, 219.

A szerencsésebbnek és igazabbnak vélt beolvadás másik módja pedig a magyar nép életébe való bekapcsolódás: „igazán asszimilálódní elsősorban lent a népben lehet”,⁷¹ erre többek között Tömörkény István és Sárközy György megítélése is példa. Sőt, az egész nagyarányú reformkori beolvadást előnyösen megkülönbözteti a kiegyezés utáni „külsőleges asszimilációtól”⁷², ösztönösen érezve és kifejezve, hogy az asszimiláció döntő kérdése mindig az: mihez (milyen gazdasági, társadalmi és szellemi struktúrához) és mikor (milyen történelmi folyamatok idején) asszimilálódik az új elem.

De ha Féja idevágó nézeteit alapján a szellemtörténet rugalmasabb fajfelfogásával rokonítjuk is, ha méltányoljuk, hogy bármily eltorzult formában, de mégis a világháború idején aktuális germán-ellenes, Kelet-Európa felé orientáló és demokratikus célzatok is elegyednek megállapításaiba, az egész asszimilációs gondolatkör súlyos tudományellenes következményei mégis bántóak és megkerülhetetlenek. Babits írta, hogy a szellemi fajkutatás „bizonytalanabb még a vérbelinél is”, „a magyarság határait mindenki ott vonja meg, ahol akarja”.⁷³ Az írókról és művekről alkotott ítélet szubjektív válik, a vérkeveredéseket ki-ki egyéni hajlamai, sőt pillanatnyi hangulatai alapján értelmezheti és értékelheti. A *Magyar irodalomszemlélet*ben a századforduló zsidó beolvadtjai még azért kapnak rossz „osztályzatot”, mert nem követik Bródy írói bátorságát.⁷⁴ A *Nagy vállalkozások* korában Herczeg Ferencsel, Márai Sándorral együtt Bródy Sándor is a magyar érdekek iránt közömbös, törtető asszimilátnak minősül.⁷⁵ A faji szempont alkalmazása „feleslegessé”, kikerülhetővé teszi a valóságos társadalmi összefüggések és az esztétikai problémák elemzését. Vitkovics Mihály költészetében, úgymond, „szláv lágyság és törökös keménység” találkozik;⁷⁶ a „magyarba oltott szerb” vér hozza létre ezt az összetételt. S minthogy ez a családja a „kelet-közép-európai gényusz” jelentkezőeként is feltehető, Vitkovics lesz Arany és Petőfi népiességének legfontosabb előzménye, „Keresztelő János”!⁷⁷ — Petőfivel „olyan asszimiláció történt, melyre szüksége volt a megfogyatkozott és megtört nemzetnek”; optimizmusa különbözteti meg a lényegünket és végzetünket, „mélyebben” átélt magyaroktól, meg az, hogy forradalmi hangjába „a magyari, prédikátoros düh” mellé „szláv, vallásos érzelmesség” vegyül.⁷⁸ Fájának sok találó megállapítása is van Petőfiről, látja, hogy Batsányit folytatja, s a későbbiek közül jó érzékkel a fiatalos, hetke József Attila-i hangot asszociálja hozzá. Petőfit forradalmiságával együtt vállalja a konzervatív ízléssel szemben, jól látja *Az apostol* jelentőségét. Mégis, Petőfi-képén letörölhetetlen nyomot hagyott a Szabó Dezső *Két forradalmi költő* c. esszéjében kifejtett koncepció: Petőfi a felszínesebb, Ady a gyökeresebb magyar, Petőfi kívülről jött, Ady belülről éli át a magyar sorsot stb. (Tegyük hozzá: Németh László, Szerb Antal, de még Móricz Zsigmond is Szabó Dezsőhöz hasonlóan magyarázta Petőfi és Ady forradalmi költészetének esztétikai kapcsolatát és ellentétét; a nem-marxista irodalomtörténet a kérdésnek csak a felvetéséig jutott el, helytálló magyarozatáig nem.⁷⁹

Féja és a kor irodalomszemlélete

A Féja irodalomszemléletéről adott kép — mint jeleztük — korántsem teljes. Ha ebben az egyetlen centrális probléma vizsgálatára szorítókozó vázlatban nem foglalkoztunk olyan fontos kérdésekkel, amilyen például Féja törekvése az irodalom és a társadalom közötti kapcsolat tisztázására és a társadalmi szempont alkalmazására a szellemi folyamatok magyarozatában, ha nem tértünk ki realista ízlésére és realizmusfelfogására ismertetésére, nem emeltük ki eredeti felfedező-kedvét, hajlamát az átértékelésre, az irodalmi köztudat bevett skémáinak félretolására, akkor ez e munka jellegéből és vállalt feladatából következik, s távolról sem olyan törekvésből, hogy éppen történelmi érdemeit, 1945 előtti irodalomtörténet-írói működése értékesebb oldalát hagyjuk homályban. Egy koncepció sajnálatos eltorzulását próbáltuk itt megvilágítani, s nem azokat a pozitívumokat, amelyek mégis, mintegy a koncepció ellenére itt-ott felbukkannak, bár többnyire maguk is a mítoszba torkolló nemzeti jellemtől „közegében” megtörve s ahhoz idomulva.

Féja nézetrendszerének e néhány fő vonását tanulmányozva is minduntalan párhuzamokra, analógiákra találtunk. Gondolatai egy meglehetősen széles fogalmi mezővel vannak kapcsolat-

⁷¹ Uo. 192. skk.

⁷² Nagy vállalkozások kora, 8 skk.; Magyar irodalomszemlélet, 66 skk.

⁷³ BABITS: Paizzsal és dárdával. — Írók két háború közt, Bp. é. n. 250.

⁷⁴ Magyar irodalomszemlélet, 72—73.

⁷⁵ Nagy vállalkozások kora, 128—132.

⁷⁶ A felvilágosodástól a sötétedésig, 182.

⁷⁷ Uo. 180—185.

⁷⁸ Uo. 191.

⁷⁹ Vö. pl. SZERB A.: Magyar irodalomtörténet. Bp. 1935. 353—354. — Móricz Zsigmond Petőfi-képéről I. VARGHA Kálmán: Móricz Zsigmond és az irodalom. Bp. 1962. 180 skk.

ban, ahol együtt van mindaz, ami a Bartók—Kodály-féle zenei folklór kutatásokból, Ady, Móricz történeti és politikai nézeteiből, Szabó Dezső ideológiájából (legelső sorban éppen ebből!) a húszas években induló népi orientációjú értelmiség általa számára leszűrődött, kiegészítve azokkal a tanulságokkal, eszmékkel, amelyeket a népi mozgalom művészi és ideológiai alkotásai, valamint a kor történelemírása és néprajztudománya kínáltak. Nemcsak egyes nézetek hatásáról, némely meghatározott történelmi jelenségek megközelítésének és megítélésének átvételéről van itt szó. Közkinccsé vált, a népi értelmiségben elterjedt, sokak által ismert és hangoztatott, tipikus nézetekre épült Féja irodalomszemlélete és irodalomtörténeti munkássága. Formulák, toposzok tára tehát, a forrásául szolgáló gondolatkészlethez viszonyítva főként a teljes folyamatot bemutató módszeressége és egyes részletek újszerű megvilágítása tüntet fel egyéni ráadást.

Ha azt a koncepciót, amelyet — a teljesség igénye nélkül — megkíséreltünk kiolvasni és rekonstruálni Féja irodalomtörténeti munkáiból, az irodalomelmélet vagy irodalomtudomány nemzetközi fejlődésével hasonlítjuk össze futólag, szembevetünk a rokonsága egy jellegzetesen XIX. századi felfogással, Taine és követői elgondolásaival. Mint ők, mint nálunk Beöthy Zsolt, az irodalmat a nemzeti jelleg kifejeződéseként fogja fel, vizsgálódásait nagyrészt az irodalmon kívüli jelenségekre koncentrálja, az értékelésben főleg tartalmi kritériumok vezetnek. Sajnos, rá is érvényes az a szigorú kritika, amelyet H. Markiewicz a Taine utáni általánosításokról (európai érvénnyel) mond: „mellőzhetjük azokat az elméleteket, melyek az irodalmak különbözőségét a földrajzi környezet sajátosságaival, a nemzeti tényezővel, a nemzeti, törzsi ill. faji tényezővel magyarázzák: ezek nem jutottak túl a tudomány előtti intuíciók vagy áltudományos spekulációk stádiumán (. . .), s legnagyobbbrészt kompromittálódtak a nacionalista és fasiszta mozgalmak szolgálatában. A nemzeti jelleg problémája és ennek hatása az egyes nemzeti irodalmak sajátos jegeinek a kialakulására továbbra is tudományos feldolgozásra vár.”⁸⁰

Csűrös Miklós

Krúdy Gyula kritikai utókor

Négy évtizedes írói pályafutásából mindössze ha öt esztendő volt — népszerűség tekintetében is — igazán sikeres. A *vörös postakocsi* 1913. évi *A Hét*-beli megjelenését gyors egymásutánban három kötetkiadás követte, majd az 1920-as negyedik edícióval a regény elérte az akkoriban rendkívüli húszszáz példányszámot. És ezzel le is zárult az a korszak, amikor Krúdy írói munkássága valóban a közérdeklődés homlokterében állt. Egyik nyilatkozatában ő maga jegyzi meg keserűen, hogy a háború után már csak *Álmoskönyve* volt igazán kelendő. Ha ebben van is némi túlzás, hiszen számos elbeszélése és nagy regénye ebben az utolsó periódusban jelent meg — nemcsak a sajtó hasábjain szinte napról napra, hanem többek között két gyűjteményes kiadás (1925, 1928) keretében és azon kívül számos kötetben is — népszerűségének fokozatos hanyatlása mégis kétségtelen tény. Több nagy regényére — különösen az utolsó években — már nem talál kiadót, műveinek gyűjteményes kiadása körül állandó vitát folytat az Athenaeummal, e korszakbeli publicisztikai írásainak csak egy töredékét tudja kötetbe gyűjteni. Ha élete alkonyán íróársai nem gondolnak rá a Baumgarten-díjjal és a PEN Nagydíjjal, úgy teljes elfeledettségben kellett volna meghalnia. Utolsó elbeszéléskötetét, *Az élet álom* címűt, így is saját költségén kellett kiadnia, és mint ismeretes 1933 májusában a legnagyobb nyomorban halt meg.

Az olvasók és a kiadók közönyéhez, érdeklődésének hiányához az utolsó években bizonyos fokig a kritika mellőzése is hozzájárult. Míg a 10-es években megjelent műveit recenziók egész serege méltatta, addig a két világháború közötti könyveiről többnyire csak elvétve jelent meg bírálat. Ezek nagyrésze (néhány szép kivételtől, Benedek Marcell, Kárpáti Aurél és Komlós Aladár írásaitól eltekintve) is csak a Krúdy-stílussal kapcsolatos közhelyeket ismételtette. Így történhetett meg, hogy — mint Hevesi András megírta¹ — Krúdy halálakor a búcsúztatás a segédszerkesztők magánügye volt, és a nekrológokat kegyelemből megtúrt öreg riporterek írták. (Itt is volt két kivétel: Móricz Zsigmond és Németh Andor írása.)

Munkáinak legszebb és legértőbb méltatását életében mindenkoron íróársainak köszönhette. A *vörös postakocsit* Ady Endre köszöntötte a *Nyugatban*, és nevezte „könnyes, drága,

⁸⁰ H. MARKIEWICZ: Az irodalomtudomány fő kérdései. Bp. 1968. 246.

¹ HEVESI András: Krúdy Gyula. Apolló 1936. 266—273. ua. Krúdy Világa, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1964. 305—312 (továbbiakban: KrV).

gyönyörű" könyvnek, majd a későbbiekben többek között Lovik Károly, Szép Ernő, Kosztolányi Dezső, Tersánszky Józsi Jenő és Németh László recenziói fogadták egy-egy kötetét. Az irodalomtörténészek alig vettek róla tudomást; ez alól úgyszólván csak Schöpflin Aladár volt kivétel, aki több Krúdy-könyvről is írt recenziót, majd az író halálát követően a Nyugatban megjelent szép esszéjében² Krúdy sajátos egyéniségét, stílusát, szoros egységet képviselő élet- és alkotómódját hangsúlyozta. Ugyanitt értékelté műveinek eddigi kritikai fogadtatását is, amikor így írt: „A kritika mindig bajban volt vele. Nem illettek rá a megszokott kritikai kategóriák, nem lehetett rá a szokott mértéket alkalmazni. Nem is írtak róla mást, mint föltétlenül magasztalást, vagy föltétlenül elutasítást. Az írók értették, szerették és igen nagyra becsülték, mert megéreztek benne a rejtétt zseniális vonást, amely sohasem tudott egészen kibontakozni, de mindig érezette magát.”

Krúdy első monográfusa is egy kezdő költő, Perkátai (családi nevén: Kelemen) László volt, aki 1938-ban a szegedi egyetemen írt bölcsészdoktori disszertációjában³ a rendelkezésére álló hiányos életrajzi és könyvészeti anyagok, adatok ellenére úttörő munkát végzett az életmű felmérésével és értékelésével. A kezdet nehézségeiből fakadó tárgyi tévedések érthetők; az már kevésbé, hogy alig tulajdonít jelentőséget a Mikszáth-korszakot megelőző, tehát 1901 előtti Krúdy írásoknak, majd a továbbiakban túlhangsúlyozza az író dekadenciáját, sajátos attitűdjét szinte kizárólag szerepjátás hajlamának tulajdonítja, végül az életmű legnagyobb alkotását a stílusban jelöli meg. Összefoglalójában ellentmondásosan úgy véli, hogy Krúdy munkássága tartalmában és tendenciájában a XIX. században gyökerezik és csupán formájában XX. századi. Ugyanakkor igen figyelemreméltó — bár mai ismereteink szerint vitatható — az, ahogyan az életművet korszakokra osztja (a tapogatózás kora; Mikszáth hatás; Szindbád sorozat; átmeneti regények, pesti regények; történelmi regény) és az impresszionista emlékező attitűdre figyelmeztetve megállapítja az író jellemeinek statikusságát. A Szindbád elbeszélések elemzése során párhuzamosan és meggyőzően tárgyalja az író karakterének és írásművészetének fejlődését, differenciáltan felveti a szabad asszociációs szerkesztés és az álomszerűség kérdéseit, és jóllehet érthetetlenül a történelmi regényeket csupán melléktermékeknek tekinti, Bálint György nyomán e művek Dickenst idéző „reális romantizmus”-át fejtegeti. A tanulmány kétségkívül legértékesebb és legmaradandóbb része a *Boldogult úrfikorem*ban elemzése, valamint a Krúdy szerkezeteit, nyelvét és stílusát taglaló fejezetek. E részek lezárásában Perkátai így ír: „... a késői Krúdy-stílus egyenesen ellentéte, tagadása a fiataloké. A túlduzasztott mondatok, a túlnyújtott gondolkodás stb. megül kicsillan az önmagára látó szem keserű ironiája. S ez az ironia a kiábrándult Krúdy végső mondanivalója.” Hozzáteszi még, hogy Krúdy nem *l'art pour l'art* író, hanem „Ellenkezőleg: minden idegzálával benne él a korában, mintegy kísérletezési eszközzel, *életével nyúl bele a kor életébe* (a szerző kiemelése) és nem intellektuálisan.”

A szellemtörténeti hatások és a már említett hiányos tényismeretből fakadó vitatható részletek ellenére Perkátai-Kelemen monográfiája a Krúdy-filológia mindmáig alapvető értéke.

Eklatáns ellenpéldával szolgál Pelyvás-Ferencsik István, aki 1942-ben megjelent tanulmányában⁴ Krúdy életművét mindenestül az impresszionizmus irodalmi irányzatába skatulyázza, az író hőseinek dekadens létszemléletét az íróval azonosítva, többek között kijelenti, hogy Krúdyt csak az élet felülete érdekelte és eleve nem volt magasabb rendű életcélja. A magasabb rendű eszmények híján öncélú művészetének értéke — szerinte — tehát kimerül ez öncélúság formai tekintetben kétségtelenül csak magas mértékkel mérhető ábrázolásában.

A felszabadulást közvetlenül követő években meginduló Krúdy-kiadás néhány jeles rész tanulmányt eredményezett. Közülük Rónay Györgyét⁵ és Mátrai Lászlót⁶ emeljük ki. Rónay mindenképp a Krúdnyál Mikszáthon túllépő intuitív valóság-szemléletet elemzi, és megállapítja, hogy a jellemábrázolás helyébe a világgal való találkozások állapotának ábrázolása lép, ami a hőssel való azonosulás következtében a regény nagyfokú líraiságához vezet. „Minden pillanatban egész múltunk bennünk él — írja tovább Rónay —, s hogy milyen ez a múlt azt nem az határozza meg, hogy milyen volt, mit tettünk és mit éreztünk, hanem hogy abban a pillanatban mit érzünk és e hangulatunkban milyennek látjuk s éljük meg újra múltunkat.” Ebben a kompozícióban az élet természetes formája nem a tevékenység, hanem az emlékezés,

² SCHÖPFLIN Aladár: Válogatott tanulmányok. Szépirodalmi K. 1967. 420—423.

³ PERKÁTAI László: Kr. Gy. Délmagyarországi Nyomdávalalat 1938. 131. p. ua. a szerző családi nevén (Kelemen) a Ferenc József Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének 17. sz. kiadványaként, szintén 1938-ban.

⁴ PELYVÁS-FERENCZIK István: A magyar irodalmi impresszionizmus és Kr. Gy. A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének kiadása 1942. 58.

⁵ RÓNAY György: Az idő forradalma (Fejezet a modern magyar irodalom életrajzából). Magyarok 1947. 413—430.

⁶ MÁTRAI László: Kr. realizmusa. Magyarok 1948. 22—25. ua. KrV 329—333.

amely az időrétegeződést felbontva szabad asszociációk formájában realizálódik és válik a regényszerkezet alapulvévé; a tetteikben kudarcot valló hősök tevékenységét ironia kíséri, csak emlékeikben élhetnek teljesen, mert a teljes életet az emlék és nem a cselekvés jelenti. „A valóság itt atomizálódott — állapítja meg végezetül Rónay — s új, másfajta belső renddé alakult; renddé, amelynek törvénye nem a logika, hanem a zene, s ez egyszerre kétfelől is árad a regénybe: a hasonlatok saját hullámverésének ritmusából, meg az írónak abból az érzéséből, hogy a világot csak ilyen dallambeli azonosulással lehet elmondani.”

Mátrai László Krúdy emlékező típusú pszichológiai realizmusát hangsúlyozza, amikor az életművet a vulgáris realizmustól és romantikától egyaránt elkülöníti. „Krúdynak gyakran sikerül az, ami csak a legnagyobbaknak szokott sikerülni: — írja Mátrai — egyesíteni a realizmus maximumát az irrealitás maximumával...” és a továbbiakban ebből vezeti le az író boldogság-kereső attitűdjét és asszociatív kompozícióit, hasonlatait. De összegezésében úgy véli, hogy Krúdy azért nem alkothatta meg a magyar regény realista „koronáját”, mert akárcsak Jókai és Mikszáth abból a kismemességi rétegből származott, amelynek magának sem voltak „döntő társadalmi élményei”, következésképpen írónak sem lehettek. „Műve a realizmusnak sohasem látott remekei, a mindenséggel való együttélés kozmikus erejű dokumentumai. Am igazi regényt írni csak azoknak adatott meg, akik ezenfelül együtt élnek koruk társadalmával is” — foglalja össze tanulmányát Mátrai László. Örkény István? Mátraival részben vitázó cikkében a végkövetkeztetéssel egyetért ugyan, de úgy véli, hogy Krúdy éppen azért nem tudta létrehozni a nagy realista regényt, mert túlságosan is együttélt a hamis illúziókat kergető kor társadalmával, amely erőszakosan az ember és a való természet közé ékelődött.

Sem ez a termékenynek ígérkező vita, sem más e korszakban megjelent Krúdy-tanulmányok, sem pedig az újabb kiadások nem válhattak egy Krúdy-renaisszánsz kiindulópontjává, mert a következő néhány évben a dekadencia és öncélúság címkéje alatt az író egész életműve anatómia alá került.

1954-ben azután a Krúdy-filológia új és minden eddiginél gazdagabb fejezete kezdődött. A Szépirodalmi Kiadó gondozásában egy kötetben, Sötér István előszavával⁸ és Ferenczy Béni illusztrációival megjelent a *Hét bagoly* és a *Boldogult úrfikoromban*. Sötér István az életművet átfogó tanulmányában mintegy „újrachonosította” Krúdyt és ezzel megnyitotta az utat az életmű-kiadás, valamint az oeuvre eddig ismeretlen adatait és anyagait feltáró filológiai munka előtt. A tanulmány mindenekelőtt Krúdy irodalmunkon belüli különállását hangsúlyozza és megállapítja, hogy munkássága „Egy osztály, egy életmód és életszemlélet, — egy irodalmi hagyomány kései, magános hatyúdála.” Továbbá rámutat arra, hogy a jelenet kibékülni nem tudó író miként fordul a már időszerűtlen romantika felé, amely „sokáig, különösen első korszakában gátolja, akadályozza is annak a realizmusnak a kibontakozását, amelynek igényét pedig mindvégig felfedezhetjük nála”. Ennek okát Sötér abban jelöli meg, hogy Krúdy annak a kismemességnek az álláspontját képviseli, amely már kívül került az életben és így az író függetlenségét áhító életmódjával időszerűtlen jelenség, hiszen tulajdon osztálya képes a legkevésbé megérteni őt. Csak a legjelentősebb, a realista művészet nagy, bár ki nem használt lehetőségeit felcsilantó írásaiban tud kitörni ebből az ürességből. Ezt a folyamatot, valamint a részletekben megnyilvánuló „kisrealizmust” követi nyomon Sötér István kivált a *Három király* trilógiáról, valamint a kötetben megjelent két regényről adott konkrét műelemzésekben.

A következő években, kivált 1957-től egymás után jelentek meg az újabb, és immár számos eddigi kiadatlan írást tartalmazó Krúdy kötetek. Hosszas előzetes tárgyalások után, 1957-ben, egyfelől a jogutódok, másfelől a Magvető, illetve a Szépirodalmi Könyvkiadó között létrejött az életmű kiadására vonatkozó szerződés is. Csak ennek keretében 1957—1968-ig 32 kötetnyi Krúdy-írás jelent meg. A sorozat történetéről, kialakulásáról, a benne foglalt nagymennyiségű eddigi ismeretlen anyagról, valamint a kiadással párhuzamos alapvető bibliográfiai munkáról itt most nem szólnok, mert ezt részletesen tárgyaltuk az író 90. születésnapjára megjelent Emlékkönyvben.⁹ Itt elsősorban azokra a sorozat keretében utószóként megjelent tanulmányokra hívjuk fel a figyelmet, amelyek immár a teljesen ismertnek tekinthető életmű alapján elemzik és állítják új megvilágításba Krúdy munkásságát. Közülük is kiemelkedik Szauder József négy tanulmánya,¹⁰ amely a Szindbád-hasonmás megszületésétől az oeuvre lezárásáig

⁷ ÖRKÉNY István: A Krúdy vita. Magyarok 1948. 114—116. ua. KrV 333—335.

⁸ SÖTÉR István: Kr. Gy. (Előszó a *Hét bagoly* és a *Boldogult úrfikoromban* kiadásához.) Szépirodalmi K. 1954. I—XXVI. ua. S. I.: Romantika és realizmus. Szépirodalmi K. 1956.

⁹ BARTA András: Egy határtalan életmű határai. Kr. Emlékkönyv, Szabolcs Megyei Lapkiadó Vállalat, Nyiregyháza 1968. 90—110. ua. Valóság, 1968. 9. sz. 90—96.

¹⁰ SZAUDER József: Szindbád születése. — Utószó A szerelmi bűvészinas című elbeszéléskötethez. Magvető K. 1960. 631—656. Sz. J.: Szindbád elmúlása. — Utószó az *Éji zene* című elbeszéléskötethez. Magvető K. 1961. 565—594. Sz. J.: Szindbád feltámadásától Szindbád megtéréséig. Utószó A madárijesztő szeretője című elbeszélés kötetéhez. Magvető K. 1964. 543—569. Szindbád megtérésétől a Purgatórium-ig.

kiséri nyomon és tárja fel mindaddig legalaposabb, legelmélyültebb elemzéssel Krúdy elbeszélő művészetét.

Szauder József már 1948-ban megjelent esszéjében¹¹ felhívta a figyelmet arra, hogy Krúdy emlékező típusú hősei az aktuálishoz mérten „időtlen” szférában élnek, mely idő „úgy lappang az aktuális mögött, mint a tárgyakban az azokat létrehozó s belőlük kifejtendő folyamat”. Ugyanitt elemzi az e két időréteg kölcsönhatása következtében létrejövő, Krúdyra jellemző stílusjegyeket is. Egy 1956-ban megjelent előszavában¹² pedig (különösen az író 1918–19-es publicisztikája alapján) Krúdy politikai és világnézeti állásfoglalását taglalja, majd rámutat arra, hogy a kismenység kései leszármazottja miként számol le végleg élete alkonyán írt műveiben a dzsentrivel kapcsolatos illúzióival, miként vádolja az 1849-től 1919-ig eltelt időszak becstelenségét, züllését. Szauder József négy — előbb már említett — műelemzésekben gazdag és Krúdy elbeszélő művészetének teljes fejlődését bemutató tanulmányát rendkívül nehéz röviden összefoglalni, ezért a legcélravezetőbbnek az mutatkozik, ha őt magát idézzük, aki így összegezi az általa adott pályaképet: A „pályakezdés bővelkedik az ironikus szemléletű és stílusú, kritikai realista erejű elbeszélésekben — velük a gyermekkori emlékek, a szépségi és nyírségi tájak és emberek tapasztalatai nyomán Krúdy fokozatosan eltávolodott mestereitől (Mikszáthtól, Dickenstől, Turgenyevtől). 1909 és 1913 közé esik *A vörös postakocsi*val megkoronázott első nagy alkotói korszak, Szindbád első ideje. Új hőstípus, új szemlélet, új elbeszélő stílus tört be vele irodalmunkba, a cselekményt s jellemfejlődést háttérbe szorító hangulat lírai-epikai, álmodozó, az idő folyamatát az emlékezéssel felfüggesztő impresszionista stílus. S már senki sem volt (Adyn kívül), aki — bár belülről — oly szigorú bírálója lett volna a dzsentri semmibe foszló társadalmi létének, mint ő. 1913 után a Szindbád-figurára még jellemző szemléleti egység fokozatosan felbomlik. Önállósult alakok ironikus ábrázolása születik egyfelől (amely nem zárja ki az író részvétét), másfelől a lírai azonosulást már nem nagyon elősegítő önarcképfiguráké. Az ironia és az új, erősen asszociatív hangulatfestés, többszölamú időrétegeken keresztülvibráló líraiság később majd egyesül egymással. S a szimbolikusan is valóságáttató és fojtottan bíráló novellák sora (1916–23) után 1926-tól 1930-ig kibontakozik Krúdy életművének második, méreteit és értékeit tekintve az elsővel vetekvő, nagy korszaka. A tárgyias stílusú remek, *Az élet átom*, majd a *Zöld ász* és a legutolsó Szindbád alakmások „mágikus” realizmusa épül ki ekkor, kevéssel az író halála előtt s annak szorításában.”¹³

Az életmű-kiadás további kötetéhez Gordon Etel, Kristó Nagy István, Kozocsa Sándor, Tóth Lajos és Udvarhelyi Dénes, valamint e cikk szerzője írt utószót. A sorozatban folyamatosan közölt, a teljes életmű felmérésére törekvő bibliográfiai adattár a könyvkiadásban megjelent műveket illetően Kozocsa Sándor kutatásaira támaszkodott, egyebekben Katona Béla, Perepatits Antal, Tóth Lajos és Udvarhelyi Dénes, Gordon Etel, valamint a napi- és hetilapokban, folyóiratokban található, eddig nagyrészt ismeretlen anyag felkutatását illetően nagyrészt e sorok írójának munkája.

A Krúdyt ért világirodalmi hatások közül Dickensé mellett kétségkívül Turgenyevé a legjelentősebb. Diószegi András egy 1961-ben megjelent tanulmányában¹⁴ a századvégi magyar prózával összefüggésben sokoldalúan elemzi az orosz író Krúdy egész pályafutására kisugárzó hatását és megállapítja: „... a Gyulaival, a két Arannyal, Reviczkyvel kezdődő, a századvég prózában Petelei, Gozdu, Iványi, Justh novelláiban és regényeiben folytatódó s Krúdyban tetőződő és kifáradó tulajdonság — a mélyebb pszichológiai igény, a léleklátásnak a modern realizmusban olyannyira nélkülözhetetlen képessége és visszfényeként egy, az élet mélyebb, filozófikusabb átértésére való törekvésnek, egy lirává oldódó, hangulatokba mosódó reflexió s hajlam”, ha bekerülhetett volna irodalmunk főáramába, akkor a fenti nevekkel fémljelt második vonulat, igazi európai magaslatra emelkedhetett volna. Ha a „második vonulat” kifejezés Krúdyt illetően vitathatónak látszik is, kétségtelen, hogy Diószegi hatáselemzése a világnézet és stílus sajátos, bizonyos értelemben „örökölt” összefüggéseit illetően fontos korrespondenciákra mutat rá.

Katona Béla, akinek az ifjúkori életrajzi adatok, a nyírségi kapcsolatok és a pályakezdő írások felkutatása terén sokat köszönhet a Krúdy filológia, az 1965-ben a Debreceni Kossuth

Utószó az Utolsó szivar az Arabs Szürkénél című elbeszéléskötetekhez. Magvető K. 1965. II. köt. 523–560. A Szindbád születése és a Szindbád elmúlása című tanulmányok Sz. J. A romantika útján című kötetében is megjelentek. Szépirodalmi K. 1961. 376–396., ill. 397–420.

¹¹ SZAUDER József: Krúdy-hősök. Ujhöld 1948. II–V. sz. 80–89.

¹² SZAUDER József: Bevezető a Valakit elvisz az ördög című négy kisregényt tartalmazó kötethez. Alföldi Magvető, Debrecen 1956. 7–26. ua. Sz. J. A romantika útján című kötetében Szindbád Purgatóriuma címen, 421–437.

¹³ Utószó szivar az Arabs Szürkénél, a Szindbád megtérésétől a Purgatórium-ig című t. 559–560.

¹⁴ DIÓSZEGI András: Turgenyev magyar követői. Tanulmányok a magyar–oros irodalmi kapcsolatok köréből című kötetben, Akadémiai K. Bp. 1961. 84–137.

Lajos Tudományegyetemen megvédett egyetemi doktori disszertációjában¹⁵ az író pályakezdő éveit mutatja be. Egyszer s mindenkorra elosztja azt a korábban gyakori tévhitet, hogy a századfordulóra terjedő pályaszakasz írásai nem képviselnek számbaveendő értékeket; meggyőzően igazolja, hogy a későbbi lírai-nosztalgikus hangvételnek gyökerei ide nyúlnak vissza.

A *Magyar Irodalom Történetének* 5., 1965-ös keltezésű kötetében Czine Mihály foglalja össze az eddigi kutatások alapján, és teljesíti ki a maga műelemzéseivel Krúdy pályaképét. „Nem volt kisebb művész Móricznál — írja —, művészi eredményei nem színtelenebbek, de világa mégis szűkebb lett Móricznál. Kevesebbet mondott, s többnyire mellékmondatokba szorult nála a lényeges... Az irodalomtörténet alig-alig győzi felmérni művészete értékeit. A hagyományos formák feloldása, a szabad asszociációk érvényesítése, az időérzet lírai felbontása, az idő 'dallamosítása', a nagyítás, a képek egymásba oldása mind-mind az ő hozománya. Zenei-ritmikai fogantatású stílust teremtett, nosztalgikusan édes prózát.”¹⁶

A Krúdy-filológia legújabb eredménye Szabó Ede nevéhez fűződik.¹⁷ Ő, aki már a *Magyar Klasszikusok* 1957-ben megjelent elbeszélésgyűjteményéhez írt magvas esszéjében¹⁸ markáns portrét rajzolt Krúdyról és ugyanítt, valamint az *Asszonyágok díja* 1968-as kiadásához írt utószavában találó műelemzésekkel szolgált, most az író alkotásainak és vallomásainak tükrében rajzolja meg a pályaképet. Konceptiójának bemutatására ezúttal azonban mégis a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1968. október 18-án, Nyiregyháza tartott vándorgyűlésen elhangzott korreferátumából idézünk. Az életmű hármastétegeződéséről szólva többek között ezt mondta:¹⁹ „Első az idill, az érzelmesség, a romantika, vagyis a líra; a második az előbbinek állandóan felszikkasztó ellenpólusa: a dezillúzió, a kritika, az ironia... a valóság ábrázolására törekvő burkolt epika; a kettő kibékíthetetlen antagonizmusából nagyfeszültséggel csap ki a démonia, a szenvedély, a zaklatottság, meghasonlás, a pusztulás drámája.”

A rendkívül mozgalmas és regényes életet élő író *biográfiáját* illetően évtizedekig meglehetősen bizonytalanság és homály uralkodott. Életrajzírói hitelesnek tekintették különböző alkalmakra publikált, olykor pontatlan önéletrajzait, valamint a regényeibe beillesztett szubjektív autobiografikus részleteket. Bizonyos vonatkozásokban növelte a homályt Krúdy Péter értékes útbaigazításokat is tartalmazó, 1938-ban megjelent *Krúdy Gyula élettörténete* című munkája. Az alaposabb kutatómunka ezen a téren csak az ötvenes években indult el: Olty Antal,²⁰ majd Perepatits Antal²¹ emlékezései, illetve gyűjtései hozták az első részeredményeket. A megbízható dokumentumok összegyűjtését, valamint a sok tekintetben szubjektív, ám így is sokatmondó kortársi emlékezők írásban történt rögzítését Tóbiás Áronnak köszönheti a Krúdy-kutatás.²² Munkájának életrajzi vonatkozású fejezeteihez igen nagy és becses segítséget nyújtottak az író gyermekeinek (Gyula, Mária, Zsuzsa) és hűgának (Ilona) írásbeli, illetve szóbeli emlékezései. Felsorolni is lehetetlen mindazoknak a nevét, akik egy-egy részlet megvilágításával hozzájárultak a biográfia minél teljesebbé tételéhez, de itt feltétlenül megjegyzendő, hogy az összegyűjtött emlékezőket szigorú kritikával kell kezelnünk, mint ezt Katona Béla már említett disszertációjában a gyermek- és ifjúkorra vonatkozóan már megtette.

*

Fontos hozzájárulást jelentettek továbbá a Krúdy-filológiához azok a nyelvészeti szakfolyóiratokban megjelent tanulmányok, amelyek az író stílusának sajátosságait elemezték. Itt mindenekelőtt Herczegh Gyula²³ és Orosz Sándor²⁴ publikációira hívnánk fel a figyelmet.

Örvendetes, hogy ma már szinte lehetetlen valamennyi Krúdy munkásságával és élettörténetével foglalkozó tanulmányt, közleményt, emlékezőt számba venni. Jelen cikkünkben a legfontosabbak kiemelésére törekedtünk; a nem említettek adatait az olvasó megtalálja a jegyzetekben felsorolt művek valamelyikében, főként a Krúdy Világában. A pályakép kezd már összeállni, az alapos és mélyrehatóan elemző, részletes marxista szemléletű monográfia

¹⁵ KATONA Béla: Kr. Gy. pályakezdése (Kéziratban.) 371.

¹⁶ CZINE Mihály: Kr. Gy. A magyar irodalom története, 5. köt. 370–388. Akadémiai K. 1965.

¹⁷ SZABÓ Ede: Kr. Gy. alkotásai és vallomási tükrében. Szépirodalmi K. 1970. 269.

¹⁸ SZABÓ Ede: Kr. Gy. Előszó a Magyar Klasszikusok Válogatott elbeszélések című kötetéhez, Szépirodalmi K. 1957. 7–41.

¹⁹ Idézi NAGY Miklós: Kr. és Jókai című tanulmányában, It 1970. 118.

²⁰ OLTY Antal: Kr. Gy. Egy kortárs visszaemlékezése. (Kézirat.) MTA Eötvös Könyvtár. 41.

²¹ PEREPATITS Antal: Kr. nyomában. KrV. 707–720.

²² Krúdy Világa, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár kiadása, Budapest 1964. Gyűjtötte és írta: TÓBIÁS Áron.

²³ HERCEZGH Gyula: Mondatszerkezetek Kr. stílusában. MNyr 1951. 324–332. — H. Gy.: Kr. hasonlatai. MNyr 1959. 41–58.

²⁴ OROSZ Sándor: Kr. Gy. szimbólumairól. MNyr 1961. 421–435.

azonban még várat magára. Igaz, ugyanez több kiemelkedő jelentőségű írónkkal kapcsolatosan is elmondható.

Féja Géza, aki Krúdy művészetének egyik első méltatója volt, és aki a közelmúltban egy jeles és gondolatgazdag cikkben²⁵ ismét tanújelét adta rajongásának és hozzáértésének, egy ízben így írt: „Nem is értette kora, a konzervatívok éppúgy nem tudtak mit kezdeni véle, mint a forradalmárok. Krúdy a holnapután írója, alakja egyre növekszik, s a jövődől talán a legnagyobb magyar prózairót szemléli majd benne.” Az író utókorát, különösen az elmúlt tizenöt esztendőt áttekintve úgy tűnik, hogy e holnapután mind közelebb kerül hozzánk.

Barta András

²⁵ FÉJA Géza: Krúdy, a lángelme. Kortárs 1968. 215-235.

Szauder József

SCHEDIUS ÉS SZENTJÓBI SZABÓ 1791-BEN KÉSZÜLT, ISMERETLEN ESZTÉTIKAI TANULMÁNYAI

Írásaik megérdemlik a tanulmány nevét, noha csak írásbeli dolgozatok, melyeket az esztétikai tanszék betöltése körüli concursus zárthelyi vizsgáján készítettek 1791. december 26-án (az ügyről, szereplőiről és összefüggéseiről ld. az ugyanebben a számban közölt tanulmányomat: *Az esztétika-tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikátörténetünk 1791-ben*). Kiadatásuk nemcsak azért szükséges, mert vezető irodalmárok eddig ismeretlen és fontos iratai, hanem azért is, mert az ország egész író-értelmiségét reprezentáló húsz pályázó közül ők ketten képviselik az időszak nálunk élő esztétikai gondolatát a legmagasabb színvonalon és legjellemzőbben, egy célra irányulóan tömör összefoglalás határai között.

Schedius Lajos már ekkor elsőrendű értője a szépek és a „széptudományok”-nak; oly logikával, erős és széles körű tárgyi tudáson fegyelmezett, biztos ítélőképességgel közli spekulatívásra hajló gondolatmenetét, hogy nagy művének, a *Principia philocaliae*-nak távoli előzményeit, némiképp csiráit is felfedezhetjük e kis tanulmányban. Ráismerni benne a később Szemere Páltól kedvelt professzorra, a romantikába átvezető idealista filozófusra. — Szentjóni Szabó László ezzel szemben az egész pályázat egyetlen igazi költő-esztétája; dolgozata elméletileg jóval bizonytalanabb a Schediusénál, de a korszerű társadalomkritika, lázongás és elvágyódás kifejezését tekintve igazabb is, szebb is az övénél; gondolatmenetének lendületét az az esztétikai terminusokban megfogalmazódó emberség és szabadságvágy diktálja, amely majd pusztulásba is viszi a költőt. Mindkettejüket mélyen érintette koruk szépség- és szabadságvágya, meg is fizettek a jakobinusokhoz sodró indulataikért.

Noha az akkor még nagyon lelkes Belnay György Alajos és a nagy műveltségű Nitsch Károly Dániel dolgozatai is megérdemelnék a kiadatást — azok is komoly irodalmi és elméleti olvasmányok érett tanulságainak egy adott helyzetben, forrásmunkák kézbevétele nélkül, személyes esztétikai műveltségen alapuló kifejezései —, hely hiányában csak Schedius és Szentjóni Szabó eddig ismeretlen, tudománytörténetileg jelentős, a kor nemzetközi esztétikai műveltségének színvonalán mozgó és még ma is vonzó írásait tesszük közzé.

E két jellegzetes latin nyelvű szöveget a fogalmak és a terminusok pontosabb megvilágítása céljából magyarul is közöljük. A korban uralkodó klasszicista poétikának megfelelő *elegantia* és *venustas* (a választékos szépség és a kellem) és más terminusok lehetőleg egyértelmű lefordítása interpretáció is, értelmezése azoknak a fogalmaknak, melyek jórészt akkor még a németben is keresték a megfelelő kifejezést. Hogy a *sublimitas*, a fenség eszméje hiányzik a dolgozatok többségéből, az nem jelenti szerzőink elmaradottságát: inkább csak önkorlátozásukat mutatja az egyetemi, tehát „iskolai” — vagyis kulturálisan szükségképp korlátozott — ügy figyelembevételével. Szentjóni Szabó azonban (de Nitsch is pl., aki lelkesen hirdette Osszian „simplicitas Homericum”-ját) érezhetően túlmegy azonokon a kereteken, melyeket a kultúra konzerválásával működő egyetem állított eléjük.

A fordításban ezért számon kellett tartani azokat a konnotatív jelentéseket is, melyek a latin terminusokból (főleg szerzőinknél) eléggé kiérezhetőek. E mellékértelmeket (pl. a *tenuis* vagy az *érzéki* kapcsán, máskor a filozófiai műszavaknál, pl. *clara et distincta idea*) szögletes zárójelbe tettük.

Schedius Lajos vizsgadolgozata

[*Tétel*] I. Cum duo praecipue sint, quae aethetici, quoad mentis dotes, a Studioso artium et literarum elegantiorum exigunt, scilicet *bonus gustus* [a margón:] goût Geschmack, et *ingenium aetheticum* (Genie), ostendatur, in quo utriusque indoles et natura consistat? An ista ad facultates animae primitivas, an deriuatiuas pertineant? et demum, e quibus constitutivis constent, et e quibus causis resultent?

[Schedius válasza] Si quis, non inuita Minerua, artibus liberalioribus et studiis humanitatis, ut Cicero vocat, operam impendere cupit, si arctiore consortio Musarum Charitumque dignus censerit vult: nae is excultas habeat, necesse est, animi vires et facultates tum eas, quae ad rectum de aliorum operibus elegantioribus iudicium ferendum pertinent, tum vero eas, sine quibus nemo quidquam im[m]ortalitate vel etiam qualicumque laude dignum in rebus, ad artes et literas humaniores spectantibus, efficere aut in lucem proferre poterit. Priores illas animi facultates uno nomine *sensus pulchri* seu *boni gustus* complecti solent aestheticae doctores; posteriores vero *ingenii aesthetici* denominatione insignire. De utriusque indole ac natura adeo nunc ex instituti nostri ratione sigillatim agere liceat. (1)

Sensum pulchri quem vulgo *bonum* di cimas *gustum** omnes fere Philosophi, eum esse aiunt habitum animae, quo pulchram in artis et naturae operibus invenire ac sentire, et a deformi seu turpi discernere valemus. Composita adeoque est haec facultas animae ex *sensatione* seu potius facultate sentiendi, et ex *iudicio* seu facultate iudicandi. Nisi enim quis sensibus suis percipiat id, quod in rebus extra se positis pulchrum est, neque de illo iudicium ferre, neque illud a deformi discernere unquam posse, videri debet. Quum autem facultas sentiendi aequae ac facultas iudicandi animae nostrae per naturam omnino competat: unicuique etiam sana mente praedito *facultatem* quasi *sensus pulchri* a natura inesse oportet. Quare is, qui *sensum* hunc *pulchri* in se ipso excitare, excolere et perficere cupit, non solum id agendum sibi esse putare debet, ut multa exercitatione et usu sensus suos satis subtiles, acutos et aptos reddat ad rerum externarum impressiones, quantum fieri potest (2) adcurate et viuide excipiendas, verum etiam omni ratione iudicium suum multa, quae quidem huc spectet, experientia, ita subigere debet, ut promptam sit et expeditum semper in rerum omnium pulchritudinibus animaduertendis et diiudicandis.

Iam de indole ac natura *ingenii aesthetici* dispiciamus. *Ingenium* omnino (Genie überhaupt) ex Philosophorum recentiorum sententia, est complexus omnium animi virium et facultatum aequali ratione et gradu excultarum atque perfectarum, ita, ut nulla alteram impediatur, quo minus libere sese exercere possit, sed et potius ἀρμονικῶς concinantur quasi, se mutuo adiuvent et promoueant. Unde iam facile adparet, quid ad *ingenium aestheticum* pertineat. Eas etenim facultates animae, quae adhiberi debent, ad opera elegantiore seu ἀισθητικὰ felici conatu elaboranda et proferenda, si uno complecti nomine velis, *ingenium aestheticum* dixeris, ästhetisches Genie, ein schöner Geist, si hoc vocabulum in bonam partem interpreteris. Praecipuae itaque partes ingenii huius fere has constituere licet: *facultatem sentiendi*, Empfindung; *imaginationem* s. φαντασίαν, et quae cum coniuncta est, *facultatem fingendi*, Dichtungsvermögen; *iudicium* Urtheilskraft, et huius species, *ingenium* arctiori sensu sic dictum Witz; atque *acumen* Scharfsinn; denique omnino *ratio* Vernunft. (3) Singularum harum facultatum natura omnino spectata, cum satis superque nota sit, et earum definitiones in quouis fere compendio Philosophiae theoreticae occurrat, hic eam prolixius evoluere et describere superuacaneum esse existimo.

Ex praecedentibus iam, si modo recte constituta sint, nunc satis colligere licet, quid de hac quaestione mihi videatur: „Utrum *sensus pulchri* et *ingenium aesthet[icum]* ad facultates animae primitivas, an deriuatiuas pertineant?“ Deriuatiuas omnino facultatibus animae eas accensere nullus dubito, quum neutra *per se* existat, sed nonnisi ex coniunctione plurium animae facultatum resultet. *Sensus pulchri per se* proprie nullus est, non est singularis quaedam functio animi nostri; verum quum ea, quae sensibus acutis et excultis percipit, iudicio examinas, pulchritudines et venustates earum facile eruis, et recte vel adprobas vel damnas, te *bono gustu* seu *sensu pulchri* praeditum esse unusquisque rei peritus fatebitur.

Eadem est ratio *ingenii*, quod appellant, *aesthetici*. Non est illa facultas primitiva aliqua animae, sed *oritur* nonnisi ex felici concentu, harmonia, et aequali perfectionis gradu omnium illarum animae facultatum, quas supra enumerauimus.

Quae in superioribus a me prolata sunt, fere iam sufficiunt, ad evoluendam quaestio-(4)-nem ultimo loco propositam: „Ex quibus constitutiuis constant bonus gust[us] et ing[enium] aesth[eticum], et e quibus causis resultant?“ Constitutiua essentialia ut vocant Philosophi, quae necessario requiruntur ad constituendum *sensum pulchri* sunt, tum *sensus exculti* et *perfecti*, quibus nititur facultas sentiendi perfecta, tum *iudicium subactum* et *exercitatum*. Ad constitutiua ingenii aesth[etici] pertinere mihi videntur: facultas sentiendi, imaginatio, facultas fingendi, iudicium et eius species *ingenium* der Witz, at acumen, ac denique ratio.

* *Sensum pulchri*, der Geschmack, goût non satis latina loquendi ratione *bonum gustum* dici, a multis iam animaduersum est. Cicero quidem iam vocabulo *gustus* utitur, at non pro facultate rectum de pulchro iudicium ferendi, verum pro ipsa actione ea sentiendi, quae amoena et pulchra sunt. Eadem ratione etiam rebus pulchris ipsis, quas aliquis sentit, *saporem* tribuit.

Causas, ex quibus resultare dici possent duae hae animae facultates saepius memoratae, colligas iam ex ipsa fere cuiusvis earum indole ac natura. Sensum pulchri scilicet si quis sibi comparare, seu potius eum, quem iam a natura animae suae inditum habet excolere et acueri cupiat, hoc sibi maxime incumbere existimet, ut sensuum si et acuminis, quantum fieri potest, aucto, iudicii quoque subtilitatem exerceat et in venustis ac pulchris, quae sensuum ope percipit, detegendis et diiudicandis adhibere discat. Fiet vero hoc, si praestantissima artis et ingenii opera, saepe et studio indefesso contemplatus fuerit, legerit, examinauerit, aliorumque sententias de eo, quod pulchrum et venustum est, ad trutinam reuocare studuerit. — Ingenium vero aestheticum a multis rerum adiunctis, (5) ab educatione, qua quis usus est, a conditione et vitae genere, cui sese quis dedit, pendet, neque ita facile, ut sensus pulchri recuperari et corrigi potest, si iam ad deuiam deflexerit. Enim vero, si cui iam ita natura ipsa fauit, ut eximium quoddam, quasi aequilibrium seu aequalitatem facultatum har[um] animae et concederet, huic profecto omni ratione modoque cauendum est, ne unam aliamque har[um] facultatum magis exerceat et perficiat, quam caeteras, ne felix illa harmonia, quae inter easdem intercedit turbetur atq[ue] interrumpatur. Attamen naturalis illa ingenii vis necesse est, ut continua exercitatione et improbo labore augeatur et adiuuetur; nisi enim utrumque amice conspiret, nil laudabilis in quopiam genere artium & literar[um] elegantior[um] effici posse, in aprico est. Id quod Horatius de poetis testatur, in epistola ad Pisones:

Natura fiet laudabile carmen, an arte | Quaesitum est, Ego nec studium sine diuite vena, |
Nec rude quid prosit video ingenium. Alterius sic | Altera poscit opem res et coniurat amice. (6)

[Tétel] II. Comparantur poetae recentiores cum antiquioribus, atque cum ratione definiatur, utris elegantiae venustatis maior laus competat.

[Válasz] In istituenda comparatione inter Poetas recentiores et Veteres, si quis recte versari velit, haec sine dubio ineunda videtur ratio, ut singula poesos genera, quantum fieri potest percurrat, dispiciatque, quid in unoquoque a Graeciae Latiae scriptoribus praestitum sit, et quantum laudis nostri et proxime praecedentis aevi poetae iure suo sibi vindicare possint. Eandem rationem vero, sed succincte et brevibus hic sequi eo magis officii mei esse existimaui, quum consilium, quo hoc argumentum studiis nostris propositum est, sine dubio eo tendat, ut inde intelligere liceat, quantum quivis nostrum ex recentior[um] aequae ac veter[um] poetar[um] lectione sibi notum et proprium reddiderit, qualinam sensu et iudicio eos legerit.

Ut adeoque a poemate epico et poetar[um] principe Homero exordiar, omnes sensu pulchri quodam[m]odo exulto praediti, quibus illum legere et intelligere contigit, uno ore fatentur, illum a nemine poetar[um], qui post eius tempora carmina concin[n]arunt, superatum esse, quod ad elegantiam naturalem et venustatem nulla arte quaesitam, nullo fuco adiutam, attinet. Virgilius (7) in Aeneide, magis Veneres artificiosas, ut hac loquendi forma utar, secatur; avidius ea captat, quae subtilia, abdita et ingeniosa sunt, quam quae naturalem quandam leporem prae se ferunt. In his vero, quod magnopere dolendum, recentiores poetae epici, Klopstock, Milton (in poemate: the lost Paradise, and regained Paradise), Voltaire in Henriade caet. magis Virgilium, quam Homerum sequi videntur: cum contra Tasso, quantum quidem iudicare valeo, propius ad Homerum in his accedat.

In tragoedia recentiores Poetae, imprimis Angli, et inter hos Shakespeare, quadam ratione fere palmam Veteribus praeripere videtur. Aeschylus enim nimis turgidus, superbo incedit cothurno; Euripides morosum sententiar[um] in dramatis suis agit magistrum; Sophocles vero, etsi medium inter utrumque recte teneat, tamen Shakespeareo, quod ad cognitionem animi et affectuum propensionum hominis attinet, inferior mihi esse videtur. Venustates itaque, quae hac cognitione nituntur et quas internas dixerim, (innere oder real-Schönheiten) Shakespeareo prae graecis dramatum auctoribus tribuere licebit. Sed quod externam elegantiam spectat, quae in singulis vocibus, loquendi formis, imaginibus, descriptionibus etc. conspicienda est, in hac Graecis multum tribuerim, quamvis seduli eorum imitatores, Gallofranci dramatici, Racine, Corneille, Voltaire etc. eos fere (8) adsecuti sint. Germani et caeteri Europae populi, nullas habent tragoedias, quae quidem cum illis comparari queant, si recentiora forte Schilleri opera excipias.

Comoedia Veterum, quantum eam ex Aristophane, Plauto ac Terentio, Menandri interprete, cognoscimus, nostris moribus, quibus in consuetudine familiari utimur, ita aduersatur, ut si hac ex parte eam diiudicare velis, recentiorum omnino, qualem in Moliero, Flechier (et) Beaumont, Lessingio et aliis deprehendes, praeferas, necesse est. At si rem ita expendas, ut simul mores conditionemque illor[um] tempor[um] in censum referas, sane illas multo magis sale

quodam, et elegantiā naturali abundare, magis κατ'ἀνθρώπων esse concin[n]jatas, fatendum erit.

In *poësi dogmatica*, quod quidem *externam* eius spectat perfectionem, sum[m]um fastigium adsecutus est *Virgilius* in consumatissimo opere *Georgicon*. Omnes Veneres et Gratiae hic coniunctas cernere licet, si verba, rhythmum, imagines descriptiones respicias. *Horatius* in suis sermonibus et epistolis, quas etiam huc referre licet, ut et *Ovidius* in *Fastis*, in libris amor[um] etc. suavitatis et elegantiae pleni sunt. Neminem horum ullus recentior[um] adsecutus est, qui dogmaticae poësi operam dedit, si excipias (9) Wielandium auctorem elegantissimi operis: *Musarion*. At nec *Hallerus* in poematibus suis dogmatici argumenti, nec *Lichtweh* im *Recht der Natur*, nec omnino *Pope* in libro: *Essay on Man*, nec alii illis aequiparandi videntur.

Pindarus, unicum e Graecis odar[um] auctoribus, qui nobis superest, et felicem eius imitatore[m] *Horatium*, prospero certe conatu, si quid vides, assequi studuerunt *Klopstock*, *Ramler*, *Denis*, *Matthisson*, *Schiller*, alique recentiores. Quin potius etiam posteriorib[us] his eandem phantasiae et enthusiasmi vim, attamen, quod lectoribus iustis semper gratius erit, magis iudicio temperatem tribuerim.

Satyra: eo, quo nos hodie sensu illam appellamus, apud graecos nulla fuit. Poësis satyrica inter hos erat dramatum genus, quo tempor[um] primor[um], quibus Graecia omni adhuc vitae cultu destituebatur, conditio, repraesentari solebat; quale est *Cyclops* Euripidis. Apud Romanos priscos a *Lucilio* ad *Horatii* usque tempora satyra erat genus poematum varii et mixti argumenti, tenui satis stilo concin[n]jatorum.* *Persius* et *Ju-*(10)-*venalis* primum ea fere, qua nos hodie ratione Satyras conscribere coeperunt; sed metu periculi, quod ab imperatoribus Romanis ipsis imminere, obscuro et rudi scribendi genere usi sunt. Quapropter recentiores nostri poëtae, qui in hoc poematum genere excellebant, *Boileau*, *Swift*, *Buttler*, *Günther*, *Haller*, *Rabner*, (etc.) facile, quod ad venustatem et elegantiam attinet, palmam Veteribus praeripere possunt.

Hac fere ratione omnes poësos species percurrere consultum foret nisi hoc Speciminis loco sufficere iam autumarem.

I. L. Schedius (11)**

Schedius vizsgalozgatának fordítása

[Tétel] I. Minthogy főképpen két dolog az, amit az esztétikusok a szépművészetek tanulótól a szellemi adományok körül megkövetelnek, ti. a jóízlés — goût, Geschmack —, valamint az esztétikai tehetség (Genie), azt kell bemutatni, hogy miben áll mindkettő jellege és természeté. Vajon a lélek veleszületett [elsődleges], vagy származékos képességekhez tartoznak-e? És végül: milyen alkotóelemekből tevődnek össze, s milyen okokból eredeztethetők?

[Schedius válasza] Ha valaki nem *Minerva* akarata ellenére [„nem rátermettség nélkül”] kíván foglalkozni a szabad művészetekkel és — mint *Cicero* nevezi — a humanitás tanulmányozásával [a human tudományokkal], és ha azt akarja, hogy a műzákkal s a *Charisokkal* szorosabb barátságot tartók közé sorolják, minden bizonnyal arra van szüksége, hogy ki legyenek művelve lelkének [szellemének] erői és képességei, mégpedig mindazok, melyek mások szépművészeti alkotásainak megítéléséhez tartoznak, mind pedig azok, amelyek nélkül senki sem tud sem a művészetekhez, sem a humaniőrákhoz tartozó területen semmi olyat alkotni vagy napvilágra hozni, ami halhatatlanságra vagy akárcsak valamelyes dicséretre is méltó lenne. Az esztétika doktorai az előbbi lelki [szellemi] képességeket egy szóval *szépérzéknek* vagy *jóízlésnek* szokták nevezni, az utóbbiakat pedig az *esztétikai tehetség**** elnevezéssel illetik. Feladatunknak megfelelően, legyen szabad mindkettő jellegéről és természetéről külön-külön szólnunk.

A szépérzékéről, melyet közönségesen *jóízlésnek***** nevezünk, csaknem valamennyi filozófus úgy szól, mint a léleknek ama habituális képességéről, amely által képesek vagyunk mind a művészet, mind pedig a természet alkotásaiban a szepet felfedezni és érzékelni, s a torztól vagy a csúnyától meg is tudjuk különböztetni. Tehát a léleknek ez a képessége összetett, mégpedig az *érzékelésből* vagyis inkább az *érzékelés* képességéből, valamint az *ítéletből*, vagyis az *ítéletalkotás* képességéből. Azt ugyanis látni kell, hogy ha valaki nem fogja fel érzékeivel a rajta kívül álló dolgokban azt, ami szép, nem képes róla sem ítéletet alkotni, és soha sem lesz képes azt a torztól megkülönböztetni. Minthogy pedig az *érzékelés* képessége csakúgy, mint az *ítéletalkotás* lelkünket a természettől fogva mindenképpen megilleti, ebből következően minden épelméjű emberben mintegy szükségképpen és természettől fogva benne kell lennie a *szép érzékelése* képességének is. Éppen ezért

* [Schedius lapalji jegyzete]: Egregie hanc in rem com[m]entatus est *Casaubonus* in libro: de Poësi satyrica graecorum.

** A kéziraton Pasquich dékán, Gabelhofer, Schwartner, Schönwisner aláírásai, s a filozófiai facultás pecsétje. Jelzet: OL. C—67. Httí. lt. Litt. pol. 1792. Fons 9. Pos. 46. (csatolva a pos. 47.-hez).

*** Ingenium aestheticum.

**** [Schedius lapalji jegyzete]: Már sokan megjegyezték azt, hogy a szépérzékét, a Geschmack-ot, a goût-t nem elégséges a latinul szólás ürügyén „bonus gustus”-nak, azaz jóízlésnek nevezni. Cicero ugyan már használja a *gustus* szót, de ezt nem arra a képességre érti, mely által az ember helyes ítéletet tud alkotni a szepről, hanem magára arra a cselekvésre, amellyel azt érzékeljük, ami kellemes és szép. Ugyanezen az alapon tulajdonít jó ízt is azoknak a szép dolgoknak, amelyeket valaki érzékel.

annak, aki ezt a *szépérzék*et fel szeretné magában kelteni, illetve ki akarja művelni és tökéletesíteni, gondolnia kell azzal is, hogy nemcsak az a teendője, hogy sok gyakorlással és használattal kellően finomra, élessé és alkalmassá tegye érzékét a külső dolgok felől érkező benyomások pontos és eleven befogadására, hanem minden módot felhasználva, sok és e tárgyhoz tartozó tapasztalatszerzéssel úgy meg kell fejelemnie ítéletét, hogy az mindenkor készen és felkészülten álljon arra, hogy minden dologban észrevegye és megkülönböztethesse a szépet.

Lássuk most már az *esztétikai tehetség* jellegét és természetét. Az újabkori filozófusok meghatározása szerint a *tehetség* általában (Genie überhaupt) véne nem más, mint a lélek valamennyi, egyenlő alapon és egyenlő fokon kiművelt és tökéletesített erőinek és képességeinek komplexuma, mégpedig olyanformán, hogy egyik se akadályozza a másikat abban, hogy szabadon tevékenykedjék, sőt inkább *ἁρμονικῶς* [= harmonikusan] mintegy egybehangozzanak s kölcsönösen segítsék és előmozdítsák egymást. Ebből most már könnyen kitűnik az, hogy mi tartozik az *esztétikai tehetség*hez. Ugyanis: ha egyetlen szóba akarnád belefoglalni a léleknek ama képességeit, amelyeket használni kell a szép vagyis *αἰσθητικῶς* [= esztétikus] alkotások sikeres kidolgozásához és megalkotásához, akkor az *esztétikai tehetség*-et kell kimondatni [ami az] ásthetisches Genie, ein schöner Geist, de ezt a szót helyes értelemben kell magyaráznod. Ennek a tehetségnek körülbelül az alábbi alkotóelemeit lehetne meghatározni: az *érzékelési képességet*, az Empfindung-ot, a *képzelőerőt*, vagyis *Phantasie*-t, és ami ezzel kapcsolatban van: a *költési képességet*, a Dichtungsvermögen-t; az *ítélőképességet*, az Urtheilskraft-ot, és ennek alfajait, a szorosabb értelemben vett *tehetséget*, a Witz-et, valamint az *élelméljűséget*, a Scharfsinn-t, és végül általában az *ész*, a Vernunft-ot. Minthogy e képességek mindegyikének általánoságban tekintett természeté nagyon is jól ismert, s meghatározásuk majdnem valamennyi elméleti filozófiai összefoglalás miben megtalálható, úgy vélem, e helyütt felesleges lenne azt bővebben fejtegetni és leírni.

Ha a fentebb elmondottak helyes módon vannak elrendezve, már kellően ki lehet belőlük venni azt is, hogy mi az én nézetem arról a kérdéssel, hogy „Vajon a szépérzék és az esztétikai tehetség az embernek elsődleges, avagy származékos képességeihez tartoznak-e?” Semmi kétségem sincs afelől, hogy a lélek származékos képességei közé kell sorolnunk mindkettőt, miután egyikük sem létezik *önmagában*, hanem mindkettő a lélek több képességének egybekapcsolódásából származik. *Önmagában* a szépérzék tulajdonképpen nem létezik, lelkünknek nem valamiféle egyedi funkciója, hanem — mint azt minden hozzáférő vallja — akkor tartanak téged *jólzással* vagy *szépérzékkel* megáldottnak, ha mindazt, amit éles és kiművelt érzékeiddel felfogsz, ítéletteddel megvizsgálod, s a szépségeket és a kellemességeket könnyen megtalálsz bennük, s ha helyes a jóváhagyó vagy elmarasztaló ítéleted.

Ugyanez az okfejtés áll az úgynevezett *esztétikai tehetségre* is. Az sem a lélek valamiféle elsődleges képessége, hanem csakis azoknak a lelki képességeknek szerencsés egybehangolásából, összhangjából és egyenlő tökéletesítéséből *fokából származik*, amelyeket fentebb soroltunk fel.

Az, amit a fentebbiekben előadtam, már kis híján elegendő ahhoz is, hogy a sorrendben utolsó kérdésre is választ kaphassunk, mely így hangzott: „Milyen alkotóelemekből tevődik össze a jólés és az esztétikai tehetség, és milyen okokból eredeztethetők?” A lényegi alkotóelemek — ahogy ezeket a filozófusok nevezik —, melyek a *szépérzék* létrejöttéhez feltétlenül szükségesek: egyrészt a kiművelt és tökéletes érzékek, mint a tökéletes érzékelési képesség alapjai; másrészt pedig a fegyelmezett és gyakorolt ítélet. Nézetem szerint az esztétikai tehetség alkotóelemei pedig: az érzékelési képessége, a képzelőerő, a költési képessége, az ítélet, és annak fajtái, a *tehetség*, a Witz, az élelméljűség, és végül az *ész*.

Az okokat pedig, amelyekből a léleknek az a két, gyakran említett képessége eredeztethető, szinte teljes-séggel összeszedhethet mindkettőjük jellegéből és természetéből. Tudnillik, ha valaki meg akarja magának szerezni a szépérzékét, avagy inkább: ha azt, ami ebből a lelkeben már a természetből fogva benne van, ki akarja művelni és élesíteni, tudja meg, hogy az a legfőbb tennivalója, hogy miközben érzékeltése erejét és élességét amennyire csak lehet növeli, ugyanakkor gyakorolnia kell ítélete finomságát is; és meg kell tanulnia azt alkalmazni is az érzéke által felfogott kellemességek és szépségek feltáráshoz és megítéléséhez. Ennek pedig az az útja, hogy gyakran és fáradhatatlan buzgalommal kell szemlélnie a művészet és a tehetség legkiválóbb alkotásait, illetve olvasgatnia kell azokat, és részleteikben is meg kell vizsgálnia őket, ezenkívül szorosan mérlegre kell tennie mások nézeteit is arról, ami szép és ami kellemes. Az esztétikai tehetség pedig igen sok körülménytől függ, amilyenek pl. a nevelés, amelyben valakinek része volt, a [társadalmi] helyzet, valamint az életforma, amelyre adta magát; és akkor, ha egyszer tévútra kanyarodott, nem olyan könnyű arról visszatérni, és kijavítani azt, mint a szépérzékét. Ha ugyanis már maga a természet annyira kegyelt valakit, hogy megajándékozta a lelki képességek bizonyos nagyszerű egyensúlyával, vagy egyenlőségével, annak minden bizonnyal és minden úton-módon arra kell ügyelnie, nehogy a képességek egyikét vagy másikat erősebb fokban gyakorolja és tökéletesítse, mint a többi, hogy az a szerencsés összhang, mely megvan közöttük, össze ne zavarodjék, illetve meg ne szakadjon. Amde: a tehetségnek természetes erejét szakadatlan gyakorlással és derekas munkával állandóan gyarapítani és segíteni kell; mert ha nincs meg a kettő közötti baráti egyetértés, akkor a nap fényénél világosabb az, hogy az alkotóművészetek és a szépművészetek egyetlen fajtájában sem lehet dicséretre méltó eredményt elérni. És erről tesz tanúbizonyságot, a költészetről szólva, Horatius is, a Pisókhöz írott episztolájában:

„Nagy kérdés: remeket mi terem, a tudás vagy az ihlet? Nem hiszem én, hogy az ihlet kincsei nélkül elég a Szorgalom egymaga, sem hogy minden a pusztá tehetség. Így szorul egyik a másikra, s vele hű frigyét így köt.”*

[Tétel] II. Össze kell hasonlítani az újabkori költőket a régebbi korokéival és indokolás alapján meg kell határozni azt: kiknek jár közülük nagyobb dicséret műveik választékos szépségéért és kellemességéért.

[Válasz] Ha valaki helyesen akar eljárni az újabkori és az ókori költők egybevethetésének feladatában, akkor kétségkívül az a mód tünik követendőnek, hogy a lehetőséghez képest vegye sorra a költészet egyes fajtáit, s tekintse át, mit alkottak azok mindegyikében a görög és a latin szerzők, és mi az, amiért dicséretünkre joggal tarthatnak számot a mi századunk, s a közvetlenül előző század költői. Kötelességemnek tartottam, hogy én is ugyanezt a módszert kövessem, ha összefoglalóan és röviden is, mert nincs kétségem afelől, hogy a szándék, mely élénk, pályázók elé e tételt kitűzte, oda irányul, hogy válaszunkból megállapítható legyen az, hogy közülünk ki, mennyit sajátított el és ismert meg mind az újabkori, mind az ókori költők műveinek olvasása nyomán, illetve: hogy milyen érzelssel és milyen megítélésel olvasta azokat.

Hogy tehát az elbeszélő költeménnyel, *Homérosz*szal, a költők fejlődésével kezdjem: mindazok, akiknek szépérzékük csak valamelyest is pallérozott, s akiknek lehetőségük van arra, hogy olvassák s értsék őt, egybehangozzan vallják, hogy az utána következő idők énekszerző költői közül senki sem múlta őt felül sem a természet eleganciát, sem a keserület, a semmiféle kendőzőeszközökkel meg nem támogatott kellemet illetően. *Vergilius* az *Aeneis*-ében már inkább követi a mesterséges gyönyörök — ha szabad ezt a szót használnom —

* Epistolarum liber alter. III. De arte poetica. 408—411. sorok. Ford. Muraközy Gyula.

keltésének útját; mohóbban ragadja meg azt, ami finomság, rejtett szépség, ami szellemes, mint azt, ami valamilyen természetes báj hordozója. És úgy tűnik — nagyon sajnálatos tényként —, hogy az újkori elbeszélő költők, mint Klopstock, Milton (Az elveszett és a Visszaszerzett paradicsom című alkotásában) továbbá Voltaire a Henriade-jában stb., a fentiekben inkább Vergilius-t, mint Homéroszt követik; ezzel szemben Tasso — már amennyire én meg tudom ítélni — e tekintetben Homéroszhoz áll közelebb.

A tragédiában viszont úgy tűnik, hogy az újkori költők, elsősorban az angolok, de közülük is Shakespeare, bizonyos értelemben csaknem elragadják a pálmát az ókoriak elől. Aiszkhülosz ugyanis szerfelett dagályos, fennhéjázva járkál magas sarkú színpadi cipőjében; Euripidész pedig drámáiban a zordon példálódzó tanítómestert játssza; Szophoklész viszont — jöllehet igaz az, hogy a két előző közti közeputat járja — nézetem szerint kisebb Shakespeare-nél, már ami az emberi lélek, az emberi érzelmek és hajlamok ismeretét illeti. Azokat a gyönyörűségeket pedig, melyek erre az ismeretre támaszkodnak, s melyeket én *belsőeknek* neveznék (belső vagy reális szépségek, innere oder real — Schönheiten), a görög drámaírókkal szemben Shakespeare-nak tulajdoníthatjuk. De ami a külső választékos szépséget illeti, ami az egyes szavakban, a beszéd formájában, a szóképekben, a leírásokban stb. nyilvánul meg, az oroszlanrészt a görögöknek adnám, jöllehet szorgos utánczóik, a francia drámaírók: Racine, Corneille, Voltaire stb., csaknem utólérték őket. A németeknek s a többi európai népnek nincsenek tragédiái; illetőleg: olyan tragédiáik nincsenek, melyeket az övéikkel össze lehetne hasonlítani, hacsak kivételként nem említett esetleg Schiller újabb műveit.

Az ókoriak *komédiája* — amennyire azt Arisztophánészról, Plautustól és Menandrosz tolmácsolójától, Terentiusztól ismerjük — annyira szemben áll az erkölcsünkkel, melyek szerint otthoni életünket is éljük, hogy ha ebből a nézőpontból ítéled meg a dolgot, akkor szükségképpen azt az újkori komédiát kell előnyben részesítened, amelyet Molière-nél, Flechier-nél (és) Beaumont-nál, Lessingnél és másoknál találsz. De ha úgy magyarázod a dolgot, hogy egyidejűleg számfításba veszed azoknak az időknek erkölcsét és állapotait, akkor minden bizonnyal azt kell vallanod, hogy amazok sokkal gazdagabbak egy bizonyos jözbén és természetes szépségben, és sokkal inkább „ember szerinti” (*Εναρ' ἀνθρώπων*) alkotások.

A *tanító költészetben* — már ami a költészet *külső* tökéletességét illeti —, a legmagasabb csúcsot Vergilius érte el legtökéletesebb művében, a *Georgicon*-ban. Ebben együtt látható minden báj és kellem, ha a szavakat, a ritmust, a szóképeket, s a leírásokat nézed. *Horatius* a Sermones-ban és az *Epistulae*-ban — mert ezeket is ide sorolhatjuk —, nem különben *Ovidius* a *Fasti*-ban, valamint a *Libri amorum*-ban gyengédséggel és szépséggel teli műveket alkotott. Ezeket egyetlen újkori költő sem érte el azok közül, akik a tanítóköltészetet művelték, kivéve Wielandot, a legegészségesebb műnek, a Musarionnak a szerzőjét. Nézetem szerint velük semmiképpen sem lehet azonos rangra emelni sem *Hallert* tanító tárgyú költeményeivel, sem *Lichtwehrt* a *Recht der Natur*-jával, de még *Pope*-t sem az *Essay on Man* című költeményével, aminthogy másokat sem.

Pindaroszt, az egyetlen görög ódaköltőt, akinek művei ránkmaradtak, és szerencsés utánczóját, *Horatius* igyekeztek követni, ha jól látom, minden bizonnyal sikeres kísérlettel. *Klopstock*, *Ramler*, *Denis*, *Matthisson*, *Schiller* és még mások is az újkoriak közül. Sőt: én ezeknek az utóbbiaknak a fantázia s a belső hév azonos erejű tulajdonítanám, jöllehet ezt az erőt nálunk amazoknál inkább mérsékli ítélőképességük, ami viszont az igazságos olvasók számára minden időkben kedvesebb is lesz.

Az a szatíra, amelyet manapság mi értünk ezen az elnevezésen, a görögöknél nem volt. A szatirikus költészet náluk a drámaíróknak egyik válfaja volt, amelynek alkotásaiban azt az állapotot mutatták be, melyben a görögség a korai idők során még teljességgel nélkülözötte a kiművelt életformát; ilyen alkotás Euripidész *Küklopsz*-a. A régi rómaiaknál *Luciliustól* kezdve egészen *Horatius* koráig a szatíra változatos és vegyes tárgyú költeményfajtát jelentett, s ezek a költemények eléggé gyenge stílusban készültek.* *Persius* és *Juvenalis* voltak az első, akik ugyanolyan alapon kezdték el a szatírárt írni, amilyen alapon azt manapság tesszük; ámde attól a veszedelemtől féltükben, amely a római császárok részéről fenyegette őket, hamályos és bárdolatlan írásmódot használtak. Ebből adódik az, hogy ami a kellemet és a választékos szépséget illeti a régiek elől könnyedén elragadják a pálmát a mi újkori költőink közül azok, akik a költői alkotásoknak e fajtájában tántek ki, mint *Bollean*, *Swift*, *Buttler*, *Günther*, *Haller*, *Rabner* stb.

Okos dolog lenne kb. ezen az alapon végigmenni a költészet minden egyes válfaján, ha nem az lenne a véleményem, hogy próbatételnek ennnyi is elegendő.

J. L. Schedius m. p.
(Fordította: *Kenéz Győző*)

Szentjóni Szabó László vizsgadolgozata

[*Tétel*] Cum duo praecipue sint, quae Aesthetici quoad mentis dotes a studioso artium, et litterarum elegantiorum exigunt, scilicet bonus gustus (gou [sic!], Geschmack) et ingenium aestheticum (genie), ostendatur in quo utriusque indoles et natura consistat? An ista ad facultates animae primitivas, an derivativas pertineant? et demum ex quibus constitutivis consistet, et e quibus causis resultent?

[*Szentjóni Szabó válasza*] Quam efficacem influxum, artes ac litterae elegantiores, tam ad emendandos hominum mores, quam ad promovendam internam et externam eorum felicitatem, habeant: veterum temporum historiae testantur, saeculum praesens docet. Illae, vi quaedam dulci, cui tamen resisti non possit, per sensus externos, viam ad animum et cor hominum aperuerunt, illumque docendo, hoc cum delectatione movendo, bono pulchrum addunt. Nec enim quis eas dein, fontes tantum amoenitatum (1) esse iudicet, quae dum imaginationem alunt occupantque, similes aqueis bullis, vanos colores mentientibus, absque facta impressione dispareant. Agunt enim immediate in animum, quem certe, nisi penitus perversus sit, meliorem ac perfectiorem reddunt. His homines, socialem vitam statui naturali praelegisse, tribuimus. His mores cultos, animos mites deferimus. His cor sensitivum et erga tot miserias humanas

* E tárgykörben kitűnő kommentárt írt Casaubonus: De poesi satyrica Graecorum [azaz A görögök szatirikus költészete].

molle in acceptis damus. Hae, de necessariis vitae mediis, provident, hae distractas ac perturbatas mentes reficiunt, hae sapere et per id felicem esse faciunt. Quis, cui de meliore luto finxit praecordia Titan, aliquid ad communem humani generis beatitudinem conferre non adnitatur? quis tam jucundis tam utilibus artibus imbui non peroptet? cui non sit insita cupiditas semet perficiendi? et quae facilius ad hoc obtinendum via? Nemo certe est, quem tot amoenitates ab una, bonum ab alia parte non irritarent, neque enim aliud artium et litterarum elegantiorum initium fuisse scimus, quam insitam cupiditatem res necessarias exornandi, ut per pulchrum ad bonum moveamur. Trahimur itaque (2) a natura non tantum ad voluptatem mentis ac corporis, sed et ad id, quod revera utile est, et in his duobus versantur artes, ac litterae elegantiores. Nemo vero nisi optime peritus intelligat, quantum in eo situm sit, eligere res, sensus nostros necessario delectantes, illasque cum praecipua animi claritate, ita uno obtutu penetrare, capere et proponere, ut similes repraesentationibus, sensationes certo excitent. In primo subjuvat bonus gustus, ad alterum vero requiritur ingenium aestheticum.

Quod in actionibus moralibus virtutem, in materiis corporeis sensus nostros externos afficiens, odorem vocamus, illud est in rebus pulchri bonus gustus. Prout bonitatem alicujus actionis virtus moralis, ita pulchritudinem sub sensus cadentem, gustus determinat, qui proinde nihil aliud esse potest, quam promittitudo quaedam pulchrum agnoscendi et sentiendi, velut, intellectus facultas, verum, perfectum et perspicuum diducendi. Si itaque gustus iudex pulchri sit, quid ipsum pulchrum constituat, scire oportet. Nudam illam sensualem pulchritudinem hic subintelligi non posse: dicendum nobis est, haec, sicuti Juno Ixionis in ipso amplexu disparet, vacuumque quoddam in animo relinquit. Pulchrum (3) illud, quod gustui subjectum est, et quod per se placere debet, dignioris est naturae. Notio pulchri ex notione hominis optime apparebit, qui sicuti nobilissima, ita certe pulcherrima creatura est. Hominis facies, quamvis secundum omnes Harmoniae regulas formata, si vacuum aliquid, stupiditatem vel ignorantiam, si mali aliquid, iram, invidiam, aut quodcumque cordis, aut morum vitium prodat, pulchra omnino esse non potest: nec vice versa, etsi deformis physiognomia [sic!] optimum characterem moralem prae se ferat, complacebit. Taceo illum ex cuius integritate, difficilis natura, aliquid deesse voluerit. Irritat certe speciosa alicujus figura sensus, forte etiam decipiet, sed hanc, et vulpes, personam tragicam sine cerebro esse detegens, proiecit. Quis non sentiat dulcissimam vim, pulchrae animae, licet ex deformi corpore elucescentis; illud tamen pulchrum non nominabit. Tantum accurata omnium corporis membrorum perfectio, complacens quaedam in externis harmonia, et interna bonitas, speculum boni cordis, hominem pulchrum constituunt. Hinc quae sit etiam boni gustus natura, facile colligemus; nempe ut pulchro, seu quod perfectum, bonum et amoenum perfruatur, [itt két szó törölve] ope sensuum exteriorum, illud in anima (4) percipiendo. Quae sint itaque constitutiva boni gustus, aut e quibus causis resultent, ex his sponte sua fluunt. Neque enim illud, quod tam interne, quam externe perfecte bonum est, unquam vi aethetica placendi ac movendi destituitur. Dupliciter vero bonus ille gustus considerari potest: vel [egy szó törölve] profert aut progenerat, aut tantum sentit. Artifices vel Artistae creant, alii vero, sive spectatores, sive auditores, vel utrumque simul, sentiunt. Ille imprimit cuilibet objecto vel potius operi suo, moventem quamdam sensualem pulchritudinem, ac dum ipsius intellectus et ingenium, omnes objecti partes vivide, distincte, ne perfecte proponit, gustus ejusdem, opus revera aestheticum format. Quod alios attinet, dum sensualem illam pulchritudinem avidissime hauriunt, utiles cognitiones, bonos mores, cor virtutibus aptum, asque ut vel advertant, obtinent.

Plurimum in rebus aestheticis a bono gustu, sed non tamen omne dependet. Nisi quis singularem aliquam facultatem habeat, repraesentationes suas ad summum gradum perspicuitatis, vividitatis sive secundum qualitatem rerum claritatis [törölve egy szó] elevandi opus forte aliqua in sui parte bonum, sed non perfectum, ac vi movendi destitutum, producet. Intellectus [két szó törölve] acutissimus ac penetrans, cor ni-(5)-mis sensitivum, nobile ac bonum, seu quod verbo ingenium aestheticum nominamus, est quid cum bono gustu conjunctum, in operibus artis dominetur. Sine hoc, vanas fingemus species, et miscemus ima profundis. At vero, benigna haec faventioris caeli lux, paucis in tota sua amplitudine contigit. Aliis hanc, aliis illam animae partem, raris totam illuminat. Hunc praecipue Musica, hunc cantus afficit; ille in pictura, aut tantum etiam in aliqua ejus parte, vel in miscendis coloribus, vel in danda formae pulchritudine eminent. Alter cui mens divinior atque os magna sonaturum, aut in epico aut in lyrico carminum genere excelluit. Multis penes praestantissimum intellectum sensatio vera (Empfindung) defecit, sed nec illorum operibus characterem naturae impressum observabimus. Ut adeo ingenium revera in universale et particulare dividere liceat; illud quod ex seipso magnas cogitationes, magnas inventiones singulari quodam animo philosophico producat hoc quod tantum aliqua parte boni et pulchri irritatur. Duplici itaque mensura cujuslibet artistae ingenium metiemur, in hoc artem ipsam, in illo autem materiam. Quis est, quem sublimes grandiloqui Homeri cogitationes non in summam rapuere admirationem, et quis sua-(6)-vissima Anacreonta legendo, dulces pectoris motus temperare potuerit? aut quis immor-

talis Raphaelis imagines, aeternum tanti ingenii monumentum, contemplando, frigidus permansit, quamvis etiam Kallot, mirâ colorum mixturâ naturam deluserit?

Restat adhuc quaestionis hujus discussio „Utrum bonus gustus, ac ingenium aestheticum, ad facultates animae primitivas, an derivativas pertineant?” Id, quod sensuale est, ut ex sensualibus dijudicetur necessarium est. Ad excitandos animorum affectus ideis magnis, plures simul in se complectentibus, uti solemus; nec Rex ille, si bene memini, Scytharum, ad unionis fortitudinem demonstrandam, fasciculo virgarum, quidquam efficacius proferre poterat; contra, ad sedandos affectus Idearum complexarum dismembratio ac dilucidatio sufficit. Certe, si pulchritudinem, philosophicâ quadam subtilitate explicabimus, ut omnem vim aestheticam amittat, necesse est. Distinctae Ideae, rem aliquam agnoscere quidem faciunt, ad amorem certe aut odium, nunquam movebunt. Sensatio est quod in operibus artis desideramus, haec semper ideas claras abunde procuratur. Et plane hoc est punctum in quo Philosophus semet, ab artista separat, ille abstractus, frigidus, absque (7) omni partium studio, nudae veritati obstrictus; hic vehemens, materiâ suâ plenus, perspicax quidem, ad vividus, non in intellectum, sed in cor fertur. Et certe, ipsum ingenium, quamvis aliquid spirituale esse videatur, nonnisi in sensibus externis corporis humani, quâ talis, potest queri. Ipsa enim natura ita nos constituit, ut is, qui in aliqua artium elegantiorum parte praecipuum ingenium aestheticum prodat, etiam per talia objecta, nexum aliquem ad hoc habentia praecipue irriteret. Hinc est, quod homines speculativis scientiis dediti, inter aestheticos alba ave rarius appareant. Hinc est quod Philosophi subtiliores penes omnem demonstrationum suarum subtilitatem, nunquam alios ad hoc agendum, aut illud omittendum persuadere potuerint. Ut Sensus immediate sensibus excitentur, necesse est; oratioque ista, qua Menenius Agrippa, plebem Romanam ad montem Sacrum discedentem revocavit, optima fuit. (8)

[Tétel] Utrum Poëtis recentioribus vel antiquioribus, major elegantiae et venustatis laus competat?

[Szentjóni Szabó válasza] Sub nomine antiquiorum intelligimus Romanos et Graecos. Hos, quibus semper favens coeli temperies, deliciosa inhabitationis loca, et ipsa melior natura primos et summos in artibus elegantioribus formavit; illos iter late patens, Imperium, divitias et dotes animi aequè maximos, utrosque quætem, quos idem boni publici ardor, religio erga Deos, fides in amicos et patriam, animabant. Res sane ardua, tenuis nostri saeculi aut facta aut scripta, cum eorum comparare; tanto magis quod et nos, tam ratione aetatis, educationis imo et ipsius conversationis usque adeo parum ex difficillima illâ arte homines noscendi ac dijudicandi hauserimus, quam quod etiam in ipsis artibus elegantioribus, mediocriter simus versati. In quantum tamen, aut ex caliginoso Historiarum speculo, aut ex scriptorum antiquiorum lectione, tenui nostro iudicio colligere licet: accidentaliter quaedam, tam quoad illos, quam nos, statuenda (9) veniunt. Considerabimus primum Gustum humanum semper diversum extitisse, multum eundem ab aetate, a ratione situs et loci, multum a variis circumstantiis dependere, et sic etiam, pulchrum idem fere semper fatum subiisse. Considerabimus mores, consuetudines et leges illorum temporum, constitutionem Politicam, ipsorum Religionem, et commodum privatum, demum rationem vivendi, et conversationis. Nos hic ad [egy szó törölve] reflexionum harum uberiorem explicationem immittere, tam tempus, quam ipsa operis ratio, sed et exiguae animi dotes, multum prohibent. Sufficiat illas aut annotasse, aut brevissime saltem attingere. Quod gustum attinet, illum a moderno in pluribus quamvis accidentalibus quae tamen plurimum conferunt, discrepare, nemo negabit. Nos non tantum flavos ipsorum capillos, antiquis tantopere charos, sed et ipsorum vestes spernimus. Nos metra, metaphoras, transpositiones, illis usitatas, et certe nimium leporis in se continentes vix in ullo casu applicare possumus. Apud illos Religio, constitutio Politica, et privatum commodum, unum corpus erat, mutuis (10)-que viribus semet sustentabant. Apud nos unum alio decernat, et re vera saepe in collisionem venit. Illi moribus ac consuetudinibus a majoribus suis acceptis sacre inhaerebant, et pro tuendis legibus saepe vitam et sanguinem profuderunt. Nos Consuetudines nostras alteramus, mores majorum deserimus, et leges toties quoties transgredimur. Quid aliud quam patrius ille spiritus nobis ignotus, ad istud, Eloquentiam Graecam aut Romanam fastidium evexit? Quas nobis occasio pro aris et focis inflammari? Quae publicae solemnitates, orationes, ac triumphi, ad entusiasmum excitandum? Quantum profecit Horatius sub tutela Maecenatis? Livia Virgilium fovit, et Terentius majoribus Romae charus, Comoedias suas ac majorem perfectionem deducere potuit. Saeculum recens bona ingenia et si non contemnat, certe tanti non facit. Multum etiam ad illorum claritatem, ingenii ubertatem, scribendi magnificentiam, aut amoenitatem contulit, quod ad clavum reipublicae sederint, ac gubernacula habuerint; hodie autem quod pluribus (11) desertae mentis Scriptoribus vix sit in sentina locus; quod viri apud nos summi, ita curis rerum agendarum detineantur, ut vix Musis vacare possint. Non mirum certe, quod tot penes internas et externas efficaces circumstantias illam in antiquis venustatem et elegantiam, cum admiratione deprehendamus: verum quod in hoc infocundo rerum situ, tot ac tam multiplicia recentiorum scripta, omnibus eloquentiae floribus

referta, magnis cogitationibus, gravibus sententiis plena, in lucem prodeant, mirum est. Eadem mater natura, quae illos, nos quoque, mentis qualitibus nihilo inferioribus exornavit, sed sors invida occasionem sustulit. Omnino nos antiqui proposito, verum non ingenio superant, uniceque, quod ipsis invidendum habemus: est libertas.

Ladislaus Szabó de Sz. Jób*

Szentjóni Szabó vizsgadolgozatának fordítása

[Tétel] Minthogy két fő dolog az, amit az esztétikusok szellemi adottságként megkövetelnek mindazoktól akik a művészeteket és a széptudományokat tanulmányozzák, nevezetesen: a jóízlés, (a goût) és a Geschmack) és az esztétikai tehetség** (a genie), azt kell kimutatni, hogy miben áll mindkettő jellege és természete. Vajon a lélek őseredeti képességei közé sorolandók-e, avagy a származékosak közé tartoznak? Végül pedig: Milyen összetevőkből állanak és milyen okokra vezethetők vissza?

[Szentjóni Szabó válasza] Régi idők historiai tanfűjták, de a mi évszázadunk is bizonyítja, hogy a művészeteknek és a széptudományoknak mennyire hatékony a befolyásuk mind az emberek erkölcsneik jobbítására, mind pedig belső és külső boldogulásukra. Ezek ugyanis valamiféle kellemes, de ugyanakkor ellenállhatatlan erőszakkal, kívülről jövő érzéletek által nyitottak utat az emberek lelkéhez és szívéhez, az előbbi tanítva, az utóbbi gyönyörködtetéssel megindítva, s így a jóhoz hozzáadják a szépet is. Am ebből következően nehogy valaki úgy ítélje meg a dolgot, mintha ezek csakis a kellemességek forrásai lennének, amelyek jöllehet táplálják s foglalkoztatják is a képzeletet, mégis anélkül, hogy maradandó impressziót okoznának, el is tűnnek, hasonlóan a csalóka színeket hazudozó vízbuborékokhoz. Közvetlenül a lélekre hatnak ugyanis, amelyet — hacsak nem fenekeltől romlott — jobbá és tökéletesebbé tesznek. Nekik kell tulajdonitanunk azt, hogy az emberek a farsas életformát választották a természetes állapottal szemben. Ezekből eredeztetjük a pallérozott erkölcsöket, a szelid lelkeket. Ezekből kaptuk az érző szívet, mely érzékeny a rengeteg emberi nyomorúság iránt. Ezek gondoskodnak az élethez szükséges eszközökről, ezek frissítik meg a szétszórta, megzavart lelkeket; ezek könnyítik meg az okos gondolatokat s általuk magát a boldogulást. Akad-e egy is azok közül, akinek jobb minőségű sárból gyúrta meg szívet a Titán, aki ne arra törekednék, hogy legalább valamivel hozzájárulhasson az emberi nem boldogulásához? És vajon van-e valaki, akinek ne az lenne a legchóbb óhaja, hogy belemerülhessen az annyira kellemes és oly hasznos művészetekbe? Akinek lelke mélyén ne lenne meg a vágy, hogy tökéletesebbé tegye önmagát? És vajon ennek elérésére van-e ennél könnyebb út? Minden bizonyos senki sincs, akít egyrészt a sok kellemesség, másrészt a sok jó ne ösztönözne; és tudomásunk szerint sem a művészeteknek, sem a széptudományoknak nem volt más kezdete, mint az embernek az a veleszületett vágya, hogy szükséges tárgyait díszítse, hogy a szép a jóra indíttson mindannyiunkat. Tehát a természetünk nemcsak a szellem és test gyönyörködtetésére vonz bennünket, hanem arra is, ami igazában hasznos, és éppen ez az a két terület, amely a művészetek és a széptudományok mozognak. Más senki, csakis a nagyon hozzáértő ember érti azt meg, mekkora a jelentősége az olyan dolgok kiválasztásának, amelyek szükségképpen gyönyörködtetik érkeinket, s csak az ilyen ember képes arra, hogy e dolgokat azután lelke különleges világossága által egyetlen pillantással áttekinthesse, felfoghassa, s úgy beszéljen róluk, hogy biztosan felkeltsék az ábrázoltakhoz hasonló érzéleteket. Az előbbi folyamatban a jóízlés nyújt segítséget, az utóbbihoz viszont esztétikai tehetség kell.

Ami az erkölcsi cselekedetnél érénynek, a testi anyagoknál mint külső érzékszerveinkre hatót illatnak nevezünk, ugyanaz a szép dolgaiban a jó ízlés. Amint valamely cselekedet jóását az erkölcsi érény, ugyanúgy az érzékszervek hatókörébe eső szépséget az ízlés határozza meg, ami — ebből következően — nem lehet más, mint egy bizonyos készség a szépség felismerésére és érzékelésre, mint értelmi képesség pedig az igaz, a tökéletes, és a világos megítélésére. Ha tehát az ízlés a szép bírāja, most már azt kell tudni, hogy mi alkotja magát a szépet. Ki kell mondanunk, hogy ama bizonyos meztelen érzelmi szépséget nem érthetjük rajta; ez ugyanis — mint Juno Ixióneban — magában az ölelésben élünk, s a léleken bizonyos úrt hagy maga után. Az a szépség, amely az ízlés alá tartozik, s amelynek önmagáért kell tetszenie, méltóbb, nemesebb természetű. A szép megismerése kítőnően lehetővé válik az ember megismeréséből, aki nemcsak a legnemesebb, de bizonyosnyal a legszebb teremtmény is. Az emberi arc — jöllehet a harmónia valamennyi szabálya szerint formáltatott meg — akkor, ha valami ürességet, bambaságot, tudatlanságot, ha valami gonoszat, ha haragot, ha irgységet, ha a szív, ha az erkölcsi bármiféle vétéket hordozza, semmiképpen sem lehet szép; és viszont: a torz arc még akkor sem fog tetszeni, ha a legjobb erkölcsi karakter hordozója is. Hallgatok arról, akinek épségéből a mostoha természet akarata valamit elvett. Az bizonyos, hogy valakinek a csinos alakja igazítja az érteket, sőt: esetleg meg is ejti azokat, amde ezt még a róka is ellóki magától, ha felfedezi, hogy csak agyvelő nélküli szinpadai álarc az. És ki ne érézné a szép lélek eddességes vonzóerejét még akkor is, ha az torz testből árasztja ki fényét; ám a testet akkor sem fogja szépné nevezni. Az embert széppé csakis a teste valamennyi tagjának teljes tökéletessége, a külsőjében mutatkozó bizonyos tetszetős összhang, valamint a belső jósa, a jó szív külső tükrözódése teszik. Ebből most már könnyen megállapíthatjuk, hogy mi is a jó ízlés természete; az ti., hogy élvezze a szépet, vagyis azt, ami tökéletes, ami jó és kellemes, a külső érzékszervek segítségével fogva fel azt a léleken. Mármost: mindebből magától értetődően következik az, hogy melyek a jó ízlés alkotóelemei, avagy: milyen okokból erednek ezek. Az ugyanis sosem történik meg, hogy az, ami mind belsőleg, mind külsőleg tökéletesen jó, nélkülözne a tetszés és a megindítás erejét. És a jó ízlést kettős módon lehet fontolóra venni: vagy annyiban, amennyiben előidézi, illetve terem meg amennyiben csak érzel. Az Alkotók vagy Művészek alkotnak, mások pedig — akár mint nézők, akár mint hallgatók, akár mindketten egyszerre — érzékelnek. Amaz bármiféle tárgyba, helyesebben bármelyik művébe valamit megindító, valami érzékelhető szépséget feszt bele, és miközben érteleme és tehetsége a tárgy valamennyi részét elevenen, választékosan, vagyis tökéletesen állítja elénk, ízlése ugyanakkor valóságosan esztétikus művet formál. Ami pedig emezeket illeti: miközben ezt az érzékelhető szépséget nagy mohósággal magukba isszák, hasznos ismeretekhez, jó erkölcsökhöz jutnak, de legalábbis arra kapnak indítéket, hogy milderre felfigyeljenek.

* A fűzet 14. lapján Pasquich dékán, Gabelhofer, Schwartzner, Schönwisner aláírásai, s a filozófiai fakultás pecsétje. — Jelzet: OL. C—67. Htt. It. Litt. pol. 1792. Fons. 9, Pos. 46.

** Az *ingenium aestheticum* műsöt esztétikai tehetségnek fordítottuk.

Az esztétika dolgaiban sok függ ugyan a jó ízléstől, de nem minden. Ha ugyanis nincs meg valakiben az a különleges képesség, hogy alkotásait a világosság az élelenség, avagy a dolgok minősége szerinti világos érzetesség legmagasabb fokára emelje, lehetséges, hogy valamelyik részletében jó művet alkot, de az nem lesz tökéletes, s hiányzik majd belőle a megindító erő, A legélesebb s átható értelem, a nagyon érzékeny szív, mely egyben nemes és jó is, vagyis amit egy szóval esztétikai tehetségnek nevezünk az, aminek a jó ízléssel együttessen uralkodnia kell a műalkotásokban. Enélkül üres álarokokat mesterkedünk csak össze, s az alacsonyrendűt összekeverjük a mélységgel (profundus). Ámde: a derűs égneek e jóságos fénye csak keveseknek jut ki egész szélességében. Egyesek lelkének ezt, mások lelkének azt a részét világosítja meg, ritkán az egészét. Az egyiket főképpen a zene, a másikat az ének ihleti meg; amaz pedig a festészetben, avagy annak csak valamelyik részében — vagy a színek keverésében, vagy a formaszépség megadásában — tűnik ki. Ismét másnak az elméje gazdagabb, és szája képes nagy dolgokról szólni; vagy van, aki az elbeszélő, s más, aki a lírai költeményekben alkotott kiváló. Sokan vannak olyanok is, akiknek értelme ugyan kiváló, de emellett hiányzik belőlük a valódi érzelmi felfogás (Empfindung)*; ám ezeknek műveiben nem is figyelhetjük meg a természet karakterének még a nyomát sem. Úgyhát az alkotó tehetséget valóban univerzálisra és részlegesre lehet felosztani; amaz önmagából valami különleges, filozofikus lélekből fakadó nagy gondolatokat, nagy felfedezéseket terem; emezt pedig a jónak s a szépeknek csak bizonyos része ösztönzi. Tehát valamennyi művész alkotótehetségét kétféle mértékkel mérjük: egyikkel magát a művészt, a másikkal pedig az általa feldolgozott anyagot. Akad-e valaki is, akit az ékesszavú Homérosz fenkölt gondolatai ne ragadnának el a legnagyobb csodálatra? És ki az, aki szívének édes indulatait mérsékeli tudná Anakreón lágy zengésű dalait olvasva? Avagy fagyos tudna-e maradni bárki is, aki a halhatatlan Raffaello képeit szemléli, ennek a roppant zseninek örök emlékeit? Jóllehet Kallot is megcsalja a természetet színeinek csodálatos keverékével.

Még hátra van annak a kérdésnek a megvitatása, hogy „Vajon a jó ízlés az esztétikai tehetség a lélek elsődleges avagy származékos képességeihez tartoznak-e?” Mindazt ami érzelhető szükségképpen az érzelhető dolgok segítségével kell vizsgálni alá venni. A lelki érzelmek felkeltésére nagy ideákat szoktunk használni; olyanokat, amelyek egyszerűen több gondolatot is magukba foglalnak; és ama király, ha jól emlékszem, a szifiták királya, nem is hozhatott volna a vesszőnyalábnál hatásosabb példát az egység erejének bemutatására; ebből viszont az következők ellentétes következményként, hogy az érzelmek lecsillapítására elegendő, ha a komplex ideákat összetevőikre bontjuk, s egyenként vizsgáljuk meg ezeket az összetevőket. Ha a szépséget bizonyos filozofikus alappal bontogatva magyarázzuk, minden bizonyval, minden bizonyval elegendően el kell vesztítenie minden esztétikai vonását. A megkülönböztetett [határozott] ideák ugyan megismertetnek velünk valamely dolgot, de annyi bizonyos, hogy sosem fognak sem szeretetre, sem gyűlöltre indítani bennünket. Az érzelhetőség [az érzék] az, amit keresünk a műalkotásokban; s ez aztán bőven gondoskodik mindig a tisztá ideákról is. És éppen ez a pont az, amiben a filozófus elkülöníti magát a művésztől; amaz elvont, hideg, mellőz minden részrehajlást, s a mezítelen igazság elkötelezettje; emez vehemens, teli van saját anyagával, és éleslátású ugyan, de eleven is; nem az értelemlre, hanem a szívre hat. És bár úgy tűnik, hogy a művészi tehetség valamiféle szellemi dolog, mégis minden bizonyval csak az emberi test külső érzék szerveiben kell keresnünk. Maga a természet olyanná alkotott bennünket, hogy azt, aki a szépművészetek valamelyikében különleges esztétikai tehetséget áru el, elsősorban ilyen, azaz az esztétikumhoz valamilyen módon kapcsolódó tárgyak szokták izgatni. Ebből következik az, hogy az esztétikusok között a fehér hollón is ritkább az olyan ember, aki életét a spekulatív tudományoknak szentelte. De ebből következik az is, hogy éppen a finomabban gondolkodó filozófusok az aprólékoságig menő bizonyítások mellett sosem tudtak másokat arra rávenni, hogy ezt megtegyék, amaz pedig hagyják el. Az kell ugyanis, hogy az értelem az érzelletes dolgok ösztönöz-zék; és az a szónoki beszéd volt a legjobb, amellyel Menenius Agrippa hívta vissza a Mons Sacer-re kivonult római köznépet.

[Tétel] Vajon az újabbkori vagy a régebbi korok költőit illeti-e meg a nagyobb dicséret a választékos szépségért és a szellemességért?

[Válasz] A régebbiek a rómaiakat és a görögöket értjük. Az utóbbiakat, akik felett mindig derűlten ragyogott az ég, éppen kellemes lakóterületük, de maga a jóságos természet is elsőkké és legnagyobbakká formálta a szépművészetekben; az előbbieket pedig a szélesre nyitott út, a hatalom (a Birodalom), a gazdagság s a lélek adományai tették hasonlóképpen igen nagyvá; emellett mindkettőjüket olyanná, mint akiket a közjó iránti azonos lelkesedés, az istenek iránti vallásos hit, a barátok és a haza iránti hűség lelkesített. Merész dolog lenne bizonyval a mi gyenge [hítvány] századunk tetteit vagy írásait az övékéivel egybevetni, annál is inkább, mert mi magunk mind korunknál, mind neveletésünknel, sőt még magatartásunknál fogva is nagyon keveset merítettünk a legnagyobb művészetből, ti. az emberek megismerésének és megítélésének művészetéből; de meg azért is, mert csak közepesen vagyunk járatosak a szépművészetekben. Amennyire azonban — akár a kőbevesző históriák tükrében, akár az antik írók olvasásából — szerény megítélésünk szerint összerakogathatjuk: néhány járulékos megállapítást kell tennünk mind őket, mind saját magunkat illetően. Először is azt kell megfontolnunk, hogy az emberi ízlés mindenkor különböző volt, és sokban függ a kortól, az adott helyzettől, a helytől s a körülmények változatosságától; csaknem mindenkor ugyanez volt a sorsa a szépeknek is. Vegyük fontolóra azoknak az időknek erkölcsi, szokásait, törvényeit; az akkori politikai alkotmányt, vallásukat, magánérdekeiket, végül életmódjukat, társas érintkezésüket. Maga az idő is, de e munkánk célja is, sőt szerény szellemi képességeink is nagyban megakadályozzák azt, hogy belebocsátkozzunk e reflexiók bővebb taglalásába. Legyen elegendő csak felsorolni, avagy legalább érinteni őket. Ami az ízlést illeti, senki sem tagadhatja, hogy az a jelenkoritól igen sok olyan járulékos dolgokban különbözik, melyek mégis nagyjelentőségűek. Mi nemcsak az antik kor embere számára annyira kedves szöke hajukak, hanem ruházatukat is megvetjük. Alig akad egyetlen eset is, amikor alkalmazhatjuk időmértékeiket, hasonlataikat, átvételeiket, melyeket pedig ók gyakorta használtak, s melyek kétségkívül igen sok kellemes szépséget tartaloznak. Náluk egy testet alkotott a vallás, a politikai alkotmány és a magánérdék, és kölcsönös erővel tartották fenn magukat. Nálunk viszont egyik verszekszik a másikkal, és gyakran kerül sor összecsapásokra. Ők szentül ragaszkodtak az őseiktől átvett erkölcsihez és szokásaihoz, s törvényeik védelmében gyakran feláldozták életüket, gyakran ontották vérüket. Mi váltogatjuk szokásainkat, elcsurgatjuk őseink erkölcsi, és megannyiszor áthágjuk törvényeinket. Vajon mi más emelte fel arra a magas csúcsra a görög és a római ékesszólást, mint a hazafiságnak az a szelleme, amelyet mi már nem ismerünk? Mikor van nekünk alkalmunk arra, hogy szentélyeinkért és házi tűzheleinkért lángra gyúljunk? Vannak-e nyilvános ünnepeink, vannak-e közös könyörögek, diadalmenetek nálunk, hogy felszítsák lelkesedésünket? Mekkora eredményt ért el Horatius Maecenas oltalma alatt? Livia Vergiliust támogatta, s Terentius, aki kedves volt Róma nagyjai előtt, emiatt tudta nagyobb tökéletességgel megalkotni komédiáit. A mi századunk, ha nem veti is meg a tehetséges embereket, annyi bizonyos, hogy ilyen becsben nem tartja őket. Az ő világosságukhoz, tehetségük bővüléséhez,

* A kor — mint F. J. ESCHENBURG Entwurf einer Theorie und litteratur der schönen Wissenschaften-jéből kiténik — a sensation-t nevezte Empfindungnak, a sentiment-t Empfindniß-nak. L. B. CROCE: Storia dell'estetica per saggi. 1967. 147.

írásmódjuk nagyszerűségéhez, illetve kellemességéhez nagyban hozzájárult az, hogy ott ültek a köztársaság kormányrúdjá mellett, az ő kezükben is ott volt egy-egy evező; ugyanakkor manapság a legtöbb kiváló elméjű írónak is alig jut hely a hajófenéken; és a vezérférfiak nálunk annyira el vannak foglalva mindennapi teendőik gondjaival, hogy alig tudnak valamicske időt is szakítani arra, hogy azt a műsáknak szenteljék. És ámbár nem lehet azon csodálkozni, hogy az antik írónál bámulattal szemléljük a sok kedvező hatású belső és külső körülmény nyomán kialakult gyönyörűséget és könnyed szépséget, de ugyanakkor az is csoda, hogy a mi jelenkori sivár helyzetünkben olyan sokféle írás lát napvilágot újkori szerzőktől, s ezek az írások feli vannak az ékesszólás virágaival, nagy gondolatokkal és súlyos szentenciákkal. Ugyanaz a természet ékesített fel bennünket is az övéknél semmivel sem alacsonyabbrendű tulajdonságokkal, amely őket is felékesítette; ám tőlünk az irigy sors elragadta az alkalmat. Mindenesetre: az antikvitás emberei bennünket nem tehetségben, hanem célkitűzésben múlnak felül; az egyetlen, amit irigyelnünk kell tőlük: a szabadság.

Szentjóbi Szabó László

(Fordította: Kenéz Győző)

KRITIKATÖRTÉNETI KÍSÉRLETEK FRANCIA NYELVEN

A francia *la critique* szó jelentése sokkal szélesebb, mint a magyar kritikáé. Mindaz, ami az irodalomra és a művészetekre vonatkozó megállapítás, másodlagos irodalom (szóbeli vagy írásbeli), a *critique* körébe tartozik: így az irodalom- és egyéb művészettudományok (irodalomtörténet, művészettörténet, zenetörténet, színháztörténet, filmtörténet stb. és az ezeknek megfelelő elméletek: irodalomelmélet, zeneelmélet stb.), valamint a művészettudományok alkalmazása (ami körülbelül megfelel a magyar kritikának). Ez utóbbi célja és színvonala a legkülönbözőbb lehet: idetartozik a kutató vagy az irodalomprofesszor igényes szövegelemzése (explication de textes), vagy a művészeti folyóiratok alapos tanulmányai, vagy a napilapok, a rádió és a televízió rövid jelzései a művészet jelenségeiről.

Az irodalomkritika, a *critique littéraire* esetében ez a széles értelmezés abban is megnyilvánul, hogy a szó lassan a perifériára szorítja a századfordulótól elég nagy tért nyert *histoire littéraire* (irodalomtörténet) kifejezést, és a *théorie littéraire* (irodalomelmélet) sem tud szélesebb körökben polgárjogot nyerni, mindkettő helyett a *critique littéraire*-t használják. Bár az *histoire de l'art* (művészettörténet) és a *critique d'art* (műkritika) kifejezést párhuzamosan használják, mégis a francia nyelven is megjelent nagyhatású olasz műkritikatörténet Croce nyomán nem tesz különbséget a művészettörténet és a műkritika között. Ha a művészettörténet nemcsak filológiai rész kérdésekkel foglalkozik pozitívista módon, feltétlenül művészetelméleti problémákat is megold, ha a műkritika tudományos igényű, történetinek kell lennie, tehát szerinte „az igazi történeti értelmezés és az igazi esztétikai kritika egybeesnek”.¹

Ennek következtében a kritikátörténeti kísérletek is ennek a sokkal szélesebb „kritiká”-nak, a művészetszemléletnek a történetét próbálják felölelni.

A feladat igen nehéz a „kritika” fogalmának terjedelme és a kritika társadalmi helyének és szerepének bonyolultsága miatt is. Az irodalomkritika egyrészt az *irodalom tudata*, a kor irodalmi irányzatainak, csoportjainak, jelentős egyéniségeinek szócsöve, azokat, illetőleg azok vágyait, törekvéseit fejezi ki többé vagy kevésbé elméleti szinten, direkt módon vagy esztétikai elméletbe burkolva. Másrészt a kritika kifejezi a *társadalom elvárásait*, a társadalom különböző osztályainak, rétegeinek ideológiai, politikai, erkölcsi, filozófiai, esztétikai igényei alapján szintén direkt módon vagy elméleti-esztétikai szinten. A „kritika” közvetít: irodalom és társadalom, író és olvasó között, a kritika természetes velejárója az irodalomnak és az olvasásnak. A kritika romantikus lebecsülését ma ez az új, társadalmi szemlélet váltotta fel. Ezt hangsúlyozza a fenomenológiai törekvésekhez közel álló Gaëtan Picon is az irodalmi kritika első nemzetközi kongresszusán mondott megnyitó beszédében: „A kritika természetes reakció, elkerülhetetlen, akár a pír, ha erős érzélem önt el bennünket, vagy a gesztus, ha meglepődünk (. . .) A kritika nem más, mint az olvasás élményének magyarázata, távolról sem sérti a mű ragyogását, nem felesleges árny, hanem a spontán élvezet bennünk maradását és elmélyülését segíti elő”.² A Husserl nyomán elmélkedő Georges Blin professzor szerint „fejlett kritika és közönség nélkül nincs irodalmi fejlődés”.³ Maurice Nadeau, az avantgarde mozgalmak kritikusa részben a közönség és a kritikus kölcsönös függőségét fejtegeti, másrészt a kritika előremutató, avantgarde hivatását emeli ki: „A társadalom minden formája, minden korszak egy koncepciót alkot magának az irodalomról, amelyet az írók illusztrálnak, de nem mindig fogalmaznak meg. A kritikus feladata, hogy ezt a koncepciót formulákba öntse, de nemcsak ezt a koncepciót, hanem azokat a leendő formákat is, amelyekben az irodalom jelent-

¹ Lionello VENTURI: *Histoire de la critique d'art*. Trad. de l'italien de Juliette Bertrand. Bruxelles 1938. 19. — Új kiadás: Paris, Flammarion 1968.

² Situation de la critique. Actes du premier colloque international de la critique littéraire, Paris 4–8 juin 1962. P. Syndicat des critiques littéraires, 1964. 8–9.

³ G. BLIN: *La criblouse de blé. La critique*. P. 1968, J. Corti. Leçon inaugurale au Collège de France.

kezik, hogy szétzúzza a múlt uralmát, s az írókra nehezedő súlyos hagyományt”.⁴ Nadeau gondolatának magva nagyon fontos: a kritika aktív, nemcsak passzívan kifejezi az irodalmat és a közönséget, hanem küzd is valamiért, elősegíti (vagy gátolja) az irodalmi folyamatot, elősegíti (vagy gátolja) az irodalom és a közönség egymásra találását. Ez az aktív, szubjektív jelleg nem mond ellent a kritika tudományosságának, objektivitásának, amennyiben ez a szubjektivitás az objektív irodalmi folyamatot segíti elő. Így tehát a kritika a *megismerés* egyik formája: a műalkotás megismerésének módszerét kutatja. Ebben a tudománnyal rokon, a tudományokhoz kapcsolódik, módszereire mindig nagy hatással volt a kortárs tudományosság (XIX. sz.: biológia, kémia, pozitivisták történetírás, történeti nyelvészet; XX.sz.: történettudomány, társadalomtudományok, leíró nyelvészet, matematika stb.). Így Picon joggal hangsúlyozza, hogy a mai kritika gazdagsága és újdonsága a XIX. századéhoz képest a „humán tudományok fejlődésének következménye, a kritika ezek sajátos alkalmazása. A pszichoanalízis, a mélypszichológia, az érzékelés fenomenológiája egyrészt, másrészt a marxizmus, a nem eseménytörténet, az eszme- és mentalitástörténet megújították az emberről és történelmi-társadalmi körülményeiről alkotott képünket. A hajdani critique nagyon sommás pszichológián és szociológián alapult. A mai egy óriás mértékben meggazdagodott antropológián nyugszik”.⁵ Ez a tudományosság biztosítja a kritika viszonylagos autonómiáját az irodalom és a közönség ideológiája felé is.

„A kritika minden pillanatban érintkezik a metafizikával” — vélte Baudelaire, Belinszkij a kritikát „mozgó esztétiká”-nak nevezte. Mindkét megállapítás azt foglalja magában, hogy a kritika egy sokkal általánosabb szemlélet hordozója, egy filozófiai-esztétikai hipotézis próbaköve, amely a kritikus gyakorlat közben módosul, gazdagodik, vagy amelyet újjal cserél fel a kritikus tapasztalatai hatására. Ez a sajátos, látens vagy explicit esztétika-filozófia valamiféle (igenlő vagy vitázó) viszonyban van a kortárs filozófiai-esztétikai rendszerekkel, amelyek gyakran szintén egy kritikai szemlélet általánosításai.

Végül a kritika keresi és tanulmányozza önmagát, ennek megnyilvánulásai a *kritikaelmélet* és a *kritikatörténet*.

A francia nyelvű szakirodalom, elsősorban a *nouvelle critique* kapcsán számtalan — főként polemikus jellegű — kritikaelméleti művel gyarapodott, viszont csak nagyon kevés igazán jelentős kritikatörténeti munkáról számolhatunk be. Ennek egyik oka a történeti szemlélet általános krízise a francia irodalomtudományban (a strukturalizmus hatására), másik oka a feladat rendkívül komplex volta. Az elmondottakból következik, hogy a kritikatörténetnek nagyon alaposan építenie kell az irodalomtörténetre, a politikai, erkölcsi, filozófiai ideológiák történetére, figyelemmel kell lennie a megfelelő korszak szaktudományosságára és esztétikájára. Végül alaposan meg kell vizsgálni, hogy az illető kritikus milyen tehetséggel, ízléssel, bátorsággal képviselte az illető irányzatot, ideológiát, alkalmazta a megfelelő módszert, ítéletei, állásfoglalásai mennyiben esnek össze a történelem, az irodalomtörténet értékelésével. Természetesen minden esetben a nemzetközi kontextust (hatások, analógiák, eltérések) figyelembe véve.

Francia nyelvterületen a pozitívizmus idején sem készült olyan monumentális, egész Európát átfogó kritikatörténet, mint G. Saintsbury műve,⁶ s tudomásom szerint most sem fogtak még hozzá egy olyan jellegű rész-kritikatörténethez sem, mint amilyen René Wellek kísérlete,⁷ vagy amilyen Walter Binni irányításával Olaszországban elkezdődött.⁸

A rendelkezésünkre álló összes francia nyelvű irodalomkritika-történetek csak a francia kritikával foglalkoznak, s azok is elsősorban kisebb terjedelmű, népszerűsítő összefoglalók. Olasz szerző franciára fordított munkája képviseli az európai műkritika történetét is.⁹

Az első többé-kevésbé tudományos igényű rendszeres kritikatörténeti kísérletek Franciaországban a pozitívizmus korára nyúlnak vissza. Ezek közül a legjelentősebb Ferdinand Brunetiere munkája,¹⁰ amely a reneszánsztól a saját koráig kíséri nyomon a kritika történetét. A könyvvel, amelyben az École Normale Supérieure-ön tartott előadásait foglalja össze, saját evolúciós műfajelméletét kívánta igazolni. Ez az apologetikus cél már önmagában is egyoldalú eszmefuttatásra készíti a szerzőt. Ehhez járul még az anyag kiválógatása is: csak a teoretikusokat és a hivatásos kritikusokat veszi figyelembe, az alkotóművészek és az olvasóközönség

⁴ M. NADEAU: *Esprit et méthodes de la critique contemporaine*. In: *Situation de la critique* . . . 144—145.

⁵ PICON uo.

⁶ G. SAINTSBURY: *History of criticism and literary taste in Europe*. 3. köt. London 1904.

⁷ R. WELLEK: *A History of Modern Criticism (1750—1950)*. Yale Univ. Press 1955—1965. (Egyelőre csak 4 kötet készült el, a XX. század elejénél tart.)

⁸ W. BINNI: *Storia della critica*. Firenze 1962.

⁹ VENTURI l. m.; lásd még olaszul: PONENTE: *Storia della critica d'arte*; a belga PIERRON, Sander munkája: *Histoire de la critique d'art*, Bruxelles s. d. Bielefeld, csak a XVIII. sz. végéig jut el, s az antikvitás után kívül csak Franciaországgal foglalkozik.

¹⁰ *L'évolution des genres dans l'histoire de la littérature*. Tomel^{er} (csak ez a kötet jelent meg). Paris 1890. Hachette.

kritikai gondolkodását jórészt érdektelennek tartja. Így, szerinte, a XIX. század kritikai gondolkodásába a *Globe* köre, Hugo, Stendhal, Balzac, Baudelaire, Flaubert, Zola stb. semmit, vagy alig valamit hozott. Ugyanez a doktriner szemlélet, amely a tételes filozófiáknak rendeli alá a kritikát, túlértékeli Guizot vagy főként Cousin irodalomkritikai jelentőségét. Végső soron Brunetière nem a kritika történetét vázolja, hiszen az irodalomhoz és a közönséghez nem igen viszonyítja a kritikusok megállapításait, hanem kronológiai sorrendben egymás mellé helyezi a kritikusok vélekedését a kritikáról, az irodalomról és az esztétikai kérdésekről. Tehát inkább kritikusportrékat nyújt a kritikai eszmék története szempontjából. Művének hiányosságait történelemszemléletének kezdetlegessége és dogmatizmusa magyarázza. Értéke az anyag összegyűjtésében rejlik, valamint abban a gondolatában, hogy a kritika történetét összekapcsolja a megismerés, illetőleg a tudományosság történetével. Így például szerinte a XIX. század elejének kritikáját, Madame de Staël és Chateaubriand nézeteit az is megkülönbözteti a későbbi kritikától, pl. a Villemain-étől, hogy a század elején még nagyon töredékesen ismerték a nem francia nyelvű irodalmakat, míg később jobban megismerték az irodalmat is és „azokat a kapcsolatokat is, amelyek a műveket összekötik korukkal, az intézményekkel, annak a társadalomnak a formájával és szerkezetével, amelyet a művek kifejeznek”. Többé-kevésbé elfogadható az a tudománytörténeti analógia is, amely szerint Sainte-Beuve elsősorban a pszichológia és a fiziológia módszereit alkalmazta a kritikára, Taine a Geoffroy Saint-Hilaire és Cuvier féle biológia módszereivel élt, míg ő a Darwin-Haeckel féle evolúciós biológia megállapítására épít. Kár viszont, hogy ezt a gondolatát, a kritikátörténet és tudománytörténet párhuzamát meg sem kísérli rendszeresen végig vinni a reneszánsztól kezdve saját koráig.

Mindennek ellenére Brunetière vázlata hosszú ideig a legjobb kritikátörténeti összefoglaló volt. Sem Tisost tipológiai kísérlete,¹¹ amely megkülönbözteti (kissé erőltetetten) az irodalmi kritikásokat (Brunetière, Lemaître), a moralista kritikásokat (Barbey d'Aureville, Scherer) és az analitikus kritikásokat (Bourget, Hennequin), s az utóbbit, az irodalmi pszichológiát tartja igazi tudományos kritikának, mert az azonosul az alkotóval, sem Ricardou kis összefoglalója¹² nem közelíti meg Brunetière könyvének gazdag anyagát és tudományos ötleteit. Ugyanígy Brunetière vázlata messze színvonalasabb, mint Victor Giraud 1945-ös könyve,¹³ amely nem rendszeres kritikátörténet, hanem inkább tipológia: a kritika különböző lehetőségeit mutatja be a múlt jelentős francia kritikásairól készült — eléggé közhelyes — portréiban. Idealista pozitívizmusának az a kiindulópontja, hogy az irodalmi mű a belső élmény tükörképe, visszhangja, hűséges kifejezése. Az irodalmi kritikának is elsősorban pszichológiai kritikának kell lennie, s dogmatikus történelmietlenséggel erről a „magaslat”-ról ítéli meg, s saját álláspontjához méri az összes előtte volt és kortárs kritikásokat, akik kivétel nélkül mind könnyűnek találtnak.

Sajnos, a francia pozitívizmus legnyíltabb, legkevésbé dogmatikus képviselője, Gustave Lanson, aki az irodalomtudomány módszertanával is foglalkozott, nem hagyott hátra rendszeres kritikátörténeti munkát.¹⁴ Ugyanígy a két világháború közti időszak legjelentősebb kritikusosa, a bergsoni vitalizmustól ihletett Albert Thibaudet sem írt összefoglaló kritikaelméleti vagy -történeti szintézist, két cikkgyűjteménye azonban jelentős szempontokkal gazdagíthatja a megírandó kritikátörténeteket.¹⁵ Az egyik a kritika rétegződése: Thibaudet megkülönböztet „beszél” kritikát, a „tanárok” kritikáját és a „művészek” kritikáját. Ez a hármas felosztás vitatható, az elnevezések különösen, mégis Thibaudet érdeme, hogy felhívta a figyelmet az eddigi kritikátörténetekben elhanyagolt „beszél” és „művész”-kritikára. Ezeknek az irodalmi életben nagyon fontos, a „tanárok” írott kritikáját megelőző, azt befolyásoló szerepük van. A kis csoportok, a szalonok, a körök, a szerkesztőségek stb. közvetítik a művészet vagy a társadalom ízlését, igényeit egyaránt. Ugyanilyen fontos a művészek írott kritikája, legyen az cikk vagy magánlevélben elejtett megjegyzés. Másik gondolata a kritika történetében beálló minőségi változásra utal: „A XIX. század előtt vannak kritikusok. Bayle, Fréron és Voltaire, Chapelain és d'Aubignac, Denys d'Halicarnesse és Quintilianus kritikuskok. De nincs kritika.” — Azaz a kritikusok csak a XIX. századdal válnak külön csoporttá, külön mesterséggé, céhhé. Ennek az új, az irodalomtól és a társadalom egészétől különvált kritikának a forrásait Thibaudet szerint 3 szinten kereshetjük: 1. a mesterség szintjén: a tanári és az újságírói mesterség a XIX. század folyamán kezdett tömeges szerephez jutni (sajtó, oktatás-

¹¹ Ernest TISSOT: Les évolutions de la critique française. Paris, Didier 1890.

¹² A. RICARDOU: La critique littéraire, étude philosophique (préface de Brunetière). Paris 1896.

¹³ Victor GIRAUD: La critique littéraire. Paris 1945. Aubier.

¹⁴ Gustave LANSON tanulmányainak új kiadása: Essais de méthode, de critique et d'histoire littéraire. Rassemblés et présentés par Henry PEYRE, Paris 1965. Hachette.

¹⁵ Albert THIBAUDET: Propos sur la critique (1927), in: Réflexions sur la critique. Paris 1939. Gallimard. L. még: Physiologie de la critique. P. 1922.

ügy fejlődése); 2. a szemlélet szintjén: a XIX. század a történetiség, a nagy összefoglalók, a leltárkészítés jegyében folyik; 3. politikai-szervezeti szinten a liberalizmus százada, amely különböző eszmék, vélemények egymás mellett létezését tételezi fel az irodalomban is. Az azóta végbement változásokra feltétlenül fel kell figyelnie a kritika szociológiájának: valóságos irodalmi mikro-milieu keletkezett, amelyik csak az irodalomból és az irodalomnak él, amelynek saját irodalma és kritikája van. Ez a mikro-milieu elősegítheti, de hátráltathatja is az irodalom és a közönség egymásra találását.

Hasznos antológiát állított össze a XIX. és a XX. század kritikáiból Fernand Baldensperger, a neves komparatista.¹⁶ A kiadvány jellegénél fogva azonban kritikátörténeti munkálathoz csak forrásként használható. Megállapításai túlságosan is az általánosságok szintjén mozognak. Így a kritika történetében a közgondolkodás történetének egyszerű tükröképét látja. „Az irodalmi kritika története Franciaországban, különösen a XIX. és a XX. században oly világosan tükrözi a közszellem útját, a tudomány fejlődését és a társadalom változásait, hogy a szellemi dolgok folyását százhusz év alatt talán jobban lehet illusztrálni egy ilyenfajta válogatással, (...) mint más tanuvalomásokkal.” Baldensperger kritikátörténeti koncepciója elsősorban azt hangsúlyozza, mennyiben függ a kritikátörténet az ideológia és az irodalom történetétől, nem egyszer direkt párhuzamot von a politikai és a kritikai szándékok között. A problémákat azonban nem gondolja végig rendszeresen, a könyv elsősorban portrék együttese.

A kritika műfaji önállósulásának útját, az irodalmi megismerés módszerének történetét állítják színvonalas összefoglalójuk középpontjába Jean-Claude Carloni és Jean-Claude Filloux.¹⁷ „Tanulmányozhatjuk a kritikásokat úgy, hogy műveik tartalmát, vagy ítéleteik helyességét és mélységét, vagy elemzőkészségüket stb. vizsgáljuk. Nem ez az alapvető célunk. Mindegyik arra törekszünk, hogy a kritikát, mint öntörvényű irodalmi *műfajt* tanulmányozzuk, s a kritika alkotásait annyiban vegyük bonckés alá, amennyiben azok explicit vagy implicit *módszert* árulnak el” — hangsúlyozzák a szerzők az előszóban. A könyv legsikerültebb fejezetei a XIX. századi kritikával foglalkoznak. Ezen az anyagon mutatják be, hogyan válik a kritika a dogmatikus „abszolutista kísértés” után, amit La Harpe, Nisard és Saint-Marc de Girardin képvisel, Sainte-Beuve és Taine nyomán tudományossá, relativává. Bebizonyítják, hogy a dogmatikus, neoklasszikus eszményű kritikuskoknál a kritikai aktus csak ítékezés, a kritika egy doktrína, egy a priori esztétika alkalmazása, s a szépség feltétele vagy jele valami másodlagos: a mű erkölcsisége vagy igazsága. Minden új művet ehhez az „örökkérvényű” mércehez mérnek. Madame de Staël és Chateaubriand után Sainte-Beuve és Taine újítása az, hogy nem ítéletmondással kezdik a kritikát, hanem elemző módon keresik a kapcsolatot a mű és létrejöttének körülményei között. A fejlődésnek indult tudományokhoz hasonlóan a tényekből, a jelenségekből indulnak ki és törvényeket keresnek. Viszonyítanak, elsősorban magyaráznak és nem ítélik eleve adott törvények alapján. Az új történeti, relativista kritika szerint a műalkotás 1. a történelmi, lélektani, társadalmi ember produktuma, 2. ezt a produktumot a kritikának értelmeznie kell, 3. a kritikai ítélet csak objektív ítélet lehet, kritériumainak magából az értelmezésből kell származniuk. Minthogy azonban ehhez a humántudományok — amelyekre ez a történeti-antropológiai kritika épít — kezdetlegesen voltak, alapfogalmaik gyakran idealista spekulációkon alapultak, a dogmatizmus veszélye nem szűnt meg. Taine, Brunetière, Bourget dogmatizmus a század vége felé nyilvánvalóvá válik. Ez a fajta szemlélet azonban, amely csak a kritikai módszer önfejlődését vizsgálja, nem tudja feltárni a pozitívizmus dogmatikussá és konzervatívává válásának fontos társadalmi-ideológiai rugóit, a tradicionalizmus előretörését a kommun bukása és később a Dreyfus-per után. Az impresszionista kritika szubjektívizmusa helyett a Lanson-féle előítélet és előregyártott rendszer nélküli pozitívizmusban és az „egyetemi kritiká”-ban látják a szerzők az irodalmi megismerés leglényesebb állomását. Sajnos, a XX. századi kritikára vonatkozó részben a szerzők csak a különböző kritikusok nézeteinek összefoglalására korlátozódnak, az elméleteket eklektikusan áttálozzák, lemondanak a nézetek logikai összevetéséről is.

Raphaël Molho antológiája¹⁸ a XIX. századi francia kritikáról szintén hasonló céllal készült: a kritikai módszer fejlődését kívánja szövegekben is illusztrálni. Előszavában a korszag lényegét a dogmatikus normatív ítélekezésről a művészi szabadság és egyéniség elvét valló, a művet az emberből magyarázó kritikára való áttérésben látja. Ez utóbbi módszert Sainte-Beuveben véli megtestesülni, a pozitívizmus első fellépésétől kezdve beszűkülést lát a kritikában, nem veszi észre a tudományos módszer továbbfejlődését. Nem tud az impresszionista kri-

¹⁶ Fernand BALDENSPERGER: La critique et l'histoire littéraires en France au dix-neuvième et au début du vingtième siècles. NY 1945. Brentano's.

¹⁷ Jean-Claude CARLONI—Jean-Claude FILLOUX: La critique littéraire. Paris 1963. P. U. F. Que sais-je? (4. kiadás)

¹⁸ Raphaël MOLHO: La critique littéraire en France au XIXe siècle. Paris 1963. Buchet-Chastel.

tikával sem mit kezdeni, egyszerűen a század fő eszméje, a szabadság egyik megnyilvánulásának véli. Fontos viszont az a megállapítása, hogy a külsődleges és a belsőleges kritika harca a XIX. századtól folyik, s Flaubert ismert levelét idézi George Sandhoz 1869. febr. 2-ről („La Harpe idején grammatikus volt, Sainte-Beuve és Taine korában történész. Mikor lesz csak művész, semmi más, csak művész, de igazából művész? Hol talál olyan kritikát, amely intenzíven foglalkozik a művel magával? Nagyon finoman elemzik a környezetet, amelyben létrejött, az okokat, amelyek létrehozták, de a *szándéktalan* költészet, a szerkezete, a stílusa honnan származik?”). A belső kritika nevében lázad Proust is Sainte-Beuve módszere ellen, de maga is a műhöz képest valami külsődlegeshez, az alkotó belső énjéhez folyamodik magyarázatért. Molho joggal mutat rá, hogy „a történeti kritika emberi leckéje valamilyen módon módszerei legádázabb ellenségeinél is megtalálható.”

Carlioni és Filloux, Molho és a kritikával foglalkozó legtöbb mai francia írás a *magyarázó* tudományos kritikát állítja szembe a dogmatikus *ítélkező* kritikával. Az *ítélkező* kritikát Molho egyszerűen azonosítja a burzsuál kritikával. Holott az értékelés, az ítélet (nem a dogmatikus előítélet) a kritika elidegeníthetetlen joga és kötelessége. A kritika — kimondva, kimondatlanul, közvetlenül vagy közvetve — érték. Ezt az értékelő mozzanatot emeli ki említett műkritika-történetében Lionello Venturi: „Sem egy tisztán filológiai mű, sem egy esztétikai elmélet, sem az izlés megnyilvánulásai nem merítik ki egészében a műkritikát. Az igazi kritika centrumának az értékelésben kell lennie. Könyvünk középpontjába azt kell állítanunk, hogyan ítélt meg az egyes kritikusok a művészeket vagy a műalkotásokat.” S a kritikátörténész a kritikust ítéletei alapján ítéli meg. Ennek az ítéletnek három tényezőjét sorolja fel: 1. pragmatikus tényező (az értékelt műalkotás), 2. eszmei tényező (a kritikus esztétikai, filozófiai nézetei, erkölcsi szükségletei, egészében a kultúra, amelyhez kapcsolódik, s amelynek átalakításához hozzájárul), 3. pszichológiai tényező (a kritikus személyisége). A pszichológiai tényező — teszi hozzá — fontosabb egy kritikusról szóló monográfiában, mint a kritika általános történetében.¹⁹ Módszerének lényegét így foglalja össze: „A kritika története nem a kritikai eszmék genetikus folyamatainak története. A kritikai eszmék tökéletesedése, azaz a régi eszmék bírálata lényeges. De ne tévesszük szem elől, hogy a kritikusok eszméiket nemcsak a megelőző eszmék bírálata révén teremtik, hanem és főként a műalkotások intuitív élménye alapján, (...) a műalkotás az ugródeszka, az ihleti a kritikust. Ezért a kritika történetét úgy adjuk elő, hogy lehetőleg állandóan összevetjük a művészeti ítéleteket vagy az esztétika történetének, vagy a művészet történetének, vagy végül, ha szükséges, az emberiség általános történetének tanulságaival.”

Ez a komplex történetirő törekvés nemcsak igény marad, többé-kevésbé meg is valósul. Így például a XIX. század 40–60-as évei francia műkritikájáról írt fejezetben megállapítja, hogy a Winckelmann óta a múlt felé forduló, a jelent a múlt formái felől megközelítő kritikából kiemelkedik a francia műkritika, amely formai elégtelenségei (töredékesség, zsurnalizmus) ellenére számtalan új értéket hoz. Ennek okát a következőkben látja: 1. sok kiemelkedő festő van Franciaországban, akik maguk is elsőrangú teoretikusok (Ingres, Delacroix, Courbet, Manet stb.), 2. szoros kapcsolat van irodalom és festészet között, politikusok is felfigyelnek a festészetre (Guizot, Thiers stb.), 3. a francia műkritika legjelentősebb alakjai (Thoré, Baudelaire, Champfleury, Zola, de kezdetben Planche és Laviron is) a *jelen* újító művészetét értékelték, a jelen legnagyobb értékeit támogatták, a romantikát és a realizmust az egyetemes művészet értékeihez kapcsolva tanulmányozták, míg előttük a neoklasszicizmus, majd utánuk a *Part pour l'art* és az akadémizmus szócsövei képtelenek nyilatkozni és az azt kifejező művészetet, az új irányzatokat (impresszionizmus) értékelni. Venturi azonban tovább megy az okok keresésében: „e termékeny korszak premisszái nem találhatók meg egyetlen rendszeres esztétikában sem (...), a neoklasszikus izlést halottnak tartják, elutasítják, a romantikus izlést elfogadják, de korrigálják, átalakítják, megújítják. Az esztétika határain túl kell lépniük, hogy megértsük ezt a gondolkodásmódot, s a társadalmi filozófiához kell fordulnunk.” Ez a társadalmi filozófia a különböző szocialista elméletek és az elméletek nagyjátóján meglátott valóság személyes, szenvedélyes átélése, amely jellemzi ez évtizedek jelentős művészeit és kritikusait.²⁰

Venturi is Croce alapján a művészet autonómiáját hirdeti, de nem lát antagonisztikus ellentétet a művészet történetisége és a remekművek egyetemessége között, mert ez az egyetemesség csak a relativitáson és a történetiségen keresztül valósulhat meg. Ennek tudatában vizsgálja az egyes kritikusok elemzéseit, értékítéleteit, hangsúlyozza esetleges előítéleteiket, elfogult-

¹⁹ VENTURI i. m. 36.

²⁰ A korszak műkritikájáról lásd még: P.-G. CASTEX: *La critique d'art en France au XIXe siècle*. Paris, 1957. Cours de la Sorbonne. CDU.

ságaikat, a kor gondolkodásának korlátait. Így a könyv idealista kitételi ellenére is igen érdekes, nagyon sokszor elfogadható, tovább gondolandó munka.

Nem mondhatjuk el ugyanezt Manuel de Dieguez tanulmányáról,²¹ aki teljes egészében zárójelbe teszi mindazt, ami történeti, relativ, külsődleges, s az örök „irodalmisságot”, az örök „génuszt” ezek felett tanulmányozza. Azt a kategóriát, amely a „remekművet kiragadja a Történelemből és egyedülivé teszi szerzőjét”, *style*-nek nevezi, míg ezzel szemben a mindennapi eszközként szolgáló nyelvet *ton*-nak. Kritikatörténeti pamfletjében azt vizsgálja, mennyiben közelítették meg a különböző kritikusok ezt az időn feletti, értéket jelölő *style* fogalmat (ami távolról sem azonos a korstílussal). Természetesen, elsősorban a formális retorikákban találja meg ennek elemeit, így Boileau-nál, Brunetiére-nél, akik a műfajok autonómiáját vallják, vagy például Valérynél. A könyv hangja viszont — a pamfletirodalom legjobb hagyományai szerint — gyilkos gúnyra vált át, valahányszor a XVIII. század „totalitárius” tartalmi esztétikájáról, vagy a XIX. század történetiséget és relativizmust valló elméleteiről esik szó. Ez érveket gyakran a jelzők helyettesítik, Madame de Staël például így cáfolja: „Valójában ez az elvont nő áll a történeti tévedés bölcsőjénél. Ez a merev tudatalattival rendelkező protestáns nő azt hiszi, hogy elégséges módon megcáfolta az esztétikai abszolutizmust azzal, hogy a műalkotásokat egyedül a nemzetektől, történetüktől és szokásaiktól tette függővé.” Hasonló módon esztlusban „cáfolja meg” Sainte-Beuve-öt és Lansont, a pszichoanalitikus kritikát, a marxizmus „abszolút művészi meddségét”, Sartre Baudelaire-tanulmányát, de egyáltalán nem foglalkozik a stilisztikai kiindulású kutatókkal és a strukturalistákkal sem, kivéve a *franca nouvelle critique* egy-egy képviselőjét (Bachelard, Béguin, Blanchot, Poulet, Barthes, Malraux), s a „művészi teremtés egzisztencializmusa” mellett foglal állást, amely Sartre módszeréből a történetiség kivonásával képzelhető el.

Ha Diegueznél a kritika története pamfletté torzul és szegényesül dogmatizmusa és a priori kategóriái miatt, Pierre Moreau lelkiismeretes, sok adatot tartalmazó kritikatörténete²² viszont apró részekre esik szét a szerző pozitívista szemlélete miatt. Maga az anyag kiválogatása és elrendezése is vitatható: sokkal nagyobb teret foglal el a XIX. század előtti korszak (amikor még Thibaudet szerint nem volt kritika, csak kritikuskok). Vitathatóságát növeli, hogy a kritika „külsődleges” történetét írja meg: eseménytörténetet, sajtótörténetet művel, de sem a kritikai elméleteket, sem a kritikusok ítéleteit nem hozza mindig elemző módon kapcsolatba a történelmi és az irodalmi folyamattal. Moreau könyve érzékelteti a probléma sokrétűségét (a kritika rétegei, objektivitás és szubjektivitás, filozófia, filológia és kritika, irodalomtörténet és kritika viszonya stb.), de ezeket az általános problémákat csak felveti, nem mélyíti el a kritikatörténeti elemzéseiben még ott sem, ahol a területnek irodalomtörténeti szempontból jó ismerője (romantika). Moreau könyvét elsősorban adataiért használhatjuk.

A francia kritikatörténeti összefoglalók közül a legsikerültebbnek, leginkább történetinek a marxista Roger Fayolle munkája tűnik,²³ amely a műfaj-történeti U (Université)-sorozat igényeinek megfelelően rövid bevezetőből és a legfontosabb elméleti szövegek válogatásából áll. A könyv azonban nem szűkül elmélettörténeté, mint például Wellek igényes munkája, a kritika története az irodalom és a társadalmi ideológiák történetének vetületében jelenik meg. A kritika az irodalmi irányzatok mellett vagy ellen lép fel, megelőzi azokat vagy elmarad tőlük. Így például Fayolle könyvében világosan megmutatkozik a hagyományörző kritika neoklasszicista beállítottsága a romantika idején, vagy később a romantika és a neoklasszicizmus fegyverének a realizmus, a naturalizmus, a szimbolizmus és az avantgarde irányzatok ellen fordítása. Ennek következtében a tradicionalizmus és az újítás mindenkori erői a maguk történelmi jelentőségében mutatkoznak. A kritikatörténész minden korszak kritikaelméletét és gyakorlatát a maga történeti konkrétságában és eszmei-politikai-társadalmi polarizáltságában mutatja meg. Így a második korszakság kritikájának elemzésekor a szerző kiemeli a konzervatív Vuillot jelentőségét a kor ideológiájának kialakulásában (az ő nevét Moreau, Carloni-Filloux vagy Dieguez nem is említi), s hozzá viszonyítva a maguk reális helyén jelentkeznek Sainte-Beuve, Baudelaire, Taine, Flaubert, vagy Vallès. Az egyes kritikusok pályáján (pl. Sainte-Beuve-én vagy Taine-én) is követi a különböző ideológiákat megtestesítő szakaszokat. Ezek az ideológiák a maguk osztálymeghatározottságában jelennek meg.

A kritika azonban — mint Fayolle bebizonyítja — éppen eszmei jellege miatt megelőzheti az irodalmat. Gyakran az új közönség új eszményei nevében új irodalmat követel, de az irodalom nem képes megfelelő szinten válaszolni az új igényekre. Így a klasszicizmus igénye megelőzi magát a művészi klasszicizmust, különösen eklatáns a felvilágosodás küzdelme többek között

²¹ Manuel de DIEGUEZ: *L'écrivain et son langage*. Paris 1960. Gallimard.

²² Pierre MOREAU: *La critique littéraire en France*. Paris 1960. Armand Colin.

²³ Roger FAYOLLE: *La critique littéraire*. Paris 1964. Armand Colin. Collection U.

az új irodalomért is, amely azonban részben elméleti küzdelem maradt, az új irodalom csak a XIX. században született meg. Fayolle könyve úttörőként mutatja be az irodalmi eszmék bátorságát és újszerűségét a francia forradalom alatt (Décade), a megvalósulás azonban régi formákban jelentkezik és színvonalában is messze elmarad az igényektől.

Ez a komplex történeti szemlélet nem szünteti meg a kritikusok összefüggő portréit, sem a kritikai módszer keresésének a tudományokkal rokonítható mozzanatát. Fayolle úgy vizsgálja a kritikát viszonylagos függetlenségében, hogy ezt a viszonylagosságot az irodalom, a közönség, az eszmei és a társadalmi küzdelem függvényeként elemzi is, egészen a közép-kortól a nouvelle critique-ig.

Ugyanezt az alapos filológiai és ideológiai alapozású munkát figyelhetjük meg Fayolle Sainte-Beuveről írt, a Sorbonne-on 1970 júniusában megvédett doktori disszertációjában. A disszertáció főként a *Causeries du lundi* kialakulását vizsgálja a kéziratok és vázlatok rendszeres figyelembevételével. Az eredeti fogalmazványok és a végső letisztázott szövegek, a név nélkül Svájcban és a névvel Franciaországban megjelent szövegek összevetésével Fayolle nagyon szépen bemutatja, hogyan szelektál Sainte-Beuve saját gondolatai között is, hogyan válik a múlt század ötvenes éveinek legelejétől a polgári igények kifejezőjévé a jelen és elsősorban a múlt irodalmának szelektálása és interpretálása révén, s hogyan válik egy évszázadra az egész irodalomtatást és irodalomszemléletet meghatározóvá ez a sainte-beuve-i szelekció és interpretáció. Fayolle elsősorban Sainte-Beuve-nek a XVIII. századról alkotott képét vizsgálja. Raphaël Molho nemrég megvédett monografikus disszertációja Sainte-Beuve személyiségét vizsgálja, s a *Port-Royal*-ra koncentrálván Sainte-Beuve-nek a XVII. századról alkotott képét elemzi. Vitára tűztek ki a Sorbonne-on egy Gaston Bachelard-ról készített disszertációt is. (Egyik disszertáció sem jelent meg nyomtatásban.) A *nouvelle critique* francia képviselőiről nem készült még alapos francia kritikai elemzés, egyelőre erre a feladatra csak egy amerikai szerző vállalkozott. Ezt az erősen eklektikus munkát fordították le franciára.²⁴

A fenti ismertetés jelzi, mennyire csak a francia kritika történetének tanulmányozására korlátozódik minden francia kritikátörténeti próbálkozás. Az utóbbi időben azonban egymást érik a különböző külföldi irányzatok legismertebb képviselői alapvető műveinek fordításai (Spitzer, Lewis, Frye, Auerbach, Jakobson, orosz formalisták stb.), amelyek termékeny vitára ösztönzik a francia kutatókat, bár különös módon Wellek kritikátörténetét nemigen ismerik. A horizontnak ez a kiszélesedése feltétlenül magával hozza a francia kritikai törekvéseknek az egyetemes kritikai gondolatba való tudományos beágyazását is, mint ahogy ezt könyve új kiadásában Pierre Moreau is szükségesnek véli, s Roger Fayolle egy cikkében sikeresen próbálkozik is vele.

Fodor István

²⁴ Robert Emmet JONES: *Panorama de la nouvelle critique en France de Gaston Bachelard à Jean-Paul Weber*. Paris 1968. Sedes. — Vö.: VAJDA A., Helikon 1970. 3–4. sz. 518–519. (recenzió).

WILLIAM K. WIMSATT JR.—CLEANTH BROOKS: LITERARY CRITICISM

A Short History. New York, 1957. Vintage Books. XV, 755, XXII p.

Wimsatt és Brooks kritikátörténete többszörösen rövidebb a Welleknél, éppen azért nem szabad olyan igénnyel közeledni hozzá, mint az alapvető forrásmunkákhoz. Kisebb terjedelme mellett más jellegű is, nem pusztán azt foglalja össze, amit Wellek részletesebben kifejt, hanem mást nyújt és másképpen rendszerez. Mindenekelőtt értéke, hogy az antik görögöktől indul; a könyvnek több, mint egyharmada olyan anyaggal foglalkozik, mely Wellek művéből eleve kimaradt. Mi több, nem egyes kritikusok munkásságának ismertetése áll középpontjában; a szerzők inkább azt akarják bemutatni, mint közelítik meg különböző korokban, különböző elméletírók az irodalom mibenlétének problémáját. Munkájuk tehát fokozottan érvényre juttatja az irodalomelmélet és az esztétika szempontjait. A kérdések felvetésekor az olvasó minduntalan érzi, hogy a szerzők maguk is egy jelentős kritikai irányzat figyelemre méltó képviselői, azaz a tárgyalt problémákra maguk is szenvedélyesen — sokszor éppen győződve — keresik a megoldást. Tárgyilagos anyagfeltárás helyett a kritika történetének egyik lehetséges — kétségkívül elfogult — interpretációját adják.

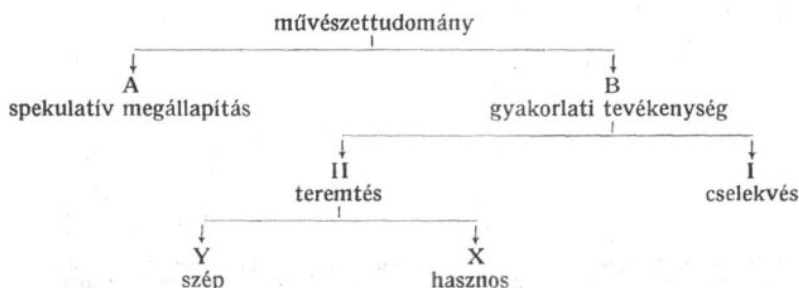
Az aut prodesse aut delectare gondolatát helyezik a középpontba, s alighanem joggal, mert ebben a kérdésben szinte minden önálló kritikai gondolkodó állást foglalt. Sidney-től (a költő „semmit sem állít, és ezért sohasem hazudik”) Wilde-ig („Végül is mi a szép hazugság? Egyszerűen az, aki önmaga evidenciája.”) a legkülönbözőbb kritikusok vallották, hogy esztétikai hatás előidézése képezi az irodalom elsődleges feladatát. A regényírás terén alighanem James vallotta legkövetkezetesebben ezt az elvet, kinek művében valóban „minden mindennek függvénye”. Másrészt viszont mindig voltak olyan elméletírók, akik a költészet társadalmi méltóságát és didaktikus szerepét hangsúlyozták. A romantika óta nagy vonalakban az értékek szubjektívizálásának lehetünk tanúi. Ha teljes mértékben elfogadjuk ennek a fejlődésnek

az eredményeit, akkor kénytelen-kelletlen arra a következtetésre jutunk, hogy lehetetlen törvényszerűségeket megállapítani az irodalomban. A XIX. század folyamán kialakult és napjainkra elterjedt szemlélet alapján a költői nyelvet szimbólumnak kell tekintelnünk, ez azonban azt vonja maga után, hogy egyre kevésbé vesszük tekintetbe a nyelv jel-funkcióját. A szimbolista értelmezés feltételezi, hogy a mű organikus, oszthatatlan egész, jelentése pedig immanens. Ebben az esetben viszont a művet sem önmagunkhoz, sem valamely objektív világhoz képest nem lehet elhelyezni. Másrészt viszont az objektív forma létezésének elismerése egyúttal azt jelenti, hogy ésszerű világot tételezünk fel, azaz végső soron célt, sőt finalitást ismerünk a tapasztalat univerzumában — teleológiai világszemléletet vallunk.

Ha az objektív valóságot fényhez, a szubjektumot kristályhoz, a költészetet pedig a tükröződéshez hasonlítjuk, akkor a dilemmát ekképpen fogalmazhatjuk meg: A tükröződés kétségkívül önmagában vizsgálódásra érdemes, öntörvényű valóságként értelmezhető, de bármiképpen is elemezzük, eljárásunk mindig maga után vonja az objektív világ valamilyen sajátos értelmezését, vagy esetleg létezésének kétségbevonását.

A szerzőket tehát elsősorban az érdekli, milyen kísérleteket tettek a kritika története során a költészetben kifejeződő érték objektív illetve szubjektív jellegének meghatározására. Jól látják, hogy ezen a ponton bármely kritikai gondolkodó arra kényszerül, hogy választ keressen ismeretelméleti, sőt lételméleti kérdésekre. Azaz valamely kritikai rendszer csak akkor áll meg a lábán, ha van ontológiai vetülete. Mikor a kritikus állít valamit a költészetről, egyúttal létértelmezést is ad.

A kritikátörténet nem más, mint különböző válaszok története, melyeket ugyanazokra a kérdésekre adtak. Az eltérő kritikai felfogások végső soron szorosan összefüggnek filozófiai kérdésekre adott eltérő válaszokkal.

A pragmatikus kritika nem lát különbséget A és B között. „Mikor egy képre pillantunk — írja Richards —, költeményt olvasunk vagy zenét hallgatunk, lényegében nem teszünk mást, mint amit a képtárba jövet vagy reggel öltözéskor tettünk.” A funkcionalista X-et és Y-t azonosítja. Eric Gill megállapítása szerint „A lefolyócső készítése éppúgy művészi munka, mint festményké vagy verseké.” A platonista szépségeszmény és az idealista expresszionizmus híve az Y-t transzcendens szépségként értelmezi és vele azonosítja a művészetet. „Ha az epigramma művészet, miért nem az akkor a puszta szó is?” — kérdezi Croce. Végül a didaktikus szemlélet híve úgy látja, hogy a művészet megegyezik A-val, tehát a kritikának is csak vele kell foglalkoznia.

Brooks és Wimsatt az Y meghatározását tartja a kritika fő feladatának, azaz annak a kérdésnek a megválaszolását sürgeti, mi kelt esztétikai hatást az olvasóban. Lényegében Schellingnek és Coleridge-nak abban a gondolatában látják az eddigi legjobb meg-

oldást, mely szerint a költszet lényege az ellentétes tulajdonságok kibékítésében rejlik. A művészetben mindig feszültségnek kell lennie: nemcsak a dráma és az epika, de a pasztorál, az idill, a tanító mű, a szatíra, sőt a líra sem nélkülözheti. A költői mű egy korábban nem létező világot hoz létre, de közben a már létező világról is kijelent valamit; egyesül benne dráma és megállapítás, metafora és betűszerinti értelemben vett tény, konkrét és elvont, egyszerre képez egészet és valaminek a részét, egész struktúra és ugyanakkor felvillanása is valami másnak a longinoszi vagy crocei értelemben, befogad és kizár, egyrészt mind a gyönyört mind a fájdalmat magában foglalja, másrészt csak az egyiket vagy csak a másikat, az arisztotelészi harmóniát éppúgy megtestesíti mint a miméziszt, eleget tesz a művészet általános és ugyanakkor a klasszikus vagy romantikus művészet különös jellemzőinek, egyszerre mű és alkotó illetve közönség.

Szegedy-Maszák Mihály

CESARE SEGRE: I SEGNI E LA CRITICA

Torino, 1969. Einaudi. 301 l.

A nyelvészeti strukturalizmussal együtt született meg a szemiológia programja. A struktúra-kutatások, illetve a jelrendszerek általános törvényszerűségeinek feltárására irányuló törekvések az európai humanizmus kultúrában Saussure munkássága óta mindig is egy mederben haladtak, egymással összefüggésben bontakoztak ki. Olyannyira, hogy egyenesen a nyelvészeti strukturalizmusnak a többi társadalomtudományra való kiterjesztése függvényeképpen került — legalábbis Franciaországban — az érdeklődés homlokterébe a szemiológia, az átfogó világmagyarázat igényével fellépő, az általánosságra aspiráló tudományok egyikeként. („Legalábbis Franciaországban” — mondtuk. Hisz ismeretes, hogy a jelrendszerek általános elmélete más forrásokat is magáénak mondhat. Peirce „szemiotika” néven fektette le alapjait, s terminológiailag az amerikai és szovjet iskolák ma is őt követik.)

Az irodalomtudományban és a kritikában is a strukturalista hullám révén vált elfogadottá a szemiológiai nézőpont. Cesare Segre-nek, a paviai egyetem professzorának ismeretétünk tárgyát képező gondolatgazdag könyve már alcímében is („Strukturalizmus

és szemiológia között”) ebbe a háttérbe illeszkedik.

A munka részint általános elméleti fejtegetéseket, részint e fejtegetésekre épülő műelemzéseket tartalmaz. Számunkra helyezett inkább az elméleti fejezetek tűnnek megszívlelendőnek, márcsak azért is, mert a hatvanas évek legnagyobb hatású szemiológiai, irodalomelméleti és kritikaelméleti munkáival folytatott vita kontextusában formálnak meg egy önálló álláspontot.

Mindenekelőtt mit ért a szerző struktúrán, közelebről egy mű struktúráján? „A műalkotás struktúrái — fejtegeti a *Kritika és strukturalizmus* c. bevezető fejezetben — egy különös megközelítési mód és egy különös műalkotás érintkezési vonalai.” (24.) A struktúra-fogalmat tehát a vizsgálódó szubjektum és a műalkotás viszonyán belül értelmezi, elvetve ezzel a strukturalizmus Lévi-Strauss-ra hivatkozó ontológiai változatát. A szóban forgó fogalom ontológiai realizációjának tagadásával Umberto Eco-t követi, aki — filozófiai síkon — leghatásosabban szegezett az ontológiai strukturalizmussal szembe egy „metodológiai strukturalizmust”.¹ „Egy struktúra nem más, mint olyan egyszerűsítő

¹ U. ECO: *La struttura assente*, Milano 1968.

eljárások alapján konstruált modell, melyek megengedik, hogy különböző jelenségeket egyetlen szempontból uniformizáljunk” — mondja Eco², ehhez a következőt téve hozzá: „A struktúra egy módozat, melyet azért dolgozok ki, hogy különböző dolgokat homogén módon nevezhessek meg.”³ Zárójelbe téve az ontológiai megalapozottság egyébként igen súlyos problémáját (ennek teljes elvetését mindenképp hibának kell tekintenünk), az idézett meghatározásokkal egyet lehet érteni.

De ha így állunk a struktúrával, nem jutunk-e vissza a legönkényesebb szubjektívizmushoz? — kérdezhetnénk. Segre erre a kérdésre azzal a bölcs mértéktartással válaszol, mely már maga mögött tudja a strukturalizmus legambiciózusabb törekvéseinek, az abszolút objektivitásra való aspirációnak részleges bukását. E bölcsesség azt sugallja, hogy ismerjük el az író és az olvasó szabadságát, hisz egy olyan műalkotással, mely maradék nélkül feltárja tartalmát, melynek pontos megfelelője megadható egy formulában, „nem tudnánk mit kezdeni: ugyanannyit érne megelégedni a formulával.” (25.) Mivel minden interpretáció elkerülhetetlenül részleges, Segre Starobinski szavaival „preferenciális” struktúrákról beszél.

A *stilisztikai analízis* című fejezetben követhetjük nyomon a főntebbi meghatározásokból adódó következmények elemzését. Itt gyakran él a szerző „a mű stilisztikai rendszerének” kifejezésével, anélkül azonban, hogy a stílus-fogalom megközelítő értelmezésével is megpróbálkozna. E részleges hiányosságtól eltekintve (mely azonban nem egyedülálló, hisz egyszerű-kétszer beleütközünk a tárgy elégtelen fogalmi megragadásából fakadó metaforikus kifejezésekbe), ehelyütt azt célszerű kiragadnunk, hogy a mű nem-lineáris, komplex voltából igyekszik a mű értékelhetőségét levezetni. Minden deskriptív megközelítési mód sarkalatos problémáját a következőképpen véli megoldani: „a stilisztikai elemzésnek egyaránt kell mozognia a beszéd különböző egyidejű síkjain, sőt megragadnia minden sík horizontális menetében és az együtt jelenlevő vertikális kapcsolatokban a totális beszédet, melyet egymásbajátszásuk konstituál. Egy ilyen beszéd komplexitása és gazdagsága valószínűleg egybeesik 'értékével': innen a kritikának az a lehetősége, hogy áttérjen a leírásról egy igazi és motivált ítélre.” (34.)

A könyv legizgalmasabb része az *Egy szemléleti kritika felé* címet viselő fejezet, melyben Segre az irodalom- és kritikaelméletre kiterjesztett szemléleti legfontosabb tájé-

kozási pontjai segítségével igyekszik behatárolni a maga nézeteit. E tájékozási pontok: R. Barthes, E. Buyssens, U. Eco s néhány olyan szemléleti munkássága, aki a film nyelvvel foglalkozik (C. Metz, E. Garro- ni, G. Bettegini).

Barthes nézeteit Segre igen élesen vitatja. *Eléments de la sémiologie*⁴ c. munkájáról nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a Saussure által megjövendőlt új diszciplína megvalósítását csak illuzórikusan szolgálja. Főleg azt az — egyébként nem pusztán Barthes-ra, hanem az egész francia strukturalista iskolára jellemző — gondolatot veti el, hogy a társadalom minden jelensége jelrendszerként funkcionál. Emögött szerinte a jel, illetve a szimptóma és index fogalmának egymásbamosása húzódik meg. Jelnek — mint mondja — csak azt lehet tekinteni, amit akaratlagos és tudatos módon a kommunikáció céljából használunk, tehát a nyelvet, illetve egyéb mesterséges konstrukciókat. Az öltözködést, étkezést stb. — mivel a társadalomban első-sorban más funkciót töltenek be — legföljebb szimptomának tekinthetjük, ha mindenáron szemléleti szempontból akarjuk értelmezni őket. További megjegyzése az, hogy az index és a jel fogalmának egybemosása logikailag is implikálja azt az eljárást, mely — Saussure-rel éppen ellentétben — a szemléleti rendeli a nyelvészet, s nem a nyelvészetet a szemléleti alá.

Íme a Barthes-kritika legfontosabb elemei. E sorok írójának máshelyütt volt alkalma felhívni a figyelmet azokra az elméleti veszélyekre, melyek a nyelv abszolutizálásából, tehát az összes jelrendszernek a nyelv mintájára történő felfogásából (ezzel ekvivalens a szemléleti lingvisztika alá rendelése) többek közt az irodalomtudományra és a kritika elméletére nézve is származnak.⁵ Éppen ezért tartjuk kötelességünknek, hogy rámutassunk: a kritika túlzott. Barthes szemléleti munkássága, ezen belül pl. a divatról adott szemléleti elemzése⁶ nemcsak pozitív mozzanatokot tartalmaz, de úttörő jellegű is. Persze, tanítása mögött ott leselkedik az a reális veszély, melyet Segre éles szemmel lát meg. Meglepetést okozhat — figyelmeztet Segre —, hogy korunkban, melyre az abszurdum, az inkommunikabilitás, az elidegenedés árnyai nehezednek, „olyan elméletek terjednek el, melyek a tevékenység minden formáját a beszéd világosságára hozva látszanak rendezni és explicitté tenni. Az ellentmondás csak látszólagos. Mindent jellel alakítanak át, melyek azonban nem kommunikálnak semmit...” (43.)

² I. m. 46.

³ I. m. 43.

⁴ In: *Le degré zéro de l'écriture*. Paris 1964.

⁵ Roland Barthes irodalomszemlélete. Valóság 1970/8.

⁶ *Système de la mode*. Paris 1967.

A szemiológia túl távan értelmezett (mert az egész társadalomra kiterjesztett) barthes-i elméletének bírálata, majd a helyesléssel fogadott Buysens-féle „szűkebb” szemiológia,⁷ s a szintén követendőnek ítélt Eco-féle felfogás (melyre más összefüggésben magunk is utaltunk) elemzése után a *Strukturalizmus és szemiológia között* c. fejezetben tárul elének összefüggően a szerző nézeteinek rendszere.

A lingvisztika és a szemiológia viszonyának helyes értelmezéséből indul ki, s ez nem más, mint annak hangsúlyozása, hogy a nyelv csak a jelrendszerek egyik típusát jelenti, következésképpen nem fogható fel minden jelentő folyamat a nyelv mintájára. Miután a szimptóma és a jel egybemosását ekvivalensnek tartja az üzenet egyik pólusának, a „feladónak” a kommunikációs folyamatból való kiiktatásával, figyelmet a „feladó” és a „címzett” viszonyának a művészi kommunikációban mutatott jellegzetességeire irányítja. Helyesen látja ugyanis: a Barthes-féle szemiológiai irodalomelmélet — midőn azt vallja, hogy az igazi szubjektum a nyelv, mert az író szubjektivitásának szerepe a kombinatorika mechanikus funkciójával helyettesíthető⁸—, az „üzenet” „feladóját” küszöbölí ki, s ezzel — akaratlanul is — a művészet halálának gondolatát anticipálja. A megfelelően értelmezett szemiológiai felfogás — ezzel

ellentétben — a szöveg prioritásának strukturalista elvét össze tudja egyeztetni annak elismerésével, hogy az író személyiségének determináns szerepe van az üzenet létrejöttében.

Miután sikerült a szemiológia helyét kijelölnie, nem mindent magyarázó, tehát a művészet- és irodalomelméletet is magába szívó, illetve a lingvisztikának alárendelő diszciplínát, hanem a felhasználható segédtudományok egyikét látva benne, a valóságnak megfelelőben tudja vizsgálni a műalkotások különböző elemeinek jel-funkcióját. A különböző „külső” formai elemek — ritmika, stb. — jelentés-konstituáló — konnotatív — jellegének ábrázolásáról sem feledkezik meg eközben, annak a *Hjelmslev*nek fogalmi apparátusát hozva mozgásba, aki mellesleg *Barthes*nak is egyik legjelentősebb ihletője. Mint ahogy a struktúra és a történelem, az írói személyiség és a társadalom kölcsönhatásainak bonyolult játékát is igyekszik megragadni, szaporítva azoknak az — immár nem ritka — „strukturalista” munkáknak számát, melyeknek nem az elmélet dogmatikus alkalmazása a fontos, hanem az, hogy a valóság megközelítésének minél gazdagabb eszköztárát tudják hasznosítani.

Kelemen János

GALVANO DELLA VOLPE: AZ ÍZLÉS KRITIKÁJA

Bp. 1970. Gondolat K. 299 I. (Studium Könyvek, 66.)

Újabb érdekes irodalomelméleti-esztétikai mű jelent meg, a szovjet, angol, osztrák, német, francia és lengyel marxista esztéták, irodalomtudósok, gondolkodók után a nemrégien elhunyt jeles olasz szerző gondolatmenetével ismertetve meg az olvasót. Alig egy évtizede, hogy kissé tágabbra nyitlak ablakaink a külvilág felé, s ha azt nem mondhatjuk is el, hogy közben hazai irodalomtudományunk mérföldes léptekkel jutott előbbre a maga útján, a változás jelei szembeszökőek, és egészükben véve örvendeteseek. Több évtizedes lemaradást kell „behoznunk” (nem első ízben a magyar szellemi élet történetében), s ez óhatatlanul egyúttal azzal, hogy régi megcsontosodások helyébe itt-ott újabb, de végiggondolás nélkül átvett elméletek kerülnek, melyek az újságnak időhöz kötött, egyszerű értéken kívül kevés maradandót hoznak. Mégis, csak a megtermékenyítő újnak a befogadása biztosíthatja a gondolkodásban

ennek „kiforrva megtisztulását”: enélkül a befogadás nélkül nincs egészséges fejlődés. Korántsem lényegtelen, de másodrendű kérdés, hogy a „befogadás” folyamatában az átvétel, vagy pedig a megfelelő, — szükségképpen új gondolatokat is tartalmazó — ellenérvek keresése-kikövácsolása lesz-e uralkodóvá.

A kötet szerzője a modern nyelvészeti törekvésekhez kapcsolódva, de egyszersmind szigorúan a marxi történelemszemléletre támaszkodva kíván logikus irodalom- és művészetelméletet kidolgozni. (A mű három egymással összefüggő, részben mégis eltérő tematikájú fejezetre tagolódik: az első a „költői kép”-ből kiinduló koncepciók bírálatát adja, a második a költészet szemantikai kulcsát kívánja kezünkbe adni, s a harmadik keres választ „a többi művészet” problematikájára.) A vállalkozás nem kicsiny, az elkészült mű erényei közt azonban mind

⁷ La communication et l'articulation linguistique. Paris — Bruxelles 1967.

⁸ L. erről id. cikk: Valóság 1970/8.

az igényes, elvont gondolatiságot, mind a jó szemre valló részletmegállapításokat számon tarthatjuk.

Kár, hogy ez a két erény nem tud egymással minden esetben összehajlózni.

Della Volpe abból indul ki, hogy „a költői kép koncepciója” leginkább a romantikában gyökerezik: a teremtő képzet, a színes látta-tás, a szertelen, értelmén túli művész-zseni trónra ültetésének szellemi periódusában, ezért aztán — racionális világnézettel bírván, tudományos eredményekre törekedvén — le kell vele számolnunk. Bírálataiban logikusan nyúlik vissza Vicoig és jön előre napjainkban a New Criticism iskolájáig, az ő „hagyományos esztétikai miszticizmusuk” (stb.) ellen irányítva támadásait.

Érdekesen és meggyőzően bizonyítja be ennek során, hogy a költészet ún. képszerűségének megközelítésénél korántsem mondhatunk le az értelem, a logika eszközeiről, már csak azért sem mert ezek a „képek” — legalábbis az általa kiválasztott példák esetében — maguk sem minősíthetők irracionálisnak: kimutatható bennük az értelemnek tényleges kapcsolatokat feltáró-kiemelő szerepe, rendező ereje. Néha igazában ki sem tudna alakulni ez a bizonyos kép, ha nem munkálna ebben közre az értelem, „továbbgondolva” a mondatban közvetlenül megadott információkat. A Della Volpe által itt előadottak egyszerűsége arra figyelmeztetnek, hogy ebben a tekintetben — ti. a költői műben levő logikai tényezők figyelembe vételét illetően — ezután is akad még tennivalónk. (Gondoljunk akár a legegyszerűbb esetekre: pusztán a képszerűsége koncentráva azt sem lehetne megérteni, hogy miért alkotnak ellentétet egy műben mondjuk a „férfi és nő”, „falu és város” szópárok. Hiszen ezek is tudatunk által a megnevezett dolgokból *elvont* tulajdonságok közti ellentétesség alapján vihetnek kontrasztot egy „kép”-be vagy helyesebben: a költői műalkotás anyagába, szerkezetébe.)

A tanulmány egészének fölépítése azonban mindjárt egy fontos módszertani kérdést is fölvet. Vajon szerencsés-e az ilyenfajta — tehát *egy bizonyos nézet bírálatából* történő — kiindulás akkor, ha valaki egy új koncepciót kíván megalapozni? Hiszen, amiért azt bebizonyítjuk, hogy választott ellenfelünknek nincs igaza, még egyáltalán nem bizonyos, hogy nézeteinek épp az ellenkezője helyes. Adott esetben: részint kérdéses, hogy a választott példák — voltaképpen *ellenpéldák* — szerzett tapasztalatokat milyen mértékben lehet általánosítani, hogy vajon a logikai mozzanat fontosságának igazolt kiemelése ad-e jogot elméleti abszolutizálására is. Részint pedig: noha a bíráló kép-koncepcióhoz írt kérdőjeleket a „címette-ken” kívül föltételezhetően még másoknak is érdemes kisebb vagy nagyobb mértékben

figyelembe venni, az sem világos, hogy vajon helyes-e a „fantázia vagy logika?” kérdés-föltevést gyújtópontba állítani. Hiszen korunk esztétikai-irodalomtudományi szakirodalma sokféle megoldást kínál; ha tehát valaki téveszmék cáfolatának negatívumaiából akar eljutni a pozitívumokig, akkor a maga nézeteitől elütő *összes* fontosabb állásponttal föl kellene vennie a küzdelmet: az erősen pszichológiaellenes Ingarden-féle fenomenológiai irányzattól egészen más-más pszichológiai iskolák főbb képviselőiig — nem utolsó sorban pedig nagyobb figyelmet kellene szentelnie a lukácsi esztétikai koncepciónak. (Nem mond ellent ennek az sem, hogy ez utóbbinak *rendszeres kifejtése* később jelent meg, mint *Az ízlés kritikájának* olasz kiadása.) Della Volpe azonban nem így jár el, s az olasz viszonyok közül kiszakított mű esetében különösen szembeszökővé lesz ez a fogyatékos-ság: a „Vico-romantika—Croce-örökség”-ben és a New Criticismben levő irracionális-mus ellen irányított *össztűzek* lövedékeinek egy része nálunk célpont híján marad.

A kötet mondandójának „pozitív” részét nagyjában-egészében a következő tételek kifejtése adja. Ez irodalmi — azaz nyelvi — műalkotást is a jelentéstan felől kell megközelíteni, akár valamely tudományos műnek a nyelvi anyagát. Csakhogy míg a tudomány-nak a nyelve szigorúan egyértelmű, a tudományos művek szövege pedig „össz-szöveg-összefüggési” természetű, (azaz: egyes részei rajtuk kívüli tudományos szövegrészeket sokaságával vannak kölcsönös függőségi viszonyban), addig a költői műnek többértelmű és önmagában zárt egészet adó, „szerves-szövegösszefüggés-jellegű nyelve” van. Az ily módon megformált nyelvi anyagban ismerhető fel a mű stílusa. Ez a sajátos nyelv végső soron ugyanolyan értelmes-logikus közlést hordoz, amelyet a tudományos művek nyelve. A szerves szövegösszefüggés autonóm, ugyanakkor ez az autonómia csak részleges, amennyiben egysége a művön kívüli valóságban gyökerező történelmi szemlélet egységességében ismerhető fel.

Legmeggyőzőbben — nem utolsó sorban gazdag példaanyagával — az utóljára említett „tételt” igazolja a kötet. Sajnos, ez tartalmazza egyszerűsége legkevesebb újat: amit nagyjában-egészében már Taine is fölismert, amit a marxizmus klasszikusainak sokat idézett szavai megfogalmaztak, amit a szociológiai irodalomszemlélet hívei is kimondanak, azt árnyalja talán egy kicsit tovább Della Volpe, számos részletet villantva fel a „szerves szövegösszefüggés”, az egy-séges stílust teremtés és a kor társadalmának kapcsolatából. Meg kell mondanunk, hogy pl. Lukács György — akit a szerző jobbára meg-*lehető* fölényrel kezel — belsőbb, strukturá-lisabb összefüggéseket mutatott már föl kor

és mű között, mint amilyenekkel Della Volpénak — egyébként nem érdektelen és helytálló — elemzései szolgálnak.

Másik két sarkalatos tétele nagyobb mértékben serkent vitára, mint amennyire elfogadásra. Hogy a műalkotásban megengedhetők olyan egyértelmű meghatározottság nélküli megjelölések, amilyeneket tudományos művek szövegei nem engedhetnek meg maguknak, az nem kevésbé ismert tény, mint amennyire az, hogy költői művekben szereplő szavak (dolgozat, fogalmakat megjelölő szócsoportok) gyakran hordoznak a közvetlen szótárin-nyelvtanin túli jelentést is. A könyv írója ezekhez a közismert igazságokhoz igényes és nemegyszer erősen elvont gondolat sorokat fűz, amelyek megintcsak arra figyelmeztetnek, hogy ezeknek a tényeknek föltételezhetően nagyobb a súlya, hogyszem megelégedhetnénk tényszerű tudomásulvételükkel. A könyv azonban nem mindig járja következetesen végig a megragadott jelenségtől a következtetés levonásáig ill. bizonyításáig vezető út összes állomását — sajnos, néha egyes terminusainak világos magyarázatával is adós marad — így széleskörű általánosítása, (az, hogy a leírt jelenségeket a művészség legfőbb jellemzőivé emeli) nem meggyőző. Ami nagy szerepet játszik *Az isteni színjátékban*, az nem föltétlenül érdemleges tényezője *Az emberi színjáték*nak is — vagy megint más típusú műalkotásoknak. A mondottak érvényességi körének meggyőzőbb és világosabb — ahogyan nem szükségképpen szűkebbkörű — megvonása minden bizonnyal növelte volna tudományos értéküket. A „szerves-szövegösszefüggés-jelleg” koncepciója jórészt a művészi alkotás homogenitásának tényére épül. Ennek a kétségkívül fontos ténynek különösen erős hangsúlyozása azonban megintcsak egyoldalúsághoz vezet, hiszen eközben Della Volpe a költői (és más) műalkotásoknak olyan tényezőit hagyja figyelmen kívül — ha esetleg mint „kellemes járulék”-ként, kiegészítő erejéig meg is említi némelyiküket — mint sajátos ritmusosságuk, harmonikusán vagy ellentétek dinamikus egymásnak feszüléséből megalkotott konstrukciójuk. Évtizedekkel korábban sokkal meggyőzőbb módon nyúlt a „mű-autonómia” kétségtelenül bonyolult kérdéseihöz József Attila, a művészi változó és a művészi állandó viszonyát dialektikusan elemezve. (Egyrészt jellegzetesebben strukturális tényezőket is figyelembe véve határozta meg a mű egész-voltát, másrészt — de talán ebből is eredően — elkerülte ennek a fölismeret részleges autonómiának az elméleti abszolutizálását. Della Volpénál a szöveg „szervességének” hangsúlyozása odáig vezet, hogy a kész szövegnek korábbi változataival való kapcsolatát is mintegy autonóm — ti. *magán a nyelven belüli* —

fejlődést tárgyalja, olyan tényezőket hagyva figyelmen kívül, amilyen pl. a *költőnek* közben esetleg *megváltozott szándéka*. Így rendkívüli fontosságot is tulajdonít ennek a „belső” fejlődésnek, mégpedig nem pusztán filológiai vagy éppen alkotáslélektani vonatkozásban (ilyen szempontokat nem vesz föl), hanem elméletileg. A kész műben mintegy az abszolútot — a korábbi körülírásokból végül is kitisztult igazságot, az útjára lelt kifejezést — látja (ez a felfogás tehát kizárja variációk létezését), s ezek után a mű igazságának kritériumát már mondhatni „önmagához való viszonyában” véli föllelni: abban, hogy a fejlődő nyelvű anyagnak milyen mértékben sikerült a maga történetileg meghatározott sajátos stílusával eljutnia a célzott közlésig.

Ezeknek a néha a tautológiát „súroló” fejtegetéseknek a során is érdekes részlet-megállapításokat tesz a szerző, s egészükkel is fontos tényezőkre irányítja rá a figyelmet. Hiszen azt a tényt, hogy a „közlésnek”, „az igazságig” való eljutásnak a módja, (a műalkotás „nyelve”) beható elemzést érdemel, még akkor is szem előtt kell tartani, mikor ez a „nyelv” mintegy eltűnik a „mondott” (ábrázolt) dolgokban. Mikor pl. a lefestett kép elemei egy bizonyos külső valóság részlet elemeivel vizuálisan csaknem egyenértékűek, tehát a „közlés” módjának sajátossága nem lesz szembeszökővé, akkor is tény, hogy az ábrázolt tárgyát, dolgot festékvonalakkal és foltokkal „mondja el” a festő, ezekkel „mondja” ilyenek vagy olyanok a „mondott” dolgot — é.i.t. Dolog és mű viszonyában tehát a vonallal-folttal „szólás”-nak — mint beszédszerű tényezőnek — a sajátos törvényei tanulmányozást érdemelnek. Olyan korokban pedig, mikor a képen és a külső valóságban látottak elemei között csak kismérvű a hasonlóság, különös hangsúlyt kap ennek a „mondás”-nak a milyensége: a korábbiaknál fontosabb tényezőjévé lesz a műnek. Méltán foglalkozik ezekkel a kérdésekkel Della Volpe nem csupán a festészetről szólva, hanem az irodalmi mű tárgyalásakor is, hiszen ott is analóg jelenséggel van dolgunk. Viszont *csak* ebben — tehát magának a közlés-szerűségnek a „hogyan?”-jában — látni a lényegét már mindenképpen egyoldalúság. (Hozzátehetjük viszont, hogy — más változatban — nemcsak *Az ízlés kritikájára* jellemző. Pedig már-már olyan a hasonló nézetek talajáról kiinduló műelemzés, mint amilyen az lenne, mely a technikai kódoló-dekódoló műveletekben kutatná a tévéfilm művészségének lényegét.) Ha ilyen értelemben elégszünk meg annak tudomásulvételével, hogy a műalkotás nem fordítható le más „nyelvre”, tehát „azt mondja, amit mond”, e „mondás” egésze („mit?”-je és „hogyan?”-ja) által elért *hatást* pedig egyszerűen „hedonisztikus igé-

nyeket" kielégítő mellékes járuléknak tekintjük — mint ezt lényegében Della Volpe teszi — akkor a műalkotás katartikus funkcióját is hallatlanul aláértékeljük, ugyanakkor pedig keveset nyerünk ennek ellenében. Különösen azért, mivel az egyes nyelveknek igen fontos — mégpedig éppenséggel racionális igények szempontjából igen fontos — sajátosságai között tartjuk számon egymásra való „lefordíthatóságukat”, a jelentettnek egyik jelrendszerből a másikba való áttehetőségét.

Maga a szerző is mintha érezné, hogy szigorúan racionális—tudományos koncepciójában valami elsikkadt. Avatott műértő lévén „menet közben” ösztönszerűleg továbbmegy annak megállapításánál, hogy a vers (vagy pl. film), többértelműen és egységes történelmi-társadalmi szemlélet által meghatározottan eljut a maga közlendőjének kimondásáig, és így eljut „az igazságig”. „Döbbenetes erejű”, „csaknem tapintható” — mondja elismerőleg, „banális” — ítélkezik máskor megrovólag; méltányolja egy-egy kifejezés „igazi erejét”; van, amit „mély”-nek és „megható”-nak talál, „komoly és fenséges”, majd éppenséggel „szívbemarkoló pátosz”-t értékel, művek „szépségé”-ről szól — é. i. t. Ezeknek a kifejezéseknek a helyét, a magyarázatukat azonban hiába keresnénk a della volpei esztétikában. (Ha csak az ismételtlen bíráló „hedonisztikus igények” jobb-rosszabb kielégítésének nem minősítjük mindezt.) Pedig többet tett volna mindenfajta „romantikus miszticizmus” ellenében azzal, hogy a fenti szavakkal megragadni kívánt jelenségeket ill. tulajdonságokat *racionálisan értelmezi és magyarázza*, mint azzal, hogy — a mű tisztán racionális természetét hangsúlyozván — *elméletileg* nemlétezőknek, meg nem magyarázandóknak tekinti, *gyakorlatilag* viszont nagyon is számításba veszi őket.

Az olyan kijelentéseken is, melyek szerint „Ahol nincs *eidós* vagy *dianoia* vagy *idea* vagy fogalom (ítélet), vagy nevezzük akárhogy, ott nincs *forma*, ami méltó erre a névre, ha-

nem csak káosz, az anyagnak vagy sokféleképpen *alaktalan állapot*”, alighanem a racionalizmusnak ez a túlhajtott, néha már önmaga ellentétébe átcsapó fajtája nyilvánul meg, mely mintha a ténynél, a dolognál is fontosabbnak tartaná magát a rációt. Hiszen Della Volpe itt is szem elől veszti, hogy az organikus anyagi „elrendezettség”-ből vonatkoztatta el az emberi értelem a rendnek, a formának a fogalmát, és nem megfordítva történt.

Della Volpe föltételezhetően attól is azért idegenkedik, hogy a nyelvi anyagnak mint anyagnak, valamint a kompozíciónak (és más strukturális elemeknek) a pszichikai hatástényezőivel érdemlegesen számoljon, mert az ilyesmit *nem tartja eléggé egzakt, eléggé tudományos* studiumnak. Megint csak nem vesz közben észre olyan tényeket, hogy a költő nem a tudományosan felmérhetően jelentőségű, de steril saussure-i *nyelvmodell*-ből, hanem magából a sokértékű, *eleven nyelvi anyagból* alkot — azután *leg-egyénibb impressziói alapján* fogalmazza meg elméletileg perdöntőnek szánt (tétélei bizonyosságául szolgáló) ítéleteit: melyik mű értéke-sebb, művészibb a másiknál.

A materialista racionalizmusnak aligha az a feladata, hogy mindenben *kimutassa* a ráció rendező elvét, sokkal inkább az, hogy akár a saját természetét tekintve legirracionalisabb jelenséget is *megértesse* a ráció eszközeivel. Az előbbi célt lehetetlen elérni, az anyag helyenként legyőzhetetlen ellenállása miatt — az utóbbi előtt viszont korlátlanok a lehetőségek. A költői mű ténylegesen racionális-beszédszerű mozzanatainak racionális feltárásában (magyarázatában, kidomborításában) komoly értékei vannak Della Volpe könyvének. Ezeket az eredményeket azonban a költői alkotások más természetű sajátosságainak nem kevésbé racionális feltárásával kell kiegészítenünk, ha nem akarunk torz — a valóság tényeivel nem hitelesíthető — képet kapni.

Tamás Attila

ПРОБЛЕМЫ ПРОСВЕЩЕНИЯ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Москва, 1970. АН СССР Институт мировой литературы им. А. М. Горького, изд. „Наука” 354. p.

Az utóbbi évek — hazai és külföldi — irodalomtudományában egyre erőteljesebben érvényesül az a tendencia, amely megpróbál szakítani az irodalom stílus kategóriák szerint való felosztásával, és azt tűzi ki célul, hogy az irodalmi fejlődés folyamatát a történelem menetének objektív törvényszerűségeivel jobban harmonizáló *nagyobb egységeket* szemlélje. Természetesen ez a törekvés nem kell,

hogy meglepetést keltsen, ha figyelembe vesszük az irodalomtörténeti kutatások legújabb eredményeit.

A kelet-európai, ázsiai és latin-amerikai irodalmak bekapcsolása a tudományos élet vérkeringésébe sok új vonással gazdagította az irányzatokról és stílusáramlatokról kialakított elképzeléseket, melyeknek alapjául korábban csak a nagy nyugati — angol, francia,

német — irodalmak tapasztalatai szolgáltak. Kiderült, hogy míg a különböző stílusáramlatoknak azok az ismertetőjegyei, amelyeket változatlanul ismétlődő, állandó komponenseknek tartottak, az egyes irodalmakban — a nemzeti sajátosságoknak megfelelően igen gyakran csak rendkívül áttételesen, az eredetire jóformán alig hasonló módon jelentkeznek, vagy — ami szintén előfordul — teljesen hiányoznak, addig kimutathatók olyan tipológiailag adekvát tulajdonságok, amelyek egyaránt jellemzők a megegyező gazdasági körülmények között vagy azonos szellemi légkörben fejlődő társadalmak művészetére. Ugyanennek a felismerésnek a helyességét támasztották alá azok az elemzések is, amelyek egy adott kor képzőművészetében, zenéjében, építészetében végbement változásokat igyekeztek — az irodalmi jelenségekkel párhuzamosan — differenciáltabban körülhatárolni. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a művészet fejlődésének folyamatát nem képes teljes bonyolultságában, dialektikus ellentmondásosságában megragadni az a leírás, amely ezt a folyamatot lineárisan, a különféle irányzatok — reneszánsz, barokk, klasszicizmus, romantika stb. — egymásutánjaként ábrázolja. Azok a kísérletek is kudarcba fulladtak, melyek arra irányultak, hogy ezt a kronológiai sort szegmentáltabbá téve, az egymást követő „korszakok” közötti átmenetet újabb „címkekkel” (preklasszicizmus, preromantika, posztimpresszionizmus stb.) lássák el. Az ilyen felfogás a régi és új ellentétére redukálja, statikussá mervíti az egymástól eltérő jelenségek bonyolult kölcsönhatásában megnyilvánuló változás dinamikusságát, miközben leegyszerűsíti, torz képet fest a sokszínű irodalmi élet tényleges helyzetéről. Mint Sőtér István megállapítja: — „egy-egy korszak „élő” irodalma többnyire nem csak a réginek és az újnak, hanem többféle réginek, s igen gyakran többféle újnak harcából, vagy szövődéséből jön létre”. (*A korszak és az irányzatok*. Kritika, 1970. 2. szám.) Ezért a történetiség jogos követelményét voltaképp diszkreditáló mechanikus történelemszemlélet zsákutcájából csak azoknak az irányzatok sokféleségét magukban foglaló korszakoknak (epoques) tipológiai meghatározása jelenthetett kiutat, melyeknek a bennük kifejezésre kerülő — marxi értelemben vett — *emberi lényeg* (das menschliche Wesen) kölcsönöz sajátos, egymástól világosan megkülönböztethető arculatot.

„A felvilágosodás problémái a világirodalomban” c. tanulmánygyűjtemény két szempontból is különleges jelentőséggel rendelkezik: egyrészt magasabb szinten tovább folytatja a XVIII. századdal foglalkozó szovjet irodalomtudományi kutatásoknak azokat a haladó hagyományait, melyeket

N. J. Berkovszkij, I. J. Vercman, D. I. Gacsev, V. R. Grib, Sz. Sz. Mokulskij, I. L. Aljtman, P. N. Berkov, G. A. Gukovszkij, A. V. Zapodov stb. munkássága fémjelez; másrészt azzal a törekvéssel, hogy egy átfogóbb irodalom- és művészettörténeti korszak specifikus tulajdonságait feltárja, szervesen illeszkedik abba a sorozatba melyet az 1967-ben „Литература эпохи Возрождения” (A reneszánsz kor irodalma) címmel napvilágot látott kiadvány indított el.

Ha végignézzük a tartalomjegyzéket, rögtön szembetűnik, hogy a kötet létrehozásában a legkiválóbb irodalomtudósok működtek közre — a szerzők között találjuk J. V. Vippert, Sz. V. Turajevet, K. V. Pigarjevét, A. D. Csegodojevét, T. N. Livanovát, J. Sz. Kurbátovát, D. D. Blagojt, G. P. Makogonyenkót, A. A. Jelisztratovát, N. L. Sztjepanovot stb. és — egyetlen külföldi résztvevőként — Szauder Józsefet.

A szerkesztők az első részt általános elméleti problémáknak szentelték.

Sz. V. Turajev tanulmánya röviden áttekinti az orosz és szovjet irodalomtudományának a XVIII. századi irodalom kutatása során elért eredményeit, majd rátér a korszak vitás kérdéseinek tárgyalására, és rámutat, hogy amíg nincs kellőképpen tisztázva a realizmus kategóriájának tartalma, addig nem lehet jelentős előrehaladást várni a felvilágosodás realizmustípusának vizsgálatában. A harcot ezen a téren egyszerre két fronton kell megvívni: a realizmus művészetén belüli határainak eltörlesztését indítványozó javaslatokat ugyanúgy el kell vetni, mint azoknak az irodalomtörténészeknek a nézeteit, akik realizmusról csak a múlt század 30-as éveitől kezdve hajlandók beszélni, hiszen kétségtelen, hogy a „realizmus programját” (bár ez a terminus akkor még nem volt divatban) egyöntetűen megfogalmazták a különböző országok írói — Fielding, Diderot, Lessing, és nekünk nem tagadnunk kell a többi század realizmusától való eltérésekre hivatkozva ezt a programot, hanem megértésünk” (12–13).

Rendkívül hátrányosan befolyásolja a sikeres munkát a terminológiában uralkodó zűrzavar. Egyesek, pl. szinonimaként használják a „просветительство” (felvilágosító, népművelő tevékenység) és a „Просвещение” (felvilágosodás) fogalmakat. P. N. Berkov ugyan kísérletet tett e két terminus különválasztásra — kifejtve, hogy „просветительство” — az a filozófiai-politikai áramlat, amely az ismeretek propagandájában, a műveltség terjesztésében és az ebből származó fokozatos változásokban és reformokban látja a társadalmi élet megjavításának egyetlen eszközét, míg a felvilágosodás a просветительство meghatározott szakasza, melynek pontosan leírható ideológiai rendszere polgá-

ri-forradalmi jellege ellenére sem ismeri el a forradalmat, mint a társadalom átalakításának módszerét (13) —, de elgondolásait aligha fogadhatjuk el végérvényes definícióként, mert ugyanilyen erővel lehetne a felvilágosító munkát is a felvilágosodás sajátos, elkorcsosult válfajának tekinteni (amint erre van is példa a germanisták körében, akik szembeállítják Lessing életművét Nicolai tevékenységével).

Hasonló nehézségekkel találkozhatunk a felvilágosodás határainak kijelölésekor is. Egyesek (főként a nyugati irodalomtudósok) csak kezdeti, racionalista periódusát hajlandók e címszó alatt tárgyalni, és kirekesztik vizsgálódásaik köréből Rousseaut, Herdert, a „Sturm und Drang” mozgalmat; mások (elsősorban a szovjet orientalisták) az antifeudális irodalom minden jelenségét ide sorolják, holott „a felvilágosodás történelmileg konkrét szakasz az ideológia és a művészet fejlődésében” (14.), melynek legfontosabb jellemzői a következőkben foglalhatók össze:

1. „A felvilágosodás ideológiája — amint ezt Engels és Lenin kijelentései igazolják — a feudális rend felbomlásának abban a stádiumában jött létre, amikor maga ez az ideológia is cselekvő tényezővé vált és — a történelmi haladás tempóját meggyorsítva — elősegítette a régi rendszer szétzúzását.” (15.)

2. „A felvilágosodás képviselőinek esztétikai programját, alkotói módszerük specifikumát a megoldásra váró társadalmi és nevelő feladatok határozták meg.” Ezzel függ össze a felvilágosodás realizmusának *aktív* jellege: a művész itt nem passzív szemlélő, hanem — Flaubert és Balzac pozíciójától eltérően — olyan hősöket teremt, hogy segítségükkel beavatkozhatson az események sodrába és saját elképzeléseinek megfelelően irányíthassa azt (17).

3. „A felvilágosodás irodalmára nagy mértékben jellemző a *tagadás és igenlés utánozhatalan egysége*” (18). A szenvedélyes társadalomkritika alapjául egy bizonyos emberi (vagy az értelemre, vagy az érzelemre apeláló) *viselkedési norma* szolgált, mely *szándékosan* pozitív (de nem idealizált) hősökben testesül meg, kifejezve az ember világot újjáformáló képességébe vetett optimista hitet (19—21).

4. „A tagadás és igenlés egységéhez kapcsolódik az alkotás nyílt tendenciózussága, hangsúlyozott konceptualizmusa, az a körülmény, hogy a felvilágosodás irodalmában túlnyomó többségben olyan műveket találunk, amelyeknek struktúrája meghatározott filozófiai vagy etikai kollízió kibontását tűzi ki célul” (22).

Sz. V. Turajev megjegyzi, hogy az *előrealizmus* elmélete tévesen értelmezi a felvilágosodás kori realizmus didaktizmusát és

nem veszi figyelembe a XVIII. század történelmi törvényszerűségeit, mikor a múlt század „tökéletes és teljesértékű” realizmusának sajátosságait próbálja számon kérni a száz évvel korábbi művektől. Az orientalisták teóriáit illetően pedig megállapítja, hogy aligha célszerű az ázsiai országokban a XIX. század második felében végbemenő európai-zálódási folyamatot felvilágosodásnak nevezni, mert — bár kétségtelenül vannak rokon vonások — az egész eszmekomplexum kongruenciájára nincs bizonyíték; és ebben föltétlenül igazat kell adnunk neki, ha visszagondolunk arra, hogy a Meidzsi (1868) után a japán irodalomban a szentimentalizmus és a klasszicista tendenciák szinte egyidőben jelentkeztek a naturalizmussal és szimbolizmussal — ráadásul a keleti vallásos tradíciókkal keveredve (28—32).

A felvilágosodás korának lényegét nem a különböző stílusáramlatok harcában kell látni, hanem abban a *minőségileg új tartalomban*, amely a XVIII. század klasszicizmusát megkülönbözteti mind a romantikától, mind a XVII. század művészetétől. Az irányzatok és nemzeti sajátosságok sokfélesége ellenére is egy új egységes esztétikai rendszer keletkezett, és ezért — tágabb értelemben — a kor egész irodalmát így foghatjuk fel, mint „a realizmus fejlődésének történelmileg meghatározott periódusát a világirodalomban” (32—36).

Ju. V. Vipper tanulmányában azt kutatja, hogy milyen szerepet játszott a XVIII. század irodalmi arculatának megformálásában a reneszánsz örökség. Szerinte a felvilágosodás eszméáramlata „a feudális társadalomnak — a burzsoá gazdasági viszonyoknak fokozatos növekedése által kiváltott-széthullásával függ össze, és azokhoz a gyökeres változásokhoz kapcsolódik, melyek a társadalmi átalakulás és a politikai megrázkódtatások hatására az emberek tudatában végbementek” (41). A kor legkiválóbb elméi — köztük Voltaire — tisztában voltak azzal, hogy a haladó eszmék széleskörű elterjesztésével a forradalom közeledtét siettetik, melylyel szemben voltak ugyan szubjektív fenntartásaik, de elkerülhetlenségét nem vonták kétségbe. Művészi gyakorlatukban maguk is forradalmárok módjára viselkedtek, mikor új műfajok — filozófikus regény, riportnovella, középfajú színmű — megteremtésével széttörték a klasszicizmus normatív esztétikájának szűkre szabott kereteit, és előkészítették azt a realista színtézist, mely a XIX. század irodalmában jutott végül is diadalra. A felvilágosodás művészete féltő gonddal őrizte a reneszánsz hagyományokat, és ezért alaptalan minden olyan állítás, mely Schillert Shakespeare ellenpólusaként próbálja feltüntetni. A két korszak között nincs semmiféle szakadék és „Schiller művészete

nem a reneszánsz örökség tagadását jelenti, hanem a tradícióknak sajátos továbbfejlesztését, gyarapítását és deformálását az új történelmi követelményeknek megfelelően" (75).

Ju. V. Vipper igen érdekes, gondolatokban gazdag írását csak egy ponton szeretnénk kiigazítani: a nyugati irodalomtudósok között is akadnak olyanok, akik nem értenek egyet a XVIII. század irodalmának „klassziszicizmusra és preromantikára” (40) való dichotomikus felosztásával, és az *értelem* és *érzelem* erőltetett szembeállítását elvetve a felvilágosodást *egységes egészként* tárgyalják — elég, ha itt csak Roland Mortier tanulmányára utalunk (*Unité on scission du Siècle des Lumières? Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 1963.).

A második rész a felvilágosodott klasszicizmus nemzeti sajátosságaival foglalkozik, azzal, hogy a közös ideológiai-esztétikai orientáció mennyire specifikus formákban jutott kifejezésre a német, orosz, lengyel és magyar irodalomban.

Sz. V. Turajev a Gotschedtől Hölderlingig terjedő német klasszicizmus weimari szakaszát veszi vizsgálat alá — a valóságosság elvét megfogalmazó Lessing (88), továbbá Goethe és Schiller művészetének példájával bizonyítva, hogy ez a neoklasszicizmus, mely nagyon kevésbé hasonlít Corneille és Racine klasszicizmusához, már magában hordozta a XIX. századi romantika (Schiller) és realizmus (Goethe) csiráit (85—99).

K. V. Pigarjev — Lomonoszov, Szumarkov, Kantemir, Heraszkov, Fonvizin, Novikov életművét áttekintve — kimutatja, hogy a klasszicizmus az orosz irodalomban nem mesterségesen, külföldi példák nyomán honosodott meg, hanem „összhangban volt a társadalmi viszonyok és a társadalmi tudat fejlődésének azzal az új szintjével, melyre az ország Péter reformjainak következtében felemelkedett” (100).

J. Sz. Kurbatovának a lengyel felvilágosodott klasszicizmusról szóló írása mellett (113—123) ebben a részben olvashatjuk — Jurij Guszev, az ismert Kassák-kutató fordításában — Szauder József tanulmányát is, mely magyarul *A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a Felvilágosodás magyar irodalmában* címmel 1969-ben jelent meg a *Filológiai Közönyben*. A szerző megállapítja, hogy a belső bázis önállósága és a nyugati helyzethez képest fennálló elkészttség együttvéve sajátosan komplex helyzetet eredményezett a magyar irodalomban, és így a régi típusú iskolás, horatiusi klasszicizmussal, a modernebb, voltaire-i típusú klasszicizmussal és a neoklasszicizmussal majdnem egyidőben jelentkeztek a felvilágosodás kríziséből és ellentmondásairól tanúszkodó tendenciák, melyek már az antiklasszikus irányzatok táptalajául szolgáltak. „Nyilvánvaló, hogy a XVIII.

századi klasszicizmusnak mint homogén, monolit egységnek létezését támadó kritika értelmetlenné válik, mihelyt maga az irodalomtudomány utasítja el elvileg és általában a kollektív stílusok zárt egységének, egységének posztulátumát” (129). Szauder József ebből az elgondolásból kiindulva rajzolja meg — a klasszicizmus három fő típusának jellemzése után — a magyar felvilágosodás legjelentősebb alakjainak — Besenyei Györgynek, Csokonai Vitéz Mihálynak, Kazinczy Ferencnek — írói arcképét (124—152).

A harmadik rész — nagyon helyesen — szakít az irodalom-centrikus szemléletmóddal, és azokat a tanulmányokat gyűjti egybe, melyek a felvilágosodás korának képzőművészetét, zenéjét és zenés játékeit elemzik. A. D. Csegodajev leszögezi, hogy Watteau, Fragonard, Gainsborough, Goya, Levickij, Gilbert Stuart, Reynolds festészetére nem a klasszicizmus vagy rokokó, hanem a *felvilágosodott realizmus* elnevezés illik legjobban. T. N. Livanova pedig a XVIII. század zenei életét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy míg a felvilágosodás képzőművészetében is könnyű párhuzamot vonni a reneszánsz realista tradícióval, addig a kor zenéje elsősorban a XVII. század hagyományából táplálkozik (166—174).

A kötet negyedik része a felvilágosodáskori realizmus problémáit tárgyalja az orosz irodalomban.

D. D. Blagoj az *előrealizmus* terminus technicus használata mellett száll síkra, hangsúlyozva, hogy ez a fogalom — a *felvilágosodott realizmussal* ellentétben — nem szakítja ki Gyerzsavin, Fonvizin, Radicscev művészetét a konkrét irodalomtörténeti kontextusból, nem állítja szembe a klasszicizmussal és szentimentalizmussal, de ugyanakkor azt az eltérést is érzékelteti, mely alkotásaikat egyfelől kortársaiktól, másfelől a XIX. század nagy realistáitól megkülönbözteti (185—189).

G. P. Makogonyenko (190—202), N. L. Sztjencanov (203—215) írásaikban azon vitatkoznak, hogy a XVIII. század végének orosz prózáiróival kapcsolatban vajon „realista elemekről”, „didaktikus realizmusról”, avagy „felvilágosodott realizmusról” helyesebb-e beszélni, míg A. A. Jelisztrátova tanulmányában Fielding, Smollett, Defoe regényeinek a *Holt lelkekre* gyakorolt hatását vizsgálja.

Az ötödik rész az ázsiai felvilágosodás témakörébe tartozó problémákat öleli fel. Itt található V. I. Szemanov (237—260), L. P. Szcicev (261—266) és N. A. Visnyevszkaja (267—288) írása, melyeknek tárgyát a kínai, illetve hindu irodalomban fellelhető, a nyugati felvilágosodás eszmeáramlatával rokon jelenségek képezik.

A tanulmánygyűjtemény a XVIII. század külföldi irodalmával foglalkozó szovjet publikációk V. P. Pirogovszkaja által gondosan összeállított bibliográfiájával zárul.

A kötet egészében véve jelentős lépés előre azon az úton, mely a felvilágosodás művészetének megismeréséhez vezet. Ugyanakkor nem hallgathatjuk el kritikai észrevételeinket sem. Hasonló ideológiai orientáció és azonos tendenciák jelenléte még nem bizonyítja egyértelműen azt, hogy az ázsiai irodalmakban is ugyanazzal a magatartásformával és esztétikai rendszerrel van dolgunk, mint amelyik a XVIII. század európai művészetének a stílusirányzatok sokféleségében megnyilvánuló *egységes módszerét* meghatározza. Nem látszik meggyőzőnek az az érvelés sem, mely a klasszicizmus és szentimentalizmus legkülönbözőbb válfajait háttérbe szorítva és ignorálva, egy bizonyos *realizmustípust* próbál kiemelni és a korszak művészi fejlődésének domináns tényezőjévé tenni. Itt ugyanis nincs kellőképpen különválasztva a realizmusnak a valóság adekvát visszatükrözésén alapuló axiológiai értelmezése a realizmus történelmileg meghatározott, korhoz kötött stílusirányzatként való felfogástól. (Ilyen szempontból szerencsés ki-

vétel Szauder József tanulmánya, aki cáfolva az egységes korstílusról vallott elképzeléseket, a hagyományos terminológiával élve is igen differenciált jellemzést tud adni a magyar irodalom felvilágosodás kori szakaszáról, melyben a klasszicizmus három fő típusa — a tulajdonképpeni klasszicizmus, a felvilágosodott klasszicizmus és a neoklasszicizmus — egymással bonyolult dialektikus kölcsönhatásban és a legkülönbözőbb — a latin nyelvű tradíciókat őrző vagy messze, a romantika felé előremutató, a franciás felvilágosult klasszicizmus ellen lázadó — tendenciákkal keveredve vált a Lumières eszmévilágnak hordozójává és kifejezőjévé.

Mindenesetre *A felvilágosodás problémái a világirodalomban* c. könyvhöz hasonló, új elgondolásokat tartalmazó kiadványok, melyek vitára serkentve arra készítetnek, hogy felülvizsgáljuk öröknek hitt, de tudományosan nem eléggé megalapozott nézeteinket, kétségkívül közelebb visznek bennünket mind a művészet történelmileg determinált és immanens fejlődéstörvényeinek, mind korunk realizmusának mélyebb megértéséhez.

Gránicz István

KÖLCSEY FERENC KIADATLAN ÍRÁSAI

1809–1811. (Kölcsey és Kállay Ferenc műhelyének kézírataiból) Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szauder József. Sajtó alá rendezte: Bánhegyi György, Szauder József és Szauder Józsefné. Bp. 1968. MTA Irodalomtudományi Intézet — Akadémiai K. 507 I. (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 8.)

A magyar költészet történetében páratlanul érdekes dokumentumok kerültek elő 1959-ben, Kölcsey ifjúkori olvasmányainak jegyzetei. Kritikai észrevételekkel kísért kivonatokat ezek, a korabeli európai műveltség legszínvonalasabb eszméinek kompendiumai életéről, halálról, anyagról, Istenről, múlttól, jelenről, az egyén, a társadalom és a világ kapcsolatáról. A jegyzetek igazi jelentőségét Kölcseynek már ekkor csodálható műveltsége, igényessége, érdeklődésének széles köre és mélysége határozza meg.

Bánhegyi György, Szauder József és Szauder Józsefné rendezték sajtó alá a kéziratok egy részét, s a reprezentatív kötet *A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai* sorozat nyolcadik darabjaként jelent meg. Szauder Józsefnek, aki a válogatást végezte, különösen nehéz feladata volt. A jegyzetek egy részét Kállay Ferenc, a költő barátja készítette, olykor az autográf szöveg másolás; az 1806-tól induló jegyzetek „több ezer lapra terjedő” monumentális hagyatékából a válogatás alapja most az „az ezeregynéháyszáz kézirat-

lapra terjedő, legnagyobbbrészt ismeretlen Kölcsey-irat”, amely Némethy Ferenc tanár 1959-es tájékoztatása révén jutott Szauder József tudomására, egy részük pedig a Kölcsey-rokonság tulajdonából „a Petőfi Irodalmi Múzeum állományába”; a jegyzetek érdeklődési köre éppúgy szerteágazó, mint Kölcsey egész életműve. A kiválasztásnak tehát célszerű programot kellett vállalnia, egyszerre elvi és mennyiségi redukciót. A válogatás művelődéstörténeti, filozófiatörténeti, világnézeti irányt követ (307), s ezek a kísérő tanulmányok alapelvei is.

D'Holbach *Système de la Nature* c. alapvető művének kompendiuma kezdi a sort. (Kállay kézírata alapján, az 1777-es kiadást követve Mirabaud-t tekintti szerzőnek.) Görög filozófiatörténeti kivonatok következnek ezután (Bayle, Brucker, Buhle s mások műveiből), ezekről jegyzi meg joggal Szauder József: Kölcsey „jóval több és modernebb filozófiatörténetét dolgozott fel, mint a korábban élt Diderot” (379). Az ún. V. *Jegyzőkönyv* vegyes írásait olvashatjuk ezután (Anaxago-

rasztól Kantig), végül két teljes kompendium következik Girtanner *Historische Nachrichten...* és Süssmilch *Die Göttliche Ordnung* c. munkájából. A kritikai kiadások elveihez igazodó jegyzetek, mintaszerűen pontos filológiai apparátus segíti a soknyelvű, betűhív szövegek olvasóját. A görög és latin nyelvű részeket Bánhegyi György, a német, francia s angol nyelvűeket Szauder József fordította. A bevezető tanulmány és a szövegmagyarázatokat követő részletes jellemzések-értékelések is Szauder József munkái.

Kölcseynek, a kivételes szellemnek világban való eligazodási törekvése váltja ki az iskolás „műfajt”, amelyben aztán az eredeti kritikai érzék szabadon érvényesül. Az európai felvilágosodás merész eszméi „első kézből” kerülnek elé. Filozófiai gondolatok tömkelege, a klasszikus műveltség-hagyományak a modern nézetek tanácsait követő újjáélesztéséről a francia forradalom mérlegeteléseig, Kant filozófiájáig, a valóságkutatás statisztikai módszeréig (Süssmilch).

E teljesítmény kettős értékelést sugall. Egyrészt tudománytörténeti mérlegelést kíván, másrészt világgép-kutatásra biztat. Úgy látjuk, hogy Szauder József kísérő tanulmányai gondosan igazodnak a kiadvány jellegéhez, filológiai teljességre törekednek, vezérszempontjuk historiai. Számos alkalommal utalnak ugyan a költői világgép elemzésének lehetőségére, e fontos munkának lényegét azonban a későbbi kutatókra bízzák. Nézetünk szerint érdemes lett volna kissé részletesebben foglalkozni ezzel az irodalmi érdekű problémával, mert így nem tükröződnek eléggé az irodalomtörténeti vonatkozások, nem látszik elég tisztán az ok, amiért e kötet az egyetemes magyar tudománytörténeten túl szorosabban a magyar irodalomtörténetírás forrásai közé tartozik. Holott erre a magyarázatok Kölcsey személye mellett a publikált szövegekben rejlenek.

A *Bevezetés* a kompendium rövid jellemzésében a tudománytörténeti érdekességet hangsúlyozza. Hézagpótló tanulmánnyal eleveníti meg Kölcsey barátjának alakját, hiszen „Kállay életművét sem az irodalom-, sem a történettudomány nem értékelte, a néprajz művelőitől is csak jóindulatú mondatokat kapott” (13). A kor eszméletörténeti áttekintése európai távlatban, filológiai pontossággal mutatja a filozófiai eszmék eredetét, keveredését, így jelöli ki Kölcseyék munkájának tudománytörténeti jelentőségét: „Kölcsey és Kállay elkori kéziratjai tehát valóban a kor filozófiai útkeresését, majd mozgásirányának megváltozását reprezentáló emberi dokumentumok” (17), olyan forrásanyag tehát, amely „a 19. századi értelmiség nevelésének és a filozófiai eszmék történetének kutatóját éppúgy érdekelteti, mint az irodalom- vagy tudománytörténészt” (26). Sza-

uder József nagyszerű programja „a tudománytörténeti kutatások jelentőségét hangsúlyozva az irodalomtörténetírás érdekében” ma is időszerű, s a kötet tudatlansága szerint már sokkal több, mint nosztalgia.

*

Számunkra e program bizonyos elméleti kérdéseket is fölvet. A tudománytörténeti nyomozások irodalmi nyeresége az alkotások, életművek gondolatrendszerének pontosabb, szinte egzakt elemzését teszi lehetővé. Ezen túl az alkotói magatartás, a meggyőződés szilárd komponenseit tárhatja elénk, amelyek a művek valamennyi külső-belső vonatkozására hatással vannak. Aligha találunk jobb szót erre, mint a *világgépet*. Ez az a kategória, amely a legbonyolultabb, legrejtettebb indítékokat sűríti magába, a genetikus elemzésnek mindenkor alapja, ismerete a műértelmezések előfeltétele. Az irodalomtörténeti értékelésben az egyik evidens tényező. A világgép megismeréséhez a teljes életmű beható értelmezése jelenti a járható utat, szinte az egyetlen. A másik csak ritkán kínálkozik. Ez a világgépformáló ismeretek forrásait kutatja, az ifjúkor világa felé tájékozódik, ahol azonban éppen a filológiai hitelesség kénytelen kockázatokat vállalni, vagy eredmény-morzsáért hatalmas küzdelmet vívni.

Az olyan természetű kéziratok, mint Kölcsey és Kállay jegyzetei, ezek a „document humain”-ek (379) az irodalomtörténet valódi ritkaságai. Igazi irodalmi jelentőségük az, hogy a világgép kialakulásának *folymatát* tárják fel, jelzik a világgép mindennél hitelesebb rekonstrukciójának esélyét. A formáló eszmék s a válogató szellem karakterét. Azt az alapot, amihez az életmű későbbi írásai a fejlődés pontos vonulatát föltárva mérhetők. Minél bonyolultabb, szerteágazóbb egy alkotói pálya (s a Kölcseyé a legbonyolultabbak közé tartozik), annál fontosabbak az ilyen természetű emlékek — alapot teremtenek a szerves összefüggések felderítéséhez, élet és mű egységes felfogásához.

A kötetbeli tanulmányok inkább a szövegtematika övezetében maradnak, elsősorban tehát filozófiatörténeti értékelést végeznek. Természetes, hogy számos vonatkozásban találkoznak így a világgépjellemzés kínálkozó tanulságaival.

Folyvást érezzük, hogy azok a megállapítások, amelyek egy-egy filozófus erősebb adaptációját jelzik Kölcseyben (pl. Epikuros), vagy azok, amelyek éppen az elemi tiltakozást nyilvánítják ki másokkal, pl. Szókratésszel szemben, magukkal a nevekkel nem mondanak semmit, vagy csak igen keveset. Kölcsey számára mást jelent Epikuros, mást Szókratész, mást Démokritosz, mint az általa idézett forrásokban. Különö-

sen változnak az egyes gondolatokkal kapcsolatos vélemények, Kőlcsey forrásai, a korabeli s az egyetemes filozófiatörténet álláspontjai között mindig érvényesül a különbözőség. Az tehát, ami a világgép jellemzéséhez a legfontosabb segítséget képes nyújtani. Kőlcsey — a publikált írások bizonyítják — életszerű elveket kutat, a „modus vivendi” logikai pilléreit keresi, abszolút igazságra tör, a teljesség romantikus vágyaival, de minden időknél példát adva. A tudományt, a múltat kutató figyelem személyes természete jelenti irodalmi szempontból a lényegesebb elemeket e korai írásokban — a klasszikus filozófiák s a velük kapcsolatos korszerű nézetek egyéni szemlélete, az elvont tudomány individuális modulációja. A tudománytörténeti értékelés mellett az irodalom folytonos közelségét biztosíthatja a művek rokon-eszméinek kutatása, filológiai azonosítása, úgy pl., ahogyan ezt a *Nemzeti hagyományokra* utalva a mörök kultúrájával teszi Szauder József, Bayle-ben jelölve meg a forrást (331). A motívum-párhuzamok filológiai rendszerezése azonban közvetlen találkozásokat kíván források és művek között, a *világgép* áttételesebb vonatkozásait nem pótolhatja. Az adatszerű párhuzamok bemutatását így helyesen mellőzi a szerző: „Szükségtelen a Bayle művéből készült vagy a görög filozófiai és történelmi kiírásoknak közvetlen hasznát bizonygatnunk Kőlcsey szónoklataiban, esztétikai iratainak példaanyagában, a *Parainesis*-ben.” (330)

*

Kőlcsey világgépét ezeknek az írásoknak az alapján a természettudományok eredményeit hasznosító korszerű filozófiai értelmezésekkel való számvetés jellemzi. Filozófiai fogalmakkal körülírható, anélkül, hogy eredeti, szisztematikus filozófiai rendszer alkotására gyanakodhatnánk. Kőlcsey célja a világ tudományos megismerése, nem pedig tudományos alkotás. Amikor Cicero véleményét ismerteti Szókratészről, idézi a kihívó gondolatot: Szókratész a filozófiát az égből a földre hozta le. Kőlcsey szerint ez a méltatás korábbi nagy filozófusokról feledkezik meg, s ironikusan kérdi: „Vagy talán nem látták ezek által a” philosophiának igazi célját, nem tudták azt az emberi szív jobbításának és böldegítésének eszközévé tenni?” (140) Kőlcsey mindent tudni akart, amit a világról múlt és jelen felismert, „a vallástörténet, filozófia, kritika, irodalom, történelem, statisztika legjobb műveiből”. Pontosan, hitelesen, hogy saját nézeti elkerülhessék az ismétlés, a felszínesség, az olcsó tévedés veszélyeit. A filológiai precizitás csak látszólag bizonyít mélyebb tudományos ambíciók mellett — a hiteles világmegismerés eszköze ez, nem végső cél. Tény, hogy kritikai érzéke saját

erénye, tény az is, hogy olvasmányai, különösen Bayle művei erősítik benne e hajlamot (376), ezekkel magyarázható, hogy a fogalmi-eszmei bizonytalanságok ügyében (Kant terminusai, 231—235; a cinikusok filozófiája, 361 stb.) filológiai buzgalma akkor sem lanyhul, amikor az életrajzi adatok iránti közönyét meg is fogalmazza (123).

Az, ahogyan Kállayval közösen anyag és eszme jelentését kutatják, egész világgép-építkezésük deduktív természetéről árulkodik. D’Holbach felvilágosult-materialista tanait ellenkezés nélkül idézik, „isten gyászos fogalmát” (318) általában az emberi spekuláció eredményének tekintik maguk is, hiszen a d’holbachi felfogást (46) a Ciceróból idézett protagorasi eszme szkeptikus bizonytalanságával árnyalják csupán: „az Istenekről sem azt nem mondhatom, hogy vannak, sem azt, hogy nincsenek”. (136) A materializmus tiszta racionalitása akkor sem hagyja nyugodni a költőt, ha a lélek belső titkai, a romantikus ideávilág transzcendens övezetek felé vonja. Eljut ugyan a mechanisztikus materializmus d’holbachi irányának enyhe tagadásáig (173), az epikureuszi tanítások lelkes fogadtatásával mégis ennek az eszmerendszernek egyik gondolatát fejleszti tovább. „Egyáltalán nem ismerjük sem az anyag lényegét, sem igazi természetét” — olvassuk D’Holbachnál (319), s a legtítkosabb fogalmak, *Isten, lélek, test* a matéria különböző variációiként bukkannak föl Epikurosz démokritoszi gondolataiban (173). Az ember belső titkai az anyag irányában keresnek magyarázatot akkor is, ha a költői szemlélet s a megidézett filozófia distanciája nyilvánvaló. Kőlcsey világgépében D’Holbach eszméinek csiráit lényeges vonatkozásokban kell erőseknek itélnünk. A világgép konstans részei ezek. Így például ember és világ kapcsolatában Kőlcsey melankólikus szerénységét a filozófiai dezantropomorfizáció már e jegyzetek készítése közben megalapozhatta: „Vonjuk le tehát azt a következtetést, hogy az embernek nincs oka kiváltságosnak hinnie magát a természetben; ugyanazoknak a visztantságoknak van kitéve, mint a természet többi terméke. Az ember állítólagos kiváltságjogai pusztán tévedésen alapulnak.” (314) A morális kategóriák létét a mechanikus materializmus sem vonja kétségbe, erősen emberi alapokra helyezi, s ez a görög filozófiával összecsengve az ember önmagára utaltságának felemelő heroizmusát alapozza — Kőlcseynek életreszóló magatartást sugallva. *Archytas* ismertetésében ilyen önzetlen eszményt olvashatunk: „A’ legfőbb jó a Virtus, melyet magáért kell kívánni” (107). A tételes vallásosság elutasítása s a racionális igazság keresése ennek a valósághoz ragaszkodó, tényeket kutató, konzekvens magatartást követelő morálnak evidens következmé-

nye. A dialektika törvényeinek tisztelete mindenkor része ennek a világnépeknek. Az *igazság* egyértelműsége, bizonyosságának reménye gazdag Lucretius-magyarzatokat jegyzeteltet a költővel (362), aki éppúgy nem sajnálja a fáradságot ennek az életrendező elvnek értelméért, mint Descartes, „annyira megszálotta az Igazságot kikeresni kívánó Lélek” (210). Girtanner a megszelídített dialektika hitében, a nyugodt evolúcióban erősíti meg: „A’ Természetnek örökös törvénye az, a’ mi mind a moralban, mind a’ physicában igaz: mind az a’ mi állandó és tartós, lassan és csendesen származik, és Saitus bene nincs” (245). Szauder József kitűnő magyarzata szerint: „A Girtanner-kivonat eszméletörténeti értéke éppen az, hogy a később kialakuló magyar liberalizmus ideológiai forrásvidékének egyik, eddig figyelembe nem vett gócéra... derít fényt... a forradalom nélküli átalakulás helyeslése... Kállay és Kölcsey első sorban a reformista gondolat alapozásához kapott anyagot Girtanner művéből” (416).

Kölcsey a tisztelettel s kritikával kezelt klasszikus és modern eszméket mindenkor saját korszerű szemlélete szerint ítéli meg, mindenkor önmaga világa szerint fogad el vagy tagad meg nézeteket. Jellemző példának tekintjük erre az elvi ellenkezés nélkül idézett arisztipposzi eszmét az idő bölcs szemléletéről: „Az tehát bölcs, ki nem nyughatatlankodik az el múlton, vagy a jövő után, hanem egyedül a jelenvalóknak él” (155). A romantika teljesség-eszménye Kölcseyt múlt-jelen-jövő *egész idejének* egyetemes élményébe vonja, s *Küzdés* c. verse (1814) a hasonló fogalmakkal teljesen ellenkező, saját nézetet fogalmaz.

Számtalan eszmei motívum bukkan így elő a későbbi művekben, nem egyszer váratlanul. A *Vanitatum vanitas* szószertinti jelentésében pl. aligha ok nélkül sejtjük működni a Theodor-jegyzet emlékéit (157).

*

A Kiadatlan Írásokkal az életet s az életművet egybevetve világosabban látjuk Kölcsey társadalom-felfogását is. A filozófiai magaslatról vállalt társadalmi cselekvés ma is korszerű útját járta végig a költő, ebben is messzire megelőzve korát. A „sötét-tiszta” hiteles végletei között harcolta ki lelke épségét, munkálkodása értelmét. Zénón tanait faggatva maga is egyetért az egyik kommentárral abban, hogy ez a világ semmit sem ér (350), de tudjuk, hogy jelleme törhetetlenségében ott munkál D’Holbach sugallata is: „Eszméid elpusztulnak majd veled és gyötrelmeid sem követnek majd a sírba. Gondolj a halálra, de nem azért, hogy félelmedet és mélabúdat tápláld, hanem, hogy megszokd nyugodtan nézni szembe vele, s hogy felvér-

tezd magad a hazug ijedelmek ellen...” (317). A társadalmi cselekvés filozófiai érvei is világosak már az ifjú előtt: „egy bölcs igazgatás, igazságos jó törvényekkel szerettetted őnt a virtus eránt az emberekbe s a vétek ellen utálatot. Az Ember nem születik rossznak, a jó igazgatás jónak teheti őt, de ahól a Nép morálja el hagyattatva van, ahol az igazgatók luxusba úsznak, nem lehet várni, hogy az Emberek jók legyenek. Mutassuk az Embereknek az igazságot, ha meg akarjuk világosítani, vegyük el tőlők a halál félelmét, ha hasznos hazafiukká akarjuk tenni. Adjunk a Nagy Léleknek reménységet, hogy halála után nem fog testével neve is el temettetni” (51). A Girtanner-jegyzetből a király kivégzését emberi részvét nélkül szemlélő nép lép elő, határozott vonásokkal választva el a francia nemzet egészétől (283—284). Kölcsey szövegválogatását eleve irányítja nemesi kötöttsége, de éppen e korai jegyzetéből kell látnunk, hogy filozófiai ismereteinek jellemző rezignációja, „illúziótlansága” is közrejátszik abban, ahogyan a társadalmi spontán cselekvést mindenkor megítéli.

Filozófiai közelítése a társadalmi-emberi szférához végső soron a nagy költsézet természetes útja. A „kozmpolita” tájékozódás után törvényszerű a visszatérés a nemzethez, „a haza minden előtt” programjához. Annak, hogy e költsézet az egyetemes emberi koordináták között a nemzeti problematika makulátlan vállalója lett, elsőrendű bizonyítéka az utolsó versek végletes szomorúsága: nem filozófiai konklúziók azok, hanem a társadalmi harc kudarcaiból eredők. Ennek a végletes bánatnak az állapota sem képes a filozófiából nyert általános székesziszre szorítani a költőt. Az egyetemes, filozófiai létélménytől a nemzeti küzdelem távlatához fellebbezett az ember, kudarcai nyomán pedig, mint gondolati líránk annyi más nagysága, az emberiséghez.

Kölcsey „külön útja” révén minden filozófikus költőnk rokona így, Csokonaitól Weöresig.

A Kiadatlan Írások ezért nem csupán Kölcsey-kutatók nélkülözhetetlen forrása, hanem az egész magyar irodalomtörténet-írásé is. A *Nemzeti hagyományok*, a *Mohács*, a *Parainesis*, a *Rebellis vers*, a *szatmári adózó nép állapotáról* szóló beszéd s egyéb Kölcsey-művek értelmezése mellett közvetlen adalékokat kínál e könyv nagy Vörösmarty-versekhez (*Gondolatok a könyvtárban*, 317; *A Merengőhöz*, 155), Adyhoz (*Vörös szekér a tengeren*, 139), Weöreshez (*De profundis*, 343).

Szauder Józsefnek és munkatársainak kiemelkedő érdeme, hogy ezt a különös természetű hagyatékot a tudományosság legmagasabb színvonalán bocsátották az érdeklődők elé.

Szuromi Lajos

Stockholm, 1970. Almqvist & Wiksell. 373 p.

A nemzetközi tudományos együttműködés egyik örvendetes eredménye, hogy mind többször olvashatunk olyan külföldön készült, idegen nyelvű, de magyar tárgyú munkákat, amelyeknek szemléletbeli-módszertani újdonságai, ill. eredményei hasznosan egészítik ki a hazai tudományos publikációk spektrumát, amelyek tehát termékenyítő-gondolatébresztő hatással lehetnek a mi szellemi életünkre is. A most ismertető mű azt mutatja, hogy még a „legmagyarabb” témák — ez esetben: nemzeti nyelvünk irodalmi változatának, ill. szépirodalmi stílusunknak 1800 táji fejlesztése — körében is kaphatunk ilyen segítő-társakat. Természetes persze, hogy a külföldi hungarológiai művek szerzőinek ilyenkor számba kell venniük az itthoni eredményeket s a nálunk található forrásanyagot is; sőt nemegyszer fokozza a kinti kutatás eredményességét, ha tanulmányutak, személyes konzultációk stb. révén sor kerülhet a nézetek némi előzetes konfrontációjára is. Eva Martins kétségtelenül mindent megtett, hogy megállapításait igazán sokoldalú, áldozatos elméleti és anyaggyűjtő munkával erősítse, mennél szilárdabb alapokra építse.

A külföldi filológia immár eléggé jó módszeres eljárásokat dolgozott ki (és igazolt is eredményeivel) annak tisztázására, hogy miként gazdagíthatja egy-egy különféle okokból előnyös helyzetben levő, fejlettebb nyelv a kedvezőtlenebb viszonyok között, az idősebb fejlődés szempontjából elmaradottabbat azon felül is, hogy az utóbbinak készen átadja merőben idegen hangorú és fölépítési szavait, kifejezéseit. Eva Martins az így értelmezett, idegen mintákra folyó szándékos vagy kevésbé tudatos nyelv- és stílusújítást kutatja általános nyelvészeti kiindulással és eredményekkel, de nekünk kivált tanulságos tárgyi körben: a Kazinczy újításaiban található *német hatásokon*.

Mindenekelőtt nagy *elméleti bevezetést* kapunk. E. Martins főleg W. Betz szemléletét, eljárásait és műszavait követve — de igen-igen sok más modern általános nyelvészeti forrást is figyelembe véve — aprólékos gondtal vizsgálja meg a két/többnyelvűségből fakadó átültetések művészi-művelődéstörténeti és lélektani hátterét, s kitér a hagyományvédő és az újító társadalmi erők állandó harcára stb. is. (Ez esetben mégis jóval erő-

sebben hangsúlyoznám a szerzőnél, hogy Kazinczy a maga birtokos-nemesi környezetétől mindinkább elszakadva, afféle belső emigrációba vonult, hangsúlyozottan saját művészi világába zárkózva élt, s anyagilag is iróként — tehát modern polgárként — szeretete volna biztosítani létét. Ilyen gazdasági és társadalmi helyzetben nyilván fogékonyabb lehetett a jelzett hatás befogadására, mint sok nemesi kortársa.) — Előre pontosan számba veszi E. Martins a nyelvi átültetéseknek („Lehnprägungen”) tárgyalandó, az érintett nyelvek rendszertani jellegétől is függő mértékben érvényesülő finom típusait, s tisztázza sok különféle szerző és nyelv terminológiai megfeleléseit-eltéréseit. Mindez korántsem pusztán a nyelvészt érintő részletezés: a viszonylag sok apró csoportba tagolt átvételnek s az alkalmazott műszó rövidítéseknek itteni magyarázata nélkül az olvasó nehezen is értené meg utóbb a Kazinczy magyar stílusából vett példaanyag csoportosítását és értékelését. Amellett ez még az alkalmazott módszert is jócskán megmagyarázza.

A tárgyalat első elméleti bevezetés után még egy fontos előzetes kitérést („Exkurs”) végez a szerző: a német- és a magyarországi nyelvfejlésről (ő „sprachschöpferisch”-t mond) törekvések párhuzamos áttekintését, hogy az olvasó a később vizsgálandó részjelenségeket az egykorú elvek rendszerében is pontosabban értékelhesse (75—122). Még nekünk, magyaroknak is hasznos nyelvújításunknak itteni, modern áttekintése. Egyrészt, mert E. Martins a régibb összefoglalásokhoz képest a legfrissebb forrásokat — a hazaiak közül pl. Ruzsiczky Éva tanulmányait — is gondosan felhasználta.¹ Másrészt, mert ő mégiscsak más szemszögből nézi a magyar kifejezőkészlet gyarapodását, mint mi szoktuk: tisztán ténymegállapításként írja le őket, menten minden purista stb. aspektustól. Nagyon tanulságos pl. a Szily-féle első nyelvújítási szótárról szóló Setälä-fejtetés idézett értékelő szövege (104—5).

Az eleve világos lehetett, hogy ilyen — elsősorban általános nyelvészeti érdekű, egyéni (= nem kollektív) — alkotás nem dolgozhatta fel Kazinczy valamennyi írását. E. Martins szerint tanulmányozásának *alapja* főleg a *Levelezés I—XIII.* kötetéből gyűjtött anyag volt (127). A fordított művekben —

¹ Itt jegyzem meg, hogy a szerző újabb kori nyelvtudományi munkáinkról a 120. Japán jöleső elismeréssel szól, egyébként mindenütt hivatkozik a megfelelő hazai művekre, sőt bőven idéz a még kiadatlan nagyszótári cédulaanyagból és kéziratáraink szövegeiből is.

úgy látja — a forrásnyelv túlságosan mintául kínálja magát, ő ezért elfordult tőlük. Irodalmi nyelvünk és művészi stílusunk egészének fejlődése szempontjából persze szerintem legkevésbé épp a levelek lehettek hatásosak: nem voltak igazán sűrűn olvasott, utánzott szövegek. E. Martinsz azonban elsődlegesen a nyelvi átvétel lélektani folyamata érdekelt, s ezért mégiscsak érthetően nyúlt az inkább parole-szövegzésű levelekhez; s a szerkezeteknek a langue körébe jutását azért esetenként megvizsgálta az ÉrtSz-ral, a MMNyR-vel stb. való szembesítés által. Nemegyszer pedig Kazinczy eredeti vagy fordított munkáiból vett adatok is kiegészítik E. Martinsz példatárát.

Gyakran okozhatott gondot annak tisztázása is, hogy egy idegen-gyanús kifejezés *németesség-e*; s ha az, akkor Kazinczy korában még valóban *újítás* volt-e, vagy már csak a további elterjedés, társadalmivá fejlődés fokán levő jelenség. A szerző e tekintetben is nagy elővigyázattal jár el. Lehetőleg a XVIII—XIX. század határos évtizedeiben igazolhatóan új, jellegzetesen divatozó német irodalmi nyelvi jelentések, képek, nyelvi szerkesztések magyarba való átültetését elemzi, másrészt az esetleges magyar előzményeket a Nyelvtörténeti és a Nagyszótár, esetleg Gáldi László gazdag szótártörténeti monográfiája stb. nyomán szintén számba veszi. (A statisztikai felmérést azonban tudatosan elhárítja, s ezt elvileg már kevésbé tarthatjuk helyesnek.) Még azzal is újra meg újra gondol, hogy egy új kifejezésmód a mi nyelvünk *belső fejleményeként* nem jöhetett-e létre; mert ha igen, akkor csak ennek megfelelően tárgyalja. Amellett úgyel az egyes *izéshulámok* nyelvi jellemzőinek némi külön csoportosítására is; s ebben a műben többet valóban nem várhat az olvasó.

E. Martinsz gazdag adatolású *magyar anyagában* — a mű fő részében — tehát bőven vannak Kazinczyra és korára vonatkozó magyar filológiai tanulságok, s a lényegében szinkron vizsgálat fontos történeti következtetésekre is módot nyújt. Kiténik például, hogy az új szókincsben-jelentésekben nagy szerep jut esztétikai értékfogalmaknak (*alak, báj, kecs, kellem, édes*) és erkölcsi-vallásos fogalmaknak (*árny, árnyék, dőlly, dőllyfős, enyhe, érely, komoly*), továbbá bizonyos metaforatípusoknak (a tűz, csillogás, fény; a barátságkultusz; a társadalom és a művelt érintkezés körében: 161 stb.). Szóba kerülnek a párhuzamos képzések, elvonások, összetételek (162 kk.), a különféle szókapcsolatok, szólásmódok (275 kk.) és a sok fajta nyelvtani tükörszerkezet is (303 kk.). Közben olvasunk a kifejező hangsorok leképzéséről, az analitikus és szintetikus formák viszonyáról, a szókészletli elemek maradandóbb jellegeről (a nagyobb átvett szerkezetek rövidebb

átlagos élettartamával ellentétben) — és még sok-sok más érdekes jelenségről.

Némelyek mindezzel kapcsolatban szívesen beszélnek nyelvünk „európaizálásáról”. Bár a szerző sem gondolja lényegesen másként, én valamit jobban hangsúlyoznék e ponton. Szerintem minden igazán nagy korforduló, műveltségváltás idején újra meg újra föl kell zárkóznia minden elmaradottabb szintű gondolkodásnak és nyelvnek a haladás élvonalához: akkor is, ha a régi műveltség és nyelvi fejlettség *már szintén európaias* volt! (S ma az ilyen „csatlakozás” szinte állandó folyamattá lett; nem is korlátozódik az *európai kultúrkörre*, hanem már *világméretű*.)

Egy másik általános megjegyzésem még függetlenebb a szerző megfogalmazásától, de talán szintén nem fölösleges: az olvasó a sok vizsgált német eredetű átvétel nyomán óhatatlanul azt a benyomást kapja, hogy abban a korban ezek a német átvételek jelentették nyelvünknek az akkori európai-földrajzi művelődési körbe („Kulturraum”) való igazi belépését. Pedig itt — az említett okok miatt — legfőként csak Kazinczy művészi stílusa (s csupán ezen át a korszerű szépirodalmi, ill. irodalmi nyelv, még több főntartással a művelt köznyelv) német mintájú gazdagodásának némely típusáról van szó. A társadalom egészének nyelvi átalakulását azonban például az újságnyelv németes újításai jóval erősebben jelezték és szolgálták. De kisebb mértékben a jelzett korban is tovább folytak a hasonló latin mintájú nyelvi átültetések (főleg a jogi-államigazgatási szaknyelven); a szépirodalomban bizonyosan voltak franciás újítások is; stb. Az egész idegen mintájú gazdagodás mérhetetlen nagysága ellenére sem felejthetjük el továbbá azt sem, hogy milyen tömörked merőben új belső fejleménnyel bővült ugyanakkor nyelvünk, s hogy ezek nagyrészt szintén hozzájárultak a modern, gazdag idegen nyelvi környezethez való fölemelkedésünkhöz. A teljes egyidejű nyelvi gazdagodás, fejlődés *arányairól* tehát még E. Martinsz szép munkája után sincs végleges áttekintő képünk. — Itt-ott bizonyára az alapul vett források is tovább értékesíthetők: nincs szó könyvünkben például arról, hogyan terjedt Kazinczy stílusán át is a *-va, -ve* képzős határozói igenév helyett az indoeurópai nyelvekkel párhuzamos kettős — egyrészt *-(ó)a)n, -(ó)en* vagy *-ólag, -óleg*, másrészt *-i(t)an, -i(t)en* toldalékbokros — kifejezés, vö. Pais-Emlk. 248—57. (És hát bármily gondos és részletes is E. Martinsz bizonyítása, egy-két apró részletben szintén módosulhat a további adatfeltárás során ismeretünk; de ez minden történeti anyaggon végzett munkára érvényes főntartás.)

A kapott magyar eredmények tehát nekünk egypár kérdésben nem teljesen problémátlanok, ill. átfogóak, de így is rendkívül

hasznosak; az általános nyelvészeti és nyelvélektani tanulságok pedig nemzetközi jelentőségűek. A könyv remélhetőleg a mi filológiankra is serkentőleg fog hatni: követőkre, esetleg továbbépítőkre talál, akik a módszert tárgyukhoz illően módosítva vagy fejlesztve,

szélesebb körben is feltárják társadalmunk gondolkodás- és nyelvbeli gazdagodásának ezt a sokáig mellőzött vagy egyoldalúan értékelt, változatos folyamatát.

Tompa József

IRODALOMKRITIKAI ANTOLÓGIA

1—3. köt. Válogatta és előszóval ellátta: Dávid Gyula, az előszavakat írta: Csehi Gyula. 1. köt.: Csokonaytól(!) Gyulai Pálig. — 2. köt.: Péterfy Jenőtől Móricz Zsigmondig. — 3. köt.: A magyar marxista kritika kezdetei. Bukarest, 1968—1969. Ifjúsági K. 408; 384; 448.

Marxista irodalomkritikánk kezdeteinek összefoglalásával ért véget az a nagyszabású vállalkozás, amely a hatvanas évek közepén kezdődött s legfőbb kritikai hagyományaink iskolai célú összegyűjtését vette tervbe. A harmadik, befejező kötet nemrég jutott el hozzánk Erdélyből. S hogy onnan jött, önmagában is jelzi a mű jelentőségét, mert a romániai magyar irodalomtudomány gazdagságát bizonyítja és további gazdagodását teszi lehetővé. A *Tanulók Könyvtára* sorozatban jelent meg a három könyv, de bizonyosra vehetjük, hogy nemcsak az iskolai oktatást fogja segíteni, nemcsak a romániai magyar irodalomtudomány utánpótlásának képzését serkenti majd, hanem a szélesebbkörű kritikusnevelésben, izlésfelkészítésben is eredményesen fogja betölteni a maga vállalta feladatát.

E könyv jelentősége kétségtelenül túlnő az erdélyi és általában a romániai magyarság keretein. Elég arra gondolnunk, hogy idestova húsz esztendeje már, hogy megjelent Lukácsy Sándor úttörő gyűjteménye, a *Haladó kritikánk Bessenyeitől Adyig* című antológia. Előtte és utána is csak szűkebb körű, sajátos céllal válogatott szemelvények kiadására került sor, így hát ez a mostani három kötet, Csehi Gyula és Dávid Gyula munkája, az egész magyar könyvkiadás szempontjából nézve is fontos teljesítmény. *Csehi Gyula*, a romániai magyar irodalomtudomány tekintélyes képviselője, *Dávid Gyula* a fiatalabb tudósnevezdek rokonszenvesen ígértes tagja — kettőjük sikeres vállalkozása megérdemli az elismerést.

Lukácsy Sándor gyűjteménye mintegy hét és félszáz oldalt tett ki, ez a mostani három kötet — nagyjából azonos formátum mellett — több mint ezerkétszáz lapra terjed. A mennyiségi növekedés tehát jelentékeny. Tekintettel azonban az iskolai segédkönyv jellegére, az új kritikai antológia válogatása kevesebb alkotót fog át, mint az előző gyűjtemény, ennyiben természetesen eleve szűkebb keresztmetszetet ad a magyar bírálat múltjáról. Mindhárom kötetet jegyzetek, név-

mutatók, eseménymutatók egészítik ki, kötetenként általában több mint félszáz lap terjedelemben. Sajtó — és korrigálási hibák természetesen itt is adódnak (így például az első kötet címlapjára került Csokonay), néhány évszám-elírás is akad, de egészében nagy gondossággal és tömörséggel, mintaszerű ökonómiával felépített apparátust köszönhetünk Dávid Gyulának.

Minden ilyen válogatás egyik fő problémája a kezdés és a befejezés kronológiai határainak meghatározása. Nyilván az iskolai oktatás szempontjaihoz igazodott a válogatás, amikor Csokonayval indítja az első kötetet s eltekint a korábbi anyagtól. Magában az első kötetben egyébként Csokonai, Kölcsey, Bajza, Erdélyi, Arany János és Gyulai Pál kritikai írásaiból kapunk több mint 300 oldalnyi szemelvényeket. Hiánylistákat természetesen a legkönnyebb dolog összeállítani, főleg akkor, ha nagyvonalúan eltekintünk a szerkesztők célkitűzésétől. De ezt figyelembe véve is talán nem elfogultság a recenzens részéről, ha Petőfit hiányolja az idézett listáról. A magyar kritikai élet egyik sajátossága, hogy — főleg régebben — bőven részt vettek benne maguk az írók és költők is. A szerkesztés tudomásul is veszi ezt Csokonai, Arany, Ady, Babits és mások esetében — Petőfitől is össze lehetett volna állítani egy kis szemelvényfüzért, márcsak azért is, hogy a Fiatal Magyarország is képviselőt kapjon e gyűjteményben.

A második kötet Péterfy, Riedl, Ambrus Zoltán, Ignótus, Osvát, Ady, Babits, Kosztolányi, Schöpflin, Móricz kritikai írásaiból közöl bőséges szemelvényeket. Csehi Gyula három előszava közül valószínűleg ez a második, „*Az éldött vihar*” című a legsikerültebb, kitűnő miniatűrökben rajzolja meg a szerepeltetett írók és kritikusok portréit. Elgondolkodtató azonban, hogy még egy oktatási célzatú segédkönyvben is, nem kellett-e volna, legalább az előszóban, felvázolni a konzervatív kritika frontját is. Nem valamiféle elvont objektivitás kedvéért, hanem azért, hogy a Nyugat nagy forradalma még

hitelesebben tükröződjen — a konzervatív ellenállók oldaláról is.

Még nyugtalanítóbban vetődik fel ez a probléma a harmadik kötet kapcsán. Ez a könyv a magyar marxista kritika kezdeteit foglalja össze. E kezdetek azonban önmagukban — mondjuk meg egyenesen — nem képviselhetnek egy teljes kötetet, akkor, amikor az egész magyar irodalomkritikát összesen három kötetben kell elhelyezni. Itt persze beleütközünk abba a problémába is, hogy mi legyen a ma is élő kritikusokkal? A szerkesztés — jogosan — felvette Lukács György és az akkor még élő Fábry Zoltán néhány írását. Mihelyt azonban ilyen módon a jelenhez kapcsolódott, kirívóbbá válik az a tény, hogy a harmincas évek magyar kritikáját csak Lukács, Révai, József Attila, Bálint György stb. képviselik, de a polgári vagy népi irodalom legjobbjai nem szerepelnek. Azt lehet erre válaszolni, hogy a kötet csak a marxista irodalomkritika kezdeteit kívánta felmutatni. De épp e felfogás vitatható. A korábbi két kötet a magyar irodalomkritika fővonalát illusztrálja, a *Nyugatig*. Semmi sem indokolja, hogy a *Nyugat utáni* irodalomból csak a marxisták kapjanak helyet egy kritikai antológiában. Kétségtelenül jelentős tett volt Révai József tanulmánya a népi irodalomról, de *legalább* annyira maga ez az irodalom is jelentős volt. . . S nem utolsósorban éppen irodalomkritikai teljesítménye, Németh, Veres, Illyés és a többiek idevágó munkássága révén.

Sajnos épp ebben a kötetben Csehi Gyula előszava is kevesebbet nyújt, mint a korábbiakban. Nem kapunk elég világos képet arról, milyen közegben jött létre a magyar marxista

kritika, milyen szövetségesek, „utitársak” és ellenfelek befolyásolták kibontakozását, s milyen *belső* nehézségekkel kellett megküzdenie. Az előszó utal e folyamat egyoldalúságaira, de e tekintetben még egy iskolai segédkönyvben is — sőt épp abban! — többet lehet elvárni. Ha azt akarjuk, hogy a szocialista eszmék a maguk eredeti szintjén hódítsanak, már az iskolákban arra kell törekednünk, hogy az új nemzedékek kritikusan közeledjenek a múlthoz, értsék meg, milyen meghatározott történelmi feltételek járultak hozzá a dogmatizmus meglehetősen sokáig tartó uralmához.

Nem szabad persze túloznunk az igényeket, hiszen idehaza is csak néhány éve kezdődött meg e korszak kritikussab elemzése és alapvető dokumentumainak kiadása. Az egyoldalúságot nem is annyira azért kellett szóvá tenni, mintha az adott viszonyok között ennél lényegesen többet lehetett volna nyújtani, hanem inkább közös okulásul az egyre nyilvánvalóbban közös feladatok elvégzéséhez. A romániai magyar irodalomtudomány oly erőteljesen fejlődött az utóbbi években, hogy immár nem protokolláris elismerésekre, hanem igazi együttműködésre van szükség a reméljük, lehetőség is.

Csehi Gyula és Dávid Gyula értékes gyűjteménye megelőzte a hazai irodalomtudományt is, amikor először mérte fel a marxista irodalomkritika kezdeteit, illetve azt, hogy mit lehet e hagyományból az iskolai oktatásban hasznosítani. Szempontjaik — ott is, ahol vitára készítenek — minden bizonnyal be fognak épülni a hazai kutatásokba.

Fekete Sándor

Chronica Hungaro—Polonica. Pars I. (Textus cum varietate lectionum) Ad codicum manu scriptorum fidem recensuit, praefatione notisque instruxit Béla Karácsonyi. Szeged, 1969. Universitas de Attila József nominata. 76 p. (Acta Historica, tom. XXVI.)

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1966-os évfolyamában volt alkalma a recenzensnek bemutatni Karácsonyi Béla: *Tanulmányok a magyar—lengyel krónikáról* (Szeged 1964) c. dolgozatát. Ebben a szerző gondos palaeográfiai és filológiai vizsgálódással elemezte a kéziratokat tartalmazó kódexeket, elkülönítette a magyar—lengyel krónika bővebb és rövidebb változatát, megállapította a kéziratok leszámazási rendjét, és példákat bőségesen idézve bírálta az eddigi kiadásokat. A korábbi hét felületes kiadás hibáit Karácsonyi most végre méltó kritikai kiadással törekszik helyrehozni. A hibák egyik fő forrása az volt, hogy a kiadók nem mindig

fordultak az eredeti kéziratokhoz. Karácsonyi a fellelhető forrásokat megtekintve, az összes változatot és kiadást egyszerre figyelembe véve dolgozott. A számunkra leginkább hozzáférhető Deér-féle publikáció (a Szentpétery SRH II. kötetében) gondatlan, hibás, helyesírásában vegyíti a klasszikus és a betűhív közlési elvet, nem közli a kéziratokban eszközölt javításokat, törléseket, a későbbi kezek írta széljegyzeteket, s a legfőbb hiányossága, hogy leszűkíti a kéziratírozást: nem veszi figyelembe a már publikált rövid változatot, sem (a háborúban sajnálatosan azóta elpusztult) egyik varsói kódexet. Karácsonyi mintaszerű kiadására nagy szükség volt. Ő mindkét változatot hozza egymás mellett. A jól tipografizált közlés olvasása igen áttekinthető: a lap bal szélén a bővebb, jobb szélén a rövidebb variáció egymástól független szövege fut, középen pedig az a szöveg, mely mindkét változatban megegyezik. A korábbi gyakorlattal megegye-

zően itt is a margóra kerültek a könyvészeti megjegyzések és a bibliai forrás-vonatkozások, csak sokkal alaposabban és gondosabban, mint Deér kiadásában. Ott például a 3. caputban 8 idézetet találunk, itt 60-at. Karácsonyi még a bejegyzők, különféle széljegyzetek írónak kezevonását is jelzi. Kiadásában elmaradtak ugyan a többi magyar krónikával található párhuzamok, melyeket Deér az apparátusban közöl; ehelyett a korábbi kiadások változatait és conjectúráit hozza a lap alján. A helyesírásban a betűhív elvet követi. A kiadás latin nyelvű bevezetésében összefoglalja előző tanulmányának idevonatkozó eredményeit, a kódexek és a kiadások összefüggésének viszonyát grafikus stemma szemlélteti.

Kurcz Ágnes

Zolnay László: Ünnepek és hétköznap a középkori Budán. Bp. 1969. Gondolat K. 228 l.

„A szó nemesebb értelmében vett népkönyv írására törekedtem” — írja előszavában a szerző kitérőtől céljáról (9.), ennél fogva tudományos egzakttságot, filológiai alaposágot és monografikus teljességet tehát csak a műfaj szabta keretek között várhatunk Zolnajtól. Már előljáróban leszögezhetjük, hogy adott lehetőségeivel jól sáfárkodott: adatokban bővelkedő, mégis könnyed előadásban rajzolta fel Buda földrajzi fekvését, egykorú természeti viszonyait, mesteri tollal villantotta fel hajdani paloták fényeit, vagy érzékeltette elhanyagolt külvárosi sikátorok jellegzetes hangulatát. Az így felállított keretek közé helyezve eleven, élvezetes leírásban mutatta be a középkori Buda tarka forgatagban zajló, eseményekben soha nem szűkölködő életét a maga fény- és árnyoldalaival együtt.

Zolnay munkájának témájáról könyvtárnyi szakirodalom szól, ezért a szerző arra kényszerült, hogy céltudatos szelekcióval szigorúan rostálja át az egész anyagot. Hivatkozásából megállapíthatóan és mondanivalójából kikövetkeztethetően három forráscsoportra alapozta feldolgozó munkáját. Ezek a következők: 1. *Das Ofner Stadtrecht és magyar szakirodalma* (a szöveg kritikai kiadása Mollay Károlytól, Bp. 1959., a legjobban kamatoztatott szakkönyv Relkovic Nédától *Buda város jogkönyve* címmel, 1905-ből); 2. *A részletkérdések monográfiái* (gazdag művelődéstörténeti adattára miatt különösen jól felhasználható volt Fögel József két könyve II. Ulászló és II. Lajos udvartartásáról, Bp. 1913—1917.); 3. *Saját kutatási tapasztalatok* (ilyenkor a fogalmazás is átvált első személyre).

Helyeselnünk kell Zolnay választását a fő forrást illetően, hisz abban benne van a könyvének csaknem háromnegyed része (olykor szó szerint is: „Der totten grabes sol eben wissen, das er nit auff vn uerveste leichnam grab” azaz a temetők „sírásói újabb sírok ásása során nehogy friss, még el nem bomlott tetemekre ássanak” *Das Ofner Stadtrecht* 188. — Zolnay 105.), kár azonban, hogy a kelleténél jobban tapadt hozzá. Elvégre is, minden sokoldalúsága ellenére, a *Budai Városjog* meghatározott célból készült s így világi, jogi forrás lévén nem lehetett tekintettel a középkori művelődés számos — fontos — kérdésére. Így például az irodalomra sem. Zolnay szintén megelégedett róla.

A költészet például — nem tudni mi okból — csak a tatárjárásig bezárólag kerül tárgyalásra, meglehetősen kurta-furcsa módon: idéz a szerző néhány versszakot az *Ómagyar Mária-siralomból* (Szilágyi Loránd átírásában), megemlíti cím szerint a *Planctust* és Rogerius *Carmen miserabile*-jét, tehát mind olyan műveket, amelyeknek semmi köze a középkori Buda irodalmi műveltségéhez. Aztán a folytatás elmarad, pedig lett volna miről számot adnia. Beszélhetett volna a Nyulak-szigeti domonkos kódexirodalomról, kiemelve Ráskai Lea munkásságának nagy jelentőségét, továbbá a budai és pesti ferencesek működéséről, akik először jelentkeztek magyar író nyomtatott könyvével még a XV. században Európa nyilvánossága előtt s akik közül Temesvári Pelbárt többet érdemelt volna egyszerű illusztratív szerepnél (vö. 121., 207. stb.). Említeni lehetett volna a budai ágostonosok tudós képviselőjét, Váradai Jánost, aki Joannes Pannonius néven polémiát kezdeményezett Marsilio Ficinóval a neoplatonizmus filozófiai megítélése tárgyában és nem lett volna szabad megelégedni a budaszentlőrinci pálosok igen jelentős irodalmi szerepéről sem, melyet Batori László bibliakommentárja és Csanádi Albert két nyelvű, magyar—latin költészete fémjelzett méltó módon ezekben az időkben.

Hiába keressük a budai kancelláriai élet jellegzetes termékeinek, a középkori és humanista elemekkel vegyes Magyi-kódexnek ismertetését s vele együtt a XV. század végi deákság bemutatását is. Zolnay idéz ugyan egy bordalból a 130. lapon, de a vers környezetére nincs tekintettel. Nem foglalkozik a világi latin költészet más termékeivel sem, pedig ezek a kalandos módon, oklevelek hátlapjaira írva, városkapuk fölé helyezve, címekbe vésvé, vagy sírkövek márványlapjaira metszve fennmaradt versek már körülményeik folytán, önmagukban is érdekesek lehetnek volna (a kötetben idézett Geréb-féle antológia több ilyen is tartalmaz).

A középkori könyvfestő- és könyvkötőműhelyek budai emlékeit sem találjuk Zolnay

könyvében, úgyszintén kimaradt az általa oly sokoldalúnak tervezett körképből a virágzó későközépkori budai könyvkereskedelem rövidre fogott története is. És végül: talán a már idézett fő forrás, a *Budai Város-jog* paragrafusainak hűségese követése folytán elfeledkezett Zolnay a középkori városi valóságos élet látványos megmozdulásainak bemutatásáról, pedig *könyvének címében is ígerte* ezt (a XI—XVI. században az ünnep fogalma nem szűkíthető le a világi szórakozásokra és néptünnepélyekre, sőt még később a barokk korban sem).

Nemcsak a hiányokat, de némely téma szerepeltetését is szóvá kell tennünk. Ha ezek a későközépkor és a korai humanizmus határ-esetei lennének, úgy érthető lenne felbukkanásuk a könyvben, véleményünk szerint azonban nem mindig erről van szó, főleg nem a Vitéz János alapította, kétségtelenül humanista jellegű pozsonyi egyetem (175.), a Mátyás király által megalapított Corvina (76—78.) és az Ilkus Márton személynén keresztül hosszasan méltatott csillagjósolás (176—178.) esetében. Bornemisza Péter sem tárgyalható itt azon a címen, hogy budai születésű volt(!), inkább azt kellett volna felemlítenie Zolnaynak, hogy az általa használt tankönyv szerzője, Volaterranus, 1477-ben rövid ideig Budán élt, (174.) mert ez legalább középkori adat.

Befejezésül néhány elírást korrigálunk, hangsúlyozva, hogy ahhoz az adattengerhez képest, amelyet Zolnay könyvében találhatni, ezek számításba is alig veendő tévedések: Oláh Miklós nem az „1530-as években”, hanem pontosan 1536-ban írta *Hungaria* c. művét (14.), Batori László nem bibliafordító (41., 144.), hanem bibliai kommentár szerzője (185.), Szamosközi nem János, hanem István (74.), Heltai nem András, hanem Gáspár (82., 101. ezzel szemben jól: 200.). A könyvben idézett bordalt nem Kardos László, hanem Kardos Tibor fordította (130.) és a metrikailag helyes szöveg is az ő könyvében olvasható (*Középkori kultúra, középkori költészet*. Bp. 1941. 217.). Vingárti Geréb Péter nem lépett egyházi pályára, még kevésbé volt 1502-ben kalocsai érsek, helyette Geréb László olvasandó (128.). Kétséges a budai Csonkatorony magyar rabjainak pecsétnyomójáról adott megfejtés. A „CT” aligha jelentett ebben a latinos világban C(sonka) T(orony)-t — a szó elején ekkor még inkább a „ts” dívik —, talán C(aptivorum) T(urris) lehet a helyes olvasat (73.). Ezt látszik igazolni Zolnay itt olvasható tájékoztatása is, mely szerint a torony falába karcolt feliratok mind latin nyelvűek.

Zolnay stílusa, mint a bevezetőben említettük, olvasmányos. Éppen azért, „nemesebb értelemben vett népkönyvhöz” nem érezzük illőnek sem a kedélyeskedést (Szerémi György

történetíró az olvasó számára nem lehet *Szerémi uram*, 66.), sem a bizalmaskodást (Sót kilenc sóárustól *vehetsz*. 134.). Ízlés dolga ilyen mondat leírása is: „Dabi uram és ivadékai három — monstruózus méretű, háromgyökerű — zápfogat, alighanem Zsigmond valamely odvas zápfogának festői mását kapták nemesi címerükbe.” (105.)

Nem lehet egyetérteni azzal az eljárással, hogy az egyes fejezeteknek nincsen forrásjegyzéke. Ezt egyetlen, Zolnayéhoz hasonló kiadvány sem mellőzi (vö. Kulcsár Zsuzsanna középkori és Zoltán József barokk könyvét), s nem is ok nélkül: az érdeklődő olvasó továbbá zakirodalmi útbaigazítás nélkül úgy érzi, hogy a szerző lebecsüli képességeit, műveltségét. A Zolnay programjában hangzottatott ismeretterjesztő célkitűzés és a hiányzó apparátus közötti ellentmondás különösen érezhető a *Mátyás lakodalma* c. fejezetnél (75.). Ez ugyanis nem más, mint elejtől végig *egyetlen összefüggő idézet*, pontosabban szólva nagyobb *részlet* a pfalzi követ 1476-os jelentéséből. A leírás szép és érdekes, azt azonban sehonnan sem tudjuk meg, hol van a teljes szöveg kiadva. Van ugyan a kötet végén (222—225.) egy olvasmányjegyzék azokból a művekből, amelyeket Zolnay *ajánl* tanulmányozásra az olvasónak, de ebben nem fordul elő a keresett forrás: Schwandtner: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. II. Vindobonae, 1768. 149—153.

És még egy megjegyzés: a *névmutató hiánya* sem pusztán technikai kérdés, mint ahogyan látszik: nélküle jelentősen csökkenni fog a gazdag ismeretanyagot tartalmazó könyv gyakorlati használhatósága.

Befejezésül megismételjük: Zolnay László könyve bizonyára fel fogja kelteni az érdeklődést a magyar középkori műveltség történetének egyik legérdekesebb fejezete iránt, de ennél nagyobb szolgálatot is várhattunk volna tőle, ha nemcsak *ízléses képmelléletekkel*, hanem gondos *filológiai jegyzetanyaggal* egészült volna ki.

V. Kovács Sándor

E. Abaffy Erzsébet: *XVI. századi nyugat-dunántúli misszilisek helyesírásáról*. Bp. 1969. Akadémiai K. 71 l. (Nyelvtudományi értekezések 62.)

A *Nyelvtudományi értekezések* c. sorozatnak immár második füzeté irányítja figyelmünket a XVI. századi kéziratok magyar nyelvű misszilis levéllírodalomra. Nyelvész kollégáink kezdeményezték ennek a közös, nagyarányú forrásanyagnak föltárásában, s tevékenyek sajátos nyelvészeti szempontú, több oldalú vizsgálatában. A szerző a korabeli

kódexek és nyomtatványok mellett szép számmal jelentkező, elsősorban nyugat-dunántúli levelekkel dolgozik. Miután nyelvi, nyelvjárási szempontból korábban már vizsgálta közel 300, többnyire misszilizékből, kisebb részben hivatalos iratokból álló kéziratgyűjteményét, ezúttal helyesírási kérdésekkel foglalkozott.

A misszilizék hangjelölésének osztályozása és többé-kevésbé kikristályosodó rendszerek alkotása érdekes tanulsággal járt. Ezek közül kiemelhető az a jelentékeny mozzanat, amikor a szerző saját táblázatait szembesíti Sylvester János *Puerilium Colloquiorum Formulae* tankönyvének helyesírási rendszerével. Kiderül ugyanis, hogy igen szoros a kapcsolat a protestáns iskolákban elterjedt tankönyv és a megvizsgált levelek egy csoportjának helyesírása között. Egyetértünk a tanulmányíró hihető megállapításával: „nem lehet véletlen, hogy éppen deákok írta levelekben és hivatalos iratokban találkozunk ezzel a hangjelöléssel. Valószínűnek tarthatjuk, hogy ezek, a főképpen a hetvenes évektől kezdve működő deákok olyan dunántúli iskolák neveltséjei voltak, ahol Sylvester tankönyveit használták” (11). Abaffy hasonló jelenséget figyel meg a levelek egy másik csoportjában, Murelius szótára, négy vallásos tárgyú munka (Ozrai, Telegdi, Méliusz, Szikszai Hellópeus Bálint), három széphistória (Ponciánus, Ilosvai, Sztárai) és egy kalendárium összevetése (23) kapcsán. Ezek is kedvelt, közkézen forgó könyvek, olvasmányok lehettek, a levélírókra kimutathatóan hatással voltak. E krakkói, bécsi, debreceni kiadások mellett az ötödik, egyben utolsó forrástípus elemzése (30) arra vall, hogy az ide tartozó levelek elsősorban a dunántúli nyomdák termékeinek helyesírásával tartanak rokonságot. A szerző ugyanakkor talált olyan kiadókat (pl. Heltai, Bornemisza és Huszár Gál) ill. nyomdákat és nyomtatványokat is, melyek úgy látszik nem hatottak a szóban forgó levelek íróinak helyesírására. Ezzel összefüggésben, valóban érdemes volna kideríteni, hogy a keleti, északi- és közép-magyarországi részeken keletkezett egykorú misszilizék helyesírásában Heltaiék hatása milyen mértékben tükröződik?

A részletvizsgálatokból leszűrhető tanulság és az egyes hangok jelölésének kronológikus áttekintése a levelek helyesírásának kettős forrására mutat: „legtöbb eleme a hagyományos kancelláriai gyakorlatból öröklődött, egyes betűhasználati pedig az újkori, elsősorban a német protestáns helyesírásból való” (32). Az érintetlen (általánosan elterjedt) kancelláriai helyesírás csak kevés levélben

található meg. Jellemzőbb az ingadozás, ill. a kétféle jelölésmód keveredése. Megfigyelhető, hogy az új jelek használatában különösen a deákok, tehát a gondosabban iskolázott levélírók jeleskedtek. Elfogadható, amit a szerző megfontoltan ír a hagyomány szerepéről, de további elemzések szükségesek a levélíró helyesírási hagyomány differenciáltabb feltárására és érvényesülésének bizonyítására.

Az 1539 és 1614 között keletkezett kéziratos anyag módot nyújtott a fonetikus, ill. etimologikus elv érvényesülésének tanulmányozására is. A misszilizékben annyi újítás figyelhető meg, hogy a kancelláriai gyakorlatot követő levélírók inkább fonetikus beállítottságúak, mint a többiek (69). Ebből a szempontból figyelemre méltó Wathay Ferenc *Énekeinek és Önéletírásának* elemzése. A kötetlenebb műfajú *Önéletírás*ban sokkal gyakoribb a fonetikus írt változat. A szerző megfigyelése szerint az *Énekek*be egyre több ún. normatív elem hatol be, oly mértékben, hogy Wathay helyesírásának módosulásáról lehet beszélni.

Indokoltan merül fel a helyesírási „norma” problémája, s mint megoldandó feladat, a nyugati és keleti észak-magyarországi korabeli levéltudomány helyesírása összevetésének igénye. Wathay példája arra vall, hogy *Önéletírás*ától eltérően *Énekeiben* „nemcsak bizonyos nyelvi eszményt igyekszik követni, hanem helyesírása is valamiféle norma szerint alakul”. Helyesírói tudatosságára vezethető vissza, hogy az ő műveit Abaffy bizonyos szempontból modernebbeknek találja az általa vizsgált leveleknél, ill. jól látja, hogy Wathay egy másfajta helyesírási rendszerhez: a kolozsvári, a Bornemisza-, a Huszár Gál-féle nyomdák helyesírásához áll közelebb, azok hangjelölését igyekszik „normaként” követni. Bizonyára igaza van a szerzőnek, amikor föltételezi róla, hogy Wathay sokat olvasott ember volt, s járatos nemcsak a bibliában, hanem a széphistóriákban is. „S azt is tanúsítja, hogy élt benne az igény, hogy *Énekeiben*, melyeket maga is a nagyközönségnek szánt, módosítsa megszokott helyesírását, ezzel bizonyítva, hogy a XVI. század egyes írási egysége való törekvése visszhangra találhat az olvasókban, s akadnak, akik meg is kísérik a tőlük normának tisztelt változatot tudatosan követni” (71). Abaffy érdeme, hogy az író, a mű és az olvasó kapcsolatát is szem előtt tartja, s a helyesírás alakítását befolyásoló művelődéstörténeti tényezőkre is figyel.

Hopp Lajos

B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. (Művészettörténeti tanulmányok). Bukarest, 1970. Kriterion K. 357 l.

Kevés művészettörténeti könyv áll oly közel az irodalomtörténethez, mint B. Nagy Margit munkája. A XVII—XVIII. századi erdélyi emlékirók világának, az általuk leírt életnek a külső keretét, a „diszleteit” tárja elénk a szerző ritka alaposágú erudícióval. Noha valóságos műemlékekről, műtárgyakról ír, a „diszlet” szó mégsem megokolatlan, mert az elénk tárt emléktanyag jelentékeny része emlék már csupán s már nem anyag, már nem létező tárgy. Nemcsak azért, mert a legutóbbi háború során Erdélyben is sokat szenvedtek a műemlékek, s ezek sorában is különösen a kastélyok, amiről e könyv szól — ismeretes, hogy egész Közép-Európában a kastély volt az a műemlék-típus, mely a legjobban megszenvedte a háborút! — hanem azért is, mert a kitűnő erdélyi művészettörténész elsősorban a családi levéltárakban folytatott jó másfél évtizedes kutatásokra alapozta művét. Így nemcsak a ma is meglévő, illetve a közelmúltban még megvolt alkotások nyomán, hanem az egykorú leltárak, számadások, leírások fényében is megleveníti az erdélyi kastélyok és udvarházak hajdani világát.

A szerző nemcsak a szorosabban vett művészettörténeti kérdésekkel foglalkozik, vagyis az épületekkel s azok művészi kiképzésével, de a berendezéssel, a bútorzattal, a kastélyoknak, udvarházaknak és lakóiknak a tágabb közösségbe, a falvakba való beilleszkedésével, valamint a termelés rendjében elfoglalt helyével, szerepével. Együttal tehát az erdélyi udvarházak, kastélyok művelődéstörténetét is megismerjük, sőt kapcsolatukat, kölcsönhatásaikat a népelettel, népi építkezéssel, népművészettel. E munka során jó néhány régóta vitatott kérdés oldódik meg, így pl. a székelykapu eredetének problémája. A szerző összefoglaló fejezetekben tárgyalja az erdélyi kastélyépítkezés egyes kérdéseit, de néhány fontos s ma is álló műemlékről külön fejezetben is beszámol, ha új kutatásai jelentékenyen módosítják eddigi ismereteinket. Így pl. Bethlen Miklós művéről, a bethlenszentmiklósi kastélyról; a kolozsvári Bánfi palotáról és más épületekről, teljesen új történeti analízist kapunk. A munkának nagy értéke, hogy a levéltári források gondos átvezése nagyszámú művész és mester azonosítását tette lehetővé. Különösen áll ez a XVIII. századi kolozsvári mesterekre, akikről egy külön fejezet is ad összefoglalást, egy függelék pedig ismerteti életpályájukat és működésük adatait: számos eddig ismeretlen művész válik így ismertté a művészettörténetírás számára.

Az irodalomtörténész nemcsak a XVII—XVIII. századi irodalom megértéséhez nélkülözhetetlen művészet- és művelődéstörténeti áttekintést kap a könyvből, de közvetlen irodalomtörténeti érdekű adatokat. Nemcsak az építés Bethlen Miklóstra vonatkozó közlések érdekesek, de a könyvben idézett régi leltárak is sok újdonságot tartogatnak. Ime két példa: a balázsfalvi uradalom urbáriumának 1691-ből való adata szerint a Veresvárnak nevezett kastélyban „vagyon olasz fokok bolthajtásos kis templom forma, holot quondam Judaizans Pecszi Simon és Bagdi György áldoztanak es Sido modra isteni szolgálatot tettek” (61.); a kendilónai kastélyban 1793-ban összeírt képek sorában pedig római császárok és bibliai történetek mellett ott szerepel Kemény János és a „Kutya Zrinyi” portréja is (112.).

Az utolsó negyedszázadban ez az első olyan tudományos mű, mely az erdélyi művészet egy egész korszakát felöleli. Balogh Jolán alapvető munkája (*Az erdélyi renaissance*. Kolozsvár 1943) folytatásának is tekinthető félig-meddig, amennyiben az erdélyi reneszánsznak inkább a későbbi, a XVII. századba is erősen átnyúló szakasza, valamint a XVIII. század végéig virágzó barokk áll benne előtérben. B. Nagy Margit nem törekszik ugyan monografikus teljességre, a könyv alcíme („Művészettörténeti tanulmányok”) azonban túlzott szerénységet tükröz: jóval többről van itt szó, mint tanulmánygyűjteményről. Egy eddig kiaknázatlan, páratlanul gazdag új forrásanyag feltárásáról, értékesítéséről, rendszerezéséről, a lehetséges következtetések levonásáról, s így szinte egy új szintézisről kell ez esetben beszélnünk. Az érdeklődő olvasó a rendkívüli adatbőség ellenére is színes, eleven olvasmányt kap, a szakember pedig külön is hálás lehet a szerzőnek a hatalmas apparátusért, a kitűnő mutatókért stb. Kár, hogy az örvendetesen nagyszámú illusztráció technikailag igen változó színvonalú.

Klanczay Tibor

Vörösmarty Mihály: Dramaturgiai Lapok. (Elméleti töredékek — Színírálatok.) Sajtó alá rendezte: Solt Andor. Bp. 1969. Akadémiai K. 668 l. 9 t.

A kritikai kiadások virágkorát éljük. Tudományos kutatók légioja foglalkozik klaszszikusaink műveinek, töredékes alkotásainak, sőt tétova feljegyzéseinek textológiai, filológiai, ha kell, időbeli meghatározásával. Editio tárgyává lesz a késői öregkor tapogatódzása az új közönség felé éppúgy, mint a háztartási feljegyzések gazdaságtörténeti ér-

dekü vallomása, mindaz, ami egy-egy irodalmi nagyság hagyatékában feltalálható. Nem volna meglepő, ha valaki egyszer csak felvetné a kérdést: szükség van minderre?

A válasz természetesen: igen. De a kötekedő tovább kérdezhet: miért? És erre, kevésbé a klasszikus szerző, mint inkább a publikáló egyéniségét jellemző módon, többféle válasz is adható. Szükséges a kritikai kiadás, hogy olvasóközönségünk számára feltárja jegyzetanyagában az író egyéniségét, kapcsolatát a környező világgal, tanulmányait és véleményeit. De szükséges a kritikai kiadás azért is, hogy a szerző minden egyes gondolatának nyomába szegődve, igyekezzünk közelebb jutni a művészhöz magához, lapról-lapra mélyebben pillantva alkotói arculatába, nyomozva a lépést, amelyet a jegyzetelt művel is tett a közönség és a halhatatlanság felé. Végül szükséges a kritikai kiadás a források kiszámíthatatlan és döbbenetes méretű pusztulása miatt is. Ez egyaránt vonatkozik az iratok elporladására, fakulására és a ki nem számítható, váratlan megsemmisülésre. Más kérdés azután, hogy a kritikai kiadással lefizettük-e nemzeti tartozásunkat nagy írónkkal szemben és jogunkban áll-e utána vagy száz évre ölbe tenni a kezünket? Ilyesmivel hiába áztatnánk magunkat. Mert amíg a teljes filológiai pontosság állja az időt, addig minden elmélkedő magyarázat eleve magában hordja az elévülés csiráit.

Ez a „teljes filológiai pontosság” a jelszó, amivel Solt Andor újabb Vörösmarty-kiadványának méltatására rátérhetünk. Példaszerűen alapos textológiai és elemző munka ez, önmagában is igazolása minden kritikai kiadás létjogosultságának. Solt az editor feladat tanító célzatát vallja a magáénak. Idézve Tóth Dezső egy szellemes megjegyzését, Vörösmarty: *Dramaturgiai lapok* c. művét adja ki, nem *Vörösmarty: Dramaturgiai lapok* c. művét. Teszi azonban ezt olyan tudományos puritánssággal, minden részletre kiterjedő, de sohasem szószátyár jegyzetelői módszerrel, ami munkájának nemcsak az időtállóságot biztosítja, hanem *ma* és *most* tisztázva lényegtelennek látszó apróságokat, jövődő kutatók útját egyengeti, akiknek esetleg már nem lesz módjukban az idézett forrásokban utánakeresgelni. Ily módon a forrásmentés értékes feladatát is elvégzi.

Kiadói figyelmének, kutatói tájékozottságának minden kiemelkedő eredményét bajos volna felsorolni. Csak egyet-kettőt említve, ilyen az *Elméleti töredékek* dramaturgiai forrásaként a latin nyelvű irodalom, Horatius

és főleg Juvencius hangsúlyozása, a *Szinbírálókat* bevezető jegyzet tanulmányában a Budai Magyar Színház, majd a Pesti társulatának életrajza, jellemzései, kitekintéssel a Német Színház kulturális szerepére is, a színeskedő mellett a szerzők, hazaiak és külföldiek pontos ismertetése, egy-egy elfelejtett színmű informatív és értékelő bemutatása stb.

Nem világos azonban a Pesti Magyar Színház megalapításának története, és nem indokolt a vármegye szerepének negatív ábrázolása. A József nádor—Széchenyi-féle nagy színház és Földvályék színházterve körül jelentős szerep jutott a „fene visszavonás”-nak, valójában azonban csak egyik megnyilvánulási alkalma volt ez a felső és alsó tábla közötti, akkor már évtizedes elentéteknek.¹ Tény, hogy a szenvedélyek magasra csaptak a tervezett színházak körül, de Széchenyiék sem voltak éppen tapintatosak a megyei urakkal szemben.² Hogy a nádor felajánlotta telkek mérete nem volt megfelelő³ hogy a dunaparti színház nyilván elsőnek esett volna Hentzi bombáinak áldozatául, s végül, hogy egy kevésbé sikerült színház monstrum mellé egy második, hasonló felhúzása legfeljebb a nemzeti büszkeséget szolgálta volna, a célszerűséget aligha mellőzhetjük, mert mindez természetesen meg sem fordult a vitaközö felek fejében. Tény, hogy Földvárynak volt telke, pénze és szervezete a megvalósításhoz, Széchenyiéknek nem. Földváry egy éven belül felépíttette a színházat. A siker őt igazolta.

Indokoltabb Solt megye-ellenes hangulata a Pesti Magyar Színház első éveinek megítélésében, a Bajza—Egressy contra Nyáry Pál—Schodelné ellentétek regisztrálásában, amikor a Triász — feltehetően szóbeli — figyelmzettetést kapott az operai párt kímélésére, amiket tehát Vörösmartyékba belefójtották a szót. A sajtószabadság ezen, kissé gyermekded okokból eredő eltíprásának írásbeli nyoma sem a Helytartótanács, sem a Nádori, sem a Nádori Titkos Levéltár anyagában nincs. Miután Pukánszky, több mint harminc éve, a dolog érdemi részével megítélésérem szerint tárgyilagosan foglalkozott, a megye erőszakos magatartását hadd mentegessem egy kis történeti visszapillantással.

1796-tól 1837-ig a magyar nyelvű színjátszás legfőbb bástyája Pest megye volt. Pest megye „csinálta meg” végül is a nemzetnek a színházat. Nem csodálhatjuk, hogy úgy bánt vele, mint tulajdonával. De ezen is túlmenően: Pest megye volt a haladó szellemű vármegye vezére, fél évszázada harcolt a

¹ Országos Levéltár, Archivum Regnicolare, Fond 119. Takáts hagyaték, Nr. 7592. a), 7592. b) (Kémjelentések.)

² Uo., 7617., 7757. — Mint a kiadvány 368—370. lapjára vonatkozó kifogást, meg kell említenünk, hogy a magyar nyelvhasználatról az egyébként enyhén pejoratív ízü „nagypapok” kifejezés idegen. A felső táblán főpapok, prelátusok, esetleg a püspöki kar volt, ill. voltak jelen.

kormányzattal. Nem egyszer tiltakozott jogtalanságok ellen, akár jobbágyterhekről,³ akár törvénytársaságról volt szó. Földváry helytelenül járt el, amikor Nyáry Pált minden jog és méltányosság ellenére támogatta az Athenaeum kritikusaival szemben. Kétség-telenül erőszakos ember volt. De ugyanez a Földváry szállt síkra Lovassyékért is.⁴

Solt említi Schediust (286—287.), kissé csodálkozva, hogy tanítványai nem adóztak neki egyhangú hálával. Schedius népszerűtlenségének nyilvánvaló oka az lehetett, hogy a kortársak tudomása, vagy megsejtése szerint Bécs szolgálatában levő ember volt.⁵ Ugyanez Munkácsy Jánosról ma már közismert.

A 419. lapon tett egyenlőségi jelet Raimund és Nestroy között a 482-en áthúzza ugyan Solt, akinél jobban kevesen ismerik a kor német színműirodalmát, de Raimundról talán azt is elmondhatta volna, hogy ifjúkorában több évet töltött magyarországi színpadokon, s hogy darabjaiban mindig szeretettel beszélt a magyarságról.

Radnótfáy Nagy Sámuelről nem tudunk sokat, de mindent tudunk róla, amit *érdemes* tudunk; ez jóval több, mint amit Solt közöl, de ebben a kiadványban ennyi elég. (468.)

Bízást elhisszük, hogy a *Stibor vajda* ideológiailag kiváló alkotás, csak éppen drámának nem az. Így történhetett, hogy ugyanaz a társulat, amelyik pl. a *Bánk bánt* nagy sikerrel adta, „nem fordított kellő gondot előadására”. (409.)

Mindaz, amit a fentiekben elmondunk, nem a bírálat, hanem a kiegészítési igényével készült. Olyan mű kritikai kiadását oldotta ugyanis itt meg Solt példamutatón, ami szervesen belenőtt a reformkor történetébe — a színház: politicum! — aminek megértését a rendek közötti széthúzás, az előkelőbb és aljasabb udvari besúgók szerepe, sőt az írók kenyérharcában is jelentőséghez jutó megvesztegethetőség teszi illusztratívabbá. Vörösmartyt költői látásmódja, emberi jósága, humánuma dramaturgiai és színbírálati tevékenységében is magasan kiemeli kortársai közül.

A kiadó munkája méltó a kiadott műhöz.

Mályuszné Császár Edit

Bródy Sándor: Színészvér. Az ezüsti kecske. A nap lovagja. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Juhász Ferencné. Bp. 1969. Szépirodalmi K. 586 l.

A századvégi magyar prózának alig van olyan képviselője, akinek irodalomtörténeti értékéről és helyéről megnyugató képet alkotott volna az irodalomtörténetírás. Ez alól Bródy Sándor sem kivétel, életművének értékelése a kutatás jelenlegi stádiumát figyelembe véve — még korántsem tekinthető lezárt kérdésnek. Ezért kell jelentősnek tartanunk minden olyan kísérletet, amely új aspektusból, új összefüggések feltárásának igényével közeledik műveihez. Bródy karrierregényei — a *Színészvér* (1891), *Az ezüsti kecske* (1897) és *A nap lovagja* (1902) — ilyen új megközelítés lehetőségét hordták magukban, mivel nem csupán egy XIX. századi regénytípus sajátosan magyar változatai, hanem egyúttal az írói társadalomlátás élesedéseként, a művészi eszközök kiteljesedésének dokumentumai is. Nem egyenértékű alkotások: a két korábbi mű mintegy előtanulmánynak tekinthető *A nap lovagjához*, melyet az író feltehetően egy balzaci igényű társadalmi körkép első darabjaul szánt.

A jelen kötet tanulmány-igényű utószavában Juhász Ferencné ennek a belső kapcsolatnak némiképp más nézőpontból való kibontására törekedett. A három regény „tanulságai” alapján teljes Bródy-portrét vázol fel: nyomon követve pályáját indulásától haláláig, különös tekintettel az 1890—1905 közötti periódusra. A magyar társadalmi viszonyokkal, a kor problémáival és a maga Én-jével viaskodó íróit idézi meg, aki „keresi sorsát”: művészi, emberi lehetőségeit, feladatát. Juhász né koncepciója lényegében abból a már Schöppflin Aladár által is hangoztatott felismerésből fakad, hogy: „alapjában véve Bródy Sándor mindig lírát csinált.” Az elemzett műveket önvallomásoknak, önarcképeknek tekinti — egybehangzóan Bródy-nak a „modern” művészről alkotott véleményével —, melyek az objektív jelentésen túl egy állapotot, egy „lélek-képet”, az író életének, „önmagával való küzdelmeinek egy-egy stációját” tükrözik. Juhász né ugyanakkor figyelmeztet az egyéni lélek-küzdelmek álta-

³GYÖMRÉI Jándor: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. (Tanulmányok Budapest múltjából, XII. köt. 1957. 230.)

⁴A vármegye főispánja a nádor lévén, a megye tényleges irányítója a mindenkor első alispán volt. — Lovassyék bebörtönzése után Földváry küldöttséget vezetett Bécsbe, hogy Pálffy, az új kancellár előtt tiltakozzék a törvénytelen eljárás ellen. Pálffy dühösen rájuk támadt, Dominationes Vestrae-nek szólítva meg a megyei urakat (Perillustres et Generosi Domini helyett), és kijelentette, hogy Pest megyétől nagy meggondolatlanság volt ez ügyben küldöttséget meneszteni. Földváry, anélkül, hogy a kancellárt egyáltalában megszólította volna, azt válaszolta: Pest megye senkivel sem szokta megtanácskozni, mit határozzon. Evvel megfordult és társaival együtt elhagyta a kancelláriát. (Takáts hagyaték, 5614. sz.)

⁵A bécsi Justizpalast 1927-i égése idején a Polizey Hofstelle iratanyaga zömében elpusztult. Schedius névvel ellátott jelentéseit a Takáts hagyaték sem őrizte meg, használta azonban még őket a múlt század végén WERTHEIMER Ede, főleg Az 1811—12-i magyar országgyűlés története (Bp. 1899.) c. művében.

lános érvényére is. Helyesen látja, hogy Bródy a kort jellemző életérzéseket élte át, s jelenítette meg e regényekben, kiváltképp az egyén kettős voltából — társadalmi szerep és belső meghatározottság — fakadó konfliktust: a személyiség-, illetve szerepválságot.

A kötet időrendben is első darabja, a *Színészvér* még nem kiforrott alkotás. Idegen példaképeket idéző reminiscenciákkal zsúfolt, ábrázolásmódja, kompozíciója egyenetlen. Elevenné, frissé a gazdag önéletrajzi motíválás és a fiatal Bródy város-felfedező ámulása tesz. De az induló író érzi már a polgári fejlődés ellentmondásait is. A *Színészvér* még nem az útkereső-számvető, hanem az ámulásból, a gyönyörködésből a kor igazi valójára eszmélő, a „ki vagyok én? milyen a kor hőse?” kérdéseit feltevő író önarcképe. Elégedetlen a viszonyokkal, elégedetlen önmagával, hiszen benne is él a szerepjátszásra való hajlam, őt is kísérti a hőse által választott könnyebbik út lehetősége. Ezt a „lélek-képet” fedezi fel Juhászné a regényben, s ez elfogadható, reális.

Kevésbé megnyugtató *Az eziüst kecske* elemzése során kibontakozó önportré. (E mű egyébként is a problematikus Bródy-regények közé tartozik. Az elmúlt években a századvég modern prózai törekvéseivel s kivált a szecesszió kérdésével foglalkozó kutatások, viták következményeként többször is átértékelődött.) *Az eziüst kecske* emberi, művészi útkeresésről, dezillúzióról és újrakezdésről vall. Az író kettős kompozícióban vetíti ki szerepválságát és szerepkeresését: az „élet-élvező polgár” és a művész regényében. Juhászné szerint Bródy a festő alakjában írta meg az általa választott, az ideálisnak tartott művészszeretet, művészsorsot. Úgy véljük, inkább a művet elsőként méltató Osvát Ernőnek volt igaza, aki „a mai, vergődésében is szomorúan szép művészet” megtestesítőjét fedezte fel ebben a figurában. Bródy a regény keletkezése idején — mint erre a tanulmány szerzője külön is utal — *A Hét köré* csoportosuló „moderneket”, a „szecessziósok” táborához tartozott. Úgy tűnik, Bem Gyula magatartása, eszményei alig különböznek e csoport művészetéről, művészsorsáról vallott nézeteitől. Bródy a századvégi művészet tipikus problémáját jelenítette meg: az élet és művészet szétválását, szembefordulását, de ugyanakkor hangsúlyozta a művész morális felelősségét is az étellel szemben. Ennek ellenére nem tudunk egyetérteni a tanulmány írójának azzal a megállapításával, hogy a festő jelleméből bontakozik ki az új utakat kereső Bródy művészi hitvallása, ars poetikája. Lehet, hogy rövid időre megérintette a kor művésznének a jelentőt, az ételtől elforduló,

külön világot teremtő nosztalgiaja, szépségkultusza, s nem látott más feladatot maga előtt, mint a passzív „értékkörzést”, a társadalom bűneire való figyelmeztetést. Ars poetikája azonban több ennél: legjobb műveiben és törekvéseiben — kötődve kora való-ságához — erőteljes szociális indulat és társadalomformáló szándék munkál. A *Fehér Könyvet* író Bródy és Bem Gyula, a festő tehát nemcsak léthelyzetükben, hanem szemléletükben is különböznek.

A *Fehér Könyvvel* a polgári igazmondásom túllépő Bródy — Juhászné szerint — *A nap lovagjában* rögzítette „gyökértelemné válásának”, lehetetlenség-érzésének „élményét”. Tehát a regényben az újságírói hivatás két lehetőségének kudarca „minden emberi törekvés kilátástalanságát” sugallja. Az író az adott rendben belül sem hősei, sem önmaga számára nem lát kivezető utat. Bródy álláspontja azonban nem ennyire pesszimista. Igaz, leszámolt már azokkal az illúziókkal, melyek osztályához kötődtek, Asztalos Aurél sorsát a véletlen tragédia ellenére is törvényszerűnek tartja. Ugyanakkor hisz még a „tisza” újságíróban: Helynéküli Jánosnak a Jövendőre apelláló, néhol már az Ady-publicisztika s a forradalmas versek hangját idéző monológja az író hitvallása is. Figurája a kiszolgáltatottság ellenére nem a tehetetlenséget, hanem a „messiás-sorsot” vállaló „optimizmusát” sugallja. Kétségkívül érdekes Juhásznénak az a meglátása, hogy a karrier-történeten túl *A nap lovagjának* van egy rejtettebb rétege is: a „politikai szimbólumregény”, jóllehet maga a mű nem bizonyítja ezt kellőképpen. Az írónak a porosz embereszménnyel kapcsolatos ellenérzése talán nem is volt több annál, amit a század első éveiben a közép- és kelet-európai (a nemzeti ellenzék) tanúsítottak a k.u.k. hadsereggel, a „svarcgelb” militarizmussal szemben.

Juhászné Bródy-portréja — ha néhol alkalmat ad is vitára — egészében véve meggyőző. Az író önvallomásainak, a kor viszonyainak figyelembevételre alapján az eddigieknél közelebb hozza, jobban megérteti az alkotó és az ember sorsproblémáit. Végeredményben Adyt igazolja, aki Bródy „tragédiájának” okát nem csupán egyéni gyengeségeiben, hanem a Nyugatra-lendülésben megtorpant magyar társadalomban látta. Azokban a viszonyokban, amelyek között „nem mindenkinek adatik meg könnyen kibírni a lehetetlenség konstatacióját”. A tanulmány külön érdeme, hogy ráirányította a figyelmet a Bródy-művek mélyebb vizsgálatainak fontosságára és ugyanakkor a megközelítés új lehetőségeire is.

Petrányi Ilona

Schweitzer Pál: Ember az embertelenségben. (A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus csoportjai.) Bp. 1969. MTA Irodalomtudományi Intézet — Akadémiai K. 191 I. (Irodalomtörténeti Füzetek, 62.)

Az *Irodalomtörténeti Füzetek* sorozatának éppúgy jelentős nyeresége ez a munka, mint az Ady-irodalomnak. Annak kellene tartanunk, ha lényeges kérdésekben vitatkoznánk is vele. Fontossá teszi összefüggéseket látó és láttató képessége, határozott koncepciója, gondolati komolysága.

Schweitzer Pál az egyébként gazdag Ady-irodalom legelhanyagoltabb területét választotta témájaként. Irodalmi köztudatunkban Ady még mindig inkább mint az *Új Versek* és a *Vér és Arany* költőjeként él. S azt, hogy világháború alatti lírája pályája csúcsa, azt inkább tételeken szoktuk elismerni, semmint valóságos értékeivel feltárni. Jóllehet, a szerző nem vállalkozott az egész pályaszakasz minden oldalú ismertetésére, munkája mégsem tekinthető részlettanulmánynak. Sőt, az általa kiválasztott — s egy-egy vers köré épített — motívum-vizsgálatok új, figyelemreméltó megjegyzéseknek adnak az egész Ady-életmű ismertetéséhez. E kiválasztott motívumokat sem metszetenként vizsgálja, hanem egymással való összefüggéseikben s az Ady-életmű folyamataiba behelyezve. Így mindjárt a bevezetőben hivatkozik arra, hogy — jóllehet — a világháború alatt megvége Ady lírájában a leglényegesebb változás, de ennek korábbi elemei már az 1912-es forradalmi hullám lezajlását lírai élményként visszatükröző versekben is kimutathatóak.

„A háború kitöréséig tartó átmeneti korszak kezdődik itt Ady fejlődésében, mely összefoglalóan azzal jellemezhető, hogy költészetének stílusbeli jegyei a visszatükrözés milyensége tekintetében... ez időben mutatnak a megelőzőkhöz képest új vonásokat.”

A szerző öt motívumot ragad ki Ady világháború alatti lírájából. Az egyes motívumokat egy-egy, nagyon jól kiválasztott vers köré csoportosítja. Az első a *Tegnap tegnap siratása*. Benne e fogalom tartalmi változását elemzi, feleletet adva arra, hogy a magát egykor „Holnap hőse”-nek nevező, „új vizek”-en járó Ady miért „vél őrizni egy szebb Tegnap”-ot. A *Tegnap* tehát a forradalmi gondolat folytonosságát őrizte egy megváltozott világban”. Tehát nem pusztán az idő fogalomról, mégkevésbé múltbafordulásról van itt szó, hanem: „a múlt hitének — s mindannak amit e hitek a társadalmi érvényű cselekvés szempontjából jelentettek — egy új emberű új világ» felé sóvárgó összefoglalása.”

A következő három motívum mintha kissé önálló egységként alkotná a tanulmány gerincét. A jelző-versek: *A rabbiság sorsa*, a *Még-*

sem, mégsem, mégsem és *A hivalkodó ember*. Az első — ti. e három közül — a „törtélen önhűség legfontosabb kérdéséről” szól, „a költő és a társadalom viszonyáról”. A következő motívum Ady magatartásának társadalmi szerepére vet világot, „a háborút generalísan elutasító művész és az abban parancsra vagy önszántukból, közvetve, illetve közvetlenül résztvevő, ellene aktív föllépésig nem jutott milliók közti ellentét”-re. A *hivalkodó ember* című vers és motívum mintegy összefoglalja és summázza az előző kettőt; a költő egyénisége s a tömeg ellenfétét önmagába sűrítő, s azon tülemelkedő hatalmas önszimbólumot, „a milliókért” élő, önmaga életében-sorsában sorsukat élő és példázó költő jelképét.

E három fejezetben is — és szerencsére a tanulmány egészében — alapvető hangsúlyt kap Ady legdöntőbb, egész életművére fényt vető önvallomás jellegű megállapítása: „A forradalom: a teljességes Élet.” Ezek a fejezetek ennek a teljességnek az összetevőit sorakoztatják fel s állítják egymással összefüggésben. S itt kapjuk a motívumok-összefüggéseket kimutató verselemzéseknek-értelmezéseknek olyan szép példát mint pl. az *Új s új lovat a Szép a szép* esetében.

A *Halottan és idegenen* címmel összefoglalt motívum-csoport inkább az első fejezettel rokonítható, s így szerves gondolati egységbe fogja az egész tanulmányt. Egy szintén korábbi Ady-motívumot, a „halottség” fogalmának újraalakulását vizsgálja: „Speciális értelmű halottség tehát a költőé: a mindennapok apró (bár számára nagyértékű és fájva nélkülözött) életmozzanataiból való kimaradás, mely azonban rendíthetetlen önhűségének segítségével felemeli őt az átfogó, szimbolikus értelmű Élet magasságába, ahol milliók helyett éli meg azoknak igazi léttel nem bíró életét...” „A halotti lét a létező, de anakronizmusa miatt létét veszített társadalommal szemben az Élet szintetikus fogalmának a szubjektív szimbólum világban végbemenő realizálódását jelenti. Erre utalnak magáról szólóan a költőnek ilyen kifejezései: »életes holt», »föltámadt holt»...”

Röviden, épp csak jelezve utaltunk a tanulmánynak azokra a sarkpontjaira, melyeken keresztül Schweitzer Pál koncepcióját kifejti. Ennek a koncepciónak egyik legfontosabb vonása szerintünk az, hogy Ady szimbólum-motívum rendjét nem statikusan fogja fel, nem csinál „mitoszt a mítoszról”, hanem mert vizsgálatainak és elemzéseinek tárgya az adott történelmi helyzet s az ugyancsak adott, s e történelmi helyzethez kötött lírai életmű konkrét összefüggése, meg tudja látni e rendszer alakulásának állomásait, s magát a folyamat egészét. „A különféle értelemben szereplő Tegnap mindenestre figyelmeztet rá, hogy Ady szimbólumvilágának egy-egy

darabja mennyire rugalmas, önmaga ellentétébe átsapni képes *formai eszköz* (én emeltem ki — B. Gy.) kora magyar valóságának teljességét visszaadó lírájában.” Innen indulva mutat rá arra a nagyon is lényeges különbségre, mely Ady korábbi, mitologikus alakokkal, szimbolikus tájakkal, különös természeti-növényi világával tele lírája, s jelenlegi, illetőleg itt tárgyalt szakasza között fennáll: „A szimbólumok sokszínű világa egyszerűsödik, és ha szélességéből veszít is, sokszorosan nyeri ezt vissza mélységében. Az egyneműbbé vált szimbólumok fogalmi terheltsége megnövekszik, közelebb kerülnek egymáshoz, és bármelyiket vesszük szemügyre közülük, az rögtön indukálja a vele szoroson korrelált többi.”

Azaz: mitől sem esik távolabb Ady ekkori lírája, mint valamiféle — szándékolt vagy ösztönös — primitívizáló visszalépéstől, szimplifikálástól.

Schweitzer Pál a marxista Ady-képet meg-alapozó irodalomtörténésznek kijáró tisztelet hangján vitatkozik Révai József néhány idevonatkozó tételével. Többek között — jelen esetben ez tartozik ide — azzal, mely szerint Ady „ellentmondásai ekkoriban kismulnak”. A kötet egésze egyértelműen nemleges választ ad erre a megállapításra, hozzátéve kiegészítésként azt, hogy „... csupán az értelmük lett más, mint pályája korábbi szakaszain. Nem túlzás azt mondani, hogy az ellentmondás mindvégig alapja marad ennek a sajátosan szimbolista lírának”.

Ugyancsak cáfolja e tanulmány azt a — sajnos szinte közkeletűvé vált — állítást is, mely szerint Ady szimbolizmusának megszületésében valamiféle „tisztán-nem-látás” játszott a főszerepet. Schweitzer Pál a legjobb helyen keresi az egyértelműen tagadó választ, s adja világos, megcáfolhatatlan okát: szembesíti egymással a publicista és lírikus Adyt. Mert — bármily triviálisan hangzik is — bajos elképzelni, hogy egyazon egyéniség lásson tisztán mint publicista, s ne lásson tisztán mint költő(!). Ebben a tanulmányban ennek a problémának is megnyugtató alaposággal megfogalmazott, mintegy az egész Ady-életműre kiterjedő érvényű megfogalmazását találjuk. A szerző abban fedezi fel Ady szimbólumokhoz való fordulását az okát, hogy nem sikerült neki megtermentenie — rajta kívül álló, történelmi-társadalmi okokból eredően —: „... a közvetlen és harmonikus világkép kialakításához nélkülözhetetlen cselekvő — alakító kapcsolatot a társadalmi szférával.” Ennek a problémának a megfogalmazásánál mintegy szintetizálja némileg a korábbiakat, amikor a fentebb megkezdett gondolatsort így folytatja: „... publicisztikai írásaiban minden kortársánál világosabb probléma-látással foglalkozó eljáratított társadalmi valóság érzel-

mi-művészi elsajátítása csak a szimbólumok segítségével és egy olyan világkép kimunkálása útján lehetett végbe, melyben a harmonia hiánya és a megteremtésre tett folytonos erőfeszítések ellentmondásos egységet képeznek, de megoldódni nem fognak soha.”

Külön kell szólni a tanulmány utolsó összefoglaló fejezetéről. Lényegesen több ez, mint a korábban kifejtettek summázata. Schweitzer Pál itt még megtetőzi amúgy is gondolatgazdag munkáját jó néhány új problémával, mint pl. Ady-versszerkezeteinek kérdése, szimbolizmusának nevezhető-e Ady ebben az alkotó periódusában is stb. Jóllehet, mindezek részletes tárgyalása a tanulmány szerkezeti egészét ingatná meg, s lényegesen túltörne annak szerző által meghatározott keretein, mégis azt tudjuk mondani: kíváncsian várjuk további, részletes, e munkához hasonlóan: mélyült kifejtésüket.

Bessenyey György

Dér Zoltán: Az árny zarándoka. Szabadka, 1969. Szabadkai Munkásegyletem kiadása. 96 l. (Életjel — Miniaturók, 6.)

Csáth Géza válogatott műveinek megjelenése óta (*A varázsló halála*, 1964.) megélénkült szakmai figyelem kezdte a torzójában is hatalmas életművet feltérképezni, átfogóbb értékelésre azonban inkább csak a zenekritika részéről vállalkoztak; a *Nyugat* zeneesztétáját, a Bartókot, Kodályt felfedező Csáthot állítva előtérbe. Dér Zoltán kismonográfiája elemzéseivel, eddig publikálatlan, érdekes dokumentációs anyagával — köztük a Csáth—Kosztolányi levelezés egy részével —, és a morfiummal árnyékolt, 1910-től a tragikus 1919-es haláláig terjedő életszakasz felvázolásával fontos kulcsot adott az egész életmű megértéséhez.

A már a Csáth Gézáról szóló Kosztolányi-torzó, a *Mostoha*, és más korai Kosztolányi-művek feltárásával is bemutatkozott Dér Zoltán 96 oldalnyi munkájának kisebb részét teszik ki az elemzések; pontosabban rövid, összegező jellegű bevezető tanulmány foglalkozik az életmű helyének kijelölésével a magyar irodalomban, s külön fejezet a drámaíró Csáth Gézával. A naturalizmus-realizmus-szecesszió hullámveréseiben formálódó, a szimbolizmus és az impresszionizmus által is megérintett, sajátosan egyéni arculatú írói oeuvre jellemzésére Dér a naturalizmust tartja a legmegfelelőbbnek. Konklúziója szerint ez az objektív, látszólag szenvtelen ábrázolásmód „a lét törvényeit tudó lélek magasrendű fegyelme”, „jártassága a modern lélektanban, orvosi gyakorlatának sok tapasztalata

nem nőtt rá novellisztikájára”, bár „ez a tudás álom, kéj, örület, kegyetlenség borzongató és riasztó titkai fölé hajolt”. Vagyis korántsem valamiféle tisztza, zolai felfogású naturalizmus Csáthé, Dér értelmezése inkább az életműnek a fantasztikum jegyeit is magába foglaló realizmus irányába történő kikristályosodását sejteti.

A morfium által összeroppantott élet megértéséhez segítséget nyújtanak Dér drámaelemzései a méreg-nyújtotta eufóriás félórák gazdag drámaterveitől-vázlataitól a zene és szöveg egységét megteremtő, „a maga romlásának veszélyével” is szembenéző *Hamvazó szerdán* és az ibseni ihletést is őrző *Janikán* át a teljesen ismeretlen, kiadásra váró *Horváték* és *Zács Klára* c. drámáig. A *Horváték*-ban egy hosszú évek deliriumából ébredő tanár számol le korábbi életével és hajol vissza a munkába, egészségbe; a *Zács Klára* legenda hagyományos csábítója, Kázmér herceg pedig Csáth megformálásában súlyosan beteg ember, aki számára Klára teste, élet-örme jelentené a gyógyulást.

Az írói pályát oly tragikusan — fiatalon megszakító morfinizmus belső okainak feltárása eddig talán Dér Zoltánnak sikerült a legjobban. Az 1910-ben már ideggyógyászként működő, két novelláskötetet és számos más jelentős publikációt maga mögött tudó író minden életörme birtoklásának akart elébe menni a morfiummal, az „öröklétet” akarta megrabolni „vitéz és nemes kockázattal”. „A kielégítetlenség emésztő érzése a betöltetlenség beteges aktivitásába csap, s a szomjúság a mámoroszerzés álútjaira kényszerül” — rögzíti a pontos körképet a szerző. Csáth ideges, hipochondriás alkata és tényleges betegségei csak színezték, elmélyítették ezt a tragédiát. Eddig feltáratlan feljegyzések, levelek, a napló és Csáth Géza öccsének közlései alapján a morfiummal vívott küzdelemnek három periódusát vetíti elénk a szerző: 1910 áprilistól 1913 tavaszáig tart Dér szerint az első szakasz, mikor az első elvonókúra sikertelensége után a felemelt morfium- és pantopon adagokkal átlépi a „petit morphinisme” határát; a testi-lelki romlás sűrűsödő jeleivel terhelve, 1919-ig terjed a második periódus, s az utolsó az exitációs stádium beállta, a végső összeomlás. „Igazam lett. Ópium c. novellám után 10 évig éltem. Ott írtam le azt a rémes életkéromlást...” — idézi Csáth feljegyzését Dér Zoltán.

A drámaelemzések és a morfiummal terhelt életszakasz úttörő felvázolása mellett pontosan datált életrajzi adatok felsorakoztatása, Csáth műveinek és a róla szóló irodalomnak bibliográfiája és értékes fényképanyag egészíti ki a további Csáth-kutatásra ösztönző munkát.

Czére Béla

Dersi Tamás: A publicista Kun Béla. Pályakezdő korszak. Bp. 1969. Magvető K. 194 l.

A nagyon elhanyagolt magyar sajtótörténet kitűnő és szorgos művelőjére (sőt szerzőjére) talált Dersi Tamásban. A Mikes Lajosról írott, sokféle ágazó tanulságokkal gazdag kandidátusi értekezése (*A rejtélyes doktor*, 1965) után jó érzékkel ismerte föl a Hegedűs Nándor fölvetette (*Magyar Nemzet*, 1961. márc. 19.) tárgyban rejlő gazdag lehetőséget: Kun Bélának mint újságírónak eddig ismeretlen tevékenységét fölírni. Kutatásának részleteit már három éve kezdte közzétenni (*Új Írás*, 1966/10; *Tisztafaj*, 1967/5; *Kortárs*, 1968/4), s ezek most kikerekítve kötetben is megjelentek. Ő közben tovább is jutott, földolgozta már Kun Bélának a Nagy Októberi Forradalom éveiben Oroszországban írott publicisztikáját is (*Kortárs*, 1968/9), s bizonyára csak a félvészázados forduló sürgetése tette lehetetlenné, hogy könyvében ez a fejezet is helyet kapjon. Pedig mindenképpen *helyes lett volna, ha 1919-ig jut le*.

Célját nagyon világosan leszögezi a bevezetőben: „Az ellenforradalmi gyalázkodás kialakította azt a tévhitet, hogy Kun Béla kellő tájékozottság, felkészültség nélkül, csupán az orosz proletárforradalomban szerzett tapasztalatokkal és ezek másolásának igényével tért vissza Magyarországra, a hazai események sodrába. Ezzel szemben bizonyítani lehet, hogy Kun — mint kolozsvári, majd nagyváradai hírlapíró — a magyar politikai, társadalmi és szellemi élet áramlatainak, szereplőinek, problémáinak alapos ismerője volt. Kultúrája, politikai meggyőződése, életének pátosza mélyen a magyar valóságban, az első világháború előtti társadalmi és szellemi harcok világában gyökerezett. Ezt igyekszik dokumentálni A publicista Kun Béla című tanulmány.”

A kolozsvári kollégium diákjának első kísérleteivel kezd a tárgyalást. Helyesen utal magyartanárának, Kovács Dezsőnek hatására. Erdemes lett volna rámutatnia, hogy Kovács Dezső Szabó Dezsőnek is kedves embere volt: az író sok indítást köszön neki (Szabó Dezső: *Életem*. 1965. 1. köt. 435. skk.), s újabban írói munkásságát is méltatják erdélyi kutatók (Kozma Dezső, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 1969/1). Talán ez még tovább visz annak megértésében, miért válik tollforgatóvá az ifjú Kun Béla. Első íráspróbái — pályaművei a népköltészetről, valamint Arany és Petőfi hazafias lírájáról — éppenséggel irodalmi érdeklődést mutatnak a pályakezdő korszakban. (Külön vizsgálandó egyszer már, hogy a legtöbb politikai forradalmár, reformer, vagy egyidejűleg, vagy közéleti tevékenységét megelőzően szépirodalmi kísérletet is tett, verset írt stb. Mi ennek

egyénlélektani, társadalompszichológiai, alkotáslélektani oka?)

Kun Bélának a *Kolozsvári Friss Újságban*, *Az Őrben*, még inkább a nagyváradi *Szabadság* és *Előre* hasábjain 1905-től megjelent cikkei egyre fokozódó erővel képviselik a hazai radikalizmus nézeteit. *Dersinek sokhelyütt sikerült Ady publicisztikájával való értekes párhuzamokra rámutatnia*. Mégis úgy vélem, eltúlozza ezt a rokonságot, s nem veszi tudomásul a különbséget, s ennek legbizonyítóbb példáját, Ady darabontságát. *A Kolozsvári Friss Újság publicistája ugyanis éppen ellenkezőleg, a nemzeti ellenállás hirdetője volt!*

Ugyanígy: csak a századelő publicisztikájának viszonylagos ismeretlensége engedhet meg olyan tetszetős, de nem bizonyított sugalmazást, hogy Adyn kívül Kun Béla publicisztikája a legbátrabb, legkövetkezetesebb. *A teljes „mezőny” ismerete nélkül aligha meggyőző a több helyt elszórt ilyen célzás, s az újabban kiadott publicisztikai kötetekből, főként Móra vagy Juhász írásaiból is tudnék rokon erejű és indulatú idézeteket hozni*. De még olyan kisebb kaliberű radikális publicistának a vezércikkeiből is, mint Balassa Armin, a Szeged és Vidéke főszerkesztője.

Dersi filológiai módszere nem elég tüzetes. *Nem világos utalásaiból, mely írásokat jelzi Kun Béla teljes névvel, betűjelével, s melyek a névtelenek*. Egyet kell értenem Ruszoly Józseffel (*Tiszatáj*, 1969/6), hogy ez megtevesztő. Ugyancsak tőle tudom, hogy a Kolozsvári Friss Újság 1905. április, májusi számaiból még számos -n. -a. betűjelű, kétségtelenül Kun Bélától származó, s jónéhány névtelen, de stílusvizsgálattal szintén Kunnak tulajdonítható *fontos írásokat* talált, amelyeket Dersi figyelmen kívül hagyott. Egyértelműbb lett volna, ha Dersi függelékül Kun írásainak *pontos bibliográfiáját* adja.

Kritika nélkül fogadják a kortársak kedvező, de jóhiszeműen túlzó emlékezéseit. Ez olykor még őt is ellentmondásba kényszeríti: Gárdos Mariska nyomán azt írja, hogy *Az Őrbe* 1905 őszétől 1906 tavaszáig írt Kun Béla (66.), de amikor saját kutatásai alapján említi őket, adatai 1905 tavaszáról szólnak (183.).

Jegyzetben utal a szociáldemokrata párt Kun Bélára tett hatására, a *Népszava* és *Nagyváradi Munkás Újság* cikkeinek az *Előre* publicisztikájára való befolyására (192.), holott az lett volna jó, ha *ezt szövetszerű összehasonlításokkal mutatja be*.

A jegyzetek tördelése sem szerencsés, az újrakezdődő számozás megnehezíti a visszakeresést, az ismétlődő utalások pazarolják a papírt, holott célszerű rövidítéseket lehetett volna alkalmazni. Ady cikkeinek leelőhelyeként nem elég a korabeli lapszámra utalni,

hiszen *azóta megjelentek az AEÖPM kötetei*, s nemcsak az olvasónak, de még a kutatónak is ezek mondanak többet, ezekben hozzáférhetőek. Kár, hogy Dersi átveszi a történészek rossz szokását, a lapnak a németes és csúf o. (oldal) rövidítését. Hiányolom a *névmutatót* is.

Dersi fontos és úttörő munkát végzett. *Kun Béla publicisztikája valóban a század első évtizedének kimagasló hazai teljesítménye, a magyar radikalizmus és szocializmus útkeresésének, a magyar valóságból fakadt történelmi föladatak fölismerésének fölfedezésként ható dokumentuma*. Kun Béla írásai tanúságot tesznek arról, hogy már húszévesen a kevesek közé tartozott, akik a magyarság nemzeti és társadalmi problémáit a legvilágosabban látták. *Quod erat demonstrandum*.

Péter László

Sáfáry László: Korforduló. A verseket összegyűjtötte és a bevezető tanulmányt írta: Sándor László. Bp. 1969. Szépirodalmi K.

A negyed évszázad alatt három társadalmi, államiság-változást átélt Kárpátalja költője volt Sáfáry. Írói öntudatosodásának hosszú éveit élte Pesten, de alig van írása, amely ne a Verhovina világát idézné. Harminchárom évesen pusztult el Ukrajnában mint magyar katona; életműve torzó, két kötetet jelent meg Munkácson: *Lendület* (1932), *Verhovina* (1935), de ezeken túl csak elvétve találunk verset tőle, mert amit ettől kezdve haláláig írt, jobbára elveszett. Tehát megítélésénél azt a betetőződést kell hiányolnunk, amely kor- és pályatársainak, Radnótinak, Salamon Ernőnek költészetében hasonló tragikus körülmények között, de bekövetkezett. S ha mégis külön figyelmet érdemel Sáfáry a két háború közötti magyar líra anyyi torzója, „elsüllyedt” alakja között, azt különösen második kötetének sajátos költői világa magyarázza.

A magyar avantgardtól tanult verset írni, de túlzás a kötet bevezető írójának az az állítása, hogy Sáfáry nem hagyható ki egy magyar avantgardot szintetizáló munkából. E vonatkozásban nem volt különleges jelenség. Pályakezdesének hangja erősen emlékeztet Radnótiéra. Első kötetének címe is expresszionista hatásról árulkodik, megtalálható nála a pontosan nem értelmezett erkölcs motívuma is; túlnyomó többségben a szürrealista és expresszionista jegyeket viselnek versei. A szabadvers híve, de ellentétben a magyar szabadvers nagy szóaradásaival, ő a rövid formát kedveli, a tömörítésből szinte kultuszt csinál. Verseinek többsége egymozza-

natú, verssémája, hogy ő áll a vers központjában és rejtés nélkül első személyben beszél, kevés a leírás, a képek nagyon tömörek, ezek közé mindig egy-egy súlyos gondolatot, valószínűságot szorít, szinte feszül tőle az írás. E rövid forma veszélyeire már kortárs kritikusi is figyelmeztették. Sándor Lászlónak a kötethez írott kortársi szenvedélyű bevezetője nem végzi el a legfontosabb feladatot, amit ilyen gyűjteménynél óhatatlanul el kellene végezni: a szerzőt elhelyezni kora magyar lírájában. Pedig nyilvánvalók József Attila és Radnóti párhuzamok. (*Hé, hegyoldalak, Távoli barátaim, Vers, Virágpör száll a levegőben.*) Ez nem egyszerűen a hatás kimutatásának lehetősége, hanem Sáfáry költészetének a magyar költészet folyamatába való beállítása lehet. Valószínű, hogy Radnóti *Nyugat*-beli (1935) rövid, de élehangú ítéletének mélyén is ez munkál: a maga s József Attila utánérzőjét látta Sáfáryban. (Sándor László bevezetője hallgat a kortárs kritikának erről a megnyilatkozásáról, pedig az irodalomtörténeti kép csak így lesz hiteles.)

Fábry Zoltán a *Verhovina* megjelenésekor ezt írta „Sáfáry a tájélményt szociális elménnyé fokozza”. Sáfáry ezzel a kötetével vált a ruszinszkói magyar kisebbség első jelentős költőjévé. A *Lendület*-ben a tanult költői fogásokat próbálgatta, a *Verhovina* már a kisebbségi magyarság sorsáért szóló költői szerep betöltése lett. Ezzel a kötettel Sáfáry — s ezt Radnóttal szemben is állíthatjuk — kiválik az arcnélküli költők sorából, költészetének minden témájában a kárpátjai föld és nép gondja bújka meg önmaga gondjaként. A *Lendület*-ben is a hegyek, a ködülte völgyek, fás rengeteg a legfőbb tárgyi világ, néhány sora látásának összefoglalását adja: „A sötétség hegyről hegyre lép”, „A csend alkotni kezdi a hegytestvéreket”; a különösen erős nyomor vidékén „új parasztokat” terem egyik versében, akiknek „erős kezük traktoron pihen”; nem kétséges, hogy az orosz parasztot idézi meg jövőbeli példának. A *Verhovina* én-versei és tájversei nem válnak külön egymástól: a táj embereivel való azonosulásnak, az együttérzésnek és együttélésnek makacs hangsúlyozásáról van szó. Pedig legtöbb írása most is Pesten íródik, a távoli, de állandóan vágyott táj és önmaga közé ékelődő elérhetetlenség különös feszültséget teremt írásaiban. Ennek a nem közvetlenül körülötte levő világnak megidézése nagyon erős, nagyon valóságos. Radnóti tájverseinek gesztusaival találkozhatunk bennük: „kis kunyhókban, szalmakazlak tövén emberibb életről gondolkoznak”, „csak egy-két szurony csörren itt már”. Jellemző hogyan helyezi el magát ebben a világban: „szabadság és a sarjuszag forr körülöttem, és mindig jobban megvadítja véretem.” Föltűnik versében a ruszin paraszt is.

1935-ből is van egy verse, amelyben nem egyszerűen a szülőföld tájélménye van meg, hanem az ott élő magyarság sorsáért emel szót: „Hulltak a fák és hulltak az iskolák is, ahol még az én nyelvemen tanultak, és hulltak mind, amik énnékem kedvesek. De felittem én tanyámat a régi ösvények mellett és őzröm a megmaradt fiatalost . . . Lehet, hogy nagy viharok jönnek a hegyekből, és a népeken is végigront újra a háború és pusztulás . . . De sorsom fel van írva és magyarul van felírva a földemen, a fiatal fák levelén.” Sáfáry ezzel tetőzi költészetét, a mai kárpátjai magyar irodalom joggal tekinti ősenek.

A kötet anyagának válogatásában bizonyos szigorúság nem ártott volna, bár jól tudjuk, hogy a kegyelet elnézőbb a gyöngébb versekkel. Ami kimaradt, azt nem ismerjük, de *Benedek* András fiatal ungvári magyar költő a *Tiszatáj* 1970. 2. számában közölt két Sáfáry verset, amelyeknek helye lenne a gyűjteményben. Sándor László a bevezetőben többször idéz Sáfárynak hugához írott leveleiből. Ezeket egy ilyen gyűjteményes kötetben nem illusztrációként, hanem teljes szöveggel a művek sorában kellett volna közreadni, mert kortörténeti dokumentumértékük van és erős magyarázattal szolgálnak a költői mű megértéséhez.

Ilia Mihály

Birnbaum, Marianna D.: Elek Artúr pályája.
Bp. 1969. MTA Irodalomtudományi Intézet.
— Akadémiai K. 167 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 66.)

Az Amerikai Egyesült Államokban élő magyar irodalomtörténész, Marianna D. Birnbaum Elek Artúr (1876—1944) novelláiról, irodalmi és képzőművészeti kritikusról írott pályarajza az első Nyugat-nemzedék egy mély műveltségű, finom stílusú, rokonszenves jellemű, puritán erkölcsi arculatú, tragikus sorsú egyéniségének munkásságát helyezi mérlegre. A szerző műve előszavában joggal írja, hogy Elek kora szellemi életének „egyik legérdekesebb és legsokoldalúbb alakja” volt, akit a legkülönb írók és képzőművészek általános megbecsülése vett körül; Elek az iránta megnyilvánuló szeretetet és tisztéletet irodalom- és művészettörténeti erudíciójával, esztétikai érzékenységével és — nem utolsó sorban — etikussal, nemes emberi lényével vívta ki.

Ady így emlékezett meg róla a *Világban* közölt római útíjegyzeteiben: „Alig ismerem nála tisztább és művészebb izlésű magyar embert”; Móricz egyik — hozzá írott — levelében ezt olvassuk: „Sok befolyása volt a fejlődésemre a maga megjegyzéseinek”;

Babits — Farkas Zoltán visszaemlékezése szerint — Elek egyik cikkét a *Nyugat* 1929-es évfolyamában megjelent „legszebb prózai írás”-nak tartotta. De Tóth Árpád, Révész Béla, Fenyő Miksa s a „Nyugat” körének más jelesei is Adyhoz, Móriczhoz, Babitshoz hasonlóan vélekedtek Elek felől, — akinek talán csak Kosztolányival és Hatvany Lajosval volt rideg a kapcsolata.

A monográfia első fejezete Elek Artúr — kevéssé mozgalmas — életének főbb eseményeit foglalja össze. Egy súlyos gyermekkori baleset (amelynek következtében megsántult), — a gimnáziumi évek (tanárai közé tartozott Péterfy és Patthy Károly is), — gyakori külföldi utazások (Párizs, London, Görög-, Spanyol- és Németország, Ausztria, Itália), — néhány íróval, művésszel, műtörténésszel (elsősorban Beck Ö. Fülöppel, Reichard Piroskával, Hoffmann Edittel) való bensőséges barátsága, — ezek voltak Elek Artúr életének legfontosabb élményei.

Birnbaum — könyve következő fejezeteiben — Elek elbeszéléseit (*Ilária, A nász-hajó, Farsang, Az égszínkék csillag, A plátánsor* stb.) elemzi, majd irodalmi tárgyú — Edgar Allan Poe-val, Stendhallal, D'Annunzio-val, Arturo Graffal, Ambrussal, Szini Gyulával és másokkal foglalkozó — esszéit, cikkeit ismerteti és értékeli. (Elek 1910-ben megjelent Poe-könyvét Marianna Birnbaum meglehetősen kevéssé tartja; szerinte Elek Artúr e műve „a kor irodalmi kutatásainak eredményeit figyelmen kívül hagyja” s hiányzik belőle „az átfogó koncepció”, — André Karátson *E. A. Poe et le groupe des écrivains du Nyugat en Hongrie* című, Párizsban, 1969-ben megjelent disszertációja viszont a nemzetközi Poe-irodalom nagyon becses termékének minősíti Elek e munkáját.)

Birnbaum könyvének ötödik fejezete az *Elek, a műkritikus* címet viseli (ez a könyv legkevésbé meggyőző, legelnagyoltabb részlete); a kötet a külföldi (főleg itáliai) tanulmányutak által ihletett „lírai útijegyzetek”-ről, e „kis, cizellált remekművek”-ről szóló lapokkal zárul.

Az Elek-monográfia érdemeit némileg csökkentik a) az imitt-amott mutatkozó stíláriis fogyatékoságok, b) egyes tárgyi tévedések, c) egynémely túl sommás, nem eléggé árnyalt megállapítás. A külföldön élő szerző olykor nehézkesen, nem szépen fejezi ki magát magyarul: „Dürer ebben a műfajban képviseli magát a legtisztábban” (140.); „Dürert olasz útjai tartalom szempontjából eltomptították” (141.); „a közelmúlt fajon vagy színén való megkülönböztetésén alapuló rémtetteivel emlékeinkben ez a leírás... megrázza az olvasót” (158.). A lektorok feladata lett volna a magyartalanságok, körülmenyes mondat-szerkezetek kiküszöbölése.

Nem ritkák a ténybeli tévedések sem.

Kmetty János festő sosem tartozott a „Nyolcak” művészcsoporthoz tagjai közé (121.); Egry József nem volt „a nagybányai iskola legeredettebb tehetsége” (135.), hiszen sosem dolgozott Nagybányán; a 88. lapon ez áll: „Elek Bálint Györgyről is szeretettel és megértéssel ír.” Azonban nem Bálint Györgyről, hanem Bálint Aladáról írt Elek „szeretettel és megértéssel”.

A fogyatékoságok harmadik kategóriájába az elsietett, kellően nem megalapozott kijelentések tartoznak. A 80. lapon Birnbaum azt mondja, hogy Gellért Oszkár „kora ifjúságától baloldali” volt. Lukács György is, Komlós Aladár is, mások is felhívták a figyelmet arra, hogy Gellért emlékiratainak (*Kortársaim, Levelezésem a kortársaimmal* stb.) sok passzusát fenntartással kell fogadnunk. Miért lett volna „kora ifjúságától baloldali” a konzervatív *Pesti Hírlap* — vezércikkírója? A Légrády-család aligha engedte volna, hogy egy baloldali publicista cikkezzen a *Pesti Hírlapban*... A 123. lapon azt találjuk, hogy Elek „irodalmi ízlésében konzervatív” volt, „a művészeti terén” azonban nem. A 130. lapon ezt még meg is toldja a szerző: „Elek egyike a legtoleránsabb művészeti kritikusoknak.”

E megállapítások nem mondhatók teljesen alaptalanoknak, hiszen Elek sok kiváló, progresszív művészt (Rippl-Rónai, Nagy Balogh János, Koszta József, Bokros Birman Dezső, Derkovits stb.) elismert és melegen méltatott — ennek ellenére azonban túlzás azt állítani, hogy Elek korának „legtoleránsabb művészeti kritikusai” közé tartozott. Az *Újság* című napilap 1937. október 24-i számában megjelent, a *francia művészet forradalmairai* című cikkében például szigorúan elmarasztalja a „Fauve”-ok, a „Vadak” vezéregyéniségét: Henri Matisse-t, akinek képei „általában érdektelenek, sőt színeikben gyakran nem is ízlésesek. Az elfogulatlan szemlélő nem érti Matisse művészetének végzetes varázsát a fiatalokra. Nem érti, mivel babonázott meg annyi tehetséges fiatal, örökre megrontva annyi sokat ígérő tehetséget.” Az *Újság* 1936. június 7-i számában ingerülten, elfogultán támad neki a XX. századi magyar piktúra egyik prominens mesterének, Czöbel Bélának. Elek szerint Czöbel „szinte a vak véletlent jeleníti meg vásznain... Művészetében abból, amit egyéni temperamentumnak nevezünk, kevés érzik.” Elek a plein-air festészetnek (Szinyei Merse, Ferenczy Károly), a szecesszióknak (Rippl Rónai, Beck Ö. Fülöp, a gödöllőiek) és a posztimpressionista művészek hagyományörzőbb szárnyának (pl. Szőnyi István tevékenységének) lelkes híve volt, — az *avantgarde* törekvések iránt azonban — nem titkolt — ellenszenvet érzett, — így „toleráns” képzőművészeti kritikusnak aligha nevezhető.

Irodalomtörténetírásunknak feltétlenül nyeresége Marianna Birnbaum — Elek Artúr működésének szentelt — könyvecskéje, — mégha az nem is mentes a gyengeségektől. Az *Irodalomtörténeti Füzetek* sorozat szerkesztői — bízunk benne — a jövőben sem fogják elhanyagolni „a Nyugat ragyogó égboltja” (Lengyel Balázs) kisebb csillagairól szóló monográfiák kiadását. Nagy Zoltán, Révész Béla, Szép Ernő, Bíró Lajos, Lesznai Anna, Nagy Endre, Kemény Simon s a Nyugat „második vonalához” tartozó alkotók munkálkodásának tudományos igényű feltárása pontosabbá, élesebbé tenné a század első évtizedeinek magyar irodalmáról alkotott képünket.

Dévényi Iván

A könyv mestere. Kner Imre levelezése korának költőivel, íróival, művészeivel, tudósaival. A bevezetőt írta: Ortutay Gyula. A leveleket összegyűjtötte és a jegyzeteket készítette: Elek László. A válogatás és a szerkesztés Szántó Tibor munkája. Bp. 1969. Magyar Helikon. 422 l.

Ezt a könyvet a nagy magyar könyvnyomtató, Kner Imre emlékezetére jelentette meg a Magyar Helikon és a gyomai Kner Nyomda. Ez a kiadvány a hazai könyvnyomtatás ötszázévesztendő évfordulójának ünnepére készülő Helikon-sorozat első kötete — olvashatjuk a címlapot követő oldalon, s hozzátehetjük: mind a kettő méltó alkalom a már eddig is okkal nagy hírű Magyar Helikonhoz.

Egy vonzóan tiszta embert ismerünk meg ezekből a levelekből, aki kora szociális és szellemi problémáira egyaránt fogékony volt. M. Tótfalusi Kis Miklós *Mentségének* újra kiadója egy kicsit hasonló feladatot vállalt a tizes évek elejétől 44-ben bekövetkezett pusztulásáig, mint a nagy előd a maga korában. A magyar tradíciókat keresi és találja meg szerencsésen szűkebb mesterségében, a tipográfiában. Igaz, sorsos, életreszólló találkozás és barátságok is segítették ebben: Fülep Lajos, aki korai kritikájával igazi feladatai irányába indította el tehetségét; Balázs Béla, Lesznai Anna, akik a század elején megújult magyar szellem ígéretei voltak, s akiknek első könyvei Gyomán jelentek meg; Kozma Lajos, a grafikus és építész; Király György, a katedrójától megfosztott professzor, a Kner-klasszikusok és a *Monumenta Litterarum* spiritus rektora.

S hogy milyen tudatos művésze volt mesterségének, arra elég kiszakítanunk találmónra néhány vallomás-értékű levélrészletet: „Nem véletlen, hogy amikor az egész magyar nyomdajpar örült és szélsőséges külföldi divatok után szaladgált, vagy hamis sújtásos nem-

zetieskedésben tobzódott, mi az egész európai divattal ellentétben visszatértünk a valódi magyar tipográfiai tradíció forrásaihoz. Az egész világ nemzetközi nyomdai díszítőanyagot használ . . . csak egy nemzetnek van saját tipográfiai díszítőanyaga, és ez a Kner-nyomda Kozma-féle díszítő garnitúrája” — jelenti ki az elkomoruló negyvenesévek elején írott levelében büszke önérettel. (275—76.) S ami szellemi programjukat, a Kner-féle Magyar Klasszikusokat illeti, arról ezt olvashatjuk másutt: „Balázs Bélával tanakodtunk 1918-ban, amikor már éreztem, hogy igen nagy baj lesz abból, hogy mennyire nem él igazi hagyomány a magyar közösségben . . . 1921-ben hozzáfoghattam Király György segítségével, aki ezt mesterien oldotta meg.” (288.)

Mindezeket ismerve, még inkább érthető mint ahogy eddig is tudtuk, miért lehetett Kner Imre munkássága — ahogy Ortutay Gyula is hangsúlyozza emlékező-szép bevezetőjében — egy egész fejezet a magyar művelődés XX. századi történetében. Levelezőpartnereinek névsorában a kor legjobb szelmeit találjuk. Elég csak Bartók, Kodály, Móricz, Fülep Lajos, Király György, Kozma Lajos, Lesznai Anna, Balázs Béla, Szabó Lőrinc, Radnóti Miklós nevét leírunk.

S mennyi értékes irodalomtörténeti adalék! A *Nyugathoz*, s még inkább a Szegei Fialatok Művészeti Kollégiumához. Mert Knernek volt érzéke mindahoz, ami az igazi progressziót jelentette, vagy erősítette a század első pár évtizedének különféle magyar szellemi törekvéseiben. Ezért vehette észre a Szegei Fialatok népi-érdeklődését.

Külön kiaknázásra érdemes Szabó Lőrincel való levelezése: e nagy művész húszas-évekbeli pályájához sok esetben deszifrizáló kulcs Kner Imréhez írott egy-egy levél-passzusa: „Évek óta egyik szenvedélyem a görög-latin írók tanulmányozása amivel az expresszionisták iránti rokonszenvemet ellensúlyozom” — vallja meg 1923 januárjában. (101.)

A válogatott levelezésgyűjteményből egy kor, a két háború közötti egyre elviselhetlenebbül terhesebbé váló magyar és európai világának atmoszférája is árad. Dacán is átűt a szomorúság, a fájdalom, amikor 1941 decemberében írja: „. . . bármilyen történjen is velünk — hiszen ma sok eddig elképzelhetetlen dolog is megtörténhet” — sejt meg rettenetes jövőjüket: maga és családja teljes pusztulását az iszonyat évében — „magyarok maradunk, magyar hűséggel, magyar rezignációval fogjuk elviselni, amit a magyar sors ránk mér, mint ahogy eddig is mindig magyar munkát végeztünk.” (276.)

Mintha csak Radnótit hallanánk. A *Nem tudhatom* . . . Radnótiját.

Varga Józse

Szigeti János: Vajda László munkássága. Bibliográfia. Szeged 1969. 50 l. (A Somogyi-Könyvtár kiadványai 10.)

Egy sokrétű életművet mutat be a Somogyi-Könyvtár kiadványai sorozatban Szigeti János bibliográfiája. A szerkesztő, Vajda Lászlónak (1909–1968), a szegedi Tanárképző Főiskola egykori tanárának, az irodalomtanszék vezetőjének munkásságát, valamint személyével, tevékenységével kapcsolatos irodalmat az elérhető teljesség igényével állította össze.

Vajda érdeklődési körére közel sem jellemző egyfajta homogenitás, egysíkúság. Az irodalomtörténész, szinkretikus, irodalomszervező és pedagógus szintjébe harmónikusan illeszkedett korunk emberének a természet-tudományok iránt tanúsított érdeklődése is.

Az irodalomtörténész Vajda kutatásai elsősorban a XX. századdal, közelebbről Móra Ferencel kapcsolatosak. Ugyanakkor az irodalom iránti érdeklődése — amint ez a bibliográfiából is kiténik — Balassitól József Attiláig, Marcus Aureliustól a *Kalevaláig* terjedt. Mint az irodalomtanítás aktív művelőjének a nevelés és oktatás elméleti és módszertani kérdéseivel kapcsolatos cikkei teszik teljessé az életművet.

Rövid bevezetőjében Szigeti János az egykori tanítvány érthetően szubjektivebb hangvételével, néhány epizód felvillantásával igyekszik kissé plasztikusabb képet rajzolni Vajdáról.

A bibliográfia anyagát két nagyobb szerkezeti egységen belül — (TÖLE = Vajda írásai, illetve az általa szerkesztett művek felsorolása és RÓLA = személyével, működésével kapcsolatos irodalom) — időrendben csoportosítja. Ezt a rendezési elvet helyesen és kellőképpen hangsúlyozza a kivetített évszámokkal s így vizuálisan is jól elkülönül az egyes évek anyaga. A következetes időrendezés már nehezebben érvényesül ott, ahol azonos éven belül hirtelen- és folyóiratbeli közlés az önállóan megjelent művekben levő tanulmányokkal keveredik. A címfelvételek számozottak, melyek alkalmazása a visszautalások mellett elsősorban a mutató használatát könnyíti meg, ahol a nevek, tárgyszavak, periódikák címeit egy betűrendben közli a szerkesztő. Itt a tételszámok zárójeles, aláhúzott és egyéb variációival lehetővé válik a többszempontú visszakeresés. A bibliográfia egyik erőnye a pontos, lehetőleg minden adatra kiterjedő címleírás. Szigeti újszerű megoldást választott, amikor egy-egy címfelvétel után — annotáció helyett — a cikk, vagy tanulmány néhány fontosabb részletének közlésével magát az író szólatatja meg.

A teljesség érdekében néhány kisebb kiegészítést tennénk. A 13. tételben szereplő Bessenyei-kiadásról a jelzettekén kívül még

Németh Béla irt az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlönyben* (1942–43. 286.), a *Magyar Középiskola* 1943. évfolyamában (157–158.) pedig „r” aláírással jelent meg kritika. A Móra-kiadások ismertetései közül a 35. tételből hiányzik Viktor János cikkének utánközlése (*Könyvbarát* 1956. 9. sz. 37.), Berde Zoltán kritikája (*Igaz Szó* 1957. 1. sz. 149–152.). A 42. tételnél megemlítenénk Vajda Sándor ismertetését (*A Könyvtáros* 1958. 10. sz. 786–787. — *Könyvbarát* 1958. 466–467.). Az 52. tételhez kapcsolódik Szombathelyi Ervinnek Sz. E. aláírással a *Népszava* 1960. aug. 23. (199. sz. 4.) számában közölt ismertetése. Az 53. tételben szereplő Móra-kiadásról Magyar Sándor irt a *Könyvtáros* (1960. 877–878.) és a *Könyvbarát* (1960. 11. sz. 525–526.) c. folyóiratokba. Végezetül Hollós Róbert a *Móra-kiadások egy visszatérő szöveghibája* c. cikkét említenék (*Irodalomtörténet* 1959. 3–4. sz. 496–497.), amelyben bár röviden, de megemlékezik Vajda szerkesztői munkájáról.

Tódor Iláikó

Kluger Lászlóné: Irodalmi emlékhelyek Borsodban. Miskolc, 1969. II. Rákóczi Ferenc Könyvtár. 135 l. (Könyvtári Füzetek, 4.)

Örvendetes reneszánszát éli hazánkban a helytörténeti kutatás. S még ha itt-ott érthetően elfogult is, az utóbbi időkben hasznos eredményeket hozott. A jelentős városi és megyei múzeumok közül már jónéhányan kiadták a maguk helytörténeti könyvecskéjét vagy lexikonát. Ezek sorában örömmel üdvözöljük Borsod megye jelentkezését a címben megjelölt kiadvánnyal.

Borsod megye s a hozzácsatolt megyerészetek (Abauj, Zemplén) helytörténetével kapcsolatos a *Könyvtári Füzetek* első három kötete is (a területükön megjelent hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1842–1963., — Borsod megye fejlődése 1945–1964. a megyei lapok tükrében. — A Borsodi Szemle repertórium 1956–1967.); ez a negyedik kötet az irodalom- és művelődéstörténeti helyeket veszi számba s mutatja be — az ott élt, ott járt alkotókkal együtt — szövegben és képekben olyanféleképpen, mint a legutóbbi évtized két jelentős, e téren úttörő szerepű hasonló műve, a Hatvány-féle *Beszélő házak* és *Beszélő tájak*.

„Egy-egy tájegység helytörténeti földértése” a cél, mondják a bevezető sorok, „az emlékek föl kutatása, megörökítése és a tiszteletadás.” Múltunk harminckét jelentős alakjával, egy kultúrhistóriai kiadvánnyal s egy nagy múltú intézménnyel találkozunk

a könyvésztileg is izléseken kiállított mű lapjain. Nem szándékozunk itt teljes névsort adni. Találkozunk múlt századi klasszikusokkal (Eötvös, Petőfi, Tompa, Jókai), régebbi művelődéspolitikánk és irodalmi életünk nagy neveivel (Comenius, Kazinczy), vagy századunk első vonalbeli íróegységével (Gárdonyi, Kaffka Margit, Móricz, Szabó Lőrinc). Felbukkannak az idestova két évszázados magyar színjátszás és színpadtörténet olyan nevei, mint Déryné, Egressy Gábor, Paulay Ede, Tóth Ede. Régebbi korok íróiról, Dayka Gáborról, Gvadányi Józsefről éppoly szívesen olvasunk, mint a századforduló költőiről, Kiss Józsefről, Zempléni Árpádról és kortársaikról. A Miskolci Kódex a régimúlt XVI. századba, a sárospataki kollégium, majd a miskolci Nemzeti Színház későbbi művelődéstörténeti törekvésünk egy-egy jelentős állomásához vezetnek el bennünket. Történelmünk nagy korszakait idézik fel a Rákóczi-ról, Szemere Bertalanról és Kossuthról szóló fejezetek.

Igen helyesen betűrendben — s nem valaminő, esetleg könnyen vitatható értékelési sorrendben — bontakozik ki előttünk a gazdag névsor. A legszükségesebb életrajzi adatok közlése után az egyes nevek helytörténeti szerepe jut bővebb megvilágításra. Megtaláljuk sokoldalú, jól szemlélhető földrajzi háttérrel is az életrajzoknak, a változatos írói, művészi sorsok szerencsésebb vagy komorabb, küzdelmes napjainak. Az egyes emléktáblák, szobrok, szülő- és lakóházak, néhány emlékműzeum, esetleg síremlék képei (hatvannyolc fénykép) vezetik el az olvasót az emlékhelyekhez. A hozzáértő tapintattal felidézett helyes loci köszönt ránk lépten-nyomon.

Az életrajzi közléseket nagyjából gondosan összeállított, bőséges és pontos bibliográfiák követik. S még a Függelék is meglepetéseket hoz. Itt azoknak az íróknak nevét olvassuk, akik valamilyen kapcsolatban voltak a megyével, de tárgyi emlék nincs róluk Borsodban. Újabb huszonnyolc név, néhány legfontosabb életrajzi és írói adattal, Ilosvai Selymes Pétertől Aranyig. A könyv végén jól eligazító Földrajzi mutató is található (kár, hogy öt helytelenül vagy feleslegesen megadott lapszámhibával).

Reális tárgyismereteken épülő hazaszere-tetre, irodalmi múltunk megbecsülésére nevelés ez, elismerést érdemel s a jó példa követésére ösztönöz. S most éppen a jó cél szolgálatában sorolunk fel olyan hibákat és hiányokat, melyeket könnyen észrevesz a gondolkodó olvasó, de egy javított kiadásban könnyűszerrel helyrehozhatók.

Az egyes fejezetek elején az író, a művész bemutatásának módja, mértéke nem mindig megokolt. Olyan közismert neveket, mint például Eötvös, Jókai, ugyanúgy akarja

közel hozni a tájékoztatlannak vélt olvasóhoz, mint a kevésbé közismert (Comenius) vagy ma már alig emlegetett (Vadnay Károly) neveket. S az egyes „nevek” bemutatása itt-ott különös sorrendben történik. Egressy Gábor „drámafördítő, színész”; Déryné „naplóíró, műfordító, színésznő”. Mindketten elsősorban színészek!

Az irodalomtörténeti értékelések több helyütt vulgárisan fogalmazottak, nem mindig lényegyet megmutatók. Ilyen többek közt a Gvadányi-fejezet. Szerencsés ellenpélda a tartalmilag jól összeállított, másfél lap terjedelmű ismertetés Petőfiről. Általában jobban sikerültek azok a beszámolók, amelyekben a szerkesztő nem az irodalomtörténetre veti a súlyt. Bajza és Vörösmarty nem „új, realitárb”, hanem inkább a természetesebb játékstílusért küzdöttek (16.).

A könyv zavaró sajtóhibái: Comenius művének címében „orbitum” helyesen: „orbitorium” (9.), Erdélyi János sárospataki emléktáblájának elhelyezési évszáma nem 1858, hanem 1958 (30.). Egyéb említésre érdemes pontatlanságok: általánosan elterjedt tévedés, amit a 11. lapon olvasunk, hogy Csengey Gusztáv „Ballag már . . .” kezdettel fordította le magyarra a német eredetű selmebányai diáknótát. A helyes szöveg ugyanis így szól: „Megy, ballag már a vén diák . . .” Tessék megnézni az ének dallamkottáját, a bevezető ún. „Auftakt”-tal. Csak újabban feledkeznek meg a bevezető „Megy . . .” szóról és nótakezdő hangjáról. A 13. és 15. lap eltérően közli Dayka Gábor születési évét: 1769 helyett 1768 a helyes adat. Nem értjük, hogyan kerül Négyesy László (1861—1933) neve az 1843-as *Honderűbe*? (22.) A 17. lap Egressy Gábor sorait idézi Déryné utolsó, 1869. évi miskolci fellépéséről, holott Egressy már 1866-ban halott (vö. 24.).

Az Eötvös-bibliográfiában *Egy letűnt nemzeték* szerzője helyesen Halász Imre (27.). A 27. számú képen (57.) Kazinczy sárospataki mellszobrán a helyes halálozási dátum olvasható: aug. 23. Az 55. lap szövegében tehát tévesen találjuk aug. 22-ét. A könyv szerint (65.) Kiss József „negyvenéves korában” írt költeményei közé tartoznak a *Tűzek* és a *Knyáz Potyemkin* (helyesen: Potemkin). Valójában az előbbi ötvenhárom (1896), az utóbbit hatvanhárom (1906) éves korában írta. A *Rákóczi-emlékkönyv* szerkesztője helyesen Lukinich (s nem Lukinics) Imre (97.). Szabó Lőrinc *Tűcsökléne* című kötetének helyes évszáma nem 1947, hanem 1957. S egy helyesbített idézet belőle: „. . . áldjon meg, Akit, ha hisszük, ha nem, Istennek mondunk közönségesen . . .” (99.). Vadnay Károly életrajzából lényeges adatok maradtak ki. A szabadságharc után osztrák katonának vitték, 1851-ben szabadult innen. 1872-ben levelező tagja lett az Akadémiának. Későbbi akadé-

miai rendes tagságát (1900.) is csak a fényképen közölt emléktábla-szövegből tudjuk meg. (119.)

Az egyes fejezet végi bibliográfiákban elsősorban az 1945 óta megjelent prominens munkák vannak felsorolva, de szép számmal szerepelnek a régebbiek is. Sajnos, nem azonos részletességgel találjuk az adatokat. Az *Irodalomtörténet* vagy az *Irodalomtörténeti Közlemények* adatai egyszer csupán évet (9.), másutt évet és számot (32.), ismét másutt évet, számot és lapot (63.) adnak meg. Megemlíthetjük, hogy a Bakos József által összeállított Comenius-bibliográfia nem egy, hanem körülbelül öt folytatásból álló közlemény (9.), a Petőfi-szakirodalomból kár volt kihagyni Horváth János klasszikus művét: *Petőfi Sándor*. Bp. (1921.) 1922. (90.). Hatvany Lajos ötkötetes *Igy élt Petőfi* című művének pedig újabb, Pándi Páltól és Kiss Józseftől átdolgozott és lényegesen megrövidített kétkötetes kiadását (Bp. 1967.) lehetett volna megjelölni (91.).

Végül — sajnos — szólunk kell a központozásról és a fogalmazásról is. A könyv szövegében következetesen, számos helyen feleslegesen alkalmazott vesszőt találunk a szavak

között. Csupán néhány példa a sok közül: „A kilencvenes évek, költészetének tematikájában is változást hoznak.” (11.). „Sályi tartózkodása idején írta, Vélemény a fogházjavítás ügyében . . . című művét” (27.); „Miskolc kormánypárti képviselőjeként kivívta a városnak, a vasúti üzletigazgatóságot . . .” (117.). Az 5. számú kép (19.) magyarázó szövege teljesen helytelen szórendű: „Déryné egykori miskolci lakóházán, Hunyadi u. 52. az emléktábla.” A fogalmazási hibák közül egy másik (Kaffka Margitról): „Művészetének legmagasabb csúcsát a legelső regényével érte el, a Színek és évek, de a többi alkotása is . . .” (48.). S mindenképpen kerüljük el az ilyenfajta germanizmust: „négy kispályolt képeztek ki a színházi diákhelyek és állóhelyek helyébe” (125.).

De nem e — jószándékú — kifogásokkal akarjuk befejezni ismertetésünket, hanem elismerésünk megisméltésével. Jó lenne, ha a miskolci szép példát minél több hasonló követné, s a helytörténeti kutatás eredményei egyre szélesebb körben tudatosodnának.

Péché Zoltán